วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔

พระพุทธโฆสาจารย์
รจนา

พระคันธสาราภิวงศ์ (ป.ธ.๙, ธรรมาจริยะ, อภิวังสะ, ดร.)
แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เพื่อเผยแผ่เป็นธรรมทานแก่พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไป
พุทธศักราช ๒๕๖๔

วิสุทธิมรรค

ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์

จัดทำโดย พระคันธสาราภิวงศ์
คณะ ๑๙ วัดพระปฐมเจดีย์
ต.หนองกระทุ่ม อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม ๗๓๑๔๐

ISBN 978-616-382-798-2

จัดพิมพ์ เพื่อเผยแผ่เป็นธรรมทานแก่พุทธศาสนิกชนและผู้สนใจทั่วไป
พุทธศักราช ๒๕๖๔

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๖๔

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ ซอยกำนันแม้น ๓๖ ถนนกำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๗, ๐๒-๘๐๒-๐๓๗๙
Email : icando1914@hotmail.com

คำนิยม

คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นตำราอรรถกถาที่ประมวลเนื้อหาเกี่ยวกับการปฏิบัติจากพระสุตตันตปิฎกมาเรียงลำดับเป็นไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา มีคำอธิบายที่นำมาจากคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าชื่อว่า มหาอรรถกถา (คัมภีร์อธิบายความอันยิ่งใหญ่) อย่างกระจ่างชัดเจน อีกทั้งมีลีลาประพันธ์บาลีที่สง่างามสละสลวย จึงเป็นที่นิยมเรียนมาช้านานในประเทศที่นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทกว่า ๑๕ ทศวรรษ

พระเถระไทยในสมัยก่อนได้เล็งเห็นความสำคัญของคัมภีร์นี้ จึงนำไปเป็นวิชาเรียนหลักสูตรบาลีสนามหลวงไทย ระดับเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค ในประเทศไทยมีคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลหลายฉบับ เป็นสำนวนเก่าบ้าง ใหม่บ้าง แต่ยังไม่มีตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคโดยละเอียด

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ ได้แปลและอธิบายคัมภีร์นี้อย่างละเอียด โดยอาศัยคัมภีร์มหาฎีกาและจูฬฎีกาของวิสุทธิมรรค วิสุทธิมรรคคัณฐิบท รวมทั้งตำราแปลและอธิบายวิสุทธิมรรคเป็นภาษาพม่า ซึ่งปราชญ์ชาวพม่าผู้เชี่ยวชาญปริยัติและปฏิบัติได้ประพันธ์ไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าฉบับแปลและอธิบายนี้เป็นนวัตกรรมใหม่แห่งวงการศึกษาคัมภีร์วิสุทธิมรรคในเมืองไทย เนื่องด้วยทำให้ผู้อ่านเข้าใจหลักภาษาและหลักธรรมควบคู่กันไปอย่างสมบูรณ์

ท่านผู้แปลเป็นศิษย์เอกของ พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ผู้บุกเบิกการศึกษาบาลีใหญ่ในเมืองไทย ได้ศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปีจนจบการศึกษาชั้นธรรมาจริยะของพม่าทั้ง ๒ สถาบัน คือ

๑. สถาบันเอกชนของสมาคมเจติยังคณะ (ลานพระเจดีย์) จังหวัดย่างกุ้ง ได้รับวุฒิบัตรเป็น “พระคันธสาราภิวงศ์ เจติยังคณะ คณวาจกธรรมาจริยะ” (เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ)

๒. สถาบันรัฐบาลพม่า ได้รับวุฒิบัตรเป็น "พระคันธสาราภิวงศ์ สาสนธชธรรมาจริยะ"

อีกทั้งสอบได้เปรียญธรรม ๙ ประโยค และสำเร็จการศึกษาระดับปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ข้าพเจ้าได้อ่านตรวจคำแปลและคำอธิบายเป็นตอนๆ ไป เห็นว่าสำนวนแปลของท่านสละสลวยเข้าใจง่าย ไม่ยึดติดกับคำบาลีจนเกินไป ทำให้ไม่มี "กลิ่นนมกลิ่นเนย" เหมือนฉบับแปลทั่วไป นอกจากนั้น คำอธิบายที่กล่าวไว้ในหนังสือเล่มนี้ก็กระจ่างชัดเจน เพราะท่านผู้แปลมีผลงานแปลตำรากว่า ๕๐ เล่มเกี่ยวกับพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และปกิณกธรรมจากวรรณกรรมบาลีและพม่า จึงนำประสบการณ์ที่สั่งสมมากลั่นกรองนำเสนอไว้ในตำราเล่มนี้ เพื่อประโยชน์แก่กุลบุตรชาวไทยผู้ใฝ่รู้หลักธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขออนุโมทนาชื่นชมต่อวิริยะอุตสาหะของท่านผู้แปลและหวังว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับแปลและอธิบายที่ออกสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะเป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาของพุทธศาสนิกชนในประเทศไทยตราบนานเท่านาน

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
(สมศักดิ์ อุปสโม, ป.ธ.๙)
วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร

สัมภาวนาพจน์

หนังสือ **วิสุทธิมรรค** เป็นหนังสือที่เข้าขั้นเป็นคัมภีร์เก่า ที่ท่านพระพุทธโฆษาจารย์เขียนขึ้นเพื่ออธิบายขยายความพุทธพจน์พระคาถาหนึ่ง โดยอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจง่าย สำนวนภาษาก็ดี เรียบร้อย สละสลวย จึงเป็นหนังสือที่ได้รับความนิยมกันทั่วโลก และได้รับยกย่องว่าเป็นหนังสือชั้นนำ มีการแปลเป็นภาษาต่างๆ มาก แม้ในประเทศไทยก็ได้รับมาศึกษาเล่าเรียนและศึกษาเพื่อปฏิบัติตาม ทั้งในรูปภาษาเดิมคือภาษาบาลีและแปลออกมาเป็นภาษาไทยแพร่หลายมานานจนเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่ชาวพุทธที่สนใจพระพุทธศาสนา ทั้งภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีปัญญา

แต่เนื่องด้วยมีการแปลถ่ายทอดกันทั่วไป สำนวนภาษา เนื้อหา จึงมีแตกต่างกันบ้าง ทั้งนี้เพราะเป็นคัมภีร์เก่า สำนวนภาษาก็เก่า จึงทำให้แปลถอดความออกมายังไม่ชัดเจนสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับสำนวนบาลี จึงทำให้ยังเข้าใจวิสุทธิมรรคเท่าที่มีอยู่ในสำนวนเดิม

บัดนี้ ท่านพระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ได้ใช้ความรู้ความสามารถและวิริยะอุสสาหะที่มีอยู่ในตนอย่างเต็มที่ สร้างผลงานใหม่ขึ้นมา คือแปลและอธิบายความหนังสือวิสุทธิมรรคนี้ อันเป็นการเพิ่มพูนความรู้ ความเข้าใจ และศรัทธาให้เกิดขึ้นได้แน่นอนแก่ผู้ที่เคยอ่านเคยศึกษาหนังสือนี้มาและแก่ผู้เริ่มต้นศึกษาใหม่ เพราะมีการแปลแบบเก่าสำนวนใหม่ แล้วมีคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมในส่วนที่ควรเข้าใจทำให้เกิดความแจ่มแจ้งชัดเจนขึ้นในหลายแง่มุม นับเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวและความตั้งใจของผู้แปลและอธิบายความ

หนังสือวิสุทธิมรรคหรือคัมภีร์วิสุทธิมรรคเล่มใหม่อันเป็นผลงานของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ จักเป็นมรดกอันล้ำค่าทางวรรณศิลป์ เป็นเพชรเม็ดงามประดับวงการศึกษาพระพุทธศาสนา และเป็นคู่มือในการศึกษาพระพุทธศาสนาอีกระดับหนึ่ง นับเป็นประโยชน์

อันหาค่ามิได้ ขอแสดงความชื่นชมยินดี ยกย่องต่อพระคันธสาราภิวงศ์ และขอประกาศผลงานนี้ไว้ว่า เป็นผลงานที่โดดเด่นซึ่งจับต้องได้ด้วยปัญญาตลอดไป

พระมหาโพธิวงศาจารย์
(ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต)
วัดราชโอรสารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธ-สาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมาแทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ.๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐ-กถาเพียงตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-

เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมายและต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรม ใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่ เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อ พระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์
(ป. อ. ปยุตฺโต)
๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

คำนำ

ผู้แปลได้แปลและอธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๑-๓ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๘-๒๕๖๔ ทั้งนี้เพื่อเป็นหนังสือประกอบหลักสูตรเปรียญธรรม ๘ และ ๙ ประโยค พร้อมกับเป็นตำราเรียนวิสุทธิมรรคในเมืองไทยปัจจุบัน นอกจากนั้น ผู้ที่สนใจศึกษาพระอภิธรรมและวิธีเจริญสมถภาวนาพร้อมทั้งวิปัสสนาก็สมควรศึกษาตำราเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง เพราะมีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักอภิธรรมและหลักปฏิบัติอย่างสมบูรณ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔ นี้ ประกอบไปด้วยเนื้อหา ๔ ปริจเฉทต่อเนื่องจากสองเล่มแรก ดังนี้ คือ

ปริจเฉทที่ ๑๑	สมาธินิทเทส	คำอธิบายสมาธิ
ปริจเฉทที่ ๑๒	อิทธิวิธนิทเทส	คำอธิบายฤทธิ์ต่าง
ปริจเฉทที่ ๑๓	อภิญญานิทเทส	คำอธิบายอภิญญา
ปริจเฉทที่ ๑๔	ขันธนิทเทส	คำอธิบายขันธ์

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย ที่ทยอยออกสู่บรรณพิภพตามลำดับนี้มีทั้งสิ้น ๖ เล่ม ประกอบด้วยคำอธิบายหลักธรรมอย่างสมบูรณ์ โดยอาศัยข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จูฬฎีกา และตำราของโบราณาจารย์ชาวพม่าพม่าที่เรียกว่า วิสุทธิ-มรรคนิสสัย พร้อมทั้งวิสุทธิมรรคแปลพม่าของพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาดอ) อัคร-มหาบัณฑิต อดีตเจ้าสำนักมหาสีสาสนยิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศเมียนม่าร์ อีกทั้งยังมีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาที่ละเอียดลึกซึ้งที่นำมาจากคัมภีร์สัททาวิเสสทั้งฝ่ายบาลีและสันสกฤต ซึ่งข้าพเจ้าหวังว่าจะมีประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านตามสมควร

อนึ่ง มีข้อชี้แจงที่ท่านผู้ศึกษาควรทราบในการศึกษาหนังสือเล่มนี้ คือ ข้อความในวงเล็บกลมที่ต่อท้ายคำบาลี เป็นคำแปลของคำบาลีที่อยู่ข้างหน้า ส่วนข้อความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นคำอธิบายของผู้แปลเอง ไม่มีในต้นฉบับบาลีเดิม ซึ่งเครื่องหมายวงเล็บกลม

และวงเล็บเหลี่ยมดังกล่าวก็ใช้ตามหลักสากลในการทำวิทยานิพนธ์ทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ ส่วนใหญ่คำอธิบายที่นำมากล่าวถึงเหล่านี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ท่านผู้อ่านอาจตรวจสอบจากต้นฉบับวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ฉบับบาลี ตามเลขข้อที่ตรงกับเลขข้อในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบายที่นำเสนอมานี้

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ :-

พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙) : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิด

คุณอุดมพร สิรสุทธิ : ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ในการแปล

ขออนุโมทนากุศลจิตของท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การแปล อีกทั้งท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ไว้เป็นสมบัติในพระบวรพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านมีสุขภาพดี มีอายุยืนนาน ได้ดวงตาเห็นธรรมอันไร้ธุลีปราศจากมลทินโดยพลัน

พระคันธสาราภิวงศ์

คณะ ๑๙ วัดพระปฐมเจดีย์ อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม

ตุลาคม ๒๕๖๔

Website : ภาวนามัญชรี

Email : sarabhivong@gmail.com

Facebook : ศูนย์วิปัสสนา ภาวนามัญชรี, เตปิฏกสังวัณณนา รักบาลี,
ธรรมะจากกำแพงแสน

วจนารมฺโภ

๑.	สิทฺธํ สีฆํ สมารทฺธํ	นโม พุทฺธาย สาทรํ
	ชินจกฺกํ จิรํ จาตุ	อิทฺธํ ผีตํ สุนิมฺมลํ.
๒.	วิสุทฺธิทายกํ พุทฺธํ	มคฺคามคฺคสฺส โกวิทํ
	วิสุทฺธิปาปกํ ธมฺมํ	นเม สงฺฆํ วิสุทฺธิชํ.
๓.	พุทฺธโฆสสมญฺเญน	พุทฺธกปฺปยสสฺสินา
	วิสุทฺธิมคฺโค วิสุทฺธิ-	กามานํ สุทฺธิยา กโต.
๔.	สุตฺตนฺต'มภิธมฺมญฺจ	สุฏฺฐุ โอคยฺห วตฺตติ
	อุปการาย โส สตฺถุ-	วาณิยา สารเมสินํ.
๕.	กามญฺจสฺส ปริวตฺตา	ปุราตเนหิ สงฺขตา
	ตถาปฺยาธุนิกานํ เต	น โตเสนฺติ ยถิจฺฉิตํ.
๖.	เตนายํ'ภินวา พฺยาขฺยา	ลีนสารตฺถสูทนี
	ฏีกาทิ'มวลมฺพิตฺวา	มรมฺมนิสฺสยมฺปิ จ
	โปราณาเจรวาทมฺปิ	อหาเปนฺตี สมฺพฺภวี.
๗.	กโต เม ตรุปนฺตีนํ	กุลปุตฺตาน นิสฺสโย
	หิเตสีนํ หิตตฺถาย	สาสนสฺส จ วุทฺธิยา.
๘.	กลฺลํ วา ยทิวา'กลฺลํ	วิภชฺช ปสฺสตํ สตํ
	อนุปญฺญาปทาตา'ยํ	เหหิติ หิตมาวหํ.

คนฺธสาราภิวํโส

พจนารมภ์

[๑] ขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าโดยเคารพ ขอคัมภีร์ที่ปรารภไว้ดีจงสำเร็จโดยพลัน ขอพระพุทธศาสนาจงบริบูรณ์แพร่หลายไร้มลทิน ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

[๒] ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ประทานความหมดจด ผู้ชำนาญทางถูกและทางผิด พระธรรมที่ทำให้บรรลุความหมดจด และพระสงฆ์ผู้เกิดจากความหมดจด

[๓] พระเถระชื่อพระพุทธโฆสาจารย์ ผู้มีกิตติศัพท์เลื่องลือดุจพระพุทธเจ้า ได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้เพื่อความหมดจดของผู้ต้องการ

[๔] คัมภีร์นั้นหยั่งลงสู่พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก ดำเนินไปเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้แสวงหาแก่นสารของพระพุทธพจน์

[๕] แม้คัมภีร์แปลของคัมภีร์นั้น ผู้รู้ในกาลก่อนได้ประพันธ์ไว้ แต่คัมภีร์เหล่านั้นไม่อาจทำให้คนในปัจจุบันพอใจได้ตามต้องการ

[๖] ดังนั้น คัมภีร์อธิบายความฉบับใหม่นี้ อันแสดงเนื้อความที่มีแก่นสารซึ่งยังไม่กระจ่างชัดเจน จึงปรากฏขึ้นโดยอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นต้นและตำรานิสสัยพม่า ไม่สละความเห็นของบุรพาจารย์อีกด้วย

[๗] ข้าพเจ้าได้แต่งคัมภีร์อันเป็นที่อาศัยของกุลบุตรผู้เปรียบดั่งต้นไม้เล็ก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรผู้ปรารถนาประโยชน์และเพื่อความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระศาสนา

[๘] เมื่อสัตบุรุษจำแนกความผิดถูกแล้วพิจารณาดู คัมภีร์แปลที่ให้ความรู้อันเหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิวงศ์

สารบัญ

วิสุทธิมรรค แปลและอธิบาย เล่ม ๔

ปริจเฉทที่ ๑๑ สมาธินิทเทส

ปริจเฉทที่ ๑๒ อิทธิวิธนิทเทส

ปริจเฉทที่ ๑๓ อภิญญานิทเทส

ปริจเฉทที่ ๑๔ ขันธนิทเทส

โสปาณมาล’มมลํ ติทสาลยสฺส
สํสารสาครสมุตฺตรณาย เสตุํ
สพฺพาคติภยวิวชฺชิตเขมมคฺคํ
ธมฺมํ นมสฺสถ สทา มุนินา ปณีตํ. เตลกฏาหคาถา (๒)

เชิญท่านทั้งหลายนมัสการพระธรรมอันพระมุนีตรัสสอน เป็นขั้นบันได อันหมดจดแห่งสวรรค์ ประดุจสะพานข้ามมหาสมุทรคือสงสาร และเป็นทางเกษม ปลอดจากทุคติภัยทั้งมวลทุกเมื่อ

ปริจเฉทที่ ๑๑

สมาธินิทเทส = คำอธิบายสมาธิ

อาหาเรปฏิกูลสัญญาภาวนา

[๒๙๔] บัดนี้ ถึงลำดับอธิบายวิธีเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล) ที่ได้กล่าวไว้โดยย่อต่อจากอรูปกรรมฐานว่า สัญญา ๑

คำว่า สมาธินิทเทส (คำอธิบายสมาธิ) เป็นชื่อทั่วไปของนิทเทส ๑๑ ตอนเริ่มตั้งแต่นิทเทสที่ ๓ คือ กัมมัฏฐานคหณนิทเทสจนถึงนิทเทสที่ ๑๓ คือ อภิญญานิทเทส ดังนั้น คัมภีร์วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒ ข้อ ๖๖๒ หน้า ๒๕๐) จึงกล่าวว่า

ตาปิ จิตฺตสีเสน วุตฺตสมาธินิทฺเทเส สพฺพากาเรน วิตฺถาริตา.

สมาบัติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธินั้น มีอธิบายไว้แล้วโดยสิ้นเชิงในสมาธินิทเทสที่กล่าวไว้โดยมีจิตเป็นหลัก

แม้นิทเทส ๑๑ ตอนเหล่านั้นจะเป็นคำอธิบายสมาธิ หากแต่นิทเทสอื่นก็ได้ชื่อเฉพาะว่า กัมมัฏฐานคหณนิทเทส เป็นต้น ดังนั้น จึงไม่เรียกนิทเทสเหล่านั้นว่า สมาธินิทเทส แต่เรียกนิท-เทสนี้ที่ยังไม่มีชื่อเฉพาะว่าเป็นสมาธินิทเทส

ในคำนั้นว่า อาหาเรปฏิกูลสัญญา ชื่อว่า อาหาร โดยความหมายว่า นำมาให้

คำอธิบายว่า อาหรตีติ อาหาโร (ชื่อว่า อาหาร โดยความหมายว่า นำมาให้) แสดงรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ของ อาหาร ว่า

- อาหรตีติ อาหาโร = สภาวะนำมาให้ ชื่อว่า อาหาร

(อา บทหน้า + หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า อาหาร แปลตามศัพท์ว่า "เหตุ" หมายความว่า เหตุที่นำผลมาให้เพื่อผลเกิดขึ้นและดำรงอยู่ต่อไป ดังข้อความ[๑]ว่า

> **ในพากย์นั้น คำว่า** อาหรติ (นำมาให้) **หมายความว่า นำผลมาให้ คือ ทำให้ผลเกิดขึ้นและดำเนินไปด้วยความเป็นเหตุที่เรียกว่า อาหารปัจจัยเพื่อให้ผลเกิดขึ้นและดำรงอยู่**

อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ :-

๑. กพฬีการาหาร (อาหารที่ทำเป็นคำๆ) นำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ (โอชัฏฐมกรูป) มาให้

๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ (การกระทบระหว่างจิตกับอารมณ์) นำเวทนา ๓ มาให้

๓. มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือมโนสัญเจตนา (ความตั้งใจ, กุศลกรรมและอกุศล-กรรม) นำปฏิสนธิในภพ ๓ มาให้

๔. วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ (จิต) นำรูปนามในขณะถือปฏิสนธิมาให้

กพฬีการาหาร คือ อาหารที่ทำเป็นคำๆ ย่อมนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้ แต่สิ่งที่นำรูปดังกล่าวมาให้จริงๆ คือ โอชา (สารอาหาร) ที่อยู่ในอาหารนั้น คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคืออาหารเป็นที่อาศัยของโอชา แม้จะกล่าวถึงที่อาศัยคืออาหารก็เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือโอชา ดังข้อความว่า

> **อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยที่ตั้ง[ของโอชาคืออาหาร] แต่พึงทราบโดยลักษณะว่ามีลักษณะคือโอชา**[๑]

อาหารที่ถูกกลืนกินทำเป็นคำๆ ชื่อว่า กพฬีการาหาร อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงอาหารพร้อมทั้งที่ตั้ง แต่สารอาหาร (โอชา) อันเป็นสาระของอาหารที่ถูกกลืนกินที่เรียกว่า สิ่งที่

---

[๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙๔/๔๙๔

นำรสไป ซึ่งแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ อันทำให้ค้ำจุนร่างกายที่มีอินทรีย์บริบูรณ์ ชื่อว่า อาหาร-รูป ในที่นี้ ดังจะเห็นได้ว่า อาหารรูปนี้มีลักษณะเป็นเหตุค้ำจุนร่างกายที่มีอินทรีย์บริบูรณ์ หรือมีลักษณะนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มาให้[๒]

คำว่า กพฬีการ มีรูปวิเคราะห์ ๒ อย่าง คือ

๑. กรียตีติ กาโร, กพโฬ กาโร กพฬีกาโร[๓] = อาหารที่ถูกกระทำให้เป็นคำ ชื่อว่า กพฬีการะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. กพฬํ กรียตีติ กพฬีกาโร[๔] = อาหารที่ถูกกระทำให้เป็นคำ ชื่อว่า กพฬีการะ (กพฬ บทหน้า + กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

รูปวิเคราะห์แรกลง อี อักษรเป็นอาคมในเพราะ กร ธาตุ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๓๘) ว่า ยถาการหมิวณฺณาคโม ภูกเรสุ (ลง อิ วัณณะเป็นอาคมตามสมควรในเพราะ ภู และ กร ธาตุ) เพราะถือว่าเป็นบทสมาสทั่วไปที่ไม่ใช่กิตันตสมาส จึงลง อี อักษรเป็นอาคมโดย อี อักษรไม่มีอรรถพิเศษในกรรมธารยสมาส เช่น ภสฺมา กตํ ภสฺมีกตํ (สิ่งที่ทำให้เป็นขี้เถ้า ชื่อว่า ภัสมีกตะ)

รูปวิเคราะห์ที่ ๒ ลง อี ปัจจัยในอรรถว่า อภูตตัพภาวะ คือ ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน เพราะเป็นกิตันตตัปปุริสสมาส คือ ตัปปุริสสมาสที่ลงกิตก์ปัจจัยอยู่ท้ายโดยลง อี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ตามคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกา หรือลง อี ปัจจัยด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) ตามคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตาร (ดู วิสุทธิมรรค ฉบับแปล เล่ม ๓ หน้า ๑๙๕-๙๗)

ฉบับไทยทั่วไปในคัมภีร์นี้และคัมภีร์อื่นๆ พบปาฐะว่า กวฬิงฺการาหาร โดยถือว่าคำว่า กวฬิงฺ เป็นบทสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า แต่คำนี้ไม่สอดคล้องกับหลักการลง อี อาคมหรือ อี ปัจจัยตามที่กล่าวมาแล้วในคัมภีร์ไวยากรณ์ จึงไม่ถูกหลักภาษา

---

[๒] วิภาวินี. ๑๐/๒๗๓

[๓] มณิ.มญฺชูสาฏีกา ๑/๑๐/๑๑๕

[๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙๔/๔๙๔, ปรมตฺถ.ฏีกา ๑๕๖/๒๖๒

ภัยของอาหาร

ในอาหารเหล่านั้น :-

๑. ความพอใจ[อาหาร] (รสตัณหา) เป็นภัยของกพฬีการาหาร [เพราะความพอใจดังกล่าวทำให้เกิดวัฏฏทุกข์ทั้งหมดอันไม่มีประโยชน์ในภพนี้เป็นต้น[๕]]

๒. การเข้าไปใกล้[อารมณ์] เป็นภัยของผัสสาหาร [เพราะไม่พ้นไปจากทุกข์ ๓ คือทุกข์แท้ ทุกข์แปรปรวน และทุกข์ประจำสังขาร[๕]]

๓. การเกิดในภพใหม่ เป็นภัยของมโนสัญเจตนาหาร [เพราะไม่พ้นไปจากความพินาศที่มีการเกิดในภพใหม่เป็นเหตุ[๕]]

๔. ปฏิสนธิ เป็นภัยของวิญญาณาหาร[เพราะไม่พ้นไปจากทุกข์ที่มีปฏิสนธิเป็นเหตุ[๕]]

อนึ่ง ในอาหารเหล่านั้นที่มีภัยน่ากลัวอย่างนี้ พึงแสดง :-

๑. กพฬีการาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนเนื้อบุตร[๖] [เพื่อให้บริโภคโดยไม่มีความพอใจอาหาร[๗]]

๒. ผัสสาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม[๘] [เพราะไม่มีภัยคือการเข้าไปใกล้อารมณ์แก่ผู้เห็นโทษของผัสสะว่า เวทนาย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีผัสสะ และเวทนาก็ควรถูกรู้เห็นว่าเป็นทุกข์และสิ่งเสียบแทงเป็นต้น[๗]]

๓. มโนสัญเจตนาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง[๘] [เพราะไม่มีภัยคือการเกิดใหม่แก่ผู้เห็นโทษว่า ภพทั้งหลายเหมือนหลุมถ่านเพลิงที่ถูกไฟ ๑๑ กองเผาอยู่รอบด้าน[๗]]

๔. วิญญาณาหารด้วยคำสอนอันอุปมาเหมือนหอก ๑๐๐ เล่ม[๙] [เพราะไม่มีภัยคือปฏิสนธิแก่ผู้เห็นโดยชอบว่า วิญญาณเหมือนโจร เพราะทำสิ่งที่เป็นโทษ เวทนาเหมือนหอกแทงเพราะเป็นสิ่งที่อดทนได้ยาก[๗]]

---

[๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙๔/๔๙๔

[๖] สํ.นิ. ๑๖/๖๓/๙๕

[๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙๔/๔๙๗

[๘] สํ.นิ. ๑๖/๖๓/๙๖

[๙] สํ.นิ. ๑๖/๖๓/๙๗

ข้อความที่กล่าวเปรียบกพฬีการาหารเหมือนเนื้อบุตร ผัสสาหารเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม มโนสัญเจตนาหารเหมือนหลุมถ่านเพลิง และวิญญาณาหารเหมือนหอก ๑๐๐ เล่ม พบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรค ปุตตมังสูปมสูตร มีข้อความเต็มดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ อย่างนี้เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด

อาหาร ๔ อย่างมีอะไรบ้าง ? คือ

๑. กพฬีการาหารที่หยาบหรือละเอียด ๒. ผัสสาหาร

๓. มโนสัญเจตนาหาร ๔. วิญญาณาหาร

อาหาร ๔ อย่างนี้เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด

บุคคลพึงรู้เห็นกพฬีการาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนสองสามีภรรยาถือเอาเสบียงเล็กน้อย เดินทางข้ามทางกันดาร พวกเขามีบุตรน้อยคนหนึ่งที่น่ารักน่าเจริญใจ ขณะที่พวกเขากำลังเดินทางข้ามทางกันดาร เสบียงที่มีเพียงเล็กน้อยได้หมดสิ้นไป แต่ทางกันดารของพวกเขายังไม่ผ่านไป ยังเหลืออยู่ไกล ลำดับนั้น เขาทั้งสองตกลงกันว่า เสบียงที่เหลืออยู่เล็กน้อยได้หมดสิ้นแล้ว แต่ทางกันดารยังเหลืออยู่ไกล ทางที่ดี พวกเราช่วยกันฆ่าบุตรน้อยที่น่ารักน่าเจริญใจคนนี้ ทำเป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรก็จะข้ามพ้นทางกันดารที่เหลืออยู่ได้ เราทั้งสามอย่าพินาศพร้อมกันเลย ต่อมา สองสามี-ภรรยานั้นก็ฆ่าบุตรน้อยที่น่ารักน่าเจริญใจคนนั้น ทำเป็นเนื้อเค็มและเนื้อย่าง บริโภคเนื้อบุตรนั้นแหละจึงข้ามพ้นทางกันดารนั้นไปได้ พวกเขาบริโภคเนื้อบุตรไปพลาง ทุบอกไปพลาง รำพันว่า บุตรน้อยอยู่ที่ไหน ? บุตรน้อยอยู่ที่ไหน ?

พระพุทธเจ้า : เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ? คือ พวกเขาบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหารเพื่อเล่น มัวเมา ประดับ หรือตกแต่งร่างกายหรือ ?

ภิกษุ : หามิได้ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : พวกเขาบริโภคอาหารที่ปรุงจากเนื้อบุตรเพียงเพื่อจะข้ามทางกันดารให้พ้นใช่ไหม ?

ภิกษุ : ใช่ พระพุทธเจ้าข้า

พระพุทธเจ้า : เรากล่าวว่าบุคคลพึงรู้เห็นกพฬีการาหารเหมือนเนื้อบุตร เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้กพฬีการาหารได้แล้ว[ด้วยปริญญา ๓] ก็เป็นอันกำหนดรู้ราคะซึ่งเกิดจากกามคุณ ๕ เมื่อกำหนดรู้ราคะซึ่งเกิดจากกามคุณ ๕ ได้แล้ว สังโยชน์ที่ทำให้อริยสาวกมาสู่โลกนี้อีกก็ไม่มี

บุคคลพึงรู้เห็นผัสสาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม ถ้ายืนพิงฝาอยู่ ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยฝาเจาะกิน ถ้ายืนพิงต้นไม้อยู่ ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยต้นไม้เจาะกิน ถ้าลงไปยืนแช่น้ำอยู่ ก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในน้ำกัดกิน ถ้ายืนอยู่ในที่แจ้งก็จะถูกฝูงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในอากาศเกาะจิกกิน ไม่ว่าแม่โคตัวที่ไม่มีหนังหุ้มตัวนั้นจะไปอาศัยอยู่ในสถานที่ใดๆ ก็ตาม ก็ถูกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่นั้นๆ กัดกินอยู่ร่ำไป เรากล่าวว่าบุคคลพึงเห็นผัสสาหารเหมือนแม่โคที่ไม่มีหนังหุ้ม เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้ผัสสาหารได้แล้วก็เป็นอันกำหนดรู้เวทนา ๓ [คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา] เมื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ ได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีกิจใดที่อริยสาวกพึงทำให้ยิ่งไปกว่านี้

บุคคลพึงรู้เห็นมโนสัญเจตนาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิงลึกกว่าชั่วคน เต็มไปด้วยถ่านเพลิง ไม่มีเปลวและควัน ครั้งนั้นบุรุษคนหนึ่งต้องการมีชีวิต ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์เดินมา บุรุษมีกำลังสองคนจับแขนของเขาคนละข้างฉุดไปลงในหลุมถ่านเพลิง ทันใดนั้น เขามีเจตนาปรารถนาตั้งใจจะไปให้ไกลจากหลุมถ่านเพลิง ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะเขารู้ว่า ถ้าเราจักตกหลุมถ่านเพลิงนี้ เราจักต้องตายหรือถึงทุกข์ปางตาย เรากล่าวว่าบุคคลพึงรู้เห็นมโนสัญเจตนาหารเหมือนหลุมถ่านเพลิง เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้มโนสัญเจตนาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้ตัณหา ๓ [กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา] เมื่อกำหนดรู้ตัณหา ๓ ได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีกิจใดที่อริยสาวกพึงทำให้ยิ่งไปกว่านี้

บุคคลจึงพึงเห็นวิญญาณาหารอย่างไร ? คือ อุปมาเหมือนราชบุรุษจับโจรผู้ประพฤติชั่วได้แล้ว จึงทูลพระราชาว่า ขอเดชะ ผู้นี้เป็นโจรประพฤติชั่วต่อพระองค์ ขอจงทรงลงพระอาญาตามที่ทรงพระราชประสงค์แก่โจรผู้นี้เถิด

พระราชามีพระกระแสรับสั่งว่า ท่านทั้งหลาย จงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงมันในเวลาเช้า ราชบุรุษจึงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงนักโทษคนนั้น ในเช้าวันนั้น

ต่อมาในเวลาเที่ยงวัน พระราชาทรงซักถามราชบุรุษว่า ท่านทั้งหลาย นักโทษคนนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ?

ราชบุรุษกราบทูลว่า เขายังมีชีวิตอยู่ พระพุทธเจ้าข้า จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงมันในเวลาเที่ยงวัน ราชบุรุษจึงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงนักโทษคนนั้นในเวลาเที่ยงวัน

ต่อมาในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามราชบุรุษอีกว่า ท่านทั้งหลาย นักโทษคนนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ?

ราชบุรุษกราบทูลว่า เขายังมีชีวิตอยู่ พระพุทธเจ้าข้า จึงมีพระกระแสรับสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงมันในเวลาเย็น ราชบุรุษทั้งหลายจึงใช้หอก ๑๐๐ เล่มแทงนักโทษคนนั้นในเวลาเย็น

เธอทั้งหลายจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ? คือ เมื่อเขาถูกหอก ๓๐๐ เล่มแทงตลอดวัน จะพึงได้เสวยทุกข์โทมนัสซึ่งมีการแทงนั้นเป็นเหตุมิใช่หรือ ?

ภิกษุ : ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อเขาถูกหอกหนึ่งเล่มแทงยังได้เสวยทุกข์โทมนัสซึ่งมีการแทงนั้นเป็นเหตุ ไม่ต้องพูดถึงเมื่อถูกหอก ๓๐๐ เล่มแทง

พระพุทธเจ้า : ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าบุคคลพึงเห็นวิญญาณาหารเหมือนหอก ๓๐๐ เล่ม เมื่ออริยสาวกกำหนดรู้วิญญาณาหารได้แล้ว ก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามได้ เมื่อกำหนดรู้รูปนามได้แล้ว เรากล่าวว่าไม่มีกิจใดที่อริยสาวกพึงทำให้ยิ่งไปกว่านี้

อาหารที่ประสงค์ในเรื่องนี้

อนึ่ง ในอาหาร ๔ เหล่านี้ กพฬีการาหารอย่างเดียวซึ่งจำแนกเป็นของกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส ท่านประสงค์เอาว่าเป็นอาหารในที่นี้

> *ของกิน* คือ ข้าวเป็นต้นที่บุคคลบริโภค *ของดื่ม* คือ เครื่องดื่มเป็นต้นที่กลืนกินด้วยการดื่ม *ของเคี้ยว* คือ แป้ง รากไม้ และผลไม้ที่บุคคลเคี้ยวกิน เป็นต้น *ของลิ้มรส* คือ มะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้นที่บุคคลพอใจ[๑๐]

---

[๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๐๐/๓๖๗

ในคำว่า อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภโท (ซึ่งจำแนกเป็นของกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส) โดยทั่วไป ต ปัจจัยในภาษาบาลีมักลงในอดีตกาล เช่น คโต (ไปแล้ว), จิโต (ยืนแล้ว) แต่ในคำเหล่านี้ว่า อสิต (ของกิน), ปีต (ของดื่ม), ขายิต (ของเคี้ยว) และ สายิต (ของลิ้มรส) ต ปัจจัยลงในกาลสามัญทั่วไปที่เรียกว่า **อนามัฏฐกาล** คือ ไม่เจาะจงกาลว่าเป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน จึงไม่ต้องแปลคำนี้ว่า "ของกินแล้ว, ของดื่มแล้ว, ของเคี้ยวแล้ว และของลิ้มแล้ว" เพราะครอบคลุมถึงสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรสที่มีได้ในกาลทั้งสาม ดังคำว่า ทุทฺธํ [ขีรํ] (น้ำนมที่ถูกรีด) คำนี้ลง ต ปัจจัยในกาลทั้งสามเหมือน ต ปัจจัยในคำว่า พุทฺโธ (ผู้ตรัสรู้) ซึ่งหมายถึงพระพุทธเจ้าในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ดังข้อความว่า

ตตฺถ **อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภโท**ติ อสิตพฺพปาตพฺพขายิตพฺพสายิตพฺพวิภาโค กาลเภทวจนิจฺฉาย อภาวโต ยถา ทุทฺธนฺติ.[๑๑]

ในพากย์นั้น คำว่า อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภโท (ซึ่งจำแนกเป็นของกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส) หมายความว่า ซึ่งจำแนกเป็นของที่ควรกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส เพราะไม่ประสงค์จะระบุความต่างกันของกาล ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่ถูกรีด)

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย อสิต ศัพท์เป็นต้นด้วย ตพฺพ ปัจจัย ที่ลงในกาลทั้งสามว่า อสิตพฺพ, ปาตพฺพ, ขายิตพฺพ และ สายิตพฺพ ดังนั้น จึงแสดงว่า ต ปัจจัยใน อสิต ศัพท์เป็นต้นลงในกาลทั้งสามเหมือน ตพฺพ ปัจจัยนั่นเอง

อาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล) คือ สัญญาที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยการเห็นลักษณะอันน่ารังเกียจในกพฬีการาหารนั้น

พิจารณาความน่ารังเกียจโดยลักษณะ ๑๐ อย่าง

ผู้เพียรปฏิบัติที่ต้องการเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารนั้น จำต้องเรียนกรรมฐานไม่ให้คลาดเคลื่อนจากที่เรียนมาแม้บทเดียว ไปสู่ที่ลับหลีกเร้นอยู่ พึงพิจารณาความน่ารังเกียจของกพฬีการาหารซึ่งจำแนกเป็นของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว และของลิ้มตามลักษณะ ๑๐ ประการ คือ :-

---

[๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๒๙๔/๔๙๗

๑. การไป
๒. การแสวงหา
๓. การบริโภค
๔. สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร[มีน้ำดีเป็นต้น]
๕. ที่หมักหมม (กระเพาะอาหาร)
๖. อาหารที่ยังไม่ย่อย
๗. อาหารที่ย่อยแล้ว
๘. ผล
๙. การหลั่งออก
๑๐. การแปดเปื้อน

คำว่า อาสย (สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร) คือ น้ำดี เสลด หนอง และเลือดที่อยู่เหนือกระเพาะอาหาร ซึ่งคลุกกับอาหารที่บริโภคเข้าไปภายในร่างกาย คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริภุตฺตํ อาหารํ อาลิมฺปโต สยตีติ อาสโย[๑๒] = สิ่งที่เป็นไปโดยคลุกเคล้ากับอาหารที่ถูกบริโภคแล้ว ชื่อว่า อาสยะ (อา บทหน้า <อาลิมฺป = ฉาบ, ทา> + สิ ธาตุ <สเย = นอน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- มริยาทวเสน อญฺญมญฺญํ อสงฺกรโต สยติ ติฏฺฐติ ปวตฺตตีติ อาสโย[๑๓] = สิ่งที่เป็นไปโดยไม่ระคนกันโดยขอบเขต ชื่อว่า อาสยะ (อา บทหน้า <มริยาท = ขอบเขต> + สิ ธาตุ <สเย = นอน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

โดยทั่วไปคำว่า อาสย มักแปลว่า "ที่อาศัย" ดังนั้น วิสุทธิมรรคฉบับแปลไทยทุกฉบับจึงแปลว่า "ที่อาศัย" แม้วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๙๙) ก็แปลว่า "ตี่หย่า" ซึ่งมีความหมายว่า "ที่อาศัย" เช่นเดียวกัน (ตี่ = อาศัย, หย่า = ที่) แต่ในที่นี้แปลว่า "สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร" ตามรูปวิเคราะห์ของวิสุทธิมรรคจูฬฎีกาและมหาฎีกาซึ่งแสดงเป็นกัตตุสาธนะโดยมีความหมายว่า "สิ่งที่เป็นไปโดยคลุกเคล้ากับอาหารที่ถูกบริโภคแล้ว" มิได้แสดงเป็นอธิกรณสาธนะที่มีความหมายว่า "ที่อาศัย"

คำว่า นิธาน (ที่หมักหมม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิทธาติ ยถาภุตฺโต อาหาโร นิจิโต หุตฺวา ติฏฺฐติ เอตฺถาติ นิธานํ = ที่หมักหมมตั้งอยู่ของอาหารที่บริโภคแล้ว ชื่อว่า นิธานะ (นิ บทหน้า + ธา ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

---

[๑๒] วิสุทฺธิ.จูฬฎีกา ๒/๒๙๕/๗๓

[๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๒๙๕/๕๐๐

๑. การไป

[๒๙๕] ในเรื่องนี้ การพิจารณาการไป คือ ผู้เพียรปฏิบัติพิจารณาว่า ผู้ออกบวชในพระศาสนาที่มีอานุภาพมากอย่างนี้ ควรสาธยายพระพุทธพจน์หรือปฏิบัติสมณธรรมตลอดคืนถึงรุ่งเช้าแล้วลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ทำวัตรปัดกวาดลานเจดีย์และลานโพธิ์ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ กวาดลานกุฏิที่พำนัก ชำระร่างกายแล้วขึ้นสู่อาสนะ เจริญกรรมฐาน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง แล้วลุกขึ้นถือบาตรและจีวร ละป่าสำหรับบำเพ็ญเพียรซึ่งปราศจากฝูงชนแออัด เกื้อกูลแก่วิเวก (การเจริญฌาน) สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำ สะอาด ร่มเย็น มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์ [ภิกษุนั้น]ไม่เหลียวแลความยินดีในวิเวกอันหมดจด เดินบ่ายหน้าสู่หมู่บ้านเพื่ออาหาร เหมือนสุนัขจิ้งจอกเดินบ่ายหน้าสู่ป่าช้า

> ในคำว่า เอวํ มหานุภาเว (มีอานุภาพมากอย่างนี้) **อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในพระศาสนาที่มีอานุภาพมากตามข้อปฏิบัติที่จะพึงกล่าวในบัดนี้ อีกอย่างหนึ่ง ท่านจะแสดงว่าผู้เพียรปฏิบัติควรปฏิบัติอย่างนี้ โดยมุ่งความเป็นธรรมอันดีงามของพระธรรมซึ่งสำเร็จได้ด้วยการเจริญสัพพัตถกกรรมฐานเป็นต้น จึงกล่าวว่า** เอวํ มหานุภาเว นาม สาสเน (ในพระศาสนาที่มีอานุภาพมากอย่างนี้) **เป็นต้น** [๑๔]

คำว่า วีสตึสวาเร (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) มีคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๕] ดังนี้

> **ในคำว่า** วีสตึสวาเร (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) **นี้ บางคนกล่าวว่า "การกำหนดครั้งมีได้ด้วยสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันสืบเนื่อง) [คือ สาธยายติดต่อกันไป ๒๐-๓๐ ครั้ง]" อาจารย์อื่นกล่าวว่า "การกำหนดครั้งมีได้ด้วยที่นั่งร้อน ดังจะเห็นได้ว่า ภาวนาที่ยังข่มนิวรณ์ไม่ได้ย่อมไม่อาจบรรเทาความลำบากกายด้วยการนั่งนานได้ เนื่องจากไม่มีผรณาปีติ ดังนั้นจึงมักเปลี่ยนท่านั่ง"**
>
> **อนึ่ง คำว่า** วีสตึส (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) **มีกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยเวลาเที่ยวบิณฑบาตตามที่ได้กำหนดไว้ อีกอย่างหนึ่ง การพิจารณาตั้งแต่เวลาไปจนถึงการพิจารณาการแปดเปื้อน เป็นหนึ่งครั้ง ภิกษุเจริญกรรมฐาน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งตามนัยนี้**

---

[๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๒๙๕/๔๙๙-๕๐๐

[๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๒๙๕/๕๐๐

ตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา จำนวน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งมีความหมาย ๔ อย่างตามความเห็นที่แตกต่างกัน คือ

๑. บางคนเห็นว่า จำนวน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งเป็นการสาธยายติดต่อกันไป ๒๐-๓๐ ครั้ง

๒. อาจารย์อื่นเห็นว่า การนั่งจนที่นั่งร้อนต้องเปลี่ยนท่านั่งนับเป็น ๑ ครั้ง ถ้าเปลี่ยนท่านั่ง ๓๐ ครั้งก็นับเป็นการกำหนด ๓๐ ครั้ง

๓. ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกาเห็นว่า จำนวน ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งเป็นเพียงสำนวนทางภาษาเท่านั้น มิได้หมายถึงจำนวนครั้งจริงๆ แต่หมายถึงเวลาบิณฑบาต เช่น ถ้าภิกษุใช้เวลาบิณฑบาต ๑ ชั่วโมง ก็ควรนั่งกรรมฐานก่อนออกบิณฑบาตร ๑ ชั่วโมง

๔. ท่านผู้แต่งวิสุทธิมรรคมหาฎีกามีความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า การพิจารณาตั้งแต่เวลาไปจนถึงการพิจารณาการแปดเปื้อนตามวิธีอาหาเรปฏิกูลสัญญา เป็น ๑ ครั้ง จึงควรพิจารณาให้ครบ ๓๐ ครั้งก่อนออกบิณฑบาต

วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา[๑๖] ได้อธิบายคำนี้โดยย่อ ดังต่อไปนี้

> **คำว่า** วีสตึสวาเร (๒๐ หรือ ๓๐ ครั้ง) **หมายความว่า การพิจารณาตั้งแต่เวลาไปจนถึงการพิจารณาการแปดเปื้อน เป็น ๑ ครั้ง อาจารย์ทั้งหลายยังกล่าวไว้ด้วยวาระซึ่งที่นั่งอุ่นเป็นที่สุด ๒๐ หรือ ๓๐ ครั้งอีกด้วย**

แม้คำว่า วีสตึส (๒๐ หรือ ๓๐) จะกล่าวถึงจำนวนสองอย่าง แต่คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่ระบุถึงจำนวนมากที่สุด ซึ่งในที่นี้คือ ๓๐ ดังเช่นคำว่า ทฺวีหตีหํ (สองสามวัน) หมายถึง สามวัน, ฉปฺปญฺจวาจา (คำ ๕ หรือ ๖ คำ) หมายถึง ๖ คำ มีตัวอย่างอื่นในเรื่องนี้ว่า

> อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺวตโย เอกานุสฺสาวเน กาตุํ. [๑๗]
>
> ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตทำอุปสัมปทาเปกขะสองหรือสามคนให้มีกรรมวาจาร่วมกัน
>
> อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺวติสฺโส ภิกฺขุนิโย โอวาทํ คนฺตุํ.[๑๘]

---

[๑๖] วิสุทฺธิ.จูฬฎีกา ๒/๒๙๕/๗๓
[๑๗] วิ.ม. ๔/๑๒๓/๑๓๔
[๑๘] วิ.จู. ๗/๔๑๓/๑๗๕

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสองหรือสามรูปไปรับโอวาท

เทฺวติสฺโส รตฺติโย วสติ.[๑๙]

อยู่สองหรือสามราตรี

แม้ในที่นี้จะกล่าวโดยไม่แน่นอนว่า "สองหรือสาม" ก็ให้หมายถึงจำนวนมากที่สุด คือ สาม ส่วนข้อความว่า สอง เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อความสละสลวยตามภาษาเท่านั้น ดังข้อความว่า

ฉปฺปญฺจวาจาหีติ เอตฺถ ปญฺจาติ วาจาสิลิฏฺฐวเสน วุตฺตํ กสฺสจิ ปโยชนา-ภาวา.[๒๐]

ในคำว่า ฉปฺปญฺจวาจาหิ (คำ ๕ หรือ ๖ คำ) นี้ คำว่า ปญฺจ (๕) กล่าวไว้โดยความสละสลวย เพราะไม่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง

อนึ่ง ในขณะไปอย่างนี้ก็จำต้องเหยียบผ้าปูพื้นซึ่งเปรอะฝุ่นติดเท้าและมูลจิ้งจกเป็นต้น ตั้งแต่ลงจากเตียงหรือตั่ง ต่อจากนั้นไปก็จะต้องเห็นพื้นหน้ากุฏิซึ่งน่ารังเกียจยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะเลอะเทอะไปด้วยมูลหนูและมูลค้างคาวเป็นครั้งคราว ต่อแต่นั้นพึงเห็นพื้นชั้นล่างที่น่ารังเกียจยิ่งกว่าพื้นชั้นบน เพราะสกปรกไปด้วยมูลนกฮูกและมูลนกพิราบเป็นต้น หลังจากนั้นพึงเห็นลานกุฏิว่าน่ารังเกียจยิ่งกว่าพื้นชั้นล่าง เพราะสกปรกไปด้วยหญ้าและใบไม้เก่าซึ่งลมพัดมาเป็นครั้งคราว และด้วยมูตร คูถ น้ำลาย น้ำมูกของสามเณรผู้เจ็บป่วย อีกทั้งด้วยแอ่งน้ำโคลนเป็นต้นในฤดูฝน [ต่อจากนั้น]เธอพึงเห็นถนนหน้าวัดว่าน่ารังเกียจยิ่งกว่าลานกุฏิดังกล่าว

ภายหลังจากนั้น เธอน้อมไหว้ต้นมหาโพธิ์และพระเจดีย์ตามลำดับแล้วยืนอยู่ที่ศาลาใคร่ครวญ[ถึงหมู่บ้านบิณฑบาต] คิดว่า "เราต้องงดดูเจดีย์[งาม]เช่นกับกองแก้วมุกดา ต้นมหาโพธิ์ที่น่าชื่นใจเช่นเดียวกับกำหางนกยูง และเสนาสนะอันสง่างามประดุจเทพพิมาน หันหลังให้สถานที่อันน่ารื่นรมย์เช่นนั้น เพราะอาหารเป็นเหตุ" แล้วหลีกไป ในขณะดำเนินไปตามทางหมู่บ้าน จำต้องเห็นทางที่มีตอหนาม และทางขาดขรุขระด้วยกระแสน้ำเซาะ

---

[๑๙] วิ.มหา. ๒/๕๔/๑๓๓

[๒๐] ปาจิตฺ.โยชนา ๖๖/๑๒

ต่อแต่นั้น เธอนุ่งผ้าสบงเหมือนอย่างกับปิดฝี รัดสายประคตเหมือนอย่างกับพันผ้าพันแผล ห่มจีวรเหมือนอย่างกับปิดคลุมโครงกระดูก นำบาตรออกเหมือนอย่างกับนำขวดกระเบื้องใส่ยาออก เมื่อมาถึงใกล้ประตูบ้าน ก็จำต้องเห็นซากช้าง ม้า วัว ควาย มนุษย์ งู และสุนัขเป็นต้นอีกด้วย มิใช่จำต้องเห็นเท่านั้น แต่ต้องอดทนแม้กระทั่งกลิ่นของซากเหล่านั้นที่กระทบจมูกอยู่ ต่อจากนั้นเมื่อเธอยืนใกล้ประตูบ้านแล้วต้องแลดูถนนไปหมู่บ้านเพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างดุและม้าดุเป็นต้น

โดยประการดังนี้ ภิกษุต้องเหยียบ เห็น และดมสิ่งที่น่ารังเกียจเหล่านี้ มีผ้าปูพื้นเป็นอาทิ มีซากศพมากมายเป็นปริโยสาน เพราะอาหารเป็นเหตุ จึงควรพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการไปอย่างนี้ว่า “แน่ะท่านผู้เจริญ อาหารน่ารังเกียจแท้หนอ”

๒. การแสวงหา

[๒๙๖] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการแสวงหาอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า แม้เราอดกลั้นความน่ารังเกียจด้วยการไปอย่างนี้แล้ว ก็ต้องห่มผ้าสังฆาฏิเข้าไปหมู่บ้านแล้ว เที่ยวไปในถนนหมู่บ้านตามลำดับเรือน เหมือนขอทานผู้ยากไร้ถือกระเบื้องแตกเที่ยวขออยู่ ในถนนหมู่บ้านดังกล่าว เท้า[ของภิกษุ]ต้องจมลงไปในน้ำโคลนจนถึงเนื้อปลีแข้งในที่เหยียบลงทุกแห่งในฤดูฝน จึงต้องใช้มือหนึ่งถือบาตร ใช้มือหนึ่งยกจีวร ในฤดูร้อนก็จำต้องเที่ยวไปมีสรีระคลุกฝุ่นและละอองหญ้าที่เกิดจากแรงลม ครั้นถึงประตูบ้านนั้นๆ ก็จำต้องเห็นและบางทีก็เหยียบหลุมโสโครกและบ่อน้ำครำอันเจือปนด้วยน้ำล้างปลา น้ำล้างเนื้อ น้ำซาวข้าว น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัขและมูลสุกรเป็นต้น คลาคล่ำไปด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว เป็นสถานที่ซึ่งแมลงวันบินขึ้นมาตอมผ้าสังฆาฏิบ้าง บาตรบ้าง ศีรษะบ้าง

แม้เมื่อภิกษุเข้าไปสู่เรือนแล้ว บางคนก็ถวาย บางพวกไม่ถวาย แม้ในขณะถวายบางคนก็ถวายข้าวที่หุงตั้งแต่เมื่อวานบ้าง ของเคี้ยวเก่าๆ บ้าง ขนมปังบูดหรือแกงบูดเป็นต้นบ้าง บางคนที่ไม่ถวายก็พูดว่า “นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด เจ้าข้า” บางคนทำเฉยเหมือนมองไม่เห็น บางคนหันหน้าไปทางอื่น บางคนด่าคำหยาบเป็นต้นว่า “เฮ้ย ไอ้หัวโล้นจงไปเสีย” ภิกษุจำต้องเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านแล้วจึงออกมาเหมือนคนยากไร้อย่างนี้

ในคำว่า ปูติกุมฺมาสปูปาทีนิ (ขนมปังบูดหรือแกงบูดเป็นต้น) คำว่า กุมฺมาส ไทยแปลตามศัพท์ว่า "ขนมกุมมาส" พจนานุกรมแปล ไทย-ไทย อ.เปลื้อง ณ นคร กล่าวว่า "ขนมกุมมาสคือนมเปรี้ยว" ส่วนพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, ๒๕๓๗, หน้า ๒๐ กล่าวว่า

> ขนมกุมมาส หมายถึง ขนมที่เก็บไว้นานเกินไปจะบูด เช่น ขนมด้วง ขนมครก ขนมตาล เป็นต้น พระพุทธเจ้าหลังจากบำเพ็ญทุกกรกิริยาก็เสวยข้าวสุกและขนมกุมมาส

คำว่า กุมฺมาส ตำราพม่าทั่วไปแปลว่า "ขนมข้าวบาร์เลย์" โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาว่า

> **กุมฺมาสนฺ**ติ ยวกุมฺมาสํ.[๒๑]
>
> คำว่า กุมฺมาสํ คือ ขนมที่ทำจากข้าวบาร์เลย์

ข้าวบาร์เลย์จัดเป็นธัญพืชสำคัญสำหรับใช้ทำขนมปังและเค้ก ในที่นี้ผู้แปลจึงแปลให้เข้าใจง่ายว่า "ขนมปัง" เพราะขนมปังเป็นอาหารหลักที่ใช้บริโภคแทนข้าวสวยในบางท้องถิ่นของประเทศอินเดียและยุโรป ตามอาหารหลักที่เรียกว่า โภชนะ ๕ ประเภท คือ ข้าวสุก (โอทน) ขนมปัง (กุมฺมาส) ข้าวตู (สตฺตุ) ปลา (มจฺฉ) และเนื้อ (มํส) ดังข้อความว่า

> โอทโน สตฺตุ กุมฺมาโส มจฺโฉ มํสญฺจ โภชนํ.[๒๒]
>
> อาหาร [๕ อย่าง] คือ ข้าวสุก ข้าวตู ขนมปัง ปลา และเนื้อ

โดยประการดังนี้ ภิกษุจำต้องเหยียบ เห็น และอดกลั้นสิ่งที่น่ารังเกียจเหล่านี้ มีน้ำโคลนเป็นต้น ตั้งแต่เวลาเข้าไปหมู่บ้านจนกระทั่งออกมา เพราะอาหารเป็นเหตุ จึงควรพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการแสวงหาอย่างนี้ว่า "แน่ะท่านผู้เจริญ อาหารน่ารังเกียจแท้หนอ"

๓. การบริโภค

[๒๙๗] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการบริโภคอย่างไร ? คือ ภิกษุผู้แสวงหาอาหารตามที่กล่าวมานี้ นั่งตามสบายในที่สะดวกภายนอกหมู่บ้าน ตราบใดที่ยังมิได้หย่อนมือลงไป

---

[๒๑] วิ.มหา.อ. ๓๑/๒๑๕

[๒๒] ขุทฺท. ๗๕

ในอาหารนั้น ถ้าเห็นภิกษุผู้ควรเคารพนับถือที่เพียบพร้อมด้วยศีลเป็นต้นเช่นนั้นหรือเห็นคนที่ละอายบาป ก็อาจเชื้อเชิญ[ให้รับอาหารนั้น]ได้ แต่เมื่อหย่อนมือลงไปในอาหารนี้ด้วยความต้องการจะฉัน ก็ต้องกระดากอายที่จะพูด[กับคนอื่น]ว่า “ท่านจงรับเอาเถิด” [เพราะผู้อื่นอาจสงสัยว่าถวายอาหารที่เป็นเดนหรือไม่[๒๓]] อนึ่ง เมื่อภิกษุหย่อนมือลงไปขยำอยู่ เหงื่อที่ไหลออกตามง่ามนิ้วมือทั้ง ๕ ย่อมทำให้ข้าวแข็งกระด้างเปียกชุ่มอ่อนนุ่มได้

ลำดับนั้น เมื่อเธอทำอาหารที่น่าขยะแขยงด้วยการขยำนั้นให้เป็นคำแล้วใส่ในปาก ฟันล่างทำหน้าที่ครก ฟันบนทำหน้าที่สาก ลิ้นทำหน้าที่มือ อาหารนั้นถูกสากคือฟันตำ ถูกลิ้นคลุกเคล้าในปากนั้น ประดุจรากสุนัขในถาดข้าวสุนัข น้ำลายจางใสที่ปลายลิ้นแปดเปื้อนอาหารดังกล่าว น้ำลายข้นแปดเปื้อนตั้งแต่กลางลิ้นไป โคนฟันในที่ซึ่งไม้ชำระไม่ถึงก็แปดเปื้อน

อาหารนั้นที่ถูกฟันบด ถูกน้ำลายแปดเปื้อนอย่างนี้ หมดสี กลิ่น และเครื่องปรุงต่างๆ ในขณะนั้นนั่นเอง ย่อมกลายเป็นของน่ารังเกียจยิ่งนักดุจรากสุนัขที่อยู่ในถาดข้าวสุนัข แม้เป็นเช่นนั้นยังถูกกลืนกินได้เพราะล่วงพ้นสายตาไปแล้ว ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยการบริโภคอย่างนี้

๔. สิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหาร

[๒๙๘] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่บุคคลบริโภคอย่างนี้แล้ว เมื่อเข้าไปข้างในก็กลายเป็นของน่ารังเกียจยิ่งนัก เพราะพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง คือ น้ำดี เสลด หนอง และเลือด แต่คนมีบุญน้อยมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารครบทั้ง ๔ ดังนั้น :-

ก. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือน้ำดีมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยยางมะซางข้น

ข. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือเสลดมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยน้ำใบแตงหนู

ค. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือน้ำหนองมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยเปรียงบูด

---

[๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๒๙๗/๕๐๒

ฆ. อาหารมีสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารคือเลือดมากเกินไป เหมือนคลุกด้วยน้ำย้อม ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารอย่างนี้

๕. ที่หมักหมม

[๒๙๙] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยที่หมักหมมอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารอันระคนด้วยสิ่งที่คลุกเคล้ากับอาหารอย่างหนึ่งใน ๔ ประการข้างต้น พอเข้าไปภายในท้องแล้วมิใช่ไปหมักหมมอยู่ในภาชนะทอง แก้วมณี หรือเงิน เป็นต้น ถ้าคนอายุ ๑๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่[คือกระเพาะอาหาร]เหมือนหลุมคูถที่ไม่ได้ล้างตลอด ๑๐ ปี ถ้าคนอายุ ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูถที่ไม่ได้ล้างตลอด ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปี ถ้าคนอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูถที่ไม่ได้ล้างตลอด ๑๐๐ ปี ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจด้วยที่หมักหมมอย่างนี้

ในประโยคว่า สเจ วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ, นวุติวสฺสิเกน, สเจ วสฺสสติเกน อชฺโฌหริยติ, วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ (ถ้าคนอายุ ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูถที่ไม่ได้ล้างตลอด ๒๐, ๓๐, ๔๐, ๕๐, ๖๐, ๗๐, ๘๐, ๙๐ ปี ถ้าคนอายุ ๑๐๐ ปีกลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เหมือนหลุมคูถที่ไม่ได้ล้างตลอด ๑๐๐ ปี) คำว่า วีส, ตึส เป็นต้นเป็นคำสังเขป หรือเปยยาลัย (ดู วิสุทธิมรรค ฉบับแปล เล่ม ๓ หน้า ๗๑-๗๘)

๖. อาหารที่ยังไม่ย่อย

[๓๐๐] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อยอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่ถูกหมักหมมในสถานที่เหมือนหลุมคูถเช่นนี้ ตราบที่ยังไม่ย่อย สิ่งที่กลืนกินในวันนั้น วันวาน หรือวันก่อนนั้น ทั้งหมดรวมกันถูกกองเสมหะห่อหุ้มไว้ เดือดเป็นฟองที่เกิดจากความร้อนระอุด้วยความร้อนแห่งไฟในกายเผารุมอยู่ กลายเป็นของที่น่ารังเกียจยิ่งนัก ย่อมตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารอันมืดมนดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งฟุ้งตลบไปด้วยลมเหม็นที่อบกลิ่นซากศพ

นานาชนิด ประดุจหญ้า ใบไม้ เศษเสื่อลำแพน ซากงู สุนัข และมนุษย์เป็นต้นที่ตกลงในบ่อใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล เมื่อถูกฝนนอกฤดูตกรดในฤดูแล้ง ถูกแสงแดดแผดเผา ย่อมเดือดเป็นฟองตั้งอยู่เช่นนั้นเหมือนกัน ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยอาหารที่ยังไม่ย่อยอย่างนี้

๗. อาหารที่ย่อยแล้ว

[๓๐๑] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้วอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่ถูกไฟธาตุร้อนในกายย่อยแล้วนั้น มิได้กลายเป็นทองหรือเงิน เหมือนธาตุที่เป็นทองหรือเงินเป็นต้น แต่จะปล่อยฟองกลายเป็นอุจจาระเต็มกระเพาะอาหารเหมือนดินสีเหลืองที่ถูกบดในหินบดแล้วใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ และกลายเป็นมูตรเต็มกระเพาะปัสสาวะ ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยอาหารที่ย่อยแล้วอย่างนี้

๘. ผล

[๓๐๒] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยผลอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่ถูกไฟธาตุย่อยสลายดีนี้ย่อมให้เกิดเป็นซากหลากหลาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น เมื่อไม่ถูกย่อยสลายดีก็ก่อให้เกิดโรคนับร้อย คือ โรคกลาก ฝี หิด เรื้อน คัน หืด ไอ ลงแดง เป็นต้น ทั้งหมดนี้คือผลของอาหารดังกล่าว ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยผลอย่างนี้

คำว่า ททฺทุกณฺฑุกจฺฉุกุฏฺฐกิลาสโสสกาสาติสารปฺปภุตีนิ โรคสตานิ แปลว่า “โรคนับร้อย คือ โรคกลาก ฝี หิด เรื้อน คัน หืด ไอ ลงแดง” โดยคำว่า ททฺทุ แปลว่า “โรคกลาก” ส่วนคำว่า กิลาส แปลว่า “โรคคัน” โรคคันนี้เป็นโรคเรื้อนอย่างอ่อน ทำให้ผิวเป็นสีขาว ส่วนโรคเรื้อนทำให้ผิวเป็นสีแดง สัททานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๕ หน้า ๘๑๘) กล่าวถึงลักษณะของโรคคันที่เรียกว่า กิลาส ดังนี้

> คำว่า กิลาส เป็นโรคเรื้อนชนิดหนึ่ง มีสีแดงอ่อน แม้แผลจะสุกงอมก็ไม่มีน้ำหนองไหลเยิ้ม แม้จะรุนแรงจนดูดกินเลือด เนื้อ หรือไขกระดูกก็ไม่ทำให้เจ็บปวด เป็นโรคที่เกิดจากโทษ ๓ อย่าง คือ ลม ดี และเสลด คัมภีร์ภาวประกาศกล่าวว่า คัมภีร์ยา

ภาษาฮินดีชื่ออมฤตสาคร (หน้า ๒๘๔) กล่าวว่าโรคนี้แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า Leucoderma

ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิและพจนานุกรมภาษาฮินดีแปล กิลาส เหมือนกันว่า สิธฺมโรเค (ในโรคสิธมะ) โรคสิธมะนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ภาวประกาศว่านับเข้าในโรคเรื้อนรุนแรง ๗ อย่างตามความเห็นของอาจารย์จรกะ หรือนับเข้าในโรคเรื้อนไม่รุนแรงหลายชนิดตามความเห็นของอาจารย์สุสสุตะ ส่วนคัมภีร์อมฤตสาครกล่าวว่านับเข้าในโรคเรื้อนไม่รุนแรง ๑๘ ชนิด

คัมภีร์ภาวประกาศและอมฤตสาครกล่าวถึงลักษณะของโรคสิธมะว่า “โรคเรื้อนที่มีผิวสีขาวหรือแดงอ่อน อ่อนนุ่ม คัน เป็นโรคเรื้อนที่กระจายตามลำดับ เรียกว่า โรคสิธมะมักเกิดขึ้นบริเวณอก” ในตำรายาบางฉบับเรียกโรคสิธมะนี้ว่า โรคเรื้อนวิภูติ

คัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงโรคคันประเภทนี้ว่า

กิลาโสติ น ภิชฺชนกํ น ปคฺฆรณกํ ปทุมปุณฺฑรีกปตฺตวณฺณํ กุฏฺฐํ, เยน คุนฺนํ วิย สพลํ สรีรํ โหติ.[๒๔]

คำวา กิลาโส (โรคคัน) คือ โรคเรื้อนมีสีคล้ายใบบัวแดงและบัวขาว ยังไม่แตกไม่ไหลเยิ้ม ทำให้ร่างกายลายพร้อยเหมือนโคด่าง

กิลาโสติ สพโล.[๒๕]

คำว่า กิลาโส (โรคคัน) คือ โรคเรื้อนลายพร้อย

๙. การหลั่งออก

[๓๐๓] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการหลั่งออกอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า อาหารที่ถูกบริโภคอยู่นี้เข้าไปทางทวารเดียว แต่หลั่งออกทางหลายทวารโดยลักษณะต่างๆ เช่น ขี้ตาไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู เป็นต้น นอกจากนั้น ในเวลาบริโภค อาหารนี้ย่อมถูก

[๒๔] วิ.ม.อ. ๓/๘๘/๕๗

[๒๕] ขุ.ม. ๕/๕๘

กลืนกินพร้อมกับคนแวดล้อมจำนวนมาก แต่ในเวลาถ่ายออกได้กลายเป็นอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น ย่อมถูกถ่ายออกเพียงคนเดียวเท่านั้น นอกจากนั้น ในวันแรกเมื่อบริโภคอาหารนั้นก็รู้สึกร่าเริงยินดี ปลื้มจิตโปร่งใจ เกิดปีติโสมนัส พอถ่ายออกวันที่สอง ก็ต้องปิดจมูก ทำหน้านิ่วสะอิดสะเอียนไม่เบิกบาน นอกจากนั้น ในวันแรกเขายินดีติดข้องลุ่มหลงบริโภคอาหารนั้น แต่เบื่อหน่ายอึดอัดระอารังเกียจต้องถ่ายออกในวันที่สองโดยที่อาหารค้างอยู่เพียงคืนเดียว

ข้อความว่า อกฺขิมฺหา อกฺขิคูถโก กณฺณมฺหา กณฺณคูถโก (ขี้ตาไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู) พบในคัมภีร์สุตตนิบาต[๒๖] มีข้อความเต็มว่า

อถสฺส นวหิ โสเตหิ อสุจี สวติ สพฺพทา
อกฺขิมฺหา อกฺขิคูถโก กณฺณมฺหา กณฺณคูถโก.

สิงฺฆาณิกา จ นาสโต มุเขน วมเตกทา
ปิตฺตํ เสมฺหํ จ วมติ กายมฺหา เสทชลฺลิกา.

อนึ่ง ร่างกายนี้มีของไม่สะอาด ไหลออกทางทวารทั้ง ๙ เสมอ คือ ขี้ตาไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู น้ำมูกไหลออกจากทางช่องจมูก บางคราวก็อาเจียน สำรอกน้ำดี ขากเสลดออกทางปาก หยาดเหงื่อออกตามขุมขน

ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า :-

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
เอกทฺวาเรน ปวิสิตฺวา นวทฺวาเรหิ สนฺทติ.

ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง เข้าไปทางทวารเดียว หลั่งออกทางทวาร ๙

---

[๒๖] ขุ.สุ. ๒๕/๑๙๙-๒๐๐/๓๗๑

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
ภุญฺชติ สปริวาโร นิกฺขาเมนฺโต นิลียติ.

บุคคลมีคนแวดล้อมบริโภคข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง แต่ต้องแอบถ่ายออก

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
ภุญฺชติ อภินนฺทนฺโต นิกฺขาเมนฺโต ชิคุจฺฉติ.

บุคคลพอใจบริโภคข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง แต่กลับรังเกียจเมื่อต้องถ่ายออก

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ โภชนญฺจ มหารหํ
เอกรตฺติปริวาสา สพฺพํ ภวติ ปูติกํ.

ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง ทั้งหมดย่อมบูดเน่าด้วยการค้างอยู่เพียงคืนเดียว

ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการหลั่งออกอย่างนี้

ข้อความในคาถาแรกว่า "ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินราคาแพง เข้าไปทางทวารเดียว หลั่งออกทางทวาร ๙" กล่าวไว้ตามของเสียที่หลั่งออกทางทวาร ๙ อย่างมากมายชัดเจน แต่ที่จริงแล้วของเสียเหล่านั้นยังหลั่งออกมาทางขุมขนอีกด้วย ดังข้อความว่า

คำว่า นวทฺวาเรหิ (ทางทวาร ๙) **กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยของเสียที่มีมากมายปรากฏชัดเจน แต่สิ่งเหล่านั้นย่อมไหลออกแม้ทางขุมขนอีกด้วย**[๒๗]

๑๐. การแปดเปื้อน

[๓๐๔] ภิกษุพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการแปดเปื้อนอย่างไร ? คือ พิจารณาว่า แม้ในเวลาบริโภคอาหารนี้ก็ยังแปดเปื้อนมือ ปาก ลิ้น และเพดานปาก มือเป็นต้นเป็นของน่ารังเกียจเพราะ

---
[๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๓/๕๐๕

ถูกอาหารนั้นแปดเปื้อน ถึงล้างแล้วก็ต้องล้างบ่อยๆ เพื่อขจัดกลิ่น อาหารที่ถูกบริโภคแล้วก่อตัวเป็นฟองขึ้นย่อยไปด้วยไฟธาตุในกายที่ไปตามสรีระทั้งสิ้น เอ่อขึ้นมา :-

ก. แปดเปื้อนฟันโดยเป็นคราบติดฟัน เหมือนแกลบ รำ และข้าวสารหัก เป็นต้น เอ่อขึ้นมาเปื้อนฝาละมีที่ปิดปากหม้อในเวลาหุงข้าวอยู่

ข. แปดเปื้อนลิ้นและเพดานปากเป็นต้น โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะเป็นต้น

ค. แปดเปื้อนตา หู จมูก และทวารหนักเป็นต้น โดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก ปัสสาวะ และอุจจาระ เป็นต้น

[อาหารดังกล่าว]ทำให้ทวาร ๙ เหล่านั้นที่ถูกแปดเปื้อนไม่สะอาดน่าพอใจแม้จะล้างอยู่ทุกวัน บุคคลล้างบางทวาร[คือปัสสาวมรรค]แล้วยังต้องใช้น้ำล้างมืออีก บางทวาร[คือวัจจมรรค] แม้จะถูกล้างแล้วก็ยังต้องใช้มูลวัว ดินเหนียว หรือผงหอมล้างซ้ำอีกสองสามครั้ง ความน่ารังเกียจก็ยังไม่หมดไป

ภิกษุพึงพิจารณาความน่ารังเกียจโดยการแปดเปื้อนอย่างนี้ (๑๐)

คัมภีร์วิสุทธิมรรคบางฉบับพบข้อความว่า ปาฏิกุลฺยตา วิคจฺฉติ (ความน่ารังเกียจก็หมดไป) แต่ในที่นี้ใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคีติว่า ปาฏิกุลฺยตา น วิคจฺฉติ (ความน่ารังเกียจก็ยังไม่หมดไป) และตามคำอธิบายในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๕๖๖)

การบรรลุอุปจารสมาธิ

[๓๐๕] เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาความน่ารังเกียจโดยลักษณะ ๑๐ อย่างตามที่กล่าวมานี้ ทำความใส่ใจด้วยความตรึก[คือสัมมาสังกัปปะ] ด้วยความตรึกซ้ำแล้วซ้ำเล่า กพฬีการาหารย่อมปรากฏชัดเจนโดยเนื่องด้วยลักษณะอันน่ารังเกียจ เธอย่อมหมั่นเสพ เจริญ เพิ่มพูนนิมิตนั้น [อารมณ์ของภาวนาคือกพฬีการาหารที่ปรากฏโดยอาการน่ารังเกียจ ไม่ใช่อุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิต[๒๘]] บ่อยๆ เมื่อเธอทำอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ย่อมสงบ จิตตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิที่ไม่ถึงอัปปนา เพราะกพฬีการาหารเป็นสภาพลึกซึ้งโดยความเป็นสภาวธรรม

---

[๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๕/๕๐๖

อนึ่ง สัญญาในเรื่องนี้ย่อมปรากฏชัดเจนด้วยการรับรู้ลักษณะที่น่ารังเกียจ ดังนั้น กรรมฐานนี้จึงนับว่าเป็นอาหาเรปฏิกูลสัญญา (สัญญาในอาหารว่าปฏิกูล)

อานิสงส์ของการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

ผลที่ได้รับคือ :-

๑. จิตของภิกษุผู้หมั่นเจริญปฏิกูลสัญญาในอาหารนี้ ย่อมลดน้อยถอยจากความอยากในรส เธอเป็นผู้สิ้นความมัวเมา บริโภคอาหารเพียงเพื่อข้ามทุกข์เท่านั้น ประดุจคนต้องการข้ามทางกันดาร สิ้นความมัวเมากลืนกินเนื้อบุตร

๒. เมื่อเธอบริโภคอย่างนั้น ราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕ ย่อมถูกกำหนดรู้ได้[ด้วยปริญญา ๓] ด้วยการกำหนดรู้กพฬีการาหารเป็นเหตุ

๓. เธอย่อมกำหนดรู้รูปขันธ์ได้ด้วยการกำหนดรู้กามคุณ ๕ เป็นเหตุ [เพราะเมื่อกำจัดสิ่งที่อาศัยคือราคะได้ ที่ตั้งของราคะคือรูปขันธ์ก็เป็นอันถูกกำจัดไป[๒๙]]

๔. แม้กายคตาสติภาวนาของเธอก็บริบูรณ์ ด้วยความน่ารังเกียจของอาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น

๕. เป็นผู้ดำเนินตามปฏิปทาอันคล้อยตามอสุภสัญญา [เพราะกำหนดความไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น และน่ารังเกียจของร่างกายด้วยการรู้ลักษณะปฏิกูล[๒๙]]

๖. เธออาศัยข้อปฏิบัตินี้ แม้ยังมิได้บรรลุจุดมุ่งหมายคือพระนิพพานในภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุคติภูมิเป็นภพต่อไป

ทั้งหมดนี้เป็นคำอธิบายการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความดังกล่าวเป็นคาถาท่องจำว่า

ภิกฺขุโน รสตณฺหาย มานสํ ปติลียติ
ปญฺจกามคุณี ราโค ปริญฺญโค รูปกฺขนฺธกํ.

---

[๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๕/๕๐๗

โส ภิกฺขุ ปริชานาติ ภาวนา ปริปูรติ
อสุภสญฺญานุโลม- จารุย’นธิคโต ปทํ
ทิฏฺเฐว ธมฺเม สุคติ- ปรายโน ภเว’ยติ.

จิตของภิกษุย่อมลดจากความอยากในรส ราคะที่เนื่องด้วยกามคุณ ๕ ย่อมถูกกำหนดรู้ เธอย่อมกำหนดรู้รูปขันธ์ได้

ภาวนาของเธอย่อมบริบูรณ์ เธอเป็นผู้ประพฤติปฏิปทาอันคล้อยตามอสุภสัญญา เมื่อยังมิได้บรรลุพระนิพพานในภพปัจจุบัน ก็จะเป็นผู้มีสุคติภูมิเป็นภพต่อไปในอนาคตกาล

จบอาหาเรปฏิกูลสัญญา

จตุธาตุววัตถานภาวนา

[๓๐๖] **บัดนี้ ถึงลำดับอธิบายวิธีเจริญจตุธาตุววัตถานที่ได้กล่าวไว้โดยย่อต่อจากอาหาเรปฏิกูลสัญญาว่า การกำหนดแยกธาตุ ๑**

ในเรื่องนั้น คำว่า ววัตถาน (การกำหนดแยก) คือ การรู้เห็นด้วยการกำหนดรู้สภาวะเฉพาะ[มีความแข็งเป็นต้นของธาตุ ๔]

โดยแท้จริงแล้ว กรรมฐานนี้มิได้เป็นไปด้วยการกำหนดรู้เพียงบัญญัติเหมือนกรรมฐานมีปฐวีกสิณเป็นต้น มิได้เป็นไปด้วยการกำหนดรู้เพียงสีเขียวเป็นต้นเหมือนกรรมฐานมีนีลกสิณเป็นต้น และมิได้เป็นไปด้วยการกำหนดรู้สามัญญลักษณะคือความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขารเหมือนวิปัสสนากรรมฐาน แต่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้สภาวะเฉพาะของปฐวีธาตุเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สภาวูปลกฺขณวเสน (ด้วยการกำหนดรู้สภาวะเฉพาะ) **หมายความว่า ด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะมีความแข็งเป็นต้น**[๓๐]

[๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๖/๕๐๗

คำว่า จตุธาตุววัตถาน คือ การกำหนดแยกธาตุ ๔

ชื่อทั้งสามคือ ธาตุมนสิการ (การใส่ใจธาตุ) ธาตุกรรมฐาน (กรรมฐานมีธาตุเป็นอารมณ์) และจตุธาตุววัตถาน (การกำหนดแยกธาตุ) มีความหมายอย่างเดียวกัน

จตุธาตุววัตถานนั้นพบโดยสังเขปในมหาสติปัฏฐานสูตร และโดยพิสดารในมหาหัตถิปโทปมสูตร ราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตร จะเห็นได้ว่า การกำหนดแยกธาตุนั้นพบโดยย่อในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยเนื่องด้วยภิกษุผู้มีปัญญาแก่กล้าที่เจริญธาตุกรรมฐานอย่างนี้ว่า :-

> เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวึ วธิตฺวา จตุมหาปเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ ยถาฐิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ, อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติ.[๓๑]
>
> ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วแยกเป็นกองๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งไว้ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน[ที่แข็ง/อ่อน] ธาตุน้ำ[ที่ไหล/เกาะกุม] ธาตุไฟ[ที่เย็น/ร้อน] และธาตุลม[ที่หย่อน/ตึง]

ในคำว่า พิลโส วิภชิตฺวา (แยกเป็นกองๆ) คำว่า พิลโส (เป็นกองๆ) มาจาก พิล ศัพท์ + โส ปัจจัยในอรรถวิจฉา คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พิลํ พิลํ วิภชิตฺวา พิลโส = ชำแหละเป็นกองๆ ได้รูปว่า พิลโส

ลง โส ปัจจัยท้าย พิล ศัพท์ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๘) ว่า โส วิจฺฉาปกาเรสุ (ลง โส ปัจจัยในอรรถวิจฉาและปการะ) เช่น

- อรรถวิจฉา เช่น ขณฺฑโส (เป็นท่อนๆ), พิลโส (เป็นกองๆ)
- อรรถปการะ เช่น ปุถุโส (โดยประการอันมาก), สพฺพโส (โดยประการทั้งปวง, โดยสิ้นเชิง)

---

[๓๑] ที.ม. ๙/๓๗๘/๒๕๑-๕๒

วิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ ประเภท คือ

๑. ทัพพวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงบุคคลสิ่งของเป็นหลัก เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงคุณลักษณะเป็นหลัก เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา คำซ้ำที่กล่าวถึงกิริยาอาการเป็นหลัก เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

ในมหาสติปัฏฐานสูตรและอรรถกถา พบรูปว่า พิลโส ในประโยคว่า จาตุมหาปเถ <u>พิลโส</u> วิภชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส (พึงแยกเป็นกองๆ แล้วนั่งในทางใหญ่ ๔ แพร่ง) พระไตรปิฎกและอรรถ-กถาทั่วไปมักพบรูปว่า พิล (ส่วน, กอง, ช่อง, รู) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็ระบุถึง พิล ศัพท์ว่า

อโธภุวนํ ปาตาลํ นาคโลโก รสาตลํ
รนฺธํ ตุ วิวรํ ฉิทฺทํ กุหรํ สุสิรํ พิลํ.

สุสิ'ตฺถี ฉิคฺคลํ โสพฺภํ สจฺฉิทฺเท สุสิรํ ติสุ
ถิยํ ตุ กาสุ อาวาโฏ สปฺปราชา ตุ วาสุกี.[๓๒]

นาคพิภพ (๔ ศัพท์) : อโธภุวน, ปาตาล, นาคโลก, รสาตล

รู, ช่อง (๙ ศัพท์) : รนฺธ, วิวร, ฉิทฺท, กุหร, สุสิร, พิล, สุสิ เป็นอิตถีลิงค์, ฉิคฺคล, โสพฺภ

สุสิร ศัพท์เป็นไตรลิงค์เมื่อเป็นไปในสิ่งที่มีช่อง [เช่น สุสิโร รุกฺโข (ต้นไม้มีโพรง), สุสิรา ขาณุ (ตอไม้มีรู), สุสิรํ ฉทนํ (หลังคามีรู)]

บ่อ, หลุม (๒ ศัพท์) : กาสุ เป็นอิตถีลิงค์, อาวาฏ

พญางูวาสุกี (๒ ศัพท์) : สปฺปราช, วาสุกี

เหตุที่ พิล ศัพท์มีใช้ทั่วไปในวรรณกรรมบาลีก็เนื่องจากว่า สันสกฤตมีรูปที่คล้ายคลึงกัน

---

[๓๒] อภิธาน. ๓/๖๔๙-๕๐

ว่า พิฑ ดังนั้น บาลีจึงมีรูปเป็น พิล อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายได้กล่าวถึงรูปว่า พีลโส โดยทีฆะ อิ ใน พิ เป็น อี ดังข้อความว่า

> วิลียนฺติ ภิชฺชนฺติ วิภุชฺชนฺตีติ **พีลา** ภาคา ว-การสฺส พ-การํ อิการสฺส จ อีการํ กตฺวา. **พีลโส**ติ พีลํ พีลํ กตฺวา.[๓๓]
>
> สิ่งที่ถูกจำแนก คือ แยกออก ชื่อว่า พีละ คือ ส่วน, กอง แปลง ว เป็น พ และทีฆะ อิ เป็น อี, คำว่า พีลโส แปลว่า ทำให้เป็นกองๆ

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า พีล ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิล ธาตุ (ภิชฺชเน = จำแนก) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลง ว เป็น พ และทีฆะ อิ ใน พิ เป็น อี จึงได้รูปว่า พีล อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคจูฬฎีกากล่าวถึงรูปว่า พิล โดยไม่ต้องทีฆะ อิ เป็น อี ดังข้อความว่า

> วิลียนฺติ วิภชฺชนฺตีติ พิลา, โกฏฺฐาสาติ อาห โกฏฺฐาสํ โกฏฺฐาสํ กตฺวาติ.[๓๔]
>
> ส่วนที่ถูกจำแนก ชื่อว่า พิละ คือ ส่วน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า แยกเป็นกองๆ

เนื้อความของพระสูตรนั้นคือ คนฆ่าโคผู้ชำนาญหรือลูกมือของเขาที่ได้รับจ้างด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่าโคแล้วชำแหละแยกเป็นกองๆ นั่งอยู่ที่ทางใหญ่ ๔ แพร่งคือตรงกลางทางใหญ่ซึ่งแยกไปสู่ ๔ ทิศ ฉันใด ภิกษุย่อมพิจารณากายตามที่ตั้งไว้ เพราะตั้งไว้โดยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในอิริยาบถ ๔ และตามที่ดำรงอยู่ เพราะเป็นกายตามที่ตั้งไว้นั่นเอง โดยความเป็นธาตุอย่างนี้ว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ฉันนั้น

ความหมายคือ เมื่อคนฆ่าโคเลี้ยงโคอยู่ นำมาสู่ที่ฆ่า จูงมาผูกมัดไว้ในที่ฆ่านั้น ฆ่าอยู่ หรือเห็นโคที่ฆ่าตายแล้ว ความเข้าใจว่าโคยังไม่สูญหาย ตราบเท่าที่ยังไม่ชำแหละออกเป็นกองเนื้อ แต่เมื่อเขาชำแหละออกแล้วนั่งอยู่ ความเข้าใจว่าโคย่อมหายไป กลายเป็นหมายรู้ว่าเป็นเนื้อ เขาไม่คิดว่า เราขายโค คนเหล่านี้ซื้อโคไป แต่คิดว่า เราขายเนื้อ แม้คนเหล่านี้ก็ซื้อเนื้อไป ฉันใด

---

[๓๓] ที.สี.ฏีกา ๒/๓๗๘/๓๘๖

[๓๔] วิสุทฺธิ.จูฬฎีกา ๑/.....

แม้ภิกษุนี้ก็ฉันนั้น จะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม ในครั้งก่อนที่ยังเป็นปุถุชนคนโง่ ความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ บุรุษ หรือบุคคล ยังไม่สูญไปตราบเท่าที่ยังมิได้พิจารณากายนี้ตามที่ตั้งไว้ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุแยกเป็นกลุ่มก้อน แต่เมื่อเธอพิจารณาโดยความเป็นธาตุได้ ความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ย่อมสูญหาย จิตย่อมตั้งมั่นโดยความเป็นธาตุอย่างเดียว ดังพระพุทธ-ดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา ฯเปฯ นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฯเปฯ วาโยธาตูติ.[๓๕]

ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วแยกเป็นกองๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งไว้ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม

[๓๐๗] แต่ในมหาหัตถิปโทปมสูตรทรงแสดงโดยพิสดารเนื่องด้วยภิกษุผู้เจริญธาตุกรรมฐานที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลมนักอย่างนี้ว่า

กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา ปถวีธาตุ ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- เกสา โลมา ฯเปฯ อุทริยํ กรีสํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจติ อาวุโส อชฺฌตฺติกา ปถวี-ธาตุ.[๓๖]

ผู้มีอายุ ปฐวีธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุดินที่แข็ง หยาบ มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง, เนื้อ เอ็น กระดูก ไขกระดูก ไต, หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด, ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า (อุจจาระ) หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่แข็ง หยาบ มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น ธาตุดินนี้ชื่อว่า ปฐวีธาตุภายใน

---

[๓๕] ที.ม. ๙/๓๗๘/๒๕๑-๕๒

[๓๖] ม.มู. ๑๒/๓๐๒/๒๖๒-๖๓

คำว่า ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ (หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) หมายถึง ธาตุดินที่มีอยู่ในธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ แต่ไม่เป็นประธานเหมือนธาตุเหล่านั้น เช่น ธาตุดินที่อยู่ในน้ำซึ่งมีอาโปธาตุเป็นหลัก ที่อยู่ในไฟที่มีเตโชธาตุเป็นหลัก และที่อยู่ในลมซึ่งมีวาโยธาตุเป็นหลัก

คำว่า ยํ กิญฺจิ ที่พบในฉบับฉัฏฐสังคีติแยกกันเป็น ๒ บท แต่ในฉบับไทยทั่วไปคือพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมหามกุฏฯ ใช้เป็นบทสนธิว่า ยงฺกิญฺจิ ผู้แปลเข้าใจว่าการใช้เป็น ๒ บทว่า “ยํ กิญฺจิ” น่าจะถูกต้องกว่า เพราะในบางแห่งมีบทนิบาตมีคั่นระหว่างบททั้งสองเป็นรูปว่า ยํ วา ปน กิญฺจิ หรือ ยํ ปน กิญฺจิ หรือ ยญฺจ กิญฺจิ เป็นต้น

กึ ศัพท์เป็นปุจฉาสรรพนามแปลว่า “ใคร, อะไร” เช่น โก (ใคร), กึ (อะไร, หรือ) แต่ถ้ามี จิ อยู่ท้าย จะมีอรรถเล็กน้อย เช่น โกจิ (บางคน) กล่าวคือ คนเพียงไม่กี่คน, กฺวจิ (ในบางแห่ง) คือในที่บางที่ซึ่งมีจำนวนน้อย ส่วน กึ ศัพท์ที่มี ย ศัพท์อยู่เบื้องหน้า และมี จิ อยู่ท้าย มีอรรถว่า อนวเสส (ทั้งหมด, ไม่มีเหลือ) เช่น โย โกจิ ชโน (คนใดคนหนึ่ง, คนทั่วไป) หมายความถึงชนทั้งหมดโดยมิได้เจาะจงเฉพาะผู้หนึ่งผู้ใด หรือดังคำว่า ยํ กิญฺจิ รูปํ (รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง) หมายความถึงรูปทุกอย่างโดยไม่จำกัดประเภท ดังข้อความว่า

จินฺโต กา โก จ กึสทฺโท อปฺปกตฺถสฺส วาจโก
ยการยุตฺโต อาทิมฺหิ สกลตฺถสฺส วาจโก
อจินฺโต จ อยาทิ จ ปุจฺฉาวาจกสมฺมโต.[๓๗]

โก กา และ กึ ศัพท์ที่มี จิ อยู่ท้าย แสดงอรรถว่า เล็กน้อย เมื่อประกอบด้วย ย อักษรในหนต้น แสดงอรรถว่า ทั้งหมด เมื่อไม่มี จิ อยู่ท้ายและไม่มี ย ในหนต้น ท่านย่อมสมมุติว่า แสดงคำถาม

นอกจากนั้น คำว่า ยํ กิญฺจิ มาจาก ย ศัพท์แสดงอรรถอนิยมะ คือ ไม่แน่นอน ส่วน กิญฺจิ ศัพท์ก็มีแสดงอนิยมะเช่นเดียวกัน คำนี้จึงแปลรวมกันว่า “อย่างใดอย่างหนึ่ง” ซึ่งหมายรวมถึงทุกอย่างโดยมิได้ระบุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังข้อความว่า

---

[๓๗] รูป.นิสสัยใหม่ ๒/๒๒๖

ยํ ปน กิญฺจีติ เอตฺถ **ยนฺ**ติ อนิยมิตวจนํ. ตถา **กิญฺจีติ. ปนา**ติ วจนาลงฺการมตฺตํ. ตสฺมา **ยํ กิญฺจีติ** เณยฺยสฺส อนวเสสปริยาทานํ กตํ โหติ.[๓๘]

ในคำว่า ยํ ปน กิญฺจิ นี้ คำว่า ยํ แสดงอรรถไม่แน่นอน คำว่า กิญฺจิ ก็แสดงอรรถไม่แน่นอนเช่นเดียวกัน คำว่า ปน เป็นเพียงเครื่องประดับคำ ดังนั้น ท่านจึงทำการรวบรวมเญยยธรรมทั้งหมดด้วยคำว่า ยํ กิญฺจิ (อย่างใดอย่างหนึ่ง)

แม้ประโยคหน้าจะประกอบด้วย ย สรรพนามในลิงค์ทั้งสามและพจน์ทั้งสองว่า โย โกจิ, ยา กาจิ, ยํ กิญฺจิ หรือ โย โกจิ, เย เกจิ เป็นต้น แต่อาจไม่ต้องประกอบ ต สรรพนามในประโยคหลังก็ได้ ดังข้อความในอนัตตลักขณสูตรว่า

ตสฺมาติห ภิกฺขเว ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ, อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา, โอฬาริกํ วา สุขุมํ วา, หีนํ วา ปณีตํ วา, ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพํ รูปํ “เนตํ มม เนโสหมสฺมิ น เมโส อตฺตาติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพํ.[๓๙]

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น รูปอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกนี้ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือดี ไกลหรือใกล้ เธอทั้งหลายพึงเห็นรูปทั้งหมดนั้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า “รูปนี้มิใช่ของเรา รูปนี้มิใช่เรา รูปนี้มิใช่อัตตาของเรา”

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งอาจประกอบใช้ ต สรรพนามในประโยคหลังได้เหมือนกัน เช่น

เย เกจิ ภิกฺขเว ธมฺมา กุสลา กุสลภาคิยา กุสลปกฺขิกา, สพฺเพ เต โยนิโสมนสิการมูลกา โยนิโสมนสิการสโมสรณา.[๔๐]

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล เป็นส่วนกุศล เป็นฝ่ายกุศล ธรรมทั้งหมดนั้นมีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุ รวมลงในโยนิโสมนสิการ

โย โกจิ โลกิยโลกุตฺตราทิเภโท วจนตฺโถ, โส สพฺโพ อกฺขเรเหว สญฺญายเต.[๔๑]

---

[๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔๑/๒๙๔
[๓๙] วิ.ม. ๔/๒๒/๑๙
[๔๐] สํ.ม. ๑๙/๒๑๓/๘๒
[๔๑] รูป. ๑/๑

เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกิยะและโลกุตตระเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- ปิตฺตํ ฯเปฯ มุตฺตํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส, อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ.[๔๒]

อาโปธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุน้ำที่นับเข้าในอาโป[ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ ปัสสาวะ หรือธาตุน้ำอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่นับเข้าในอาโป มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ธาตุน้ำนี้ชื่อว่า อาโปธาตุภายใน

ในประโยคว่า ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ (ธาตุน้ำที่นับเข้าในอาโป [ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น) คำว่า ยํ เป็นวิเสสนะของ อาโป แม้คำว่า ยํ อาโป จะมีลิงค์ต่างกันก็ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษในที่เป็นมโนคณะ กล่าวคือ ศัพท์ที่เป็นมโนคณะมีรูปเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ เช่น มโน, มนํ, วโจ, วจํ วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นมักใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เพราะถือว่ามโนคณะมีสภาพภายในเป็นนปุงสกลิงค์ ด้วยเหตุนี้ ถ้าศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นปุงลิงค์ วิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นจึงมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น สุนฺทรํ มโน อสฺสาติ (ผู้มีใจดี ชื่อว่า สุมนะ) หรือมีรูปเป็นปุงลิงค์ตามรูปลักษณ์ภายนอกได้บ้าง เช่น สพฺโพปิ มโน มโนทฺวารํ นาม (แม้จิตทั้งหมดก็ได้ชื่อว่า มโนทวาร) แต่ถ้ารูปลักษณ์ภายนอกเป็นนปุงสกลิงค์ วิเสสนะก็ต้องมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตามรูปลักษณ์ภายนอกแน่นอน เช่น สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ (จิตของเขาสงบแล้ว)

สภาพภายในและรูปลักษณ์ภายนอกนี้อาจเปรียบได้กับบุรุษที่มีใจเป็นสตรี หรือสตรีที่มีใจเป็นบุรุษ จึงมีสภาพภายในและรูปลักษณ์ภายนอกไม่เหมือนกัน แม้รูปศัพท์ในภาษาบาลีก็มีสภาพภายในและรูปศัพท์ภายนอกต่างกันในบางศัพท์ เช่น

---

[๔๒] ม.มู. ๑๒/๓๐๓/๒๖๔-๖๕

ก. โค ศัพท์ที่มีสภาพภายในเป็นอิตถีลิงค์ได้บ้างเมื่อระบุถึงวัวตัวเมีย แต่มีรูปภายนอกเป็นปุงลิงค์ตามที่คัมภีร์พาลาวตารระบุว่าเป็นปุงลิงค์เท่านั้น (แต่ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่าเป็นได้ทั้งปุงลิงค์และอิตถีลิงค์) จึงมีรูปว่า คาโว ทุยฺหนฺติ, ตาสํ ขีรํ ปิวิสฺสาม (วัวถูกรีดนมอยู่ พวกเราจักดื่มนมของวัวเหล่านั้น) จะเห็นได้ว่า คำว่า ตาสํ เป็นวิเสสนะที่ใช้เป็นอิตถีลิงค์ของ โค ศัพท์

ข. มาตุคาม ศัพท์ที่แม้จะมีรูปเป็นปุงลิงค์ก็กล่าวถึงเพศหญิง จึงมีเนื้อความเป็นอิตถี-ลิงค์ และบทสรรพนามของ มาตุคาม ศัพท์ก็ต้องใช้เป็นอิตถีลิงค์ตามเนื้อความที่เป็นเพศหญิง เช่น โย ปน ภิกฺขุ มาตุคาเมน สทฺธึ เอโก เอกาย รโห ปฏิจฺฉนฺเน อาสเน อลํกมฺมนิเย นิสชฺชํ กปฺเปยฺย (ภิกษุใดนั่งบนอาสนะที่กำบังอันเป็นที่ลับพอจะทำการได้กับมาตุคาม สองต่อสอง) จะเห็นว่า คำว่า เอกาย อันเป็นวิเสสนะของ มาตุคาเมน มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ไม่มีรูปเป็นปุงลิงค์ตาม มาตุคาเมน ว่า เอเกน (ดู พาลาวตารมัญชรี ๑/๓๙๕)

คำอธิบายข้างต้นกล่าวไว้ในปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ คัมภีร์นั้นได้กล่าวถึงปริภาสา (กฎทั่วไป) ว่า

มโนคณวิเสสนตฺตา นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐํ.[๔๓]

การแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ย่อมมีได้เพราะเป็นวิเสสนะของมโนคณะ

ผู้แปลเห็นว่าปริภาสาดังกล่าวนั้นไม่พบในคัมภีร์ใด จึงเข้าใจว่าเป็นกฎทั่วไปที่คัมภีร์นั้นตั้งขึ้นเองโดยคล้อยตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

สมนฺตโต นิคฺคณฺหนวเสน โตทนํ วิชฺฌนํ **สนฺนิโตทกํ**. มโนคณาทีนํ วิเสสนสฺส นปุํสกลิงฺเคน นิทฺทิฏฺฐตฺตา "วาจาย สนฺนิโตทเกนาติ วุตฺตํ. เตนาห "วจนปโตทเกนาติ. อถวา "วาจายาติ อิทํ "สนฺนิโตทเกนาติ เอตฺถ กรณวจนํ ทฏฺฐพฺพํ. "วจนปโตทเกนาติ หิ วจเนน ปโตทเกนาติ อตฺโถ.[๔๔]

วาจาทิ่มแทงด้วยการข่มรอบด้าน ชื่อว่า สันนิโตทกะ (สํ = รอบด้าน, นิ = ข่ม, โตทก = ทิ่มแทง) ปริพาชกกล่าวว่า วาจาย สนฺนิโตทเกน (ด้วยวาจาทิ่มแทง) เพราะ

---

[๔๓] รูป.นิสสัยใหม่ ๒/๙๗

[๔๔] ที.สี.อภินวฎีกา ๒/๔๒๑/๔๘๙

วิเสสนะของกลุ่มศัพท์มี มน เป็นต้นมักถูกแสดงด้วยนปุงสกลิงค์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วจน-ปโตทเกน (ด้วยวาจาทิ่มแทง)

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบคำว่า วาจาย นี้เป็นบทกรณะในคำว่า สนฺนิโตทเกน นี้ ดังจะเห็นได้ว่า คำว่า วจนปโตทเกน แปลว่า "ด้วยการทิ่มแทงด้วยวาจา"

คำว่า วาจาย สนฺนิโตทเกน พบในทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค โปฏฺฐปาทสูตรว่า

ตทา มํ ภนฺเต เต ปริพฺพาชกา อจิรปกฺกนฺตสฺส ภควโต สมนฺตโต วาจาย สนฺนิโตทเกน สญฺชมฺภริมกํสุ.[๔๕]

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คราวเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากไปไม่นาน เหล่าปริ-พาชกได้ตัดพ้อต่อว่าข้าพระองค์ด้วยวาจาทิ่มแทง

ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายคำนี้ว่า

วาจาย สนฺนิโตทเกนาติ วจนปโตเทน.[๔๖]

คำว่า วาจาย สนฺนิโตทเกน แปลว่า ด้วยวาจาทิ่มแทง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า วาจา แม้จะมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ก็จัดว่าเป็นมโนคณะ และวิเสสนะของมโนคณะก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เพราะถือว่าวิเสสนะของศัพท์เหล่านั้นมีรูปเป็นนปุงสก-ลิงค์ตามสภาพภายใน ดังนั้น คำว่า วาจาย สนฺนิโตทเกน ที่พบในโปฏฺฐปาทสูตร จึงแปลว่า "ด้วยวาจาทิ่มแทง" โดย สนฺนิโตทเกน เป็นวิเสสนะของ วาจาย

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สนฺนิโตทเกน แปลว่า "ด้วยการทิ่มแทงด้วยวาจา" โดยถือว่า วาจาย เป็นกรณะใน สนฺนิโตทเกน ไม่ใช่วิเสสยะของ สนฺนิโตทเกน ตามนัยแรก

มโนคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี มน ศัพท์เป็นต้น มีรูปเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ มีองค์ประกอบ ๓ ประการ คือ

๑. มีรูปว่า สา, โส, สิ ใน นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ เช่น มนสา, มนโส, มนสิ, วจสา, วจโส, วจสิ เป็นต้น

---

[๔๕] ที.สี. ๙/๔๒๑/๑๘๔

[๔๖] ที.สี.อ. ๙/๔๒๑/๓๑๓

๒. แปลง อํ เป็น โอ ในกรรมของกริยา เช่น ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย (เมื่อได้ยศแล้วไม่ควรลืมตน)

๓. แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาสและตัทธิต เช่น มโนเสฏฺฐา (มีใจเป็นเลิศ), มโนมยา (สำเร็จด้วยใจ), อโยปตฺโต (บาตรเหล็ก) เป็นต้น

ดังข้อความว่า

มโนคเณ วุตฺตนโย　　อิตฺถิลิงฺเค น ลพฺภติ
ปุนฺนปุํสกลิงฺเคสุ　　ลพฺภเตว ยถารหํ.[๔๗]

นัยที่กล่าวไว้ในมโนคณะย่อมไม่ปรากฏในอิตถีลิงค์ แต่ปรากฏตามสมควรในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์เท่านั้น

เย เต นา-ส-สฺมึวิสเย　　สา-โส-สฺยนฺตา ภวนฺติ จ
สมาสตทฺธิตนฺตตฺเต　　มชฺโฌการา จ โหนฺติ หิ.

โสการนฺตปโยคา จ　　กฺริยาโยคมฺหิ ทิสฺสเร
เอวํวิธา จ เต สทฺทา　　เญยฺยา มโนคโณ อิติ.[๔๘]

ศัพท์เหล่าใด :-

๑. มีรูป สา, โส และ สิ อยู่ท้ายในวิสัยแห่ง นา, ส และ สฺมึ วิภัตติ

๒. มี โอ อักษรในท่ามกลางเมื่อมีความเป็นบทสมาสหรือตัทธิตปัจจัยอยู่หลัง

๓. มีอุทาหรณ์ที่มี โอ อักษรอยู่ท้ายในการประกอบกับกริยา

พึงทราบศัพท์เหล่านั้นซึ่งมีลักษณะอย่างนี้ว่าเป็นมโนคณะ

แม้ วาจา ศัพท์จะมีรูปเป็นอิตถีลิงค์และไม่มีลักษณะของมโนคณะทั้ง ๓ ประการเหล่านี้ แต่พระฎีกาจารย์ก็นับเข้าในมโนคณะเหมือน วจ ศัพท์ เพราะถือว่ามาจากรากศัพท์คือ วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) เหมือน วจ ศัพท์นั่นเอง แม้คำทั้งสองจะมีลิงค์ต่างกัน เป็นคนละศัพท์กัน ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ ดังกฎทั่วไป[๔๙] กล่าวว่า

---

[๔๗] นีติ.ปท. ๑๙๗
[๔๘] นีติ.ปท. ๑๙๓
[๔๙] ปริภาเษนฺทุเสขร ๓๗

เอกเทสวิกฤตมนนฺยวตฺ. [เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว.]

บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น

นอกจากนั้น ตามคำอธิบายของสังยุตตฎีกา คำว่า วาจายสนฺนิโตทเกน จัดเป็นอลุตต-สมาสที่ไม่ลบตติยาวิภัตติซึ่งลงในอรรถปฐมา ดังนั้น คำนี้จึงแปลว่า "ด้วยเครื่องทิ่มแทงอยู่เสมอรอบด้านคือวาจา" ดังข้อความว่า

วาจายสนฺนิโตทเกนาติ วจนสงฺขาเตน สมนฺตโต นิจฺจํ กตฺวา อุปตฺทนโต สนฺ-นิตฺทเกน. วิภตฺติอโลเปน โส นิทฺเทโส. เตนาห "วจนปโตเทนาติ.[๕๐]

คำว่า วาจายสนฺนิโตทเกน (ด้วยเครื่องทิ่มแทงอยู่เสมอรอบด้านคือวาจา) หมาย-ความว่า ด้วยเครื่องทิ่มแทง เพราะทิ่มแทงอยู่เสมอรอบด้านคือวาจา (สํ = รอบด้าน, นิ = เสมอ, โตทก = ทิ่มแทง) ศัพท์นั้นแสดงไว้โดยไม่ลบวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วจน-ปโตเทน (ด้วยวาจาทิ่มแทง)

หนังสือ "บันทึก ๕๐ ข้อ" ของท่านพระสีลานันทาภิวงศ์ (ข้อ ๓ หน้า ๒) ได้แสดงความเห็นว่า ในคัมภีร์อรรถกถามีคำอธิบายว่า วจนปโตเทน (ด้วยวาจาทิ่มแทง) ดังนั้น ปาฐะเดิมในสมัยพุทธกาลและสมัยของพระอรรถกถาจารย์ควรเป็นรูปว่า วาจาสนฺนิโตทเกน แต่พอถึงสมัยพระฎีกาจารย์ได้พบรูปที่แยกเป็น ๒ บทว่า วาจาย สนฺนิโตทเกน หรือติดกันเป็นบทเดียวว่า วาจายสนฺนิโตทเกน ท่านจึงอธิบายให้สอดคล้องกับหลักภาษาเพื่อให้เป็นคำบาลีที่ไม่ถูกตามหลักภาษาทั่วไปเป็นคำที่ถูกต้องด้วยกฎพิเศษบางอย่าง

กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโช-คตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชีรียติ, เยน จ ปริฑยฺหติ, เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ.[๕๑]

เตโชธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุไฟที่นับเข้าในเตโช[ที่เกิดจากกรรม

---

[๕๐] สํ.นิ.ฏีกา ๒/๒๔๓/๒๓๔

[๕๑] ม.มู. ๑๒/๓๐๔/๒๖๖

เป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่ม ทรุดโทรม เร่าร้อน และย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส หรือธาตุไฟอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่นับเข้าในเตโช มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ธาตุไฟนี้ชื่อว่า เตโชธาตุภายใน

เตโชธาตุมี ๔ ประเภท คือ

๑. **สันตัปปนเตโช** ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่มด้วยไข้วันเว้นวันเป็นต้น เป็นธาตุไฟที่มีความร้อนมากกว่าไออุ่นตามปกติในร่างกาย

๒. **ชีรณเตโช** ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมโดยมีอินทรีย์บกพร่อง คือ หูตาฝ้าฟาง อ่อนแรง หนังเหี่ยว และผมหงอกเป็นต้น

๓. **ทาหเตโช** ธาตุไฟที่เผาร่างกายให้เร่าร้อน ต้องบรรเทาความร้อนด้วยการทาเนยใส ผงจันทน์เหลือง หรือด้วยการพัดวี

๔. ปาจกเตโช ธาตุไฟย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส

กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถิทํ- อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โกฏฺฐาสยา วาตา, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ วา, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ.[๕๒]

วาโยธาตุภายในเป็นอย่างไร ? คือ ธาตุลมที่นับเข้าในวาโย[ที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] ได้แก่ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออก หรือธาตุลมอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นที่นับเข้า

---

[๕๒] ม.มู. ๑๒/๓๐๕/๒๖๗

ในวาโย มีอยู่ในตน เป็นเฉพาะตน ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น[ว่าเป็นเรา ของเรา] วาโยธาตุนี้ชื่อว่า วาโยธาตุภายใน

วาโยธาตุมี ๖ ประเภท คือ

๑. **อุทธังคมวาโย** ลมพัดขึ้นเบื้องบน ทำให้เรอ อาเจียน และสะอึกเป็นต้น

๒. **อโธคมวาโย** ลมพัดลงเบื้องต่ำ ทำให้ขับอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้นออกไป

๓. **กุจฉิสยวาโย** ลมในท้อง คือ ลมอยู่นอกลำไส้ใหญ่

๔. **โกฏฐาสยวาโย** ลมในลำไส้ คือ ลมอยู่ภายในลำไส้ใหญ่

๕. **อังคมังคานุสาริวาโย** ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ คือ ลมที่ก่อให้เกิดการคู้และเหยียดเป็นต้น ซึ่งแล่นตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้นไปตามข่ายเส้นเอ็น

๖. **อัสสาสปัสสาสะ** ลมหายใจเข้าออก คือ ลมทางจมูกที่เข้าไปข้างใน และลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอก

อนึ่ง แม้ในราหุโลวาทสูตร ธาตุวิภังคสูตร และธาตุวิภังค์ ก็แสดงไว้โดยพิสดารเหมือนมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้

ราหุโลวาทสูตรพบในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์[๕๓] ธาตุวิภังคสูตรพบในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์[๕๔] ส่วนธาตุวิภังค์พบในคัมภีร์วิภังค์[๕๕]

คำอธิบายบทที่เข้าใจยากของพระสูตรนั้น มีดังต่อไปนี้

บททั้งสองนี้คือ อชฺฌตฺตํ **(มีอยู่ในตน) และ** ปจฺจตฺตํ **(เป็นเฉพาะตน) เป็นชื่อของหมู่ธรรม[คือธาตุดินเป็นต้น]ที่มีอยู่ในตน หมายความว่า หมู่ธรรมที่มีอยู่ในตน คือ นับเข้าในกระแสรูปนามของตน ชื่อว่า หมู่ธรรมที่มีอยู่ในตน**

---

๕๓ ม.ม. ๑๓/๑๑๓/๙๒

๕๔ ม.อุ. ๑๔/๓๔๒/๓๐๘

๕๕ อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๓/๙๖

หมู่ธรรมที่มีอยู่ในตนนั้นเรียกว่า อชฺฌตฺตํ **เพราะมีอยู่ในตน และ** ปจฺจตฺตํ **เพราะเป็นเฉพาะตน ดังคำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรีเรียกว่า อธิตถิ ในโลก[คือคัมภีร์ไวยากรณ์]**

คำว่า อชฺฌตฺต (มีอยู่ในตน) มาจาก อธิ + อตฺต = อธฺยตฺต (แปลง อิ ใน ธิ เป็น ยฺ) = อชฺฌตฺต (แปลง ธฺย เป็น ฌ แล้วซ้อน ชฺ เป็น ชฺฌ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตํ อชฺฌตฺตํ = [ธาตุดิน]ที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ (อัพยยีภาวสมาส อธิ ศัพท์มีอรรถว่า อธิกิจฺจปวตฺต <เป็นไปอาศัย>)

คำว่า ปจฺจตฺต (เป็นเฉพาะตน) มาจาก ปติ + อตฺต = ปจตฺต (แปลง ติ เป็น จฺ) = ปจฺจตฺต (ซ้อน จฺ เป็น จฺจ) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตานํ ปฏิจฺจ ปฏิจฺจ ปวตฺตํ ปจฺจตฺตํ = [ธาตุดิน]ที่เป็นไปเฉพาะตน ชื่อว่า ปัจจัตตะ (อัพยยีภาวสมาส ปติ ศัพท์มีอรรถว่า วิจฺฉา <คำซ้ำที่หมายถึงสถานที่ต่างกัน>)

คำว่า ยถา โลเก อิตฺถีสุ กถา อธิตฺถีติ วุจฺจติ (ดังคำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรีเรียกว่า อธิตถิ ในโลก[คือคัมภีร์ไวยากรณ์]) แสดงว่า อธิ ศัพท์ใน อชฺฌตฺต มีความหมายว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปอาศัย) ดังคำว่า อธิตฺถิ (คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรี) หมายถึง คำพูดที่เกิดจากผู้หญิง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อธิตฺถิ = คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรี (อัพยยีภาวสมาส อธิ ศัพท์มีอรรถว่า อธิกิจฺจ ปวตฺต <เป็นไปโดยอาศัย>)

รูปวิเคราะห์ข้างต้นพบในปทรูปสิทธิปกรณ์[๕๖] ส่วนสัททนีติปกรณ์[๕๗] กล่าวว่า อธิตฺถิ ศัพท์มีอรรถว่า อธิกต (อาศัย) และมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถีสุ เอกํ อธิกจฺจ กถา ปวตฺตตีติ อธิตฺถิ = คำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยสตรีผู้หนึ่งในเหล่าสตรี ชื่อว่า อธิตถิ (อัพยยีภาวสมาส)

ตัวอย่างอื่นของ อชฺฌตฺต ศัพท์ที่มีอรรถว่า อธิกิจฺจปวตฺต (เป็นไปโดยอาศัย) เช่น อชฺฌตฺตา ธมฺมา (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน, ธรรมที่เกิดภายในตน, ธรรมภายใน) โดย อธิ ศัพท์ในคำว่า อชฺฌตฺตา มีอรรถว่า เหมือน ปจฺจตฺตํ ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๕๖] รูป. ๓/๓๓๘

[๕๗] นีติ.สุตฺต. ๓/๖๙๖

- อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา = ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ (อัพยยีภาวสมาส)

ดังข้อความว่า

อชฺฌตฺตา ธมฺมา.[๕๘]

ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตนมีอยู่

อชฺฌตฺตตฺติเก "เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ อชฺฌตฺตา.[๕๙]

คำว่า อัชฌัตตะ (ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน) คือ ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า "พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ [คือ ด้วยการนับเข้าในกระแสรูปนามอย่างเดียวกันโดยความเป็นจักขุเป็นต้นและโดยความเป็นผัสสะเป็นต้น] ก็จักยึดถือเป็นอัตตา"

อชฺฌตฺตาติ อธิ-สทฺโท สมาสวิสเย อธิการตฺถํ ปวตฺติอตฺถญฺจ คเหตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา อชฺฌตฺตา.[๖๐]

อธิ ศัพท์ในคำว่า อชฺฌตฺตา ถือเอาอรรถว่า อธิการ (อาศัย) และ ปวตฺติ (เป็นไป) ในฐานะของสมาส ดังนั้น ธรรมที่เป็นไปอาศัยตนจึงชื่อว่า อัชฌัตตะ

ยถา อิตฺถีสุ กถา ปวตฺตา อธิตฺถีติ วุจฺจติ, เอวํ อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา. เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อตฺตาติ คหณํ คมิสฺสามาติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา สตฺตสนฺตติปริยาปนฺนา อชฺฌตฺตา.[๖๑]

ธรรมที่เป็นไปโดยอาศัยตน ชื่อว่า อัชฌัตตะ ดังคำพูดที่เป็นไปโดยอาศัยในสตรีเรียกว่า อธิตถิ หมายความว่า ธรรมที่ดำเนินไปอาศัยตน คือ นับเข้าในกระแสรูปนามของเหล่าสัตว์ เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า "พวกเราเมื่อดำเนินไปอย่างนี้ ก็จักยึดถือเป็นอัตตา"

---

[๕๘] อภิ.สํ. ๓๔/๒๐/๔

[๕๙] อภิ.สํ.อ. ๑/๒๐/๙๓

[๖๐] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๒๐/๕๗-๘

[๖๑] องฺ.เอกก.ฏีกา ๑/๔๒๗/๓๓๑

คำว่า โลเก (ในโลก) หมายถึง ในคัมภีร์ไวยากรณ์ กล่าวคือ อรรถของ อธิ และ ปติ อุปสรรคที่กล่าวไว้ในคำว่า อชฺฌตฺตํ และ ปจฺจตฺตํ นี้ เป็นที่รู้กันทางกฎไวยากรณ์ เหมือนอรรถของ อธิ ในคำว่า อธิตฺถิ ดังนั้น ผู้แปลจึงอ้างข้อความจากปทรูปสิทธิปกรณ์และสัททนีติปกรณ์ (สุตต-มาลา) มาเป็นหลักฐานในเรื่องนี้ อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ และสัททนีติปกรณ์แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่อรรถกถาของท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งในกลางศตวรรษที่ ๙ ดังนั้น ไวยากรณ์สันสกฤตที่กล่าวถึง อธิตฺถิ ศัพท์ในเรื่องนี้ มีดังนี้คือ

วิภกฺติวจเน ตาวตฺ. สฺตฺรีษฺวธิกฤตฺย กถา ปฺรวรฺตฺตเต, อธิสฺตฺริ, อธิกุมาริ.[๖๒]

[วิภตฺติวจเน ตาว. อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตเต อธิตฺถิ, อธิกุมาริ.]

ลำดับแรก [ตัวอย่าง]ในการแสดงวิภัตติ เช่น คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ, อธิกุมาริ (คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในหญิงสาว)

การเก- สฺตฺรีษฺวธิกฤตฺย กถา ปฺรวฤตฺตา อธิสฺตฺริ.[๖๓]

[การเก- อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตา อธิตฺถิ.]

[ตัวอย่าง]ในการก เช่น คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

การการฺเถ ยทวฺยยมิติ. สฺตฺรีษุ กถา ปฺรวฤตฺตเตติ นิตฺยสมาสตฺวาทฺ อสฺวปท-วิคฺรไหณารฺถยยเต.[๖๔]

[การกตฺเถ ยทพฺยยมิติ. อิตฺถีสุ กถา ปวตฺตเตติ นิจฺจสมาสตฺตา อสฺสปทวิคฺคเหน อตฺถยติ.]

อัพยยศัพท์ในอรรถของการก คือ บุคคลย่อมแสดงเนื้อความด้วยอสปทวิคคหะ (การวิเคราะห์ด้วยบทอื่นจากบทของตน) เพราะเป็นนิจจสมาส (สมาสที่ต้องเชื่อมกันแน่นอน) ว่า คำพูดเป็นไปในสตรี [ชื่อว่า อธิตถิ]

กฤษฺณมธิกฤตฺย ปฺรวฤตฺตา กถา อธิกฤษฺณมฺ.[๖๕]

[กณฺหํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา กถา อธิกณฺหํ.]

---

๖๒ กาศิกา ๒/๖/๑

๖๓ กา. ๒/๒๗๒

๖๔ กา.วฤตฺติฏีกา ๒/๒๗๒

๖๕ มุคฺธโพธ ๓๗๔

คำพูดเป็นไปโดยอาศัยพระกฤษณะ ชื่อว่า อธิกัณหะ

ยทฺยปิ ก อิติ สามานฺเยโนกฺตํ, ตถาปฺยภิธานาตฺ ทฺวิตียาสตฺตมฺโยรฺโถ เอว เชฺณยะ. เอวํ สฺตฺรีษฺวธิกิจฺจ กถา ปฺรวรฺตฺตเต อธิตฺถีตฺยาทิ.[๖๖]

[ยทิปิ การเก อิติ สามญฺเญน วุตฺตํ, ตถาปฺยภิธานา ทุติยาสตฺตมิยตฺโถ เอว เญยฺโย. เอวํ อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตเต อธิตฺถีตฺยาทิ.]

แม้ท่านจะกล่าวโดยสามัญทั่วไปว่า ในการก แต่พึงทราบอรรถของทุติยาและสัตตมีวิภัตติ เพราะแสดงเนื้อความได้ เช่นเดียวกันนี้ คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ ดังนี้เป็นต้น

อธิ + สฺตฺรี อิติ สฺถิเต สฺตฺรีศพฺทาตฺ ทฺวิตีไยกวจนํ อมฺ. สฺตฺริยมธิกฤตฺย ภวตีติ วิคฺรเห อนฺวยโยคฺยารฺถสมรฺปโก ปทสมุทาโย วิคฺรโห วากฺยมิติ ยาวตฺ.[๖๗]

[อธิ + อิตฺถี อิติ ฐิเต อิตฺถิสทฺทา ทุติเยกวจนํ อํ. อิตฺถึ อธิกิจฺจ ภวตีติ วิคฺคเห อนฺวยโยคฺคตฺถสมปฺปโก ปทสมุทาโย วิคฺคโห วากฺยมิติ ยาว.]

เมื่อตั้งรูปเดิมว่า อธิ + อิตฺถี ลง อํ ทุติยาวิภัตติ เอกพจน์ท้าย อิตฺถี ศัพท์ ความหมายคือ เมื่อทำรูปวิเคราะห์ว่า อิตฺถึ อธิกิจฺจ ภวติ (ย่อมเป็นไปโดยอาศัยสตรี) หมู่บทที่ถึงเนื้อความอันควรแก่ความมีอรรถอย่างเดียวกัน ชื่อว่า วิคคหะ และวากยะ

ตามคำอธิบายในไวยากรณ์สันสกฤต คำว่า อธิตฺถิ มาจาก อธิ + อิตฺถี (เมื่อรัสสะ อี ใน ถี เป็น อิ จึงได้รูปว่า อธิตฺถิ) อุปสรรคคือ อธิ ลงในอรรถสัตตมีหรือทุติยาวิภัตติ จึงอาจจะตั้งรูปวิเคราะห์สั้นๆ ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า

- อิตฺถีสูติ อธิตฺถิ = ในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

หรือตั้งรูปวิเคราะห์สั้นๆ ด้วยทุติยาวิภัตติว่า

- อิตฺถินฺติ อธิตฺถิ = ซึ่งสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

ส่วนรูปวิเคราะห์ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า

- อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตเตติ อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

---

[๖๖] มุคฺธ.อภินวฎีกา ๓๗๔

[๖๗] สารสฺวต ๓/๑

- อิตฺถีสุ อธิกิจฺจ กถา ปวตฺตา อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปโดยอาศัยในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

หรือ

- อิตฺถีสุ กถา ปวตฺตเต อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปในสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

และรูปวิเคราะห์ด้วยทุติยาวิภัตติว่า

- อิตฺถึ อธิกิจฺจ ภวติ อธิตฺถิ = คำพูดเป็นไปโดยอาศัยสตรี ชื่อว่า อธิตถิ

เป็นรูปวิเคราะห์ที่แสดงความหมายให้สมบูรณ์เท่านั้น โดยคำว่า อธิกิจฺจ ปวตฺตเต, อธิ-กิจฺจ ปวตฺตา หรือ ปวตฺตเต เป็นบริบทที่เพิ่มเข้ามาเพื่อให้ความหมายสมบูรณ์ แต่อรรถที่แท้จริงของ อธิ อุปสรรคใน อธิตฺถิ คือ "ในสตรี" หรือ "ซึ่งสตรี"

คำว่า กกฺขฬํ แปลว่า แข็ง

คำว่า ขริคตํ แปลว่า หยาบ

ในบทเหล่านั้น บทแรกแสดงลักษณะ บทที่ ๒ แสดงอาการ เพราะปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง มีอาการหยาบ จึงกล่าวว่า ขริคตํ (หยาบ)

คำว่า อุปาทินฺนํ แปลว่า ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น หมายความว่า ถูกยึดถือ คือ ถูกยึดผิดว่าเป็นเรา ของเรา

คำว่า อุปาทินฺนํ ตัดบทเป็น อุป (มั่น) + อาทินฺนํ (ยึด) คือ ถูกทิฏฐิยึดมั่นว่าเป็นเรา และถูกตัณหายึดมั่นว่าเป็นของเรา เช่น เวลาเห็นรูปทางตา คนทั่วไปมักยึดมั่นว่าเป็นเราเห็นด้วยอำนาจทิฏฐิ และยึดมั่นดวงตารวมไปถึงสภาวะเห็น (จักขุวิญญาณจิต) ว่าเป็นของเราด้วยอำนาจตัณหา โดยไม่เข้าใจว่าการเห็นเป็นกระบวนการของรูปนามที่เป็นเหตุผลของกันและกัน กล่าวคือ ตากระทบรูปารมณ์โดยอาศัยแสงสว่าง ทำให้การเห็นมีได้ด้วยความใส่ใจของผู้เห็น รูปนามคือตา และรูปและนามธรรมคือสภาวะเห็นเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยเช่นนี้ ฉะนั้น รูปนามทุกอย่างจึงไม่ใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี

คำว่า เสยฺยถิทํ **เป็นนิบาต หมายความว่า ปฐวีธาตุนั้นคืออะไร ?**

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นนิบาต ๔ พยางค์ ตัดบทเป็น เสยฺยถา (คืออะไร) + อิทํ (สิ่งนี้) ในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับสิงหลพบรูปว่า เสยฺยถิทํ แต่ในวรรณกรรมบาลีของไทยใช้เป็นรูปว่า เสยฺยถีทํ โดยถือว่าให้ทีฆะ อิ ใน ถี เป็น อี ตามหลักการเชื่อมของภาษาสันสกฤตที่ต้องทีฆะสระหลัง แต่รูปว่า เสยฺยถิทํ สมควรกว่า เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์[๖๘] สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา[๖๙]และพาลาวตาร[๗๐] กล่าวถึงรูปว่า เสยฺยถิทํ เท่านั้น

คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นคำถามที่เรียกว่า กเถตุกัมยตา (ปรารถนาเพื่อตอบเอง) คือ ถามนำแล้วตอบเอง คำถามชนิดนี้มีคำตอบเป็นจำนวน นั่นคือ จำแนกแจกแจงออกเป็นประเภทๆ พร้อมกับอธิบาย อาจหมายถึงสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ แต่ไม่เปลี่ยนรูป เพราะเป็นนิบาต ดังข้อความว่า

> เสยฺยถิทํอิติ “โส กตโมติ วา “เต กตเมติ วา “สา กตมาติ วา “ตา กตมาติ วา “ตํ กตมนฺติ วา “ตานิ กตมานีติ วา เอวํ ลิงฺควจนวเสน อนิยมิเต อตฺเถปิ.[๗๑]
>
> คำว่า เสยฺยถิทํ เป็นไปแม้ในความหมายที่ไม่แน่นอนด้วยลิงค์และพจน์อย่างนี้ว่า ธรรมนั้นคืออะไร ? ธรรมเหล่านั้นคืออะไร ? ธาตุนั้นคืออะไร ? ธาตุเหล่านั้นคืออะไร ? สิ่งนั้นคืออะไร ? สิ่งเหล่านั้นคืออะไร ?

หลังจากนั้นท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า เกสา โลมา **เป็นต้นเพื่อแสดงปฐวีธาตุนั้น**

อนึ่ง พึงทราบในเรื่องนี้ว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐวีธาตุ ๒๐ อย่างโดยรวมมันสมองเข้าไว้[ในไขกระดูก]

> **ท่านจะแสดงว่า เทศนาปรากฏโดยรวมเอาส่วน คือ มันสมอง ที่จะกล่าวต่อไปว่า** กรีสํ มตฺถลุงฺคํ (อาหารเก่า มันสมอง) **เข้ากับไขกระดูกในพระบาลีของเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชน สงฺคเหตฺวา (โดยรวมเอามันสมองเข้ากับไขกระดูก)[๗๒]

---

[๖๘] รูป. ๒/๒๘๒

[๖๙] นีติ.สุตฺต. ๒/๔๕๖

[๗๐] พา. ๔๒

[๗๑] นีติ.สุตฺต. ๔๕๖

[๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๗๘/๓๕๖

มันสมองได้ถูกถือเอาโดยเฉพาะในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเพื่อแสดงโกฏฐาสะให้ครบ ๒๐ อย่าง ดังนั้น เมื่อจะรวมเอามันสมองอีกด้วย จึงกล่าวไว้ในกลุ่มปฐวีธาตุเพราะมีความแข็งหนาแน่นว่า มตฺถลุงฺคํ ปกฺขิปิตฺวา วีสติยา อากาเรหิ ปถวีธาตุ นิทฺทิฏฺฐาติ เวทิตพฺพา (พึงทราบพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐวีธาตุ ๒๐ อย่างโดยรวมมันสมองเข้าไว้[ในไขกระดูก])

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบการรวมเอามันสมองในพระบาลีด้วยคำนี้ว่า ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ (หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น)[๗๓]

ข้อความข้างต้นแสดงว่าในพระบาลีทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับอาการ ๓๒ ซึ่งพบในสมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ไม่ปรากฏคำว่า มตฺถลุงฺคํ (มันสมอง) โดยตรง แต่ท่านให้เพิ่มเข้ามาสาธยายเพื่อให้ครบอาการ ๓๒ ที่จริงแล้วพระพุทธองค์ทรงรวมมันสมองไว้กับไขกระดูก โดยถือว่าสมองเป็นเนื้อในกระดูกส่วนที่เป็นกระโหลก ในทางการแพทย์ ไขกระดูก คือ เนื้อที่อยู่ในกระดูกยาว เช่น แขน ขา ทำหน้าที่สร้างเม็ดเลือด ไขกระดูกมีอยู่ในกะโหลกตอนวัยเด็ก แต่เมื่อโตขึ้นจะฝ่อไป จึงทำให้แยกส่วนออกจากสมองได้ชัดเจน เพราะสมองไม่สร้างเม็ดเลือดเหมือนไขกระดูก

คัมภีร์มิลินทปัญหา[๗๔] กล่าวถึง มตฺถลุงฺคํ ไว้ต่อจาก มุตฺตํ ว่า

มุตฺตํ มตฺถเก มตฺถลุงฺคํ นาคเสโน.
น้ำมูตรหรือ ... มันสมองในศีรษะเป็นนาคเสนหรือ

แม้คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค[๗๕] ก็กล่าวถึง มตฺถลุงฺคํ ไว้ต่อจาก มุตฺตํ เช่นเดียวกันว่า

มุตฺตํ อภิญฺเญยฺยํ, มตฺถลุงฺคํ อภิญฺเญยฺยํ.
พึงกำหนดรู้มูตร พึงกำหนดรู้มันสมอง

คัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๗๖] ได้อธิบายบททั้งสองตามลำดับว่า

มุตฺตํ อาหารอุตุวเสน วตฺถิปุฏพฺภนฺตเร ฐิตา อาโปธาตุ. มตฺถลุงฺคํ สีสกฏาหพฺภนฺตเร จตฺตาโร สิพฺพินิมคฺเค นิสฺสาย ฐิโต จตุปิณฺฑสโมธาโน มิญฺชราสิ.

---

[๗๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๐๓
[๗๔] มิลินฺท. ๑/๒๖
[๗๕] ขุ.ป. ๓๑/๔/๙
[๗๖] ขุ.ป.อ. ๓๑/๔/๙๒

มูตร คือ อาโปธาตุที่อยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะโดยเนื่องด้วยอุตุและอาหาร

มันสมอง คือ กองเยื่อที่รวมกัน ๔ ก้อนอยู่ที่รอยเย็บ ๔ แห่งภายในกระโหลกศีรษะ

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์ขุททกปาฐะ (ฉบับมหาจุฬาฯ หน้า ๒) พบข้อความเหมือนกับปฏิสัมภิทามรรคและมิลินทปัญหาโดยกล่าวถึง มตฺถเก มตฺถลุงฺคํ (มันสมองในศีรษะ) ต่อจาก มุตฺตํ (มูตร) แต่คัมภีร์ขุททกปาฐะ (ฉบับฉัฏฐสังคีติ หน้า ๒) พบลำดับว่า กรีสํ มตฺถลุงฺคํ (อาหารเก่า มันสมอง) เมื่อตรวจสอบข้อความจากอรรถกถาของขุททกปาฐะพบว่า ข้อความทั้งสองนั้นยังไม่ถูกต้อง เพราะคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงการรวมมันสมองไว้ในไขกระดูกโดยมิได้ระบุมันสมองไว้โดยตรง ดังข้อความว่า

เอวํ ตตฺถ ตตฺถ มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชน สงฺคเหตฺวา เทสิตํ กายคตาสติโกฏฺฐาสภาวนาปริยายํ ทฺวตฺตึสาการกมฺมฏฺฐานํ อารทฺธํ.[๗๗]

พระพุทธองค์ทรงเริ่มแสดงกรรมฐานคืออาการ ๓๒ อันเป็นคำไวพจน์ของการเจริญโกฏฐาสกรรมฐานคือสติอันเป็นไปในกาย ซึ่งทรงแสดงไว้โดยรวมมันสมองไว้ในไขกระดูกในพระบาลีนั้นๆ อย่างนี้

แม้คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาฉบับอื่นก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

อถ อนฺเต อวุตฺตมฺปิ มตฺถลุงฺคํ ปถวีธาตุอากาเรหิ สทฺธึ เอกโต ภาวนตฺถํ อิธ ปกฺขิปิตฺวา มตฺถลุงฺคปญฺจกํ ฯเปฯ ววตฺถเปนฺเตน ภาเวตพฺพํ.[๗๘]

ต่อจากนั้นพึงกำหนดเจริญมัตถลุงคปัญจกะ (กลุ่ม ๕ มีมันสมองอยู่ท้าย) โดยใส่มันสมองที่มิได้ระบุไว้ในที่สุดร่วมกันกับกลุ่มปฐวีธาตุ

ตโต อิมํ ตนฺตึ อนารุฬฺหมฺปิ ปฏิสมฺภิทามคฺเค อาคตํ มตฺถลุงฺคํ กรีสาวสาเน ตนฺตึ อาโรเปตฺวา อิมสฺมึ มตฺถลุงฺคปญฺจเก “อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต “มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.[๗๙]

---

[๗๗] ขุ.ขุ.อ. ๓๐

[๗๘] ขุ.ขุ.อ. ๓๒-๓

[๗๙] อภิ.วิ.อ. ๒/๓๕๖/๒๔๒-๔๓

ลำดับนั้น พึงยกมันสมอง (มตฺถลุงฺคํ) แม้ที่มิได้พบในพระบาลีนี้ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคขึ้นสู่พระบาลีในวาระสุดท้ายแห่งอาหารเก่า บริกรรมว่า อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคํ ในมัตถลุงคปัญจกะนี้แล้ว พึงบริกรรมโดยปฏิโลมอีกว่า มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐิ นฺหารุ มํสํ ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา

มตฺถลุงฺคํ ปน น อิธ ปาลึ อารุฬฺหํ.[๘๐]

ส่วนมันสมองมิได้ถูกยกขึ้นไว้สู่พระบาลีในพระสูตรนี้

มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺชคฺคหเณน คหิตนฺติ อิธ วิสุํ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.[๘๑]

มันสมองถูกรวมไว้ด้วยคำว่า อฏฺฐิมิญฺช (ไขกระดูก) ดังนั้น จึงมิได้กล่าวไว้อีกในที่นี้

คำว่า ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ (หรือธาตุดินอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) รวมเอาปฐวีธาตุที่มีอยู่ในโกฏฐาสะ (ส่วน) ๓ ที่เหลือ [คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ]

โกฏฐาสะ ๓ ที่เหลือ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ มีปฐวีธาตุเกิดร่วมด้วยโดยทำหน้าที่เป็นที่ตั้งของธาตุทั้ง ๓ แต่ปฐวีธาตุไม่เป็นประธาน ธาตุทั้ง ๔ เหล่านี้ชื่อว่า อวินิพ-โภครูป คือ รูปที่แยกจากกันไม่ได้ รวมอยู่ด้วยกันหมดในรูปกลาปหนึ่งๆ มี ๘ อย่างคือ ภูตรูป ๔ วัณณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) และโอชา (สารอาหาร)

คำว่า อาโป คือ สภาวะไปสู่ที่นั้นๆ ด้วยการไหล

คำว่า วิสฺสนฺทนภาเวน ตํ ตํ ฐานํ อปฺโปตีติ อาโป (คำว่า อาโป คือ สภาวะไปสู่ที่นั้นๆ ด้วยการไหล) หมายความว่า ธาตุน้ำมีลักษณะไหล คำนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ อาป ศัพท์ว่า

---

[๘๐] ม.มู.อ. ๒/๓๐๒/๑๓๐

[๘๑] อภิ.วิ.มูลฏีกา ๒/๑๗๓/๔๗

- วิสฺสนฺทนภาเวน ตํ ตํ จานํ อปฺโปตีติ อาโป = สภาวะไปสู่ที่นั้นๆ ด้วยการไหล ชื่อว่า อาปะ (อปฺป ธาตุ <ปาปุเณ = ถึง> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลบ ปฺ อักษร)

แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็แสดงรูปวิเคราะห์ที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์อรรถกถาว่า

อปฺป ปาปุเณ. อปฺโปติ. อาโป. เอตฺถ อาโปติ อปฺโปติ ตํ ตํ จานํ วิสฺสรตีติ อาโป.[๘๒]

อปฺป ธาตุ ในการถึง อปฺโปติ (ย่อมถึง) อาโป (น้ำ)

ในที่นี้ คำว่า อาโป หมายความว่า สภาวะไปสู่สถานที่นั้นๆ ชื่อว่า อาโป

อนึ่ง แม้ท่านจะแสดงอรรถของธาตุว่า ปาปุเณ (ถึง) แต่ธาตุที่มีอรรถว่า "ไป" ก็มีอรรถอื่นพ่วงไปด้วยว่า "รู้, เป็นไป, ถึง" แม้ธาตุที่มีอรรถว่า "ถึง" ก็มีอรรถอื่นพ่วงไปด้วยว่า "รู้, เป็นไป, ไป" ดังข้อความว่า

เยสํ ธาตูนํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ. ปวตฺติปาปุณานิปิ.[๘๓]

ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านี้ยังมีอรรถว่า รู้, เป็นไป และถึง

เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา ปวตฺติปาปุณตฺถกา.[๘๔]

ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านี้ยังมีอรรถว่า รู้ มีอรรถว่าเป็นไป และถึง

คำว่า อาโปคตะ คือ ธาตุน้ำที่นับเข้าในอาโปต่างๆ จำแนกเป็นอาโปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น ได้แก่ ลักษณะเกาะกุมของธาตุน้ำ

คำว่า อาโปคต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาเปสุ คตํ อาโปคตํ = ธาตุน้ำที่เป็นไป[คือนับเข้า]ในอาโป ชื่อว่า อาโปคตะ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

[๘๒] นีติ.ธาตุ. ๓๕๓

[๘๓] นีติ.ธาตุ. ๑

[๘๔] ธาตฺวตฺถ. ๑๙

ชื่อว่าเตโช เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า

คำว่า เตชนวเสน เตโช (ชื่อว่าเตโช เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า) มีหมายความว่า ธาตุไฟมีลักษณะร้อน โดยทำให้ธาตุ ๓ อย่างที่เหลือสุกงอมหรือทำให้ธาตุเหล่านั้นร้อนตามไปด้วย คำนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ เตช ศัพท์ด้วย ติช ธาตุในความหมายว่า นิสานพนฺธนขมาสุ (ลับ, ทำให้คม, ผูก และอดทน) ดังข้อความว่า

> **เตเชติ ปริปาเจติ, นิเสติ วา ติกฺขภาเวน เสสภูตตฺตยํ อุสฺมาเปตีติ เตโช.**[๘๕]
>
> สภาวะทำให้สุกงอม หรือสภาวะทำให้ภูตรูปที่เหลือ ๓ อย่างร้อนด้วยความ[ร้อน]แรงกล้า ชื่อว่า เตโช

ในคำว่า เตชนวเสน เตโช (ชื่อว่าเตโช เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า) ศัพท์ว่า วส ใน วเสน มีความหมายเหมือน ภาว ศัพท์ แปลว่า "ความเป็น" ในเมืองไทยมักแปล วส ศัพท์ว่า "อำนาจ, สามารถ" แต่คำนี้อาจมีความหมายอื่นว่า "ความเป็น, เนื่อง, ประเภท" อีกด้วย ดังข้อความว่า

> **เตชนวเสนา**ติ นิสิตภาเวน ติกฺขภาเวน.[๘๖]
>
> คำว่า เตชนวเสน แปลว่า เพราะเป็นเหมือนสิ่งที่ถูกลับให้คม คือ เพราะเป็นความ[ร้อน]แรงกล้า

คำว่า เตโชคตะ คือ ธาตุไฟที่นับเข้าในเตโชตามนัยที่กล่าวมาแล้ว [คือ ธาตุไฟที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] ได้แก่ ลักษณะร้อน

คำว่า เตโชคต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เตเชสุ คตํ เตโชคตํ = ธาตุไฟที่เป็นไป[คือนับเข้า]ในเตโช ชื่อว่า เตโชคตะ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

---

[๘๕] วิภาวินี. ๔/๒๗๐

[๘๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔

คำว่า เยน จ (ทำให้ร่างกายร้อน) หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมร้อนรุ่ม คือเกิดเป็นไอร้อนด้วยไข้วันเว้นวันเป็นต้น เพราะธาตุไฟแปรปรวนที่นับเข้าในเตโชธาตุดังกล่าว

คำว่า เอกาหิกชร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกาเห ปวตฺโต เอกาหิโก = ไข้ที่เป็นไปในวันหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหิกะ
  (เอกาห ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ปวตฺต ตัทธิต)
- เอกาหิโก จ โส ชโร จาติ เอกาหิกชโร = ไข้ที่เป็นไปในวันหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหิกชระ
  (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ดังข้อความว่า

เอกาหิกชราทิภาเวนาติ เอกาเห ปวตฺตชราทิโน ภาเวน.[๘๗]

คำว่า เอกาหิกชราทิภาเวน (ด้วยไข้วันเว้นวันเป็นต้น) หมายความว่า ด้วยความมีอยู่ของไข้ที่เป็นไปในวันหนึ่งเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เอกาหิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกาโห เอตสฺส อตฺถีติ เอกาหิโก = ไข้ที่มีวันหนึ่ง ชื่อว่า เอกาหิกะ
  (เอกาห ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

ดังข้อความว่า

อภุญฺชนวเสน เอกาโห เอตสฺสาติ เอกาหิโก อาหาโร, ตํ อาหารํ อาหาเรตีติ อตฺโถ. โส ปน อตฺถโต เอกทิวสลงฺฆโกติ วุตฺตํ "เอกทิวสนฺตริกนฺติ.[๘๘]

อาหารที่มีวันหนึ่งด้วยการมิได้บริโภค ชื่อว่า เอกาหิกะ คือ อาหาร หมายความว่า บริโภคอาหารที่มีวันหนึ่งนั้น อาหารดังกล่าวเป็นอาหารข้ามวันโดยใจความ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกทิวสนฺตริกํ (อาหารเว้นวันหนึ่ง)

โดยทั่วไป ชรา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ แปลว่า "ความแก่" ส่วน ชร ศัพท์เป็นปุงลิงค์แปลว่า "ไข้" ดังข้อความว่า

---

[๘๗] สมฺโม.โยชนา ๓๘

[๘๘] ที.สี.อภินวฏีกา ๒/๓๙๔/๔๔๕

เมโห ชโร กาสสาสา กุฏฺฐํ สูลา'มยนฺตรา
วุตฺโต เวชฺโช ภิสกฺโก จ โรคหารี ติกิจฺฉโก.[๘๙]

โรคหลายชนิด คือ เมห (โรคเบาหวาน) ชร (โรคไข้) กาส (โรคไอ) สาส (โรคหืด) กุฏฺฐ (โรคเรื้อน) สูล (โรคลมแทง)

หมอ (๕ ศัพท์) : วุตฺต, เวชฺช, ภิสกฺก, โรคหารี, ติกิจฺฉก

คำว่า เยน จ ชีรียติ แปลว่า ทำให้ร่างกายนี้ทรุดโทรม หมายความว่า ถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์บกพร่อง อ่อนแรง หนังเหี่ยว และผมหงอกเป็นต้น

ในประโยคว่า **เยน จ ชีรียตี**ติ เยน อยํ กาโย ชีรติ (คำว่า เยน จ ชีรียติ แปลว่า ทำให้ร่างกายนี้ทรุดโทรม) ท่านอธิบาย ชีรียติ เป็นรูปกัตตุวาจกว่า ชีรติ (ทรุดโทรม) ดังนั้น คำนี้จึงเป็นกรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรม หมายความว่า โดยรูปศัพท์ปรากฏเป็นกรรมแต่แปลเป็นกัตตา

คำว่า กมฺมกตฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมฺมภูโต กตฺตา กมฺมกตฺตา[๙๐] = กัตตาที่เป็นกรรม ชื่อว่า กรรมกัตตา
  (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- กมฺมํ เอว กตฺตา กมฺมกตฺตา[๙๑] = กัตตาคือกรรม ชื่อว่า กรรมกัตตา
  (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำอธิบายเรื่องกรรมกัตตาปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์ ดังต่อไปนี้

กรียมานํ ยํ กมฺมํ สยเมวปฺปสิชฺฌติ
สุกรํ เสหิ คุเณหิ กมฺมกตฺตาติ ตํ วิทุํ.[๙๒]

กรรมใดที่บุคคลกระทำอยู่ซึ่งกระทำง่ายตามสภาพของตน ย่อมเหมือนสำเร็จเอง ผู้มีปัญญารู้กรรมนั้นว่าเป็นกรรมกัตตา

---

[๘๙] อภิธาน. ๒/๓๒๙
[๙๐] รูป. ๓/๒๙๓
[๙๑] พา. อภินวฏีกา หน้า----
[๙๒] พา. ๑๐๒

โย ปน ปรสฺส กฺริยํ ปฏิจฺจ กมฺมภูโตปิ สุกรตฺตา สยเมว สิชฺฌนฺโต วิย โหติ, โส กมฺมกตฺตา นาม. ยถา สยํ กรียเต กโฏ, สยเมว ปจฺจเต โอทโนติ.[๙๓]

ส่วนกัตตาใดอาศัยกิริยาของกัตตาอื่น แม้ว่าเป็นกรรม ก็เหมือนสำเร็จด้วยตนเองนั่นแหละ เพราะเป็นสิ่งที่กระทำให้สำเร็จได้ง่าย กัตตานั้นชื่อว่า กรรมกัตตา (กัตตาที่เป็นกรรม) เช่น ประโยคว่า สยํ กรียเต กโฏ (เสื่อย่อมกระทำเอง), สยเมว ปจฺจเต โอทโน (ข้าวย่อมหุงเองนั่นเทียว)

ประโยคนี้มีรูปคล้ายประโยคกรรมวาจกที่แปลว่า "เสื่ออันเขาย่อมกระทำ" และ "ข้าวอันเขาย่อมหุง" บทว่า กโฏ ก็ตาม โอทโน ก็ตาม ท่านไม่เรียกว่า วุตตกรรม แต่กลับเรียกว่า กรรม-กัตตา ท่านอธิบายว่า สำเร็จเองได้โดยง่าย จึงเหมือนกับไม่ต้องมีกัตตาเป็นผู้ทำกิริยาสานเสื่อหรือหุงข้าว เหมือนกับว่าสิ่งของเหล่านี้สำเร็จเองโดยอัตโนมัติ เหมือนใช้เครื่องจักรทำงานในปัจจุบัน การแปลประโยคที่มีบทกรรมเป็นกัตตาเช่นนี้ไม่ต้องใส่อนภิหิตกัตตาเข้ามาแปลด้วย เพราะถือว่ากรรมนั้นมีกัตตาอยู่ในตัวเอง การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง

โย จ อญฺเญน กตํ ปโยคํ ปฏิจฺจ กมฺมภูโตปิ สุกรตฺตา วา กมฺมภาเวน อวตฺตุ-กามตาย วา อชานนตาย วา วญฺเจตุกามตาย วา กตฺตุภาเวน โวหรียติ, โส กมฺมกตฺตา นาม. กุสูโล สยเมว ภิชฺชติ, ฆโฏ สยเมว ภิชฺชติ. อปิจ สุกโร วา โหตุ ทุกฺกโร วา, โย กมฺม-รูปกฺริยาปเท ปจมนฺโต กตฺตา, โส กมฺมกตฺตาติ วุจฺจติ. สทฺทรูเปน กมฺมญฺจ ตํ อตฺถรูเปน กตฺตา จาติ กมฺมกตฺตา, กุสูโล ภิชฺชติ, ฆโฏ ภิชฺชติ, ปจฺจติ มุนิโน ภตฺตํ, โถกํ โถกํ ฆเร ฆเร อิจฺจาทิ.[๙๔]

อนึ่ง กัตตาใดแม้เป็นกรรมเพราะอาศัยความขวนขวายที่บุคคลอื่นกระทำ แต่ถูกเรียกว่าเป็นกัตตา เพราะเป็นสิ่งที่ควรทำให้สำเร็จได้ง่าย ด้วยความไม่ต้องการจะกล่าวว่าเป็นกรรม ด้วยความไม่รู้ หรือด้วยความต้องการจะหลอกลวง กัตตานั้นชื่อว่า กรรมกัตตา เช่น กุสูโล สยเมว ภิชฺชติ (ยุ้งย่อมแตกเอง), ฆโฏ สยเมว ภิชฺชติ (หม้อย่อมแตกเอง)

---

[๙๓] รูป. ๓/๒๙๕

[๙๔] นิรุตฺติ. ๓/๓๐๕

อีกอย่างหนึ่ง กัตตาใดที่ถูกทำได้ง่ายหรือยากก็ตาม มีปฐมาวิภัตติอยู่ท้ายในบทกริยาที่เป็นกรรมวาจก กัตตานั้นเรียกว่า กรรมกัตตา คือ กัตตาที่เป็นกรรมตามรูปศัพท์และเป็นกัตตาตามสภาพของอรรถ ชื่อว่า กรรมกัตตา เช่น กุสูโล ภิชฺชติ (ยุ้งย่อมแตก), ฆโฏ ภิชฺชติ (หม้อย่อมแตก), ปจฺจติ มุนิโน ภตฺตํ, โถกํ โถกํ ฆเร ฆเร (ข้าวย่อมหุงทีละน้อยในเรือนแต่ละหลังเพื่อพระมุนี)

สรุปความว่า กรรมกัตตา คือ กรรมของกริยากรรมวาจกที่แปลเป็นกัตตา ในพระไตร-ปิฎกมีตัวอย่างของกรรมกัตตาว่า โส ปหียิสฺสติ (ความกลัว ความสะดุ้ง ความขนลุกขนพองนั้นจักหายไป) คำว่า ปหียิสฺสติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + หา ธาตุ <จาเค = สละ> + ย ปัจจัย + สฺสเต วิภัตติในกรรมกัตตา ดังนั้น คำนี้จึงไม่แปลว่า “จักถูกละ, จักถูกกำจัด” แต่แปลเหมือนกัตตุวาจกว่า “จักหายไป”

ด้วยเหตุนี้ คำว่า ชีรียติ จึงประกอบรูปศัพท์มาจาก ชร ธาตุ (วโยหานิมฺหิ = เสื่อมวัย) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติในกรรมกัตตา แปลง เต เป็น ติ และแปลง ชร เป็น ชีร ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๐๕) ว่า ชรมรานํ ชีรชียฺยมียฺยา วา (แปลง ชร และ มร ธาตุเป็น ชีร หรือ ชียฺย และ มียฺย [ตามลำดับ]ได้บ้าง)

ตามคำอธิบายที่กล่าวมานี้ ประโยคว่า เยน จ ชีรียติ แปลตามศัพท์ว่า “ร่างกายนี้ย่อมทรุดโทรมด้วยเตโชธาตุใด” แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายบทว่า ชีรียติ อีกอย่างหนึ่งว่ามาจาก ชร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ย ปัจจัย + เต วิภัตติในเหตุกรรมวาจก ตามนัยนี้คำว่า ชีรียติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมถูก[ทำ]ให้ทรุดโทรม” และประโยคว่า เยน จ ชีรียติ ก็แปลตามศัพท์ว่า “ร่างกายนี้ย่อมถูกเตโชธาตุใด[ทำ]ให้ทรุดโทรม” ดังข้อความว่า

เยน ชีรียตีติ จ เอกาหิกาทิชรโรเคน ชรียตีติปิ อตฺโถ ยุชฺชติ.[๙๕]

และแม้เนื้อความว่า คำว่า เยน ชีรียติ หมายความว่า ย่อมถูกเตโชธาตุใด[ทำ]ให้ทรุดโทรมด้วยโรคไข้มีไข้วันเว้นวันเป็นต้น ก็สมควร

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย ชีรียติ ด้วยบทเหตุกรรมวาจกว่า ชรียติ (ชร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ) จึงถือว่าท่านแสดงอรรถของบทนี้เป็นเหตุกรรมวาจกอีกด้วย

---

[๙๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔

ตามกฎอธิบายศัพท์ว่า "เปลี่ยนตัวไหน ไขตัวนั้น" คำอธิบายของพระฎีกาจารย์ข้างต้นจัดว่าเป็นอีกนัยหนึ่งจากข้อความที่พบโดยตรงในคัมภีร์อรรถกถา แต่ก็ไม่ผิดหลักภาษาเพราะถือว่าเป็นเหตุกรรมสาธนะได้เช่นเดียวกัน

คำว่า เยน จ ปริฑยฺหติ (ทำให้เร่าร้อน) หมายความว่า ร่างกายนี้ย่อมถูกทำให้เร่าร้อนด้วยธาตุไฟแปรปรวนดังกล่าว และบุคคลนั้นคร่ำครวญอยู่ว่า "ร้อนยิ่งนักๆ" หวังได้รับการทาด้วยเนยใสที่เคี่ยวนับร้อยครั้ง ด้วยผงจันทน์เหลืองเป็นต้น และด้วยการพัดวี

คำว่า สตโธตสปฺปิ แปลตามศัพท์ว่า "เนยใสที่ถูกล้างนับร้อยครั้ง" ความหมายคือ เนยใสที่ถูกแช่นับร้อยครั้งโดยเคี่ยวให้เดือดก่อนแล้วค่อยนำไปแช่ในน้ำเย็น ดังข้อความว่า

> **อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เนยใสที่ถูกเคี่ยวซ้ำไปซ้ำมานับร้อยครั้งแล้วแช่ไว้ในน้ำเย็นยกขึ้น ชื่อว่า เนยใสที่เคี่ยวนับร้อยครั้ง**[๙๖]

คำว่า โธต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ธู ธาตุ (กมฺปเน = หวั่นไหว) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ พฤทธิ์ อู ใน ธู เป็น โอ จึงได้รูปว่า โธต โดยทั่วไป แม้ ธู ธาตุจะมีความหมายว่า "หวั่นไหว" แต่ในที่บางแห่งก็มีความหมายว่า "ซัก, ล้าง" ดังข้อความว่า

> ธาตูนมเนกตฺถตาย ธูธาตุ กมฺปนตฺเถปิ โธวนตฺเถปิ วตฺตติ.[๙๗]
>
> ธู ธาตุย่อมเป็นไปในความหมายว่า หวั่นไหว และซักล้าง เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก

คำว่า เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ (ทำให้ย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส) หมายความว่า ทำให้ย่อยสลายสิ่งที่กินมีข้าวเป็นต้น สิ่งที่ดื่มมีน้ำเป็นต้น สิ่งที่เคี้ยวมีขนมแป้งเป็นต้น หรือสิ่งที่ลิ้มมีน้ำมะม่วงสุก น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้น หมายความว่า แยกออกเป็นของเหลวเป็นต้น

---

[๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔

[๙๗] นีติ.ธาตุ. ๓๓๔

คำว่า รสาทิภาเวน (เป็นของเหลวเป็นต้น) **คือ เป็นของเหลว เลือด เนื้อมันข้น เอ็น กระดูก ไขกระดูก และน้ำอสุจิ**

คำว่า วิเวกํ (แยกออก) **หมายความว่า เป็นคนละอย่าง คือ ไม่เหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า เมื่ออาหารที่ถูกกินเป็นต้นเปลี่ยนแปลงย่อยสลายไป ของเหลวย่อมเกิดขึ้น หมายความว่า ของเหลวเกิดขึ้นอาศัยอาหารนั้น เช่นเดียวกันนี้ เมื่อของเหลวเปลี่ยนแปลงไป เลือดเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น พึงนำเนื้อความทั้งหมดไปตามนัยนี้**[๙๘]

ความต่างกันของธาตุเหล่านี้คือ เตโชธาตุ ๓ อย่างแรกมีเหตุ ๔ [คือกรรม จิต อุตุ และอาหาร]เป็นสมุฏฐาน อย่างหลังมีกรรมเป็นสมุฏฐาน

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับ คือ ฉบับฉัฏฐสังคีติ (เล่ม ๑ หน้า ๓๔๕) ฉบับมหาจุฬาฯ (เล่ม ๑ หน้า ๓๘๗) และฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๖๗) พบข้อความว่า

ปุริมา ตโย เตโชธาตุสมุฏฺฐานา.

เตโชธาตุ ๓ อย่างแรกมีเตโชธาตุเป็นสมุฏฐาน

แต่ข้อความที่ถูกต้องคือ

ปุริมา ตโย จตุสมุฏฺฐานา.

เตโชธาตุ ๓ อย่างแรกมีเหตุ ๔ เป็นสมุฏฐาน

ตามปาฐะที่พบในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๔๘๐) และตามคำแปลในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๒๖) เพราะเหตุเกิดของรูปมี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร ไม่ใช่เตโชธาตุ

จ ศัพท์ในคำว่า เอตฺถ จ ทำหน้าที่วิเสสโชตกะ คือ แสดงความแตกต่างจากข้อความที่กล่าวมาแล้ว แปลว่า “ความต่างกันคือ” ตามคำแปลพม่าของวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๒๖)

---

[๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๗/๕๑๔-๑๕

ชื่อว่า วาโย เพราะเป็นการพัดไป

คำว่า วาโยคตะ คือ นับเข้าในวาโยตามนัยที่กล่าวมาแล้ว [วาโยที่เกิดจากกรรมเป็นต้น] คือ ลักษณะตึง

คำว่า วายนวเสน วาโย (ชื่อว่า วาโย เพราะเป็นการพัดไป) หมายความว่า ธาตุลมมีลักษณะผลักดันให้เคลื่อนที่ หรือเคลื่อนไหวด้วยความเร็ว คำนี้แสดงรูปวิเคราะห์ของ วาย ศัพท์ด้วย วา ธาตุในความหมายว่า คติคนฺธเนสุ (ไป, ดมกลิ่น) ดังข้อความว่า

วายติ เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาตํ ปาเปตีติ วาโย.[๙๙]

สภาวะพัดไป คือ ทำให้หมู่ภูตรูปไปถึงโดยเป็นเหตุให้ถึงสถานที่อื่น ชื่อว่า วาโย

ลมพัดขึ้นเบื้องบน คือ ลมแล่นขึ้นเบื้องบนที่ทำให้อาเจียนและสะอึกเป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำนี้ว่า อุคฺคารหิกฺกาทิปวตฺตกา (ทำให้อาเจียนและสะอึกเป็นต้น) หมายรวมถึงลมที่ทำให้เรอและสะบัดร่างกาย เป็นต้น[๑๐๐]

ลมพัดลงเบื้องต่ำ คือ ลมที่แล่นลงเบื้องต่ำที่ขับอุจจาระและปัสสาวะเป็นต้นออกไป

อาทิ ศัพท์ในคำว่า อุจฺจารปสฺสาวาทิ (อุจจาระและปัสสาวะเป็นต้น) หมายรวมถึงลมที่ขับดี เสลด ไขข้อ และสิ่งที่มีกลิ่นเหม็นล้วน ๆ ออกไป เป็นต้น[๑๐๐]

ลมอยู่ในท้อง คือ ลมอยู่นอกลำไส้ใหญ่

ลมในลำไส้ คือ ลมอยู่ภายในลำไส้ใหญ่

ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ คือ ลมที่ก่อให้เกิดการคู้และเหยียดเป็นต้น ซึ่งแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งสิ้นตามแนวเส้นเอ็น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สมิญฺชนปสารณาทิ (การคู้และเหยียดเป็นต้น) หมายรวมถึงอากัปกิริยาทางกายทุกอย่าง เช่น การแลดู เหลียวดู ยกเท้า ย่างเท้า เป็นต้น[๑๐๐]

---

[๙๙] วิภาวินี. ๔/๒๗๐

[๑๐๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๗/๕๑๕

ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่นี้ ทางการแพทย์เรียกว่า กระแสประสาท สมมุติว่าเราจะยกมือขึ้น กระแสประสาทต้องเกิดขึ้นแล่นไปที่มือก่อน จึงจะยกมือได้ ดังนั้น ลมดังกล่าวจึงเรียกว่า จิตตชวาโย คือ ธาตุลมที่เกิดจากจิต ดังข้อความว่า

> "คจฺฉามิ ติฏฺฐามีติ จิตฺเต อุปฺปนฺเน วาโยธาตุ วิญฺญตฺตึ ชนยมานา อุปฺปชฺชติ. จิตฺตกิริยวาโยธาตุวิปฺผาเรน คมนาทีนิ ปวตฺตนฺติ. ตโต "สตฺโต คจฺฉติ, สตฺโต ติฏฺจติ, อหํ คจฺฉามิ, อหํ ติฏฺฐามีติ โวหารมตฺตํ โหติ.[๑๐๑]
>
> เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า "เราจะเดิน เราจะยืน" วาโยธาตุที่ให้เกิดการเคลื่อนไหวย่อมเกิดขึ้น การเดินเป็นต้นจึงมีได้เพราะการกระจายไปของวาโยธาตุที่จิตทำให้เกิดขึ้น หลังจากนั้นจึงมีเพียงคำเรียกว่า สัตว์เดินอยู่ ยืนอยู่ เราเดินอยู่ ยืนอยู่

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อภิธานฎีกากล่าวถึงลมประเภทนี้ตามข้อความในคัมภีร์สันสกฤต ดังนี้

> สพฺพงฺเคสุ อนุสรติ สีเลน เสทโลหิตาทิสมฺปาทนโตติ องฺคานุสารี.[๑๐๒]
>
> ลมแล่นไปในอวัยวะทั้งหมดโดยปกติ เพราะยังเหงื่อและเลือดเป็นต้นให้สำเร็จ ชื่อว่า อังคานุสารี

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์อมรโกษกล่าวถึงลม ๕ ประเภทต่างไปจากความเชื่อของศาสนาพุทธ โดยกล่าวถึงลมที่อยู่ในสถานที่ ๕ แห่ง ดังข้อความว่า

ปฺราโณ'ปานะ สมานศฺโจ- ทานวฺยาเนา จ วายวะ
ศรีรสฺถา อิเม รํหสฺ- ตรสี ตุ รยะ สฺยทะ.
[ปาโณ'ปาโน สมาโน โจ- ทานพฺยานา จ วายโว
สรีรฏฺฐา อิเม รํโห ตรสี ตุ รโย สฺยโท.][๑๐๓]

ลมเหล่านี้ดำรงอยู่ในสรีระ คือ

๑. ปาณะ ลมในอก ๒. อปานะ ลมในวัจมรรค

---

[๑๐๑] ที.ม.อ. ๒/๓๗๕/๓๘๒
[๑๐๒] อภิธาน.ฎีกา ๑/๓๘
[๑๐๓] อมร. ๑/๖๗

๓. สมานะ ลมในสะดือ ๔. อุทานะ ลมในลำคอ

๕. พฺยานะ ลมแล่นทั่วร่างกาย

ความเร็ว (๔ ศัพท์) : รํห, ตรสี, รย, สฺยท

คัมภีร์อภิธานฎีกานำข้อความจากฎีกาของอมรโกษมาอธิบายเรื่องนี้ว่า

หทเย ปาโณ คุเท'ปาโน สมาโน นาภิมชฺฌฏฺโจ
อุทาโน กณฺจเทเส ตุ พฺยาโน สพฺพงฺคสนฺธิสุ.[๑๐๔]

ลมปาณะอยู่ในอก ลมอปานะอยู่ในวัจมรรค ลมสมานะอยู่ในท่ามกลางสะดือ ลมอุทานะอยู่ในลำคอ ส่วนลมพฺยานะอยู่ในสรีระที่เนื่องกันทั้งหมด

ข้อความข้างต้นนำมาจากคัมภีร์สุธาซึ่งเป็นฎีกาของอมรโกษ มีข้อความต้นฉบับสันสกฤตว่า

หฤทิ ปฺราโณ คุเท'ปานะ สมาโน นาภิสํสฺถิตะ
อุทานะ กณฺจเทเส สฺยาตฺ วฺยานะ สรฺวศรีรคะ.[๑๐๕]

คาถาข้างต้นอาจปริวรรตเป็นบาลีตรงศัพท์ว่า

หทเย ปาโณ คุเท'ปาโน สมาโน นาภิสณฺจิโต
อุทาโน กณฺจเทเส ตุ พฺยาโน สพฺพสรีรโค.

คัมภีร์อภิธานฎีกาข้างต้นได้กล่าวถึงหน้าที่ของลม ๕ ประเภทเหล่านี้ว่า

๑. ปาณะ ลมในอก ทำให้อาหารเข้าไปในร่างกาย

๒. อปานะ ลมในวัจมรรค ทำให้ปล่อยมูตร คูถ และน้ำอสุจิ

๓. สมานะ ลมในสะดือ ทำให้ย่อยอาหาร

๔. อุทานะ ลมในลำคอ ทำให้พูดและขับร้องเป็นต้น

๕. พฺยานะ ลมแล่นทั่วร่างกาย ทำให้เหงื่อและเลือดไหลไป พร้อมทั้งทำการปิดตาเปิดตา และกิริยาเดินเป็นต้น

---

[๑๐๔] อภิธาน.ฎีกา ๑/๓๘

[๑๐๕] สุธา ๑/๖๗

ข้อความข้างต้นพบในคัมภีร์สุธาเป็นคาถาว่า

อนฺนปฺรเวศนํ มูตฺรา- ทฺยุตฺสฺรฺโคนฺนวิปาจนมฺ
ภาศนาทิ นิเมสาทิ ตทฺวฺยาปาราะ กฺรมาทมี.[๑๐๖]

[อนฺนปฺปเวสนํ มุตฺตา- ทฺยุสฺสคฺโคนฺนวิปาจนํ
ภาสนาทิ นิเมสาทิ ตํพฺยาปารา กมา อิเม.]

ลมเหล่านี้มีความขวนขวายเหล่านั้นตามลำดับ คือ การใส่ข้าว การปล่อยมูตรเป็นต้น การย่อยข้าว การพูดเป็นต้น และการเปิดตาเป็นต้น

ลมหายใจเข้า คือ ลมทางจมูกที่เข้าไปข้างใน

ลมหายใจออก คือ ลมทางจมูกที่ออกไปข้างนอก

วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๒๑๙ หน้า ๒๙๖) กล่าวว่า อัสสาสะคือลมหายใจออก ส่วนปัสสาสะคือลมหายใจเข้า แต่ในที่นี้ท่านกล่าวว่า อัสสาสะคือลมหายใจเข้า ส่วนปัสสาสะคือลมหายใจออก ที่จริงแล้วข้อความก่อนนั้นกล่าวตามอรรถกถาพระวินัยที่ระบุถึงลมหายใจออกซึ่งเกิดเป็นเบื้องแรกหลังออกจากครรภ์มารดา แต่ในที่นี้กล่าวตามอรรถกถาพระสูตรที่มุ่งแสดงวิธีปฏิบัติโดยให้รับรู้ลมหายใจเข้าเป็นลำดับแรก ดังนั้น หลังจากนี้เป็นต้นไปท่านจะกล่าวถึงลมทั้งสองตามนัยพระสูตรเท่านั้น

ความต่างกันในเรื่องนี้คือ ลม ๕ อย่างแรกมีสมุฏฐาน ๔ ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็นสมุฏฐาน

ข้อความว่า “ลมหายใจเข้าออกมีจิตเป็นสมุฏฐาน” นี้ แสดงว่าลมหายใจเข้าออกไม่อาจมีได้โดยพ้นไปจากสรีระ เพราะไม่มีลมที่มีจิตเป็นสมุฏฐานภายนอกสรีระ[๑๐๗]

คำว่า ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ (หรือธาตุน้ำ/ไฟ/ลมอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น) ในคำแสดง

---

[๑๐๖] สุธา ๑/๖๗

[๑๐๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๗/๕๑๕

อาโปธาตุเป็นต้นทุกแห่ง รวมเอาอาโปธาตุเป็นต้นที่มีอยู่ในโกฏฐาสะที่เหลือ [คือ รวมเอาน้ำอสุจิในคำแสดงอาโปธาตุ ไออุ่นตามปกติในร่างกายในคำแสดงเตโชธาตุ และลมที่ก่อให้เกิดหนังแข็งหรือสิวเป็นต้นซึ่งแล่นไปตามแนวเส้นเอ็นในที่นั้นๆ]

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้อธิบายธาตุ ๔ ไว้ ๔๒ อย่าง คือ

ก. ปฐวีธาตุ ๒๐ อย่าง ข. อาโปธาตุ ๑๒ อย่าง

ค. เตโชธาตุ ๔ อย่าง ฆ. วาโยธาตุ ๖ อย่าง

ทั้งหมดนี้เป็นคำขยายความพระบาลีในจตุธาตุววัตถานนี้ก่อน

วิธีเจริญกรรมฐาน

[๓๐๘] วิธีเจริญจตุธาตุววัตถานนี้คือ การกำหนดธาตุโดยพิสดารว่า “ผมเป็นปฐวีธาตุ ขนเป็นปฐวีธาตุ” ย่อมปรากฏช้าแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม แต่เมื่อเธอใส่ใจอยู่ว่า “สิ่งที่มีลักษณะแข็งเป็นธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะเกาะกุมเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะทำให้อุ่นเป็นธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะตึงเป็นธาตุลม” กรรมฐานย่อมปรากฏ แต่ภิกษุที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลมใส่ใจอยู่อย่างนี้ กรรมฐานนี้ย่อมมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อเธอใส่ใจโดยพิสดารตามนัยก่อนกรรมฐานจึงจะปรากฏชัดเจน

อุปมาเหมือนภิกษุ ๒ รูปสาธยายพระบาลีที่มีเปยยาล (ข้อความที่ละไว้เพื่อย่อคำ) มาก ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม สาธยายบาลีที่ทำให้รู้ถึงเปยยาลโดยพิสดารครั้งเดียวหรือสองครั้ง ต่อแต่นั้นก็สาธยายด้วยวาระทั้งสอง[คือเบื้องต้นและที่สุด]แล้วเลยไป ในการสาธยายเช่นนั้น รูปที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลมกล่าวว่า “วิธีสาธยายนี้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ทำให้ริมฝีปากกระทบกันเลย เมื่อสาธยายอยู่อย่างนี้เมื่อไรพระบาลีจึงจักคล่อง” เธอจึงสาธยายนำออกเปยยาลที่มาถึงแล้วๆ โดยพิสดาร ฝ่ายภิกษุอีกรูปหนึ่งก็กล่าวกับเธอว่า “วิธีสาธยายนี้ชื่อว่าสาธยายอะไรกัน ไม่ให้ถึงที่สุดเลย เมื่อสาธยายอย่างนี้เมื่อไหร่พระบาลีจึงจักถึงที่สุดได้” ฉันใด

การกำหนดธาตุอย่างพิสดารโดยเนื่องด้วยผมเป็นต้นย่อมปรากฏช้าแก่ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลม ฉันนั้น แต่เมื่อเธอใส่ใจย่อตามนัยว่า “สิ่งที่มีลักษณะแข็งเป็นธาตุดิน” เป็นต้น

กรรมฐานย่อมปรากฏ ฝ่ายภิกษุอีกรูปหนึ่งใส่ใจเหมือนอย่างนั้น กรรมฐานกลับมืดมัวไม่แจ่มแจ้ง เมื่อใส่ใจโดยพิสดารโดยเนื่องด้วยผมเป็นต้น กรรมฐานจึงปรากฏชัดเจน

ดังนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาเฉียบแหลมประสงค์จะเจริญกรรมฐาน พึงไปในที่ลับหลีกเร้นอยู่ คำนึงถึงรูปกายทั่วร่างของตนก่อน[โดยความเป็นกองธาตุ] จึงกำหนดธาตุโดยย่อว่า "ในกายนี้ ภาวะแข็งหรือหยาบ เป็นปฐวีธาตุ ภาวะไหลหรือเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ ภาวะร้อนหรือทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ ภาวะตึงหรือเคลื่อนไหว เป็นวาโยธาตุ" แล้วจึงนึกใส่ใจพิจารณาอยู่เสมอโดยความเป็นธาตุเท่านั้น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะว่า "ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ" เป็นต้น เมื่อเธอพากเพียรอยู่อย่างนี้ สมาธิอันปรากฏด้วยปัญญาที่เห็นกระจ่างลักษณะเฉพาะ (สภาวลักษณะ) ของธาตุ อันเป็นเพียงอุปจาระไม่บรรลุอัปปนา เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยพลัน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า ข้อความว่า "สมาธิอันเป็นเพียงอุปจาระ" มิได้หมายถึงอุปจารสมาธิจริงๆ เพราะไม่มีอัปปนาสมาธิในกรรมฐานนี้ แต่เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รุฬหีนัย คือ นัยที่กล่าวถึงชื่อที่ปรากฏทางโลก

> **คำว่า อุปจารสมาธิ พึงทราบว่าเนื่องด้วยชื่อที่ปรากฏทางโลก ที่จริงแล้วสมาธิที่ดำเนินไปใกล้อัปปนา ชื่อว่า อุปจารสมาธิ และในธาตุกรรมฐานนี้ก็ไม่มีอัปปนา แต่ท่านกล่าวอย่างนี้เพราะสมาธิเช่นนั้นมีลักษณะเสมอกัน[ด้วยการกำจัดนิวรณ์]**
>
> **ท่านจะกล่าวถึงเหตุในเรื่องนั้นว่า เหตุใดอัปปนาจึงไม่มีในธาตุกรรมฐานนี้ จึงกล่าวว่า** สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา (เพราะมีอารมณ์เป็นสภาวธรรม) **เมื่อไม่มีภาวนาพิเศษ [ตามลำดับวิสุทธิ ๗] อัปปนาย่อมเกิดขึ้นในสภาวธรรมไม่ได้ เพราะมีสภาพลึกซึ้ง**[๑๐๘]

ข้อความว่า "ภาวะแข็งหรือหยาบ เป็นปฐวีธาตุ" เป็นต้นกล่าวถึงลักษณะและหน้าที่ของปฐวีธาตุเป็นต้นควบคู่กันไป เพราะผู้ปฏิบัติบางท่านกำหนดรู้ลักษณะของธาตุเหล่านั้น บางท่านกำหนดรู้หน้าที่ของธาตุดังกล่าว ดังข้อความว่า

> **ในธาตุเหล่านั้น คำว่า** ถทฺธภาโว (ภาวะแข็ง) **กล่าวถึงลักษณะ เพราะปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง**[๑๐๙]

---

[๑๐๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๘/๕๒๑

[๑๐๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๘/๕๑๘

คำว่า ขรภาโว (ภาวะหยาบ) กล่าวถึงอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] หมายความว่า อาการที่ปัญญาพึงรับรู้

ภาวะไหลเป็นลักษณะของอาโปธาตุ เพราะมีสภาวะไหล การเกาะกุมเป็นอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ความร้อนเป็นลักษณะของเตโชธาตุ เพราะมีสภาวะร้อน การทำให้อุ่นเป็นอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ความตึงเป็นลักษณะของวาโยธาตุ เพราะมีลักษณะค้ำจุน การเคลื่อนไหวเป็นอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] อนึ่ง อาการปรากฏเป็นอาการปรากฏชัดเจนแก่ปัญญาด้วยการที่ธาตุทั้งหลายทำหน้าที่ของตน

ถามว่า เหตุใดจึงกล่าวถึงลักษณะและอาการปรากฏ[โดยหน้าที่] ทั้งสองอย่างในเรื่องนี้

ตอบว่า ท่านกล่าวถึงลักษณะและอาการปรากฏ[โดยหน้าที่]ทั้งสองอย่างตามอัธยาศัยของบุคคล กล่าวคือ เมื่อบางคนกำหนดรู้ธาตุอยู่ ธาตุเหล่านั้นย่อมถูกรับรู้โดยสภาวะหรือหน้าที่ของตนซึ่งเรียกว่า รสะ ในลักษณะและหน้าที่ทั้งสองอย่างนั้น ผู้เพียรปฏิบัตินี้กำหนดรู้ธาตุอยู่ย่อมรับรู้โดยลักษณะหรือหน้าที่ของตนทีละอย่างก่อน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ‘‘จึงกำหนดธาตุโดยย่อว่า ในกายนี้ ภาวะแข็งหรือหยาบ เป็นปฐวีธาตุ ฯลฯ’’

โดยทั่วไปความหมายว่า อาการปรากฏ คือ ปัจจุปัฏฐาน ซึ่งเป็นอาการปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ แต่ในที่นี้พระฎีกาจารย์หมายถึงอาการปรากฏโดยหน้าที่ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือหน้าที่นั่นเอง ท่านจึงอธิบายความเรื่องนี้ด้วยประโยคต่อมาว่า “อนึ่ง อาการปรากฏเป็นอาการปรากฏชัดเจนแก่ปัญญาด้วยการที่ธาตุทั้งหลายทำหน้าที่ของตน” และด้วยประโยคว่า “ธาตุเหล่านั้นย่อมถูกรับรู้โดยสภาวะหรือหน้าที่ของตนซึ่งเรียกว่า รสะ”

นอกจากนั้น ปฐวีธาตุไม่เพียงมีลักษณะแข็งเท่านั้น แต่ยังมีลักษณะอ่อนอีกด้วย เพราะลักษณะแข็งหรืออ่อนถือว่าเป็นลักษณะของปฐวีธาตุเหมือนกัน ต่างกันที่ความหนาแน่นหรือความเบาบางของธาตุเท่านั้น จะเห็นได้ว่า แม้ในเลือดและน้ำตาเป็นต้นก็มีปฐวีธาตุเช่นเดียวกัน ธาตุน้ำมีลักษณะไหลหรือเกาะกุม จะเห็นได้ว่า น้ำปกติกับน้ำแข็งเป็นสิ่งเดียวกัน ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน จะเห็นได้ว่า อุณหภูมิเย็นหรือร้อนขึ้นอยู่กับการตีค่าของแต่ละคน และธาตุลมมีลักษณะหย่อนหรือตึง จะเห็นได้ว่า สภาวะพองมีลักษณะตึง และสภาวะยุบมีลักษณะหย่อน ดังข้อความว่า

เอตฺถ จ กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกนฺติ ปเทหิ ปถวีธาตุ เอว ภาชิตา.[๑๑๐]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแจกแจงปฐวีธาตุด้วยบทว่า กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกํ (แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา) ในที่นี้

ครุภาโว เอว หิ ปถวีธาตุยา ครุตรํ อุปาทาย ลหุภาโวติ ปริยาเยน วุตฺโต สีต-ภาโว วิย เตโชธาตุยา.[๑๑๑]

โดยแท้จริงแล้ว ความหนักของปฐวีธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อมว่าเป็นความเบา โดยเทียบกับปฐวีธาตุที่หนักกว่า เหมือนความเย็นของเตโชธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อม[โดยเทียบกับเตโชธาตุที่ร้อนกว่า]

อีกอย่างหนึ่ง พระธรรมเสนาบดีได้กล่าวถึงโกฏฐาสะ ๔ [คือ กระดูก เอ็น เนื้อ และหนัง] เพื่อแสดงว่ามหาภูตรูป ๔ มิใช่สัตว์อย่างนี้ว่า

อฏฺฐิญฺจ ปฏิจฺจ นฺหารุญฺจ ปฏิจฺจ มํสญฺจ ปฏิจฺจ จมฺมญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ.[๑๑๒]

อากาศ (พื้นที่ว่าง) อาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนัง ห่อหุ้ม[ภายในและภายนอกของกระดูกเป็นต้น]ไว้ จึงเรียกว่า รูป

พระอรรถกถาจารย์แสดงธาตุกรรมฐานด้วยการกำหนดรู้ธาตุ ๔ โดยทั่วไปในรูปกายอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อถวา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้นเพื่อแสดงวิธีกำหนดรู้ธาตุที่ปรากฏในพระสูตรโดยย่อด้วยการแยกกระดูกเป็นต้นในรูปกายนั้นออกจากเอ็นเป็นต้น[๑๑๓]

ท่านพระสารีบุตรแสดงว่า ชื่อว่าบ้านย่อมมีได้โดยอาศัยไม้ เถาวัลย์ หญ้า และดินเหนียวเป็นต้นที่มีรูปร่างต่างกันดำรงอยู่ตามเหตุปัจจัย ไม่มีสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ชื่อว่าบ้านในสิ่งเหล่านั้น ฉันใด ชื่อว่าร่างกายย่อมมีได้โดยอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังที่มี

---

๑๑๐ อภิ.สํ.อ. ๑/๖๔๗/๓๙๑

๑๑๑ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๔/๕๔๓

๑๑๒ ม.มู. ๑๒/๓๐๖/๒๖๙

๑๑๓ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๐๘/๕๒๒

รูปร่างต่างกันดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีอัตตาหรือชีวะอย่างใดอย่างหนึ่งในร่างกายนี้ ฉันนั้น มีเพียงอากาศ (พื้นที่ว่าง) ที่ถูกแวดล้อมด้วยโกฏฐาสะเหล่านั้นล้วน ๆ

คำว่า อากาโส ปริวาริโต (อากาศห่อหุ้มไว้) **หมายความว่า อากาศห่อหุ้มทั้ง** ภายในและภายนอกไม้เป็นต้นเหล่านี้ คือ ไม้ที่ตั้งไว้เป็นพื้นผนังเป็นต้น เถาวัลย์ที่ประกอบไม้นั้นไว้ ดินเหนียวฉาบ และหญ้ามุงหลังคา ย่อมนับว่าเป็นบ้าน คือ ได้บัญญัติว่าบ้าน ฉันใด อากาศที่ห่อหุ้มทั้งภายในและภายนอกกระดูกเป็นต้นตามที่กล่าวแล้ว อาศัยกระดูกเป็นต้นนั้นจึงนับว่าเป็นรูป คือ ได้ชื่อว่าร่างกาย ฉันนั้น อนึ่ง บ้านที่นับได้โดยอาศัยไม้เป็นต้นย่อมถูกเรียกทางโลกว่าเป็นบ้านของกษัตริย์ บ้านของพราหมณ์ ฉันใด แม้ร่างกายนี้ก็ถูกเรียกว่าเป็นร่างกายของกษัตรย์ ร่างกายของพราหมณ์ ฉันนั้น ความหมายคือ ไม่มีสัตว์หรือชีวะอย่างใดอย่างหนึ่งในร่างกายนี้[๑๑๔]

ภิกษุพึงแยกโกฏฐาสะเหล่านั้นออกโดยใช้หัตถ์แห่งปัญญาแล่นไปตามระหว่างโกฏฐาสะนั้นๆ [คือ ระหว่างกระดูกกับเอ็น ระหว่างเอ็นกับเนื้อ และระหว่างเนื้อกับหนัง[๑๑๕]]กำหนดธาตุตามนัยก่อนว่า "ภาวะแข็งหรือหยาบในกระดูกเป็นต้นนั้น เป็นปฐวีธาตุ" เป็นต้น แล้วจึงนึกใส่ใจพิจารณาอยู่เสมอโดยความเป็นธาตุเท่านั้น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะว่า "ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ" เป็นต้น เมื่อเธอพากเพียรอยู่อย่างนี้ สมาธิอันปรากฏด้วยปัญญาที่เห็นกระจ่างลักษณะเฉพาะ (สภาว-ลักษณะ) ของธาตุ อันเป็นเพียงอุปจาระไม่บรรลุอัปปนา เพราะมีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยพลัน

ทั้งหมดนี้เป็นวิธีเจริญจตุธาตุววัตถานโดยย่อ

[๓๐๙] พึงทราบวิธีเจริญจตุธาตุววัตถานที่กล่าวไว้โดยพิสดารดังนี้ คือ ผู้เพียรปฏิบัติที่มีปัญญาไม่เฉียบแหลม ประสงค์จะเจริญกรรมฐานนี้ พึงเรียนธาตุโดยพิสดาร ๔๒ อย่างในสำนักของอาจารย์ อยู่ในที่พักดังกล่าวมาแล้ว ทำกิจทุกอย่างเสร็จแล้ว ไปสู่ที่สงัดหลีกเร้นอยู่ พึงเจริญกรรมฐานด้วยประเภท ๔ อย่างเหล่านี้ คือ

---

[๑๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๒-๓

[๑๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๓

๑. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ (สสัมภารสังเขป)

๒. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร (สสัมภารวิภัตติ)

๓. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ (สลักขณสังเขป)

๔. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร (สลักขณวิภัตติ)

สสัมภารสังเขป = การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ คือ การกำหนดรวมปฐวีธาตุเป็นต้นในโกฏฐาสะทั้งหมดโดยไม่แยกโกฏฐาสะทีละอย่างว่า ปฐวีธาตุ ๒๐ ตั้งแต่ผมถึงมันสมองเป็นปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ ๑๒ ตั้งแต่ดีจนถึงปัสสาวะ เป็นอาโปธาตุ, เตโชธาตุ ๔ มีสันตัปปนเตโชเป็นต้น เป็นเตโชธาตุ และวาโยธาตุ ๖ มีอุทธังคมวาโยเป็นต้น เป็นวาโยธาตุ

สสัมภารวิภัตติ = การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร คือ การแยกกำหนดปฐวีธาตุเป็นต้นในโกฏฐาสะทีละอย่างด้วยการสาธยายตจปัญจกะเป็นต้นโดยอนุโลมและปฏิโลมว่าผมเป็นปฐวีธาตุ เป็นต้น

สลักขณสังเขป = การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ คือ การกำหนดรวมลักษณะแข็งเป็นต้นในโกฏฐาสะทั้งหมดโดยไม่แยกทีละโกฏฐาสะ ดังนี้

ก. *ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะ ๒๐ [มีผมเป็นต้น]* เป็นปฐวีธาตุ *ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะเหล่านั้น* เป็นอาโปธาตุ *ลักษณะทำให้อุ่น* เป็นเตโชธาตุ *ลักษณะตึง* เป็นวาโยธาตุ

ข. *ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะ ๑๒ [มีดีเป็นต้น]* เป็นอาโปธาตุ *ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะเหล่านั้น* เป็นเตโชธาตุ *ลักษณะตึง* เป็นวาโยธาตุ *ลักษณะแข็ง* เป็นปฐวีธาตุ

ค. *ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะ ๔ [มีธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่มเป็นต้น]* เป็นเตโชธาตุ *ลักษณะตึงที่ไม่แยกออกจากเตโชธาตุนั้น* เป็นวาโยธาตุ *ลักษณะแข็ง* เป็นปฐวีธาตุ *ลักษณะเกาะกุม* เป็นอาโปธาตุ

ฆ. *ลักษณะตึงในโกฏฐาสะ ๖ [มีลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้น]* เป็นวาโยธาตุ *ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะเหล่านั้น* เป็นปฐวีธาตุ *ลักษณะเกาะกุม* เป็นอาโปธาตุ *ลักษณะร้อน* เป็นเตโชธาตุ

สลักขณวิภัตติ = การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร คือ คือ การ

แยกกำหนดลักษณะแข็งในผมเป็นต้นทีละโกฏฐาสะว่า ลักษณะแข็งในผม เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุมในผม เป็นอาโปธาตุ ลักษณะทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ ดังนี้เป็นต้น

คำว่า สสมฺภารสงฺเขป เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๑๖] ดังนี้

คำว่า สสมฺภารสงฺเขป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺภรียนฺติ เอเตน พุทฺธิโวหาราติ สมฺภาโร = สภาวะทำให้ความเข้าใจและชื่อเกิดขึ้นได้ คือ ธาตุ ๔ (สํ บทหน้า + ภร ธาตุ <ภรเณ = เลี้ยงดู> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สห สมฺภาเรหิ เย วตฺตนฺตีติ สสมฺภารา = สิ่งที่เป็นไปพร้อมกับธาตุ ๔ คือ โกฏฐาสะมีผมเป็นต้น (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สสมฺภารานํ สงฺเขโป สสมฺภารสงฺเขโป = การย่อโกฏฐาสะที่เป็นไปพร้อมกับธาตุ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สสมฺภารวิภตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สสมฺภารานํ วิภตฺติ สสมฺภารวิภตฺติ = การจำแนกโกฏฐาสะที่เป็นไปพร้อมกับธาตุ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สลกฺขณสงฺเขป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลกฺขียติ เอเตนาติ ลกฺขณํ = เครื่องหมายรู้ คือ ลักษณะแข็งเป็นต้น (ลกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สห ลกฺขเณหิ เย วตฺตนฺตีติ สลกฺขณา = สิ่งที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะแข็งเป็นต้น คือ อาการ ๔๒ มีผมเป็นต้น (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

- สลกฺขณานํ สงฺเขโป สลกฺขณสงฺเขโป = การย่ออาการ ๔๒ ที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะแข็งเป็นต้น (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สลกฺขณวิภตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สลกฺขณานํ วิภตฺติ สลกฺขณวิภตฺติ = การจำแนกอาการ ๔๒ ที่เป็นไปพร้อมกับลักษณะแข็งเป็นต้น (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

---

[๑๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๐๘/๕๒๓

๑. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อ

ในเรื่องนั้น ภิกษุอบรมจิตด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่ออย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้กำหนดว่า อาการแข็งกระด้างในโกฏฐาสะ ๒๐ [ตั้งแต่ผมถึงมันสมอง] เป็นปฐวีธาตุ, อาการเกาะกุมคือน้ำที่เป็นของเหลวในโกฏฐาสะ ๑๒ [ตั้งแต่ดีจนถึงปัสสาวะ] เป็นอาโปธาตุ ไฟที่ทำให้อุ่นในโกฏฐาสะ ๔ [มีสันตัปปนเตโชเป็นต้น] เป็นเตโชธาตุ อาการตึงในโกฏฐาสะ ๖ [มีอุทธังคมวาโยเป็นต้น] เป็นวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุย่อมปรากฏ เมื่อเธอคำนึงนึกใส่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

๒. การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร

[๓๑๐] เมื่อเจริญอยู่ตามวิธีที่กล่าวมานี้ ถ้ากรรมฐานยังไม่สำเร็จ ผู้เพียรปฏิบัตินั้นพึงเจริญด้วยการกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยพิสดาร กล่าวคือ ภิกษุนั้นควรปฏิบัติอุคคหโกศล ๗ และมนสิการโกศล ๑๐ นั้นทั้งหมดที่กล่าวไว้ในคำอธิบายกายคตาสติกรรมฐานไม่ให้บกพร่อง แล้วทำวิธีทุกอย่างที่กล่าวแล้วในนิทเทสนั้นทั้งหมดเริ่มตั้งแต่สาธยายตจปัญจกะเป็นต้นด้วยวาจาโดยอนุโลมและปฏิโลม

ความต่างกันเป็นวิธีกำหนดดังนี้คือ ในกายคตาสติกรรมฐานนั้น แม้ใส่ใจผมเป็นต้นด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขตแล้ว ก็พึงตั้งจิตกำหนดโดยความน่ารังเกียจ แต่ในกรรมฐานนี้พึงตั้งจิตกำหนดโดยความเป็นธาตุ ดังนั้น จึงควรใส่ใจกำหนดผมเป็นต้นอย่างละ ๕ ด้วยอำนาจสีเป็นต้นแล้ว ในที่สุดจึงใส่ใจกำหนดตามวิธีที่จะกล่าวต่อไปนี้

การกำหนดผมเป็นต้นตามวิธีกายคตาสติกรรมฐาน เป็นการกำหนดโดยสี สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และขอบเขต แล้วจึงกำหนดว่าผมเป็นต้นน่ารังเกียจ ส่วนตามวิธีจตุธาตุววัตถานเป็นการกำหนดโดยสีเป็นต้น ๕ อย่างเช่นเดียวกัน แต่ในภายหลังจึงเป็นการกำหนดว่าผมเป็นต้นเป็นเพียงธาตุ ดังข้อความว่า

อนึ่ง การกำหนดด้วยสีเป็นต้นนี้เป็นเบื้องต้นที่เกี่ยวข้องทั่วไปกับการกำหนดความปฏิกูลของธาตุและการกำหนดสี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวสาเน เอวํ มนสิกาโร

ปวตฺเตตพฺโพ (ในที่สุดจึงใส่ใจกำหนดตามวิธีที่จะกล่าวต่อไปนี้) **เพื่อแสดงวิธีกำหนดธาตุโดยเฉพาะต่างหาก**[๑๑๗]

วิธีกำหนดปฐวีธาตุ ๒๐

วิธีกำหนดผม

[๓๑๑] ขึ้นชื่อว่าผมเหล่านี้เกิดที่หนังหุ้มกระโหลก พึงกำหนดว่า ในผมและหนังเหล่านั้น หนังหุ้มกระโหลกศีรษะหารู้ไม่ว่าผมเกิดในเรา แม้ผมก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดที่หนังหุ้มกระโหลก อุปมาเหมือนหญ้าแข็งเกิดที่ยอดจอมปลวก ยอดจอมปลวกหารู้ไม่ว่าหญ้าแข็งเกิดบนเรา แม้หญ้าแข็งก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดที่ยอดจอมปลวก รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้นผมจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

คำว่า อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา (รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน) **หมายความว่า รูปธรรมคือภูตรูปและอุปาทายรูปเหล่านี้ที่ถูกเรียกว่า หนังหุ้มกระโหลกและผม ว่างเปล่าจากการใส่ใจพิจารณากันและกันว่า ผมเกิดในเรา เราเกิดที่หนังหุ้มกระโหลกนี้ คำนี้แสดงความเป็นเพียงธาตุโดยไม่มีเหตุและผลช่วยขวนขวาย และแสดง[โดยอ้อม]ว่าการใส่ใจและการพิจารณาก็ไม่มีการขวนขวายเช่นเดียวกัน เพราะหนังหุ้มกระโหลกและผมเหล่านั้นพร้อมทั้งเหตุเกิดของสิ่งเหล่านั้นไม่เกิดขึ้นหรือถึงความเป็นเหตุเกิดด้วยการใส่ใจและพิจารณาโดยประการนั้น ๆ**[๑๑๘]

คำว่า อพฺยากโต มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

อพฺยากโตติ อพฺยากตราสิปริยาปนฺโน.[๑๑๙]

คำว่า อพฺยากโต หมายความว่า นับเข้าในหมู่อัพยากตธรรม

---

[๑๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๐/๕๒๕

[๑๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๑/๕๒๕-๒๖

[๑๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๑๑/๕๒๖

ตามคำอธิบายนี้ควรแปลว่า “เป็นอัพยากตธรรม” คือ ธรรมที่ไม่กล่าวว่าเป็นกุศลและอกุศล ได้แก่ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน ดังข้อความว่า

ตตฺถ จตุพฺพิธํ อพฺยากตํ- วิปากํ กิริยํ รูปํ นิพฺพานนฺติ.[๑๒๐]

ในพากย์นั้น อัพยากตะมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฏีกาที่อธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาทได้อธิบาย อพฺยากต ศัพท์อีกอย่างหนึ่งว่า “ไม่รู้อารมณ์” ดังข้อความว่า

นามสฺส กทาจิ กุสลาทิภาโวปิ อตฺถีติ ตโต วิเสสนตฺถํ อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ. อเจตโน อพฺยากโตติ เอตฺถ วิย อนารมฺมณตา วา อพฺยากตตา ทฏฺฐพฺพา.[๑๒๑]

แม้ภาวะที่นามธรรมเป็นกุศลเป็นต้นก็มีได้ในบางคราว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐานํ (ปรากฏ[แก่ญาณ]ของผู้ปฏิบัติโดยความเป็นอัพยากตธรรม) เพื่อแยกเฉพาะ[รูป]จากนามธรรมนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความเป็นอัพยากตะว่าเป็นการไม่รู้อารมณ์ ดังคำว่า อเจตโน อพฺยากโต (ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์) นี้

ผู้แปลเห็นว่าความหมายนี้เข้าใจง่ายกว่าความหมายแรก ดังนั้น จึงแปลความหมายนี้ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๓๙)

วิธีกำหนดขน

[๓๑๒] ขนเกิดในหนังหุ้มสรีระ พึงกำหนดว่า ในผมและหนังเหล่านั้น หนังหุ้มสรีระหารู้ไม่ว่าขนเกิดในเรา แม้ขนก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดในหนังหุ้มสรีระ อุปมาเหมือนหญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เนินดินหมู่บ้านร้าง เนินดินหมู่บ้านร้างหารู้ไม่ว่าหญ้าแพรกเกิดอยู่ที่เรา แม้หญ้าแพรกก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดที่เนินดินหมู่บ้านร้าง รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ขนจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

---

[๑๒๐] อภิ.สํ.อ. ๑/๔๓๑/๓๑๙

[๑๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๕๘๘/๒๘๑

วิธีกำหนดเล็บ

[๓๑๓] เล็บเกิดที่ปลายนิ้ว พึงกำหนดว่า ในเล็บและนิ้วเหล่านั้น นิ้วหารู้ไม่ว่าเล็บเกิดที่เรา แม้เล็บก็หารู้ไม่ว่าเราเกิดที่ปลายนิ้ว อุปมาเหมือนเด็กใช้ไม้เสียบเมล็ดมะซางเล่นอยู่ ไม้หารู้ไม่ว่าเมล็ดมะซางเสียบอยู่ในเรา แม้เมล็ดมะซางก็หารู้ไม่ว่าเราเสียบที่ไม้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เล็บจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดฟัน

[๓๑๔] ฟันเกิดที่กระดูกคาง พึงกำหนดว่า ในฟันและกระดูกคางเหล่านั้น กระดูกคางหารู้ไม่ว่าฟันเกิดในเรา แม้ฟันก็ไม่รู้ว่าเราเกิดที่กระดูกคาง อุปมาเหมือนนายช่างใช้ยางเหนียวบางอย่างฉาบทาเสาไว้ ครกหารู้ไม่ว่าเสาตั้งอยู่บนเรา แม้เสาก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนครก รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ฟันจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดหนัง

[๓๑๕] หนังหุ้มอยู่ทั่วสรีระ พึงกำหนดว่า ในหนังและสรีระเหล่านั้น สรีระหารู้ไม่ว่าหนังหุ้มเราไว้ แม้หนังก็หารู้ไม่ว่าเราหุ้มสรีระไว้ อุปมาเหมือนพิณใหญ่ที่หุ้มด้วยหนังโคสด พิณใหญ่หารู้ไม่ว่าหนังโคสดหุ้มเราไว้ แม้หนังโคสดก็หารู้ไม่ว่าเราหุ้มพิณใหญ่ไว้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น หนังจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดเนื้อ

[๓๑๖] เนื้อฉาบติดโครงกระดูกอยู่ พึงกำหนดว่า ในเนื้อและโครงกระดูกเหล่านั้น โครงกระดูกหารู้ไม่ว่าเนื้อที่แบ่งออกเป็น ๙๐๐ ชิ้นฉาบเราอยู่ แม้เนื้อก็หารู้ไม่ว่าเราฉาบโครงกระดูกไว้ อุปมาเหมือนฝาถูกฉาบด้วยดินเหนียวหนา ฝาหารู้ไม่ว่าเราฉาบดินเหนียวหนา แม้ดินเหนียว

หนาก็หารู้ไม่ว่าเราฉาบทาฝา รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ผมจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดเอ็น

[๓๑๗] เอ็นรึงรัดกระดูกอยู่ในภายในร่างกาย พึงกำหนดว่า ในเอ็นและกระดูกเหล่านั้น กระดูกหารู้ไม่ว่าเอ็นรัดเราไว้ แม้เอ็นก็หารู้ไม่ว่าเรารัดกระดูกไว้ อุปมาเหมือนเมื่อฝาผนังถูกมัดด้วยเถาวัลย์ ฝาผนังหารู้ไม่ว่าเถาวัลย์รัดเรา แม้เถาวัลย์ก็หารู้ไม่ว่าเรารัดฝาผนัง รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เอ็นจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดกระดูก

[๓๑๘] ในกระดูกทั้งหลาย :-

กระดูกส้นเท้ารองรับกระดูกข้อเท้าไว้
กระดูกข้อเท้ารองรับกระดูกแข้งไว้
กระดูกแข้งรองรับกระดูกขาอ่อนไว้
กระดูกขาอ่อนรองรับกระดูกสะเอวไว้
กระดูกสะเอวรองรับกระดูกสันหลังไว้
กระดูกสันหลังรองรับกระดูกคอไว้
กระดูกคอรองรับกระดูกศีรษะไว้
กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ
กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง
กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว
กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน

กระดูกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง

กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า

กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า

พึงกำหนดว่า ในกระดูกเหล่านั้น :-

กระดูกส้นเท้าหารู้ไม่ว่าเรารองรับกระดูกข้อเท้าไว้

กระดูกข้อเท้าหารู้ไม่ว่าเรารองรับกระดูกแข้งไว้

กระดูกแข้งหารู้ไม่ว่าเรารองรับกระดูกขาอ่อนไว้

กระดูกขาอ่อนหารู้ไม่ว่าเรารองรับกระดูกสะเอวไว้

กระดูกสะเอวหารู้ไม่ว่ารองรับกระดูกสันหลังไว้

กระดูกสันหลังหารู้ไม่ว่าเรารองรับกระดูกคอไว้

กระดูกคอหารู้ไม่ว่าเรารองรับกระดูกศีรษะไว้

กระดูกศีรษะหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกคอ

กระดูกคอหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง

กระดูกสันหลังหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว

กระดูกสะเอวหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกขาอ่อน

กระดูกขาอ่อนหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง

กระดูกแข้งหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า

กระดูกข้อเท้าหารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า

อุปมาเหมือนกองอิฐ ไม้ หรือมูลวัวเป็นต้น อิฐเป็นต้นด้านล่างหารู้ไม่ว่าเรารองรับอิฐเป็นต้นด้านบนไว้ แม้อิฐเป็นต้นด้านบนก็หารู้ไม่ว่าเราตั้งอยู่เหนืออิฐเป็นต้นด้านล่าง รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น กระดูกจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดเยื่อในกระดูก

[๓๑๙] เยื่อในกระดูกอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้นๆ พึงกำหนดว่า ในเยื่อในกระดูกและกระดูกเหล่านั้น กระดูกหารู้ไม่ว่าเยื่ออยู่ในภายในเรา แม้เยื่อก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ภายในกระดูก อุปมาเหมือนหน่อหวายเป็นต้นที่ถูกนึ่งใส่เข้าไปภายในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่เป็นต้นหารู้ไม่ว่าหน่อหวายเป็นต้นถูกใส่เข้าในเรา แม้หน่อหวายเป็นต้นก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เยื่อในกระดูกจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดไต

[๓๒๐] ไตเป็นก้อนเนื้อติดกับเอ็นใหญ่ที่มีโคนเป็นเส้นเดียวกัน ออกจากหลุมคอไปหน่อยหนึ่งแตกเป็นสองเส้นล้อมเนื้อหัวใจอยู่ พึงกำหนดว่า ในไตและเอ็นใหญ่เหล่านั้น เส้นเอ็นใหญ่หารู้ไม่ว่าไตติดอยู่กับเรา แม้ไตก็หารู้ไม่ว่าเราติดอยู่กับเส้นเอ็นใหญ่ อุปมาเหมือนผลมะม่วงคู่ติดอยู่กับขั้ว ขั้วหารู้ไม่ว่ามะม่วงคู่อยู่ติดกับเรา แม้มะม่วงคู่ก็หารู้ไม่ว่าเราติดอยู่กับขั้ว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไตจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดหัวใจ

[๓๒๑] หัวใจอาศัยอยู่ตรงกลางหลืบกระดูกอกภายในร่างกาย พึงพิจารณาว่า ในหัวใจและหลืบกระดูกอกเหล่านั้น หลืบกระดูกอกหารู้ไม่ว่า หัวใจอาศัยเราอยู่ แม้หัวใจก็หารู้ไม่ว่า เราอาศัยหลืบกระดูกอกอยู่ อุปมาเหมือนชิ้นเนื้อวางพิงซี่กรงเก่า ซี่กรงเก่าหารู้ไม่ว่าชิ้นเนื้อพิงเราอยู่ แม้ชิ้นเนื้อก็หารู้ไม่ว่าเราพิงซี่กรงเก่าอยู่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น หัวใจจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดตับ

[๓๒๒] ตับอยู่ชิดด้านขวาระหว่างนมทั้งสองภายในสรีระ พึงพิจารณาว่า ในตับและระหว่างนมเหล่านั้น ด้านขวาระหว่างนมหารู้ไม่ว่าตับอยู่ชิดกับเรา แม้ตับก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ชิดกับด้านขวาระหว่างนม อุปมาเหมือนชิ้นเนื้อคู่แขวนอยู่ที่ด้านข้างหม้อข้าว ด้านข้างหม้อข้าวหารู้ไม่ว่าชิ้นเนื้อคู่อยู่ชิดกับเรา แม้ชิ้นเนื้อคู่ก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ชิดกับด้านข้างหม้อข้าว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ตับจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดพังผืด

[๓๒๓] ในพังผืดทั้งหลาย พังผืดชนิดปกปิดหุ้มรอบหัวใจและไต พังผืดชนิดเปิดเผยหุ้มเนื้อใต้หนังทั่วร่างกาย พึงพิจารณาว่า ในพังผืดและหัวใจเป็นต้นเหล่านั้น ไต หัวใจและเนื้อทั่วสรีระหารู้ไม่ว่าพังผืดปิดเราไว้ แม้พังผืดก็หารู้ไม่ว่าเราปิดไต หัวใจ และเนื้อทั่วร่างกาย เหมือนเนื้อที่ถูกผ้าเก่าห่อไว้ เนื้อหารู้ไม่ว่าเราถูกผ้าเก่าห่อไว้ แม้ผ้าเก่าก็หารู้ไม่ว่าเราห่อเนื้อไว้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น พังผืดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดม้าม

[๓๒๔] ม้ามอยู่ติดส่วนบนกระเพาะอาหารทางด้านซ้ายของหัวใจ พึงพิจารณาว่า ในม้ามและส่วนบนกระเพาะอาหารเหล่านั้น ส่วนบนกระเพาะอาหารหารู้ไม่ว่าม้ามอยู่ติดเรา แม้ม้ามก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ติดกับส่วนบนของกระเพาะอาหาร เหมือนก้อนมูลโคอยู่ติดด้านบนยุ้งข้าว ด้านบนยุ้งข้าวหารู้ไม่ว่าก้อนมูลโคอยู่ติดเรา แม้ก้อนมูลโคก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ติดด้านบนยุ้งข้าว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ม้ามจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดปอด

[๓๒๕] ปอดห้อยคลุมหัวใจและตับอยู่ระหว่างนมทั้งสองภายในสรีระ พึงกำหนดว่า ในปอดและภายในสรีระเหล่านั้น สรีระหารู้ไม่ว่าปอดห้อยอยู่ในเรา แม้ปอดก็หารู้ไม่ว่าเราห้อยอยู่ภายในสรีระเช่นกัน เหมือนรังนกห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่า ยุ้งข้าวเก่าหารู้ไม่ว่ารังนกห้อยอยู่ในเรา แม้รังนกก็หารู้ไม่ว่าเราห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่า รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ปอดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดไส้ใหญ่

[๓๒๖] ไส้ใหญ่อยู่ภายในร่างกาย มีปลายอยู่ที่หลุมคอข้างหนึ่ง และทวารหนักข้างหนึ่ง พึงกำหนดว่า ในไส้ใหญ่และส่วนภายในร่างกายเหล่านั้น ส่วนภายในร่างกายหารู้ไม่ว่าไส้ใหญ่อยู่ในเรา แม้ไส้ใหญ่ก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ภายในร่างกาย เหมือนซากงูบ้านหัวขาดที่ถูกวางขดไว้ในรางเลือด รางเลือดหารู้ไม่ว่าซากงูบ้านอยู่ในเรา แม้ซากงูบ้านก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในรางเลือด รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไส้ใหญ่จึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดไส้น้อย

[๓๒๗] ไส้น้อยพันขดไส้ใหญ่ ๒๑ ขดอยู่ในระหว่างไส้ใหญ่ พึงกำหนดว่า ในไส้น้อยและไส้ใหญ่เหล่านั้น ไส้ใหญ่หารู้ไม่ว่าไส้น้อยพันเราอยู่ แม้ไส้น้อยก็หารู้ไม่ว่าเราพันไส้ใหญ่อยู่ เหมือนเชือกน้อยที่เย็บร้อยขดเชือกเช็ดเท้า ขดเชือกเช็ดเท้าหารู้ไม่ว่าเชือกน้อยเย็บร้อยเราไว้ แม้เชือกน้อยก็หารู้ไม่ว่าเราเย็บร้อยขดเชือกเช็ดเท้าไว้ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไส้น้อยจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดอาหารใหม่

[๓๒๘] อาหารใหม่ คือ สิ่งที่[เพิ่งผ่านการ]กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส ซึ่งอยู่ในท้อง พึงกำหนดว่า ในอาหารใหม่และท้องเหล่านั้น ท้องหารู้ไม่ว่าอาหารใหม่อยู่ในเรา แม้อาหารใหม่ก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในท้อง เหมือนรากสุนัขอยู่ในจานข้าวสุนัข จานข้าวหารู้ไม่ว่ารากสุนัขอยู่ในเรา แม้รากสุนัขก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในจานข้าว รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น อาหารใหม่จึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดอาหารเก่า

[๓๒๙] อาหารเก่าอยู่ปลายลำไส้ใหญ่ [มีสัณฐาน]เหมือนกระบอกไม้ไผ่ยาว ๘ นิ้ว ที่เรียกกันว่า กระเพาะอุจจาระ พึงกำหนดว่า ในอาหารเก่าและกระเพาะอุจจาระเหล่านั้น กระเพาะอุจจาระหารู้ไม่ว่าอาหารเก่าอยู่ในเรา แม้อาหารเก่าก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในกระเพาะอุจจาระ เหมือนดินเหลืองละเอียดที่ถูกขยำใส่ในกระบอกไม้ไผ่ กระบอกไม้ไผ่หารู้ไม่ว่าดินเหลืองอยู่ในเรา แม้ดินเหลืองก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในกระบอกไม้ไผ่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น อาหารเก่าจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดมันสมอง

[๓๓๐] พึงกำหนดว่า มันสมองอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ ในมันสมองและกระโหลกศีรษะเหล่านั้น กระโหลกศีรษะหารู้ไม่ว่ามันสมองอยู่ในเรา แม้มันสมองก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ เหมือนก้อนแป้งที่ถูกใส่ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า กะโหลกน้ำเต้าเก่าหารู้ไม่ว่าก้อนแป้งอยู่ในเรา แม้ก้อนแป้งก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในกะโหลกน้ำเต้า รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มันสมองจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นปฐวีธาตุที่แข็งกระด้าง

วิธีกำหนดอาโปธาตุ ๑๒

วิธีกำหนดดี

[๓๓๑] พึงกำหนดว่า ในดีทั้งหลาย ดีที่อยู่นอกถุงเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ แผ่ไปทั่วร่างกาย ดีที่อยู่ในถุง ตั้งอยู่ในถุงน้ำดี ในดีที่อยู่นอกถุงและร่างกายเหล่านั้น ร่างกายหารู้ไม่ว่าดีที่อยู่นอกถุงซึมซาบเราอยู่ แม้ดีที่อยู่นอกถุงก็หารู้ไม่ว่าเราซึมซาบร่างกายอยู่ เหมือนน้ำมันซึมซาบขนม ขนมหารู้ไม่ว่าน้ำมันซึมซาบเราอยู่ แม้น้ำมันก็หารู้ไม่ว่าเราซึมซาบขนมอยู่ นอกจากนั้น ถุงน้ำดีก็หารู้ไม่ว่าดีที่อยู่ในถุงขังอยู่ในเรา ดีที่อยู่ในถุงก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในถุงน้ำดี เหมือนรังบวบขมเต็มด้วยน้ำฝน รังบวบขมหารู้ไม่ว่าน้ำฝนขังอยู่ในเรา แม้น้ำฝนก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในรังบวบขม รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ดีจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเสลด

[๓๓๒] พึงกำหนดว่า เสลดมีขนาดเต็มกอบมือหนึ่งอยู่ที่เพดานท้อง ในเสลดและเพดานท้องเหล่านั้น เพดานท้องหารู้ไม่ว่าเสลดอยู่ในเรา แม้เสลดก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในเพดานท้อง เหมือนบ่อน้ำครำที่มีแผ่นฟองเกิดข้างบน บ่อน้ำครำหารู้ไม่ว่าแผ่นฟองอยู่ในเรา แม้แผ่นฟองก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในบ่อน้ำครำ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เสลดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดหนอง

[๓๓๓] พึงกำหนดว่า หนองไม่มีที่ตั้งอยู่ประจำ ต่อเมื่อร่างกายถูกกระทบด้วยตอ หนาม อาวุธหรือเปลวไฟ เป็นต้น ทำให้ห้อเลือดหรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้น หนองก็ขังอยู่ในที่นั้นๆ ในหนอง

และตำแหน่งร่างกายที่ถูกตอหนามเป็นต้นทิ่มตำเหล่านั้น ตำแหน่งร่างกายที่ถูกตอหนามเป็นต้นทิ่มตำหารู้ไม่ว่าหนองอยู่ในเรา แม้หนองก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในตำแหน่งนั้นๆ เหมือนต้นไม้มียางไหลออกด้วยการใช้ขวานฟันเป็นต้น ส่วนของต้นไม้เป็นต้นที่ถูกฟันหารู้ไม่ว่ายางอยู่ในเรา แม้ยางก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ในส่วนของต้นไม้เป็นต้นที่ถูกฟัน รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น หนองจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเลือด

[๓๓๔] พึงกำหนดว่า ในเลือดทั้งหลาย เลือดที่ไหลเวียนแผ่ซึมซาบไปทั่วสรีระทั้งสิ้นเหมือนดี เลือดที่ขังอยู่ท่วมอยู่ภายใต้ตับเพียงหนึ่งซองมือ ค่อยๆ ไหลไปสู่ส่วนล่างของตับ หล่อเลี้ยงไต หัวใจ ตับ และปอดให้ชุ่มขังอยู่ ในเลือด ๒ ชนิดนั้น เลือดที่ไหลเวียนมีข้อวินิจฉัยเช่นเดียวกับดีที่อยู่นอกถุง ฝ่ายเลือดอีกชนิดหนึ่งพึงทราบโดยอุปมาว่า เมื่อน้ำหยดลงที่กระเบื้องเก่า ทำก้อนดินเป็นต้นข้างล่างให้เปียกชุ่ม ก้อนดินเป็นต้นหารู้ไม่ว่าเราถูกน้ำทำให้เปียกชุ่ม แม้น้ำก็หารู้ไม่ว่าเราทำก้อนดินเป็นต้นให้เปียกชุ่ม ฉันใด ส่วนล่างของตับหรือไตเป็นต้นก็ฉันนั้น หารู้ไม่ว่าเลือดขังอยู่ในเรา หรือทำให้เราเปียกชุ่ม แม้เลือดก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่เต็มส่วนล่างของตับทำให้ไตเป็นต้นเปียกชุ่ม รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น เลือดจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเหงื่อ

[๓๓๕] พึงกำหนดว่า เหงื่อขังอยู่เต็มรูผมรูขน และไหลออกในเวลาร้อนด้วยไฟเป็นต้น ในเหงื่อและรูผมรูขนเหล่านั้น รูผมรูขนหารู้ไม่ว่าเหงื่อไหลออกจากเรา แม้เหงื่อก็หารู้ไม่ว่าเราไหลออกจากรูผมรูขน เหมือนกำเหง้าบัว โคนบัว และสายบัวถูกถอนขึ้นจากน้ำ ช่องในกำเหง้าบัวเป็นต้นหารู้ไม่ว่าน้ำไหลออกจากเรา แม้น้ำที่ไหลออกจากช่องในกำเหง้าบัวก็หารู้ไม่ว่าเราไหลออกจากช่องในกำเหง้าบัวเป็นต้น รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น

เหงื่อจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดมันข้น

[๓๓๖] มันข้น คือ ไขมันที่เข้มข้นแผ่ไปทั่วสรีระของคนอ้วน ติดอยู่ตามเนื้อแข้งเป็นต้นของคนผอม พึงกำหนดว่า ในมันข้นและเนื้อเหล่านั้น เนื้อในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข้งเป็นต้นหารู้ไม่ว่ามันข้นติดเราอยู่ ทั้งมันข้นก็หารู้ไม่ว่าเราติดเนื้ออยู่ในสรีระทั้งสิ้นหรือที่แข้งเป็นต้น เหมือนกองเนื้อถูกปิดไว้ด้วยผ้าเก่าสีขมิ้น กองเนื้อหารู้ไม่ว่าผ้าเก่าสีขมิ้นติดเราอยู่ แม้ผ้าเก่าสีขมิ้นก็หารู้ไม่ว่าเราอยู่ติดกองเนื้อ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มันข้นจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดน้ำตา

[๓๓๗] น้ำตาขังอยู่เต็มเบ้าตาหรือไหลออกมาในเวลาเกิดขึ้น พึงกำหนดว่า ในน้ำตาและเบ้าตาเหล่านั้น เบ้าตาหารู้ไม่ว่าน้ำตาขังอยู่ในเรา แม้น้ำตาก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในเบ้าตา อุปมาเหมือนเบ้าตาลอ่อนเต็มด้วยน้ำ เบ้าตาลอ่อนหารู้ไม่ว่าน้ำขังอยู่ในเรา แม้น้ำในเบ้าตาลอ่อนก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในเบ้าตาลอ่อน รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น น้ำตาจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดมันเหลว

[๓๓๘] มันเหลว คือ มันที่ละลายอยู่ตามฝ่ามือหลังมือ ฝ่าเท้าหลังเท้า ปลายจมูก หน้าผากและจะงอยบ่า ในเวลาร้อนด้วยไฟเป็นต้น พึงกำหนดว่า ในมันเหลวและอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นเหล่านั้น อวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นหารู้ไม่ว่ามันเหลวท่วมเราอยู่ แม้มันเหลวก็หารู้ไม่ว่าเราท่วมอวัยวะมีฝ่ามือเป็นต้นอยู่ อุปมาเหมือนข้าวตังถูกราดน้ำมัน ข้าวตังหารู้ไม่ว่าน้ำมันท่วมเราอยู่

แม้น้ำมันก็หารู้ไม่ว่าเราท่วมข้าวตังอยู่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มันเหลวจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดน้ำลาย

[๓๓๙] น้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองข้างมาขังอยู่ที่แผ่นลิ้นในเมื่อมีเหตุที่ก่อให้เกิดน้ำลาย พึงกำหนดว่า ในน้ำลายและแผ่นลิ้นเหล่านั้น แผ่นลิ้นหารู้ไม่ว่าน้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองมาขังอยู่ในเรา แม้น้ำลายก็หารู้ไม่ว่าเราไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้งสองมาขังอยู่ที่แผ่นลิ้น อุปมาเหมือนบ่อน้ำน้อยริมฝั่งแม่น้ำมีน้ำซึมไม่ขาดสาย พื้นบ่อหารู้ไม่ว่าน้ำขังอยู่ในเรา แม้น้ำก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่บนพื้นบ่อ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น น้ำลายจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดน้ำมูก

[๓๔๐] น้ำมูกขังอยู่เต็มโพรงจมูกหรือไหลออกมาในเวลาเกิดขึ้น พึงกำหนดว่า ในน้ำมูกและโพรงจมูกเหล่านั้น โพรงจมูกหารู้ไม่ว่าน้ำมูกขังอยู่ในเรา แม้น้ำมูกก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในโพรงจมูก อุปมาเหมือนช้อนเต็มด้วยนมส้มบูด ช้อนหารู้ไม่ว่านมส้มบูดขังอยู่ในเรา แม้นมส้มบูดก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในช้อน รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น น้ำมูกจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดไขข้อ

[๓๔๑] ไขข้อทำหน้าที่หล่อข้อต่อกระดูก อยู่ในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง พึงกำหนดว่า ในไขข้อและข้อต่อเหล่านั้น ข้อต่อ ๑๘๐ แห่งหารู้ไม่ว่าไขข้อหล่อเราอยู่ แม้ไขข้อก็หารู้ไม่ว่าเราหล่อข้อต่อ ๑๘๐ แห่งอยู่ อุปมาเหมือนเพลาหล่อน้ำมัน เพลาหารู้ไม่ว่าน้ำมันหล่อเราอยู่ แม้น้ำมันก็หารู้ไม่

ว่าเราหล่อเพลาอยู่ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น ไขข้อจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดมูตร

[๓๔๒] มูตรขังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ พึงกำหนดว่า ในมูตรและกระเพาะปัสสาวะเหล่านั้น กระเพาะปัสสาวะหารู้ไม่ว่ามูตรขังอยู่ในเรา แม้มูตรก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ อุปมาเหมือนหม้อน้ำของชาวโยนกซึ่งไม่มีทางน้ำเข้าถูกทิ้งแช่ไว้ในบ่อน้ำครำ หม้อน้ำหารู้ไม่ว่าน้ำครำขังอยู่ในเรา แม้น้ำครำก็หารู้ไม่ว่าเราขังอยู่ในหม้อน้ำ รูปธรรมเหล่านี้ปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน ดังนั้น มูตรจึงแยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นอาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีอาการเกาะกุม

วิธีกำหนดเตโชธาตุ ๔

[๓๔๓] ผู้เพียรปฏิบัติที่กำหนดโกฏฐาสะคือปฐวีธาตุและอาโปธาตุมีผมเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงกำหนดโกฏฐาสะคือเตโชธาตุอย่างนี้ว่า

ก. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่ม (สันตัปปนเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

ข. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรม (ชิรณเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

ค. ธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายเร่าร้อน (ทาหเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

ฆ. ธาตุไฟที่ย่อยสลายสิ่งที่กิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส (ปาจกเตโช) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นเตโชธาตุที่มีอาการเผาไหม้

วิธีกำหนดวาโยธาตุ ๖

[๓๔๔] หลังจากนั้นพึงกำหนดลมพัดขึ้นเบื้องสูงโดยความเป็นลมพัดขึ้นเบื้องสูง, ลมพัดลงเบื้องต่ำโดยความเป็นลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้องโดยความเป็นลมในท้อง ลมในไส้โดยความเป็นลมในไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่โดยความเป็นลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และลมหายใจเข้าออกโดยความเป็นลมหายใจเข้าออก แล้วจึงกำหนดโกฏฐาสะคือวาโยธาตุอย่างนี้ว่า

ก. ลมพัดขึ้นเบื้องสูง (อุทธังคมวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตึง

ข. ลมพัดลงเบื้องต่ำ (อโธคมวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตึง

ค. ลมในท้อง (กุจฉิฏฐวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตึง

ฆ. ลมในลำไส้ (โกฏฐาสยวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตึง

ง. ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ (อังคมังคานุสาริวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ ว่างเปล่า[จากตัวตน] มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตึง

จ. ลมหายใจเข้าออก (อัสสาสปัสสาสวาโย) แยกออกเป็นส่วนหนึ่งในร่างกายนี้ ไม่มีความคิด ไม่รู้อารมณ์ มิใช่สัตว์ เป็นวาโยธาตุที่มีอาการตึง

เมื่อเธอกำหนดตามวิธีที่กล่าวมานี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใส่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

๓. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อ

[๓๔๕] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติได้เจริญตามวิธีที่กล่าวมานี้ กรรมฐานยังไม่ก้าวหน้า เธอควรเจริญด้วยการกำหนดอาการ ๔๒ โดยย่อ กล่าวคือ พึงกำหนดว่า :-

ก. ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะ ๒๐ [มีผมเป็นต้น] เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นอาโปธาตุ ลักษณะทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ

ข. ลักษณะเกาะกุมในโกฏฐาสะ ๑๒ [มีดีเป็นต้น] เป็นอาโปธาตุ ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นเตโชธาตุ ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็ง เป็นปฐวีธาตุ

ค. ลักษณะร้อนในโกฏฐาสะ ๔ [มีธาตุไฟที่ทำให้ร่างกายร้อนรุ่มเป็นต้น] เป็นเตโช-ธาตุ ลักษณะตึงที่ไม่แยกออกจากเตโชธาตุนั้น เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ

ฆ. ลักษณะตึงในโกฏฐาสะ ๖ [มีลมพัดขึ้นเบื้องบนเป็นต้น] เป็นวาโยธาตุ ลักษณะแข็งในโกฏฐาสะเหล่านั้น เป็นปฐวีธาตุ ลักษณะเกาะกุม เป็นอาโปธาตุ ลักษณะร้อน เป็นเตโชธาตุ

เมื่อเธอกำหนดอยู่ตามวิธีที่กล่าวมานี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใส่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

๔. การกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร

[๓๔๖] เมื่อผู้เพียรปฏิบัติได้เจริญตามวิธีที่กล่าวมานี้ กรรมฐานยังไม่ก้าวหน้า เธอควรเจริญด้วยการกำหนดอาการ ๔๒ โดยพิสดาร กล่าวคือ พึงกำหนดผมเป็นต้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นแล้วจึงกำหนดว่า

ก. ลักษณะแข็งในผม เป็นปฐวีธาตุ

ข. ลักษณะเกาะกุมในผมนั้น เป็นอาโปธาตุ

ค. ลักษณะทำให้อุ่น เป็นเตโชธาตุ

ฆ. ลักษณะตึง เป็นวาโยธาตุ

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุ ๔ ทีละอย่างในโกฏฐาสะแต่ละอย่างของโกฏฐาสะทั้งหมด เมื่อเธอกำหนดอยู่ตามวิธีที่กล่าวมานี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏ เมื่อเธอนึกถึงใส่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

ธาตุตามประเภท

อีกอย่างหนึ่ง ผู้เพียรปฏิบัติพึงกำหนดธาตุตามประเภทเหล่านี้ คือ

๑. ความหมายของศัพท์

เพราะควรถือเอาความหมายของกรรมฐานนั้นก่อนโดยมีศัพท์เป็นเหตุ เนื่องจากการเรียนเอากรรมฐานมีได้ด้วยศัพท์ก่อนวิธีอื่นทั้งหมด[๑๒๒]

๒. กลุ่มรูปกลาป

เพราะธาตุเหล่านั้นดำเนินไปเป็นกอง ๆ ไม่ดำเนินไปทีละอย่าง ในเมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดรู้ธาตุอยู่โดยเฉพาะหรือโดยสามัญทั่วไปเนื่องด้วยความหมายของศัพท์[๑๒๒]

๓. ผงธาตุ

เพราะอาจนับขนาดของปฐวีธาตุเป็นต้นที่นับเข้าในรูปกลาปนั้นภายในสรีระหนึ่งเนื่องจากรูปกลาปเหล่านั้นมีขนาดเท่าปรมาณู[๑๒๒]

๔. ลักษณะเป็นต้น

เพราะพึงกำหนดแยกสภาวะที่ถูกนำออก[โดยลักษณะเป็นต้น] เนื่องจากการกำหนดปฐวีธาตุเป็นต้นนั้นว่าเป็นผงมีได้ด้วยกลุ่ม[๑๒๒]

๕. สมุฏฐาน

เพราะควรเข้าใจการจำแนกธาตุเหล่านั้นว่ามีอุตุเป็นสมุฏฐาน หรือมีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้น ในเมื่อธาตุถูกกำหนดเนื่องด้วยโกฏฐาสะ ๔๒ ในเวลาเจริญกรรมฐานด้วยการกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยพิสดาร[๑๒๓]

๖. ความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดโดยเฉพาะ หรือโดยสามัญทั่วไปโดยปราศจากการคล้อยตามศัพท์เฉพาะว่า ปฐวี หรือศัพท์ทั่วไปว่า ธาตุ แห่งธาตุเหล่านั้นที่ตนกำหนดรู้สมุฏฐานได้แล้วอย่างนี้[๑๒๓]

---

[๑๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๖/๕๓๐

[๑๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๖/๕๓๐-๓๑

๗. การแยกกันได้และแยกกันไม่ได้

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวิธีพิเศษนี้ว่า ธาตุเหล่านั้นที่แม้ถูกจำแนกสภาพออกโดยลักษณะที่แตกต่างกัน ก็ไม่ถูกจำแนกโดยสถานที่ เพราะไม่อาจระบุฐานะที่ตั้งได้[๑๒๔]

๘. ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวิธีพิเศษนี้ว่า ธาตุบางอย่างเข้ากันได้กับธาตุบางอย่าง บางอย่างเข้ากันไม่ได้ ในเมื่อธาตุเป็นไปโดยไม่แยกจากกัน[๑๒๔]

๙. ความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดวิธีพิเศษนี้ว่า แม้ธาตุที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ ธาตุภายในประกอบแล้วด้วยหน้าที่พิเศษเช่นนี้ ธาตุภายนอกมีหน้าที่ตรงกันข้ามจากนั้น[๑๒๔]

๑๐. การรวมเข้า

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดการรวมธาตุโดยพิเศษมีการรวมธาตุที่มีประเภทอย่างเดียวกัน เป็นต้น[๑๒๔]

๑๑. การเป็นเหตุอุปถัมภ์

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุแม้โดยการอุปถัมภ์กันและกันตามหน้าที่ของตนมีการค้ำจุนเป็นต้น[๑๒๔]

๑๒. การไม่รู้จักคิดพิจารณา

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุด้วยการไม่มีความขวนขวายในการให้ผล[๑๒๔]

๑๓. การจำแนกปัจจัยอุปถัมภ์

---

[๑๒๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔๖/๕๓๑

เพราะผู้เพียรปฏิบัติควรกำหนดธาตุโดยเป็นธรรมเฉพาะที่เป็นปัจจัยอุปถัมภ์และโดยความสามารถพิเศษคือการอุปถัมภ์[๑๒๕]

ท่านแสดงวิธีกำหนดธาตุ ๔ อย่าง คือ การกำหนดธาตุ ๔ ในโกฏฐาสะโดยย่อและพิสดาร และการกำหนดลักษณะแข็งเป็นต้น ๔๒ อย่างโดยย่อและพิสดารตามที่กล่าวมาแล้ว บัดนี้ จะแสดงวิธีกำหนดธาตุตามความหมายของศัพท์เป็นต้น จึงกล่าวข้อความข้างต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้ระบุว่า รูปกลาปหนึ่งๆ มีขนาดเท่า ๑ ปรมาณู ดังข้อความว่า

เต ปน กลาปา ปรมาณุปริมาณา โหนฺติ.[๑๒๖]

อนึ่ง รูปกลาปเหล่านั้นมีขนาดเท่าปรมาณู

๑. ความหมายของศัพท์

[๓๔๗] **ในเรื่องนั้น ผู้เพียรปฏิบัติที่ใส่ใจตามความหมายของศัพท์ พึงใส่ใจตามวิธีดังนี้คือ**

ก. ความหมายเฉพาะ ได้แก่

- ชื่อว่า ปฐวี เพราะกว้างใหญ่
- ชื่อว่า อาโป เพราะไหลไปถึงสถานที่นั้นๆ, ถูกทำให้แห้ง และทำให้ชุ่มชื้น
- ชื่อว่า เตโช เพราะทำให้ร้อน
- ชื่อว่า วาโย เพราะพัดไปได้

ข. ความหมายทั่วไป ได้แก่

- ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ และสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง]

วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีข้อความว่า อปฺโปติ อาปิยติ อปฺปายตีติ วา อาโป แต่ควรมีปาฐะที่ถูกต้องตามหลักภาษาว่า อปฺโปติ อาปียติ อาปายตีติ วา อาโป ตามวิสุทธิมรรคมหาฎีกานิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๔) ซึ่งกล่าวตามปาฐะในฉบับสิงหล และสอดคล้องกับข้อความในฎีกาใหม่ของ

---

[๑๒๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔๖/๕๓๑

[๑๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔๖/๕๓๐

อภิธัมมาวตาร[๑๒๗] คำว่า อาป สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ และ อาป ธาตุในความหมายว่า “แห้ง” หรือ “ชุ่มชื้น” ตามรูปวิเคราะห์ที่จะกล่าวต่อไป

คำว่า ปถวี มาจาก ปุถุ ศัพท์ + อี อิตถีปัจจัย แปลง อุ ของ ถุ เป็น อว ได้รูปว่า ปุถวี เมื่อแปลง อุ ของ ปุ เป็น อ จึงได้รูปว่า ปถวี การแปลง อุ ของ ปุ เป็น อ ในบทนี้สำเร็จด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรกำกับทางไวยากรณ์ ดังข้อความว่า

> ปุถวี เอว ปถวีติ นิรุตฺตินเยน สทฺทตฺถมาห.[๑๒๘]
>
> ท่านแสดงความหมายของศัพท์โดยนิรุตตินัยว่า ปุถวี ศัพท์นั่นแหละ ได้รูปว่า ปถวี

คำอธิบายข้างต้นคล้ายคลึงกับข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ที่กล่าวถึงการแปลง ปุถุ ศัพท์เป็น ปถว และ ปุถว ชิด อี อิตถีปัจจัย ได้รูปว่า ปถวี, ปุถวี และเมื่อแปลง ถ เป็น จ จึงได้รูปว่า ปจวี ดังข้อความว่า

> ปุถุสฺส ปถวปุถวา. งิมฺหิ ปุถุสฺส ปถวปุถวา โหนฺติ. ปถวี, ปุถวี, เจ ปจวี.[๑๒๙]
>
> แปลง ปุถุ ศัพท์เป็น ปถว และ ปุถว แปลง ปุถุ ศัพท์ เป็น ปถว และ ปุถว ชิด งี (อี ปัจจัยที่มี งฺ เป็นอนุพันธ์) ได้รูปว่า ปถวี, ปุถวี (แผ่นดิน) เมื่อแปลงเป็น จ ได้รูปว่า ปจวี (แผ่นดิน)

> ยทา นทาทิปาจา สญฺญายํ ปุถุสทฺทโต งีปฺปจฺจโย, ตทายมาเทสตฺถมารมฺโภ. ปุถุภูตา ปถวีติ หิ มหี วุจฺจติ.[๑๓๐]
>
> งี ปัจจัยย่อมลงท้าย ปุถุ ศัพท์ในชื่อด้วยสูตรว่า นท เป็นต้นในกาลใด ในกาลนั้นสูตรนี้จึงมีได้เพื่ออาเทศ โดยแท้จริงแล้ว แผ่นดินย่อมถูกกล่าวว่า สิ่งที่กว้างใหญ่ ชื่อว่า ปถวี

ตามคำอธิบายของวิสุทธิมรรคมหาฎีกาและโมคคัลลานไวยากรณ์ คำว่า **ปถวี** หรือ ปุถวี มีรากศัพท์มาจาก ปุถุ ศัพท์ + อี อิตถีปัจจัย ท่านถือว่าคำเหล่านี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์

---

[๑๒๗] อภิ.วตาร.อภินวฎีกา ๒/๖๓๑-๓๒/๙๕
[๑๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๗/๕๓๑
[๑๒๙] โมคฺ. ๓/๓๙
[๑๓๐] โมคฺ.ปญฺจิกา ๓/๓๙

คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จมาจากสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ ดัง คำว่า ฆโฏ (หม้อ), ปโฏ (ผ้า) เป็นต้น ดังข้อความว่า

> เอตฺถ มสูตฺยนิปฺผนฺนปาฏิปทิโก นิปฺผนฺโน วา. ทุวิโธ หิ ปาฏิปทิโก นิปฺผนฺโน อนิปฺผนฺโน จ. ตตฺถ นิปฺผนฺโน การโกตฺยาทิ. อนิปฺผนฺโน ฆฏปฏาทิโก.[๑๓๑]
>
> ในเรื่องนี้ คำว่า มสุ เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะหรือนิปผันนปาฏิปทิกะ กล่าวคือ ปาฏิปทิกะมี ๒ ประเภท คือ
>
> ๑. นิปผันนปาฏิปทิกะ เช่น การโก (ผู้กระทำ) เป็นต้น
>
> ๒. อนิปผันนปาฏิปทิกะ มีศัพท์ว่า ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น
>
> รุฬฺหีสทฺโทติ สมาสตทฺธิตกิตกวิคฺคเหหิ อนิปฺผนฺโน ปาฏิปทิกสทฺโท. วุตฺตญฺจ
>
> นิปฺผนฺโน จ อนิปฺผนฺโน โส ปาฏิปทิโก ยถา
> นิปฺผนฺโน การโกตฺยาทิ- ตโร ฆฏปฏาทิโก
> ตทฺธิตาทิตฺตยา'สิทฺโธ นิปฺผนฺโน อิตโร มโต.[๑๓๒]
>
> คำว่า รุฬฺหีสทฺโท (รุฬหิศัพท์) คือ นามศัพท์ที่มิได้สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ ดังข้อความว่า
>
> ปาฏิปทิกศัพท์นั้นจำแนกเป็นนิปผันนปาฏิปทิกะ และอนิปผันนปาฏิปทิกะ
>
> นิปผันนปาฏิปทิกะ เช่น การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น
>
> อนิปผันนปาฏิปทิกะอื่นมิได้สำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้งสามอย่าง มีศัพท์ว่า ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น
>
> นิปผันนปาฏิปทิกะอื่นพึงทราบว่าสำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้งสามอย่าง

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า คำว่า ปถวี หรือ ปุถวี เป็นบทกิตก์ที่มีรากศัพท์มาจาก ปุถ ธาตุ (วิตฺถาเร = แผ่ไป) + กฺวิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย แปลง ปุถ ธาตุเป็น ปุถุ หรือ ปถ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๖๖) ว่า ปุถสฺส ปุถุปถาโม วา (แปลง ปุถ ธาตุเป็น ปุถุ

---

[๑๓๑] นฺยาส ๘/๖๓๐

[๑๓๒] นิรุตฺติ.มญฺชูสา ๘/๖๓๐

หรือ ปถ และลง อม ปัจจัยได้บ้าง) เมื่อลบ กฺวิ ปัจจัยท้าย ปุถ ธาตุ และแปลง อุ ของ ถุ เป็น อว จึงได้รูปว่า ปุถวี หรือ ปถวี ถ้าแปลง ถ เป็น จ ก็ได้รูปว่า ปจวี และถ้าลง อม ปัจจัยแล้ว แปลง ปุถ เป็น ปถ ก็ได้รูปว่า ปถโม (ลำดับแรก, ที่หนึ่ง) ตามคำอธิบายนี้ คำว่า ปถวี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุถติ ปตฺถรติ ปถวี = สภาวะที่แผ่กว้างออกไป ชื่อว่า ปถวี

(ปุถ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๓๓] ยังแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปถวี ธาตุอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้

- ปติฏฺฐาภาเวน ปกฺขายตีติ ปถวี = สภาวะที่ปรากฏโดยความเป็นที่ตั้ง ชื่อว่า ปถวี

(ปถ ธาตุ <ขฺยาเต = ปรากฏ> + กฺวิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย)

คำว่า อาป มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. สภาวะไหลไปถึงสถานที่นั้นๆ = ตํ ตํ ฐานํ อปฺโปตีติ อาโป.

(อปฺป ธาตุ <ปาปุเณ = ถึง> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลบ ปฺ อักษร)

๒. สภาวะถูกทำให้แห้ง = อาปียติ โสสียตีติ อาโป.

(อาป ธาตุ <โสสเน = แห้ง> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

๓. สภาวะทำให้ชุ่มชื้น = อาปายติ พฺรูเหตีติ อาโป.

(อาป ธาตุ <พฺรูหเน = เจริญ, ชุ่มชื้น> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

คำว่า เตช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เตเชติ ติกฺขภาเวน เสสภูตตฺตยํ อุสฺมาเปตีติ เตโช = สภาวะทำให้ภูตรูปที่เหลือ ๓ อย่างร้อนด้วยความ[ร้อน]แรงกล้า ชื่อว่า เตโช

(ติช ธาตุ <นิสานพนฺธนขมาสุ = ลับ, ทำให้คม, ผูก และอดทน> + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

---

๑๓๓ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๗/๕๓๑

คำว่า วาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วายติ เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาตํ ปาเปตีติ วาโย = สภาวะพัดไป คือ ทำให้หมู่ภูตรูปไปถึงโดยเป็นเหตุให้ถึงสถานที่อื่น ชื่อว่า วาโย

(วา ธาตุ <คติคนฺธเนสุ = ไป, ดมกลิ่น> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ธาตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะทรงลักษณะของตนไว้ = สลกฺขณํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโย.

(ธา ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + ตุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. การสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง] = ทุกฺขสฺส วิทหนํ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ตุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีข้อความว่า อวิเสเสน ปน สลกฺขณธารณโต ทุกฺขาทานโต ทุกฺขาธานโต จ ธาตูติ แต่วิสุทธิมรรคฎีกานิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๐๕) กล่าวว่า คำว่า ทุกฺขาทานโต เกินมาจากต้นฉบับเดิม เพราะวิสุทธิมรรคมหาฎีกามิได้อธิบาย ทุกฺขาทานโต ไว้ แต่อธิบาย ทุกฺขาธานโต ไว้ โดย ธาตุ ศัพท์มีคำแปลตามนัยนี้ ๓ ประการ คือ

๑. การสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง] = ทุกฺขสฺส วิทหนํ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ตุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

๒. สภาวะทำให้เหล่าสัตว์สร้างทุกข์ = ทุกฺขํ เอตาหิ สตฺเตหิ อนุวิธียตีติ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + ตุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

๓. สภาวะรองรับทุกข์ไว้ = ทุกฺขํ เอตาสฺเวว ธียติ จปียตีติ ธาตุ.

(ธา ธาตุ <ฐปเน = ตั้งไว้> + ตุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

๒. กลุ่มรูปกลาป

[๓๔๘] การใส่ใจโดยกลุ่มรูปกลาป คือ ในปฐวีธาตุที่แสดงไว้โดยพิสดารด้วยอาการ ๒๐ ตามนัยว่า ผม ขน เป็นต้น และอาโปธาตุที่แสดงไว้โดยพิสดารด้วยอาการ ๑๒ ตามนัยเป็นต้นว่า ดี เสลด เป็นต้นนั้น :-

วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา จตสฺโส จาปิ ธาตุโย
อฏฺจธมฺมสโมธานา โหติ เกสาติ สมฺมุติ
เตสํเยว วินิพฺโภคา นตฺถิ เกสาติ สมฺมุติ.

การสมมุติว่าผมมีได้เพราะรูปธรรม ๘ ประการ คือ สี กลิ่น รส โอชา และธาตุ ๔ ชุมนุมกัน การสมมุติว่าผมย่อมมีไม่ได้เพราะแยกรูปธรรมเหล่านั้นออกจากกัน[ด้วยปัญญา]

คำว่า อาการ ใน “อาการ ๓๒” หมายถึง ส่วนของร่างกาย ดังข้อความว่า

อาการ, อาการ- [อากาน, อาการะ-] น. ความเป็นอยู่, ความเป็นไป, สภาพ เช่น อาการไข้; กิริยาท่าทาง เช่น อาการพิรุธ; ทำนอง เช่น โดยอาการนั้น; ส่วนของร่างกาย ซึ่งนิยมว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า อาการ ๓๒ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น (ป., ส.)[๑๓๔]

แม้วิสุทธิมรรคมหาฎีกาก็อธิบายว่า อาการ ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประเภทหรือส่วน ดังข้อความว่า

อากาเรหีติ ปกาเรหิ. อถวา อากรียนฺติ ทิสฺสนฺติ เอตฺถ ธาตุโยติ อาการา, โกฏฺฐาสา.[๑๓๕]

คำว่า อากาเรหิ แปลว่า ด้วยประเภท

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาการ คือ ส่วนที่ธาตุปรากฏชัดเจน หมายถึง ส่วน[ของร่างกาย]

ดังนั้น ผมจึงเป็นเพียงกลุ่มรูปธรรม ๘ ขนเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

อนึ่ง ในโกฏฐาสะเหล่านี้ โกฏฐาสะที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอาจแบ่งเป็นกลุ่มรูปธรรม

---

[๑๓๔] พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ หน้า ๙๓๗

[๑๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔๘/๕๓๒

๑๐ โดยนับรวมชีวิตินทรีย์และภาวรูป แต่นับว่าเป็นปฐวีธาตุและอาโปธาตุด้วยความหนาแน่น [ของธาตุทั้งสอง]

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจโดยกลุ่มรูปกลาป

โกฏฐาสะที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นกลุ่มรูปธรรม ๘ คือ สี กลิ่น รส โอชา และธาตุ ๔ ซึ่งเรียกว่า อวินิพโภครูป คือ รูปที่ไม่แยกจากกัน หรือเป็นกลุ่มรูปธรรม ๙ โดยนับรวมปาจกเตโช ที่ย่อยอาหาร ซึ่งเรียกว่า ชีวิตนวกกลาป หรือเป็นกลุ่มรูปธรรม ๑๐ โดยนับรวมชีวิตินทรีย์และภาวรูปร่วมกับจักขุประสาทเป็นต้น โกฏฐาสะเหล่านั้นมีปฐวีธาตุหรืออาโปธาตุมากกว่ารูปอื่นในรูปกลาปของตน จึงเรียกว่า ปฐวีธาตุ หรืออาโปธาตุ ไม่เรียกว่า วัณณธาตุ หรือคันธธาตุ เป็นต้น

รูปกลาปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานมีทั้งหมด ๙ กลุ่ม คือ

๑. จักขุทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีจักขุประสาทเป็นประธาน) คือ จักขุประสาท อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๒. โสตทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีโสตประสาทเป็นประธาน) คือ โสตประสาท อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๓. ฆานทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีฆานประสาทเป็นประธาน) คือ ฆานประสาท อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๔. ชิวหาทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีชิวหาประสาทเป็นประธาน) คือ ชิวหา-ประสาท อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๕. กายทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีกายประสาทเป็นประธาน) คือ กายประสาท อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๖. อิตถิภาวทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีอิตถีภาวรูปเป็นประธาน) คือ อิตถีภาว-รูป อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๗. ปุริสภาวทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีปุริสภาวรูปเป็นประธาน) คือ ปุริสภาวรูป อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

๘. วัตถุทสกกลาป (กลุ่มรูป ๑๐ อย่างที่มีหทัยวัตถุเป็นประธาน) คือ หทัยวัตถุ อวินิพ-โภครูป ๘ และชีวิตรูป

๙. ชีวิตนวกกลาป (กลุ่มรูป ๙ อย่างที่มีชีวิตรูปเป็นประธาน) คือ อวินิพโภครูป ๘ และชีวิตรูป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๓๖] ได้จำแนกโกฏฐาสะ ๔๒ ตามสมุฏฐาน ๔ มีข้อความดังต่อไปนี้

ก. โกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๑ มี ๖ อย่าง คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า หนอง และปัสสาวะ มีอุตุเป็นสมุฏฐาน (๑) เตโชธาตุที่ย่อยอาหาร มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (๒) ลมหายใจเข้าออก มีจิตเป็นสมุฏฐาน (๓)

ข. โกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๒ คือ อุตุและจิต มี ๔ อย่าง คือ เหงื่อ น้ำตา น้ำลาย และน้ำมูก

ค. โกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๔ คือ โกฏฐาสะ ๓๒ ที่เหลือ

ฆ. ในเตโชธาตุย่อยอาหาร มีรูปกลาปหนึ่ง คือ ชีวิตนวกกลาป

ง. ในบรรดาโกฏฐาสะ ๕ ที่มีสมุฏฐานหนึ่งที่เหลือ ในโกฏฐาสะ ๔ ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน มีอุตุชอัฏฐกกลาป (กลุ่มรูปกลาปที่เกิดจากอุตุ) อย่างละหนึ่ง ในลมหายใจเข้าออก มีจิตตชอัฏฐกกลาป (กลุ่มรูปกลาปที่เกิดจากจิต) หนึ่ง (รวมได้รูปกลาป ๖ และกลุ่มรูป ๔๙)

จ. ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานสอง มีอุตุชอัฏฐกกลาปอย่างละ ๔ และจิตตชอัฏฐกกลาปอย่างละ ๔ (รวมได้รูปกลาป ๘ และกลุ่มรูป ๖๔)

ฉ. ในบรรดาโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานสี่ ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานคืออุตุ จิต และอาหาร มีอัฏฐกกลาปอย่างละ ๓ (รวมได้รูปกลาป ๙๖ และกลุ่มรูป ๗๖๘)

ช. ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐานคืออุตุและจิต มีสัททนวกกลาป ๒ คือ อุตุชสัททนวกกลาป และจิตตชสัททนวกกลาป (รวมได้รูปกลาป ๒ และกลุ่มรูป ๑๘)

ฌ. ในโกฏฐาสะ ๘ ที่เป็นเตโชและวาโย มีชีวิตนวกกลาป ๘ (รวมได้รูป ๗๒)

ญ. ในโกฏฐาสะที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๒๔ ที่เหลือจากโกฏฐาสะข้างต้น มีกายทสกกลาปและภาวทสกกลาปอย่างละสอง (รวมได้รูปกลาป ๔๘ และกลุ่มรูป ๔๘๐)

---

[๑๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔๘/๕๓๓-๓๔

ฏ. ในโกฏฐาสะที่เป็นเนื้อมีจักษุเป็นต้น มีรูปกลาป ๕ คือ จักขุทสกกลาป โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป (รวมได้กลุ่มรูป ๕๐)

เมื่อรวมรูปกลาปเหมือนกันโดยไม่นับความต่างกันของรูปกลาปชนิดเดียวกัน ในรูปกายที่มีอายตนะบริบูรณ์ ก็ได้รูปกลาป ๑๗๓ กลุ่มรูป ๑๕๐๑

สรุปความในเรื่องนี้ว่า

- ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๔ มีรูปกลาป ๖ กลุ่มรูป ๔๙
- ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๒ มีรูปกลาป ๘ กลุ่มรูป ๖๔
- ในโกฏฐาสะที่มีสมุฏฐาน ๓ จากสมุฏฐาน ๔ มีรูปกลาป ๙๖ กลุ่มรูป ๗๖๘ สัททนวกกลาป ๒, รูป ๑๘
- ในโกฏฐาสะ ๘ ที่เป็นเตโชและวาโยซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีรูปกลาป ๔๘ รูป ๔๘๐
- ในจักษุเป็นต้น มีรูปกลาป ๕ รูป ๕๐

จึงรวมเป็นรูปกลาป ๑๗๓ กลุ่มรูป ๑,๕๐๑

๓. ผงธาตุ

[๓๔๙] การใส่ใจโดยผงธาตุ คือ ปฐวีธาตุที่เป็นธุลีละเอียดย่อยเป็นชนิดปรมาณู เมื่อถูกดำริเอา[ด้วยปัญญา]ตามขนาดสรีระปานกลาง มีเพียง ๑ สัด (๔.๕๖ ลิตร) ปฐวีธาตุนั้นถูกอาโปธาตุราวกึ่งสัด (๒.๒๘ ลิตร) ยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร วาโยธาตุพยุงไว้ จึงไม่เรี่ยรายกระจัดกระจาย เมื่อไม่เรี่ยรายไม่กระจัดกระจายจึงถูกจำแนกเป็นรูปร่างของหญิงชายเป็นต้นต่างๆ และแสดงให้เห็นความผอม อ้วน สูง ต่ำ ล่ำสัน และบอบบาง เป็นต้น

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๑๗) อธิบายเพิ่มเติมว่า คัมภีร์นี้กล่าวถึงขนาดของปฐวีธาตุว่ามี ๑ สัด และอาโปธาตุว่ามีครึ่งสัด แต่มิได้กล่าวถึงขนาดของเตโชธาตุและวาโยธาตุไว้ เพราะธาตุทั้งสองนั้นปราศจากสภาวะเป็นกลุ่มก้อนเหมือนปฐวีธาตุและอาโปธาตุ จึงไม่อาจกำหนดขนาดได้ว่ามีเพียงใด

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๓๗] กล่าวถึงความเห็นของบางคน (เกจิ) เกี่ยวกับขนาดของปรมาณูว่า

ส่วนที่ ๘ ของนิ้ว = ๑ ยวะ คือ ข้าวบาเล่ย์

ส่วนที่ ๘ ของข้าวบาเล่ย์ = ๑ อูกา คือ ตัวเหา

ส่วนที่ ๘ ของอูกา = ๑ ลิกขา คือ ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร

ส่วนที่ ๘ ของลิกขา = ๑ รถเรณู คือ ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ

ส่วนที่ ๘ ของรถเรณู = ๑ ตัชชารี คือ เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียนหรือทางรถม้าเป็นต้น

ส่วนที่ ๘ ของตัชชารี = ๑ อณู คือ ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทางช่องผนังหรือช่องลูกดาล

ส่วนที่ ๘ ของอณู = ๑ ปรมาณู คือ อณุภาคขนาดเล็กที่สุด ไม่อาจเห็นด้วยตาเปล่า สามารถเห็นได้ด้วยทิพยจักษุเท่านั้น แบ่งแยกไม่ได้อีก เพราะหากแยกต่อไปจะหมดสภาพของสารนั้น

อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปการใช้คำว่า เกจิ (บางคน) นิยมแสดงความไม่เห็นด้วยกับข้อความดังกล่าว ดังนั้น ท่านพระฎีกาจารย์จึงแสดงขนาดของปรมาณูเป็นต้นตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาวิภังค์[๑๓๘] ดังนี้

๗ ธัญญมาส (เมล็ดข้าวเปลือก) = ๑ องคุลี (นิ้ว) = 0.75 นิ้ว (สากล) = 1.905 เซนติเมตร (ซ.ม.) [1 นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ เซนติเมตร]

๗ อูกา (ตัวเหา) = ๑ ธัญญมาส

๗ ลิกขา (ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร) = ๑ อูกา

๓๖ รถเรณู (ฝุ่นรถ) = ๑ ลิกขา

๓๖ ตัชชารี (เกลียวฝุ่น) = ๑ รถเรณู

๓๖ อณู (ละอองฝุ่น) = ๑ ตัชชารี

---

๑๓๗ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔๙/๕๓๔

๑๓๘ อภิ.วิ.อ. ๒/๕๑๕/๓๖๗-๖๘

๓๖ ปรมาณู (อนุภาคขนาดเล็กที่สุด) = ๑ อณู

ดังนั้น ปรมาณูจึงเทียบเท่าเศษ ๑ ส่วน ๓๖ ของอณู จัดเป็นอนุภาคขนาดเล็กที่สุดซึ่งเป็นวิสัยของทิพยจักษุเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของตาเปล่าทั่วไปที่สามารถมองเห็นได้

จึงสรุปความในเรื่องนี้ได้ว่า

๑ รถเรณู = ๓๖ ตัชชารี

๑ ตัชชารี = ๓๖ อณู

๑ อณู = ๓๖ ปรมาณู

เพราะฉะนั้น ๑ รถเรณู = ๓๖ × ๓๖ × ๓๖ (36^3) = ๔๖,๖๕๖ ปรมาณู

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานำข้อความจากอรรถกถาของคัมภีร์วิภังค์มาประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ฉตฺตึส ปรมาณูน- เมโก'ณุ จ ฉตฺตึส เต
ตชฺชารี ตาปิ ฉตฺตึส รถเรณุ ฉตฺตึส เต.

ลิกฺขา ตา สตฺต อูกา ตา ธญฺญมาโสติ สตฺต เต
สตฺตงฺคุล'มมุทฺวิจฺฉ วิทตฺถิ ตา ทุเว สิยุํ.

รตนํ ตานิ สตฺเตว ยฏฺฐิ ตา วีสตู'สภํ
คาวุต'มุสภาสีติ โยชนํ จตุคาวุตํ.[๑๓๙]

๓๖ ปรมาณู = ๑ อณู (ละอองฝุ่นในแสงแดดที่ลอดเข้าไปทาง ช่องผนังหรือช่องลูกดาล)

๓๖ อณู = ๑ ตัชชารี (เกลียวฝุ่นที่ลอยขึ้นในทางเกวียนหรือทางรถม้าเป็นต้น)

๓๖ ตัชชารี = ๑ รถเรณู (ฝุ่นรถ, ฝุ่นที่ติดอยู่ในรถ)

๓๖ รถเรณู = ๑ ลิกขา (ไข่เหา หรือผงเหล็กจาร)

๗ ลิกขา = ๑ อูกา (ตัวเหา)

---

[๑๓๙] อภิธาน. ๒/๑๙๔-๙๖

๗ อูกา = ๑ ธัญญมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)

๗ ธัญญมาส = ๑ องคุลี (นิ้ว) = 0.75 นิ้ว (สากล) = 1.905 เซนติเมตร [1 นิ้ว (สากล) = 2.54 เซนติเมตร]

๑๒ นิ้ว = ๑ วิทัตถิ (คืบ) = 9 นิ้ว (สากล) = 22.86 เซนติเมตร

๒ คืบ = ๑ รตนะ (ศอก) = ๒๔ นิ้ว (บาลี) = 18 นิ้ว (สากล) = 45.72 เซนติเมตร

๗ ศอก = ๑ ยัฏฐิ (ไม้วัดยาว ๗ ศอก) = ๑๖๘ นิ้ว (บาลี) = 126 นิ้ว (สากล) = 3.20 เมตร

๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อุสภะ (ระยะเสียงวัวจ่าฝูงร้อง) = ๓,๓๖๐ นิ้ว (บาลี) = 2,520 นิ้ว (สากล) = 64.00 เมตร

๘๐ อุสภะ = ๑ คาวุต (ระยะเสียงวัวตัวเมียร้อง) = ๒๖๘,๘๐๐ นิ้ว (บาลี) = 201,600 นิ้ว (สากล) = 5.12 กิโลเมตร

๔ คาวุต = ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี) = 806,400 นิ้ว (สากล) = 20.48 กิโลเมตร

มาตราวัดข้างต้นเป็นมาตราวัดในสมัยก่อน นอกจากนั้น ยังมีมาตราตวงซึ่งนิยมใช้สมัยก่อนซึ่งกล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า โทณมตฺตา สิยา (มีเพียง ๑ สัด) วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๔๐] ได้อธิบายขนาดของ โทณ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า

๔ กำมือ = ๑ กุฑุวะ (ฟายมือ, ซองมือ)

๔ กุฑุวะ = ๑ นาฬิ (ทะนาน, ๒ กอบมือ)

๑๖ ทะนาน (๓๒ กอบมือ) = ๑ สัด

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ๑ สัดนั้นเป็น ๑๒ ทะนาน (๒๔ กอบมือ) ตามทะนานของแคว้นมคธ

---

๑๔๐ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๔๙/๕๓๕

มาตราตวงตามวรรณกรรมบาลี มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาหลายแห่ง[๑๔๑] ดังต่อไปนี้

๔ กำมือ = ๑ กุฑุวะ (ฟายมือ, ซองมือ คือ เต็มอุ้งมือ หรือเต็มฝ่ามือที่ห่อเข้าไป)

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตถะ, นาฬิ (๒ กอบมือ, ทะนาน = 285 มิลลิลิตร)

๔ ทะนาน = ๑ อาฬหกะ, ตุมพะ (กระเชอ = 1.14 ลิตร)

๔ กระเชอ = ๑ โทณะ (สัด = 4.56 ลิตร)

๔ สัด = ๑ มานิกา (กระชุก = 18.24 ลิตร)

๔ กระชุก = ๑ ขารี (คะลอง = 72.96 ลิตร)

๒๐ คะลอง = ๑ วาหะ, สกฏะ (เกวียน = 1,459.20 ลิตร)

ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา[๑๔๒] ดังนี้

กุฑุโว ปสโต เอโก ปตฺโถ เต จตุโร สิยุํ
อาฬฺหโก จตุโร ปตฺถา โทณํ วา จตุรา'ฬฺหกํ.

๑ ฟายมือ (ซองมือ) = ๑ กุฑุวะ

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตถะ (ทะนาน, ๒ กอบมือ)

๔ ทะนาน = ๑ อาฬหกะ (กระเชอ)

๔ กระเชอ = ๑ โทณะ (สัด) โทณ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ได้บ้าง

มานิกา จตุโร โทณา ขารีตฺถี จตุมานิกา
ขาริโย วีส วาโหถ สิยา กุมฺโภ ทสมฺพณํ.

๔ สัด = ๑ มานิกา (กระชุก)

๔ กระชุก = ๑ ขารี (คะลอง), ขารี ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์

๒๐ คะลอง = ๑ วาหะ (เกวียน)

๑๐ อัมพณะ (๑ อัมพณะ = ๑๑ สัด) = ๑ กุมภะ (หม้อ)

---

[๑๔๑] สํ.ส.อ. ๑/๑๘๑/๒๐๗, เนตฺติ.อ. ๑๑๘/๒๘๐, ขุ.สุ.อ. ๒/๖๖๓/๓๐๗, สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๑๕๔

[๑๔๒] อภิธาน. ๒/๔๘๒-๘๔

ประเทศไทยไม่ได้ใช้มาตราตวงแบบโบราณสมัยพุทธกาล จึงทำให้เข้าใจยากว่า ๑ นาฬิ มีจำนวนเพียงใด ตำราไทยส่วนใหญ่แปล **นาฬิ** ศัพท์ว่า “ทะนาน” และแปล **โทณ** ศัพท์ว่า “ทะนาน” ทำให้ทั้งสองศัพท์มีคำแปลเหมือนกัน ส่งผลให้คนอ่านสับสน

ที่จริงแล้วควรแปลศัพท์ทั้ง ๒ ดังนี้ :-

- นาฬิ ศัพท์ แปลว่า **“ทะนาน”**
- โทณ ศัพท์ แปลว่า **“สัด”**

ในปัจจุบันประเทศเมียนม่าร์ยังนิยมใช้มาตราตวงแบบสมัยโบราณเพื่อตวงข้าวสาร มีคำเรียกในภาษาพม่าว่า

๔ แล๊กซวน (กุฑุวะ) = ๑ กวานซา, สะแหล่ (ปัตถะ, นาฬิ)

๔ กวานซา (นาฬิ) = ๑ ปะยี (อาฬหกะ, ตุมพะ)

๔ ปะยี (อาฬหกะ) = ๑ ซิก (โทณะ)

๔ ซิก (โทณะ) = ๑ ติน (มานิกา)

๔ ติน (มานิกา) = ๑ โต๊ะ (ขารี)

๒๐ โต๊ะ (ขารี) = ๑ แหฺล (วาหะ, สกฏะ)

อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับปคุกกู) กล่าวว่า **นาฬิ** (กวานซา, สะแหล่) มีขนาดเท่ากับ ๑ ถ้วย โดยท่านผู้แต่งอ้างข้อความมาจากอภิธานฎีกานิสสัยของมองถองสยาดอ (พระปัญญาสามิเถระ) นอกจากนั้น ชาวพม่ารู้กันว่า ๑ กวานซา หรือ ๑ สะแหล่ มีขนาดเท่ากับกระป๋องนมข้น ๒ ใบในปัจจุบัน โดย ๑ กอบมือเทียบเท่ากับกระป๋องนมข้น ๑ ใบ และ ๒ กอบมือเทียบเท่ากับกระป๋องนมข้น ๒ ใบ นับตามสากลคือ 285 มิลลิลิตร (มล.,**ml.**)

สารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (เล่ม ๑๓ หน้า ๘๔๗๑-๗๓) กล่าวถึงมาตราตวงของไทยในสมัยก่อน ๓ แบบ ดังนี้

<u>แบบที่ ๑</u>

๓๐๐ เมล็ดข้าว = ๑ ใจมือ

๘ ใจมือ = ๑ ฟายมือ

๘ ฟายมือ = ๑ ทะนาน

<u>แบบที่ ๒</u>

๑๕๐ เมล็ดข้าว = ๑ หยิบมือ

๔ หยิบมือ = ๑ กำมือ

๔ กำมือ = ๑ ฟายมือ

<u>แบบที่ ๑</u>

๕ ทะนาน = ๑ กระเชอ

๕ กระเชอ = ๑ สัด

๕ สัด = ๑ กระชุก

๕ กระชุก = ๑ คะลอง

๕ คะลอง = ๑ เกวียน

๔ เกวียน = ๑ ตะล่อม

๕ ตะล่อม = ๑ ยุ้ง

๕ ยุ้ง = ๑ ฉาง

<u>แบบที่ ๒</u>

๒ ฟายมือ = ๑ กอบ

๔ กอบ = ๑ ทะนาน

๒๕ ทะนาน = ๑ สัด

๘๐ สัด = ๑ เกวียน

<u>แบบที่ ๓</u>

๑๕๐ เมล็ดข้าว = ๑ ใจมือ

๔ ใจมือ = ๑ กำมือ

๘ กำมือ = ๑ จังออน

๒ จังออน = ๑ แล่ง

๒ แล่ง = ๑ ทะนาน

๒๐ ทะนาน = ๑ ถัง

๑๐๐ ถัง = ๑ เกวียน

ด้วยเหตุนี้ ผู้แปลจึงแปล นาฬิ ว่า **“ทะนาน”** และแปล โทณ ว่า **“สัด”**

นอกจากนั้น คำแปลของศัพท์เหล่านี้ คือ

อาฬหกะ, ตุมพะ (กระเชอ) **มานิกา** (กระชุก)

ขารี (คะลอง) **วาหะ, สกฏะ** (เกวียน)

เป็นคำแปลที่เทียบกับมาตราตวงแบบที่ ๑ ของไทย แต่ปริมาตรของสิ่งเหล่านั้นต่างกันเล็กน้อยกับมาตราตวงของอินเดียสมัยก่อน

ขอเทียบความต่างกันไว้ดังต่อไปนี้

มาตราตวงของไทย	มาตราตวงของอินเดียสมัยก่อน
๘ ฟายมือ = ๑ ทะนาน	๔ ฟายมือ = ๑ ทะนาน (๒๘๕ มล.)
๕ ทะนาน = ๑ กระเชอ	๔ ทะนาน = ๑ กระเชอ (๑.๑๔ ลิตร)
๕ กระเชอ = ๑ สัด	๔ กระเชอ = ๑ สัด (๔.๕๖ ลิตร)
๕ สัด = ๑ กระชุก	๔ สัด = ๑ กระชุก (๑๘.๒๔ ลิตร)
๕ กระชุก = ๑ คะลอง	๔ กระชุก = ๑ คะลอง (๗๒.๙๖ ลิตร)
๕ คะลอง = ๑ เกวียน	๒๐ คะลอง = ๑ เกวียน (๑,๔๕๙.๒๐ ลิตร)

ในวิกิพีเดีย[๑๔๓]ได้กล่าวถึงมาตราตวงโบราณของไทยไว้ดังนี้

มาตราตวงข้าวของไทยในสมัยโบราณมีหลายขนาด เช่น ทะนาน ถัง สัด เกวียน

ทะนาน หมายถึง ปริมาณข้าวที่ใช้ทะนานตักหรือตวง. ทะนานเป็นกะโหลกมะพร้าวที่ตัดส่วนตันหรือส่วนที่ไม่มีรูออก โบราณกำหนดว่า ๒๐ ทะนาน มีปริมาณเท่ากับ ๑ ถัง และ ๒๕ ทะนานเท่ากับ ๑ สัด

ถัง หมายถึง ปริมาณข้าวที่ใช้ถังเป็นเครื่องตวง ถังเป็นภาชนะทรงกระบอกที่ทำด้วยไม้หรือโลหะ กำหนดจำนวน ๑๐๐ ถัง เป็น ๑ เกวียน ปัจจุบันกำหนดให้ข้าว ๑ ถัง มีน้ำหนักเท่ากับ ๑๕ กิโลกรัม

สัด หมายถึง ปริมาณข้าวที่ใช้สัดเป็นเครื่องตวง สัดเป็นภาชนะรูปทรงกระบอกทำด้วยไม้หรือสานด้วยไม้ไผ่ กำหนดปริมาณ ๑ สัด เท่ากับ ๒๕ ทะนาน

เกวียน หมายถึง ปริมาณข้าวที่บรรจุในเกวียน เกวียน คือ ยานพาหนะมีล้อ ๒ ล้อ ใช้วัวหรือควายเทียม กำหนดปริมาณข้าว ๑ เกวียน เท่ากับ ๑๐๐ ถังหรือ ๘๐ สัด

ที่มา : บทวิทยุรายการ “รู้รักภาษาไทย” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๕ เวลา ๐๗.๐๐-๐๗.๓๐ น.

---

[๑๔๓] วิกิพีเดีย เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๕ ก.ย. ๒๕๖๑

อาโปธาตุที่เป็นของเหลวมีลักษณะเกาะกุมในสรีระนี้ ดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกเตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร วาโยธาตุพยุงไว้ จึงไม่หยดไหล เมื่อไม่หยดไหลจึงแสดงภาวะเอิบอิ่ม

เตโชธาตุที่มีลักษณะร้อนเป็นไออุ่น ช่วยย่อยอาหารที่กินดื่มเป็นต้นในสรีระนี้ ดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ วาโยธาตุพยุงไว้ จึงทำให้ร่างกายอุ่นและผิวพรรณงดงาม อนึ่ง ร่างกายนี้ที่เตโชธาตุนั้นทำให้อุ่นแล้วจึงไม่เน่าเสีย

วาโยธาตุที่มีลักษณะเคลื่อนไหวและพยุงไว้แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร จึงพยุงร่างกายนี้ไว้ ทำให้ไม่ล้มตั้งตรงอยู่ได้ เมื่ออาศัยวาโยธาตุอื่นกระตุ้นจึงก่อให้เกิดวิญญัตติรูป (รูปแสดงความต้องการ) ในอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน ย่อมคู้ เหยียด เคลื่อนไหวมือและเท้าได้ เครื่องจักรคือธาตุนี้เหมือนรูปมายากลที่หลอกลวงคนโง่ว่าเป็นบุรุษสตรีเป็นต้น ดำเนินไป[ด้วยการเดินและยืนเป็นต้น]อย่างนี้

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจโดยผงธาตุ

ร่างกายที่เป็นองค์ประกอบของธาตุ แม้จะไม่มีอัตตาหรือวิญญาณผู้ทำกิริยาเป็นต้น ก็ดำเนินไปด้วยอิริยาบถต่างๆ มีการเดินเป็นต้นได้ด้วยอำนาจของจิต เหมือนเครื่องจักรที่ทำงานด้วยเชือกบังคับนั่นเอง

คำว่า สมฺทีรณวิตฺถมฺภนลกฺขณา วาโยธาตุ (วาโยธาตุที่มีลักษณะเคลื่อนไหวและพยุงไว้) หมายความว่า ลักษณะเฉพาะของวาโยธาตุคือ สภาวะตึง (วิตฺถมฺภนลกฺขณา) แต่หน้าที่ของวาโยธาตุคือเคลื่อนไหว (สมฺทีรณรสา) ตามที่ท่านจะกล่าวไว้ในข้อ ๓๕๐ ต่อไป อย่างไรก็ตาม ท่านกล่าวรวมหน้าที่ของวาโยธาตุไว้ในลักษณะเพื่อแสดงถึงการพยุงร่างกายและทำให้เคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ ด้วยอำนาจวาโยธาตุ

การกล่าวถึงสิ่งอื่นที่ใกล้เคียงกันไว้ในสิ่งเดียวกัน เป็นธรรมเนียมของการย่อคำในคัมภีร์ทางศาสนา เช่น วิธีทีฆะหรือรัสสะเป็นต้น ตามหลักภาษา มักประกอบใช้เพื่อรักษาฉันทลักษณ์ (ฉนฺทานุรกฺขณ) หรือเพื่อให้ออกเสียงง่าย (สุขุจฺจารณ) ในที่บางแห่งท่านผู้แต่งได้กล่าวถึงการออกเสียงง่ายว่าเป็นการรักษาคณะฉันท์ เช่น การทีฆะ อิ เป็น อี ในรูปว่า กตญฺชลี ในบาทคาถาว่า นโม กตฺวา กตญฺชลี (เป็นผู้กระทำอัญชลีแล้วกระทำการนอบน้อม) พระฎีกาจารย์อธิบายไว้ในฎีกา

ใหม่ของคัมภีร์กังขาวิตรณี[๑๔๔] ว่า ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ เหตุถ ทีโฆ (เป็นทีฆะในบทว่า กตญฺชลี นี้เพื่อรักษาคณะฉันท์) ความจริงการทีฆะ อิ เป็น อี ในบทนี้ไม่เกี่ยวกับฉันทลักษณ์ แต่เกี่ยวกับการออกเสียงง่าย

๔. ลักษณะเป็นต้น

[๓๕๐] การใส่ใจโดยลักษณะเป็นต้น คือ ผู้เพียรปฏิบัติน้อมนึกธาตุ ๔ อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุมีลักษณะ หน้าที่ และอาการปรากฏอย่างไร จึงใส่ใจตามลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า

ก. ปฐวีธาตุ

๑. มีลักษณะแข็ง (กกฺขฬตฺตลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่ดำรง[สหชาตธรรม] (ปติฏฺฐานรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการรับ[สหชาตธรรม]ไว้ (สมฺปฏิจฺฉน-ปจฺจุปฏฺฐานา)

ข. อาโปธาตุ :-

๑. มีลักษณะไหล (ปคฺฆรณลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่เพิ่มพูน[ให้ไหล] (พฺรูหนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการยึด[สหชาตธรรม]ไว้ (สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานา)

ค. เตโชธาตุ :-

๑. มีลักษณะร้อน (อุณฺหตฺตลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่ทำให้อุ่น (ปริปาจนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้[สหชาตธรรม]อ่อนนุ่ม (มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา)

ฆ. วาโยธาตุ :-

๑. มีลักษณะตึง (วิตฺถมฺภนลกฺขณา)

---

[๑๔๔] กงฺขา.อภินวฏีกา ๑๓๐

๒. มีหน้าที่เคลื่อนไหว (สมุทีรณรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการผลักดัน (อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานา)

ปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของธาตุ ๔ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (ข้อ ๔๓๒) ว่า

มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้ (เสสภูตตฺตยปทฏฺฐานา)

คำว่า สมุทีรณ มีคำแปล ๒ อย่างในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๗๓) ว่า "เคลื่อนไหว" หรือ "ทำให้เคลื่อนไหว" ดังนั้น หน้าที่ของวาโยธาตุคือการเคลื่อนไหวหรือทำให้เคลื่อนไหว จะเห็นได้ว่า สภาวะพองยุบเป็นอาการเคลื่อนไหวของลมในท้อง หรือสภาวะเคลื่อนไหวของลมหายใจที่เข้าออกอยู่ที่ปลายจมูกก็เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ปฏิบัติ ส่วนร่างกายของเราเคลื่อนไหวได้ด้วยอำนาจของวาโยธาตุ จึงนับว่าถูกวาโยธาตุทำให้เคลื่อนไหว ดังข้อความในวิสุทธิมรรค ข้อ ๓๔๙ ที่ผ่านมาว่า

อปราย วาโยธาตุยา สมฺภาหโต คมนฏฺฐานนิสชฺชาสยนอิริยาปเถสุ วิญฺญตฺตึ ทสฺเสติ, สมิญฺเชติ, สมฺปสาเรติ, หตฺถปาทํ ลาเฬติ.

เมื่ออาศัยวาโยธาตุอื่นกระตุ้นจึงก่อให้เกิดวิญญัตติรูปในอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน ย่อมคู้ เหยียด เคลื่อนไหวมือและเท้าได้

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๗๓) กล่าวว่า สภาวะตึงของวาโยธาตุปรากฏชัดเจนในขณะที่ร่างกายหยุดนิ่งโดยมีลักษณะพยุงอวัยวะในร่างกายไว้ ส่วนสภาวะเคลื่อนไหวหรือทำให้เคลื่อนไหวปรากฏชัดเจนในขณะเคลื่อนไหวร่างกาย นอกจากนั้น สภาวะผลักดันที่เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุก็ปรากฏในขณะเหยียดมือ/ขา คู้มือ/ขา หรือย่างเท้าไปข้างหน้า/ถอยเท้ากลับ เพราะปรากฏสภาวะผลักดันไปข้างหน้าหรือข้างหลังตามสมควร

ขออธิบายความหมายของลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ และเหตุใกล้ ดังนี้

ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า

ลกฺขณาทีสุ หิ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สภาโว วา สามญฺญํ วา ลกฺขณํ นาม. กิจฺจํ วา

สมฺปตฺติ วา รโส นาม. อุปฏฺฐานากาโร วา ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ นาม. อาสนฺนการณํ ปทฏฺฐานํ นาม.[๑๔๕]

กล่าวโดยละเอียด ในลักษณะเป็นต้น

๑. ลักษณะ คือ สภาวลักษณะ (ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่าง) หรือสามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์) ของสภาวธรรมนั้นๆ [คือรูปนาม]

๒. รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่

๓. ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการปรากฏ หรือผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ]

๔. ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

ข้อความข้างต้นมีคำอธิบายดังต่อไปนี้

๑. ลักษณะ คือ เครื่องหมายรู้รูปนาม มี ๒ อย่าง ได้แก่

ก. สภาวลักษณะ ลักษณะเฉพาะของรูปนามแต่ละอย่างที่รูปนามอย่างอื่นไม่มี เหมือนความร้อนของไฟ

ข. สามัญญลักษณะ ลักษณะทั่วไปของรูปนาม คือ ความไม่เที่ยง (อนิจจัง) เป็นทุกข์ (ทุกขัง) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตา) สามัญญลักษณะนี้เป็นสภาวะที่ผู้ปฏิบัติต้องเจริญวิปัสสนาเห็นประจักษ์ด้วยสัมมาทิฏฐิญาณในขณะบรรลุวิปัสสนาญาณ

๒. รสะ หมายความว่า หน้าที่ หรือความบริบูรณ์ของหน้าที่ จัดเป็นการอุปถัมภ์รูปนามนั้นโดยอาศัยผลของตน ดังข้อความว่า

รโส ตสฺเสว อตฺตโน ผลํ ปติ ปจฺจยภาโว.[๑๔๖]

รสะ คือ การอุปถัมภ์รูปนามนั้นโดยอาศัยผลของตน

รสะแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๒.๑ กิจจรสะ หน้าที่ของปรมัตถธรรม เหมือนการที่ไฟทำให้อาหารสุก

๒.๒ สัมปัตติรสะ ความบริบูรณ์ เหมือนแสงสว่างของไฟ เป็นความเกิดขึ้นเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ คุณลักษณะที่เด่นชัด

---

[๑๔๕] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๑๐

[๑๔๖] ที.ม.ฏีกา ๒/๖๓/๖๕

ธรรมบางอย่างมีหน้าที่ปรากฏชัดเจน บางอย่างมีความบริบูรณ์ปรากฏชัดเจน บางอย่างมีทั้งหน้าที่และความบริบูรณ์ปรากฏชัดเจนทั้งสองอย่าง อย่างไรก็ตาม ความหมายว่า "หน้าที่" เป็นอรรถที่ใช้มากที่สุดในเรื่องนี้ ดังนั้น จึงจะแปล รส ศัพท์ว่า "หน้าที่" แต่ในฐานะที่ รส ศัพท์มีอรรถว่า "ความบริบูรณ์" ก็จะแปลว่า "ความบริบูรณ์" ตามสมควร

๓. ปัจจุปัฏฐาน อาการปรากฏ หรือผลที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ เหมือนควันไฟที่ทำให้คนที่อยู่ในที่ไกลรู้ว่ามีไฟอยู่ ดังข้อความว่า

อุปฏฺฐานากาโรติ คเหตพฺพภาเวน ญาณสฺส อุปฏฺฐหนากาโร. ผลํ ปน อตฺตโน การณํ ปฏิจฺจ ตปฺปฏิพิมฺพภาเวน ปฏิมุขํ วา อุปฏฺฐาตีติ ปจฺจุปฏฺฐานํ.[๑๔๗]

คำว่า อุปฏฺฐานากาโร (อาการปรากฏ) คือ อาการที่ปรากฏแก่ปัญญาโดยความเป็นสภาวะที่ควรรับรู้ ส่วนผลได้ชื่อว่า ปัจจุปัฏฐาน โดยความหมายว่า เป็นสภาวะที่ปรากฏเฉพาะหน้าด้วยความเหมือนกับเหตุนั้นโดยอาศัยเหตุของตน

ปจฺจุปฏฺฐานํ ตสฺส ปรมตฺถโต วิชฺชมานตฺตา ยาถาวโต ญาณสฺส โคจรภาโว.[๑๔๘]

ปัจจุปัฏฐานเป็นอารมณ์ของปัญญาที่รู้เห็นตามความเป็นจริง เพราะรูปนามนั้นมีอยู่จริงโดยปรมัตถ์

ปัจจุปัฏฐานแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๓.๑ อุปัฏฐานาการปัจจุปัฏฐาน คือ ลักษณะที่ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ เพราะเป็นสภาวะที่ควรรู้เห็นด้วยปัญญาในขณะหยั่งเห็นปรมัตถธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง

๓.๒ ผลปัจจุปัฏฐาน คือ สภาวะที่ดำรงอยู่เฉพาะหน้าต่อเหตุโดยความเป็นผลที่เหมือนกับเหตุซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุนั้นๆ

ส่วนใหญ่ปัจจุปัฏฐานจะมีความหมายว่า "อาการปรากฏ" ดังนั้น จึงแปลคำนี้ว่า "ปรากฏแก่ญาณของผู้ปฏิบัติ" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่าของท่านอาจารย์มหาสีสยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) แต่ในที่บางแห่งซึ่งมีความหมายว่า "ผล" ก็จะแปลว่า "ผล" ตามสมควร

๔. ปทัฏฐาน เหตุใกล้ เหมือนคนก่อไฟ ดังข้อความว่า

---

[๑๔๗] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๑/๗๘

[๑๔๘] ที.ม.ฏีกา ๒/๖๓/๖๕

ปทฏฺฐานํ อาสนฺนการณํ. เตนสฺส ปจฺจยายตฺตวุตฺติตา ทสฺสิตา.[๑๔๙]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ ดังนั้น จึงแสดงว่ารูปนามนั้นดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุ-ปัจจัย

เหตุที่ก่อให้เกิดปรมัตถธรรมนั้นๆ มีทั้งเหตุไกลและเหตุใกล้ ในเหตุทั้งสองนั้น เหตุใกล้ชื่อว่าปทัฏฐาน คำว่า ปทัฏฐาน ระบุถึงเหตุใกล้ที่ก่อให้เกิดปรมัตถธรรมนั้นๆ

คัมภีร์อภิธรรมอื่นๆ กล่าวถึงเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำ ดังต่อไปนี้

สามญฺญํ วา สภาโว วา ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ
กิจฺจํ วา ตสฺส สมฺปตฺติ รโสติ ปริทีปิโต.

ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ อุปฏฺฐานนโยปิ วา
อาสนฺนการณํ ยํ ตุ ตํ ปทฏฺฐานสญฺญิตํ.[๑๕๐]

ลักษณะ คือ สภาวธรรม (สภาวลักษณะ) หรือความเสมอกันของธรรม [มีความไม่เที่ยงเป็นต้น] (สามัญญลักษณะ)

รสะ คือ หน้าที่ หรือความบริบูรณ์แห่งหน้าที่

ปัจจุปัฏฐาน คือ ผล[ที่เกิดพร้อมกับเหตุหรือภายหลังจากเหตุ] หรืออาการปรากฏ

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้

ตํตํสภาโว ลกฺขณํ กิจฺจสมฺปตฺติโย รโส
คยฺหากาโร ผลํ วาปิ ปจฺจุปฏฺฐานสญฺญิตํ.

อาสนฺนการณํ ยํ ตํ ปทฏฺฐานนฺติ ตํ มตํ
ธมฺมานํ ววตฺถานาย อลํ เอเต วิพุทฺธิโน.[๑๕๑]

ลักษณะ คือ สภาพนั้นๆ [มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์เป็นต้น เหมือนความร้อนของไฟ]

---

[๑๔๙] ที.ม.ฏีกา ๒/๖๓/๖๕

[๑๕๐] อภิ.วตาร ๖๓๓-๓๔

[๑๕๑] ปรมตฺถ.ฏีกา ๑๓/๑๙

รสะ คือ หน้าที่ [เหมือนการที่ไฟทำให้สุก] หรือความบริบูรณ์ [เหมือนแสงสว่างของไฟ]

ปัจจุปัฏฐาน คือ อาการ[ปรากฏ]ที่ปัญญาพึงรับรู้หรือผล [เหมือนควันไฟ]

ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ [เหมือนคนก่อไฟ]

ธรรมเหล่านั้น [ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐาน] ย่อมสมควรที่บัณฑิตชนจะพึงกำหนดรู้

๕. สมุฏฐาน

[๓๕๑] การใส่ใจโดยสมุฏฐาน คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจตามสมุฏฐานอย่างนี้ว่า ในโกฏฐาสะ ๔๒ มีผมเป็นต้นที่ได้อธิบายขยายความปฐวีธาตุเป็นต้นโดยละเอียดดังกล่าว

ก. โกฏฐาสะ ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง และมูตร มีอุตุเป็นสมุฏฐาน (อุตุชรูป) [เพราะไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรม จิต หรืออาหาร[๑๕๒]]

ข. โกฏฐาสะ ๔ เหล่านี้ คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีอุตุหรือจิตเป็นสมุฏฐาน (อุตุชรูปหรือจิตตชรูป) [เพราะเกิดจากอุตุบ้าง จิตบ้าง[๑๕๒]]

ค. เตโชธาตุซึ่งย่อยอาหารที่บริโภคเป็นต้น มีกรรมเป็นสมุฏฐาน (กรรมชรูป)

ฆ. ลมหายใจเข้าออก มีจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตตชรูป)

ง. โกฏฐาสะที่เหลือทั้งหมด [ผมเป็นต้น ๒๔ เตโชธาตุ ๓ อย่างแรก และวาโยธาตุ ๕ อย่างเว้นลมหายใจเข้าออก] มีสมุฏฐาน ๔ (จตุชรูป) [เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมเป็นต้น]

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

อุตุชา ปจมา เวทา ทุติยา จิตฺโตตุชา สิยุํ
ปริปาจโก กมฺมฏฺโจ อานาปานา ตุ จิตฺตชา
จตุชา เสสา สพฺเพปิ เวทิตพฺพา สุธีมตา.

---

[๑๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๑/๕๓๗

โกฏฐาสะ ๔ อย่างแรกเกิดจากอุตุ โกฏฐาสะ ๔ ที่สองเกิดจากอุตุหรือ
จิต เตโชธาตุซึ่งย่อยอาหารเกิดจากกรรม ลมหายใจเข้าออกเกิดจากจิต
โกฏฐาสะที่เหลือทั้งหมดเกิดจากสมุฏฐาน ๔ ผู้มีปัญญาพึงทราบ

คำว่า เวท ในบาทที่ ๑ เป็นโลกสังเกตสังขยา คือ จำนวนที่เข้าใจกันทางโลก เพราะชาวโลกเข้าใจว่า เวท ศัพท์มีความหมายว่า "พระเวท" และพระเวทก็มี ๔ อย่าง คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอถรรพเวท ดังนั้น คำนี้จึงเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงเลข ๔

๖. ความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน

[๓๕๒] การใส่ใจโดยความต่างกันและความเป็นอย่างเดียวกัน คือ ธาตุทั้งหมดมีลักษณะของตนเป็นต้นต่างกัน กล่าวคือ ปฐวีธาตุมีลักษณะ หน้าที่ และอาการปรากฏอื่นไปจากอาโปธาตุเป็นต้น แต่ธาตุเหล่านั้นแม้จะมีลักษณะเป็นต้นและสมุฏฐานมีกรรมเป็นต้นต่างกัน ก็เป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น กล่าวโดยละเอียดว่า ธาตุทุกอย่างชื่อว่า รูป เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะแปรปรวน และชื่อว่า มหาภูตรูป เพราะเหตุคือความใหญ่โตปรากฏชัดเจนเป็นต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้อธิบายลักษณะแปรปรวนของรูปว่า

รุปฺปนญฺเจตฺถ สีตาทิวิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺติ.[๑๕๓]

อนึ่ง ความแปรปรวนในเรื่องนี้ เป็นการเกิดขึ้นโดยความแตกต่างกันเมื่อมีการประชุมของเหตุปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น

รูปมีลักษณะแปรปรวนชัดเจน คือ เมื่อมีเหตุปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นหรือความร้อนเป็นต้น กระแสรูปที่เกิดก่อนและกระแสรูปที่เกิดภายหลังย่อมมีลักษณะแปรปรวนไม่เหมือนเดิม นี้คือลักษณะแปรปรวนซึ่งเกี่ยวกับรูปทั้งหมด ส่วนนามมีลักษณะทั่วไปที่เหมือนกับนามทั้งหมด คือลักษณะน้อมสู่อารมณ์ที่เรียกว่า นมนลักษณะ หมายถึง การรับรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ ได้นั่นเอง

---

[๑๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๒/๙๕

ข้อความว่า "ใหญ่โตปรากฏชัดเจนเป็นต้น" หมายความว่า ธาตุเหล่านั้นเรียกว่า มหาภูต ด้วยเหตุเหล่านี้คือ

๑. ใหญ่โตปรากฏชัดเจน (มหนฺตปาตุภาวโต)

๒. คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษิณี (มหาภูตสามญฺญโต)

๓. ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (มหาปริหารโต)

๔. มีความแปรปรวนมากมาย (มหาวิการโต)

๕. ยิ่งใหญ่มีจริง (มหตฺตา ภูตตฺตา จ)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. ใหญ่โตปรากฏชัดเจน (มหนฺตปาตุภาวโต)

- มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานีติ มหาภูตานิ = รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน ชื่อว่า มหาภูต

(มหนฺต <ใหญ่โต> + ภูต <ปรากฏชัดเจน> สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษิณี (มหาภูตสามญฺญโต)

๒.๑ มหาภูโต วิย มหาภูตานิ = รูปที่คล้ายกับมายากร ชื่อว่า มหาภูต

(มหาภูต (มายากร) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒.๒ มหาภูตา วิย มหาภูตานิ = รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ ชื่อว่า มหาภูต

(มหาภูต (อมนุษย์) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒.๓ มหาภูตา วิย มหาภูตานิ = รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี ชื่อว่า มหาภูต

(มหาภูต (นางยักษิณี) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๓. ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (มหาปริหารโต)

๓.๑ มหนฺเตหิ ฆาสจฺฉาทนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานีติ มหาภูตานิ = รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต

(มหนฺต <เหตุอันมาก> + ภูต <ดำเนินไป> ตติยาตัปปุริสสมาส)

๓.๒ - มหนฺเตหิ ปริหริตพฺพานีติ มหาปริหารานิ.

- มหาปริหารานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ = รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็น

อันมาก ชื่อว่า มหาภูต (มหาปริหาร <ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก> + ภูต <เป็น> สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาปริหารภูต ลบ ปริหาร ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

๔. **มีความแปรปรวนมากมาย** (มหาวิการโต)

- มหาวิกาโร เอตฺถ อตฺถีติ มหาวิการวนฺตานิ.

- มหาวิการวนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ = ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย (มหาวิการ <มีความแปรปรวนมากมาย> + ภูต <ภูตรูป> วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาวิการวนฺตุภูต ลบ วิการวนฺตุ ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

๕. **ยิ่งใหญ่มีจริง** (มหตฺตา ภูตตฺตา จ)

- มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ = รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง[โดยปรมัตถ์] ชื่อว่า มหาภูต (มหนฺต <ยิ่งใหญ่> + ภูต <มีจริง> สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

มหนฺตา ปาตุภูตาติ มหาภูตสมาติ วา
มหาปริหารโต จาปิ มหาวิการโตปิ จ
มหตฺตา ภูตตฺตา จาปิ มหาภูตานิ วุจฺจเร.

[ธาตุเหล่านั้น]เรียกว่า มหาภูตรูป เพราะใหญ่โตปรากฏชัดเจน, เพราะคล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษิณี, เพราะควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก, เพราะมีความแปรปรวนมากมาย และเพราะยิ่งใหญ่มีจริง

ในเรื่องนั้น ข้อความว่า "ใหญ่โตปรากฏชัดเจน" หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสรูปที่มีใจครองและไม่มีใจครอง

เพราะมีรูปเกิดขึ้นไม่อาจนับจำนวนได้ด้วยอำนาจสมูหบัญญัติและสันตติบัญญัติ โดยความเป็นกลุ่มรูปกลาปหลายแสนกลุ่ม และมีรูปเกิดขึ้นกว้างยาวหลายโยชน์[๑๕๔]

---

[๑๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๒/๕๓๘

คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานีติ มหาภูตานิ = รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน ชื่อว่า มหาภูต (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ผลของกรรมฝ่ายโลกิยะ เรียกว่า อุปาทินนะ ส่วนรูปที่เนื่องด้วยผลดังกล่าว เรียกว่า อุปาทินนสันดาน คือ กระแสรูปที่เป็นผลของกรรม กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ รูปที่ถูกยึดมั่นด้วยตัณหาทิฏฐิว่าเป็นสัตว์บุคคลที่มีชีวิต หมายถึง รูปที่มีใจครองนั่นเอง ส่วนรูปที่อยู่ภายนอกร่างกายของสิ่งที่มีชีวิต เรียกว่า อนุปาทินนะ เพราะไม่ใช่ผลของกรรมดังกล่าว หมายถึง รูปที่ไม่มีใจครอง ดังข้อความว่า

ตตฺถ **อชฺฌตฺตํ อุปาทินฺเน รูเป**ติ อตฺตโน หตฺถาทิเภเท รูเป.[๑๕๕]

ในพากย์นั้น คำว่า อชฺฌตฺตํ อุปาทินฺเน รูเป (ในอุปาทินนรูปภายใน) คือ ในรูปมีมือเป็นต้นของตน

อุปาทินฺนนฺติ น กมฺมสมุฏฺฐานเมว. อวิเสเสน ปน สรีรฏฺฐกสฺเสตํ คหณํ. สรีรฏฺฐกญฺหิ อุปาทินฺนํ วา โหตุ อนุปาทินฺนํ วา, อาทินฺนคหิตปรามฏฺฐวเสน สพฺพํ อุปาทินฺนเมว นาม.[๑๕๖]

คำว่า อุปาทินฺนํ (เป็นอุปาทินนะ) มิใช่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น แต่คำนี้หมายเอารูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยสามัญทั่วไป ดังจะเห็นได้ว่า รูปอันตั้งอยู่ในสรีระจะเป็นกรรมชรูปหรือมิใช่กรรมชรูปก็ตาม ก็ได้ชื่อว่า อุปาทินนะ ด้วยการยึดถือ[ว่าเป็นของเรา] และการยึดมั่นผิด[ว่าเป็นเรา]

ตามหลักภาษาคำว่า อุปาทินฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตณฺหาทิฏฺฐีหิ ทฬฺหํ อุปาทียิตฺถาติ อุปาทินฺนํ = รูปที่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทินนะ

หมายถึง กรรมชรูป เพราะกรรมชรูปเป็นผลของกรรมที่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่นว่าเป็นเรา ของเรา คำนี้มิได้หมายเฉพาะกรรมชรูปตามความหมายของศัพท์เท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึง

---

[๑๕๕] วิ.มหา.อ. ๒/๒๓๘/๘

[๑๕๖] อภิ.สํ.อ. ๑/๙๖๗/๓๙๗

รูปทั้งหมดที่ตั้งอยู่ในสรีระ เพราะรูปทั้งหมดนั้นถูกตัณหายึดถือว่าเป็นของเราและทิฏฐิยึดมั่นผิดว่าเป็นเรา

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุปาทินฺน มาจาก อุป (มั่น) + อาทินฺน (ยึด) โดยอุปสรรค คือ อุป มีความหมายว่า ทฬฺห (มั่น) ดังข้อความว่า

> **อุปาทินฺนนฺติ** ทฬฺหํ อาทินฺนํ, อหํ มมนฺติ เอวํ ทฬฺหํ อาทินฺนํ, คหิตํ ปรามฏฺฐนฺติ อตฺโถ.[๑๕๗]
>
> คำว่า อุปาทินฺนํ แปลว่า ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดมั่น หมายความว่า ถูกยึดถือ คือ ถูกยึดผิดว่าเป็นเรา ของเรา

อย่างไรก็ตาม ในฐานะอื่นคำว่า อุปาทินฺน มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า “หมู่รูปนามที่ถูกกรรมอันตัณหาและทิฏฐิเข้าถึงยึดมั่นว่าเป็นผล” หมายถึง วิบากนามขันธ์ฝ่ายโลกิยะและกฏัตตารูป (กรรมชรูป) ตามนัยนี้คำว่า อุปาทินฺน มาจาก อุป (เข้าถึง) + อาทินฺน (ยึดถือ) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

> อารมฺมณกรณวเสน ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนา ผลภาเวน คหิตาติ **อุปาทินฺนา**.[๑๕๘]
>
> คำว่า อุปาทินนะ คือ ธรรมทั้งหลายที่ถูกกรรมอันตัณหาและทิฏฐิเข้าถึงโดยรับเป็นอารมณ์ยึดถือว่าเป็นผล

ความใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสรูปที่ไม่มีใจครองมีกล่าวไว้แล้วในพุทธานุสสตินิทเทสตามนัยเป็นต้นว่า

> ทฺเว สตสหสฺสานิ จตฺตาริ นหุตานิ จ
> เอตฺตกํ พหลตฺเตน สงฺขาตายํ วสุนฺธรา.
>
> แผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนามีขนาดเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์

---

[๑๕๗] วิสุทฺธิ. ๑/๓๐๗/๓๘๗

[๑๕๘] อภิ.สํ.อ. ๑/๔/๙๐

มหาภูตรูปดังกล่าวใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสรูปที่มีใจครองโดยสรีระของปลา เต่า เทวดา และอสูร เป็นต้น [เพราะสรีระของเทวดาและอสูรเป็นต้นสูง ๓ คาวุตเป็นต้น[๑๕๙]] (๑) ดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

สนฺติ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท โยชนสติกาปิ อตฺตภาวา.[๑๖๐]

ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรมีสรีระยาว ๑๐๐ โยชน์

ข้อความว่า “คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษิณี” หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้มิใช่สีเขียวเองก็แสดงอุปาทายรูปสีเขียวได้ มิใช่สีเหลืองเองก็แสดงอุปาทายรูปสีเหลืองได้ มิใช่สีแดงเองก็แสดงอุปาทายรูปสีแดงได้ มิใช่สีขาวเองก็แสดงอุปาทายรูปสีขาวได้ อุปมาเหมือนมายากรเล่นกลทำน้ำให้เป็นแก้วมณี ทำดินให้เป็นทอง แสดงรูปยักษ์หรือนกทั้งที่ตนมิใช่ยักษ์หรือนก ดังนั้นจึงเรียกว่า มหาภูตรูป เพราะคล้ายกับมายากรที่ชื่อว่า มหาภูต (๒)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มายากร (มหนฺโต ภูโต มหาภูโต = ชนผู้เก่งกาจ ชื่อว่า มหาภูต) <วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส> หรือ มหนฺตานิ อภูตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต (ผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย ชื่อว่า มหาภูต) <สัตตมีพหุพพีหิสมาส>

๒. รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูโต วิย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับมายากร ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (มายากร) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

ตามอรรถแรกคือมายากร คำว่า มหาภูต มาจาก มหนฺต (เก่งกาจ) + ภูต (ชน) แปลง มหนฺต เป็น มหา จึงได้รูปว่า มหาภูต ในวิสุทธิมรรคมหาฏีกาทุกฉบับพบรูปว่า

มหนฺโต อพฺภุโต, มหนฺตานิ วา อภูตานิ เอตฺถาติ **มหาภูโต**.

ผู้มีสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากมาย หรือผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย ชื่อว่า มหาภูต

ตามรูปวิเคราะห์แรกของปาฐะนี้ว่า

- มหนฺตานิ อพฺภุตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต = ผู้มีสิ่งที่น่าอัศจรรย์มากมาย ชื่อว่า มหาภูต

---

[๑๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๒/๕๓๘

[๑๖๐] วิ.จู. ๗/๓๘๕/๒๑๐, ขุ.อุ. ๒๕/๔๕/๑๖๗, องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๒๐/๑๗๐

คำว่า มหาภูต มาจาก มหพฺภุต ซ้อน พฺ อักษร และทีฆะ อุ ใน ภุ เป็น อู จึงได้รูปว่า มหาภูต ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสาฎีกา[๑๖๑]

อย่างไรก็ตาม คำว่า อพฺภุโต ไม่ถูกต้อง แต่ควรมีรูปว่า ภูโต เพราะมณิสารมัญชูสา-ฎีกา[๑๖๑] ที่แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้เอ่ยถึงข้อความจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกานี้ว่า มหนฺโต ภูโต, มหนฺตานิ วา อภูตานิ เอตฺถาติ มหาภูโต (ชนผู้เก่งกาจ หรือผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมาย ชื่อว่ามหาภูต) อีกทั้งคัมภีร์มูลฎีกาได้กล่าวว่า

อเนกจฺฉริยทสฺสเนน อเนกาภูตวิเสสทสฺสนวเสน จ มายากาโร มหนฺโต ภูโตติ มหาภูโต.[๑๖๒]

มายากรชื่อว่ามหาภูต โดยความหมายว่า ชนผู้เก่งกาจ เพราะแสดงสิ่งที่น่าอัศจรรย์อันมากมาย และแสดงสิ่งของพิเศษที่ไม่เคยมีมาก่อนอันมากมาย

ตามนัยที่ ๒ คำว่า มหาภูต (มายากร) มาจาก มหนฺต (มากมาย) + อภูต (วัตถุที่ไม่มีจริง) เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า มหนฺตอภูต (ผู้มีวัตถุที่ไม่มีจริงมากมายส) แล้ว ให้แปลง มหนฺต เป็น มหา และลบสระ อ ของ อภูต ศัพท์ ดังคำว่า กทาสฺสุ (กทา + อสฺสุ), ยทาสฺส (ยทา + อสฺส), ตทาสฺส (ตทา + อสฺส) โดยลบด้วยสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์[๑๖๓] ว่า ปโร กฺวจิ (ลบสระหลังในที่บางแห่ง)

ในวิสุทธิมรรค ฉบับฉัฏฐสังคีติ (เล่ม ๑ หน้า ๓๖๒) และฉบับมหาจุฬาฯ (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๖) พบรูปว่า

ยถา จ สยํ เนว ยกฺโข น ยกฺขี สมาโน ยกฺขภาวมฺปิ ยกฺขิภาวมฺปิ ทสฺเสติ.
แสดงรูปยักษ์หรือยักษิณีทั้งที่ตนมิใช่ยักษ์หรือยักษิณี

แต่วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๒๔) กล่าวว่า ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า

ยถา จ สยํ เนว ยกฺโข น ปกฺขี สมาโน ยกฺขภาวมฺปิ ปกฺขิภาวมฺปิ ทสฺเสติ.
แสดงรูปยักษ์หรือนกทั้งที่ตนมิใช่ยักษ์หรือนก

---

[๑๖๑] มณิสาร.ฏีกา ๒/๓/๙๑
[๑๖๒] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๕๘๔/๑๗๒
[๑๖๓] โมคฺ. ๑/๒๗

เพราะความหมายว่า ยักษิณี ไม่เหมาะสมโดยอรรถและศัพท์ในเรื่องนี้ อีกทั้งคัมภีร์อัฏฐสาลินี (ข้อ ๕๘๔ หน้า ๓๕๘) และอภิธัมมาวตารฎีกาใหม่ (คำอธิบายคาถา ๖๒๖) ก็กล่าวถึงรูปว่า ปกฺขี, ปกฺขิภาวมฺปิ แม้ฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๙๑) ก็กล่าวถึงรูปว่า ปกฺขี, ปกฺขิ-ภาวมฺปิ เช่นเดียวกัน จึงสรุปความได้ว่ารูปนี้เป็นปาฐะเดิมของท่านผู้แต่ง

อีกอย่างหนึ่ง อมนุษย์มียักษ์เป็นต้นเข้าสิงผู้ใด ที่อยู่ของอมนุษย์เหล่านั้นไม่อาจกล่าวว่าดำรงอยู่ในภายในหรือภายนอกของเขา ทั้งจะมิได้อาศัยผู้นั้นอยู่ก็หาไม่ ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉันนั้น ไม่อาจกล่าวว่าดำรงอยู่ในภายในหรือภายนอก ทั้งจะมิได้อาศัยกันและกันอยู่ก็หาไม่ ดังนั้น จึงเรียกว่ามหาภูตรูป เพราะคล้ายกับอมนุษย์มียักษ์เป็นต้น เนื่องจากไม่อาจคาดคะเนที่ตั้งได้

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. อมนุษย์ = มหนฺตา ภูตา มหาภูตา (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต) (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (อมนุษย์) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ (อมนุษย์มียักษ์เป็นต้น) โดยประกอบใช้ มหาภูต ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ ดังคำว่า ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ[๑๖๔] (เทวดาเหล่าใดมาชุมนุมกันในสถานที่นี้) ตามนัยนี้ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต) แต่ในที่นี้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นปุงลิงค์ว่า มหนฺตา ภูตา มหาภูตา (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต) ตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา เพื่อให้มีลิงค์เดียวกันกับ มหาภูต ศัพท์ที่มีอรรถว่ามายากร เป็นต้น ดังข้อความว่า

ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตาย นปุํสกตา กตา.[๑๖๕]

ท่านกระทำนปุงสกลิงค์ไว้ เพราะ ภูต ศัพท์เป็นได้ทั้งสองลิงค์

---

[๑๖๔] ขุ.ขุ. ๒๕/๑/๕

[๑๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๕๒/๕๓๙

อีกอย่างหนึ่ง มหาภูตคือนางยักษิณีปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้ ย่อมล่อลวงสัตว์[คือบุรุษ]ด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชอบใจ ฉันใด แม้มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ฉันนั้น ปกปิดลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันจำแนกเป็นความแข็งเป็นต้นย่อมล่อลวงคนเขลามิให้เห็นความเป็นจริงของตนด้วยผิวพรรณอันน่าชอบใจในสรีระหญิงชายเป็นต้น ด้วยทรวดทรงของอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชอบใจ ด้วยการกรีดกรายมือเท้าและการยักคิ้วอันน่าชอบใจ ดังนั้นจึงเรียกว่า มหาภูต เพราะคล้ายกับมหาภูตคือนางยักษิณี เนื่องจากเป็นสภาพล่อลวง (๒)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. นางยักษิณี = มหนฺตา ภูตา มหาภูตา (สัตว์ผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า มหาภูต)

<วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส>

๒. รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี = มหาภูตา วิย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (นางยักษิณี) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

คำว่า มหาปริหารโต แปลว่า “ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก” กล่าวคือ มหาภูต-รูปเหล่านี้ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะต้องปรนเปรอทุกวัน ดังนั้นจึงเรียกว่า มหาภูต (รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก) หรือเรียกว่ามหาภูต เพราะเป็นรูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก (๓)

คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก

- มหนฺเตหิ ฆาสจฺฉาทนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานีติ มหาภูตานิ = รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต (ตติยาตัปปุริสสมาส มาจาก มหนฺต <เหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก> + ภูต <ดำเนินไป>)

๒. รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก

- มหนฺเตหิ ปริหริตพฺพานีติ มหาปริหารานิ.

- มหาปริหารานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ = รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก

ชื่อว่า มหาภูต (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาปริหารภูต ลบ ปริหาร ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

ข้อความว่า "มีความเปลี่ยนแปลงมาก" หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ที่มีใจครองและไม่มีใจครองมีความเปลี่ยนแปลงมาก

คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหาวิกาโร เอตฺถ อตฺถีติ มหาวิการวนฺตานิ.

(มหาวิการ ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- มหาวิการวนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ = ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย ชื่อว่า มหาภูต (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาวิการวนฺตุภูต ลบ วิการวนฺตุ ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า)

ในเรื่องนั้น ความเปลี่ยนแปลงของรูปที่ไม่มีใจครองปรากฏชัดเจนในเวลากัปพินาศ ความเปลี่ยนแปลงของรูปที่มีใจครองปรากฏชัดเจนในเวลาธาตุกำเริบ กล่าวคือ :-

ภูมิโต วุฏฺฐิตา ยาว พฺรหฺมโลกา วิธาวติ
อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก ฑยฺหมานมฺหิ เตชสา.

เมื่อโลกถูกไฟ[บรรลัยกัลป์]เผาอยู่ เปลวไฟพวยพุ่งขึ้นจากพื้นดินจนกระทั่งถึงพรหมโลก

โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาลํ วิลียติ
กุปิเตน ยทา โลโก สลิเลน วินสฺสติ.

เมื่อใด โลกพินาศด้วยน้ำอันแปรปรวนแล้ว เมื่อนั้นอาณาเขตหนึ่งคือแสนโกฏิจักรวาลจะวอดวายไป

โกฏิสตสหสฺเสกํ จกฺกวาฬํ วิกีรติ
วาโยธาตุปฺปโกเปน ยทา โลโก วินสฺสติ.

เมื่อใดโลกพินาศด้วยธาตุลมกำเริบ เมื่อนั้นอาณาเขตหนึ่งคือแสน-โกฏิจักรวาลจะกระจัดกระจายไป

ปตฺถทฺโธ ภวติ กาโย ทฏฺโจ กฏฺจมุเขน วา
ปถวีธาตุปฺปโกเปน โหติ กฏฺจมุเขว โส.

ร่างกายย่อมแข็งกระด้างเพราะปฐวีธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อมแข็งกระด้าง ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้

ปูติโย ภวติ กาโย ทฏฺโจ ปูติมุเขน วา
อาโปธาตุปฺปโกเปน โหติ ปูติมุเขว โส.

ร่างกายย่อมเน่าเปื่อยเพราะอาโปธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากเน่ากัดย่อมเน่าเปื่อย ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากเน่า

สนฺตตฺโต ภวติ กาโย ทฏฺโจ อคฺคิมุเขน วา
เตโชธาตุปฺปโกเปน โหติ อคฺคิมุเขว โส.

ร่างกายย่อมเร่าร้อนเพราะเตโชธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไฟกัดย่อมเร่าร้อน ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไฟ

สญฺฉินฺโน ภวติ กาโย ทฏฺโจ สตฺถมุเขน วา
วาโยธาตุปฺปโกเปน โหติ สตฺถมุเขว โส.

ร่างกายย่อมขาดยับเพราะวาโยธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากมีดกัดย่อมขาดยับ ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากมีด

โดยประการดังนี้ ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย ชื่อว่า มหาภูตรูป (๔)

คำว่า โหติ กฏฺจมุเขว โส แปลตามศัพท์ว่า "ร่างกายนั้นเหมือนตกอยู่ในปากของงูปากไม้" แต่ในที่นี้แปลโดยอรรถว่า "ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้" ตามวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๖๘๐)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกากล่าวว่า วา ศัพท์ในบาทคาถาที่ ๒ ว่า ทฏฺโฐ กฏฺฐมุเขน วา มีอรรถ ๓ ประการ จึงมีคำแปลในคาถาเหล่านี้ ๓ ประการตามอรรถของ วา ศัพท์ ดังนี้

๑. อุปมา (เปรียบเทียบ) แปลว่า "เหมือน" มีคำแปลว่า "ร่างกายย่อมแข็งกระด้างเพราะปฐวีธาตุแปรปรวน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อมแข็งกระด้าง ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้"

๒. อวธารณะ (ตัดสิน) แปลว่า "นั่นเทียว" มีคำแปลว่า "ร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อมแข็งกระด้างเพราะปฐวีธาตุแปรปรวนนั่นเทียว ร่างกายนั้นจึงเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้"

๓. อนิยมะ (ไม่แน่นอน) แปลว่า "หรือ" มีคำแปลว่า "ร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัดย่อมแข็งกระด้างหรือไม่แข็งกระด้าง[ด้วยมนต์หรือยา] ร่างกายนั้นเหมือนถูกกัดด้วยงูปากไม้เพราะปฐวีธาตุแปรปรวน"

ข้อความว่า "ยิ่งใหญ่มีจริง" หมายความว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ยิ่งใหญ่ เพราะควรกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันยิ่งใหญ่ และมีจริง เพราะมีอยู่จริง[โดยปรมัตถ์] ดังนั้นจึงชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะยิ่งใหญ่มีจริง

คำว่า มหาภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ = รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง[โดยปรมัตถ์] ชื่อว่า มหาภูต (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข้อความว่า "มหาภูตรูปเหล่านี้ยิ่งใหญ่ เพราะควรกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันยิ่งใหญ่" หมายความว่า ชื่อว่ามหาภูตรูปนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงเหตุ โดยใช้ผลมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ กล่าวคือ มหาภูตรูปเป็นอารมณ์ของความเพียรดังกล่าว จัดเป็น*เหตุ* ส่วนความเพียรในการกำหนดรู้มหาภูตรูปเป็น*ผล* ดังนั้น การกล่าวถึงเหตุคือ*มหาภูตรูป* โดยใช้ผลคือ*ความเพียร* มาตั้งเป็นชื่อของเหตุ จึงเป็นการณูปจาระ ดังคำว่า อายุ ฆตํ (เนยใสเป็นอายุ) ข้อความนี้หมายถึงเนยใสที่เป็นเหตุให้อายุยืน จึงกล่าวโดยอ้อมว่าเนยใสเป็นอายุ ดังนั้น จึงเป็นการกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลคืออายุมาตั้งเป็นชื่อของเหตุคือเนยใส จัดเป็นการณูปจาระ ดังคำอธิบายว่า

เอตฺถ อายุวฑฺฒนการณภูเต ฆเต การิยภูตอายุโน โวหาโร อาโรปิโต โหติ.[๑๖๖]
ในอุทาหรณ์นี้ ชื่อของอายุที่เป็นผลถูกยกขึ้นไว้ในเนยใสที่เป็นเหตุให้อายุยืน

ธาตุทั้งหมดนั้นชื่อว่า มหาภูตรูป ด้วยเหตุคือความใหญ่โตปรากฏชัดเจนเป็นต้น โดยประการฉะนี้ (๕)

สรุปความในเรื่องนี้ว่า คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. **ใหญ่โตปรากฏชัดเจน** (มหนฺตปาตุภาวโต)

รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจนในกระแสรูปของสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น ป่า ภูเขา มหาสมุทร และจักรวาล เป็นต้น และในกระแสรูปของสัตว์ที่มีชีวิต เช่น ปลา เต่า นาค ยักษ์ เทวดา อสูร เป็นต้น

๒. **คล้ายกับมายากร อมนุษย์ และนางยักษิณี** (มหาภูตสามญฺญโต)

๒.๑ รูปที่คล้ายกับมายากร คือ มายากรเล่นกลทำน้ำให้เป็นแก้วมณี ทำดินให้เป็นทอง แสดงตนเป็นรูปยักษ์หรือยักษิณีได้ ฉันใด มหาภูตรูปเหล่านี้มิใช่สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาว ก็ทำให้เกิดอุปาทายรูปที่เป็นสีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีขาวได้ ฉันนั้น

๒.๒ รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ คือ ที่อยู่ของอมนุษย์ที่เข้าสิงคนใดคนหนึ่ง ไม่อาจกล่าวว่าอยู่ในภายในหรือภายนอกร่างกายคนถูกเข้าสิง ทั้งไม่อาจกล่าวว่าไม่ได้อาศัยผู้นั้น ฉันใด มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่อาจกล่าวว่าอยู่ในภายในหรือภายนอกมหาภูตรูป ทั้งไม่อาจกล่าวว่าไม่ได้อาศัยกันและกัน ฉันนั้น จึงคล้ายกับอมนุษย์ เพราะไม่อาจคาดคะเนที่ตั้งได้

๒.๓ รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี คือ นางยักษิณีปกปิดภาวะอันน่ากลัวของตนไว้แล้วล่อลวงบุรุษด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชอบใจ ฉันใด มหาภูตรูปเหล่านี้ก็ปกปิดลักษณะแข็งเป็นต้นแล้วล่อลวงคนเขลามิให้เห็นความเป็นจริงของตนด้วยผิวพรรณ ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชอบใจ ฉันนั้น จึงคล้ายกับนางยักษิณี เพราะเป็นสภาพล่อลวง

๓. **ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก** (มหาปริหารโต)

---

[๑๖๖] สุโพธา.อภินวฎีกา ๑/๘

๓.๑ รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก คือ มหาภูตรูปเหล่านี้ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก เพราะต้องปรนเปรอทุกวัน

๓.๒ รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมาก คือ มหาภูตรูปเหล่านี้เป็นรูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุอันมากมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น

๔. **มีความแปรปรวนมากมาย** (มหาวิการโต)

ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย คือ มหาภูตรูปเหล่านี้มีความเปลี่ยนแปลงมากในรูปที่ไม่มีใจครองเมื่อโลกถูกทำลายล้างด้วยไฟบรรลัยกัลป์ น้ำบรรลัยกัลป์ หรือลมบรรลัยกัลป์ อีกทั้งมีความเปลี่ยนแปลงมากในรูปที่มีใจครองเมื่อธาตุกำเริบ เช่น

ร่างกายที่ปฐวีธาตุแปรปรวนย่อมแข็งกระด้าง เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไม้กัด
ร่างกายที่อาโปธาตุแปรปรวนย่อมเน่าเปื่อย เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากเน่ากัด
ร่างกายที่เตโชธาตุแปรปรวนย่อมเร่าร้อน เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากไฟกัด
ร่างกายที่วาโยธาตุแปรปรวนย่อมขาดยับ เหมือนร่างกายที่ถูกงูปากมีดกัด

๕. **ยิ่งใหญ่มีจริง** (มหตฺตา ภูตตฺตา จ)

รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง คือ มหาภูตรูปเหล่านี้ยิ่งใหญ่ เพราะควรกำหนดรู้ด้วยความเพียรอันยิ่งใหญ่และมีจริง เพราะมีอยู่จริงโดยปรมัตถ์

นอกจากนั้น ธาตุทุกอย่างชื่อว่า :-

ก. ธาตุ เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะของธาตุ เนื่องจากทรงลักษณะของตนไว้ และสร้างทุกข์[อันใหญ่หลวง]

ข. ธรรม เพราะทรงลักษณะของตนไว้ และดำรงอยู่ตามขณะอันควรแก่ตน [เพราะขณะของรูปไม่น้อยไปกว่าขณะของนามมากนัก[๑๖๗]]

ค. สภาวะไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพสิ้นไป [เนื่องจากแตกดับไปทุกขณะ[๑๖๗]]

ฆ. สภาวะเป็นทุกข์ เพราะเป็นสภาพน่ากลัว [เนื่องจากน่ากลัวด้วยการบีบคั้นของความเกิดดับเป็นต้น[๑๖๗]]

---

[๑๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๒/๕๔๒

ง. สภาวะไม่ใช่ตน เพราะเป็นสภาพไม่มีแก่นสาร [เนื่องจากปราศจากแก่นสารคืออัตตา[๑๖๘]]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคทุกฉบับมีรูปว่า

สลกฺขณธารณโต ปน ทุกฺขาทานโต จ ทุกฺขาธานโต จ.

แต่ควรมีรูปที่ถูกต้องว่า

สลกฺขณธารณโต ปน ทุกฺขาธานโต จ.

ตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๓๔๗

คำว่า ธาตุลกฺขณํ อนตีตตฺตา ธาตุโย (ชื่อว่าธาตุ เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะของธาตุ) หมายความว่า การที่ปฐวีธาตุเป็นต้นประกอบด้วยลักษณะเฉพาะมีความแข็งเป็นต้นจัดว่าไม่สละลักษณะของธาตุคือทรงลักษณะของตนไว้ เช่น ลักษณะแข็งเป็นลักษณะเฉพาะของปฐวีธาตุ ไม่ว่าจะเกิดในเวลา บุคคล หรือสถานที่ใด ก็เป็นลักษณะเฉพาะของปฐวีธาตุเท่านั้น ไม่ใช่ลักษณะเฉพาะของรูปนามอื่น อย่างไรก็ตาม แม้ปฐวีเป็นต้นจะมีลักษณะเฉพาะแล้วก็ยังจัดว่าทรงลักษณะของตนไว้ จึงได้ชื่อทั่วไปว่าเป็นธาตุอีกด้วย เพราะไม่มีความพิเศษคือชื่อเฉพาะของปฐวีเป็นต้นโดยสละความสามัญทั่วไปคือธาตุ และไม่มีความสามัญทั่วไปคือธาตุที่ไม่เนื่องด้วยความพิเศษคือชื่อเฉพาะของปฐวีเป็นต้น ดังข้อความว่า

> ปถวีอาทีนํ กกฺขฬปคฺฆรณาทิวิเสสลกฺขณสมงฺคิตา อปริจฺจตฺตธาตุลกฺขณานํเยวาติ อาห "ธาตุลกฺขณํ อนตีตตฺตาติ. น หิ สามญฺญปริจฺจาเคน วิเสโส, วิเสสนิรเปกฺขํ วา สามญฺญํ ปวตฺตติ."[๑๖๘]
>
> การที่ปฐวีธาตุเป็นต้นประกอบด้วยลักษณะเฉพาะมีความแข็งและไหลเป็นต้นย่อมมีได้แก่สภาวธรรมที่ไม่สละลักษณะของธาตุ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ธาตุลกฺขณํ อนตีตตฺตา (เพราะไม่พ้นไปจากลักษณะของธาตุ) ดังจะเห็นได้ว่า ความพิเศษย่อมเป็นไปไม่ได้โดยสละความสามัญทั่วไป และความสามัญทั่วไปที่ไม่เนื่องด้วยความพิเศษก็เป็นไปไม่ได้

---

[๑๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๒/๕๔๒

รูปวิเคราะห์ของ ธาตุ ศัพท์ตามความหมายว่า ทรงลักษณะของตนไว้ และสร้างทุกข์ [อันใหญ่หลวง] ได้กล่าวมาแล้วในข้อ ๓๔๗ ส่วนคำว่า ธมฺม ที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะทรงลักษณะของตนไว้ = สลกฺขณํ ธาเรนฺตีติ ธมฺมา.

(ธร ธาตุ <ทรงไว้> + รมฺม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะดำรงอยู่ตามขณะอันควรแก่ตน = อตฺตโน ขณานุรูปํ ธาเรนฺตีติ ธมฺมา.

(ธร ธาตุ <ทรงไว้> + รมฺม ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ส่วนคำว่า ขยฏฺเฐน อนิจฺจา. ภยฏฺเฐน ทุกฺขา. อสารกฏฺเฐน อนตฺตา (ชื่อว่า สภาวะไม่เที่ยง เพราะเป็นสภาพสิ้นไป, สภาวะเป็นทุกข์ เพราะเป็นสภาพน่ากลัว และสภาวะไม่ใช่ตน เพราะเป็นสภาพไม่มีแก่นสาร) แสดงเหตุที่ธาตุเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตน ไม่ใช่คำแสดงรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาแต่อย่างใด

โดยประการดังนี้ ธาตุทั้งหมดเป็นอย่างเดียวกันโดยความเป็นรูป มหาภูต ธาตุ ธรรม และสภาวะไม่เที่ยงเป็นต้น ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยความต่างกันและความเป็นอย่างเดียว-กันอย่างนี้

๗. การแยกกันได้และแยกกันไม่ได้

[๓๕๓] การใส่ใจโดยการแยกกันได้และแยกกันไม่ได้ คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการแยกกันได้และแยกกันไม่ได้อย่างนี้ว่า ธาตุเหล่านี้ที่เกิดร่วมกันทีเดียว ไม่แยกกันโดยสถานที่ตั้งแม้ในรูปกลาปหนึ่งๆ มีสุทธัฏฐกกลาป (รูปกลาป ๘ ล้วน) เป็นต้นเป็นอย่างต่ำ แต่แยกกันได้ตามลักษณะ

คำว่า สหุปฺปนฺนาว (เกิดร่วมกันทีเดียว) มิได้หมายถึงธาตุต่างกันที่มิได้เกิดร่วมกัน ดังนั้น จึงอาจแยกธาตุต่างกันที่ไม่เกิดร่วมกันได้

ข้อความว่า "ไม่แยกกันโดยสถานที่ตั้ง" หมายความว่า ไม่อาจแยกสถานที่ตั้งได้ว่า

ธาตุนี้อยู่บน ธาตุนี้อยู่ล่าง เป็นต้น ที่จริงแล้ว ธาตุทั้งสามซึมซับดำรงอยู่ในสถานที่อันปฐวีธาตุแผ่ไป และปฐวีธาตุก็ซึมซับดำรงอยู่ในสถานที่อันธาตุทั้งสามแผ่ไปเช่นเดียวกัน

อาทิ ศัพท์ในคำว่า สุทฺธฏฺฐกาทิกลาเปปิ (แม้ในรูปกลาปหนึ่งๆ มีสุทธัฏฐกกลาปเป็นต้น) หมายถึง ชีวิตนวกกลาปอันเป็นรูปกลาปเล็กที่สุดในกรรมชกลาป

๘. ความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้

[๓๕๔] การใส่ใจโดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยความเข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้อย่างนี้ว่า ในธาตุที่แยกกันไม่ได้ตามที่กล่าวมานี้ ธาตุสองประการแรกเข้ากันได้ เพราะเป็นธาตุหนัก ธาตุสองประการหลังเข้ากันได้เช่นกัน เพราะเป็นธาตุเบา แต่ธาตุสองอย่างแรกกับธาตุสองอย่างหลังและธาตุสองอย่างหลังกับธาตุสองอย่างแรก เข้ากันไม่ได้

ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๑๖๙] ได้จำแนกปฐวีธาตุด้วยข้อความว่า กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกํ (แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา) ข้อความว่า ลหุกํ (เบา) กล่าวไว้โดยอ้อมโดยหมายถึงปฐวีธาตุที่เบากว่าปฐวีธาตุอื่นที่หนักกว่า นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๗๐] ได้ระบุว่า อาโปธาตุหนักกว่าปฐวีธาตุด้วยคำว่า ครุตรสภาวาย อาโปธาตุยา (อาโปธาตุที่มีสภาวะหนักกว่า) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าปฐวีธาตุและอาโปธาตุเป็นธาตุหนัก ดังข้อความ[๑๗๑]ว่า

> **ถามว่า : ในเรื่องนี้ แม้ปฐวีธาตุก็มีความเบามิใช่หรือ ดังมีแสดงไว้ว่า** กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุกํ (แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ หนัก เบา) **และแม้อาโปธาตุก็มีความเบามิใช่หรือ ?**
>
> **ตอบว่า : หามิได้ เพราะประสงค์เอาความหนักโดยตรง ดังจะเห็นได้ว่า ความหนักของปฐวีธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อมว่าเป็นความเบาโดยเทียบกับปฐวีธาตุที่หนักกว่า เหมือนความเย็นของเตโชธาตุถูกกล่าวไว้โดยอ้อม[โดยเทียบกับเตโชธาตุที่ร้อนกว่า]**

---

[๑๖๙] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๔๗/๓๙๑

[๑๗๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๙/๕๔๗

[๑๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๔/๕๔๓

๙. ความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก

[๓๕๕] การใส่ใจโดยความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอก คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยความต่างกันของธาตุภายในและธาตุภายนอกอย่างนี้ว่าธาตุภายในเป็นที่อาศัยของวัตถุรูปอันเป็นที่ตั้งของวิญญาณจิต [จักขุวัตถุ โสตวัตถุ ฆานวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุ] วิญญัตติรูป [กายวิญญัตติและวจีวิญญัตติ] และอินทริยรูป [อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ และชีวิตินทรีย์] เกิดร่วมกับอิริยาบถ มีสมุฏฐาน ๔ [กรรม จิต อุตุ และอาหาร] ส่วนธาตุภายนอกตรงกันข้ามจากธาตุภายในที่กล่าวมาแล้ว [ไม่เป็นที่อาศัยของวัตถุรูป วิญญัตติรูป และอินทริยรูป ไม่เกิดร่วมกับอิริยาบถ และเกิดจากอุตุ]

๑๐. การรวมเข้า

[๓๕๖] การใส่ใจโดยการรวมเข้า คือผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการรวมเข้าอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมรวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุอื่นที่เกิดจากกรรม เพราะมีสมุฏฐานเหมือนกัน ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตก็รวมเข้าเป็นอันเดียวกันกับธาตุอื่นที่เกิดจากจิตเป็นต้นเหมือนกัน

๑๑. การเป็นเหตุอุปถัมภ์

[๓๕๗] การใส่ใจโดยการเป็นเหตุอุปถัมภ์ คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการเป็นเหตุอุปถัมภ์อย่างนี้ว่า—

ก. ปฐวีธาตุถูกอาโปธาตุยึดไว้[ด้วยการรวมเข้า] เตโชธาตุรักษาไว้[ด้วยการทำให้อุ่น] วาโยธาตุพยุงไว้[ด้วยการทำให้เคลื่อนไหว] จึงเป็นที่อาศัยอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยเป็นต้น]

ข. อาโปธาตุดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกเตโชธาตุรักษาไว้ วาโยธาตุพยุงไว้ จึงช่วยยึดอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยเป็นต้น]

ค. เตโชธาตุดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ วาโยธาตุพยุงไว้ จึงทำให้อุ่นอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยเป็นต้น]

ฆ. วาโยธาตุดำรงอยู่ในปฐวีธาตุ ถูกอาโปธาตุยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ จึงช่วยพยุงอุปถัมภ์มหาภูตรูป ๓ [ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัยเป็นต้น]

๑๒. การไม่รู้จักคิดพิจารณา

[๓๕๘] การใส่ใจโดยการไม่รู้จักคิดพิจารณา คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการไม่รู้จักคิดพิจารณาอย่างนี้ว่า ในธาตุ ๔ เหล่านี้ ปฐวีธาตุหารู้ไม่ว่า เราเป็นปฐวีธาตุ หรือ เราเป็นที่ตั้งอุปถัมภ์มหาภูต ๓ แม้ธาตุ ๓ อื่นก็หารู้ไม่ว่า ปฐวีธาตุเป็นที่ตั้งอุปถัมภ์พวกเรา ธาตุทั้งปวงก็เช่นเดียวกัน

ท่านประสงค์จะแสดงว่า แม้การที่ธาตุทั้งหลายไม่รู้จักคิดพิจารณามีแสดงไว้แล้ว **ด้วยคำว่า** อญฺญมญฺญอาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา (ธรรมเหล่านี้จะปราศจากการใส่ใจพิจารณากันและกัน) **แต่บุคคลพึงเจริญกรรมฐานตามวิธีนี้อีก จึงกล่าวว่า** ปถวีธาตุ เจตฺถ (ในธาตุ ๔ เหล่านี้ ปฐวีธาตุหารู้ไม่) **เป็นต้น**[๑๗๒]

๑๓. การจำแนกปัจจัย

[๓๕๙] การใส่ใจโดยการจำแนกปัจจัย คือ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจธาตุโดยการจำแนกปัจจัยอย่างนี้ว่า เหตุเกิดของธาตุมี ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อาหาร และอุตุ

ในเหตุเกิดของธาตุเหล่านั้น :-

ก. กรรมเป็นเหตุเกิดของธาตุที่เกิดจากกรรม มิใช่จิตเป็นต้น ส่วนจิตเป็นต้นเป็นเหตุเกิดของธาตุที่เกิดจากจิตเป็นต้น มิใช่ปัจจัยอื่น

ข. กรรมเป็นชนกปัจจัย (ปัจจัยก่อให้เกิด) แก่ธาตุที่เกิดจากกรรม เป็นอุปนิสสยปัจจัย (ปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง) โดยอ้อมแก่ธาตุที่เหลือ จิตเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่เกิดจากจิต[ด้วยอำนาจสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย และอาหารปัจจัยเป็นต้น] เป็นปัจฉาชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดภายหลัง) อัตถิปัจจัย (ปัจจัยที่มีอยู่) และอวิคตปัจจัย (ปัจจัยที่ไม่ปราศจาก) แก่

---

[๑๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๘/๕๔๔

ธาตุที่เหลือ อาหารเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่เกิดจากอาหาร เป็นอาหารปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นอาหาร) อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ อุตุเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุที่เกิดจากอุตุ เป็นอัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ

ค. มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากจิตเป็นต้น (จิตตชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป) มหา-ภูตรูปที่เกิดจากจิตและอาหารก็เช่นกัน คือ มหาภูตรูปที่เกิดจากจิตเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากจิต (จิตตชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น (กรรมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป) มหาภูตรูปที่เกิดจากอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารชรูป) และแก่มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น (กรรมชรูป จิตตชรูป อุตุชรูป) มหาภูตรูปที่เกิดจากอุตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปที่เกิดจากอุตุ (อุตุชรูป) และแก่มหา-ภูตรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น (กรรมชรูป จิตตชรูป อาหารชรูป)

ฆ. ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุอื่นที่เกิดจากกรรมด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย และด้วยอำนาจของการเป็นที่อาศัย แต่มิใช่เป็นปัจจัยอุปถัมภ์ด้วยอำนาจการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ [จิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป] ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่ด้วยอำนาจของการเป็นที่อาศัยและก่อให้เกิดผล

ง. อาโปธาตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจของการยึดไว้ มิใช่ด้วยอำนาจของการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่เป็นปัจจัยด้วยอำนาจของการพยุงและก่อให้เกิดผล

จ. เตโชธาตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจของการให้อุ่น มิใช่เป็นปัจจัยอุปถัมภ์ด้วยอำนาจของการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่ด้วยอำนาจของการให้อุ่นและก่อให้เกิดผล

ฉ. วาโยธาตุเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุ ๓ อื่นด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัยเป็นต้น และด้วยอำนาจของการพยุง มิใช่ด้วยอำนาจของการก่อให้เกิดผล อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย มิใช่ด้วยอำนาจของการพยุงและก่อให้เกิดผล

ช. แม้ปฐวีธาตุเป็นต้นซึ่งเกิดจากจิต อาหาร และอุตุเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ข้อ ก. จำแนกปัจจัยในธาตุโดยเนื่องด้วยปัจจัยมีกรรมเป็นต้น ส่วนข้อ ข.-ช. จำแนกปัจจัยโดยเนื่องด้วยธาตุที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๗๓] อธิบายองค์ธรรมของกรรมเป็นต้น ๔ อย่าง ดังนี้

กรรม คือ กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่ก่อให้เกิดรูป

จิต คือ จิตดวงใดดวงหนึ่งที่ก่อให้เกิดรูป

อาหาร คือ อาหารภายในที่ก่อให้เกิดรูป

อุตุ คือ อุณหภูมิอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยองค์ธรรมคือเตโชธาตุ

คำว่า ปริยายโต อุปนิสฺสยปจฺจโย โหติ (เป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อม) **หมาย-ความว่า อุปนิสสยปัจจัยไม่มีแก่รูปธรรมโดยตรง เพราะในคัมภีร์ปัฏฐานตรัสถึงอุปนิสสย-ปัจจัยแก่นามธรรมเท่านั้น แต่พึงทราบว่าการเกิดขึ้นโดยไม่เว้นเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอุปนิสสยปัจจัยโดยอ้อมตามสุตตันตนัย ดังพระพุทธดำรัสว่า** ปุคฺคลํ อุปนิสฺสาย วนสณฺฑํ อุปนิสฺสาย (อาศัยบุคคล อาศัยป่าชัฏ)

ข้อความในข้อ ฆ. ว่า “ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุอื่นที่เกิดจากกรรมด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย และด้วยอำนาจของการเป็นที่อาศัย” เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแสดงการที่ปฐวีธาตุที่เกิดจากกรรมเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่ธาตุอื่นที่อยู่ในกลาปเดียวกัน

และ ว่า “อีกทั้งเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปอื่นซึ่งมีกระแสรูป ๓ [จิตตชรูป อุตุชรูป

---

[๑๗๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๙/๕๔๕

และอาหารชรูป] ด้วยอำนาจของนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย” กล่าวถึงความเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ด้วยอำนาจปัจจัย ๓ อย่างตามสุตตันตนัย เพราะในคัมภีร์ปัฏฐานมิได้แสดงถึงการที่ธาตุ ๔ เป็นปัจจัยอุปถัมภ์แก่รูปที่อยู่ในกลาปต่างกัน

ความต่างกันคือ ในธาตุ ๔ เหล่านี้ที่ดำเนินไปเนื่องด้วยปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้นตามที่กล่าวมาแล้วนั้น :-

เอกํ ปฏิจฺจ ติสฺโส จตุธา ติสฺโส ปฏิจฺจ เอโก จ
เทฺว ธาตุโย ปฏิจฺจ เทฺว ฉทฺธา สมฺปวตฺตนฺติ.

ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ เป็นไปโดยลักษณะ ๔ อย่าง ธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓ เป็นไปโดยลักษณะ ๔ อย่าง ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ เป็นไปโดยลักษณะ ๖ อย่าง

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะ (แต่ละคณะมี ๔ มาตรา) และอันตครุในปุพพัทธะ คือ ครึ่งแรก ได้แก่ บาทที่ ๑ และที่ ๒ มีคณะที่ ๖ เป็น ช คณะ คือคำว่า ปฏิจฺจ (๑ ๒ ๑) ส่วนอปรัทธะ คือ บาทที่ ๓ และที่ ๔ ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและอันตครุเช่นเดียวกัน แต่มีคณะที่ ๖ เป็นลหุ คือ คำว่า ป (๑)

กล่าวโดยละเอียดว่า :-

ก. ธาตุ ๓ เกิดอาศัยธาตุ ๑ โดยลักษณะ ๔ อย่าง คือ ธาตุอย่างละ ๓ อื่นในปฐวีธาตุเป็นต้น อาศัยธาตุอย่างละ ๑

ข. ธาตุ ๑ เกิดอาศัยธาตุ ๓ โดยลักษณะ ๔ อย่าง คือ ธาตุอย่างละ ๑ ในปฐวีธาตุเป็นต้น อาศัยธาตุอย่างละ ๓ อื่น

ค. ธาตุ ๒ เกิดอาศัยธาตุ ๒ โดยลักษณะ ๖ อย่าง คือ ธาตุสองอย่างหลังอาศัยธาตุสองอย่างหน้า, ธาตุสองอย่างหน้าอาศัยธาตุสองอย่างหลัง, ธาตุที่ ๒ และที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๓, ธาตุที่ ๑ และที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒ และที่ ๔, ธาตุที่ ๒ และที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ และที่ ๔, ธาตุที่ ๑ และที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๒ และที่ ๓

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๗๔] อธิบายเรื่องนี้ว่า

> พึงทราบความเป็นปัจจัยนี้ด้วยอำนาจของสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย และแม้ในปัจจัยดังกล่าวก็พึงทราบความเป็นปัจจัยโดยมีอัญญมัญญปัจจัยเป็นหลัก ซึ่งมีตรัสระบุไว้ในปฏิจจวาระว่า

เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา, ตโย มหาภูเต ปฏิจฺจ เอกํ มหาภูตํ, เทฺว มหาภูเต ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา อุปฺปชฺชนฺติ.[๑๗๕]

มหาภูตรูป ๓ เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป ๑, มหาภูตรูป ๑ เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป ๓, มหาภูตรูป ๒ เกิดขึ้นอาศัยมหาภูตรูป ๒

ในธาตุเหล่านั้น :-

๑. ปฐวีธาตุเป็นปัจจัยแก่การกดในเวลาก้าวไปและถอยกลับ เป็นต้น [เพราะกิริยากระทบสำเร็จได้ด้วยอำนาจปฐวีธาตุ[๑๗๔]] [คือ ปฐวีธาตุเป็นเหตุหลักในการกด ส่วนอาโปธาตุสนับสนุน]

๒. ปฐวีธาตุนั้นที่มีอาโปธาตุไปตาม (สนับสนุน) ย่อมเป็นปัจจัยแก่การวาง [อาโป-ธาตุไม่เป็นเหตุหลักในการวางนั้น แต่ปฐวีธาตุเป็นเหตุหลัก ปฐวีธาตุจึงเป็นปัจจัยแก่การวางเท้า เพราะปฐวีธาตุนั้นมีหน้าที่ยิ่งยวดในการวางอีกด้วย เหมือนในความเป็นที่ตั้ง[๑๗๔]] [คือ ปฐวีธาตุเป็นเหตุหลักในการวาง ส่วนอาโปธาตุสนับสนุน]

๓. อาโปธาตุที่ปฐวีธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การเหยียบ [เพราะอาโปธาตุที่มีสภาวะหนักกว่าปฐวีธาตุมีความขวนขวายยิ่งยวด[๑๗๔]] [คือ อาโปธาตุเป็นเหตุหลักในการเหยียบ ส่วนปฐวีธาตุสนับสนุน]

๔. เตโชธาตุที่วาโยธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การยก [เพราะเตโชธาตุมีสภาวะพุ่งขึ้นสูง[๑๗๔]] [คือ เตโชธาตุเป็นเหตุหลักในการยก ส่วนวาโยธาตุสนับสนุน เพราะธาตุไฟเบากว่าธาตุลม]

---

[๑๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๕๙/๕๔๗

[๑๗๕] อภิ.ป. ๔๐/๕๓/๑๘

๕-๖. วาโยธาตุที่เตโชธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การเริ่มย่างและย่างผ่าน[เท้าอีกข้างหนึ่ง] [เพราะวาโยธาตุที่มีสภาวะไปขวางมีความขวนขวายอันยิ่งยวดในการเริ่มย่างและย่างผ่าน[๑๗๖]] [คือ วาโยธาตุเป็นเหตุหลักในการเริ่มย่างและย่างผ่าน ส่วนเตโชธาตุสนับสนุนเพราะธาตุลมเป็นหลักในการผลักดัน]

โดยประการดังนี้ ผู้เพียรปฏิบัติพึงใส่ใจโดยการจำแนกปัจจัย

สรุปความว่า ธาตุหนักมี ๒ ธาตุ คือ ธาตุดินกับธาตุน้ำ ส่วนธาตุเบามี ๒ ธาตุ คือ ธาตุไฟกับธาตุลม ในธาตุเหล่านั้น ธาตุน้ำหนักกว่าธาตุดิน จะเห็นได้ว่าน้ำไหลลงต่ำ และธาตุไฟเบากว่าธาตุลม จะเห็นได้ว่าไฟพุ่งขึ้นสูง

การเดินตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้นในคัมภีร์อรรถกถา เริ่มจากการกดโดยมีปฐวีธาตุเป็นหลัก ทำให้เข้าใจยาก เพราะไม่ได้เริ่มจากการยกเท้าตามท่าเดินทั่วไป ดังนั้น จึงขอสรุปการเดินตั้งแต่การยกเท้า ดังต่อไปนี้

๑. การยก (อุทฺธรณ)

สภาวะเบา มีเตโชธาตุเป็นหลัก วาโยธาตุสนับสนุน เพราะธาตุไฟเบากว่าธาตุลม จะเห็นได้ว่าไฟพุ่งขึ้นสูง ข้อนี้สอดคล้องกับอาการปรากฏของธาตุไฟว่า **มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา** (ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้[สหชาตธรรม]อ่อนนุ่ม) ความจริงการทำให้อ่อนก็คือความเบาพุ่งขึ้นสูงเหมือนควันไฟนั่นเอง[๑๗๗]

๒. การเริ่มย่าง (อติหรณ)

สภาวะผลักดัน มีวาโยธาตุเป็นหลัก เตโชธาตุสนับสนุน เพราะธาตุลมเป็นหลักในขณะย่าง ข้อนี้สอดคล้องกับอาการปรากฏของธาตุลมว่า อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานา (มีการผลักดันเป็นอาการปรากฏ)[๑๗๗]

๓. การย่างผ่าน, ก้าวไป (วีติหรณ)

สภาวะผลักดัน มีวาโยธาตุเป็นหลัก เตโชธาตุสนับสนุน เพราะธาตุลมเป็นหลักในการย่างผ่านเท้าอีกข้างหนึ่ง

---

[๑๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๙/๕๔๗

[๑๗๗] วิสุทฺธิ. ๑/๓๕๐/๔๐๕

๔. การเหยียบ (โวสฺสชฺชน, อวกฺเขปน)

สภาวะหนัก มีอาโปธาตุเป็นหลัก ปฐวีธาตุสนับสนุน เพราะธาตุน้ำเป็นหลักในขณะเหยียบ จะเห็นได้ว่าน้ำไหลลงต่ำ ข้อนี้สอดคล้องกับลักษณะของธาตุน้ำว่า ปคฺฆรณลกฺขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำ จึงหนักกว่าธาตุดิน[๑๗๘]

๕. การวาง (สนฺนิกฺเขปน, ปติฏฺฐาปน)

สภาวะให้ตั้งไว้ มีปฐวีธาตุเป็นหลัก อาโปธาตุสนับสนุน เพราะธาตุดินเป็นหลักในขณะวาง ข้อนี้สอดคล้องกับหน้าที่ของธาตุดินว่า ปติฏฺฐานรสา (มีหน้าที่ดำรง[สหชาตธรรม])[๑๗๘]

๖. การกด (สนฺนิรุมฺภน, อุปฺปีฬน)

สภาวะกระทบ มีปฐวีธาตุเป็นหลัก อาโปธาตุสนับสนุน เพราะธาตุดินเป็นหลักในขณะกด ข้อนี้สอดคล้องกับลักษณะของธาตุดินว่า กกฺขฬลกฺขณา (มีลักษณะแข็งหรืออ่อน)[๑๗๘]

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายและมัชฌิมนิกายว่า

> วาโยธาตุยา อนุคตา เตโชธาตุ อุทฺธรณสฺส ปจฺจโย. อุทฺธรณคติกา หิ เตโชธาตูติ. เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณวีติหรณานํ ปจฺจโย. ติริยคติกาย หิ วาโยธาตุยา อติหรณวีติหรเณสุ สาติสโย พฺยาปาโรติ. ปถวีธาตุยา อนุคตา อาโปธาตุ โวสฺสชฺชนสฺส ปจฺจโย. ครุตรสภาวา หิ อาโปธาตูติ. ฯเปฯ ยสฺมา ปน อาโปธาตุยา อนุคตา ปถวีธาตุ สนฺนิกฺเขปนสฺส ปจฺจโย, ปติฏฺฐาภาเว วิย ปติฏฺฐาปเนปิ ตสฺสา สาติสยกิจฺจตฺตา อาโปธาตุยา ตสฺสา อนุคตภาโว, ตถา ฆฏฺฏนกิริยาย ปถวีธาตุยา วเสน สนฺนิรุชฺฌนสฺส สิชฺฌนโต ตตฺถาปิ ปถวีธาตุยา อาโปธาตุอนุคตภาโว, ตสฺมา วุตฺตํ “ตถา สนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุชฺฌเนสูติ.[๑๗๙]

๑. เตโชธาตุที่มีวาโยธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยก เพราะเตโชธาตุมีสภาวะพุ่งขึ้นสูง

๒-๓. วาโยธาตุที่มีเตโชธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเริ่มย่างและก้าวไป[ผ่านเท้าอีกข้างหนึ่ง] เพราะวาโยธาตุที่มีสภาวะไปขวางมีความขวนขวายอันยิ่งยวดในการเริ่มย่างและย่างผ่าน

---

[๑๗๘] วิสุทฺธิ. ๑/๓๕๐/๔๐๕

[๑๗๙] ที.สี.ฏีกา ๑/๒๑๔/๓๐๑-๒, ม.มู.ฏีกา ๑/๑๐๙/๔๔๖

๔. อาโปธาตุที่มีปฐวีธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเหยียบ เพราะอาโปธาตุมีสภาวะหนักกว่า[ปฐวีธาตุ] ฯลฯ

๕. ปฐวีธาตุที่มีอาโปธาตุไปตาม ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกระทบ การที่อาโปธาตุไปตามปฐวีธาตุนั้น ก็เพราะปฐวีธาตุดังกล่าวมีหน้าที่ยิ่งยวดในการวางอีกด้วย เหมือนในความเป็นที่ตั้ง

๖. การที่ปฐวีธาตุถูกอาโปธาตุไปตามแม้ในการกดนั้น ย่อมมีได้เช่นเดียวกัน เพราะการกดสำเร็จได้ด้วยอำนาจของปฐวีธาตุที่เป็นกิริยากระทบ

มีข้อสังเกตว่า แม้ในคัมภีร์อรรถกถามิได้ระบุว่าธาตุใดเบาหรือหนักกว่าอีกธาตุหนึ่ง แต่ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายระบุว่าธาตุไฟเบากว่าธาตุลม และธาตุน้ำหนักกว่าธาตุดิน ตามหลักฐานที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น นอกจากนั้น ข้อความจากวิสุทธิมรรคและคัมภีร์ฎีกาที่นำมาแสดงไว้ยังสอดคล้องกับคำอธิบายการเดินที่ปรากฏในอรรถกถาของทีฆนิกาย ดังนี้

ตสฺเสว อภิกฺกมโต เอเกกปาทุทฺธรเณ ปถวีธาตุ อาโปธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา. อิตรา เทฺว อธิมตฺตา อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา อติหรณวีติหรเณสุ. โวสฺสชฺชเน เตโชวาโยธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา. อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย. ตถา สนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุมฺภเนสุ. ตตฺถ อุทฺธรเณ ปวตฺตา รูปารูปธมฺมา อติหรณํ น ปาปุณนฺติ. ตถา อติหรเณ ปวตฺตา วีติหรณํ. วีติหรเณ ปวตฺตา โวสชฺชนํ. โวสชฺชเน ปวตฺตา สนฺนิกฺเขปนํ. สนฺนิกฺเขปเน ปวตฺตา สนฺนิรุมฺภนํ น ปาปุณนฺติ. ตตฺถ ตตฺเถว ปพฺพํ ปพฺพํ สนฺธิ สนฺธิ โอธิ โอธิ หุตฺวา ตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลานิ วิย ปฏปฏายนฺตา ภิชฺชนฺติ.[๑๘๐]

เมื่อเขาก้าวอยู่ ในขณะยกเท้าข้างหนึ่ง ธาตุ ๒ อย่าง คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ มีกำลังน้อย ส่วนธาตุ ๒ อย่างอื่น[คือ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ] มีกำลังมาก แม้ในขณะย่างและย่างผ่านก็เช่นเดียวกันนี้ แต่ในขณะเหยียบ เตโชธาตุและวาโยธาตุมีกำลังน้อย ส่วนธาตุทั้ง ๒ ที่เหลือ [คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ] มีกำลังมาก ในขณะวางและกดก็เช่นเดียวกันนี้

ในบรรดาขณะเหล่านั้น รูปนามที่เป็นไปในขณะยกย่อมไม่ไปถึงขณะเริ่มย่าง เช่นเดียวกันนี้ รูปนามที่เป็นไปในขณะเริ่มย่างก็ไปไม่ถึงขณะก้าวไปข้างหน้า ที่เป็นไปในขณะ

[๑๘๐] ที.สี.อ. ๑/๒๑๔/๑๗๔

ก้าวไปข้างหน้าก็ไปไม่ถึงขณะเหยียบ ที่เป็นไปในขณะเหยียบก็ไปไม่ถึงขณะวาง ที่เป็นไปในขณะวางก็ไปไม่ถึงขณะกด รูปนามเหล่านั้นเกิดดับเป็นชุด ชุดละตอน ย่อมดับไปในขณะนั้นๆ เหมือนเมล็ดงาที่ใส่ในกะทะร้อนฉี่ส่งเสียงอยู่

ตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในคำว่า **เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณ-วีติหรณานํ ปจฺจโย โหติ** (วาโยธาตุที่มีเตโชธาตุไปตาม เป็นปัจจัยแก่การเริ่มย่างและย่างผ่าน[เท้าอีกข้างหนึ่ง]) คำว่า อติหรณ แปลว่า "การเริ่มย่าง" ส่วน วีติหรณ แปลว่า "การย่างผ่าน[เท้าอีกข้างหนึ่ง]" ดังข้อความว่า

ตตฺถ จิตฺฏฺฐานโต อภิมุขํ ปาทสฺส หรณํ อติหรณํ, ปุรโต หรณํ. ตโต โถกํ วีติกฺกมฺม หรณํ วีติหรณํ, ปสฺสโต หรณํ.[๑๘๑]

ในพากย์นั้น การนำเท้าไปข้างหน้าจากสถานที่ยืนอยู่ เรียกว่า อติหรณะ คือ การนำเท้าไปข้างหน้า, การนำเท้าล่วงพ้นไปจากนั้นนิดหน่อย เรียกว่า วีติหรณะ คือ การย่างผ่าน

แม้คัมภีร์ฎีกาอื่นก็กล่าวถึงเรื่องนี้ในลักษณะเดียวกันว่า

จิตฺฏฺฐานํ อติกฺกมิตฺวา ปุรโต หรณํ อติหรณํ. ขาณุอาทิปริหรณตฺถํ ปติฏฺฐิตปาท-ฆฏฺฏนปริหรณตฺถํ วา ปสฺเสน หรณํ วีติหรณํ. ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อาหรณํ อติหรณํ, ตโต ปรํ หรณํ วีติหรณนฺติ อยํ วา เอเตสํ วิเสโส.[๑๘๒]

การย่างไปข้างหน้าพ้นไปจากสถานที่ซึ่งยืนอยู่ เรียกว่า อติหรณะ การก้าวไปด้านข้างเพื่อหลีกเลี่ยงตอไม้เป็นต้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงการกระทบกับเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า วีติหรณะ

อีกอย่างหนึ่ง ความต่างกันของอติหรณะและวีติหรณะเหล่านั้นมีดังนี้ คือ การย่างไปถึงเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า อติหรณะ ส่วนการก้าวไปต่อจากนั้น เรียกว่า วีติหรณะ

ขาณุอาทิปริหรณตฺถํ ปติฏฺฐิตปาทปริหรณตฺถํ วา ปสฺเสน หรณํ วีติหรณนฺติ

---

๑๘๑ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๕๙/๕๔๘

๑๘๒ ที.สี.ฏีกา ๑/๒๑๔/๓๐๒

วทนฺติ. ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อาหรณํ อติหรณํ. ตโต ปรํ หรณํ วีติหรณนฺติ อยํ วา เอเตสํ วิเสโส.[๑๘๓]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า การก้าวไปด้านข้างเพื่อหลีกเลี่ยงตอไม้เป็นต้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า วีติหรณะ อีกอย่างหนึ่ง ความต่างกันของอติหรณะและวีติหรณะเหล่านั้นมีดังนี้ คือ การย่างไปถึงเท้าที่ยืนอยู่ เรียกว่า อติหรณะ ส่วนการก้าวไปต่อจากนั้น เรียกว่า วีติหรณะ

ความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายที่ท่านนำมากล่าวถึงในเรื่องนี้ ก็คือ คำอธิบายจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวว่า อติหรณ แปลว่า “การย่าง” ส่วน วีติหรณ แปลว่า “การย้าย” หมายถึงการย้ายเท้าในขณะย่างเพื่อหลีกเลี่ยงหนามหรือตอเป็นต้น ดังข้อความว่า

อติหรณํ นาม ปุรโต หรณํ. วีติหรณํ นาม ขาณุกณฺฏกทีฆชาติอาทีสุ กิญฺจิเทว ทิสฺวา อิโต จิโต จ ปาทสญฺจารณํ.[๑๘๔]

การย่างไปข้างหน้า เรียกว่า อติหรณะ (การย่าง) การย้ายเท้าจากที่โน้นที่นี้เมื่อพบตอ หนาม หรืองู เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เรียกว่า วีติหรณะ (การย้าย)

ขอสรุปท่าเดิน ๖ ระยะจากทั้งสองมติที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและฎีกา ดังต่อไปนี้

	วิสุทธิมรรค	**คัมภีร์ฎีกา**
๑	อุทฺธรณ (ยก)	อุทฺธรณ (ยก)
๒	อติหรณ (ย่าง)	อติหรณ (ย่าง)
๓	วีติหรณ (ย้าย)	วีติหรณ (ก้าวไป)
๔	โวสฺสชฺชน, อวกฺเขปน (เหยียบ)	โวสฺสชฺชน, อวกฺเขปน (เหยียบ)
๕	สนฺนิกฺเขปน, ปติฏฺฐาปน (วาง)	สนฺนิกฺเขปน, ปติฏฺฐาปน (วาง)
๖	สนฺนิรุมฺภน, อุปฺปีฬน (กด)	สนฺนิรุมฺภน, อุปฺปีฬน (กด)

[๑๘๓] อภิ.มูลฎีกา ๒/๕๒๓/๑๙๘

[๑๘๔] วิสุทฺธิ. ๒/๗๑๐/๒๙๐

โดยเหตุที่การย้ายเท้าตามที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค เป็นสิ่งที่ปรากฏในบางขณะเมื่อเดินจงกรมอยู่ในป่า และการย่างเท้าไปข้างหน้าผ่านเท้าไปตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาทั้ง ๓ ฉบับ คือ วิสุทธิมรรคมหาฎีกา มูลฎีกา และทีฆนิกายฎีกา ก็จัดว่าเป็นการย่างเท้าเหมือนกัน ดังนั้น คัมภีร์วิปัสสนานัย[๑๘๕] จึงกล่าวว่าโบราณาจารย์ได้กล่าวถึงการเดินจงกรม ๖ ระยะโดยเพิ่มการยกส้นเท้าว่า

๑. ขึ้น	๒. ยก
๓. ย่าง	๔. เหยียบ หรือ ลง
๕. ถูก	๖. กด

ผู้แปลเข้าใจว่า ข้อ ๑ และ ๒ การยกเท้าประกอบด้วยส่วนประกอบ ๒ ส่วน คือ ยกส้นเท้าขึ้นก่อนแล้วจึงยกส่วนที่เหลือจนสุดถึงปลายเท้า และในข้อ ๕ การกระทบในขณะวางเท้าจนเต็มฝ่าเท้าก็เหมือนกับการวางเท้านั่นเอง ดังนั้น แม้การเดิน ๖ ระยะที่โบราณาจารย์กล่าวไว้จะไม่สอดคล้องกับข้อความทุกอย่างในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่ก็นับว่าคล้อยตามข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา และสมเหตุสมผลกับท่าเดินของสรีระ จึงเป็นที่ยอมรับปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

อตฺตโนมติ กิญฺจาปิ กถิตา สพฺพทุพฺพลา
ตถาปิ นยมาทาย กถิตตฺตา อโกปิยา.[๑๘๖]

แม้อัตตโนมติจะถูกกล่าวว่ามีกำลังน้อยกว่าทุกอย่าง แต่ก็เป็นที่ยอมรับไม่หวั่นไหว เพราะกล่าวไว้โดยถือเอานัย[ที่เหมาะสม]

ผลที่ได้รับคือ เมื่อผู้เพียรปฏิบัติกำหนดตามความหมายของศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายย่อมปรากฏโดยวิธีหนึ่งๆ เมื่อเธอนึกถึงใส่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่เสมอ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว อุปจารสมาธินั้นนับว่าเป็นจตุธาตุววัตถานเพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังปัญญาที่กำหนดธาตุ ๔

---

[๑๘๕] วิปัสสนานัย ๑/๒๓๙

[๑๘๖] นีติ.ปท. ๔๒

อานิสงส์การกำหนดธาตุ ๔

[๓๖๐] ผู้เพียรปฏิบัติที่หมั่นเจริญจตุธาตุววัตถานนี้ :-

๑. ย่อมหยั่งลงสู่ความว่างเปล่า[จากตัวตนโดยสิ้นเชิง] [เพราะความเป็นอนัตตาย่อมปรากฏชัดเจนแม้แก่หมู่นามโดยคล้อยตามรูปกายนั้นเมื่อบุคคลกำหนดรูปกายว่าเป็นอนัตตาอยู่ด้วยการรู้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุ[๑๘๗]]

๒. เพิกถอนสัตตสัญญา (สัญญาที่หมายรู้ว่าเป็นสัตว์)

๓. ไม่ถึงความดำริว่าเป็นเนื้อร้าย ยักษ์ หรือผีเสื้อน้ำเป็นต้น เพราะเพิกถอนสัตตสัญญาได้ จึงอดทนต่อภัยน้อยใหญ่ [เพราะเห็นกระแสรูปนามของผู้อื่นว่าเป็นเพียงธาตุเหมือนกระแสรูปนามของตน[๑๘๗]]

๔. ข่มกลั้นความเบื่อหน่าย[ในภาวนากุศล]และความเพลิดเพลิน[ในกามคุณ]

๔. ไม่ยินดีอิฏฐารมณ์หรือยินร้ายอนิฏฐารมณ์

๕. เป็นผู้มีปัญญามาก [เพราะแยกแยะกลุ่มก้อนในร่างกายโดยชอบว่าเป็นธาตุ[๑๘๗]]

๖. มีพระนิพพานเป็นที่สุด[ในภพนี้] หรือมีสุคติเป็นภพหน้า [เมื่ออินทรีย์ยังไม่แก่กล้า[๑๘๗]]

คำว่า ภยเภรว มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

๑. ภัยน้อยใหญ่ (ภย = ภัยน้อย, เภรว = ภัยใหญ่)

๒. ความหวาดกลัวและสิ่งที่น่ากลัว (ภย = ความกลัว, เภรว = สิ่งที่น่ากลัว)

ดังข้อความว่า

ขุทฺทกสฺส มหโต จ ภยสฺส อภิภวนโต ภยเภรวสหนตา.[๑๘๘]

ความอดทนต่อภัยน้อยใหญ่ย่อมมี เพราะครอบงำภัยน้อยใหญ่ได้

ภยเภรวสโหติ เอตฺถ ภยํ จิตฺตุตฺราโสปิ อารมฺมณมฺปิ, เภรวํ อารมฺมณเมว.[๑๘๙]

---

[๑๘๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๐/๕๔๘

[๑๘๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๔/๑๑๙

[๑๘๙] องฺ.ทสก.อ. ๗๑/๓๕๘

ในคำว่า ภยเภรวสโห (อดทนต่อความหวาดกลัวและสิ่งที่น่ากลัว) นี้ ความหวาด-กลัวและอารมณ์ เรียกว่า ภยะ ส่วนอารมณ์[ที่น่ากลัว]อย่างเดียว เรียกว่า เภรวะ

คำว่า อุคฺฆาต (การฟูใจ, ความเบิกบานใจ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + หน ธาตุ + ณ ปัจจัย แปลง หน เป็น ฆาต ส่วน นิคฺฆาต (การหดหู่ใจ, ความทุกข์ใจ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก นิ บทหน้า + หน ธาตุ + ณ ปัจจัย แปลง หน เป็น ฆาต เช่นกัน ดังข้อความว่า

อุคฺฆาโต อุปฺปิลาวิตตฺตํ. นิคฺฆาโต ทีนภาวปฺปตฺติ.[๑๙๐]

การฟูใจ เรียกว่า อุคฆาตะ, การถึงความทุกข์ใจ เรียกว่า นิคฆาตะ

ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

สุญฺญตํ คาหเต ภิกฺขุ สตฺตสญฺญญฺจ ภินฺทติ
ภยเภรวสโห โหติ สหเต อรตึ รตึ

อิฏฺฐานิฏฺเฐสฺวกมฺปี จ ธีมา'มโตคโธปิ วา
สุคติปรายโน ธาตุ- ววตฺถานสฺสิทํ ผลํ.

ภิกษุย่อมหยั่งลงสู่ความว่างเปล่า[จากตัวตน] ขจัดสัตตสัญญา อดทนต่อภัยน้อยใหญ่ ข่มกลั้นความเบื่อหน่าย[ในภาวนากุศล]และความเพลิดเพลิน [ในกามคุณ] ไม่หวั่นไหวในอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ เป็นผู้มีปัญญาหยั่งลงสู่พระนิพพาน[ในภพนี้] หรือมีสุคติเป็นภพหน้า ทั้งหมดนี้เป็นผลของการกำหนดธาตุ

เอวํ มหานุภาวํ โยคิวรสหสฺสกีฬิตํ เอตํ
จตุธาตุววตฺถานํ นิจฺจํ เสเวถ เมธาวี.

ผู้มีปัญญาพึงซ่องเสพจตุธาตุววัตถาน อันเป็นที่เจริญเล่นของโยคีผู้ประเสริฐนับพัน ซึ่งมีอานุภาพมากอย่างนี้ เป็นนิตย์

ทั้งหมดนี้เป็นคำอธิบายวิธีเจริญจตุธาตุววัตถาน

---

[๑๙๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๐/๕๔๘

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะ (แต่ละคณะมี ๔ มาตรา) และอันตครุในปุพพัทธะ คือ ครึ่งแรก ได้แก่ บาทที่ ๑ และที่ ๒ มีคณะที่ ๖ เป็น ช คณะ คือคำว่า สกีฬิ (๑ ๒ ๑) ส่วนอปรัทธะ คือ บาทที่ ๓ และที่ ๔ ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและอันตครุเช่นเดียวกัน แต่มีคณะที่ ๖ เป็นลหุ คือ คำว่า ถ (๑)

ฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๙๗) พบรูปว่า โยคิวรสีหสฺส กีฬิตํ มีคำแปลในฉบับแปล (ภาค ๒ ตอน ๒ หน้า ๗๘) ว่า "พระโยคีผู้เป็นสีหะประเสริฐเล่นกันแล้ว" ส่วนฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า โยคิวรสหสฺสกีฬิตํ แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่าว่า "เป็นที่เจริญเล่นของโยคีผู้ประเสริฐนับพัน" ตามนัยนี้คำดังกล่าวมีรูปวิเคราะห์ว่า

- กีฬิตฺถ เอตฺถาติ กีฬิตํ = ที่เจริญเล่น ชื่อว่า กีฬิตะ

(กีฬ ธาตุ <กีฬเน = เล่น> + ต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- โยคิวรสหสฺสสฺส กีฬิตํ โยคิวรสหสฺสกีฬิตํ = ที่เจริญเล่นของโยคีผู้ประเสริฐนับพัน ชื่อว่า โยคิวรสหัสสกีฬิตะ

ตัวอย่างของ ต ปัจจัยที่ลงในอธิกรณสาธนะ ดังตัวอย่างในปทรูปสิทธิปกรณ์[๑๙๑] ดังนี้

- นิปนฺนํ **(ที่นอน)** พบในประโยคว่า อิทํ เตสํ นิปนฺนํ ฐานํ = สถานที่นี้เป็นที่นอนของบุคคลเหล่านั้น

(**นิปชฺชึสุ เอตฺถาติ นิปนฺนํ** <บุคคลเหล่านั้นนอนแล้วในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นี้ชื่อว่า **นิปันนะ**>)

- ยาโต **(ที่ไป)** พบในประโยคว่า อยํ เตสํ ยาโต มคฺโค = หนทางนี้เป็นที่ไปของบุคคลเหล่านั้น

(อยาสุํ เอตฺถาติ ยาโต <บุคคลเหล่านั้นไปแล้วในหนทางนี้ เหตุนั้น หนทางนี้ชื่อว่า **ยาตะ**>)

- คตํ **(ที่ไป)** พบในประโยคว่า อิทํ เตสํ คตฏฺฐานํ = สถานที่นี้เป็นที่ไปของบุคคลเหล่านั้น, อยํ เตสํ คตกาโล = เวลานี้เป็นเวลาไปของบุคคลเหล่านั้น

(อคมึสุ เอตฺถาติ คตํ <บุคคลเหล่านั้นไปแล้วในสถานที่นี้/เวลานี้ เหตุนั้น สถานที่นี้/เวลานี้ ชื่อว่า **คตะ**>)

---

[๑๙๑] รูป. ๗/๖๓๓

- ภุตฺตํ (ที่บริโภค) พบในประโยคว่า อิทํ เตสํ ภุตฺตฏฺฐานํ = สถานที่นี้เป็นที่บริโภคของบุคคลเหล่านั้น

(ภุญฺชึสุ เอตฺถาติ ภุตฺตํ <บุคคลเหล่านั้นบริโภคแล้วในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นี้ชื่อว่า **ภุตตะ**>)

- ปีตํ (ที่ดื่ม) พบในประโยคว่า อิทํ เตสํ ปีตํ ฐานํ = สถานที่นี้เป็นที่ดื่มของบุคคลเหล่านั้น

(ปิวึสุ เอตฺถาติ ปีตํ <บุคคลเหล่านั้นดื่มแล้วในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นี้ชื่อว่า **ปีตะ**>)

ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๕๔๑) พบรูปว่า วรสีหสฺส กีฬิตํ มีคำแปลในนิสสัยข้างต้นว่า "อันเป็นที่เจริญเล่นของราชสีห์คือพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ" แต่คำนี้ไม่ต้องคณะฉันท์ตามหลักของปัฐยาอริยาคาถาเพราะ โยคิ ศัพท์ขาดหายไป ทำให้คณะฉันท์ไม่ครบถ้วนตามฉันทลักษณ์

นอกจากนั้น รูปว่า โยคิวรสีห ฉบับมหามกุฏฯ ซึ่งมีคำแปลว่า "พระโยคีผู้เป็นสีหะประเสริฐ" ก็ไม่ถูกต้อง เพราะ สีห ศัพท์ที่ประกอบไว้เป็นบทหลังแสดงความหมายว่า "ประเสริฐ" ดังคำว่า มุนิสีโห (พระมุนีผู้ประเสริฐ) เป็นต้น จึงไม่จำเป็นต้องประกอบ วร ศัพท์ที่มีอรรถว่า "ประเสริฐ" ซ้ำอีก เพราะอาจทำให้ต้องโทษตามหลักอลังการที่เรียกว่า ปุนรุตติโทษ คือ การพูดซ้ำ

ตามหลักภาษาบาลีและสันสกฤต ศัพท์เหล่านี้ คือ สีห, วสภ, ปุงฺคว, นาค, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่ออยู่เป็นบทหลังในบทสมาส มักแสดงความหมายว่า "ประเสริฐ" มิได้แสดงความหมายเดิมของศัพท์ว่า ราชสีห์, โค, ช้าง หรือเสือดาว เช่น มุนิสีโห, มุนิวสโภ, มุนิปุงฺคโว (มุนีผู้ประเสริฐ), สกฺยสีโห (เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ), พุทฺธนาโค (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ), กวิกุญฺชโร (จอมกวี), ปุริสสทฺทูโล, ปุริสวราโห (บุรุษผู้ประเสริฐ) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สีหกุญฺชรสทฺทูลา- ที ตุ สมาสคา ปุเม.[๑๙๒]

ศัพท์มี สีห, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น ซึ่งอยู่ในบทสมาส [แสดงความหมายว่า ประเสริฐ] ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อมรโกษ[๑๙๓]ว่า

---

๑๙๒ อภิธาน. ๓/๖๙๖

๑๙๓ อมรโกษ ๓/๒๑/๕๙

อุตฺตรสฺมึ ปเท พฺยคฺฆ- ปุงฺคโว’สภกุญฺชรา
สีหสทฺทูลนาคาที ปุเม เสฏฺฐตฺถโคจรา.

พฺยคฺฆ, ปุงฺคว, อุสภ, กุญฺชร, สีห, สทฺทูล และ นาค ศัพท์เป็นต้น ที่มีความหมายว่าประเสริฐเป็นหลัก ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์

ข้อความในสันสกฤตต้นฉบับ มีดังนี้

สฺยุรุตฺตรปเท วฺยาฆฺร- ปุงฺควรฺษภกุญฺชราะ
สึหศารฺทูลนาคาทฺยาะ ปุํสิ เศฺรษฺฐารฺถโคจราะ.

อาทิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษชื่อจินตามณิกล่าวว่าหมายถึง หสฺติ, วราห, วฤษฺภ, สวิตฺร, โสม, ธฤรฺษฺย, เธาเรย, ปทฺม, จนฺทฺร, ปุณฺฑรีก, กลฺป เป็นต้น ในบาลีก็คือ หตฺถิ (ช้าง), วราห (ช้าง), อุสภ (วัว), สวิตฺร (พระอาทิตย์), โสม (พระจันทร์), โธรยฺห (วัว), โธเรยฺย (วัว), ปทุม (ดอกปทุม), จนฺท (พระจันทร์), ปุณฺฑรีก (บัวขาว), กปฺป (กัป) เป็นต้น

ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เตน สกฺยปุงฺคโวติอาทีสุ นิสภสงฺขาโต ปุงฺคโว วิยาติ ปุงฺคโว, สกฺยานํ สกฺเยสุ วา ปุงฺคโว สกฺยปุงฺคโวติอาทินา สมาสปทตฺโถ คเหตพฺโพ. อถวา อุตฺตรปทตฺเต ฐิตานํ สีหพฺยคฺฆนาคาทิสทฺทานํ เสฏฺฐวาจกตฺตา สกฺยปุงฺคโวติอาทีนํ สกฺยเสฏฺโฐติอาทินา อตฺโถ คเหตพฺโพ.[๑๙๔]

ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความของบทสมาสในคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้น ตามนัยว่า “คำว่า ปุงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวที่เรียกว่าโค, คำว่า สักยปุงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวแห่งเจ้าศากยะหรือในเจ้าศากยะ” เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความของคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ เพราะศัพท์ว่า สีห, พฺยคฺฆ และ นาค เป็นต้นที่ดำรงอยู่ในความเป็นบทหลังแสดงถึงความประเสริฐ

นอกจากนั้น คำอธิบายข้างต้นก็กล่าวถึงวิธีใช้โดยมาก ในบางที่ สีห ศัพท์เป็นต้นอยู่

---

[๑๙๔] นีติ.ปท. ๑๗๙

หน้าสมาส หรืออยู่ในรูปปกติที่มิได้เชื่อมสมาสกับบทอื่น ก็อาจแสดงความหมายว่า ประเสริฐ ได้เช่นกัน ดังอุทาหรณ์ว่า สีหนาท (เสียงบันลืออันประเสริฐ) พบหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สีหนาทนฺติ เสฏฺฐนาทํ อภีตนาทํ อปฺปฏินาทํ.[๑๙๕]

คำว่า สีหนาทํ แปลว่า เสียงบันลืออันประเสริฐ คือ เสียงบันลือที่ไม่ครั่นคร้าม กล่าวคือ เสียงบันลือที่ไม่มีเสียงต่อต้าน

ในบางที่ กุญฺชร ศัพท์ที่มิได้เข้าสมาสกับบทอื่น ก็ใช้ในความหมายว่า ประเสริฐ เช่น

อภิชาโต นาโค กามํ เปเสหิ กุญฺชรํ ทนฺตึ
เอตฺตาวตา ปเทโส สกฺกา นาเคน มุปคนฺตุํ.[๑๙๖]

ช้างพระที่นั่งนี้เกิดแล้วในตระกูลอุโบสถอันสูงส่งโดยแท้ ถึงกระนั้นก็ไม่อาจจะเข้าไปใกล้สถานที่เพียงเท่านี้ได้ [ถ้าพระองค์ยังทรงสงสัยอยู่] ก็จงทรงไสช้างตัวประเสริฐเข้าไปเถิด

กุญฺชรนฺติ อุตฺตมํ.[๑๙๗]

คำว่า กุญฺชรํ แปลว่า ประเสริฐ

ในคัมภีร์อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับต่องปอก รจนาโดยพระจักกปาละ อัครมหาบัณฑิต ได้ประพันธ์คาถาสรุปความในเรื่องนี้ว่า

สีหาทโย ตุ ปุพฺพฏฺฐา วากฺยฏฺฐาปิ กทาจนํ
อฏฺฐกถาสุ อมฺเหหิ ทิฏฺฐา เสฏฺฐตฺถวาจกา.[๑๙๘]

สีห ศัพท์เป็นต้นที่อยู่ในบทหน้าบ้าง อยู่ในประโยค[ที่ไม่ใช่สมาส]ในที่บางแห่งบ้าง ข้าพเจ้าพบในคัมภีร์อรรถกถาว่าแสดงความหมายว่า ประเสริฐ

---

[๑๙๕] ม.มู.อ. ๑/๑๓๙/๓๒๖
[๑๙๖] ขุ.ชา. ๒๗/๗๓/๒๗๙
[๑๙๗] ขุ.ชา.อ. ๖/๗๓/๑๗๕
[๑๙๘] อภิธานนิสสัยใหม่ ฉบับต่องปอก ๓๙๓

คำลงท้ายสมาธิกถา

[๓๖๑] คำอธิบายเนื้อความทั้งหมดของบทว่า กถํ ภาเวตพฺโพ (พึงเจริญสมาธิอย่างไร ?) นี้ ในปัญหาที่ตั้งไว้ตามนัยว่า โก สมาธิ (อะไรชื่อว่าสมาธิ ?) เกนฏฺเฐน สมาธิ (ที่ชื่อว่าสมาธิ โดยความหมายอะไร ?) เป็นต้น เพื่ออธิบายสมาธิและแสดงวิธีเจริญสมาธิ จบแล้วด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้

ดังจะเห็นได้ว่า [โลกิย]สมาธิที่ประสงค์เอาในคำนี้[ว่า จิตฺตํ ภาวยํ (อบรมจิต)]มี ๒ ประเภท คือ

๑. อุปจารสมาธิ ความแน่วแน่ในกรรมฐาน ๑๐ และในจิตที่เกิดขึ้นก่อนอัปปนา (สมาบัติ ๘) ชื่อว่า อุปจารสมาธิ

๒. อัปปนาสมาธิ ความแน่วแน่ในกรรมฐานที่เหลือ [๓๐]

สมาธิทั้ง ๒ อย่างนั้นชื่อว่าอันผู้เพียรปฏิบัติอบรมแล้ว เพราะได้เจริญกรรมฐาน ๔๐ เหล่านั้นแล้ว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า “คำอธิบายเนื้อความของบทว่า กถํ ภาเวตพฺโพ (พึงเจริญสมาธิอย่างไร ?) นี้ จบแล้วด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้”

กรรมฐาน ๑๐ คือ

๑. พุทธานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระพุทธคุณ
๒. ธัมมานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงพระธรรมคุณ
๓. สังฆานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงสังฆคุณ
๔. สีลานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงศีลคุณ
๕. จาคานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงคุณในการบริจาค
๖. เทวตานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงคุณธรรมที่ทำให้ไปเกิดเป็นเทวดา
๗. มรณสติ	การระลึกถึงความตาย
๘. อุปสมานุสสติ	การหมั่นระลึกถึงความสงบ
๙. อาหาเรปฏิกูลสัญญา	ความสำคัญในอาหารว่าปฏิกูล
๑๐. จตุธาตุววัตถาน	การกำหนดธาตุ ๔

กรรมฐานที่เหลือ ๓๐ คือ

ก. กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๔ [ตามจตุกกนัย]

ข. อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ [รวมเป็น ๑๑ ประการ] เป็นอารมณ์ของปฐมฌานอย่างเดียว

ค. พรหมวิหาร ๓ อย่างแรก [เมตตา กรุณา และมุทิตา] เป็นอารมณ์ของรูปฌาน ๓ [อย่างแรก]

ฆ. อุเบกขา และอารุปปกรรมฐาน ๔ เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔

สมาธิอานิสังสกถา

เรื่องอานิสงส์ของสมาธิ

[๓๖๒] ส่วนคำตอบของคำถามว่า สมาธิภาวนาย โก อานิสํโส (อะไรเป็นอานิสงส์ของการเจริญสมาธิ ?) คือ ผล ๕ ประการมีการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นต้น เป็นอานิสงส์ของการเจริญสมาธิ กล่าวคือ

๑. การอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน คือ การเจริญสมาธิของพระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลส เข้าฌานแล้วมีจิตแน่วแน่เจริญสมาธิมุ่งหมายจะอยู่เป็นสุขตลอดวัน มีอานิสงส์คือการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ดังพระพุทธพจน์ว่า

น โข ปเนเต จุนฺท อริยสฺส วินเย สลฺเลขา วุจฺจนฺติ, ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต อริยสฺส วินเย วุจฺจนฺติ.[๑๙๙]

จุนทะ ธรรม[คือรูปาวจรฌาน]เหล่านี้ไม่เรียกว่าเป็นเครื่องขัดเกลา แต่เรียกว่าเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันตามคำสอนของตถาคต

คำว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๑๙๙] ม.มู. ๑๒/๘๒/๕๔

- ทิฏฺโจ ธมฺโม ทิฏฺจธมฺโม = อัตภาพที่บุคคลเห็นได้/ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฐธัมมะ

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส, ธมฺม ศัพท์มีความหมายว่า อัตภาพ, ร่างกาย)

- วิหรณํ วิหาโร = การอยู่ ชื่อว่า วิหาร (วิ บทหน้า + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สุขํ วิหาโร สุขวิหาโร = การอยู่เป็นสุข ชื่อว่า สุขวิหาร (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

- ทิฏฺจธมฺเม สุขวิหาโร ทิฏฺจธมฺมสุขวิหาโร = การอยู่เป็นสุขในอัตภาพที่บุคคลเห็นได้/ประจักษ์ ชื่อว่า ทิฏฐธัมมสุขวิหาร (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า น โข ปเนเต (ธรรม[คือรูปาวจรฌาน]เหล่านี้ไม่เรียกว่าเป็นเครื่องขัดเกลา) **หมายความว่า ฌานธรรมเหล่านี้ที่บุคคลนอกศาสนาอบรมแล้วทำให้จิตมีอารมณ์เดียวเท่านั้น จึงไม่เรียกว่าเป็นเครื่องขัดเกลาตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ เพราะไม่ใช่ปฏิปทาขัดเกลากิเลส แต่แม้การไม่เบียดเบียนเป็นต้นในพระศาสนาก็เป็นเครื่องขัดเกลา เพราะเป็นบาทของโลกุตตรธรรม**[๒๐๐]

๒. วิปัสสนา คือ การเจริญอัปปนาสมาธิของพระเสกขะหรือปุถุชนผู้ออกจากสมาบัติแล้วอบรมจิตโดยมุ่งหมายจะเจริญวิปัสสนาด้วยจิตอันตั้งมั่น และการเจริญอุปจารสมาธิตามวิธีได้รับโอกาส[คือการเจริญอนุสสติ ๖ เพื่อบรรลุโลกุตตรสุข]ในการครองเรือนอันคับแคบ มีอานิสงส์คือวิปัสสนา เพราะสมาธิเป็นพื้นฐานของวิปัสสนา ดังพระพุทธพจน์ว่า

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๒๐๑]

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง

คำว่า สมฺพาเธ โอกาสาธิคมนเยน มีคำแปลในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า “ตามวิธีได้รับโอกาส [คือ นวมขณะที่ควรได้รับประโยชน์] ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบ” โดย สมฺพาเธ แปลว่า “ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบ” ดังข้อความว่า

---

[๒๐๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๖๒/๕๔๙

[๒๐๑] สํ.ข. ๑๗/๕/๑๒

> คำว่า สมฺพาเธ (ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบ) **หมายความว่า ในกระแสสังสารวัฏอันคับแคบยิ่งนัก คือ อันเป็นที่รกรุงรังยิ่งนัก เพราะเศร้าหมองด้วยสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้น**[๒๐๒]

ส่วนคำว่า โอกาส คือ นวมขณะ (ขณะที่ ๙) หมายถึง พุทธุปปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) เป็นโอกาสเดียวที่จะประพฤติพรหมจรรย์ ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่า อักขณะ (ขณะที่ไม่เหมาะสม) ได้แก่ การเกิดในนรก การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน การเกิดเป็นเปรต การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา และการไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น[๒๐๓] ดังข้อความว่า

> **เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย.**
>
> ภิกษุทั้งหลาย โอกาสและสมัยเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียว ชื่อว่าขณะหนึ่ง

ดังคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

> **คำว่า** โอกาสาธิคมนเยน (ตามวิธีได้รับโอกาส) **หมายความว่า ตามวิธีได้รับโอกาสที่เรียกว่า นวมขณะ ที่ควรได้รับประโยชน์ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้มากไปด้วยสังเวชไม่รอให้บรรลุอัปปนาก่อน เพราะได้รับนวมขณะโดยยาก จึงดำรงอยู่ในอุปจารสมาธิแล้วปฏิบัติวิปัสสนาด้วยความตั้งใจว่า เราจักข้ามพ้นทุกข์ในสังสารวัฏโดยพลัน**[๒๐๒]

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลได้แปล สมฺพาเธ ว่า “ในการครองเรือนอันคับแคบ” ตามคำแปลในวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๖๙๕) หมายความว่า การครองเรือนเป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงจากกามคุณ ๕ ได้ เพราะผู้ครองเรือนมักเสพกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสอยู่เสมอ คำแปลดังกล่าวสอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาและฎีกาของมหากัจจานสูตรว่า

> **สมฺพาเธ**ติ ปญฺจกามคุณสมฺพาเธ.[๒๐๔]

---

[๒๐๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๖๒/๕๕๐

[๒๐๓] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๒๙/๑๘๔-๖

[๒๐๔] องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๒๕/๑๑๐

คำว่า สมฺพาเธ (ในการครองเรือนอันคับแคบ) หมายความว่า ในการครองเรือนอันคับแคบด้วยกามคุณ ๕

สมฺพาเธติ วา ตณฺหาสํกิเลสาทีนํ สมฺปีเฬ สงฺกเร ฆราวาเส.[๒๐๕]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สมฺพาเธ (ในการครองเรือนที่ถูกบีบคั้น) หมายความว่า ในการครองเรือนที่ถูกสังกิเลสมีตัณหาเป็นต้นบีบคั้น คือ รกรุงรัง

อนึ่ง เพื่อให้ข้อความในเรื่องนี้ปรากฏชัดเจน จึงขอนำสัมพาโธกาสสูตรหรือมหากัจจาน-สูตรที่ท่านพระมหากัจจายนะกล่าวถึงอนุสสติ ๖ มาแสดงไว้ในที่นี้ ดังต่อไปนี้

อจฺฉริยํ อาวุโส อพฺภุตํ อาวุโส, ยาวญฺจิทํ เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สมฺพาเธ โอกาสาธิคโม อนุพุทฺโธ สตฺตานํ วิสุทฺธิยา ฯเปฯ นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย ยทิทํ ฉ อนุสฺสติฏฺฐานานิ. กตมานิ ฉ ? อิธาวุโส อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ ฯเปฯ เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุทฺธิธมฺมา ภวนฺติ.[๒๐๖]

น่าอัศจรรย์ ผู้มีอายุ น่าแปลกใจ ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคผู้รู้เห็นผู้ไกลจากกิเลสตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระองค์นั้นได้ตรัสรู้การได้รับโอกาส [คือ การเจริญอนุสสติ ๖ เพื่อบรรลุโลกุตตรสุข] คือ อนุสสติ ๖ ในการครองเรือนอันคับแคบ[ด้วยกามคุณ ๕] เพื่อความหมดจดของเหล่าสัตว์ ... เพื่อรู้แจ้งนิพพาน อนุสสติ ๖ มีอะไรบ้าง คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้หมั่นระลึกถึงตถาคต ... เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้มีใจหมดจดด้วยวิธีนี้

แม้ในเคธสูตร (อนุสสติฐานสูตร) พระผู้มีพระภาคได้ตรัสการเจริญอนุสสติ ๖ เพื่อชำระจิตให้หมดจดจากนิวรณ์ก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาบรรลุธรรมได้สำหรับอริยสาวก คือ สาวกปุถุชนของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ ดังข้อความว่า

อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ- อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. เคโธติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กาม-คุณานมธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.[๒๐๗]

---

๒๐๕ องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๒๖/๑๒๔

๒๐๖ องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๖/๓๐๓-๕

๒๐๗ องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒๕/๓๐๑-๒

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้หมั่นระลึกถึง[คุณของ]ตถาคตว่า อิติปิ โส ภควา (แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น) จิตของเธอดำเนินไปตรงในขณะนั้นพ้นออกไปจากสิ่งที่น่าลุ่มหลง คำว่า สิ่งที่น่าลุ่มหลง (เคธะ) นี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ เหล่าสัตว์บางคนในธรรมวินัยนี้ระลึกถึงพระพุทธคุณนี้เป็นเหตุแล้วย่อมหมดจดด้วยวิธีนี้

หนังสือวิสุทธิมรรคแปลพม่าได้แสดงความเห็นว่า คำว่า โอกาสาธิคมนเยน ควรแปลว่า "ตามวิธีได้รับโอกาส[คือการเจริญอนุสสติ ๖]" โดยการได้รับ คือ การเจริญ และโอกาส คือ อนุสสติ ๖ จะเห็นได้ว่า ในมหากัจจานสูตรนั้นได้กล่าวถึงการเจริญอนุสสติ ๖ สำหรับคฤหัสถ์ทั่วไปที่อยู่ครองเรือน เมื่อดำรงอยู่ในอุปจารสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ก็จะได้บรรลุมรรคผลนิพพานต่อไป โดยอาศัยอุปจารสมาธิเป็นบาทของวิปัสสนา ดังนั้น อุปจารสมาธิของคฤหัสถ์เหล่านั้นจึงมีอานิสงส์คือวิปัสสนา ด้วยเหตุดังกล่าว คัมภีร์วิสุทธิมรรคจึงกล่าวว่า "การเจริญอุปจารสมาธิตามวิธีได้รับโอกาส[คือการเจริญอนุสสติ ๖] ในการครองเรือนอันคับแคบ" เพื่อแสดงการเจริญวิปัสสนาโดยมีอนุสสติ ๖ และสมถภาวนาอื่นๆ เป็นบาทเพื่อให้จิตสงบจากนิวรณ์ก่อน ตามที่กล่าวไว้ในมหา-กัจจายนสูตรที่ระบุถึงการเจริญอนุสสติ ๖ เมื่อบุคคลได้บรรลุอุปจารสมาธิด้วยการเจริญสมถภาวนาเหล่านั้นแล้วเจริญวิปัสสนาต่อไป ย่อมอาจรู้แจ้งมรรคผลนิพพานได้ คำอธิบายนี้สอดคล้องกับข้อความในอรรถกถาและฎีกาของมหากัจจานสูตรว่า

โอกาสาธิคโมติ เอตฺถ โอกาสา วุจฺจนฺติ ฉ อนุสฺสติฏฺฐานานิ, เตสํ อธิคโม.[๒๐๘]

ในคำว่า โอกาสาธิคโม (การได้รับโอกาส) นี้ อารมณ์คืออนุสสติ ๖ เรียกว่า โอกาส การได้รับอนุสสติ ๖ เหล่านั้น [เรียกว่า การได้รับโอกาส]

โอกาสา วุจฺจนฺตีติ มคฺคผลสุขาธิคมาย โอกาสภาวโต โอกาสาติ วุจฺจนฺติ. **โอกาสาธิคโม**ติ โลกุตฺตรธมฺมสฺส อธิคมาย อธิคนฺตพฺพโอกาโส.[๒๐๙]

คำว่า โอกาสา วุจฺจนฺติ (เรียกว่า โอกาส) หมายความว่า เรียกว่า โอกาส เพราะเป็นโอกาสเพื่อบรรลุสุขในมรรคผล

คำว่า โอกาสาธิคโม (การได้รับโอกาส) คือ โอกาสที่ควรได้รับเพื่อบรรลุโลกุตตร-ธรรม

---

[๒๐๘] องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๒๖/๑๑๐

[๒๐๙] องฺ.ฉกฺก.ฏีกา ๓/๒๖/๑๒๔

คำว่า ฆราวาส ในภาษาไทยหมายถึง ผู้ครองเรือน คือ คนทั่วไปที่ไม่ใช่บรรพชิตหรือนักบวช แต่ในภาษาบาลีมีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การครองเรือน

- อาวสนํ อาวาโส (อา บทหน้า + วส ธาตุ <นิวาเส = อยู่> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ฆเร อาวาโส ฆราวาโส (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

พบในคำว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส รโชปโถ, อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา[๒๑๐] (การครองเรือนดุจที่คับแคบเป็นทางมาแห่งกิเลสธุลี การออกบวชดุจที่โล่ง)

๒. ผู้ครองเรือน

- ฆราวาโส เยสํ อตฺถีติ ฆราวาสา (ฆราวาส ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

หรือ

- ฆเร อาวาโส เยสนฺติ ฆราวาสา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

พบในคำว่า พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา[๒๑๑] (ผู้ครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก)

บางท่านแปล ฆราวาส ศัพท์ว่า "การครองเรือน" เพียงอย่างเดียว จึงเห็นว่าประโยคว่า พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา ควรแปลว่า "การครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก" คำแปลข้างต้นไม่ถูกต้อง เพราะควรแปลว่า "ผู้ครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก" ด้วยเหตุผล ๕ ประการ คือ

๑. มีข้อความเหมาะสมกับฐานะ เพราะผู้ครองเรือนเป็นผู้ที่มีกิจธุระมาก

๒. บริบทคือ พหุกิจฺจา พหุกรณียา ปรากฏใช้ในฐานะที่ระบุถึงบุคคลเท่านั้น เหมือนในปาฐะว่า พหุกิจฺจา มยํ พหุกรณียา[๒๑๒] (ข้าพระองค์ทั้งหลายมีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก) ในที่นี้บทว่า มยํ ระบุถึงบุคคล มิใช่ระบุถึงอาการ ถ้าผู้กล่าวต้องการจะระบุถึงอาการที่การครองเรือนมีกิจธุระมาก ก็ควรจะใช้รูปเอกพจน์ ฆราวาโส ในประโยคว่า พหุกิจฺโจ อมฺหากํ ฆราวาโส พหุกรณีโย แต่ประโยคเช่นนี้ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก

---

[๒๑๐] ที. สี. ๙.๑๙๑.๖๓ [๒๑๑] วิ.มหา. ๑/๒๓/๑๓ [๒๑๒] วิ.มหา. ๒/๒๗๙/๒๔

๓. การใช้พจน์ เพราะประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา ไม่ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า พหุกิจฺโจ ฆราวาโส พหุกรณีโย เหมือนรูปว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส จึงเป็นการระบุคำแปลว่า "ผู้ครองเรือนทั้งหลาย" ไม่ใช่แปลว่า "การครองเรือนทั้งหลาย" เนื่องด้วยศัพท์ที่ระบุถึงบุคคลจะใช้เป็นพหูพจน์ได้ในเมื่อต้องการจะแสดงจำนวนมาก ส่วนศัพท์ที่ระบุถึงกิริยาอาการมักใช้เป็นเอกพจน์ตามกฎไวยากรณ์

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่ระบุถึงกิริยาอาการซึ่งเป็นภาวตัทธิตหรือภาวสาธนศัพท์มักใช้เป็นรูปเอกพจน์ เพราะนักไวยากรณ์ทั้งหลาย[๒๑๓] มีมติตรงกันว่าศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการจัดว่าเป็นสามัญญชาติ (มีสภาพเหมือนกัน) คือ แม้จะมีบุคคลที่อาศัยของกิริยาแตกต่างกัน แต่ก็จัดว่ามีสภาพเหมือนกัน เช่น ปริวิตกฺโก[๒๑๔] (ความดำริ) กรณํ[๒๑๕](การกระทำ) ในตัวอย่างเหล่านี้ กิริยา "ดำริ" และ "กระทำ" แม้จะดำรงอยู่ในบุคคลหลายคนที่แตกต่างกัน แต่ก็มีสภาพเหมือนกัน คือ สภาพที่ดำริและกระทำ จึงไม่มีรูปพหูพจน์ว่า ปริวิตกฺกา หรือ กรณานิ ที่แสดงกิริยาอาการในพระไตรปิฎก ด้วยเหตุนั้น ในพระไตรปิฎกจึงมีปรากฏเพียงรูปเอกพจน์ว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส ไม่มีปรากฏรูปพหูพจน์ว่า สมฺพาธา ฆราวาสา

๔. ในอรรถกถาชาดกมีข้อความว่า **วตฺตสมฺปนฺโน**ติ ฆราวาสวตฺเตน วา ราชวตฺเตน วา สมนฺนาคโต[๒๑๖] (ปาฐะว่า วตฺตสมฺปนฺโน ได้แก่ ผู้เพียบพร้อมด้วยวัตรของผู้ครองเรือน หรือวัตรของพระราชา) บริบทคือ ราชวตฺเตน แสดงว่า ฆราวาส ศัพท์ระบุถึงผู้ครองเรือน เพราะท่านใช้ ฆราวาส คู่กับ ราช เมื่อ ราช ศัพท์แปลว่า "พระราชา" ไม่ใช่แปลว่า "ความเป็นพระราชา" ฆราวาส ศัพท์ก็ต้องแปลว่า "ผู้ครองเรือน" ถ้าจะแปลว่าการครองเรือน ศัพท์หลังต้องใช้เป็น ราชตฺตวตฺเตน (วัตรของความเป็นพระราชา) แต่ท่านไม่ใช้เช่นนั้นเพราะไม่มีความหมายใดๆ

๕. มีบทสมาสที่แปลได้สองอย่างเหมือน ฆราวาส ศัพท์ เช่น โกสลฺลํ (ความฉลาด) = กุสลสฺส ภาโว โกสลฺลํ (กุสล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต) หรือ โกสลฺโล (ผู้มีความฉลาด, คนฉลาด) = โกสลฺลํ อสฺส อตฺถีติ โกสลฺโล (โกสลฺล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้นไม่พึงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นอีกด้วย ดังข้อความว่า

---

[๒๑๓] สทฺท.จินตา ๒๙๑, นิรุตฺติ. ๖/๕๖๑

[๒๑๔] วิ.มหา. ๑/๗/๑๒

[๒๑๕] วิ.มหา. ๑/๖๒๑/๔๒๓

[๒๑๖] ขุ.ชา.อ. ๑๐/๑๔๕๓/๒๒๖

จิตฺตมธิกจฺจ ปวตฺตํ ธมฺมชาตํ อธิจิตฺตํ. สามญฺญนิทฺเทโสปิ สมาธิเยว วุจฺจติ สงฺเกตวเสน อตฺถสฺส คเหตพฺพตฺตา "สามญฺญโชตนา วิเสเส อวติฏฺฐตีติ วจนโต จ.[๒๑๗]

ธรรมชาติที่เป็นไปโดยอาศัยจิต ชื่อว่า อธิจิต แม้เป็นคำแสดงโดยสามัญทั่วไปก็กล่าวถึงสมาธิเท่านั้น เพราะควรถือเอาเนื้อความโดยเนื่องด้วยคำบัญญัติ[ทางโลก] และตามคำกล่าวว่า สามญฺญโชตนา วิเสเส อวติฏฺฐติ (การแสดงข้อความสามัญทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ)

ปกรณสํโยควิปฺปโยคสาหจริยวิโรธกาลตฺถาทิวเสน หิ สามญฺญสทฺทานมตฺถ-วิเสสปฏิปตฺติ.[๒๑๘]

การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษย่อมมีได้ด้วยฐานะ การประกอบร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความเป็นต้น

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา กาลเทสโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺติ น สทฺทาเยว เกวลํ.[๒๑๙]

ศัพท์และความหมายย่อมถูกจำแนกตามเนื้อความ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่ควรจำแนกศัพท์อย่างเดียวเท่านั้น

คาถาข้างต้นยังพบในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาที่อธิบายโมคคัลลานปัญจิกาอีกทอดหนึ่ง มีข้อความต่างกันเพียงเล็กน้อยว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา เทสกาลโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺเต น สทฺทาเยว เกวลา.[๒๒๐]

อุทาหรณ์ของกฎข้างต้น มีดังต่อไปนี้

๑. **เนื้อความ** เช่น

- สีโห คายติ (นายสีหะย่อมขับร้อง)

[๒๑๗] นีติ.สุตฺต. ๖๙๖
[๒๑๘] นฺยาส ๔/๓๑๖
[๒๑๙] สทฺท.ชาลินี ๙๓
[๒๒๐] โมคฺ.ปญฺจิกาฏีกา ๑/๑

- สีโห นงฺคุฏฺจํ จาเลติ (ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง)

ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สีห เป็นนายสีหะ ส่วนในอุทาหรณ์หลัง เป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๒. **ฐานะ** เช่น

- อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา)
- อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา)

อุทาหรณ์แรกนี้กล่าวในขณะอยู่ที่โรงทาน ส่วนอุทาหรณ์หลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสฺส จึงหมายถึงยาจกหรือม้าตามฐานะที่ต่างกัน (คำว่า อสฺส ที่หมายถึง ยาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + สํ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ สํ ธนํ เอเตสนฺติ อสฺสา = ผู้ไม่มีทรัพย์)

๓. **ลิงค์** เช่น

- สุวณฺโณ อุรคํ คณฺหาติ (ครุฑย่อมจับงู)
- สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ (ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา)

ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นปุงลิงค์ แปลว่า "ครุฑ" ในอุทาหรณ์หลัง คำว่า สุวณฺณํ เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า "ทอง"

๔. **ความเหมาะสม** เช่น

- มุนิ อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)

อุทาหรณ์นี้แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้วจึงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้

๕. **กาล** เช่น

- ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น)

อุทาหรณ์นี้มีบทกัตตาคือ ภิกษุ คำว่า ปีต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า "ดื่มแล้ว" คือ ดื่มน้ำปานะ มิใช่แปลว่า "สีเหลือง" ดังอุทาหรณ์ว่า ปีตํ ปณฺณํ (ใบไม้สีเหลือง)

๖. **สถานที่** เช่น

- โรหิตา อุทเก ยนฺติ (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ)

- โรหิตา ถเล ยนฺติ (ละมั่งย่อมไปบนบก)

คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่ง ตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี[๒๒๑] ได้ประพันธ์อุทาหรณ์ข้างต้นเป็นคาถาว่า

สีโห คายติ นงฺคุฏฺจํ สีโห จาเลติ ปาจเก
สีโห จ มาณโว สีโห อตฺถโต ญายเต พุโธ.

ในคำว่า สีโห คายติ, นงฺคุฏฺจํ สีโห จาเลติ (นายสีหะย่อมขับร้อง ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง) บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถว่าเป็นมาณพชื่อสีหะ หรือราชสีห์

ทานสาลายเก จตฺวา สงฺคาเม จ ยถากฺกมํ
อสฺเส อาเนหีติ วุตฺเต ทลิทฺโทสฺโสติ ญายเต.

เมื่อบุคคลอยู่ในโรงทานแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา) หรือบุคคลอยู่ในสงครามแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) ย่อมทราบว่าเป็นยาจกหรือม้าตามลำดับ

สุวณฺโณ อุรคํ คณฺเห สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต
วจเน ครุโฬ เหมํ กมญฺจ ลิงฺคโต มตํ.

ในคำว่า สุวณฺโณ อุรคํ คณฺเห, สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต (ครุฑย่อมจับงู, ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) พึงทราบครุฑและทองตามลำดับโดยลิงค์

โอจิตฺยํ โลกโต เญยฺยํ ปุพฺพาปราวิโรธิตํ
อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มุนิ.

ความเหมาะสมพึงทราบตามชาวโลกว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกันแห่งข้อ-ความหน้าและหลัง เช่น อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มุนิ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)

ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตาติ ภาสิเต
น สามา อิติ วิญฺเญยฺยา ยามกาลาติ ญายเต.

[๒๒๑] สทฺท.ชาลินี ๙๔-๙๙

ในคำกล่าวว่า ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) ไม่พึงทราบว่าเป็นทอง แต่พึงทราบว่าเป็นยามกาลิก

อุทเก โรหิตา ยนฺติ ถเล ยนฺติ จ โรหิตา
อิติ ปาเจ ปุพฺเพ มจฺฉา ปเร ตุ มิคโรหิตา.

ในคำว่า อุทเก โรหิตา ยนฺติ, ถเล ยนฺติ โรหิตา (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ, ละมั่งย่อมไปบนบก) ในคำแรกหมายถึงปลา คำหลังเป็นละมั่ง

ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินียังกล่าวถึงกฎอื่นนอกจากที่กล่าวไว้แล้วว่า

สํโยควิปฺปโยคญฺจ สาหจริยวิโรธโต
สทฺทนฺตรวเสนาปิ สทฺโท วิเสสวาจโก.[๒๒๒]

ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความเฉพาะได้ตามการประกอบร่วมกัน, การประกอบแยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง และศัพท์อื่น[ที่อยู่ใกล้กัน]

อุทาหรณ์ของกฎข้อนี้ มีดังนี้ คือ

๑-๒. **การประกอบร่วมกันและการประกอบแยกกัน**

- สวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา)
- อวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา)

คำว่า เธนุ ในอุทาหรณ์แรก คือ แม่โค เพราะประกอบร่วมกับลูกโค ส่วนในอุทาหรณ์หลังเป็นแม่ม้าซึ่งไม่เกี่ยวกับลูกโค ความจริงแล้วคำว่า เธนุ อาจแปลว่า “แม่โค” หรือ “แม่ม้า” ก็ได้ตามสมควร

๓. **ความเป็นไปร่วมกัน**

- สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา (พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ)

คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสารีบุตรที่มีนามเดิมว่า อุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตรอีกรูปหนึ่งซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสารีบุตร เหมือนพระ-

---

[๒๒๒] สทฺท.ชาลินี ๑๐๐

กัสสปเถระซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสสปะ (พระกัสสปใหญ่) เพื่อให้ต่างจากพระกัสสปะอีกรูปหนึ่งคือ กุมารกัสสปะ (พระกัสสปะน้อย)

๔. **ความขัดแย้ง**

- กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล)

คำว่า กุสล คือ กุศลที่ขัดแย้งกับอกุศล ไม่ใช่หมายถึงคนฉลาด

๕. **ศัพท์อื่นที่อยู่ใกล้กัน หรือบริบท**

- อชฺชุโน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชฺชุน หมายถึง ท้าวอรชุน มิใช่แปลว่า “ต้นกุ่ม” เพราะบริบทคือ กตวีริโย (เป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

ในคัมภีร์ปโยคสิทธิซึ่งแต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ประพันธ์คาถาเกี่ยวกับเรื่องนี้โดยพิสดารว่า

สํโยคา วิปฺปโยคา จ สาหจริยา วิโรธโต
อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา สทฺทนฺตรสมีปโต.

สามตฺโถฺยจิตฺยเทเสหิ กาลพฺยตฺตานุรูปโต
อุปจารกากุเภท- สมฺพนฺเธหุปลกฺขณา.

วจนา จ ตทงฺคตฺตา ปธานตฺตาติอาทิหิ
สทฺทตฺถา ปวิภชฺชนฺเต น สทฺทาเยว เกวลา.[๒๒๓]

เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดย :-

- การประกอบร่วมกัน
- การประกอบแยกกัน
- ความเป็นไปร่วมกัน
- ความขัดแย้ง
- เนื้อความ
- ฐานะ
- คุณลักษณะ
- ความใกล้กับศัพท์อื่น
- ความสามารถ
- ความเหมาะสม

[๒๒๓] ปโยค. ๒/๑๔

- สถานที่
- ความปรากฏชัดตามลิงค์
- อุปจาระ (คำที่กล่าวเป็นสำนวน)
- ความสัมพันธ์
- กาลเวลา
- ความสมควร
- อากัปกิริยาพิเศษ
- พจน์
- อุปลักขณนัย (การกล่าวไว้พอเป็นตัวอย่างแทนสิ่งอื่นทั้งหมด)
- ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น
- ปธานนัย (การแสดงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญ แต่หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด) เป็นต้น

บุคคลไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับ คือ

๑. **การประกอบร่วมกัน**

- สกิโสรา เธนุ ทียตุ (จงให้แม่ม้าที่มีลูกม้า)

คำว่า เธนุ แปลว่า “แม่ม้า” เพราะประกอบร่วมกับศัพท์ว่า กิโสร (ลูกม้า)

๒. **การประกอบแยกกัน**

- อกิโสรา เธนุ อานียตุ (จงนำแม่โคที่ไม่มีลูกม้า)

คำว่า เธนุ แปลว่า “แม่โค” เพราะไม่ประกอบร่วมกับลูกม้า

๓. **ความเป็นไปร่วมกัน**

- รามลกฺขณา (พระรามและพระลักษณ์)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามผู้เป็นโอรสของท้าวทศรถกับนางสมุทรชา มิใช่ปรศุราม บุตรของฤษีชมทัคคี แม้คำว่า ลกฺขณ ก็หมายถึง พระลักษณ์ผู้เป็นอนุชาของพระราม ไม่ใช่คนอื่น

๔. **ความขัดแย้ง**

- รามชฺชุนา (พระรามและท้าวอรชุน)

คำว่า ราม หมายถึง พระรามบุตรของภัคควะ และคำว่า อชฺชุน หมายถึง ท้าวอรชุน เพราะทั้งสองคนเป็นศัตรูกัน มิใช่หมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ และอรชุนอีกคนหนึ่งผู้เป็นบุตรของสัพยสาจ

๕. **เนื้อความ**

- สินฺธวมานย, ปวิสามิ รณงฺคณํ (จงนำม้าสินธพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ)

คำว่า สินฺธว คือ ม้าสินธพ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบที่ต้องการพาหนะ มิใช่หมายถึงเกลือ

๖. **ฐานะ**

- สินฺธวมานย (จงนำเกลือมา)

คำว่า สินฺธว แปลว่า “เกลือ” เพราะกล่าวในขณะรับประทานอาหาร จึงหมายถึงเกลือ

๗. **คุณลักษณะ**

- เทวทตฺตํ ปรมมุปเวสย สมาราธิตคุรุํ (จงเข้าไปหาเทวทัตผู้ยังครูให้ชื่นชมก่อน)

คำว่า สมาราธิตคุรุํ (ผู้ยังครูให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทัตนั้นว่าเป็นพหูสูต ไม่ใช่เทวทัตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตจึงจะเป็นที่ชื่นชมของครู

คนอินเดียมักอธิษฐานขอบุตรจากพระเจ้า เมื่อได้ลูกก็ตั้งชื่อว่า เทวทัต แปลว่า “เทพ-ประทาน” ชื่อนี้เป็นชื่อทั่วไปของชาวอินเดีย ซึ่งคล้ายกับชื่อไทยว่า สมชาย ชื่อพม่าว่า ม่องม่อง หรือชื่ออังกฤษว่า John หรือ James ที่นิยมใช้โดยทั่วไป

๘. **ความใกล้กับศัพท์อื่น**

- อชฺชุโน กตวีริโย (ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว)

คำว่า อชฺชุโน คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม

๙. **ความสามารถ**

- อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง)

คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญถานุปปัตติ-นัย คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น

๑๐. **ความเหมาะสม**

- รามสทิโสยํ (บุคคลนี้คล้ายกับพระราม)

คำว่า ราม เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง จึงหมายถึงพระรามโอรสของท้าวทศรถ ไม่ใช่พระรามบุตรของภัคควะ

๑๑. **สถานที่**

- โปฏฺปา (คนดี, คนถ่อย)

คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็นคำด่าในบางท้องถิ่น

๑๒. **กาลเวลา**

- ปจ (จงต้ม, หุง)

คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลาเช้า หมายถึง การต้มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น หมายถึง การหุงข้าว

๑๓. **ความปรากฏชัดตามลิงค์**

- คามสฺส อทฺธํ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)
- คามสฺส อทฺโธ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

คำว่า อทฺธ ซึ่งเป็นนปุงสกลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสฺส อทฺธํ จึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อทฺธ ซึ่งเป็นปุงลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนั้นจึงหมายถึง หมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุมาน แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ก็กล่าวว่า

อทฺธํ วุตฺตํ สเม ภาเค.[๒๒๔]

อทฺธ ศัพท์ นปุงสกลิงค์ กล่าวถึงส่วนที่เสมอกัน

๑๔. **ความสมควร**

- นรปติ สาธุ รกฺขติ โคมณฺฑลํ (กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ดี)

คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราชา

๑๕. **อุปจาระ**

- มญฺจา อุกฺโกสนฺติ (เตียงโห่ร้องอยู่)

---

[๒๒๔] อภิธาน. ๑/๕๔

คำว่า มญฺจา (เตียง) หมายถึง คนที่อยู่บนเตียง โดยกล่าวถึงฐานะคือเตียง แต่เจตนาหมายถึงคนที่อยู่บนเตียง คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานะคือที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงฐานีคือผู้อาศัย

๑๖. **อากัปกิริยาพิเศษ**

เมื่อถูกคนอื่นกล่าวหาว่าทำในสิ่งที่ตนมิได้กระทำ ก็ทำการขมวดคิ้วด้วยความโกรธแล้วกล่าวว่า อหํ กตวา อมฺหิ (ฉันทำหรือ) การขมวดคิ้วดังกล่าวแสดงว่าตนมิได้กระทำ

๑๗. **ความสัมพันธ์**

- มาตริ สมฺมา วตฺติตพฺพํ (พึงปรนนิบัติมารดาให้ดี)
- ปิตริ สุสฺสูยิตพฺพํ (พึงเชื่อฟังบิดา)

แม้คำเหล่านี้จะมิได้กล่าวระบุว่า สมาตริ (มารดาของตน), สปิตริ (บิดาของตน) ก็อนุมานรู้ความสัมพันธ์ระหว่างบุตรกับบิดามารดาได้

๑๘. **อุปลักขณนัย**

- กาเกหิ รกฺขิตพฺพํ ทธิ (พึงรักษาเนยใสจากกา)

คำว่า กาเกหิ (กา) ยังหมายรวมถึงสัตว์อื่นมีสุนัขเป็นต้นอีกด้วย

๑๙. **พจน์**

- ทารา (ภรรยา)

ใช้เป็นพหูพจน์อย่างเดียว ส่วนถ้าเป็นไปในความหมายว่า การผ่าฟืน ที่มาจาก ทร ธาตุ (วิทารเณ = ทำลาย) ก็มีรูปเป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์

๒๐. **ความเป็นองค์ประกอบของสิ่งนั้น**

- สชฺชิตํ โภชนํ (จัดแจงโภชนาหารแล้ว)

หมายถึง การจัดแจงสิ่งอื่นๆ ที่เนื่องด้วยการรับประทานอาหาร คือ ที่นั่ง แก้วน้ำ และกับข้าว เป็นต้น

๒๑. **ปธานนัย**

- นิคฺคจฺฉติ อวนินาโถ (พระราชาเสด็จออกแล้ว)

คำว่า อวนินาโถ (พระราชา) ยังหมายรวมถึงอำมาตย์และราชองครักษ์เป็นต้นที่ตามเสด็จพระราชาอีกด้วย

มีข้อสังเกตในเรื่องการประกอบแยกกัน กล่าวคือ คัมภีร์ปโยคสิทธิ ฉบับพม่า (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) และปโยคสิทธินิสสัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๑๘) มีข้อความในข้อที่ ๒ ว่า

วิปฺปโยคโต- อกิโสรา อานียตูติ ตปฺปฏิเสธา วฬวา เอว ปตียเต.

[ตัวอย่าง]โดยการประกอบแยกกัน คือ ในประโยคว่า อกิโสรา อานียตุ = จงนำ[แม่โค]ที่ไม่มีลูกม้ามา โดยย่อมรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น

แต่ควรมีข้อความว่า ตปฺปฏิเสธา เธนุ เอว ปตียเต (ย่อมรู้ว่าเป็นแม่วัว เพราะการปฏิเสธลูกม้านั้น) จึงจะสมเหตุผล สันนิษฐานว่าประโยคข้างต้นคงจะเกิดการลอกผิดตามประโยคหน้าว่า ตํสํโยคโต วฬวา เอว ปตียเต (ย่อมรู้ว่าเป็นแม่ม้าเท่านั้น เพราะประกอบร่วมกับลูกม้านั้น) เห็นได้จากคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๖) อธิบายเรื่องนี้ว่า

สํโยควเสน สวจฺฉํ เธนุมาเนหีติ วุตฺเต คาวีติ วิญฺญายติ, น วฬวา. วิปฺปโยควเสน อวจฺฉํ เธนุมาเนหีติ วุตฺเต วฬวาติ วิญฺญายติ, น คาวี.[๒๒๕]

อุทาหรณ์ด้วยการประกอบร่วมกัน คือ เมื่อกล่าวว่า สวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา) ย่อมรู้ว่าเป็นแม่โค ไม่ใช่แม่ม้า

อุทาหรณ์ด้วยการประกอบแยกกัน คือ เมื่อกล่าวว่า อวจฺฉํ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา) ย่อมรู้ว่าเป็นแม่ม้า ไม่ใช่แม่โค

๓. อภิญญา คือ การเจริญอัปปนาสมาธิของผู้ที่บำเพ็ญสมาบัติ ๘ เข้าฌานที่เป็นพื้นฐานของอภิญญาแล้วออกจากสมาบัติ เจริญ[อัปปนาสมาธิ]โดยมุ่งหมายอภิญญาตามนัยที่กล่าวว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ[๒๒๖] (คนเดียวแปลงเป็นหลายคนได้) เป็นต้น การเจริญอัปปนาสมาธิดังกล่าวของบุคคลเหล่านั้นมีอานิสงส์คืออภิญญา เพราะเป็นเหตุใกล้ของอภิญ-ญา ตามที่มีเหตุ[บรรลุอภิญญา]อันควรนั้นๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า

---

[๒๒๕] นฺยาส. ๔/๓๑๖

[๒๒๖] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๒/๒๗๑

โส ยสฺส ยสฺส อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย, ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน.[๒๒๗]

เธอน้อมจิตเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ด้วยปัญญาอันยิ่ง[คืออภิญญา]ใดๆ ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ (เหตุในภพก่อนเป็นต้น)

เหตุอันควรในเรื่องนี้ คือ เหตุทำให้บรรลุอภิญญา ได้แก่ การได้บรรลุอภิญญาในภพก่อน และการบรรลุฌานที่เป็นบาทของอภิญญาในภพนี้

ในประโยคว่า ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน (ย่อมเห็นประจักษ์ธรรมที่ควรรู้แจ้งนั้นๆ ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) อายตน ศัพท์มีความหมายว่า “เหตุ” คือ เหตุอันควร มีเหตุในภพก่อนเป็นต้น ส่วน สติ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ สนฺเต (มีอยู่) การประกอบใช้ สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์ในที่นี้มีประโยชน์เพื่อแสดงวิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายครอบคลุม ดังเช่นคำว่า คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล (เมื่อกาลล่วงไปๆ) ซึ่งหมายความว่า เมื่อกาลล่วงไปเป็นเวลานาน ในที่นี้คำว่า คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต (ล่วงไปๆ) เป็นกริยาวิจฉาที่ครอบคลุมกิริยาล่วงไป

ด้วยเหตุนี้ ข้อความว่า “เมื่อมีเหตุอันควรนั้นๆ” จึงหมายความว่า การได้บรรลุอภิญญาในภพก่อน และการบรรลุฌานที่เป็นบาทของอภิญญาในภพนี้ เป็นเหตุให้บรรลุอภิญญาในภพนี้ ถ้าบุคคลนั้นไม่เคยบรรลุอภิญญาในภพก่อน แม้ว่าจะบรรลุฌานในภพนี้ ก็ไม่อาจบรรลุอภิญญาได้ หรือแม้ว่าเคยบรรลุอภิญญาในภพก่อน แต่ถ้าไม่ได้บรรลุฌานที่เป็นบาทของอภิญญาในภพนี้ ก็ไม่อาจบรรลุอภิญญาในภพนี้เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสคำวิจฉาว่า สติ สติ เพื่อให้ครอบคลุมเหตุทำให้บรรลุอภิญญาทั้งสองประการเหล่านั้น

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายการประกอบใช้ สติ ๒ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า

สติ สติ อายตเนติ ตสฺมึ ตสฺมึ ปุพฺพเหตุอาทิเก การเณ สติ.[๒๒๘]

คำว่า สติ สติ อายตเน (ตามที่มีเหตุอันควรนั้นๆ) หมายความว่า เมื่อมีเหตุนั้นๆ อันมีเหตุในภพก่อนเป็นต้น

---

[๒๒๗] ม.อุ. ๑๔/๑๕๘/๑๔๔, องฺ.ติก. ๒๐/๑๐๒-๗/๒๕๐-๑

[๒๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๘๑/๓๖๐

ในประโยคข้างต้น คำว่า ตสฺมึ ตสฺมึ (นั้นๆ) อธิบายคำทั้งสองคือ สติ สติ ส่วน การเณ (เหตุ) อธิบาย อายตเน ว่า อายตน ศัพท์ในพากย์นี้มีอรรถว่า “เหตุ” ส่วนคำว่า ปุพฺพเหตุอาทิเก อธิบาย การเณ ว่าเหตุดังกล่าวคือเหตุในภพก่อนเป็นต้น ไม่ใช่ความชำนาญในสมาบัติ

จะเห็นได้ว่า คำว่า ตสฺมึ ตสฺมึ (นั้นๆ) แสดงว่า สติ ศัพท์ ๒ ศัพท์เป็นคำวิจฉาเหมือน ตสฺมึ ๒ ศัพท์นั่นเอง ในที่นี้คำว่า สติ สติ อายตเน แปลตามศัพท์ว่า “เมื่อเหตุมีอยู่ๆ” หมายความว่า “เมื่อมีเหตุนั้นๆ” ที่จริงแล้ววิจฉาต้องมีเพียงแห่งเดียวในพากย์ ถ้าบทลักขณะที่เป็นกัตตาหรือกรรมเป็นวิจฉา กริยาก็เป็นบทธรรมดาที่ไม่ใช่วิจฉา ดังคำว่า ตสฺมึ ตสฺมึ การเณ สติ (เมื่อมีเหตุนั้นๆ) หรือถ้ากริยาเป็นบทวิจฉา กัตตาหรือกรรมดังกล่าวก็ต้องเป็นบทธรรมดาเช่นเดียวกัน ดังคำว่า คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล (เมื่อกาลผ่านไปๆ) ด้วยเหตุนี้ ในพระสูตรจึงประกอบบทลักขณ-กริยาเป็นบทวิจฉาว่า สติ สติ (มีอยู่ๆ) โดยมีบทลักขณวันตกัตตาเพียงบทเดียว คือ อายตเน และคัมภีร์ฎีกาได้ประกอบบทลักขณวันตกัตตาเป็นบทวิจฉา ๒ บทว่า ตสฺมึ ตสฺมึ [การเณ] (เหตุนั้นๆ) โดยมีบทลักขณกริยาเพียงบทเดียว คือ สติ

๔. ภพอันเลิศ คือ การเจริญอัปปนาสมาธิของปุถุชนผู้รักษาฌานไว้ มุ่งหวังหรือไม่มุ่งหวังการเกิดในพรหมโลกโดยหมายใจว่าเราจักไปบังเกิดในพรหมโลก ไม่เสื่อมจากสมาธิ มีอานิสงส์คือภพอันเลิศ เพราะอัปปนาสมาธิมีอานิสงส์คือภพอันเลิศ ดังพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ปฐมํ ฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา กตฺถ อุปปชฺชนฺติ. พฺรหฺมปาริสชฺชานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺชนฺติ.[๒๒๙]

ถามว่า : ผู้ที่เจริญปฐมฌานที่มีอานุภาพน้อย ย่อมเกิดในที่ไหน

ตอบว่า : ย่อมเกิดเป็นสหายของพรหมปาริสัชชา

อนึ่ง แม้การเจริญอุปจารสมาธิก็ก่อให้เกิดกามาวจรสุคติภูมิอันเลิศ [คือมนุษย์และเทวดา]

---

[๒๒๙] อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๒๔/๕๑๖

ท่านจะแสดงว่า แม้ความปรารถนาภพโดยอาศัยกรรมที่นำไปสู่ภพนั้น ๆ จะไม่มีก็ตาม ความปรารถนาภพย่อมสำเร็จด้วยกรรมที่กระทำสั่งสมไว้ จึงกล่าวว่า อปตฺถยมานา วา (หรือไม่มุ่งหวัง)[๒๓๐]

คำว่า สหพฺยตํ อุปปชฺชนฺติ แปลตามศัพท์ว่า “ถึงความเป็นสหาย”

คำว่า สหพฺยตา (ความเป็นสหาย) มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. สห พฺเยติ ปวตฺตตีติ สหพฺโย = ผู้ดำเนินไปร่วมกัน ชื่อว่า สหัพยะ (สห บทหน้า + พฺเย ธาตุ <ปวตฺติยํ = เป็นไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สหพฺยสฺส ภาโว สหพฺยตา = ความเป็นสหาย ชื่อว่า สหัพยตา (สหพฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

๒. สห วาติ ปวตฺตตีติ สหโว = ผู้ดำเนินไปร่วมกัน ชื่อว่า สหัพยะ (สห บทหน้า + วา ธาตุ <คติคนฺธเนสุ = ไป, ดมกลิ่น> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

สหวสฺส ภาโว สหพฺยํ = ความเป็นสหาย ชื่อว่า สหัพยะ (สหว ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

สหพฺยํ เอว สหพฺยตา = ความเป็นสหายนั่นแหละ ชื่อว่า สหัพยตา (สหพฺย ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ดังข้อความว่า

สห พฺเยติ ปวตฺตตีติ สหพฺโย, สหาโย. อิธ ปน เอกภวูปโค อธิปฺเปโต. ตสฺส ภาโว สหพฺยตา.[๒๓๐]

คำว่า สหัพยะ คือ ผู้ดำเนินไปร่วมกัน คือ สหาย แต่ในพระสูตรนี้หมายถึงการเข้าถึงภพหนึ่ง

คำว่า สหัพยตา คือ ความเป็นสหาย

สห วาติ ปวตฺตตีติ สหโว. ตสฺส ภาโว สหพฺยํ ยถา วีรสฺส ภาโว วีริยนฺติ.[๒๓๑]

คำว่า สหวะ คือ ผู้ดำเนินไปร่วมกัน

---

[๒๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๖๒/๕๕๐

[๒๓๑] ขุ.วิ.อ. ๑๗๒/๑๐๕

คำว่า สหัพยะ คือ ความเป็นสหาย ดังบท[ที่ลง ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต]ว่า วีรสฺส ภาโว วีริยํ (ความเป็นผู้อาจหาญ ชื่อว่า วีริยะ)

๕. นิโรธ คือ การเจริญอัปปนาสมาธิของพระอริยะผู้บรรลุสมาบัติ ๘ แล้วเจริญสมาธิโดยมุ่งหมายจะเข้านิโรธสมาบัติไม่มีจิตตลอด ๗ วัน บรรลุความสงบคือความดับ[ทุกข์]อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน มีอานิสงส์คือนิโรธ ดังข้อความว่า

โสฬสหิ ญาณจริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวตา ปญฺญา นิโรธสมาปตฺติยา ญาณํ.[๒๓๒]

ปัญญาคือความชำนาญด้วยการเกิดปัญญา ๑๖ และการเกิดสมาธิ ๙ ชื่อว่าปัญญาในนิโรธสมาบัติ

ความดับทุกข์ในเรื่องนี้ คือ ความดับไปของนามทุกอย่างคือจิตและเจตสิกที่มีสัญญาและเวทนาเป็นประธานตามข้อความว่า สัญญาเวทยิตนิโรธ (ความดับสัญญาและเวทนา) เมื่อจิตและเจตสิกดับไปหมด จิตตชรูปที่เกิดจากจิตย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ จึงถือว่ารูปดับไปเช่นเดียวกัน นอกจากนั้น เมื่อนามซึ่งทำหน้าที่รู้อารมณ์ดับไป ทุกข์ที่เนื่องด้วยรูปก็ไม่ปรากฏชัดเจน จึงอาจกล่าวได้ว่าดับทุกข์ทุกอย่าง ดังข้อความว่า

คำว่า นิพฺพานํ (ความดับทุกข์) **คือ ความดับทุกข์ ๓ ประการ [ทุกขทุกข์** (ทุกข์แท้) **วิปริณามทุกข์** (ทุกข์แปรปรวน) **และสังขารทุกข์** (ทุกข์ประจำสังขาร)**] แม้สังขารทุกข์ที่นับเข้าในรูปธรรมจะมีอยู่ก็ตาม แต่เสมอเหมือนไม่มีอยู่ เพราะไม่มีจิต ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** สุขํ วิหริสฺสาม (อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน)

คำว่า โสฬสหิ ญาณจริยาหิ (การเกิดปัญญา ๑๖) **ได้แก่ ปัญญา ๑๖ อย่างนี้ คือ ปัญญา ๘ อย่างเหล่านี้ คือ**

อนิจจานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความไม่เที่ยงของธรรมที่มีในภูมิ ๓)[๒๓๓]

---

[๒๓๒] ขุ.ป. ๓๑/๓๔/๓

[๒๓๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๖๒/๕๕๑

ทุกขานุปัสสนา (การหยั่งเห็นทุกข์ของธรรมที่มีในภูมิ ๓)

อนัตตานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความไม่ใช่ตัวตนของธรรมที่มีในภูมิ ๓)

นิพพิทานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายในสังขาร)

วิราคานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความคลายกำหนัด)

นิโรธานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความดับสังขาร)

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (การหยั่งเห็นความปล่อยวางสังขาร)

วิวัฏฏานุปัสสนา (การหยั่งเห็นพระนิพพาน)

รวมกับปัญญา ๘ คือ อริยมรรค [๔] อริยผลญาณ [๔][๒๓๔]

คำว่า นวหิ สมาธิจริยาหิ (การเกิดสมาธิ ๙) **คือ สมาธิ ๙ โดยจำแนกเป็นรูปฌาน ๕ และอรูปฌาน ๔ บางคนกล่าวว่า รูปฌานสมาธิ ๔ อรูปฌานสมาธิ ๔ รวมกับอุปจารสมาธิของฌานทั้งสองนั้นเป็นสมาธิ**[๒๓๔]

ข้อความเต็มจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่ท่านนำมาอ้างถึงในเรื่องนี้ คือข้อความว่า

ทฺวีหิ พเลหิ สมนฺนาคตตฺตา ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา โสฬสหิ ญาณจริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวตาปญฺญา นิโรธสมาปตฺติยา ญาณํ.[๒๓๕]

ปัญญาคือความชำนาญด้วยการเกิดปัญญา ๑๖ และการเกิดสมาธิ ๙ เพราะเพียบพร้อมด้วยพละ ๒ [สมถะและวิปัสสนา] และเพราะระงับสังขาร ๓ ได้ [วจีสังขาร กายสังขาร และจิตตสังขาร] ชื่อว่า ปัญญาในนิโรธสมาบัติ

การที่พระอรรถกถาจารย์ยกข้อความจากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่กล่าวถึงการเกิดปัญญา ๑๖ และการเกิดสมาธิ ๙ ในเรื่องปัญญาในนิโรธสมาบัติ ก็เพราะว่านิโรธสมาบัติเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ

๑. การระงับกายสังขาร (สภาพที่ร่างกายทำให้เกิดขึ้น คือ ลมหายใจเข้าออกที่เนื่องด้วยร่างกาย) วจีสังขาร (สภาพปรุงแต่งถ้อยคำ คือ วิตกและวิจารซึ่งทำหน้าที่ปรุงแต่งถ้อยคำให้มีประการต่างๆ) และจิตตสังขาร (สภาพที่ถูกจิตทำให้เกิดขึ้น คือ เวทนาและสัญญา)

---

[๒๓๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๖๒/๕๕๑

[๒๓๕] ขุ.ป. ๓๑/๓๔/๓

๒. ความบริบูรณ์ด้วยกำลังแห่งสมถะและวิปัสสนาทั้งสองอย่าง

๓. การเกิดปัญญา ๑๖ อย่าง

๔. การเกิดสมาธิ ๙ อย่าง คือ สมาบัติ ๘ และอุปจารสมาธิของสมาบัติเหล่านั้น

๕. การฝึกฝนสมาบัติ ๘ ด้วยความชำนาญ ๕ ประการ[๒๓๖]

ทั้งหมดนี้เป็นอานิสงส์ของการเจริญสมาธิ ๕ ประการมีการอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นต้น โดยประการฉะนี้

ตสฺมา เนกานิสํสมฺหิ กิเลสมลโสธเน
สมาธิภาวนาโยเค นปฺปมชฺเชยฺย ปณฺฑิโต.

ด้วยเหตุนั้น ผู้มีปัญญาจึงไม่ควรประมาทในการเจริญสมาธิภาวนาที่มีอานิสงส์มากเป็นอเนก อันชำระมลทินกิเลสได้

คำว่า สมาธิภาวนาโยค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การเจริญสมาธิภาวนา = สมาธิภาวนาย โยโค สมาธิภาวนาโยโค. (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

๒. ความเพียรคือสมาธิภาวนา = สมาธิภาวนาสงฺขาโต โยโค สมาธิภาวนาโยโค. (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)[๒๓๗]

[๓๖๓] ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้อธิบายสมาธิในทางสู่ความหมดจดที่ทรงแสดงไว้โดยมีศีล สมาธิ และปัญญาเป็นประธานด้วยคาถาว่า สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ (ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้ว) เป็นต้นนี้

จบปริจเฉทที่ ๑๑ ชื่อสมาธินิทเทส (คำอธิบายสมาธิ)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

---

[๒๓๖] วิสุทฺธิ. ๒/๘๖๗-๖๙/๓๘๙-๙๒

[๒๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๖๒/๕๕๑

ลำดับนิทเทส

[๓๖๔]

จบวิสุทธิมรรค ภาค ๑

ปริจเฉทที่ ๑๒

อิทธิวิธนิทเทส = คำอธิบายฤทธิ์ต่างๆ

เรื่องอภิญญา

[๓๖๕] การเจริญ[อัปปนา]สมาธินี้ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวว่า "มีอานิสงส์คืออภิญญา" โดยเนื่องด้วยอภิญญาทางโลกเหล่าใด ผู้เพียรปฏิบัติที่ได้บรรลุจตุตถฌานในปฐวีกสิณเป็นต้นแล้ว ควรทำความเพียรต่อไปเพื่อทำอภิญญาเหล่านั้นให้บริบูรณ์ ผลที่ได้รับคือ เมื่อเธอทำความเพียรเช่นนั้น การเจริญสมาธิดังกล่าวจักได้รับอานิสงส์และมั่นคงขึ้น เธอผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิที่ได้รับอานิสงส์และมั่นคงขึ้น จักพัฒนาปัญญาให้บริบูรณ์ได้ง่าย ดังนั้น ข้าพเจ้าจะเริ่มเรื่องอภิญญาก่อน[ปัญญาภาวนา]

> คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายถึง เหตุ ๓ ประการ คือ การที่สมาธิภาวนาได้รับอานิสงส์ ความมั่นคงขึ้นของสมาธิภาวนา และการพัฒนาปัญญาให้บริบูรณ์ได้ง่าย[๒๓๘]

กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอภิญญาทางโลก ๕ ประการเพื่อแสดงผลของการเจริญสมาธิและเพื่อแสดงธรรมชั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไปแก่กุลบุตรผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานแล้ว [อภิญญาดังกล่าว] คือ

๑. อิทธิวิธะ (แสดงฤทธิ์)

๒. ทิพพโสตธาตุญาณ (หูทิพย์)

๓. เจโตปริยญาณ (รู้ใจคนอื่น)

๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (ระลึกชาติก่อน)

๕. จุตูปปาตญาณ (ตาทิพย์ที่รู้เห็นจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์)

---

[๒๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๕/๑

ตามนัยเป็นต้นว่า

โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ, เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ.[๒๓๙]

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ เธอได้บรรลุฤทธิ์ต่างๆ หลายประเภท คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้

ข้อความเต็มในเรื่องนี้ คือ

๑. โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ, เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ,

๒. อาวิภาวํ ติโรภาวํ,

๓. ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเส,

๔. ปฐวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเก,

๕. อุทเกปิ อภิชฺชมาเน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ ปฐวิยํ,

๖. อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขีสกุโณ,

๗. อิเมปิ จนฺทิมสุริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเว ปาณินา ปรามสติ ปริมชฺชติ,

๘. ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ.[๒๓๙]

๑. เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ เธอได้บรรลุฤทธิ์ต่างๆ หลายประเภท คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้

---

[๒๓๙] ที.สี. ๙/๒๓๘/๗๘

๒. แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้

๓. เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้

๔. ผุดขึ้นหรือดำลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้

๕. เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้

๖. นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปก็ได้

๗. ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธานุภาพมากก็ได้

๘. ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

ท่านผู้รจนาจะอธิบายข้อ ๑ ในเรื่องนี้ไว้ตั้งแต่ข้อ ๓๖๕ ของคัมภีร์นี้เป็นต้นไป จึงจะอธิบายข้อ ๒-๘ ตั้งแต่ข้อ ๓๘๗ อีกต่อไป

การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง

ในอภิญญา ๕ เหล่านั้น ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรที่ประสงค์จะแสดงฤทธิ์เนรมิตตามนัยว่า "คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้" เป็นต้น พึงเจริญสมาบัติ ๘ อย่างละ ๘ [ในกสิณหนึ่งๆ] ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ มีโอทาตกสิณอยู่ท้ายแล้วจึงฝึกจิต[เพื่อประโยชน์แก่สุขคือการเข้าฌานเป็นต้นที่ต้องการในสถานที่ต้องการ และเพื่อกำหนดอารมณ์ของฌานเหล่านั้น[๒๔๐]] ด้วยวิธี ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ตามลำดับกสิณ (กสิณานุโลมโต)

๒. ย้อนลำดับกสิณ (กสิณปฏิโลมโต)

๓. ตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ (กสิณานุโลมปฏิโลมโต)

๔. ตามลำดับฌาน (ฌานานุโลมโต)

๕. ย้อนลำดับฌาน (ฌานปฏิโลมโต)

๖. ตามลำดับและย้อนลำดับฌาน (ฌานุโลมปฏิโลมโต)

๗. ข้ามลำดับฌาน (ฌานานุกฺกนฺติกโต)

---

[๒๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๕/๒

๘. ข้ามลำดับกสิณ (กสิณุกฺกนฺติกโต)

๙. ข้ามลำดับฌานและกสิณ (ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต)

๑๐. เปลี่ยนองค์ฌาน (องฺคสงฺกนฺติกโต)

๑๑. เปลี่ยนอารมณ์ (อารมฺมณสงฺกนฺติกโต)

๑๒. เปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ (องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกโต)

๑๓. กำหนดองค์ฌาน (องฺคววตฺถาปนโต)

๑๔. กำหนดอารมณ์ (อารมฺมณววตฺถาปนโต)

กสิณ ๘ มีโอทาตกสิณอยู่ท้าย คือ ปฐวีกสิณ (กสิณดิน) อาโปกสิณ (กสิณน้ำ) เตโชกสิณ (กสิณไฟ) วาโยกสิณ (กสิณลม) นีลกสิณ (กสิณสีเขียว) ปีตกสิณ (กสิณสีเหลือง) โลหิตกสิณ (กสิณสีแดง) และโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) ยกเว้นกสิณ ๒ อย่างสุดท้าย คือ อาโลกกสิณ (กสิณแสงสว่าง) และปริจฉินนากาสกสิณ (กสิณช่องว่างที่กำหนดขึ้น)

คำว่า อิทฺธิวิกุพฺพน (ฤทธิ์เนรมิต) มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. การเนรมิตคือฤทธิ์[๒๔๑]

- ชหิตฺวา กรียเต วิกุพฺพนํ.

(วิ บทหน้า + กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + โอ วิกรณปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อิทฺธิสงฺขาตํ วิกุพฺพนํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ.

(สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส, อิทฺธิ (ฤทธิ์) + วิ (สละ) + กุพฺพน (กิริยา)

๒. ฤทธิ์และการเนรมิต, ฤทธิ์เนรมิต[๒๔๑]

- ชหิตฺวา กรียเต วิกุพฺพนํ.

- อิทฺธิ จ วิกุพฺพนญฺจ อิทฺธิวิกุพฺพนํ.

(ทวันทสมาส, อิทฺธิ <ฤทธิ์> + วิ <สละ> + กุพฺพน <กิริยา>)

---

[๒๔๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๕/๒

๓. การเนรมิตด้วยฤทธิ์[๒๔๒]

- กรณํ กุพฺพนํ

(กร ธาตุ <กรเณ = กระทำ> + โอ วิกรณปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วิวิธรูปานํ กุพฺพนํ วิกุพฺพนํ.

- อิทฺธิยา วิกุพฺพนํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ.

(ตติยาตัปปุริสสมาส, อิทฺธิ <ฤทธิ์> + วิ <ต่างๆ> + กุพฺพน <การกระทำ>)

อรูปสมาบัติไม่มีด้วยอำนาจอากาสกสิณ และอาโลกกสิณก็นับเข้าในโอทาต-กสิณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โอทาตกสิณปริยนฺเตสุ (มีโอทาตกสิณอยู่ท้าย) **เพราะประสงค์เอาวิธีฝึกจิตตามลำดับกสิณเป็นต้น อย่างไรก็ตาม แม้กสิณทั้งสองนั้นก็จำต้องฝึกปฏิบัติเพื่อเนรมิตท้องฟ้าเป็นต้น**[๒๔๓]

คำว่า กสิณานุโลมโต **แปลว่า "ตามลำดับกสิณ" และพึงทราบลำดับโดยเนื่องด้วยเทศนา แต่ลำดับฌานมีได้ด้วยการปฏิบัติอีกด้วย**[๒๔๓]

ข้อนี้หมายความว่า ผู้ปฏิบัติไม่จำเป็นต้องเข้าฌานที่มีปฐวีกสิณและอาโปกสิณเป็นต้นตามลำดับกสิณ ๘ แต่อาจจะเข้ากสิณอย่างใดอย่างหนึ่งที่ชำนาญก่อนก็ได้ เพราะลำดับของกสิณเนื่องด้วยเทศนาของพระพุทธองค์ อย่างไรก็ตาม การเข้าฌานต้องเริ่มจากการเข้าฌานตามลำดับปฐมฌานเป็นต้น จะเริ่มเข้าทุติยฌานก่อนปฐมฌานไม่ได้ เพราะลำดับฌานมีได้ด้วยการปฏิบัติ

คำว่า ฌานุกฺกนฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกฺกมนํ อุกฺกนฺตํ = การข้าม ชื่อว่า อุกกันตะ

(อุ บทหน้า + กมุ ธาตุ <ปทวิกฺเขเป = ย่างเท้า> + ต ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อุกฺกนฺตเมว อุกฺกนฺติกํ = การข้ามนั่นแหละ ชื่อว่า อุกกันติกะ

(อุกฺกนฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- ฌานสฺส อุกฺกนฺติกํ ฌานุกฺกนฺติกํ = การข้ามฌาน ชื่อว่า ฌานุกกันติกะ

(ทุติยาตัปปุริสสมาส)

---

[๒๔๒] ขุ.ป.อ. ๒/๑๐/๓๐๙, ที.ม.ฏีกา ๒/๒๘๗/๒๕๘

[๒๔๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๕/๒

[๓๖๖] ถามว่า : ในวิธี ๑๔ อย่างเหล่านี้ การเข้าฌานตามลำดับกสิณคืออะไร ... การกำหนดอารมณ์คืออะไร ? ตอบว่า :-

๑. การเข้าฌานตามลำดับกสิณ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เข้าฌานในกสิณ ๘ นับร้อยครั้งหรือพันครั้งตามลำดับอย่างนี้ คือเข้าฌานในปฐวีกสิณ แล้วจึงเข้าฌานในอาโปกสิณต่อจากนั้น

๒. การเข้าฌานย้อนลำดับกสิณ คือ การเข้าฌานโดยย้อนลำดับเหมือนอย่างนั้น[คือนับร้อยครั้งพันครั้ง]ตั้งแต่โอทาตกสิณเป็นต้นไป

๓. การเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ คือ การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าตามลำดับและย้อนลำดับอย่างนี้คือ ตั้งแต่ปถวีกสิณไปจนถึงโอทาตกสิณ และตั้งแต่โอทาตกสิณย้อนกลับจนถึงปฐวีกสิณ

๔. การเข้าฌานตามลำดับฌาน คือ การเข้าฌานไปตามลำดับซ้ำแล้วซ้ำเล่าตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

๕. การเข้าฌานย้อนลำดับฌาน คือ การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าตั้งแต่เนวสัญญานา-สัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน

๖. การเข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับ คือ การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าตามลำดับและย้อนลำดับฌานอย่างนี้คือ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน

๗. การข้ามลำดับฌาน คือ การเข้าฌานตามลำดับกสิณโดยสลับฌานอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วข้ามไปเข้าตติยฌานในปฐวีกสิณนั้นแหละ ต่อจากนั้นจึงเพิกปฐวี-กสิณนั้นแล้วเข้าอากาสานัญจายตนฌาน ต่อมาจึงเข้าอากิญจัญญายตนฌาน แม้การประกอบเนื้อความ[เกี่ยวกับการข้ามลำดับฌาน]ที่มีอาโปกสิณเป็นหัวข้อ ก็พึงกระทำอย่างเดียวกันนี้

๘. การข้ามลำดับกสิณ คือ การข้ามกสิณโดยสลับกสิณตามลำดับฌานตามวิธีนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วข้ามไปเข้าปฐมฌานนั้นในเตโชกสิณ นีลกสิณ และโลหิตกสิณเป็นต้นต่อๆ มา

พึงกระทำการประกอบความที่มีอาโปกสิณเป็นต้น เป็นมูลแม้ในการข้ามกสิณ และพึงกระทำการประกอบความที่มีทุติยฌานเป็นต้นเป็นมูลตามสมควรเช่นเดียวกัน[๒๔๔]

๙. การข้ามลำดับฌานและกสิณ คือ การข้ามลำดับฌานและกสิณตามนัยนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วจึงเข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เพิกนีลกสิณแล้วเข้าอากาสานัญจา-ยตนฌาน แล้วเข้าอากิญจัญญายตนฌานต่อจากโลหิตกสิณ

ข้อความว่า ‘‘เข้าอากิญจัญญายตนฌานต่อจากโลหิตกสิณ’’ หมายความว่า เมื่อผู้เพียรปฏิบัติพิจารณาโลหิตกสิณอยู่ ไม่เข้าอากาสานัญจายตนฌานโดยไม่ใส่ใจในอากาสบัญญัติที่ทำให้เพิกกสิณปรากฏแล้วด้วยการมุ่งเพิกโลหิตกสิณนั้น แต่เข้าอากิญจัญญายตนฌานโดยรับการปราศจากวิญญาณที่เคยเกิดขึ้นในอากาสบัญญัตินั้นเป็นอารมณ์[๒๔๔]

๑๐. การเปลี่ยนองค์ฌาน คือ การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วเข้าฌานอื่น[คือทุติย-ฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน] ในปฐวีกสิณนั้นนั่นเอง

๑๑. การเปลี่ยนอารมณ์ คือ การเข้าเพียงฌานเดียวในกสิณทั้งหมดอย่างนี้ คือเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วจึงเข้าปฐมฌานซ้ำอีกในอาโปกสิณและโอทาตกสิณเป็นต้น

คำว่า อิตเรสํ (ฌานอื่น) คือ รูปาวจรฌานที่เหลือ ดังจะเห็นได้ว่า อรูปฌานไม่มีการย้ายองค์ฌาน และไม่ดำเนินไปในปฐวีกสิณ ส่วนข้อความที่กล่าวไว้ในการเปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ว่า “เพิกนีลกสิณแล้วเข้าอากาสานัญจายตนฌาน” เป็นต้น กล่าวไว้ตามนัยที่ควรมีได้ หรือกล่าวไว้โดยอ้อม แต่กล่าวโดยตรงการย้ายอารมณ์มีได้ในรูปฌานเหมือนการย้ายองค์ฌานมีได้ในรูปฌานเช่นเดียวกัน เพราะการย้ายอารมณ์คือการที่ฌานนั้นๆ เป็นไปในอารมณ์อื่น ฉะนั้นจึงกล่าว[๒๔๕]ว่า สพฺพกสิเณสุ เอกสฺเสว ฌานสฺส สมาปชฺชนํ อารมฺมณสงฺกนฺติกํ นาม (การเปลี่ยนอารมณ์ คือ การเข้าเพียงฌานเดียวในกสิณทั้งหมด)

---

[๒๔๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๖/๓

[๒๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๖/๓-๔

ข้อนี้หมายความว่า การที่ฌานหนึ่งๆ มีปฐมฌานเป็นต้นเกิดขึ้นในอารมณ์อื่น เรียกว่าการย้ายอารมณ์ ส่วนอรูปฌานที่ไม่อาจเปลี่ยนอารมณ์จากอารมณ์เดิมของตนได้ จึงไม่อาจเรียกว่าย้ายอารมณ์ได้

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๒๔๖] อธิบายเพิ่มเติมว่า

> **บุคคลไม่อาจกล่าวว่าการรวบรวมอากาสกสิณและวิญญาณกสิณ** (อาโลกกสิณ) **มีได้ด้วยคำว่า** สพฺพกสิเณสุ (ในกสิณทั้งหมด) **นี้ เพราะระบุถึงกสิณ ๘ ในเรื่องนี้ ฉันใด แม้อรูปฌานทั้งหมดก็ไม่อาจกล่าวว่าเป็นฌานเดียว เพราะประสงค์เอาการฝึกจิตด้วยอำนาจสมาบัติ ๘ ฉันนั้น [คือ ถ้าถือว่าอรูปฌานเป็นฌานเดียว ก็จะมีเพียงสมาบัติ ๕ ไม่มีสมาบัติ ๘] ดังนั้น การย้ายองค์ฌานและอารมณ์ด้วยอำนาจของอรูปฌานจึงกล่าวไว้โดยอ้อม ที่จริงแล้วท่านระบุถึงวิญญาณัญจายตนฌานที่มีอารมณ์คือปฐมารุปปวิญญาณในอากาสบัญญัติที่ปรากฏด้วยการเพิกปีตกสิณ จึงกล่าวว่า** ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ (เข้าวิญญาณัญจายตนฌานต่อจากปีตกสิณ) **พึงทราบเนื้อความตามนัยนี้แม้ในบททั้งสองที่เหลือ [คือ** โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนํ (เข้าอากิญจัญญายตนฌานต่อจากโลหิตกสิณ), โอทาตกสิณโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ (เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานต่อจากโอทาตกสิณ)]

๑๒. การเปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์ คือ การเปลี่ยนองค์ฌานและอารมณ์โดยสลับกันไปอย่างนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว เข้าทุติยฌานในอาโปกสิณ เข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เข้าจตุตถฌานในวาโยกสิณ เพิกนีลกสิณแล้วเข้าอากาสานัญจายตนฌาน เข้าวิญญาณัญจายตนฌานต่อจากปีตกสิณ เข้าอากิญจัญญายตนฌานต่อจากโลหิตกสิณ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌานต่อจากโอทาตกสิณ

๑๓. การกำหนดองค์ฌาน คือ การกำหนดเพียงองค์ฌานอย่างนี้คือ กำหนดปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ ทุติยฌานมีองค์ ๓ ตติยฌานมีองค์ ๒ จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนฌาน ... และเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน มีองค์ ๒

---

[๒๔๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๖/๔

๑๔. การกำหนดอารมณ์ คือ การกำหนดเพียงอารมณ์อย่างนี้คือ การกำหนดว่านี้เป็นปฐวีกสิณ อาโปกสิณ ... และโอทาตกสิณ

อาจารย์อื่นประสงค์การกำหนดองค์ฌานและอารมณ์ แต่การกำหนดองค์ฌานและอารมณ์ดังกล่าวมิใช่วิธีเจริญภาวนาโดยแท้ เพราะมิได้ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย

[๓๖๗] ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรที่ยังมิได้ฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างเหล่านี้ ไม่เคยฝึกอบรม[ฌานและอภิญญา]ในภพก่อน จักทำฤทธิ์เนรมิตให้สำเร็จได้ ข้อนี้เป็นเรื่องที่มีไม่ได้ ดังจะเห็นได้ว่า :-

ก. การบริกรรมกสิณเป็นเรื่องยากของผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

คำว่า กสิณปริกมฺมมฺปิ ภาโร (การบริกรรมกสิณ) หมายความว่า การบริกรรมกสิณเริ่มตั้งแต่วิธีทำวงกสิณด้วยวิธีปราศจากโทษเป็นต้นจนถึงอุคคหนิมิตเกิดขึ้น แม้การบริกรรมกสิณนั้นก็เป็นเรื่องยาก จะป่วยกล่าวไปไยถึงการแสดงฤทธิ์[๒๔๗]

ข. การทำ[ปฏิภาค]นิมิตให้เกิดขึ้นเป็นเรื่องยากของผู้ทำกสิณบริกรรมได้แล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

คำว่า นิมิตฺตุปฺปาทนํ (การทำนิมิตให้เกิดขึ้น) คือ การทำปฏิภาคนิมิตให้เกิดขึ้น

คำว่า ตํ วฑฺเฒตฺวา แปลว่า ขยายนิมิตและภาวนานั้น เพราะไม่อาจขยายนิมิตโดยปราศจากภาวนา[๒๔๘]

ค. เมื่อนิมิตปรากฏแล้ว การขยายนิมิตและภาวนานั้นแล้วบรรลุอัปปนาเป็นเรื่องยากของผู้ทำกสิณบริกรรมได้แล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

บางคนบรรลุอุปจารสมาธิแล้วไม่อาจบรรลุอัปปนาสมาธิได้ บุคคลเช่นนั้นมีมากมาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อปฺปนาธิคโม ภาโร (การบรรลุอัปปนาเป็นเรื่องยาก) อีกอย่างหนึ่ง การบรรลุอัปปนาหมายถึงการบรรลุสมาบัติ ๘ [๒๔๘]

---

[๒๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๗/๔-๕

[๒๔๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๗/๕

ฆ. การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างเป็นเรื่องยากของผู้ได้บรรลุอัปปนาแล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

ง. ฤทธิ์เนรมิตเป็นเรื่องยากของผู้ฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างแล้ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้

อุปนิสสัย (เหตุที่อาศัยอันมีกำลัง) **ของสมาบัติกับอภิญญาต่างกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร (ฤทธิ์เนรมิตเป็นเรื่องยากของผู้ฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างแล้ว)[๒๔๙]

จ. การเข้าฌานได้เร็วเป็นเรื่องยากของผู้บรรลุฤทธิ์เนรมิต หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้ อุปมาเหมือนพระ[พุทธ]รักขิตเถระผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษาอยู่ระหว่างภิกษุทรงฤทธิ์ราว ๓ หมื่นรูปผู้มาปรนนิบัติพระมหาโรหณคุตตเถระที่เนินเขาเถรัมพะ อานุภาพของท่านมีกล่าวไว้ในปฐวีกสิณนิทเทส พระเถระได้เห็นอานุภาพนั้นของท่านแล้ว จึงกล่าวว่า ผู้มีอายุถ้าไม่มีพระพุทธรักขิตะแล้ว พวกเราทั้งหมดจะถูกตำหนิว่าไม่อาจคุ้มครองพญานาคได้ ดังนั้น จึงควรชำระมลทินของอาวุธที่ตนต้องถือไป ภิกษุสามหมื่นรูปเหล่านั้นปฏิบัติตามโอวาทของพระเถระแล้วจึงเป็นผู้เข้าฌานได้เร็ว

คำว่า ขิปฺปนิสนฺติภาว (การเข้าฌานได้เร็ว) มาจาก ขิปฺป (เร็ว) + นิสนฺติ (การพิจารณาเห็นอารมณ์ของฌานมีปฐวีกสิณเป็นต้นด้วยฌานจักษุ) + ภาว (ความเป็น) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสามนํ นิสนฺติ = การพิจารณาเห็น ชื่อว่า นิสันติ
  (นิ บทหน้า + สม ธาตุ <ทสฺสเน = เห็น> + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ขิปฺปํ นิสนฺติ เอตสฺสาติ ขิปฺปนิสนฺติ = ผู้มีการพิจารณาเห็นได้เร็ว ชื่อว่า ขิปปนิสันติ
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ขิปฺปนิสนฺติโน ภาโว ขิปฺปนิสนฺติภาโว = ความเป็นผู้มีการพิจารณาเห็นได้เร็ว ชื่อว่า ขิปปนิสันติภาวะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

---

[๒๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๗/๕

คำว่า นิสนฺติ เป็นคำไวพจน์ของ นิสามน ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ การเห็น และการฟัง ดังข้อความว่า

อโถ นิสามนํ วุตฺตํ ทสฺสเน สวเนปิ จ.[๒๕๐]

นิสามน ศัพท์เป็นไปในการเห็นและการฟัง

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะแสดงอรรถของ สม ธาตุ ดังนี้

สมฺภุ วิสฺสาสปมาเท สโม ตุ พฺยากุเล จุภู
จุ ตุ ตกฺกสทฺทาโลเจ นิปุพฺโพ ทสฺสนสฺสุเต.

ปติสํ ปติสามมฺหิ สมุ ทฺยุ'ปสเม ตโป-
กรเณ เจว เขเท จ ภู ตุ สทฺเท ปวตฺตติ.[๒๕๑]

สมฺภุ ธาตุในความหมายว่า สนิทสนมและหลงลืม

สม ธาตุ เป็นจุราทิคณะและภูวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า สับสน

เมื่อเป็นจุราทิคณะและภูวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า สับสน

เมื่อเป็นจุราทิคณะ ใช้ในความหมายว่า ดำริ, ส่งเสียง และใคร่ครวญ

เมื่อมี นิ อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า เห็น และได้ยิน

เมื่อมี ปติ และ สํ อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า เก็บ

สมุ ธาตุ ทิวาทิคณะ ในความหมายว่า สงบ, บำเพ็ญตบะ และลำบาก

เมื่อเป็นภูวาทิคณะ ใช้ในความหมายว่า ส่งเสียง

คำว่า เถรมฺพถล (เนินเขาเถรัมพะ) คือ เนินเขาที่มีดงต้นมะม่วงซึ่งพระมหินทเถระเป็นต้นเหาะลงเป็นครั้งแรกที่เกาะลังกา มาจาก เถร (พระมหินทเถระเป็นต้น) + อมฺพ (ต้นมะม่วง) + ถล (เนินเขา) ดังข้อความว่า

สถานที่มีดงต้นมะม่วงอันพระมหินทเถระเป็นต้นเหาะลง ชื่อว่า เนินเขาเถรัมพะ[๒๕๒]

---

[๒๕๐] อภิธาน. ๓/๙๔๓

[๒๕๑] ธาตฺวตฺถ. ๓๙๐-๑

[๒๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๗/๕

ในวิสุทธิมรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๗๘) กล่าวถึงชื่อว่า พุทฺธรกฺขิตตฺเถโร (พระพุทธรักขิตเถระ) แต่ในที่นี้ท่านกล่าวถึงชื่อว่า รกฺขิตตฺเถโร (พระรักขิตเถระ) โดยใช้เป็นชื่อย่อ ที่จริงแล้วการเรียกชื่อในวรรณกรรมบาลีอาจเรียกชื่อย่อบ้าง ดังตัวอย่างที่กล่าวในเรื่องนี้ หรือเรียกชื่ออื่นที่มีความหมายเหมือนกันบ้าง เช่น ชื่อว่าปทุมุตตระใช้เป็น ชลชุตตระ โดยใช้ ชลช ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของดอกบัวแทน ปทุม ศัพท์บ้าง หรือใช้ชื่อว่า ปุปผะ (ดอกไม้) แทนชื่อว่า สุมนะ บ้าง ดังข้อความว่า

ตํ เม พุทฺโธ วิยากาสิ ชลชุตฺตรนามโก
ภิกฺขุสํเฆ นิสีทิตฺวา อิมา คาถา อภาสถ.[๒๕๓]

พระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ทรงพยากรณ์ข้อนั้นแก่เรา พระองค์ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้วตรัสคาถาเหล่านี้

ชื่อจริงที่ต้องการกล่าวถึงในที่นี้คือ ปทุมุตฺตร (ปทุม + อุตฺตร) แต่ใช้ ชลชุตฺตร (ชลช + อุตฺตร) แทน โดย ชลช เป็นคำไวพจน์ของ ปทุม

ตสฺส สิสฺโส มหาปญฺโญ ปุปฺผนาโม พหุสฺสุโต
สาสนํ อนุรกฺขนฺโต ชมฺพุทีเป ปติฏฺฐิโต.[๒๕๔]

ศิษย์ของพระติสสะนั้นมีปัญญามาก ชื่อว่าพระสุมนะ เป็นพหูสูต ตามรักษาพระศาสนา พำนักอยู่ในชมพูทวีป

คำว่า ปุปฺผ (ดอกไม้) ใช้แทน สุมน (ดอกมะลิ) ดังข้อความว่า

ปุปฺผนาโมติ สุมนตฺเถโร.[๒๕๕]

คำว่า ปุปฺผนาโม (ผู้มีชื่อของดอกไม้) หมายถึง พระสุมนเถระ

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา จตุปทวิภาค) กล่าวสรุปความเรื่องนี้ว่า

กฺวจิ วจนาลงฺการตฺถํ อภิธานนฺตรปกฺขิปนมฺปิ ภวติ. ชลชุตฺตรนามิโน, ปทุมุตฺตร-นามิโนติ อตฺโถ. ปุพฺเพ วุตฺตภาเวน ปสิทฺธสฺส นามสฺส สามญฺเญน วจนํ วิเสเส อวติฏฺฐตีติ เญยฺยํ. ตํ ยถา-

---

[๒๕๓] ขุ.อป. ๓๓/๑๘๓/๒๗๙ [๒๕๔] วิ.ป. ๘/๘/๘ [๒๕๕] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๑๘๖

ติสฺสทตฺโต จ เมธาวี วินเย จ วิสารโท
ตสฺส สิสฺโส มหาปญฺโญ ปุปฺผนาโมติ วิสฺสุโตติ.

เอตฺถ หิสฺส ปุพฺเพ สุมโนติ นามํ วุตฺตํ, ตํ "ปุพฺเพติ คเหตพฺพํ. ตญฺจ นามํ สุมนาย นาม ราชกุมาริยา "สุมนาติ นามํ วิย สุมนปุปฺผนามํ คเหตฺวา ปุคฺคเล อาโรปิตํ, น จิตฺตสฺส นามํ คเหตฺวา ปุคฺคเล อาโรปิตํ. เตนาห อฏฺฐกถายํ "ปุปฺผนาโมติ วิสฺสุโตติ."[๒๕๖]

แม้การประกอบใช้ชื่ออื่นย่อมมีได้เพื่อให้คำสละสลวยในที่บางแห่ง เช่น ชลชุตฺตร-นามิโน หมายความว่า ผู้มีพระนามว่าปทุมุตตระ การกล่าวถึงชื่อที่ประจักษ์แล้วเพราะถูกกล่าวมาก่อนโดยสามัญทั่วไป พึงทราบว่าดำรงอยู่ในชื่อพิเศษ เช่น

"พระติสสทัตตะผู้ทรงปัญญา และอาจหาญในวินัย ศิษย์ผู้มีปัญญามากของท่าน ปรากฏว่าชื่อปุปผะ (สุมนะ)"

กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าสุมนะของพระเถระนั้นมีกล่าวไว้มาก่อนแล้ว จึงควรถือเอาชื่อนั้นว่าเคยกล่าวมาก่อน และชื่อนั้นถูกยกขึ้นไว้ในบุคคลโดยถือเอาชื่อของดอกมะลิ เหมือนชื่อว่า สุมนา ของราชกุมารีพระนามว่า สุมนา มิได้ยกขึ้นไว้ในบุคคลโดยถือเอาชื่อของจิต ฉะนั้นจึงกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาว่า ปุปฺผนาโมติ วิสฺสุโต (ปรากฏว่าชื่อปุปผะ)

ฉ. การเป็นที่พึ่งของผู้อื่นเป็นเรื่องยากแม้จะเข้าฌานได้เร็ว หนึ่งในร้อยหรือพันคนจึงจะทำได้ อุปมาเหมือนพระเถระผู้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศต้านทานฝนถ่านเพลิงในขณะที่มารก่อให้เกิดฝนถ่านเพลิงในงานคิริภัณฑวาหนบูชา (การนำของมาบูชาที่ภูเขา)

คำว่า คิริภณฺฑวาหนปูชา (การนำของมาบูชาที่ภูเขา) มาจาก คิริ (ภูเขา) + ภณฺฑ (สิ่งของคือประทีป) + วาหน (นำมา) + ปูชา (การบูชา) หมายถึง การนำประทีปมาบูชาเริ่มต้นที่เจติยคิรีซึ่งเป็นสถานที่พระมหามหินทะและคณะพำนักเป็นครั้งแรก (ปัจจุบันเรียกเป็นภาษาสิงหลว่า มิหินตเล) และกระจายออกไปทั่วเกาะลังกา จนเลยลงไปในทะเลอีกโยชน์หนึ่ง ดังข้อความว่า

[๒๕๖] นีติ.สุตฺต. ๔๙๗-๙๘

> ขึ้นชื่อว่า การนำของมาบูชาที่ภูเขา เป็นการบูชาประทีปอันยิ่งใหญ่เริ่มตั้งแต่เจติยคิรีเป็นต้นไปตลอดเกาะทั้งหมดจนถึงมหาสมุทร ๑ โยชน์
>
> คำว่า ปถวึ มาเปตฺวา (เนรมิตแผ่นดิน) หมายความว่า เนรมิตแผ่นดินบนอากาศจนกระทั่งฝนถ่านเพลิงที่มารทำให้เกิดขึ้นไม่มาถึงฝูงชนแม้เพียงสะเก็ดไฟ[๒๕๗]

ฤทธิ์เนรมิตนี้และคุณวิเศษอื่นที่จำแนกเป็นปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้นย่อมสำเร็จบริบูรณ์แก่ผู้บำเพ็ญเพียรอย่างแรงกล้าในภพก่อนมีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวกเป็นต้น ด้วยการบรรลุอรหัตตผลเท่านั้นโดยปราศจากภาวนาวิถีดังที่กล่าวมาแล้ว

เพราะฉะนั้น ผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร[เพื่อบรรลุอภิญญา]จึงควรฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างเหล่านี้ ทำจิตให้อ่อนโยนเหมาะแก่การใช้งาน ด้วยการเข้าฌานโดยทำฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาให้เป็นประธาน และด้วยความชำนาญในการน้อมนึกถึงองค์ฌานเป็นต้น แล้วพึงประกอบความเพียรเพื่อฤทธิ์ต่างๆ อุปมาเหมือนช่างทองผู้ประสงค์จะทำเครื่องประดับต่างชนิด ย่อมทำทองให้อ่อนเหมาะแก่การใช้งานด้วยการเป่าไฟเป็นต้นแล้วจึงทำได้ และเหมือนกับช่างหม้อผู้ประสงค์จะทำภาชนะต่างชนิด ย่อมทำดินให้อ่อนขยำดีแล้วจึงทำได้

> ข้อความว่า "เพราะฉะนั้น" หมายความว่า เพราะอภิญญาสำเร็จแก่ผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุ[คือความเพียร]ในภพก่อนโดยปราศจากลำดับภาวนาตามที่กล่าวไว้ มิได้สำเร็จแก่ผู้อื่นจากนี้[๒๕๗]

อย่างไรก็ตาม ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยเหตุ[คือความเพียรอย่างแรงกล้า]ในภพก่อน แม้จะฝึกกสิณให้เชี่ยวชาญเพียงจตุตถฌาน ก็อาจแสดงฤทธิ์ได้

พระผู้มีพระภาคจะแสดงวิธีประกอบความเพียรของผู้ปฏิบัติในการแสดงฤทธิ์นี้ จึงตรัสว่า โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน]อย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้น) เป็นต้น

---

[๒๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๗/๕

คำอธิบายศัพท์ว่า โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต เป็นต้น

[๓๖๘] ในพากย์นั้น คำวินิจฉัยตามนัยของพระบาลีมีดังต่อไปนี้

ในพระบาลีนั้น คำว่า โส แปลว่า ภิกษุผู้เพียรปฏิบัติที่ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้น

คำว่า เอวํ (อย่างนี้) แสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน ความหมายคือ บรรลุจตุตถฌานตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌานเป็นต้นมา

คำว่า สมาหิเต (ตั้งมั่น) คือ ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌานนี้ [เพราะสมาธิที่เกิดจากสติหมดจดเป็นที่ตั้งของฤทธิ์[๒๕๘]]

คำว่า จิตฺเต (เมื่อจิต) คือ รูปาวจรจิต

ส่วนคำว่า ปริสุทฺเธ เป็นต้น หมายความว่า จิตดังกล่าวชื่อว่า :-

๑. บริสุทธิ์ เพราะเป็นจิตบริสุทธิ์ด้วยสติที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น

๒. ผ่องแผ้ว เพราะเป็นจิตบริสุทธิ์นั่นเอง ความหมายคือ ผุดผ่อง

๓. ไม่มีกิเลส เพราะกำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้นด้วยการทำลายเหตุมีสุขเป็นต้น [สุขและโสมนัส ทุกข์และโทมนัส]

๔. ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง เพราะไม่มีกิเลสนั่นเอง ดังจะเห็นได้ว่า จิตนั้นเศร้าหมองด้วยกิเลส

๕. นุ่มนวล เพราะได้อบรมมาดีแล้ว ความหมายคือ ถึงความชำนาญ ดังจะเห็นได้ว่า จิตที่อยู่ในอำนาจเรียกว่า จิตนุ่มนวล

๖. เหมาะแก่การใช้งาน[มีฤทธิ์เนรมิตเป็นต้น] เพราะเป็นจิตนุ่มนวลนั่นเอง ความหมายคือ สมควรเหมาะสมแก่การใช้งาน ดังจะเห็นได้ว่า จิตที่นุ่มนวลเป็นจิตเหมาะแก่การใช้งานเหมือนทองคำที่หลอมดีแล้ว ความนุ่มนวลและเหมาะแก่การใช้งานทั้งสองอย่างนั้นมีได้เพราะอบรมจิตไว้ดีนั่นเอง ดังพระพุทธดำรัสว่า

> นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ พหุลีกตํ มุทุญฺจ โหติ กมฺมนิยญฺจ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ.[๒๕๙]

---

[๒๕๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๘/๖

[๒๕๙] องฺ.เอกก. ๒๐/๒๔/๕

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมแม้อย่างหนึ่งอื่น[จากจิต] อันบุคคลอบรมเจริญให้มากแล้ว จึงเป็นสภาวะนุ่มนวลและเหมาะแก่การใช้งานเหมือนจิตนี้

๗. ตั้งมั่น เพราะตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านั้น หรือเพราะตั้งอยู่ในอำนาจของตนด้วยความนุ่มนวลและเหมาะแก่การใช้งาน

๘. ไม่หวั่นไหว เพราะตั้งมั่นนั่นเอง ความหมายคือ ไม่คลอนแคลน ไม่สั่นไหว หรือเพราะมีศรัทธาเป็นต้นสนับสนุน

บททั้ง ๘ บท คือ

๑. ปริสุทฺเธ (บริสุทธิ์)	๒. ปริโยทาเต (ผ่องแผ้ว)
๓. อนงฺคเณ (ไม่มีกิเลส)	๔. วิคตูปกฺกิเลเส (ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง)
๕. มุทุภูเต (นุ่มนวล)	๖. กมฺมนิเย (เหมาะแก่การใช้งาน)
๗. ฐิเต (ตั้งมั่น)	๘. อาเนญฺชปฺปตฺเต (ไม่หวั่นไหว)

ตามหลักภาษาเรียกว่า **บทลักขณะ** คือ บทที่เป็นเครื่องสังเกตข้อความอื่น โดยแสดงเครื่องสังเกตว่า ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ ในเวลาที่จิตบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ไม่ใช่ในเวลาที่จิตไม่บริสุทธิ์ผ่องแผ้วเป็นต้น

นอกจากนั้น บทลักขณะที่อยู่หน้า ๗ บทแรกอาจเปลี่ยนเป็นบทเหตุว่า

ปริสุทฺธตฺตา (เพราะบริสุทธิ์)	ปริโยทาตตฺตา (เพราะผ่องแผ้ว)
อนงฺคณตฺตา (เพราะไม่มีกิเลส)	วิคตูปกฺกิเลสตฺตา (เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมอง)
มุทุภูตตฺตา (เพราะนุ่มนวล)	กมฺมนิยตฺตา (เพราะเหมาะแก่การใช้งาน)
ฐิตตฺตา (เพราะตั้งมั่น)	

ทั้งนี้เพราะถือว่าบทวิเสสนะที่อยู่หน้าอาจเปลี่ยนเป็นบทเหตุได้เพื่อแสดงความเป็นเหตุของบทหน้าๆ และความเป็นผลของบทหลังๆ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ข้างต้น

บทเหตุที่เป็นวิเสสนะดังกล่าวมีชื่อเรียกในคัมภีร์ฎีกาว่า **เหตุมันตวิเสสนะ** คือ วิเสสนะที่

มีเหตุ วิเสสนะดังกล่าวอาจลงปฐมาวิภัตติเป็นต้นไปจนถึงสัตตมีวิภัตติตามสมควร ทำหน้าที่ขยายบทหลังโดยความเป็นวิเสสนะ และยังทำหน้าที่แสดงเหตุของบทหลังอีกด้วย ในพระบาลีมีอุทาหรณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกา-วจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย.[๒๖๐]

ธรรมอันลุ่มลึก เห็นได้ยาก[เพราะลุ่มลึก] รู้ได้ยาก[เพราะเห็นได้ยาก] สงบ[เพราะรู้ได้ยาก] ประณีต[เพราะสงบ] หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ[เพราะประณีต] ละเอียด[เพราะหยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ] อันบัณฑิตพึงรู้[เพราะละเอียด]นี้ เราได้บรรลุแล้ว

ในคำว่า คมฺภีโร เป็นต้นซึ่งเป็นบทวิเสสนะของ ธมฺโม บทหน้าทุกบทเป็นคำแสดงเหตุของบทหลัง จึงต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นปัญจมีวิภัตติและเพิ่มภาวปัจจัยเข้ามาเป็นรูปว่า คมฺภีโร (เพราะเป็นธรรมลุ่มลึก) ทุทฺทสตฺตา (เพราะเป็นธรรมอันบุคคลเห็นได้ยาก) ทุรนุโพธตฺตา (เพราะเป็นธรรมอันบุคคลรู้ได้ยาก) สนฺตตฺตา (เพราะเป็นธรรมสงบ) ปณีตตฺตา (เพราะเป็นธรรมประณีต) อตกฺกาวจรตฺตา (เพราะเป็นธรรมหยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ) นิปุณตฺตา (เพราะเป็นธรรมละเอียด)

คัมภีร์สารัตถทีปนีแสดงว่าบทวิเสสนะข้างหน้าเป็นบทแสดงเหตุของบทวิเสสนะหลังว่า

คมฺภีรตฺตาว ทุทฺทโส ทุกฺเขน ทฏฺฐพฺโพ ฯเปฯ ทุทฺทสตฺตาว ทุรนุโพโธ ทุกฺเขน อวพุชฺฌิตพฺโพ. น สกฺกา สุเขน อวพุชฺฌิตุํ.[๒๖๑]

ธรรมที่เห็นได้ยาก (ทุทฺทโส) คือ เห็นได้โดยยาก กล่าวคือ ไม่สามารถเห็นโดยง่าย เพราะลึกซึ้งนั่นแหละ ธรรมที่รู้ตามได้ยาก (ทุรนุโพโธ) คือ รู้ตามโดยลำบาก กล่าวคือ ไม่อาจตามรู้ได้โดยง่าย เพราะเห็นได้ยากนั่นแหละ

เห็นได้ว่า คำว่า คมฺภีรตฺตาว (เพราะลึกซึ้งนั่นแหละ) และ ทุทฺทสตฺตาว (เพราะเห็นได้ยากนั่นแหละ) แสดงว่าบทวิเสสนะที่อยู่ข้างหน้าเหล่านี้เป็นบทแสดงเหตุของบทวิเสสนะที่อยู่หลัง

---

[๒๖๐] วิ.ม. ๔/๖/๗

[๒๖๑] สารตฺถ.ฏีกา ๓/๖/๑๘๓

นอกจากนี้ ยังมีบทวิเสสนะที่ใช้เป็นบทแสดงเหตุของกริยาคุมพากย์อีกด้วย ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ทุพฺพโล หิ สงฺขธโม สงฺขํ ธเมนฺโตปิ น สกฺโกติ จตสฺโส ทิสา สเรน วิญฺญาเปตุํ.[๒๖๒]

กล่าวโดยพิสดารว่า คนเป่าสังข์ที่มีกำลังน้อย แม้เป่าสังข์อยู่ก็ไม่อาจยังทิศทั้ง ๔ ให้รู้ได้ด้วยเสียง [เพราะเป็นคนมีกำลังน้อย]

คำว่า ทุพฺพโล (มีกำลังน้อย) เป็นวิเสสนะของ สงฺขธโม (คนเป่าสังข์) และยังเป็นบทแสดงเหตุของกริยาคุมพากย์อีกด้วย จึงต้องเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติเป็นปัญจมีวิภัตติและลงภาวปัจจัยเป็นรูปว่า ทุพฺพลตฺตา (เพราะเป็นคนมีกำลังน้อย) บทวิเสสนะที่เป็นเหตุของกริยาคุมพากย์ในลักษณะนี้ก็จัดเป็นเหตุมันตวิเสสนะเช่นเดียวกัน

โดยแท้จริงแล้ว - จิตที่ศรัทธาสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความไม่เชื่อ
- จิตที่วิริยะสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน
- จิตที่สติสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท
- จิตที่สมาธิสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย
- จิตที่ปัญญาสนับสนุนย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความไม่รู้จริง
- จิตที่เกิดร่วมกับความสว่างไสวย่อมไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสอันมืดมน

จิตที่ธรรม ๖ ประการเหล่านี้สนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหว

โดยประการดังนี้ จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมควรแก่การน้อมไปเพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ด้วยปัญญาอันยิ่ง[คืออภิญญา]

องค์ ๘ ในเรื่องนี้แบ่งออกเป็น ๒ นัย[๒๖๓] คือ

๑. ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจาก

---

[๒๖๒] ที.สี.อ. ๒/๕๕๖/๓๓๘

[๒๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๗/๙

เครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน และตั้งมั่นโดยไม่หวั่นไหว (ถือว่า จิเต **และ** อาเนญฺชปฺปตฺเต **เป็นองค์ประกอบเดียวกัน)**

๒. บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น และไม่หวั่นไหว (ถือว่า สมาหิเต **ไม่ใช่องค์แรก และบทอื่น ๘ บทเป็นองค์ประกอบ)**

ศรัทธาเป็นต้น ๖ ประการสนับสนุนจิตโดยความเป็นพละ คือ ธรรมที่มีกำลัง จึงสามารถกำจัดธรรมฝ่ายตรงกันข้าม ๖ ประการ ดังนี้

๑. ศรัทธา	กำจัดความไม่เชื่อ (อัสสัทธิยะ)
๒. วิริยะ	กำจัดความเกียจคร้าน (โกสัชชะ)
๓. สติ	กำจัดความประมาท (ปมาทะ)
๔. สมาธิ	กำจัดความซัดส่าย (อุทธัจจะ)
๕. ปัญญา	กำจัดความไม่รู้จริง (อวิชชา)
๖. หิริและโอตตัปปะ	กำจัดกิเลสอันมืดมน (กิเลสันธการ)

อีกอย่างหนึ่ง [จากมหาอรรถกถานัย] เมื่อจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน, บริสุทธิ์ด้วยความห่างไกลจากนิวรณ์, ผ่องแผ้วด้วยการพ้นไปจากวิตกเป็นต้น, ไม่มีกิเลสด้วยการปราศ-จากความปรารถนาชั่ว[คือ มานะ (ความถือตัว) **มายา** (มารยา) **และสาไถย** (ความโอ้อวด) **เป็นต้น]ที่เกิดขึ้นอาศัยการบรรลุฌาน [เช่น ขอพระศาสดาพึงซักถามเราแล้วแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย], ปราศจากเครื่องเศร้าหมองด้วยการปราศจากกิเลสทำให้จิตเศร้าหมองมีอภิชฌาเป็นต้น พึงทราบองค์ทั้งสองอย่างนี้ [คือ ความไม่มีกิเลสและปราศจากเครื่องเศร้าหมอง] โดยคล้อยตามอนังคณสูตร[๒๖๔] และวัตถูปมสูตร[๒๖๕] นุ่มนวลด้วยการถึงความเชี่ยวชาญ, เหมาะแก่การใช้งานด้วยการเป็นบาทฐานของฤทธิ์ [คือเป็นปาทกฌานอันเป็นเหตุใกล้ของฤทธิ์] และตั้งมั่นไม่หวั่นไหวด้วยการเข้าถึงความประณีตด้วยภาวนาอันไพบูลย์ หมายความว่า เมื่อจิตตั้งมั่นจนกระทั่งไม่หวั่นไหว**

---

[๒๖๔] ม.มู. ๑๒/๕๗/๓๒

[๒๖๕] ม.มู. ๑๒/๗๐/๔๘

นัยแรกที่ท่านอธิบายไว้ในคัมภีร์นี้เป็นคำอธิบายที่มาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา ซึ่งเป็นองค์รวมของปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้าและคำอธิบายทั่วไปของพระสาวก แต่คำอธิบายตามนัยหลังเป็นความเห็นส่วนตัวของท่านผู้แต่งซึ่งอธิบายความตามสมควรโดยคล้อยตามพระบาลี จะเห็นได้ว่า ท่านผู้แต่งได้นำอนังคณสูตรและวัตถูปมสูตรมาอ้างไว้ในเรื่องนี้

คัมภีร์คันถาภรณะกล่าวถึงวิธีใช้ อปโร นโย ไว้ดังนี้

“อปิจ, อปโร” เทฺว จ วุตฺตา เต นาวลมฺพกา
นานตฺถวิกปฺปตฺถา จ ชานิตพฺพา สุธีมตา.[๒๖๖]

บัณฑิตพึงทราบว่า นิบาตทั้งสองคือ อปิจ และ อปโร [นโย] เหล่านั้น
เป็นนิบาตที่มิได้ปรารภเนื้อความแรก แต่มีอรรถว่าดำริเนื้อความต่างๆ

ข้อนี้หมายความว่า นิบาตทั้งสองข้างต้น คือ อปิจ และ อปโร นโย ที่มีความหมายว่า “อีกอย่างหนึ่ง” มิได้ปรารภเนื้อความแรกแล้วสละเนื้อความหลัง คือมิได้เสนอให้เลือกเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียวเหมือน วา และ อถวา แต่นิบาต อปิจ และ อปโร นโย สองศัพท์นี้แสดงอรรถอื่นที่เป็นไปได้ ทั้งอรรถแรกก็เป็นไปได้ด้วย อรรถที่กล่าวนี้ก็เป็นไปได้

ในอนังคณสูตรได้กล่าวถึงความโลภที่อยากได้ลาภสักการะ ความโกรธที่ถูกภิกษุอื่นโจทท้วงด้วยอาบัติเป็นต้น และความหลงที่ประกอบกับความโลภเป็นต้นนั้น กล่าวโดยสรุปคือกิเลสที่เกิดแก่ภิกษุ ๑๙ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นรู้ว่าตนต้องอาบัติ

๒. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นโจทตนในท่ามกลางสงฆ์ ไม่โจทในที่ลับอันเหมาะสม

๓. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุอื่นผู้มีอาบัติไม่เสมอกันโจท ภิกษุผู้มีอาบัติเสมอกันไม่โจท

๔. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่พระศาสดาไม่ทรงซักถามตนแล้วแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย แต่ทรงซักถามภิกษุอื่น

๕. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่เหล่าภิกษุไม่แวดล้อมตนเข้าบ้านเพื่อภัตตาหาร แต่แวดล้อมภิกษุอื่น

---

[๒๖๖] คนฺถา. ๖๐

๖. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับอาสนะ น้ำ และบิณฑบาตที่ดีเลิศในโรงฉัน แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๗. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนฉันในโรงฉันเสร็จแล้วไม่ได้อนุโมทนา แต่ภิกษุอื่นได้อนุโมทนา

๘. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๙. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่ภิกษุณีผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๑๐. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่อุบาสกผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๑๑. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้แสดงธรรมแก่อุบาสิกาผู้อยู่ในอาราม แต่ภิกษุอื่นได้แสดงธรรม

๑๒. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุทั้งหลายไม่สักการะเคารพนับถือบูชาตน แต่สักการะเคารพนับถือบูชาภิกษุอื่น

๑๓. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ภิกษุณีไม่สักการะเคารพนับถือบูชาตน แต่สักการะเคารพนับถือบูชาภิกษุอื่น

๑๔. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่อุบาสกไม่สักการะเคารพนับถือบูชาตน แต่สักการะเคารพนับถือบูชาภิกษุอื่น

๑๕. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่อุบาสิกาไม่สักการะเคารพนับถือบูชาตน แต่สักการะเคารพนับถือบูชาภิกษุอื่น

๑๖. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับจีวรอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๑๗. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับบิณฑบาตอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๑๘. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับเสนาสนะอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

๑๙. ผู้โกรธเคืองไม่พอใจที่ตนไม่ได้รับบริขารยาที่เกื้อกูลผู้ป่วยอันประณีต แต่ภิกษุอื่นได้รับ

ในวัตถูปมสูตร พระพุทธองค์ตรัสถึงกิเลสทำให้จิตเศร้าหมอง ๑๖ ชนิด ดังนี้คือ

๑. อภิชฌาวิสมโลภะ ความโลภไม่สม่ำเสมอคือความละโมบ

๒. พยาบาท	ความไม่พอใจ	๓. โกธะ	ความโกรธ
๔. อุปนาหะ	ความผูกโกรธ, จองเวร	๕. มักขะ	ความลบหลู่คุณท่าน
๖. ปฬาสะ	ความตีเสมอ	๗. อิสสา	ความริษยา
๘. มัจฉริยะ	ความตระหนี่	๙. มายา	มารยา
๑๐. สาไถย	ความโอ้อวด	๑๑. ถัมภะ	ความหัวดื้อ
๑๒. สารัมภะ	ความแข่งดี	๑๓. มานะ	ความถือตัว
๑๔. อติมานะ	ความดูหมิ่นเขา	๑๕. มทะ	ความมัวเมา
๑๖. ปมาทะ	ความประมาท		

แม้พระอรรถกถาจารย์จะอ้างถึงอนังคณสูตรและวัตถูปมสูตร แต่ท่านกล่าวว่า อนงฺคณ-สุตฺตวตฺถสุตฺตานุสาเรน (โดยคล้อยตามอนังคณสูตรและวัตถูปมสูตร) โดยมิได้กล่าวว่า อนงฺคณ-สุตฺตวตฺถสุตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยอนังคณสูตรและวัตถูปมสูตร) ดังนั้น ท่านจึงมิได้หมายเฉพาะอกุศลที่ตรัสไว้โดยตรงในพระสูตรทั้งสอง แต่หมายถึงอกุศลอันละเอียดที่เกิดแก่ผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้ว ดังข้อความว่า

ถามว่า เนื้อความนี้ไม่ปรากฏในอนังคณสูตรและวัตถสูตรมิใช่หรือ เพราะในพระสูตรดังกล่าวประสงค์เอาธรรมชั่วอันหยาบ

ตอบว่า คำทักท้วงนี้ถูกต้องแล้ว แต่ท่านหมายเอากิเลสละเอียด เพราะกล่าวไว้เนื่องด้วยผู้ได้บรรลุจตุตถฌานแล้วในเรื่องนี้ ท่านอ้างถึงพระสูตรไว้ในที่นี้เพราะเป็นกิเลสตกต่ำและทำให้เศร้าหมองเหมือนกัน ดังจะเห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่า สุตฺตานุสาเรน (โดยคล้อยตามสูตร) **มิได้กล่าวว่า** สุตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยสูตร) **และผู้มีปัญญาพึงยอมรับข้อความนั้นแน่นอนอย่างนี้ เพราะความปรารถนาชั่วมีได้แม้แก่ผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้ว**[๒๖๗]

---

[๒๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๘/๑๐

ผู้ที่ได้บรรลุฌานแล้วอาจเกิดกิเลสละเอียดคือการยกตนข่มท่านว่าตนมีจิตตั้งมั่น ภิกษุอื่นมีจิตซัดส่าย และเกิดความประมาทไม่ได้ขวนขวายเพื่อให้บรรลุมรรคผลในชาตินี้ ดังข้อความในมหาสาโรปมสูตรว่า

กุลบุตรบางคนในโลกนี้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยศรัทธาว่า เราถูกชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสครอบงำแล้ว ถูกทุกข์ครอบงำบีบคั้นแล้ว การทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ต้องมีได้แน่แท้ เขาบวชอย่างนั้นแล้ว ได้กระทำลาภสักการะและการสรรเสริญให้เกิดขึ้น เขาไม่ปลื้มใจสมหวังด้วยสิ่งเหล่านั้น ไม่ยกตนข่มผู้อื่น ไม่มัวเมาลืมตัวประมาท เมื่อไม่ประมาทย่อมทำความสมบูรณ์แห่งศีลให้สำเร็จจึงปลื้มใจ แต่ยังไม่สมหวัง ไม่ยกตนข่มผู้อื่น ไม่มัวเมาลืมตัวประมาท เมื่อไม่ประมาทย่อมทำความสมบูรณ์แห่งสมาธิให้สำเร็จ จึงปลื้มใจสมหวังแล้วยกตนข่มผู้อื่นว่า เรามีจิตตั้งมั่นแน่วแน่ ส่วนภิกษุอื่นมีจิตไม่ตั้งมั่นแปรผัน เขามัวเมาลืมตัวประมาท เมื่อประมาทย่อมอยู่เป็นทุกข์[๒๖๘]

แม้ตามนัยดังกล่าวนี้ จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ [คือ ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌาน บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวล เหมาะแก่การใช้งาน และตั้งมั่นโดยไม่หวั่นไหว] ย่อมควรแก่การน้อมไป คือ เป็นบาทฐาน กล่าวคือ เป็นเหตุใกล้ เพื่อรู้แจ้งธรรมที่ควรรู้แจ้ง[มีอิทธิฤทธิ์เป็นต้น]ด้วยปัญญาอันยิ่ง[คืออภิญญา]

ฤทธิ์ ๑๐

[๓๖๙] ในคำว่า อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ (ย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ) นี้ ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า บริบูรณ์ กล่าวคือ โดยความหมายว่า สำเร็จ และบรรลุ ดังจะเห็นได้ว่า

๑. สิ่งที่สำเร็จ เรียกว่า บริบูรณ์ เช่น

กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจตํ สมิชฺฌติ.[๒๖๙]

ถ้าสิ่งที่น่าปรารถนาสำเร็จแก่บุคคลผู้ต้องการสิ่งดังกล่าวไซร้

---

[๒๖๘] ม.มู. ๑๒/๓๐๙/๒๗๕

[๒๖๙] ขุ.สุ. ๒๕/๗๗๓/๔๘๖

คำว่า กามํ (สิ่งที่น่าปรารถนา) คือ วัตถุกามที่เป็นอิฏฐารมณ์โดยเป็นสภาวะที่เป็นจริงหรือโดยความดำริ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กามียเตติ กามํ = สิ่งที่น่าปรารถนา ชื่อว่า กามะ

(กมุ ธาตุ <อิจฺฉายํ = ปรารถนา> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. สิ่งที่บุคคลบรรลุ เรียกว่า อิทธิ เช่น

เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยํ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺโค อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยํ.[๒๗๐]

สภาวะพ้นไปจากกามคุณ [คือ การออกบวชเป็นต้นไปจนถึงการบรรลุฌานและมรรค[๒๗๑]] ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า อันบุคคลบรรลุ ชื่อว่า ปาฏิหาริย์ โดยความหมายว่า กำจัดปฏิปักษ์ ... อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า อันบุคคลบรรลุ ชื่อว่าปาฏิหาริย์ โดยความหมายว่า กำจัดปฏิปักษ์

คำว่า อิทฺธิปาฏิหาริย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิชฺฌตีติ อิทฺธิ = สภาวะอันบุคคลบรรลุ ชื่อว่า อิทธิ

(อิธ ธาตุ <ปฏิลาเภ = ได้รับ, บรรลุ> + ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- ปฏิปกฺขํ หรตีติ ปฏิหาริยํ = สภาวะกำจัดปฏิปักษ์ ชื่อว่า ปฏิหาริย์

(ปติ บทหน้า + หร ธาตุ <หรเณ = นำไป> + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ = สภาวะกำจัดปฏิปักษ์นั่นแหละ ชื่อว่า ปาฏิหาริย์

(ปฏิหาริย ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

- อิทฺธิ จ สา ปาฏิหาริยญฺจาติ อิทฺธิปาฏิหาริยํ = สภาวะกำจัดปฏิปักษ์อันบุคคลบรรลุ ชื่อว่า อิทธิปาฏิหาริย์ คือ การออกบวชเป็นต้นไปจนถึงการบรรลุฌานและมรรค

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

---

[๒๗๐] ขุ.ป. ๓๑/๓๑-๒/๔๓๗-๓๙

[๒๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๙/๑๐

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า เผล็ดผล คำนี้เป็นชื่อของเหตุอันดีงาม [คือศีลอันหมดจดเป็นต้น] เพราะเหตุอันดีงามย่อมเผล็ดผล [คือการเกิดในสุคติภูมิเป็นต้น] เนื่องจากก่อให้เกิดผลที่ต้องการ ดังพระพุทธดำรัสว่า

> อยํ โข จิตฺโต คหปติ สีลวา กลฺยาณธมฺโม, สเจ ปณิทหิสฺสติ “อนาคตมทฺธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตีติ, ตสฺส โข อยํ อิชฺฌิสฺสติ สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา.[๒๗๒]
>
> จิตตะคหบดีนี้มีศีล [มีมรรยาทดีหรือมีศีลบริบูรณ์[๒๗๓]] มีธรรมอันงาม [มีกุศลกรรมบถ ๑๐ หรือมีบุญกิริยาวัตถุ ๙ ยกเว้นศีล[๒๗๓]] ถ้าเธอจักปรารถนาว่า “ขอเราจงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาล” ความปรารถนานี้ของเธอจักเผล็ดผล เพราะมีศีลหมดจด

อีกอย่างหนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมเจริญรุ่งเรืองด้วยสภาวะนี้ เหตุนั้น สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า อิทธิ

คำว่า อิชฺฌนฺติ แปลว่า เจริญรุ่งเรือง ความหมายคือ สูงส่ง

คำว่า อิทฺธิ (ฤทธิ์) มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. สภาวะสำเร็จ = อิชฺฌตีติ อิทฺธิ.
(อิธ ธาตุ <นิปฺผชฺชเน = สำเร็จ> + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. สภาวะอันบุคคลบรรลุ = อิชฺฌตีติ อิทฺธิ.
(อิธ ธาตุ <ปฏิลาเภ = ได้รับ, บรรลุ> + ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๓. สภาวะเผล็ดผล = อิชฺฌตีติ อิทฺธิ.
(อิธ ธาตุ <วิปจฺจเน = เผล็ดผล> + เณ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

๔. สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง = เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธิ.
(อิธ ธาตุ <วุทฺธิยํ = เจริญ> + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

---

[๒๗๒] สํ.สฬา. ๑๘/๓๕๒/๒๗๕

[๒๗๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๖๙/๑๑

ดังข้อความว่า

สาติสยนิปฺผชฺชนปฏิลาภสิชฺฌนวุทฺธิอตฺเถ หิ อิทฺธิ วุตฺตา.[๒๗๔]

โดยแท้จริงแล้ว อิทฺธิ ศัพท์ถูกกล่าวไว้ในความหมายว่า ความสำเร็จยิ่ง, ได้รับ, เผล็ดผล และเจริญ

ฤทธิ์นั้นมี ๑๐ ประการ ดังข้อความว่า

กติ อิทฺธิโยติ ทส อิทฺธิโย.[๒๗๕]

ถามว่า : ฤทธิ์มีกี่ประการ ตอบว่า : ฤทธิ์มี ๑๐ ประการ

ท่านกล่าวต่อไปอีกว่า

กตมา ทส อิทฺธิโย— อธิฏฺฐานา อิทฺธิ, วิกุพฺพนา อิทฺธิ, มโนมยา อิทฺธิ, ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ, สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อริยา อิทฺธิ, กมฺมวิปากชา อิทฺธิ, ปุญฺญวโต อิทฺธิ, วิชฺชามยา อิทฺธิ, ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ.[๒๗๖]

๑. ฤทธิ์อธิษฐานให้เป็นหลายคน (อธิฏฐานิทธิ)

๒. ฤทธิ์เนรมิต (วิกุพพนิทธิ)

๓. ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ, ฤทธิ์สร้างรูปเหมือน (มโนมยิทธิ)

๔. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ (ญาณวิปผาริทธิ)

๕. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ (สมาธิวิปผาริทธิ)

๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ (อริยิทธิ)

๗. ฤทธิ์เกิดจากผลกรรม (กัมมวิปากชิทธิ)

๘. ฤทธิ์ของผู้มีบุญ (ปุญญวโตอิทธิ)

---

[๒๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๖๘/๑๑

[๒๗๕] ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

[๒๗๖] ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

๙. ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์ (วิชชามยิทธิ)

๑๐. ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ (ตัตถะ ตัตถะ สัมมาปโยคปัจจยา อิชฌนัฏเฐนะ อิทธิ)

๑. ฤทธิ์อธิษฐานให้เป็นหลายคน

[๓๗๐] ในฤทธิ์เหล่านั้น ฤทธิ์อธิษฐานให้เป็นหลายคน คือ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยการอธิษฐานที่มีแสดงจำแนกไว้อย่างนี้ว่า

ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ พหุโก โหมิ.[๒๗๗]

บุคคลมีคนเดียวตามปกติ ย่อมน้อมนึกให้เป็นหลายคน คือร้อยคน พันคน หรือแสนคน ครั้นน้อมนึกแล้วย่อมอธิษฐานด้วย[อภิญญา]ญาณว่า เราจงกลายเป็นหลายคน

๒. ฤทธิ์เนรมิต

[๓๗๑] ฤทธิ์เนรมิต คือ ฤทธิ์ที่ดำเนินไปด้วยการสละรูปร่างเดิมแล้วเปลี่ยนแปลงไปซึ่งปรากฏอย่างนี้ว่า

โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ นาควณฺณํ วา ฯเปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสติ.[๒๗๘]

ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นสละร่างเดิมของตนแล้วเปลี่ยนเป็นร่างเด็ก นาค ครุฑ พระอินทร์ เทวดา พรหม มหาสมุทร ภูเขา ราชสีห์ เสือ เสือดาว ช้าง ม้า รถ พลเดินเท้า หรือกองทัพประเภทต่างๆ

---

[๒๗๗] ขุ.ป. ๓๑/๑๐/๔๑๙

[๒๗๘] ขุ.ป. ๓๑/๑๓/๔๒๒

๓. ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ

[๓๗๒] ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ คือ ฤทธิ์ที่บันดาลให้สำเร็จเป็นสรีระอีกร่างหนึ่งจากสรีระเดิม ซึ่งเกิดจาก[อภิญญา]จิต ปรากฏตามนัยนี้ว่า

อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ.[๒๗๙]

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เนรมิตร่างกายอื่นจากร่างกายนี้ มีรูป[เหมือนกัน] สำเร็จด้วย[อภิญญา]จิต

๔. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ

[๓๗๓] ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ คือ คุณวิเศษ (การละธรรมที่ควรละและความบริบูรณ์แห่งการเจริญธรรมที่ควรเจริญ) ซึ่งบังเกิดด้วยญาณานุภาพในขณะเกิด[อรหัตตมรรค]ญาณนั้น หรือในเวลาก่อนจะเกิด[อรหัตตมรรคญาณ] [คือเริ่มตั้งแต่วิปัสสนาญาณจนถึงเวลาถือปฏิสนธิของผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย[๒๘๐]]หรือเวลาภายหลังบรรลุธรรม[จนถึงเวลาดับขันธปรินิพพาน] ดังข้อความว่า

อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ. อายสฺมโต พากุลสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ. อายสฺมโต สํกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ. อายสฺมโต ภูตปาลสฺส ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ.[๒๘๑]

สภาวะละนิจจสัญญาย่อมสำเร็จด้วยอนิจจานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นสังขารว่าไม่เที่ยง) จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ ... สภาวะละกิเลสทั้งปวงย่อมสำเร็จด้วยอรหัตตมรรค จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ เช่น ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระพากุละ ท่านพระสังกิจจะ และท่านพระภูปาละ

ฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณ คือ คุณวิเศษที่เกิดจากญาณานุภาพในขณะทั้ง ๓ คือ

---

[๒๗๙] ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๔๒๒

[๒๘๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๓/๑๒

[๒๘๑] ขุ.ป. ๓๑/๑๕/๔๒๓

๑. ขณะเกิดอรหัตตมรรคญาณ คือ การละนิจจสัญญาเป็นต้นไปจนถึงละกิเลสทั้งปวง

๒. ขณะก่อนจะเกิดอรหัตตมรรคญาณ เริ่มตั้งแต่เวลาเกิดวิปัสสนาญาณนับถอยหลังไปจนถึงเวลาถือปฏิสนธิของผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย คือ การไม่มีอันตรายใดๆ แก่บุคคลนั้นก่อนจะเกิดอรหัตตมรรคญาณ

๓. ขณะภายหลังบรรลุธรรมจนถึงเวลาดับขันธปรินิพพาน คือ การไม่มีอันตรายใดๆ แก่พระอรหันต์นั้นจนถึงเวลาดับขันธปรินิพพาน

จะเห็นได้ว่า ท่านผู้แต่งได้นำเรื่องที่ผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย (อันติมภวิกะ) ไม่มีอันตรายถึงแก่ชีวิตแม้ยังเป็นเด็กทารกอยู่ นอกจากนั้น วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๒๘๒] ได้อธิบายคำว่า อนิจฺจานุปสฺสนาย (ด้วยอนิจจานุปัสสนา) ดังนี้

> คำว่า อนิจฺจานุปสฺสนาย (ด้วยอนิจจานุปัสสนา) **ด้วยวิปัสสนาที่มีกำลังซึ่งหยั่งเห็นสังขารว่าไม่เที่ยง ดังจะเห็นได้ว่า สภาวะละนิจจสัญญาย่อมสำเร็จด้วยวิปัสสนาที่มีกำลังดังกล่าวของผู้ปรารภวิปัสสนาในขณะเกิดขึ้น ในขณะก่อนจากนั้น หรือในภายหลังเมื่อพิจารณาสังขารทั่วไป**

เรื่องท่านพระพากุละ

เมื่อท่านพระพากุละยังเป็นทารก ในวันทำพิธีมงคลอาบน้ำในแม่น้ำอยู่ ได้พลัดตกลงในกระแสน้ำด้วยความพลั้งเผลอของพี่เลี้ยง ปลาฮุบเอาเด็กน้อยนั้นแล้วว่ายไปยังท่าน้ำเมืองพาราณสี คนจับปลาได้จับปลานั้นแล้วขายให้แก่ภริยาของเศรษฐี นางเกิดความพอใจปลาจึงพูดว่า เราจักต้มปลาเอง เมื่อผ่าออกได้พบเด็ก[งาม]เหมือนทองคำในท้องปลา จึงดีใจว่าเราได้ลูกชายแล้ว โดยประการดังนี้ ความปลอดภัยภายในท้องปลา เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระพากุละผู้เกิดในภพสุดท้าย เพราะบังเกิดด้วยอานุภาพของอรหัตตมรรคญาณที่จะพึงบรรลุด้วยอัตภาพนั้น ควรนำเรื่องมาเล่าโดยพิสดาร[๒๘๓]

---

[๒๘๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๓/๑๒

[๒๘๓] ม.อุ.อ. ๔/๒๐๙/๑๓๘, องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๒๖/๒๗๐

เรื่องท่านพระสังกิจจะ

อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อพระสังกิจจเถระยังอยู่ในครรภ์ มารดาได้ถึงแก่กรรม เมื่อศพนางถูกยกขึ้นวางเชิงตะกอนใช้หลาวเสียบเผาอยู่ ทารกถูกปลายหลาวแทงที่หางตา จึงส่งเสียงร้อง ในขณะนั้นหมู่ชนจึงรู้ว่าทารกยังมีชีวิตอยู่ ได้ยกศพลงผ่าท้องแล้วมอบทารกแก่ยาย ทารกนั้นได้รับการเลี้ยงดูจากยายจนเติบใหญ่ ได้บวชแล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณ[๒๘๔] โดยประการดังนี้ ความปลอดภัยบนเชิงตะกอนฟืนตามนัยที่กล่าวมาแล้ว เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระสังกิจจะ

เรื่องเด็กภูตบาล

อีกเรื่องหนึ่ง บิดาของเด็กภูตบาลเป็นคนเข็ญใจในกรุงราชคฤห์ เขาขับเกวียนไปในดงเพื่อหาฟืน บรรทุกฟืนเต็มแล้ว ไปถึงที่ใกล้ประตูเมืองในเวลาเย็น ขณะนั้นโคทั้งสองของเขาสลัดแอกวิ่งหนีเข้าเมือง เขาจึงให้ลูกน้อยนั่งรออยู่ใกล้เกวียน แล้วเดินตามรอยเท้าโคเข้าไปในเมือง เมื่อเขายังไม่ทันออกมาประตูเมืองก็ปิดแล้ว โดยประการดังนี้ ความปลอดภัยตลอดราตรีทั้ง ๓ ยามภายนอกเมืองที่มียักษ์ร้ายพลุกพล่าน เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยญาณของเด็กตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ควรนำเรื่องมาเล่าโดยพิสดาร[๒๘๕]

๕. ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ

[๓๗๔] ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ คือ คุณวิเศษ [มีการข่มนิวรณ์ การพ้นไปจากวิตกเป็นต้น การดับสัญญาและเวทนา และการอดทนต่ออันตรายเป็นต้น[๒๘๖]]ซึ่งบังเกิดด้วยสมถานุภาพในเวลาก่อน [คือ อุปจารสมาธิ[๒๘๖]]หรือเวลาภายหลัง [คือ เวลาชำนาญสมาบัติ[๒๘๖]] จากสมาธิ[ในปฐมฌานเป็นต้น[๒๘๖]] หรือในขณะเข้าฌานนั้น ดังข้อความว่า

ปฐมชฺฌาเนน นีวรณานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ ฯเปฯ

---

๒๘๔ ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑๐/๔๙๗

๒๘๕ ขุ.ธ.อ. ๒/๒๙๖/๓๓๕

๒๘๖ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๔/๑๓

เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตี-ติ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ. อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ, อายสฺมโต สญฺชีวสฺส, อายสฺมโต ขาณุโกณฺฑญฺญสฺส, อุตฺตราย อุปาสิกาย, สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ.[๒๘๗]

สภาวะละนิวรณ์ย่อมสำเร็จด้วยปฐมฌาน จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ ... สภาวะละอากิญจัญญายตนสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตน-สมาบัติ จึงชื่อว่า ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ เช่น ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของท่านพระสารี-บุตร ท่านพระสัญชีวะ ท่านพระขาณุโกณฑัญญะ นางอุตตราอุบาสิกา และพระนาง สามาวดีอุบาสิกา

เรื่องท่านพระสารีบุตร

เมื่อท่านพระสารีบุตรพำนักอยู่ที่วัดป่ากโปตกันทรา (วัดเงื้อมเขานกพิราบ) ร่วมกับท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ เพิ่งปลงผมเสร็จนั่งในที่กลางแจ้งในคืนเดือนหงาย ยักษ์ร้ายตนหนึ่งแม้จะถูกเพื่อนยักษ์ห้ามก็ยังตีศีรษะของพระเถระดังแรงเหมือนเสียงฟ้าร้อง พระเถระได้สมาบัติในขณะที่ยักษ์นั้นตี จึงมิได้เจ็บปวดแต่อย่างใดเพราะการตีนั้น ความไม่เจ็บปวดนี้เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของท่าน ส่วนเนื้อเรื่องปรากฏในคัมภีร์อุทาน[๒๘๘]

เรื่องท่านพระสัญชีวะ

อีกเรื่องหนึ่ง พระสัญชีวเถระ [ผู้เป็นอัครสาวกรูปที่สองพระพุทธเจ้ากกุสันธะ[๒๘๙]] เข้านิโรธสมาบัติอยู่ พวกคนเลี้ยงโคเป็นต้นเข้าใจว่าท่านเสียชีวิตแล้ว แล้วจึงขนหญ้า ไม้ และมูลโคมาสุมแล้วจุดไฟเผา แม้เพียงเส้นด้ายที่จีวรของท่านก็ไม่ไหม้ การไม่ไหม้ด้วยไฟนี้เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ เพราะเกิดจากสมถานุภาพอันดำเนินไปด้วยสมาบัติที่เข้าตามลำดับ ส่วนเนื้อเรื่องปรากฏในพระสูตรนั่นแล[๒๙๐]

---

๒๘๗ ขุ.ป. ๓๑/๑๖/๔๒๓

๒๘๘ ขุ.อุ. ๒๕/๓๔/๑๔๖

๒๘๙ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๔/๑๓

๒๙๐ ม.มู. ๑๒/๕๐๗/๔๕๑-๕๒

เรื่องท่านพระขาณุโกณฑัญญะ

อีกเรื่องหนึ่ง พระขาณุโกณฑัญญเถระมักเข้าสมาบัติเป็นประจำ คืนหนึ่งท่านนั่งเข้าสมาบัติอยู่ในป่าแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ ขโมยสิ่งของวิ่งหนีไป คิดว่าบัดนี้ไม่มีคนติดตามเรา จึงวางของลงเพราะต้องการพักผ่อน เข้าใจว่านี้เป็นตอไม้ จึงวางสิ่งของทั้งหมดไว้บนพระเถระนั่นแหละ เมื่อโจรเหล่านั้นพักผ่อนแล้วจะออกเดินทาง ถึงเวลาหยิบห่อสิ่งของที่วางไว้ก่อน พระเถระได้ออกจากสมาบัติตามเวลาที่กำหนดไว้

โจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระ จึงตกใจกลัวร้องลั่น พระเถระพูดว่าอย่ากลัวเลยโยม อาตมาเป็นภิกษุ โจรเหล่านั้นมาไหว้แล้วออกบวชด้วยความเลื่อมใสในพระเถระได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ความไม่เจ็บปวดของพระเถระที่ถูกสิ่งของ ๕๐๐ ห่อทับนี้ เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิในเรื่องนี้[๒๙๑]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๒ หน้า ๒๕) กล่าวว่า แม้เนื้อเรื่องจะกล่าวโดยสามัญทั่วไปมิได้ระบุว่าพระเถระเข้าสมาบัติอะไร แต่สมาบัติในเรื่องนี้ควรเป็นจตุตถฌานสมาธิหรือนิโรธสมาบัติ ถ้าถือว่าเป็นนิโรธสมาบัติจะเหมาะสมที่สุด

เรื่องนางอุตตราอุบาสิกา

อีกเรื่องหนึ่ง นางอุตตราอุบาสิกาเป็นธิดาของปุณณกะเศรษฐี ถูกหญิงคณิกาชื่อสิริมา [ที่จ้างมาดูแลสามีของตน]คิดริษยาแล้วเอาน้ำมันที่เดือดพล่านเทรดบนศีรษะ นางอุตตรา [พิจารณาความดีของนางสิริมา]ได้เข้าเมตตาฌานในทันทีนั่นเอง น้ำมันจึงกลิ้งตกไปดุจหยาดน้ำกลิ้งตกจากใบบัว การไม่บาดเจ็บด้วยน้ำมันนี้ เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของนางอุตตรานั้น ควรนำเรื่องมาเล่าโดยพิสดาร[๒๙๒]

เรื่องพระนางสามาวดี

พระนางสามาวดีเป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน พราหมณ์มาคัณฑิยะปรารถนา

---

[๒๙๑] ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑/๕๐๕-๖

[๒๙๒] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๘, ขุ.ธ.อ. ๒/๒๓๓/๒๒๓

ตำแหน่งอัครมเหสีแก่ธิดาบุญธรรมของตน จึงใช้คนให้เอางูพิษใส่เข้าไปในพิณของพระนางสามาวดีนั้นแล้วทูลพระราชาว่า ข้าแต่มหาราช พระนางสามาวดีคิดจะปลงพระชนม์พระองค์ จึงจับงูพิษมาเลี้ยงไว้ในพิณ พระราชาทอดพระเนตรเห็นงูพิษนั้นแล้วกริ้ว ทรงดำริว่าเราจักฆ่านางสามาวดี จึงยกคันศรขึ้นพาดลูกศรอาบยาพิษ พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวารได้แผ่เมตตาไปยังพระราชา พระราชาไม่อาจยิงลูกศรออกไปหรือวางคันศรลงได้ จึงยืนตัวสั่นอยู่

ในอรรถกถาของคัมภีร์ธรรมบทและอังคุตตรนิกายกล่าวไว้ว่า มารดาบิดาของพระนางมาคัณฑิยามอบนางให้กับลุงคือพราหมณ์มาคัณฑิยะดูแล แล้วทั้งสองก็ออกบวชจนได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์[๒๙๓] พระนางมาคัณฑิยาผู้เป็นหลานจึงเป็นเหมือนธิดาบุญธรรมของพราหมณ์มาคัณฑิยะ ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้คำว่า ธีตาย (ธิดาบุญธรรม) โดยไม่ใช้เป็น ธีตุยา (ธิดา) ในที่นี้ คำว่า ธีตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธีตา วิยาติ ธีตา = ผู้เหมือนธิดา ชื่อว่า ธีตา

(ธีตุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

นอกจากนั้น ท่านกล่าวว่า "พราหมณ์มาคัณฑิยะปรารถนาตำแหน่งอัครมเหสีแก่ธิดาบุญธรรมของตน จึงใช้ให้คนเอางูพิษใส่เข้าไปในพิณของพระนางสามาวดี" แต่ในอรรถกถาของคัมภีร์ธรรมบทและอังคุตตรนิกายกล่าวถึงเรื่องที่พระนางมาคัณฑิยาผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้า จึงผูกอาฆาตพระนางสามาวดีที่เป็นสาวิกาของพระพุทธเจ้าอีกด้วย ด้วยเหตุนี้จึงใส่งูลงในพิณแล้วพูดให้ร้ายพระนางสามาวดี[๒๙๔]

ลำดับนั้นพระเทวีตรัสถามท้าวเธอว่า ข้าแต่มหาราช พระองค์ทรงเหนื่อยไหม เพคะ พระราชาตรัสว่า ใช่ ฉันเหนื่อย พระนางจึงกราบทูลว่า ถ้ากระนั้น พระองค์จงทรงลดคันศรลงเถิด ลูกศรได้ตกลงแทบพระบาทพระราชานั่นเอง ครานั้นพระเทวีทรงสั่งสอนท้าวเธอว่า ข้าแต่มหาราช บุคคลไม่ควรทำร้ายต่อผู้ที่มิได้ทำร้าย การที่พระราชาไม่อาจปล่อยลูกศรได้ตามที่กล่าวมานี้ เป็นฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิของพระนางสามาวดีอุบาสิกา[๒๙๕]

---

[๒๙๓] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๐, ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๕๔

[๒๙๔] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๓, ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๖๓

[๒๙๕] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๖๐-๑/๓๖๓, ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๖๔

๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ

[๓๗๕] ฤทธิ์ของพระอริยะ คือ การอยู่โดยสำคัญหมายว่าสิ่งปฏิกูลเป็นต้นไม่น่ารังเกียจเป็นต้น ดังข้อความว่า

กตมา อริยา อิทฺธิ ? อิธ ภิกฺขุ สเจ อากงฺขติ ปฏิกฺกูเล อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี วิหเรยฺยนฺติ, อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี ตตฺถ วิหรติ ฯเปฯ อุเปกฺขโก ตตฺถ วิหรติ สโต สมฺปชาโน.[๒๙๖]

ฤทธิ์ของพระอริยะคืออะไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ หากหวังว่าเราพึงสำคัญสิ่งน่ารังเกียจว่าไม่น่ารังเกียจอยู่ เธอย่อมสำคัญหมายสิ่งน่ารังเกียจนั้นว่าไม่น่ารังเกียจอยู่ ฯลฯ เป็นผู้วางใจเป็นกลางอยู่ในสิ่งน่ารังเกียจและไม่น่ารังเกียจนั้น มีสติรู้จริง

โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นใหญ่แห่งจิตนี้เป็นฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดขึ้นแก่พระอริยะผู้มีความชำนาญทางใจเท่านั้น กล่าวคือ :-

ก. พระขีณาสพผู้ทรงฤทธิ์ดังกล่าวแผ่เมตตา[ว่าเป็นสัตว์โลก] หรือพิจารณา[คูถเป็นต้น]ว่าเป็นธาตุ จึงสำคัญหมายอนิฏฐารมณ์ที่น่ารังเกียจ[คือศัตรูหรือคูถเป็นต้น]ว่าไม่น่ารังเกียจอยู่ [ด้วยความมุ่งประโยชน์หรือด้วยการพิจารณาว่าเป็นสภาวธรรม]

พึงประกอบความว่า พระขีณาสพทำการแผ่เมตตาหรือใส่ใจว่าเป็นธาตุด้วยการพิจารณาโดยความเป็นธาตุในบุคคลที่ไม่น่าชอบใจที่เรียกว่าสัตว์ และทำการใส่ใจว่าเป็นธาตุในคูถเป็นต้น[๒๙๗]

ข. ท่านพิจารณา[ผมเป็นต้น]ว่าไม่งามหรือใส่ใจว่าไม่เที่ยงเป็นต้น จึงสำคัญหมายอิฏฐารมณ์[คือญาติมิตรเป็นต้น]ที่น่าชอบใจว่าน่ารังเกียจอยู่

พระอรหันต์อาจพิจารณาความไม่สวยงามของผมเป็นต้นในอิฏฐารมณ์มีญาติมิตรเป็นต้น หรือพิจารณาอิฏฐารมณ์ที่เป็นรูปธรรมว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน มีสภาพ

---

[๒๙๖] ขุ.ป. ๓๑/๑๗/๔๒๔

[๒๙๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๗๕/๑๔

แปรปรวน ศัพท์ว่า อิติ ในคำว่า อนิจฺจนฺติ มีอรรถว่า เป็นต้น จึงหมายรวมถึงการพิจารณาว่าเป็นทุกข์ เป็นต้นอีกด้วย[๒๙๘]

ค. เช่นเดียวกันนี้ ท่านแผ่เมตตาหรือพิจารณาว่าเป็นธาตุ จึงสำคัญหมายสิ่งที่น่ารังเกียจหรือไม่น่ารังเกียจว่าไม่น่ารังเกียจอยู่

ฆ. ท่านพิจารณาว่าไม่งามหรือใส่ใจว่าไม่เที่ยงเป็นต้น จึงสำคัญหมายสิ่งที่ไม่น่ารังเกียจหรือน่ารังเกียจว่าน่ารังเกียจอยู่

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายข้อความทั้งสองข้างต้น ดังนี้

คำว่า ปฏิกฺกูลาปฏิกฺกูเลสุ (สิ่งที่น่ารังเกียจหรือไม่น่ารังเกียจ) กล่าวไว้รวมอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ไว้ร่วมกัน พึงทราบนัยนี้แม้ในคำอื่น[ว่า อปฺปฏิกฺกูลปฏิกฺกูเลสุ (สิ่งที่ไม่น่ารังเกียจหรือน่ารังเกียจ)

อีกอย่างหนึ่ง สิ่งใดปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายว่าน่ารังเกียจก่อนแล้วจึงปรากฏว่าไม่น่ารังเกียจ หรือปรากฏว่าไม่น่ารังเกียจก่อนแล้วจึงปรากฏว่าน่ารังเกียจ พระขีณาสพที่ต้องการอาจสำคัญหมายว่าไม่น่ารังเกียจหรือน่ารังเกียจในทั้งสองอย่างนั้นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ฤทธิ์ดังกล่าวจึงเรียกว่าฤทธิ์ของพระอริยะ[๒๙๘]

พระขีณาสพผู้บำเพ็ญฉฬังคุเปกขา (อุเบกขามีองค์ ๖) ซึ่งตรัสไว้ตามนัยว่า

จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ.[๒๙๙]

เห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่ดีใจ

เป็นต้น ย่อมเว้นสิ่งที่น่ารังเกียจและไม่น่ารังเกียจทั้งสองอย่างนั้น วางใจเป็นกลางอยู่ มีสติ รู้จริง ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคได้จำแนกเนื้อความดังกล่าวไว้ตามนัยเป็นต้นว่า

---

[๒๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๕/๑๔-๕

[๒๙๙] องฺ.ฉกฺก. ๒๒/๑/๒๗๐

กถํ ปฏิกฺกูเล อปฺปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรติ ? อนิฏฺฐสฺมึ วตฺถุสฺมึ เมตฺตาย วา ผรติ ธาตุโส วา อุปสํหรติ.[๓๐๐]

ภิกษุหมายรู้สิ่งที่น่ารังเกียจว่าไม่น่ารังเกียจอยู่อย่างไร คือ ภิกษุแผ่เมตตา หรือพิจารณาสิ่งที่เป็นอนิฏฐารมณ์ว่าเป็นธาตุ

ความเป็นใหญ่แห่งจิตนี้เรียกว่า ฤทธิ์ของพระอริยะ เพราะบังเกิดแก่พระอริยะผู้มีความชำนาญทางใจเท่านั้น

คำว่า ฉฬงฺคุเปกฺขา มาจาก ฉ (๖) + องฺค (องค์) + อุเปกฺขา (ความวางใจเป็นกลาง) หมายความว่า ความวางใจเป็นกลางไม่ยินดียินร้ายอันเป็นลักษณะไม่สละสภาพเดิมคือความหมดจดจากกิเลสของพระอรหันต์ในขณะที่อารมณ์ ๖ ซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์มาปรากฏทางทวาร ๖ โดยองค์ธรรมได้แก่ ตัตรมัชฌัตตตาเจตสิก อุเบกขาประเภทนี้มักเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์เท่านั้น จึงเรียกว่า *อริยิทธิ* คือ ฤทธิ์ของพระอริยะ หมายถึง ฤทธิ์ที่สำเร็จโดยบริบูรณ์อันเป็นของพระอริยะ จะเห็นได้ว่า แม้มีคนมาตัดมือข้างหนึ่งของพระอรหันต์ หรือบูชาดอกไม้ที่มืออีกข้างหนึ่ง พระอรหันต์ก็ปราศจากความรู้สึกไม่พอใจต่อการถูกตัดมือ หรือรู้สึกพอใจต่อการบูชาด้วยดอกไม้ จิตของท่านเหมือนแผ่นดินที่ไม่รู้สึกยินดียินร้ายต่อการขับถ่ายหรือการบูชาของมนุษย์

พระพุทธองค์ตรัสถึงฉฬังคุเปกขานี้ว่า

กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฉฬงฺคสมนฺนาคโต โหติ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน.[๓๐๑]

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุถึงพร้อมด้วยอุเบกขาที่มีองค์ ๖ อย่างไร ? ภิกษุ[ผู้เป็นขีณาสพ]ในธรรมวินัยนี้เห็นรูปด้วยจักษุแล้วไม่ดีใจ ไม่เสียใจ มีสติ รู้จริง วางใจเป็นกลางอยู่

คนทั่วไปในโลกนี้เมื่อพบเห็นรูปที่สวยงาม ก็มักรู้สึกพอใจ และยังต้องการแสวงหารูปที่สวยงามอยู่เสมอ แต่ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยอุเบกขานี้ย่อมปราศจากความยินดี หรือไม่พอใจต่อสิ่งที่

---

[๓๐๐] ขุ.ป. ๓๑/๑๗/๔๒๔

[๓๐๑] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๙๕/๒๒๓, ขุ.ม. ๒๙/๙๐/๑๙๘, ขุ.จู. ๓๐/๑๘/๖๙, ขุ.ป. ๓๑/๑๗/๔๒๔

เห็น นั่นคือความไม่รู้สึกยินดีพอใจ เป็นสุขใจ หรือไม่สบายใจ เสียใจ โกรธ เกลียด กลัว หรือรังเกียจต่อสิ่งที่เห็น การวางใจเป็นกลางนี้ คือ การวางใจให้สม่ำเสมอ ไม่รักหรือชัง นอกจากนั้นภิกษุยังเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ สักแต่รู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน โดยความเป็นปรมัตถ์เท่านั้น ไม่รับรู้ด้วยความเป็นสมมุติบัญญัติ เธอย่อมหยั่งรู้ว่าในขณะพบเห็นรูปารมณ์ สติที่ระลึกรู้เกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างรวดเร็ว จึงไม่รู้สึกพอใจหรือไม่พอใจสิ่งที่เห็นอยู่

ภิกษุผู้ประกอบด้วยอุเบกขาประเภทนี้ คือ พระอรหันต์ที่มีสติสัมปชัญญะอย่างบริบูรณ์ จึงสามารถระลึกรู้เพียงสภาวะเห็นได้อย่างเดียว โดยไม่รู้ถึงสมมุติบัญญัติคือสิ่งที่เห็นว่าคือใคร หรืออะไร อย่างไรก็ตาม กัลยาณปุถุชนผู้เจริญวิปัสสนาได้บรรลุอุทยัพพยญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับ ก็อาจเกิดอุเบกขาประเภทนี้ได้เช่นกัน ในบางขณะเมื่อระลึกรู้รูปนามปัจจุบันแล้วรู้เห็นความเกิดดับของสภาวะเห็น จึงไม่รู้สึกรักหรือชังต่อสิ่งที่เห็น นับว่าประกอบด้วยอุเบกขาประเภทนี้ และไม่เพียงในขณะเห็นเท่านั้น แม้ในขณะได้ยิน ดมกลิ่น ลิ้มรส กระทบสัมผัส และคิดเรื่องราวต่างๆ ก็เช่นเดียวกัน เมื่อระลึกรู้สภาวะได้ยินเป็นต้นแล้ว เธอย่อมไม่รู้สึกพอใจหรือเสียใจ วางใจเป็นกลาง มีสติสัมปชัญญะรู้เห็นความเกิดดับเช่นนี้ ก็นับว่าได้ประกอบด้วยฉฬังคุเบกขา โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุวิปัสสนาญาณที่ ๑๑ คือ สังขารุเปกขาญาณ มักมีประสบการณ์ดังกล่าวปรากฏชัดเจน ดังข้อความว่า

สาธุ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเลน กาลํ ปฏิกูลญฺจ อปฺปฏิกูลญฺจ ตทุภยํ อภินิวชฺเชตฺวา อุเปกฺขโก วิหเรยฺย สโต สมฺปชาโน.[๓๐๒]

ภิกษุพึงเว้นสิ่งทั้งสอง คือ สิ่งที่น่ารังเกียจและสิ่งที่ไม่น่ารังเกียจแล้ว เป็นผู้มีความวางเฉย มีสติ รู้จริง วางใจเป็นกลางอยู่ในบางคราว การอยู่อย่างนี้เป็นการดี

ฉฬงฺคุเปกฺขาวเสน ปญฺจโม. ฉฬงฺคุเปกฺขา เจสา ขีณาสวสฺส อุเปกฺขาสทิสา. น ปน ขีณาสวุเปกฺขา ฯเปฯ อิมสฺมึ สุตฺเต ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปสฺสนาว กถิตา. ตํ อารทฺธ-วิปสฺสโก กาตุํ สกฺโกติ.[๓๐๓]

วาระที่ ๕ ตรัสไว้โดยความเป็นฉฬังคุเปกขา และฉฬังคุเปกขานี้ก็คล้ายกับอุเบกขาของพระขีณาสพ แต่มิใช่อุเบกขาของพระขีณาสพ ... พระบรมศาสดาตรัส

---

[๓๐๒] องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๔๔/๑๕๙

[๓๐๓] องฺ.ปญฺจก.อ. ๓/๑๔๔/๕๖-๕๗

วิปัสสนาในฐานะทั้ง ๕ ไว้ในพระสูตรนี้ ภิกษุผู้ปรารภวิปัสสนา[ตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ เป็นต้นไป]ย่อมเจริญวิปัสสนานั้นได้

อุเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา สณฺฐาตีติ อิธ ฉฬงฺคุเปกฺขา. สา ปเนสา กิญฺจาปิ ขีณาสวสฺส อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ อารมฺมเณสุ อรชฺชนาทิวเสน ปวตฺตติ. อยํ ปน ภิกฺขุ วีริยพเลน ภาวนาสิทฺธิยา อตฺตโน วิปสฺสนํ ขีณาสวสฺส ฉฬงฺคุเปกฺขาฐาเน ฐเปตีติ วิปสฺสนาว ฉฬงฺคุเปกฺขา นาม ชาตา.[๓๐๔]

อุเบกขาในพระดำรัสนี้ว่า อุเปกฺขา กุสลนิสฺสิตา สณฺฐาติ (อุเบกขาอันอาศัยกุศลย่อมตั้งอยู่) หมายถึง ฉฬังคุเปกขา อุเบกขานั้นแม้เกิดขึ้นแก่พระขีณาสพโดยปราศจากความยินดีพอใจในอารมณ์ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา แต่ภิกษุนี้ย่อมตั้งวิปัสสนาของตนไว้ในฐานะฉฬังคุเปกขาของพระขีณาสพ เพราะภาวนาสำเร็จแล้วด้วยกำลังแห่งวิริยะ ดังนั้น วิปัสสนาจึงได้ชื่อว่า ฉฬังคุเปกขา

คำว่า อารทฺธวิปสฺสก (ผู้ปรารภวิปัสสนา) ซึ่งปรากฏในอรรถกถาและฎีกา หมายถึง ผู้ที่บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๔ เป็นต้นไป ดังข้อความว่า

เอตฺถ หิ สมฺพุชฺฌติ อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ.[๓๐๕]

ในเรื่องนี้ ผู้เพียรปฏิบัติย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ

อุทยวยญาณุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย สมฺโพธิปฏิปทายํ ฐิโต นาม โหตีติ อาห อารทฺธ-วิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโรติ สมฺโพธีติ.[๓๐๖]

ผู้เพียรปฏิบัติชื่อว่าดำรงอยู่ในปฏิปทาหยั่งรู้ตั้งแต่การเกิดปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไป ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโรติ สมฺโพธิ (ผู้เพียรปฏิบัติย่อมหยั่งรู้ตั้งแต่เริ่มปรารภวิปัสสนา จึงชื่อว่า สัมโพธิ)

---

[๓๐๔] ม.มู.อ. ๒/๓๐๒/๑๓๔

[๓๐๕] ที.ม.อ. ๒/๓๘๕/๔๐๑, ม.มู.อ. ๑/๑๑๘/๓๐๖

[๓๐๖] ที.ม.ฏีกา ๒/๓๘๕/๔๐๖, ม.มู.ฏีกา ๑/๑๑๘/๔๗๔

๗. ฤทธิ์เกิดจากผลกรรม

[๓๗๖] ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม คือ การไปทางอากาศเป็นต้นของนกเป็นต้น ดังข้อความว่า

กตมา กมฺมวิปากชา อิทฺธิ ? สพฺเพสํ ปกฺขีนํ สพฺเพสํ เทวานํ เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ เอกจฺจานญฺจ วินิปาติกานํ อยํ กมฺมวิปากชา อิทฺธิ.[๓๐๗]

ฤทธิ์เกิดจากผลกรรมคืออะไร ? คือ ฤทธิ์ของนกทุกจำพวก เทวดาทุกจำพวก มนุษย์[ต้นกัป]บางคน วินิปาติกาสูรบางตน ฤทธิ์ดังกล่าวเป็นฤทธิ์เกิดจากผลกรรม

ดังจะเห็นได้ว่า ในสัตว์เหล่านี้ การไปทางอากาศได้ของนกทุกจำพวก เทวดาทั้งหมด มนุษย์ต้นกัปบางคน และวินิปาติกาสูร (เทพชั้นต่ำที่อยู่บนพื้นดิน) บางตน เช่น ยักษิณีปิยังกรมาตา ยักษิณีอุตตรมาตา (ปุนัพพสุมาตา) ยักษิณีผุสสมิตตา และยักษิณีธรรมคุตตา โดยปราศจากฌาน[ที่บรรลุอภิญญา]และวิปัสสนา[ที่เกิดร่วมกับอุพเพงคาปีติ] เป็นฤทธิ์เกิดจากผลกรรม

มนุษย์ต้นกัปแม้มิได้บรรลุอภิญญาก็เหาะได้ตามปกติของพรหม เพราะเพิ่งลงมาจากพรหมโลกมาเกิดในโลกมนุษย์ ในที่นี้กล่าวถึงมนุษย์ต้นกัปบางคนที่ยังไม่ได้บริโภคง้วนดินอันหอมหวาน ต่อมาเมื่อพวกเขาบริโภคง้วนดินแล้วรัศมีก็หายไป และไม่อาจเหาะได้อีก ดังข้อความว่า

โหติ โข โส วาเสฏฺฐ สมโย, ยํ กทาจิ กรหจิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน อยํ โลโก วิวฏฺฏติ. วิวฏฺฏมาเน โลเก เยภุยฺเยน สตฺตา อาภสฺสรกายา จวิตฺวา อิตฺถตฺตํ อาคจฺฉนฺติ. เตธ โหนฺติ มโนมยา ปีติภกฺขา สยํปภา อนฺตลิกฺขจรา สุภฏฺฐายิโน, จิรํ ทีฆมทฺธานํ ติฏฺฐนฺติ.[๓๐๘]

สมัยหนึ่ง ครั้นเวลาล่วงเลยมาช้านาน โลกนี้เจริญขึ้น เมื่อโลกกำลังเจริญขึ้น เหล่าสัตว์ส่วนมากจุติจากพรหมโลกชั้นอาภัสสระมาเกิดเป็นมนุษย์อย่างนี้ นึกคิดอะไรก็สำเร็จได้ตามปรารถนา มีปีติเป็นภักษา มีรัศมีซ่านออกจากร่างกาย เที่ยวสัญจรไปในอากาศ อยู่ในวิมานอันงดงาม สถิตอยู่นานแสนนาน

---

[๓๐๗] ขุ.ป. ๓๑/๑๘/๔๒๕

[๓๐๘] ที.ปา. ๑๑/๑๑๙/๗๒

วินิปาติกาสูรเป็นเทพชั้นต่ำที่อยู่บนพื้นดิน บางตนเป็นเทพยาจกที่ต้องเก็บอาหารที่มนุษย์ทิ้งไว้มากิน จัดเป็นเทพที่เกิดด้วยกุศลกรรม แต่ถูกผลบาปเบียดเบียน จึงต้องอยู่อย่างแร้นแค้น ดังข้อความว่า

ชื่อว่า วินิปาติกาสูร เพราะแม้บังเกิดด้วยกรรมดีก็พินาศตกไปจากความสุขอันใหญ่หลวงด้วยแรงของผลบาป[๓๐๙]

คำว่า วินิปาติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุขสมุสฺสยโต วินิปตนํ วินิปาโต = การพินาศตกไปจากความสุขอันใหญ่หลวง ชื่อว่า วินิปาตะ (วิ บทหน้า + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วินิปาโต เอเตสํ อตฺถีติ วินิปาติกา = ผู้มีการพินาศตกไปจากความสุขอันใหญ่หลวง ชื่อว่า วินิปาติกะ (วินิปาต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

วินิปาติกาสูรนี้ก็คือเวมานิกเปรต หรือเวมานิกเทพที่บังเกิดด้วยกรรมดี แต่เสวยทุกข์ด้วยกรรมชั่ว นับเข้าในเทวดาชั้นจาตุมหาราช บางตนเสวยทุกข์ในปักษ์ข้างแรมแล้วกลับเสวยสุขในปักษ์ข้างขึ้น บางตนเสวยทุกข์ในเวลากลางวันแล้วเสวยสุขในเวลากลางคืน มีผิวพรรณรูปร่างต่างกันตามผลกรรม บางตนมีผิวงามสีทอง บางตนมีผิวขาวบ้าง ดำบ้าง ผอมบ้าง อ้วนบ้าง เตี้ยบ้าง สูงบ้าง แม้พวกเขาเหาะไปในอากาศได้ก็ไม่มีอานุภาพเหมือนเทวดา มีอานุภาพน้อยเหมือนคนยากไร้ ขาดแคลนเสื้อผ้าและอาหาร ต้องเสวยทุกข์อดอยากเที่ยวแสวงหาอาหารคือ อุจจาระ ปัสสาวะ น้ำลาย น้ำมูก หรืออาหารชั้นต่ำ เวมานิกเปรตเหล่านี้ถือปฏิสนธิโดยไม่มีเหตุบ้าง มีเหตุ ๒ บ้าง มีเหตุ ๓ บ้างเหมือนมนุษย์ บางตนเป็นติเหตุกปฏิสนธิ จึงบรรลุมรรคผลเป็นพระโสดาบันได้เหมือนยักษิณีปิยังกร และยักษิณีอุตตรมาตา หลังจากที่บุคคลเหล่านั้นได้บรรลุธรรมแล้วก็ไม่ต้องเสวยทุกข์อันเป็นผลของกรรมชั่วอีก[๓๑๐]

ยักษิณีที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ ปิยังกรมาตา อุตตรมาตา ผุสสมิตตา และธรรมคุตตา รวมไปถึงพระยายมราชก็นับเข้าในเวมานิกเปรตเช่นเดียวกัน ส่วนเรื่องยักษิณีปิยังกรมาตาปรากฏในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค[๓๑๑] มีเรื่องย่อว่า ยักษิณีตนนี้มีบุตรน้อยชื่อว่า ปิยังกระ จึงได้ชื่อว่า

---

[๓๐๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๖/๑๕

[๓๑๐] ที.ม.อ. ๒/๑๒๗/๑๐๙

[๓๑๑] สํ.ส. ๑๕/๒๔๑/๒๕๓

ปิยังกรมาตา (มารดาของปิยังกระ) ยามรุ่งเช้าวันหนึ่งท่านพระอนุรุทธะพำนักอยู่ในกุฎิท้ายวัดพระเชตวันได้สาธยายธรรมด้วยทำนองสรภัญญะ ในขณะนั้นนางกำลังแสวงหาอาหารอยู่ใกล้วัดพระเชตวัน เมื่อได้ยินแล้วรู้สึกซาบซึ้งจึงตั้งใจฟัง ในที่สุดได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

เรื่องยักษิณีอุตตรมาตาปรากฏในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค[๓๑๒] กล่าวคือ นางมีธิดาตนหนึ่งชื่อว่า อุตตรา จึงได้ชื่อว่าอุตตรมาตา (มารดาของอุตตรา) และนางก็มีบุตรอีกตนหนึ่งชื่อว่าปุนัพพสุ จึงได้ชื่อว่า ปุนัพพสุมาตา (มารดาของปุนัพพสุ) ยามพลบค่ำวันหนึ่งนางไปหาอาหารใกล้กำแพงท้ายวัดพระเชตวัน แล้วเข้าไปฟังธรรมร่วมกับพุทธบริษัท ในขณะนั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับพระนิพพาน นางฟังธรรมแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

ยักษิณีชื่อว่า ผุสสมิตตา และธรรมคุตตา ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา[๓๑๓]ของทีฆนิกาย อังคุตตรนิกาย และปฏิสัมภิทามรรคว่า ยักษิณีเหล่านั้นเป็นเวมานิกเปรตซึ่งได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน แต่ไม่มีรายละเอียดเกี่ยวกับยักษิณีดังกล่าวว่าบรรลุธรรมด้วยเหตุใดและในสถานที่ใด

๘. ฤทธิ์ของผู้มีบุญ

[๓๗๗] ฤทธิ์ของผู้มีบุญ คือ การเหาะไปทางอากาศเป็นต้นของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ดังข้อความว่า

กตมา ปุญฺญวโต อิทฺธิ ? ราชา จกฺกวตฺตี เวหาสํ คจฺฉติ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย อนฺตมโส อสฺสพนฺธโคพนฺธปุริเส อุปาทาย. โชติกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ชฏิลกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. โฆสิตสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. เมณฺฑกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ปุญฺญวโต อิทฺธิ.[๓๑๔]

ฤทธิ์ของผู้มีบุญคืออะไร คือ พระเจ้าจักรพรรดิเสด็จไปทางอากาศได้พร้อมด้วยกองทัพ ๔ เหล่าเริ่มตั้งแต่คนเลี้ยงม้าและโคเป็นอย่างต่ำ ความยิ่งใหญ่ของโชติกเศรษฐี ชฎิลเศรษฐี โฆสิตเศรษฐี และเมณฑกเศรษฐี ความยิ่งใหญ่ของผู้มีบุญ ๕ ท่าน[ดังกล่าว]เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ

---

[๓๑๒] สํ.ส. ๑๕/๒๔๑/๒๕๔-๕๕

[๓๑๓] ที.ม.อ. ๒/๑๒๗/๑๐๙, องฺ.สตฺตก.อ. ๓/๔๔-๕/๑๘๐-๑, ขุ.ป.อ. ๑/๒๑/๑๒๒

[๓๑๔] ขุ.ป. ๓๑/๑๘/๔๒๕

กล่าวโดยย่อความยิ่งใหญ่ที่สำเร็จด้วยบุญอุปถัมภ์อันแก่กล้า เป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ

ข้อความที่พระเจ้าจักรพรรดิเสด็จไปทางอากาศพร้อมกับกองทัพพบในทีฆนิกาย ปาฏิก-วรรค จักกวัตติสูตรว่า

อถ โข ตํ ภิกฺขเว จกฺกรตนํ ปุรตฺถิมํ ทิสํ ปวตฺติ, อนฺวเทว ราชา จกฺกวตฺติ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย. ยสฺมึ โข ปน ภิกฺขเว ปเทเส ทิพฺพํ จกฺกรตนํ ปติฏฺฐาสิ, ตตฺถ ราชา จกฺกวตฺติ วาสํ อุปคจฺฉิ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย.[๓๑๕]

ในกาลนั้น จักรแก้วหมุนไปทางทิศตะวันออก ท้าวเธอพร้อมด้วยกองทัพ ๔ เหล่าได้เสด็จตามไป เสด็จเข้าพักแรมพร้อมด้วยกองทัพในประเทศที่จักรแก้วอันเป็นทิพย์หยุดอยู่

เมื่อจะกล่าวพอเป็นตัวอย่าง ในผู้มีบุญเหล่านั้น ฤทธิ์ของผู้มีบุญมีดังนี้คือ :-

ก. โชติกเศรษฐีมีปราสาทแก้วมณีและต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ชำแรกแผ่นดินขึ้นมาปรากฏ

ข. ชฎิลเศรษฐีมีภูเขาทองคำสูง ๘๐ ศอกเกิดขึ้นแล้ว

ค. โฆสกเศรษฐีแคล้วคลาดปลอดภัยเมื่อถูกคนอื่นพยายามฆ่าในที่ ๗ สถาน

ฆ. เมณฑกเศรษฐีมีรูปแกะทำด้วยรัตนะ ๗ ปรากฏในพื้นที่ ๑ กรีสะ

ชื่อว่าโชติกะ ชฎิละ และเมณฑกะ พบในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทและอังคุตตรนิกายว่า

พิมฺพิสารรญฺโญ ปน วิชิเต ปญฺจ อมิตโภคา นาม อเหสุํ โชติโก ชฏิโล เมณฺฑโก ปุณฺณโก กากวลิโยติ.[๓๑๖]

ขึ้นชื่อว่าผู้มีสมบัตินับไม่ถ้วน ๕ คน คือ โชติกะ ชฎิละ เมณฑกะ ปุณณกะ และกากวลิยะ มีในแว่นแคว้นของพระเจ้าพิมพิสาร

---

[๓๑๕] ที.ปา. ๑๑/๘๕/๕๒

[๓๑๖] ขุ.ธ.อ. ๑/๕๓/๒๘๕

พิมฺพิสารมหาราชสฺส ปน อาณาปวตฺติฏฺจาเน ปญฺจ อมิตโภคา นาม อเหสุํ โชติโก ชฏิโล เมณฺฑโก ปุณฺโณ กากวลิโยติ.[๓๑๗]

ขึ้นชื่อว่าผู้มีสมบัตินับไม่ถ้วน ๕ คน คือ โชติกะ ชฏิละ เมณฑกะ ปุณณกะ และกากวลิยะ มีในราชอาณาจักรของพระเจ้าพิมพิสารมหาราช

ส่วนเรื่องโฆสกเศรษฐีพบในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท[๓๑๘] และอังคุตตรนิกาย[๓๑๙] ส่วนโฆสกเศรษฐีแคล้วคลาดปลอดภัยเมื่อถูกพยายามฆ่าในที่ ๗ สถาน คือ

๑. คอกวัว โดยถูกนำไปทิ้งไว้หน้าคอกวัวเพื่อให้วัวเหยียบตาย

๒. ทางเกวียน เพื่อให้ถูกล้อเกวียนทับหรือวัวเหยียบตาย

๓. สุสานผีดิบ เพื่อให้ถูกสุนัขเป็นต้นกัดกินหรืออมนุษย์ทำร้าย

๔. เหวทิ้งโจร เพื่อให้กระแทกกับพื้นภูเขาตาย

๕. ถูกสั่งให้ไปหานายช่างหม้อเพื่อให้นายช่างหม้อฆ่า

๖. ถูกส่งไปหาคนเก็บส่วย (นายเสมียน) เพื่อให้ถูกนายเสมียนฆ่า

๗. ในเวลาที่เศรษฐีนั้นป่วยหนักต้องการจะพูดว่า "เราไม่ให้มรดก" แต่กลับพูดว่า "เราให้มรดก"

ข้อความว่า "เมณฑกเศรษฐีมีรูปแกะทำด้วยรัตนะ ๗ ปรากฏในพื้นที่ ๑ กรีสะ" ต่างกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทที่กล่าวว่า เมณฑกเศรษฐีมีรูปแกะในพื้นที่ ๘ กรีสะ ดังข้อความว่า

กสฺมา ปเนส เมณฺฑกเสฏฺฐิ นาม ชาโตติ ? ตสฺส กิร ปจฺฉิมเคเห อฏฺฐกรีสมตฺเต จาเน หตฺถิอสฺสอุสภปมาณา สุวณฺณเมณฺฑกา ปถวึ ภินฺทิตฺวา ปิฏฺฐิยา ปิฏฺฐึ ปหรมานา อุฏฺฐหึสุ.[๓๒๐]

ถามว่า : เหตุใดเศรษฐีนั้นจึงได้ชื่อว่าเมณฑกเศรษฐี

ตอบว่า : ได้ยินว่า แกะทองคำขนาดเท่าช้าง ม้า และวัว ชำแรกแผ่นดินเอาหลังดุนหลังกัน ผุดขึ้นในที่ราว ๘ กรีสะทางด้านหลังเรือนของเศรษฐีนั้น

---

[๓๑๗] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๕๙/๓๔๑

[๓๑๘] ขุ.ธ.อ. ๑/๒๑/๑๓๓

[๓๑๙] องฺ.เอกก. ๑/๒๖๐-๖๑/๓๕๐

[๓๒๐] ขุ.ธ.อ. ๒/๒๕๒/๒๗๑

พื้นที่ ๑ กรีสะ คือ สถานที่เพาะปลูกเมล็ดพืช ๔ อัมพณะโดยมีมาตราตวง ดังนี้

๔ ฟายมือ = ๑ ปัตถะ, นาฬิ (๒ กอบมือ, ทะนาน = 285 มิลลิลิตร)

๔ ทะนาน = ๑ อาฬหกะ, ตุมพะ (กระเชอ = 1.14 ลิตร)

๔ กระเชอ = ๑ โทณะ (สัด = 4.56 ลิตร)

๑๑ สัด = ๑ อัมพณะ (๑๑ สัด = 50.16 ลิตร)

๔ อัมพณะ = ๑ กรีสะ (๔๔ สัด = 200.64 ลิตร วัดตามระยะทางเส้นรอบวงได้ ๑๗๕ ศอก <๔๓ วา ๒ ศอก, ๘๗ เมตร>)

ดังข้อความว่า

ธนุปญฺจสตํ โกโส กรีสํ จตุรมฺพณํ
อพฺภนฺตรํ ตุ หตฺถาน- มฏฺฐวีส ปมาณโต.[๓๒๑]

ระยะ ๕๐๐ คันธนู (๒,๐๐๐ ศอก, ๒๕ เส้น) = ๑ โกสะ (๑,๐๐๐ เมตร)

พื้นที่หว่านพืช ๔ อัมพณะ (๔๔ สัด) = ๑ กรีสะ

๒๘ ศอก (๑๐ เมตร) = ๑ อัพภันดร

จตุรมฺพณนฺติ จตุรมฺพณวีหิพีชชาตโรปนโยคฺโย ภูมิปฺปเทโส กรีสํ นาม.[๓๒๒]

คำว่า จตุรมฺพณํ (๔ อัมพณะ) หมายความว่า ภูมิประเทศที่ปลูกเมล็ดข้าวเปลือก ๔ อัมพณะ ชื่อว่า กรีสะ

ข้อความว่า "พื้นที่หว่านพืช ๔ อัมพณะ = ๑ กรีสะ" หมายความว่า ๑ อัมพณะเป็นมาตราตวงเท่ากับ ๑๑ สัด ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๗) กล่าวว่า เจกาทส โทณา ตุ อมฺพณํ (๑๑ สัด เป็น ๑ อัมพณะ) ดังนั้น พื้นที่หว่านพืช ๔ อัมพณะจึงเทียบได้กับพื้นที่หว่านพืช ๔๔ สัด วัดตามระยะทาง (เส้นรอบวง) ได้ ๑๗๕ ศอก (๔๓ วา ๒ ศอก, ๘๗ เมตร) ดังข้อความว่า

จตุรมฺพณกํ ปญฺจ- สตฺตติสตหตฺถเก
จาเน วเปยฺยเมตญฺจ กรีสนฺติ ปวุจฺจติ.[๓๒๓]

---

[๓๒๑] อภิธาน. ๒/๑๙๗ [๓๒๒] อภิธาน.ฏีกา ๒/๑๙๗ [๓๒๓] สงฺขฺยาปกาสก ๑๙

บุคคลพึงหว่านเมล็ดพืช ๔ อัมพณะไว้ในสถานที่ ๑๗๕ ศอก และสถานที่นี้ได้ชื่อว่า กรีสะ

ชื่อว่าผู้มีบุญมาก ๕ คน คือ เมณฑกเศรษฐี นางจันทปทุมาสิริภรรยา นายธนัญชัยเศรษฐีบุตร นางสุมนเทวีลูกสะใภ้ และนายปุณณะคนรับใช้

ในท่านเหล่านั้น ในเวลาเศรษฐีสระเกล้าแล้วแหงนดูท้องฟ้า ฉางข้าว ๑,๒๕๐ ฉางเต็มด้วยข้าวสาลีแดงจากท้องฟ้า เมื่อภริยาถือข้าวสุกแม้เพียงหนึ่งทะนานเลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ภัตย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อบุตรถือถุงบรรจุทรัพย์พันหนึ่งให้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ทรัพย์ย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อลูกสะใภ้ถือข้าวเปลือกกระบุงหนึ่งแจกแก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ข้าวเปลือกย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อทาสใช้ไถอันเดียวไถอยู่ ย่อมปรากฏเป็นรอยไถ ๑๔ รอย คือ ข้างละ ๗ รอย ความยิ่งใหญ่ดังกล่าวของท่านเหล่านั้นเป็นฤทธิ์ของผู้มีบุญ

ข้อความว่า "เมื่อทาสใช้ไถอันเดียวไถอยู่ ย่อมปรากฏเป็นรอยไถ ๑๔ รอย คือ ข้างละ ๗ รอย" ต่างกับข้อความที่กล่าวไว้ว่ามีรอยไถ ๗ รอยในพระวินัยปิฎก มหาวรรค และอรรถกถาธรรมบทว่า

ทาสสฺส เอวรูโป อิทฺธานุภาโว โหติ เอเกน นงฺคเลน กสนฺตสฺส สตฺต สีตาโย คจฺฉนฺติ.[๓๒๔]

ทาสของท่านมีฤทธานุภาพอย่างนี้ คือ เมื่อเขาไถนาด้วยไถคันเดียว มีรอยไถถึง ๗ รอย

ทาโสปิสฺส สพฺพาลงฺกาเรหิ อลงฺกริตฺวา สุวณฺณยุเคสุ สุวณฺณโยตฺเตหิ โคเณ โยเชตฺวา สุวณฺณปโตทยฏฺฐึ อาทาย ทฺวินฺนํ โคณานํ คนฺธปญฺจงฺคุลิกานิ ทตฺวา วิสาเณสุ สุวณฺณโกสเก ปฏิมุญฺจิตฺวา เขตฺตํ คนฺตฺวา ปาเชสิ. อิโต ติสฺโส เอตฺโต ติสฺโส มชฺเฌ เอกาติ สตฺต สีตา ภิชฺชิตฺวา อคมํสุ.[๓๒๕]

---

[๓๒๔] วิ.ม. ๕/๒๙๖/๗๗

[๓๒๕] ขุ.ธ.อ. ๒/๒๕๒/๒๗๘

แม้ทาสของเศรษฐีนั้นประดับแล้วด้วยเครื่องอลังการทั้งปวงเทียมโคที่แอกทองคำ ด้วยเชือกทองคำ จับด้ามปฏักทองคำ ให้ของหอมควรเจิมด้วยนิ้วทั้ง ๕ แก่โคทั้งสอง สวมปลอกทองคำที่เขา ไปสู่นาแล้วขับไป รอย ๗ รอย คือ ข้างนี้ ๓ รอย ข้างโน้น ๓ รอย ในท่ามกลางรอย ๑ ได้แตกแยกกันไป

๙. ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์

[๓๗๘] ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์ คือ การเหาะไปทางอากาศเป็นต้นของวิทยาธรเป็นต้น สมจริง ดังข้อความว่า

กตมา วิชฺชามยา อิทฺธิ ? วิชฺชาธรา วิชฺชํ ปริชปฺเปตฺวา เวหาสํ คจฺฉนฺติ, อากาเส อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ ฯเปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสนฺติ.[๓๒๖]

ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์คืออะไร คือ วิทยาธรร่ายมนต์[มีมนต์คันธารีเป็นต้น] แล้วเหาะไปในอากาศได้ แสดงช้าง ... และขบวนกองทัพชนิดต่างๆ กลางอากาศได้

ข้อความเต็มในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มีดังนี้คือ

กตมา วิชฺชามยา อิทฺธิ ? วิชฺชาธรา วิชฺชํ ปริชปฺเปตฺวา เวหาสํ คจฺฉนฺติ, อากาเส อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ, อสฺสมฺปิ ทสฺเสนฺติ, รถมฺปิ ทสฺเสนฺติ, ปตฺติมฺปิ ทสฺเสนฺติ, วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสนฺติ. อยํ วิชฺชามยา อิทฺธิ.[๓๒๖]

ฤทธิ์สำเร็จด้วยมนต์คืออะไร คือ วิทยาธรร่ายมนต์[มีมนต์คันธารีเป็นต้น]แล้ว เหาะไปในอากาศได้ แสดงช้าง ม้า รถ ทหารราบ และขบวนกองทัพชนิดต่างๆ กลาง อากาศได้

คำว่า วิชฺชา แปลว่า ความรู้ คำนี้หมายถึงความรู้หลายประเภทตามฐานะ เช่น ศิลป-วิทยา ๑๘ อย่าง, วิชชา ๓ วิชชา ๘ หรือพระเวท เป็นต้น แต่ในที่นี้หมายถึงความรู้อันเป็นเวทมนต์ ที่เรียกว่า คันธารีวิชชา ดังนั้น จึงแปลว่า “มนต์” ดังข้อความว่า

---

[๓๒๖] ขุ.ป. ๓๑/๑๘/๔๒๔

วิชฺชํ ปริชปฺเปตฺวาติ คนฺธารีวิชฺชาทิกํ อตฺตโน วิชฺชํ กตูปจารํ ปริวตฺเตตฺวา มนฺตปจนกฺกเมน ปจิตฺวา.[๓๒๗]

คำว่า วิชฺชํ ปริชปฺเปตฺวา (ร่ายมนต์) หมายความว่า ร่ายมนต์ของตนมีมนต์คันธารีเป็นต้นทำให้เตรียมพร้อม คือ ร่ายตามลำดับการสาธยายมนต์

คันธารีวิชชาเป็นมนต์ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่างๆ เหมือนอิทธิฤทธิ์ของผู้ทรงอภิญญาได้ คำว่า คันธารี แปลว่า "มนต์ที่ฤษีคันธาระผูกไว้" หรือมนต์ที่เกิดในแคว้นคันธาระ มนต์ประเภทนี้มีกล่าวถึงในคัมภีร์ทางศาสนาดังนี้

ผู้ที่ยังไม่มีศรัทธา ยังไม่เลื่อมใสจะพูดกับผู้ที่มีศรัทธาเลื่อมใสว่า ท่าน มีมนต์ประเภทหนึ่งเรียกว่า คันธารี ภิกษุรูปนั้นแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ เพราะมีมนต์นั้น[๓๒๘]

คำว่า คันธารี คือ มนต์ที่ฤษีชื่อว่าคันธาระผูกไว้ หรือมนต์ที่เกิดในแคว้นคันธาระ ความหมายคือ กล่าวกันว่า ฤษีจำนวนมากอาศัยอยู่ในแคว้นคันธาระนั้น จึงมีฤษีตนหนึ่งในฤษีเหล่านั้นผูกขึ้น[๓๒๙]

คำว่า คนฺธารี (มนต์คันธารี) หมายความว่า มนต์คันธารีมี ๒ อย่าง คือ

๑. จูฬคันธารี มนต์ที่รู้สถานที่เกิดของสัตว์ที่ตายแล้วต่ำกว่า ๓ ปี

๒. มหาคันธารี มนต์ที่รู้สถานที่เกิดของสัตว์ที่ตายไปแล้วต่ำกว่าหรือมากกว่า ๓ ปี และมักแสดงให้สำเร็จอิทธิฤทธิ์ได้เหมือนอิทธิวิธญาณ กล่าวกันว่า บุคคลผู้สำเร็จมนต์นั้นร่ายมนต์ในสถานที่และเวลาเช่นนั้นแล้ว ย่อมแสดงตนเป็นหลายคนก็ได้ แสดงช้างเป็นต้นก็ได้ แปลงกายเป็นคนที่สวยงามน่าชมดูก็ได้ เนรมิตเสาไฟหรือเสาน้ำก็ได้ แสดงตนเหาะไปในอากาศก็ได้[๓๓๐]

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวถึงเรื่องที่พราหมณ์วังคีสะเชี่ยวชาญมนต์จูฬคันธารี วันหนึ่งได้พบกับพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเนรมิตกระโหลกศีรษะของผู้ที่ไปเกิดในนรกและสวรรค์แล้วให้ท่านทำนาย ท่านสามารถทำนายได้อย่างถูกต้อง ต่อมาพระพุทธองค์ได้เนรมิตกระโหลกศีรษะของ

---

[๓๒๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๗๘/๑๖
[๓๒๘] ที.สี. ๙/๔๘๔/๒๑๖
[๓๒๙] ที.สี.อ. ๑/๔๘๔/๓๒๓
[๓๓๐] ที.สี.ฏีกา ๑/๔๘๓-๘๔/๔๗๐

พระอรหันต์แล้วให้ท่านทำนายว่าไปเกิดในภพไหน แต่ท่านไม่อาจทำนายได้ จึงต้องการเรียนรู้มนต์มหาคันธารีจากพระพุทธองค์ ได้ออกบวชแล้วบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ต่อมา[๓๓๑]

แม้พราหมณ์ปิลินทวัจฉะก็เชี่ยวชาญมนต์จูฬคันธารี ทำให้เหาะได้และรู้ใจคนอื่น แต่เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ทำให้มนต์ของท่านเสื่อมอานุภาพลง ไม่อาจเหาะและรู้ใจคนอื่นได้เหมือนก่อน จึงคิดถึงคำสอนของอาจารย์ว่ามนต์จูฬคันธารีจะเสื่อมอานุภาพเมื่อมีมนต์มหาคันธารีปรากฏ ท่านจึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อเรียนรู้มนต์มหาคันธารี แต่พระพุทธองค์ประทานกรรมฐานโดยตรัสว่าเป็นกิจเบื้องต้นของมนต์ ท่านเจริญวิปัสสนาแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์[๓๓๒]

คนที่รู้มนต์สามารถเหาะเหินเดินอากาศหรือแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ เรียกว่า วิทยาธร หรือพิทยาธร ในคัมภีร์ทางศาสนามีเรื่องวิทยาธรหลายเรื่อง เช่น

๑. ในคัมภีร์อปทานพบเรื่องที่พระโพธิสัตว์เป็นวิทยาธรถือตรีศูลเหาะไปในอากาศ ท่านเลื่อมใสบูชาพระพุทธเจ้าสุเมธะด้วยดอกกรรณิการ์ ๓ ดอก ส่งผลให้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากเสียชีวิตแล้ว[๓๓๓]

๒. ในอัมพัฏฐสูตรมีเรื่องที่ฤษีกัณหะผู้เป็นลูกทาสเรียนมนต์แล้วไปสู่ขอเจ้าหญิงมัททรูปีพระราชธิดาของพระเจ้าโอกกากะ ทำให้พระเจ้าแผ่นดินพิโรธ จึงหยิบลูกธนูแล้วดึงสายธนูยิงไปที่ฤษี แต่ไม่อาจยิงลูกธนูออกไปหรือวางธนูลงได้ด้วยมนต์ของฤษี จึงประทานให้เป็นไทยแล้วยกพระราชธิดาให้ด้วยความหวาดกลัว อีกทั้งแต่งตั้งในฐานันดรอันสูงส่ง[๓๓๔]

๓. ในวิชชาธรชาดกมีเรื่องที่วิทยาธรตนหนึ่งลอบเหาะไปประพฤติผิดในพระมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตแห่งเมืองพาราณสีในเวลากลางคืน แต่เวลากลางวันปลอมตัวเป็นนักบวชยืนขาเดียวตากแดดไหว้พระอาทิตย์อยู่ พอถูกจับได้ว่าเป็นคนทำผิด จึงเหาะหลบหนีไป เรื่องนี้ส่งผลให้พระราชากริ้วแล้วรับสั่งให้เนรเทศนักบวชทั้งหมดออกจากราชอาณาจักร[๓๓๕]

๔. ในคัมภีร์อปทาน มีเรื่องที่วิทยาธรตนหนึ่งอยู่ที่ภูเขาหิมพานต์ ได้พบพระพุทธเจ้าเวสสภูกำลังเสด็จจงกรมอยู่ จึงเลื่อมใสแล้วเข้าไปเฝ้าถวายดอกบุนนาค ๓ ดอก บุญที่ทำใน

---

[๓๓๑] สํ.ส.อ. ๑/๒๒๐/๒๗๑, องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๑๒/๒๓๙

[๓๓๒] ขุ.เถร.อ. ๑/๙/๗๕

[๓๓๓] ขุ.อป. ๓๓/๕๗/๒๘๒, ขุ.อป.อ. ๒/๕๗/๓๖๐

[๓๓๔] ที.ม. ๑๐/๒๗๔/๙๕, ที.ม.อ. ๒/๒๗๔/๒๓๙

[๓๓๕] ขุ.ชา. ๒๗/๑๐๘-๑๔/๑๕๗-๕๘

ครั้งนั้นส่งผลให้ไม่ไปเกิดในทุคติภูมิตลอด ๓๑ กัป ต่อมาในภัทรกัปนี้ได้มาเกิดเป็นพระอรหันต์ชื่อเกสรปุปผิยเถระ[๓๓๖]

๕. ในสมุคคชาดกมีเรื่องที่ยักษ์รากษสตนหนึ่งต้องการคุ้มครองหญิงมนุษย์ผู้เป็นภรรยาของตน จึงใส่นางเข้าในผอบกลืนไว้ในท้องตลอดเวลา วันหนึ่งเขาต้องการอาบน้ำจึงนำภรรยาออกจากผอบ นางเห็นวิทยาธรชื่อวายุสสปุตตะที่เหาะผ่านไปจึงเรียกให้ลงมาหานาง แล้วบอกให้วิทยาธรแอบไปอยู่ในผอบแล้วคบชู้กัน ต่อมายักษ์รากษสทราบเรื่องนั้นจึงสำรอกผอบออกมา วิทยาธรได้ร่ายมนต์แล้วถือดาบเหาะหนีไป[๓๓๗]

๖. ในนารทชาดกมีเรื่องที่ฤษีนารทะเหาะไปแสดงธรรมแก่พระเจ้าอังคติ เมื่อท้าวเธอพบเห็นท่านในตอนแรกเข้าใจว่าเป็นวิทยาธร จึงมิได้กราบไหว้แล้วถามว่ามาจากไหน เหตุใดจึงทรงฤทธิ์เช่นนี้[๓๓๘]

๗. ในอรรถกถาธรรมบทและอปทานมีเรื่องธิดาเศรษฐีอยู่ในปราสาท ๗ ชั้น วันหนึ่งเปิดหน้าต่างได้พบเห็นวิทยาธรที่เหาะผ่านไป วิทยาธรเห็นธิดาเศรษฐีแล้วเกิดความรักขึ้น จึงอยู่ร่วมกันจนกระทั่งตั้งครรภ์คลอดบุตรซึ่งจะเป็นชฏิลเศรษฐีต่อไป[๓๓๙]

คัมภีร์สมันตจักขุทีปนี (หน้า ๓๘๙) กล่าวว่า **“วิทยาธรเป็นมนุษย์ที่มีฤทธิ์เหาะได้ด้วยมนต์และยาโอสถ ส่วนใหญ่พวกเขามักอยู่ในป่าหิมพานต์ บางครั้งบางคราวก็เข้ามาถิ่นมนุษย์บ้าง”** ข้อความข้างต้นสอดคล้องกับเรื่องป่าหิมพานต์ว่า

วิชฺชาธรา เทวตา จ　　　นาคคนฺธพฺพรกฺขสา
กุมฺภณฺฑา ทานวา ครุฬา　　อุปชีวนฺติ ตํ สรํ.[๓๔๐]

เหล่าวิทยาธร เทวดา นาค คนธรรพ์ ผีเสื้อน้ำ กุมภัณฑ์ อสูร และครุฑ อยู่อาศัยสระนั้น[ในป่าหิมพานต์]

หิมวนฺเต หิ พหู วนจรกตาปสวิชฺชาธราทโย สนฺติ.[๓๔๑]

ที่จริงแล้วในป่าหิมพานต์มีพราน ดาบส และวิทยาธรจำนวนมาก

---

[๓๓๖] ขุ.อป. ๓๒/๑๒-๕/๓๙๘
[๓๓๗] ขุ.ชา. ๒๗/๘๗-๙๕/๒๐๖-๘
[๓๓๘] ขุ.ชา. ๒๘/๑๒๙๓/๒๕๘
[๓๓๙] ขุ.ธ.อ. ๒/๔๑๖/๕๒๘, อป.อ. ๒/๑๗/๓๔๑-๔๒
[๓๔๐] ขุ.อป. ๑๙๘/๒๗
[๓๔๑] ขุ.ชา.อ. ๗/๓๒๑/๒๔๗

สารานุกรมพม่า (เล่ม ๔ ตอน ข หน้า ๓๓๙-๔๐) กล่าวถึงเรื่องวิทยาธรไว้ ซึ่งสรุปใจความได้ว่า วิทยาธรนี้มีชื่อเรียกในภาษาพม่าว่า *ซ่อจี* โดยคำว่า ซ่อจี มาจาก ซ่อคี ที่เพี้ยนจากภาษาบาลีว่า โยคี คือ ผู้บำเพ็ญเพียร และการจะสำเร็จเป็นวิทยาธรได้ต้องเรียนมนต์ ๒ อย่าง คือ มนต์คันธารี และมนต์โฆระ และต้องประกอบยาโอสถที่เหมาะสมกับมนต์ทั้งสอง เมื่อได้มนต์และยาครบทั้งสามอย่างจึงจะสำเร็จเป็นวิทยาธรที่เหาะเหินเดินอากาศ ดำดิน และแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์ชาดกและอรรถกถาของคัมภีร์ชาดก[๓๔๒]ว่า

วิชฺชาธรา โฆรมธียมานา อทสฺสนํ โอสเธหิ วชนฺติ
น มจฺจุราชสฺส วชนฺติ อทสฺสนํ ตํ เม มตี โหติ จรามิ ธมฺมํ.

วิทยาธรทั้งหลาย เมื่อร่ายโฆรมนต์ย่อมหายตัวไปได้ด้วยโอสถ แต่จะร่ายเวทย์ไม่ให้พญามัจจุราชเห็นหาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงคิดว่าจะประพฤติธรรม

โฆรมธียมานาติ โฆรํ นาม วิชฺชํ อธียนฺตา. **โอสเธหี**ติ โฆรํ วา คนฺธารึ วา วิชฺชํ สาเวตฺวา โอสธํ อาทาย เตหิ โอสเธหิ ปจฺจตฺถิกานํ อทสฺสนํ วชนฺติ.[๓๔๓]

คำว่า โฆรมธียมานา (ร่ายมนต์โฆระ) หมายความว่า ร่ายมนต์ที่ชื่อว่า โฆระ (มนต์ดุร้าย) คำว่า โอสเธหิ (ด้วยโอสถ) เป็นต้น หมายความว่า วิทยาธรร่ายมนต์โฆระหรือมนต์คันธารีแล้วถือโอสถไว้ ย่อมทำให้ศัตรูไม่พบเห็นตนด้วยโอสถเหล่านั้น

มีข้อสังเกตว่าในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นกล่าวว่า “ร่ายมนต์โฆระหรือมนต์คันธารี” ดังนั้นจึงอาจร่ายมนต์อย่างใดอย่างหนึ่งในมนต์ทั้งสองแล้วถือยาโอสถไว้ทำให้หายตัวได้ ดังนั้น วิทยาธรจึงต้องมีมนต์โฆระหรือมนต์คันธารีอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอย่างน้อย นอกจากนั้น การกล่าวถึงยาโอสถก็มีเฉพาะในคัมภีร์ชาดกนี้เท่านั้น ไม่พบในคัมภีร์อื่น การร่ายมนต์คันธารีหรือมนต์โฆระจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญในเรื่องนี้

คัมภีร์สมันตจักขุทีปนี (หน้า ๓๘๙) กล่าวว่า ในพงศาวดารพม่ามีข้อความที่เกี่ยวกับวิทยาธรหลายแห่ง เช่น

---

[๓๔๒] ขุ.ชา. ๒๗/๓๘๔/๓๗๘

[๓๔๓] ขุ.ชา.อ. ๗/๓๘๔/๑๓๙

๑. ที่เมืองตะเยเขตตะยาหรือปะยี (ไทยเรียกว่าเมืองแปร) สมัยพระเจ้าทวัตตะปอง มีเรื่องที่วิทยาธร ๒ ตนมารับใช้กิจน้อยใหญ่ของพระราชาตามที่ได้รับมอบหมาย

๒. พงศาวดารมอญกล่าวว่า ก่อนจะสร้างเมืองตะโทง (ไทย : เมืองสะเทิม) ในรัฐมอญ มีวิทยาธรหนุ่มอยู่ร่วมกับนางนาค แต่พอรู้ว่าเป็นนางนาคก็เหาะหนีไป

๓. พงศาวดารยะไข่กล่าวว่า ที่ภูเขาใหญ่แห่งหนึ่งในแคว้นยะไข่ วิทยาธรตนหนึ่งอยู่บนยอดเขา ปล่อยขวดให้ตกลงลอยไปในแม่น้ำ เมื่อน้ำเต็มขวดแล้วขวดน้ำก็ลอยกลับขึ้นมาบนเขา ในขณะนั้นมีฤษีสองพี่น้องชื่อว่าจิตตะและนารทะได้พบเห็นเหตุอัศจรรย์นั้นจึงเข้าไปปรนนิบัติ เรียนวิชากับวิทยาธร ต่อมาเมื่อเรียนวิชาสำเร็จแล้วทั้งสองคนได้สมคบกันปลงพระชนม์กษัตริย์แคว้นยะไข่

๔. พงศาวดารมอญกล่าวว่า ที่เมืองตะโทง สมัยพระเจ้ามนูหา พระเถระรูปหนึ่งผู้เป็นพระราชครูของพระเจ้าแผ่นดินได้พบศพของวิทยาธร จึงนำออกมาจากป่า ศพวิทยาธรนั้นไม่เน่าเปื่อยเพราะกินผลหว้าอันเป็นผลไม้ประจำชมพูทวีปที่อยู่ในป่าหิมพานต์ ต่อมาแขกสองพี่น้องได้ย่างกินเนื้อวิทยาธร ทำให้พวกเขามีพละกำลังมหาศาล วิ่งเร็วกว่ามนุษย์ทั่วไป

๕. พงศาวดารอังวะกล่าวว่า พระเจ้าตะระพยาผู้เป็นกษัตริย์ของอังวะเคยพบกับวิทยาธรหนุ่มตนหนึ่งกำลังเหาะไปทางอากาศ

๖. ในสมัยพระเจ้าบุเรงนอง เมื่อพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ขุดดินสร้างคูเมืองหงสาวดี พบวิทยาธรตนหนึ่งฝังตัวจำศีลอยู่ในดิน จึงนำมาเลี้ยงดู แต่เพราะไม่เข้าใจวิธีเลี้ยงดูอย่างถูกวิธี จึงทำให้วิทยาธรตนนั้นเสียชีวิตในเวลาต่อมา

อย่างไรก็ตาม ตามความเชื่อของพราหมณ์ วิทยาธรเป็นชื่อของเทพจำพวกหนึ่งอยู่ที่เชิงเขาพระสุเมรุ สามารถจำแลงกาย มีฤทธิ์เหาะได้ มีรูปร่างหลากหลาย อยู่แบบเดี่ยวก็มี อยู่เป็นกลุ่มก็มี อยู่ในความปกครองของท้าวจาตุมหาราช ชาวฮินดูเชื่อว่าเป็นมนุษย์ครึ่งเทพ ทำหน้าที่รับใช้พระศิวะที่ภูเขาหิมาลัย

๑๐. ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ

[๓๗๙] ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ คือ การที่กิจนั้นๆ สำเร็จด้วยความเพียรถูกวิธีนั้นๆ ดังข้อความว่า

เนกฺขมฺเมน กามจฺฉนฺทสฺส ปหานฏฺโจ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเจน อิทฺธิ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโจ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเจน อิทฺธิ.[๓๔๔]

สภาวะละกามฉันทะย่อมสำเร็จด้วยการออกจากกาม (อโลภะหรือกุศลจิตตุปบาทที่มีอโลภะเป็นประธาน) จึงชื่อว่า ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ ... สภาวะละกิเลสทั้งปวงย่อมสำเร็จด้วยอรหัตตมรรค จึงชื่อว่า ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ

ในคำอธิบายฤทธิ์สุดท้ายนี้ พบพระบาลีที่คล้ายกับพระบาลีก่อน[คือคำอธิบายฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ] โดยเนื่องด้วยการแสดงความเพียรชอบคือปฏิปทา แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า "ฤทธิ์สำเร็จเพราะประกอบกิจนั้นๆ โดยชอบ คือ ศิลปกรรมบางอย่าง [เช่น คณิตศาสตร์และนาฏศิลป์] เวชกรรมบางอย่าง [เช่น การผ่าตัด] การเรียนไตรเพท [คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท] และการเรียนพระไตรปิฎก พร้อมทั้งความสำเร็จที่เกิดขึ้นด้วยการทำงานนั้นๆ เริ่มตั้งแต่การไถหว่านเป็นต้นเป็นอย่างต่ำ จนถึงการจัดแนวรบเหมือนเกวียน (สกฏพยูหา) เป็นต้น"

ฤทธิ์ข้อ ๑๐ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค กล่าวถึงข้อปฏิบัติด้วยความเพียรชอบคล้ายคลึงกับฤทธิ์ข้อ ๕ คือ ฤทธิ์แผ่ไปด้วยสมาธิ และฤทธิ์ข้อ ๖ คือ ฤทธิ์ของพระอริยะ แต่มิได้กล่าวถึงการงานทางโลก อย่างไรก็ตาม ฤทธิ์ประเภทนี้ยังหมายรวมถึงการเรียนรู้ศิลปศาสตร์ต่างๆ เช่น คณิตศาสตร์ นาฏศิลป์ เวชศาสตร์ ไตรเพท พระไตรปิฎก รวมไปถึงความสำเร็จที่เกิดขึ้นด้วยการทำการงานระดับต่ำตั้งแต่การไถหว่านเป็นต้นจนถึงงานระดับสูงของกองทัพคือการจัดแนวรบเหมือนเกวียน (สกฏพยูหา) เหมือนกงล้อ (จักกพยูหา) หรือเหมือนดอกปทุม (ปทุมพยูหา) เป็นต้น ดังนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาจึงกล่าวถึงการงานทางโลกอีกด้วย เพราะการงานดังกล่าวทำให้สำเร็จผลที่ต้องการได้เช่นเดียวกัน

ในบางแห่งคำว่า เนกฺขมฺม (การออกจากกาม) หมายถึง ปฐมฌาน แต่ในที่นี้หมายถึง อโลภเจตสิก หรือกุศลจิตตุปบาทที่มีอโลภเจตสิกเป็นประธาน ซึ่งเกิดขึ้นในขณะเกิดอุปจารสมาธิ

---

[๓๔๔] ขุ.ป. ๓๑/๑๘/๔๒๕

ทั้งนี้เพราะในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคจะกล่าวถึงปฐมฌานเป็นต้นโดยเฉพาะต่อไป ดังนั้น ข้อความนี้จึงหมายเฉพาะอุปจารสมาธิของปฐมฌานเท่านั้น ดังข้อความว่า

เนกฺขมฺมาทีนิ สตฺต วิสฺสชฺชนานิ อุปจารชฺฌานวเสน นิทฺทิฏฺฐานิ. เนกฺขมฺมนฺติ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข อโลโภ.[๓๔๕]

คำตอบ ๗ อย่างว่า เนกฺขมฺม เป็นต้น แสดงไว้เนื่องด้วยอุปจารสมาธิ

คำว่า เนกฺขมฺมํ (การออกจากกาม) คือ อโลภเจตสิกอันเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ

ตตฺถ **เนกฺขมฺเมนา**ติ อโลภปฺปธาเนน กุสลจิตฺตุปฺปาเทน. กุสลา หิ ธมฺมา กามปฏิปกฺขา อิธ “เนกฺขมฺมนฺติ อธิปฺเปตา.[๓๔๖]

ในพากย์นั้น คำว่า เนกฺขมฺเมน (ด้วยการออกจากกาม) คือ ด้วยกุศลจิตตุปบาทที่มีอโลภเจตสิกเป็นประธาน ดังที่จะเห็นได้ว่า กุศลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะหมายเอาว่าเป็นเนกขัมมะในที่นี้

ในฤทธิ์ ๑๐ ประการเหล่านี้ ฤทธิ์อธิษฐานให้เป็นหลายคนปรากฏแล้วในคำว่า อิทฺธิวิธาย (เพื่อฤทธิ์ต่างๆ) [เพราะหมายถึงฤทธิ์อธิษฐานเท่านั้นด้วยพระดำรัสว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้)] แต่ในเรื่องนี้ [อานิสงส์ของอภิญญาหรือฤทธิ์ต่างๆ] ยังหมายรวมถึงฤทธิ์เนรมิตและฤทธิ์สำเร็จด้วยใจอีกด้วย

คำอธิบายศัพท์ในพระบาลี

[๓๘๐] คำว่า อิทฺธิวิธาย แปลว่า เพื่อฤทธิ์ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา ๕] หรือแปลว่า เพื่อฤทธิ์ต่างๆ

คำว่า อิทฺธิวิธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ฤทธิ์ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา ๕] = วิธ ศัพท์มีความหมายว่า โกฏฺฐาส (ส่วนประกอบ)

---

[๓๔๕] ขุ.ป.อ. ๑/๑๘/๑๑๓

[๓๔๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๙/๙๒

๒. ฤทธิ์ต่างๆ = วิธ ศัพท์มีความหมายว่า วิกปฺป (กระทำหลากหลาย, ต่างๆ)

คำว่า อิทฺธิวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิทฺธิ เอว วิธํ อิทฺธิวิธํ = ส่วนหนึ่งคือฤทธิ์, ประเภทต่างๆ คือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิวิธะ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ (ย่อมน้อมนำจิตไป) หมายความว่า ในขณะที่[อภิญญา]จิตนั้นเป็นบาทฐานของอภิญญาตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว [คือการฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่างและมีจิตประกอบด้วยองค์ ๘ มีจิตตั้งมั่นเป็นต้น] ภิกษุ[ผู้ทรงฤทธิ์]นั้นย่อมนำจิตบริกรรมไปเพื่อบรรลุฤทธิ์ต่างๆ คือ นำจิต[บริกรรม]ออกจากอารมณ์กสิณแล้วส่งมุ่งตรงสู่ฤทธิ์ต่างๆ

คำว่า อภินินฺนาเมติ (น้อม) คือ ทำให้จิตโน้มน้อมไปสู่ฤทธิ์ที่จะพึงบรรลุ

คำว่า โส (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุนั้นผู้นำจิตมุ่งไปอย่างนี้

คำว่า อเนกวิหิตํ แปลว่า หลายประเภท คือ มีชนิดต่างๆ กัน

คำว่า อิทธิวิธะ แปลว่า ฤทธิ์ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา ๕]

คำว่า ปจฺจนุโภติ แปลว่า เสวย ความหมายคือ สัมผัสได้ คือ ทำให้ประจักษ์ กล่าวคือได้บรรลุ

บัดนี้ พระพุทธองค์จะแสดงว่าฤทธิ์นั้นมีหลายประเภท จึงตรัสว่า เอโกปิ หุตฺวา (คนเดียว) เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า เอโกปิ หุตฺวา (คนเดียว) หมายความว่า แม้เป็นคนเดียวตามปกติก่อนจะแสดงฤทธิ์

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๔๗] อธิบายว่า ปิ ศัพท์ในประโยคว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้), พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้) มีอรรถว่า สัมปิณฑนะ คือ รวบรวม ซึ่งในที่นี้คืออัญญมัญญสัมปิณฑนะ หรืออัญญมัญญสมุจจยะ คือ

---

[๓๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๐/๑๗

รวบรวมซึ่งกันและกัน จึงแปลว่า “ก็ได้” นอกจากนั้น แม้ ปิ ศัพท์ จะอยู่ท้าย เอโก ศัพท์และ พหุธา ศัพท์ ก็ต้องแปลเข้ากับศัพท์หลังคือ พหุธา (หลายคนก็ได้) และ เอโก เป็นรูปว่า พหุธาปิ และ เอโกปิ (คนเดียวก็ได้)

การที่นิบาตคือ ปิ, อปิ หรือ เอว ศัพท์แปลร่วมกับศัพท์อื่นจากศัพท์ที่ตนประกอบอยู่ ตามหลักภาษาเรียกว่า **อัฏฐานปโยคนัย** คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง ส่วนอุปสรรคหรือนิบาตดังกล่าวชื่อว่า อัฏฐานปยุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง ท่านนิยมใช้วิธีนี้ในที่บางแห่งตามความเหมาะสมเพื่อให้คำไพเราะสละสลวย ดังข้อความว่า

ปทลีฬาทินา'ฏฺฐาเน ปยุตฺเตปิ ปโยชเย
ฐาเน ฐาเน ปยุตฺเตปิ ยถาฐาเน ปโยชเย.[๓๔๘]

แม้เมื่อมีการประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน]ด้วยความงามแห่งบทเป็นต้น แม้เมื่อศัพท์ควรประกอบในฐานะของตนๆ ที่ควรประกอบ บุคคลพึงประกอบศัพท์ตามฐานะ

คำว่า พหุธา โหติ (แสดงเป็นหลายคนก็ได้) หมายความว่า เธอประสงค์จะเดินจงกรม สาธยาย ถามปัญหาในสถานที่มีคนจำนวนมาก[ที่เนรมิตขึ้น] หรือแสดงธรรมเป็นต้น ก็แสดงเป็นหลายคนก็ได้

วา ศัพท์ในคำว่า ปญฺหํ วา ปุจฺฉิตุกาโม (ประสงค์จะถามปัญหา) มีอรรถอวุตตวิกัปปนะ คือ รวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง จึงรวบรวมความหมายอื่นๆ ว่า ธมฺมํ วา กเถตุกาโม (ประสงค์จะแสดงธรรม) เป็นต้น ดังข้อความ[๓๔๙]ว่า

วา **ศัพท์มีอรรถว่าอวุตตวิกัปปนะ รวบรวมข้อความว่า** ธมฺมํ วา กเถตุกาโม (ประสงค์จะแสดงธรรม) **เป็นต้น**

ถามว่า : ภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้ย่อมเป็นเช่นนั้นได้อย่างไร ?

---

[๓๔๘] สทฺท.ชาลินี ๑๔๗

[๓๔๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๐/๑๗

ตอบว่า : เธอต้องทำเหตุเกิด ๔ บาทฐาน ๔ เหตุย่อย ๘ และมูลเหตุ ๑๖ ของฤทธิ์ให้ถึงพร้อมแล้วอธิษฐานด้วยญาณ จึงเป็นเช่นนั้นได้

เหตุเกิด ๔

[๒๘๑] ในเรื่องนั้น คำว่า จตสฺโส ภูมิโย (เหตุเกิด ๔) คือ ฌาน ๔ ดังท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า

> อิทฺธิยา กตมา จตสฺโส ภูมิโย ? วิเวกชภูมิ ปฐมํ ฌานํ, ปีติสุขภูมิ ทุติยํ ฌานํ, อุเปกฺขาสุขภูมิ ตติยํ ฌานํ, อทุกฺขมสุขภูมิ จตุตฺถํ ฌานํ. อิทฺธิยา อิมา จตสฺโส ภูมิโย อิทฺธิลาภาย อิทฺธิปฏิลาภาย อิทฺธิวิกุพฺพนตาย อิทฺธิวิสวิตาย อิทฺธิวสิตาย อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺติ.[๓๕๐]
>
> เหตุเกิด ๔ ของฤทธิ์คืออะไร ? คือ
>
> - ปฐมฌานเป็นเหตุเกิดจากการสงัด[จากนิวรณ์]
> - ทุติยฌานเกิดจากปีติและสุข
> - ตติยฌานเกิดจากสุขที่อุเบกขา[คือตัตรมัชฌัตตุเปกขา]ทำให้เกิดขึ้น
> - จตุตถฌานเกิดจากอุเบกขา
>
> เหตุเกิด ๔ อย่างของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้หลากหลาย เผล็ดผล เชี่ยวชาญ และแกล้วกล้าในฤทธิ์

ในฌาน ๔ เหล่านี้ ผู้ทรงฤทธิ์หยั่งลงสู่สุขสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับฌานสุข) และลหุสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับความเบา) ด้วยการแผ่ไปของปีติและสุข[ในปฐมฌานและทุติยฌาน] และด้วยการแผ่ไปของสุข[ในตติยฌาน] จึงมีกายเบา อ่อน และควรใช้งานบรรลุฤทธิ์ได้ ดังนั้น ฌาน ๓ อย่างแรกจึงเป็นเหตุอุปถัมภ์ด้วยเหตุนี้ เพราะเป็นไปเพื่อการได้ฤทธิ์ ส่วนจตุตถฌานเป็นเหตุหลักของการได้ฤทธิ์ [เพราะสำเร็จได้โดยดำรงอยู่ในจตุตถฌานนั้น]

---

[๓๕๐] ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

คำว่า อิมินา ปริยาเยน (ด้วยเหตุนี้) **หมายความว่า ด้วยเหตุนี้ คือ เมื่อผู้มีรูปกายและนามกายเป็นสุขและเบาด้วยการเข้าฌาน ๓ ฝึกจิตอยู่ จตุตถฌานย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์โดยสะดวก โดยแท้จริงแล้ว เหตุอุปถัมภ์อันเป็นที่ตั้งของเหตุหลักเปรียบได้กับอิฐรากฐานของกำแพง**[๓๕๑]

คำว่า ภูมิ (เหตุเกิด) มีรูปวิเคราะห์ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๕๒] ดังนี้

- ภวติ เอตฺถ อิทฺธีติ ภูมิโย = เหตุเกิดของฤทธิ์ ชื่อว่า ภูมิ

(ภู ธาตุ <สตฺตายํ = มี, เป็น> + มิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

เหตุเกิดคือฌานจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. **เหตุอุปถัมภ์** คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน จะเห็นได้ว่า

- ปฐมฌานเกิดจากการสงัดจากนิวรณ์
- ทุติยฌานเกิดจากปีติและสุขด้วยอำนาจสมาธิ
- ตติยฌานเกิดจากสุขที่ตัตรมัชฌัตตุเปกขาทำให้เกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ
- จตุตถฌานเกิดจากอุเบกขาด้วยอำนาจสมาธิเช่นกัน

นอกจากนั้น ปฐมฌานและทุติยฌานมีปีติและสุขแผ่ไป ส่วนตติยฌานมีสุขแผ่ไป ส่งผลให้ผู้ทรงฤทธิ์มีสุขสัญญา คือ สัญญาที่ประกอบกับฌานสุข และลหุสัญญา คือ สัญญาที่ประกอบกับความเบาอันได้แก่ ลหุตารูป ความอ่อนอันได้แก่ มุทุตารูป และความควรใช้งานอันได้แก่กัมมัญญตารูป ทำให้ร่างกายของเขาเบา อ่อน และควรใช้งานด้วยอำนาจของลหุตารูป มุทุตารูป และกัมมัญญตารูปเหล่านั้น ดังนั้น ฌานทั้งสามอย่างแรกจึงเป็นเหตุอุปถัมภ์ของฤทธิ์

๒. **เหตุหลัก** คือ จตุตถฌาน เพราะก่อให้เกิดฤทธิ์โดยตรง

ในที่นี้ท่านกล่าวถึงรูปเบา คือ ลหุตารูป รูปอ่อน คือ มุทุตารูป และรูปควรใช้งาน คือ กัมมัญญตารูป เพราะรูปเหล่านี้มีตรัสไว้โดยตรงว่าเป็นอุปาทายรูป อย่างไรก็ตาม ยังมีสภาวะของรูปอื่นที่เกิดจากอำนาจของสมาธิ คือ ความสงบของรูปกายที่เรียกว่า กายปัสสัทธิ ความคล่องแคล่วของรูปกายที่เรียกว่า กายปาคุญญตา และความเที่ยงตรงของรูปกายที่เรียกว่า กายุชุกตา ดังคัมภีร์ปรมัตถทีปนีกล่าวถึงลหุตารูปเป็นต้น ๖ อย่างที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจของสมาธิ ดังนี้

---

[๓๕๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๑/๑๙

[๓๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๑/๑๘

เอตฺถ จ สิทฺเธสุปิ จิตฺตปฺปสฺสทฺธาทิเกสุ วุตฺเตสุ วิสุํ กายปฺปสฺสทฺธาทีนํ วจนํ เตสํ วเสน รูปกายสฺสปิ ปสฺสทฺธาทิทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ. ตตฺถ ตํ ตํ สุตฺตนฺตํ สุตฺวา เคลญฺญวุฏฺฐานาทีสุ รูปกายสฺส ปสฺสทฺธภาโว ปากโฏ. อิทฺธิมนฺตานํ อิทฺธิยา อากาสคมนาทีสุ ลหุภาโว, กายํ ขุทฺทกํ วา มหนฺตํ วา กตฺวา นิมฺมินเนสุ มุทุภาโว, อนฺโตปถวิยํ วา อนฺโตปพฺพเตสุ วา อสชฺชมานํ กตฺวา คมนาทีสุ กมฺมญฺญภาโว. นาควณฺณํ วา ครุฬวณฺณํ วา กตฺวา นิมฺมินนาทีสุ ปคุณภาโว, เตเสฺวว สพฺเพสุ ยถานิมฺมิตวเสน จิรปฺปวตฺติภาเวสุ อุชุกภาโว ปากโฏ โหตีติ เวทิตพฺโพ.[๓๕๓]

อนึ่ง ในเรื่องนี้—

- การที่รูปกายสงบย่อมปรากฏชัดในการสดับพระสูตรนั้นๆ แล้วหายจากโรคาพาธเป็นต้น
- การที่รูปกายเบาย่อมปรากฏชัดในการเหาะไปในอากาศด้วยฤทธิ์ของผู้ทรงอิทธิฤทธิ์
- การที่รูปกายอ่อนย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตร่างกายให้เล็กหรือใหญ่
- การที่รูปกายควรใช้งานย่อมปรากฏชัดในการเดินไปโดยสะดวกทะลุผ่านพื้นดินหรือภูเขา
- การที่รูปกายคล่องแคล่วย่อมปรากฏชัดในการเนรมิตให้เป็นรูปนาคหรือรูปครุฑ
- การที่รูปกายเที่ยงตรงย่อมปรากฏชัดในการคงรูปกายที่เนรมิตไว้ทั้งหมดได้นาน

บาทฐาน ๔

[๓๘๒] คำว่า **จตฺตาโร ปาทา** (บาทฐาน ๔) คือ อิทธิบาท (บาทฐานของฤทธิ์) ๔ ดังข้อความว่า

อิทฺธิยา กตเม จตฺตาโร ปาทา ? อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. วีริย...จิตฺต...วีมํสาสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อิทฺธิยา อิเม จตฺตาโร ปาทา อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺติ.[๓๕๔]

บาทฐาน ๔ ของฤทธิ์ คืออะไร ? คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาท :-

---

[๓๕๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๑๑๐/๑๓๓

[๓๕๔] ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

อันประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ (สัมมัปปธาน ๔)

ประกอบด้วยวิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

ประกอบด้วยจิตตสมาธิ (สมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

เหตุหลัก ๔ ของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้หลากหลาย เผล็ดผล เชี่ยวชาญ และแกล้วกล้าในฤทธิ์

ในเรื่องนี้ คำว่า ฉันทสมาธิ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ [เพราะบรรลุด้วยความเพียรที่อาศัยฉันทะ] หรือสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ [เพราะประกอบด้วยฉันทะอันยิ่งยวดในเวลาบรรลุฌาน]

คำนี้เป็นชื่อของสมาธิที่บรรลุโดยทำฉันทะที่ต้องการจะทำ[ฌานให้เกิด]เป็นใหญ่

คำว่า ปธานสังขาระ คือ ความเพียรอันเลิศ คำนี้เป็นชื่อของความเพียรสัมมัปปธาน ๔ อันทำกิจ ๔ ให้สำเร็จ

คำว่า สมนฺนาคตํ (ประกอบ) หมายความว่า ประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๓๖) อธิบายว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ กล่าวไว้เนื่องด้วยฉันทะที่เกิดขึ้นก่อน คือ ฉันทะที่เป็นปุเรชาตปัจจัย ส่วนสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่กล่าวไว้เนื่องด้วยฉันทะที่ประกอบร่วมกับสมาธิ คือ ฉันทะที่เป็นสัมปยุตตปัจจัย

คำว่า ฉนฺทสมาธิ มาจาก ฉนฺท ศัพท์ + อธิปติ ศัพท์ + สมาธิ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนฺทาธิปติ สมาธิ ฉนฺทสมาธิ = สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ ชื่อว่า ฉันทสมาธิ (มัชเฌโลปสมาส ลบ อธิปติ ศัพท์)

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงสมาธิ ๔ ประเภท คือ

๑. ฉันทสมาธิ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจยุปบันของฉันทาธิบดี

๒. วิริยสมาธิ สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจยุปบันของวิริยาธิบดี

๓. จิตตสมาธิ สมาธิที่มีความตั้งใจเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจยุปบันของจิตตาธิบดี

๔. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่มีความใคร่ครวญเป็นใหญ่ คือ สมาธิที่เป็นปัจจยุปบันของวิมังสาธิบดี

ฉันทะ คือ ความต้องการจะทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งทางกาย วาจา หรือใจ ความต้องการดังกล่าวอาจประกอบร่วมกับโลภะก็ได้ จัดเป็นอกุศลฉันทะ คือ ฉันทะที่เป็นอกุศล หรือประกอบร่วมกับอโลภะก็ได้ จัดเป็นกุศลฉันทะ คือ ฉันทะที่เป็นกุศล (ฉันทะในการอธิษฐานปรารถนาพระนิพพานก็จัดเป็นกุศลฉันทะเช่นเดียวกัน) เพราะฉันทะเป็นปกิณณกเจตสิกที่ประกอบกับกุศลจิตหรืออกุศล-จิตก็ได้ ในที่นี้หมายถึงฉันทะที่ประกอบกับศรัทธา จึงมีความเชื่อมั่นต้องการจะเจริญฌานเพื่อบรรลุอภิญญา

คำว่า ปธานสงฺขาร มาจาก ปธาน (ยอดเยี่ยม, เลิศ) + สงฺขาร (ความเพียร) คำนี้หมายถึงสัมมัปปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลที่เจริญอิทธิบาททั้ง ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาอย่างแรงกล้าจึงต้องมีสมาธิที่ประกอบด้วยฉันทะเป็นต้นและสัมมัปปธานทั้ง ๔ ถ้าไม่ประกอบด้วยธรรมทั้งสองอย่างนี้ อิทธิบาท ๔ ของเขาย่อมไม่อาจถึงความไพบูลย์จนกระทั่งส่งผลให้บรรลุฌานอภิญญาหรือบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ ข้อความนี้พบในสังยุตตนิกาย อสังขตสูตรว่า

> กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขาร-สมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ฯเปฯ กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วีริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ฯเปฯ กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จิตฺตสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขต-คามิมคฺโค ฯเปฯ กตโม จ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วีมํสสมาธิปธาน-สงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตคามิมคฺโค.[๓๕๕]

---

[๓๕๕] สํ. สฬา. ๑๘/๓๗๗/๓๒๓

ทางบรรลุอสังขตธรรมคืออะไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ :-

๑. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ (สัมมัปปธาน ๔) การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุอสังขตธรรม

๒. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิ (สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุอสังขตธรรม

๓. เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยจิตตสมาธิ (สมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุอสังขตธรรม

๔. เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยวิมังสาสมาธิ (สมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่) และความเพียรอันเลิศ การเจริญอิทธิบาทเช่นนี้เรียกว่า ทางบรรลุอสังขตธรรม

คำว่า อิทฺธิปาทํ (บาทฐานของฤทธิ์) หมายความว่า สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่และความเพียรอันเลิศ ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะเป็นความสำเร็จอันเป็นคำไวพจน์ของการสัมฤทธิ์ผล หรือชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง คือ สูงส่ง หมู่จิตและเจตสิกที่เหลือ[อันประกอบกับสมาธิและวิริยะ] ซึ่งเป็นบาทฐานโดยเป็นที่ตั้งของสมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่และความเพียรอันเลิศ ซึ่งประกอบกับอภิญญาจิต เรียกว่าฤทธิ์ ดังข้อความว่า

อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ วิญฺญาณกฺขนฺโธ.[๓๕๖]

อิทธิบาท คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ของบุคคลผู้เป็นอย่าง[ที่สำเร็จ]นั้น

สรุปความข้างต้น ๔ ประเด็น คือ

๑. สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่และความเพียรอันเลิศ ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะเป็นความสำเร็จ

๒. อีกอย่างหนึ่ง สมาธิและความเพียรดังกล่าว ชื่อว่า ฤทธิ์ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง

---

[๓๕๖] อภิ.วิ. ๓๕/๔๓๔/๒๖๑

๓. หมู่จิตและเจตสิกอันประกอบกับสมาธิและวิริยะนั้น ชื่อว่า ปาทะ (บาทฐาน) เพราะเป็นที่ตั้งของสมาธิและความเพียรดังกล่าว

๔. อิทธิบาท คือ หมู่จิตและเจตสิกอันเป็นที่ตั้งของสมาธิและวิริยะที่ชื่อว่าฤทธิ์

ตามข้อความที่พบในคัมภีร์อรรถกถา คำว่า อิทฺธิปาท มีความหมาย ๒ ประการ

๑. ส่วนหนึ่ง[ของอภิญญา]คือฤทธิ์

- อิชฺฌตีติ อิทฺธิ = สภาวะสำเร็จ ชื่อว่า ฤทธิ์
- อิทฺธิ เอว ปาโทติ อิทฺธิปาโท = ส่วนหนึ่งคือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า โกฏฺฐาส <ส่วนหนึ่ง>)

๒. บาทฐานของฤทธิ์

- อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ = สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า ฤทธิ์
- อิทฺธิยา ปาโทติ อิทฺธิปาโท = บาทฐานของฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า บาทฐาน <ปติฏฺฐา>)

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๓๕๗] แสดงความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า

๑. ส่วนหนึ่งของฤทธิ์

- อิชฺฌตีติ อิทฺธิ = สภาวะสำเร็จ ชื่อว่า ฤทธิ์
- อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท = ส่วนหนึ่งของฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า โกฏฺฐาส <ส่วนหนึ่ง>)

๒. บาทฐานคือฤทธิ์

- อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ = สภาวะทำให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรือง ชื่อว่า ฤทธิ์
- อิทฺธิ เอว ปาโทติ อิทฺธิปาโท = บาทฐานคือฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส, ปาท ศัพท์มีความหมายว่า บาทฐาน <ปติฏฺฐา>)

---

[๓๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๒/๑๙

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปาทะ คือ เหตุทำให้บรรลุ คือ ถึง

คำว่า อิทธิบาท คือ เหตุของฤทธิ์ คำนี้เป็นชื่อของฉันทะเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

ฉนฺทญฺเจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ ฯเปฯ ปทหติ. อิเม วุจฺจนฺติ ปธาน-สงฺขารา. อิติ อยญฺจ ฉนฺโท อยญฺจ ฉนฺทสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท.[๓๕๘]

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้บรรลุสมาธิและการที่จิตมีอารมณ์เดียว สมาธินี้เรียกว่าฉันทสมาธิ (สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่) เธอสร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ... ความเพียรนี้เรียกว่าความเพียรอันเลิศ ฉันทะ ฉันทสมาธิ และความเพียรอันเลิศเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้น สภาวะนี้เรียกว่า อิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิและความเพียรอันเลิศ

พึงทราบเนื้อความของอิทธิบาทที่เหลือตามที่กล่าวมานี้

ปาท ศัพท์ตามนัยที่ ๒ นี้มีความหมายว่า อุปาย (เหตุ) ส่วนตามนัยนี้คำว่า อิทฺธิปาท หมายถึง ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา มิได้หมายถึงหมู่จิตและเจตสิกอันเป็นที่ตั้งของสมาธิและวิริยะตามที่กล่าวไว้ในนัยแรก ตามนัยหลังนี้คำว่า อิทฺธิปาท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท = เหตุของฤทธิ์ ชื่อว่า อิทธิบาท (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

เหตุย่อย ๘

[๓๘๓] คำว่า **อฏฺฐ ปทานิ** (เหตุย่อย ๘) คือ ฉันทะเป็นต้น ๘ ดังข้อความว่า

อิทฺธิยา กตมานิ อฏฺฐ ปทานิ? ฉนฺทญฺเจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ. ฉนฺโท น สมาธิ, สมาธิ น ฉนฺโท. อญฺโญ ฉนฺโท, อญฺโญ สมาธิ.

---

[๓๕๘] สํ.ม. ๑๙/๘๒๕/๒๓๔

วีริยญฺเจ ภิกฺขุ, จิตฺตญฺเจ ภิกฺขุ, วีมํสญฺเจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ. วีมํสา น สมาธิ, สมาธิ น วีมํสา. อญฺญา วีมํสา, อญฺโญ สมาธิ. อิทฺธิยา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺติ.[๓๕๙]

เหตุย่อย ๘ ของฤทธิ์คืออะไร ? คือ ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะ ได้บรรลุสมาธิและการที่จิตมีอารมณ์เดียว ฉันทะมิใช่สมาธิ สมาธิก็มิใช่ฉันทะ ฉันทะกับสมาธิต่างกัน ถ้าภิกษุอาศัยวิริยะ ... ถ้าภิกษุอาศัยจิตตะ ... ถ้าภิกษุอาศัยวิมังสา ได้บรรลุสมาธิและการที่จิตมีอารมณ์เดียว วิมังสามิใช่สมาธิ สมาธิก็มิใช่วิมังสา วิมังสากับสมาธิต่างกัน เหตุย่อย ๘ ของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้หลากหลาย เผล็ดผล เชี่ยวชาญ และแกล้วกล้าในฤทธิ์

โดยแท้จริงแล้ว ในฉันทะเป็นต้นเหล่านี้ ฉันทะที่ต้องการจะทำฤทธิ์ให้เกิดขึ้น เมื่อประกอบร่วมกับสมาธิแล้วจึงเป็นไปเพื่อได้รับฤทธิ์ วิริยะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น พระพุทธ-องค์จึงตรัสว่าฉันทะเป็นต้นเหล่านี้เป็นเหตุย่อย

คำว่า ฉนฺทาทีนิ อฏฺฐ (ฉันทะเป็นต้น ๘) คือ ฉันทะเป็นต้น ๘ อย่างนี้ คือ สมาธิที่มีฉันทะเป็นใหญ่ สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่ สมาธิที่มีจิตตะเป็นใหญ่ และสมาธิที่มีวิมังสาเป็นใหญ่ แม้สมาธิในฐานะทั้ง ๔ เหล่านี้จะเป็นสมาธิเหมือนกัน แต่สมาธิที่เกิดร่วมกับฉันทะที่ต้องการจะแสดงฤทธิ์ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ไม่ใช่เพียงสมาธิอย่างเดียว แม้สมาธิที่มีวิริยะเป็นใหญ่เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน ดังนั้น สมาธิ ๔ อย่างนี้ที่เกิดร่วมกับฉันทะเป็นต้น และฉันทะเป็นต้น ๔ รวมเป็น ๘ จึงเรียกว่า เหตุย่อย เพราะเป็นเหตุทำให้ได้ฤทธิ์ หรือเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิทฺธิปฏิลาภาย สํวตฺตนฺติ (ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์)[๓๖๐]

มูลเหตุ ๑๖

[๓๘๔] คำว่า โสฬส มูลานิ (มูลเหตุ ๑๖) คือ การที่จิตไม่หวั่นไหว ๑๖ ลักษณะ ดังข้อความว่า

---

[๓๕๙] ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๗

[๓๖๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๒/๒๑

อิทฺธิยา กติ มูลานิ ? โสฬส มูลานิ :-

๑. อโนนตํ จิตฺตํ โกสชฺเช น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๒. อนุนฺนตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺเจ น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๓. อนภินตํ จิตฺตํ ราเค น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๔. อนปนตํ จิตฺตํ พฺยาปาเท น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๕. อนิสฺสิตํ จิตฺตํ ทิฏฺฐิยา น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๖. อปฺปฏิพทฺธํ จิตฺตํ ฉนฺทราเค น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๗. วิปฺปมุตฺตํ จิตฺตํ กามราเค น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๘. วิสํยุตฺตํ จิตฺตํ กิเลเส น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๙. วิมริยาทิกตํ จิตฺตํ กิเลสมริยาเท น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๐. เอกตฺตคตํ จิตฺตํ นานตฺตกิเลเส น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๑. สทฺธาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเย น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๒. วีริเยน ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ โกสชฺเช น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๓. สติยา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ ปมาเท น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๔. สมาธินา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺเจ น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๕. ปญฺญาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อวิชฺชาย น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ,

๑๖. โอภาสคตํ จิตฺตํ อวิชฺชนฺธกาเร น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ.

อิทฺธิยา อิมานิ โสฬส มูลานิ อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํ-วตฺตนฺติ.[๓๖๑]

มูลเหตุของฤทธิ์มีเท่าไร มี ๑๖ ประการ คือ สภาวะไม่หวั่นไหว (อาเนญชะ) อันได้แก่ :-

๑. จิตที่ไม่ท้อถอย[เพราะวิริยะประคองไว้]ไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจ-คร้าน

---

๓๖๑ ขุ.ป. ๓๑/๙/๔๑๘

๒. จิตที่ไม่ซัดส่าย ไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย

๓. จิตที่ไม่เพลิดเพลินยินดี ไม่หวั่นไหวด้วยความกำหนัด

๔. จิตที่ไม่มุ่งร้าย ไม่หวั่นไหวด้วยความโกรธเคือง

๕. จิตที่ไม่อาศัยทิฏฐิ ไม่หวั่นไหวด้วยทิฏฐิ

๖. จิตที่ไม่ผูกพันไม่หวั่นไหวด้วยฉันทราคะ(ความพอใจยิ่งในกามคุณ ๕)

๗. จิตที่หลุดพ้น[จากความกำหนัด] ไม่หวั่นไหวด้วยกามราคะ [เพราะฌานเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ]

๘. จิตที่ไม่พัวพัน[กับกิเลส] ไม่หวั่นไหวด้วยกิเลส

๙. จิตที่ถูกทำให้พ้นไปจากเขตแดน[ของกิเลส] ไม่หวั่นไหวด้วยเขตแดนคือกิเลส [เพราะไม่มีกิเลสแทรกซ้อนในระหว่างภาวนาจิต]

๑๐. จิตที่อยู่ในสภาวะเดียว[ไม่มีกิเลสเป็นเพื่อน] ไม่หวั่นไหวด้วยกิเลสต่างๆ

๑๑. จิตที่ศรัทธาสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความไม่เชื่อ

๑๒. จิตที่วิริยะสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน [เพราะวิริยะสนับสนุน]

๑๓. จิตที่สติสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความประมาท

๑๔. จิตที่สมาธิสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย [เพราะสมาธิสนับสนุน]

๑๕. จิตที่ปัญญาสนับสนุนแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความหลง

๑๖. จิตที่สว่างไสวแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยความมืดคืออวิชชา

มูลเหตุ ๑๖ ของฤทธิ์เหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้รับ เพิ่มพูน แสดงได้หลากหลาย เผล็ดผล เชี่ยวชาญ และแกล้วกล้าในฤทธิ์

ข้อ ๑ คือ จิตที่ไม่ท้อถอยย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน มีข้อความซ้ำกับข้อ ๑๒ คือ จิตที่วิริยะสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความเกียจคร้าน แต่ท่านกล่าวซ้ำอีกเพื่อ

แสดงการไม่หวั่นไหวเพราะวิริยะสนับสนุน แม้ข้อ ๒ คือ จิตที่ไม่ซัดส่ายย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย ก็มีข้อความซ้ำกับข้อ ๑๔ คือ จิตที่สมาธิสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวด้วยความซัดส่าย แต่ท่านกล่าวซ้ำอีกเพื่อแสดงการไม่หวั่นไหวเพราะสมาธิสนับสนุน

ในข้อ ๖ คำว่า ฉันทราคะ แปลว่า "ความพอใจยิ่งในกามคุณ ๕" เพราะราคะเป็นความพอใจตามปกติ ไม่ใช่ความโลภที่มีกำลัง แต่ฉันทราคะเป็นความโลภที่มีกำลัง ดังข้อความว่า

ราโค เกวลํ อาสตฺติมตฺตํ, ฉนฺทราโค ปน พหลกิเลโส. ตถา หิสฺส ทูเร จิตมฺปิ อารมฺมณํ ปฏิพทฺธเมว.[๓๖๒]

ราคะเป็นความผูกพันอย่างเดียว แต่ฉันทราคะเป็นกิเลสหนา ดังจะเห็นได้ว่า ฉันทราคะนั้นผูกพันกับอารมณ์ที่อยู่ไกลอีกด้วย

ฉนฺโท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม.[๓๖๓]

ฉันทะ (ความอยากได้) ชื่อว่า กาม, ราคะ (ความพอใจ) ชื่อว่า กาม และ ฉันท-ราคะ (ความพอใจยิ่ง) ชื่อว่า กาม

วิภงฺเคติ ฌานวิภงฺเค ปตฺถนากาเรน ปวตฺโต ทุพฺพโล โลโภ ฉนฺทนฏฺเฐน ฉนฺโท, ตโต พลวา รญฺชนฏฺเฐน ราโค, ตโตปิ พลวตโร พหลราโค ฉนฺทราโค.[๓๖๔]

คำว่า วิภงฺเค (ในวิภังค์) หมายความว่า ในฌานวิภังค์ โลภะอย่างอ่อนซึ่งดำเนินไปด้วยอาการอยากได้ ชื่อว่า ฉันทะ เพราะเป็นสภาวะต้องการ, ความพอใจที่รุนแรงกว่าฉันทะนั้น ชื่อว่า ราคะ เพราะเป็นสภาวะรักใคร่, ความพอใจอันหนาแน่นรุนแรงกว่าราคะนั้น ชื่อว่า ฉันทราคะ (ความพอใจยิ่ง)

ในภาษาไทยคำว่า ราคะ หมายถึง ความต้องการทางเพศ แต่ตามหลักธรรม คำนี้มีความหมายถึงความยินดีพอใจกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสอีกด้วย เพราะโดยองค์ธรรมคือโลภเจตสิก ส่วน ฉนฺท ศัพท์แปลว่า "ความอยากได้" เมื่อประกอบใช้คำไวพจน์ ๒ คำร่วมกัน ทำให้เกิดความหมายใหม่ขึ้นเรียกว่า อติสยัตถะ คือ เนื้อความที่เกินมาจากปกติ เช่น

---

[๓๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๒/๒๑

[๓๖๓] อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๔/๒๓๓

[๓๖๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๖๙/๑๙๒

- ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกฺขญฺจ ตํ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขํ.

- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตํ รูปญฺจาติ รูปรูปํ.

- ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช.

- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว.

- ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ.

- มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ) = มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ.

- อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง) = อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อชฺฌตฺตญฺจาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ.

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา ปทฏฺฐานนฺติ.[๓๖๕]

ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)

เนื้อความที่กล่าวมานี้เป็นที่เข้าใจได้ด้วยคำว่า เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้) เป็นต้นโดยแท้ แต่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้อีกเพื่อแสดงว่าปฐมฌานเป็นต้นเป็นเหตุเกิด บาทฐาน เหตุย่อย และมูลเหตุของฤทธิ์

นัยก่อน[คือคำว่า อาเนญฺชปฺปตฺเต (ไม่หวั่นไหว)] ปรากฏในพระสูตร ส่วนนัยนี้[ที่แสดงเหตุเกิดเป็นต้น] พบในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้อีกเพื่อมิให้สับสนในฐานะทั้งสอง

การที่จิตไม่หวั่นไหวเป็นอันเข้าใจได้ด้วยคำว่า อาเนญฺชปฺปตฺเต (ไม่หวั่นไหว) ในประโยคว่า เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้) แต่ท่านได้กล่าวถึงเหตุเกิด ๔ บาทฐาน ๔ เหตุย่อย ๘ และมูลเหตุ ๑๖ ของฤทธิ์โดยมีจุดมุ่งหมาย ๒ ประการ คือ

---

[๓๖๕] ปรมตฺถ.ฏีกา ๑๐๙/๑๓๓

๑. เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าปฐมฌานเป็นต้นเป็นเหตุเกิด ฯลฯ ของฤทธิ์ ดังนั้น แม้ข้อความที่กล่าวถึงเหตุเกิดเป็นต้นจะไม่พบโดยตรงในพระสูตร ท่านก็นำมาแสดงไว้ในเรื่องนี้

๒. เพื่อแยกแยะนัยจากพระสูตรและปฏิสัมภิทามรรค กล่าวคือ คำว่า อาเนญฺชปฺปตฺเต (ไม่หวั่นไหว) ที่กล่าวถึงจิตไม่หวั่นไหว พบในพรหมชาลสูตรเป็นต้น แต่ข้อความที่กล่าวถึงเหตุเกิดเป็นต้น พบในปฏิสัมภิทามรรค เมื่อท่านแยกแยะนัยจากพระสูตรและปฏิสัมภิทามรรคโดยไม่ปะปนกันเช่นนี้ ก็จะทำให้ผู้อ่านไม่สับสน

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายความไปอีกอย่างหนึ่งโดยแปลว่า

> **นัยก่อน[ที่แสดงความไม่หวั่นไหว ๖ อย่าง] ปรากฏในพระสูตร ส่วนนัยนี้[ที่แสดงความไม่หวั่นไหว ๑๖ อย่าง] พบในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค**[๓๖๖]

โดยมีคำอธิบายว่า ในข้อ ๓๖๘ ที่ผ่านมาก่อน ท่านแสดงความไม่หวั่นไหว ๖ อย่าง คือ

๑. ศรัทธา กำจัดความไม่เชื่อ (อสัทธิยะ)

๒. วิริยะ กำจัดความเกียจคร้าน (โกสัชชะ)

๓. สติ กำจัดความประมาท (ปมาทะ)

๔. สมาธิ กำจัดความซัดส่าย (อุทธัจจะ)

๕. ปัญญา กำจัดความไม่รู้จริง (อวิชชา)

๖. หิริโอตตัปปะ กำจัดกิเลสอันมืดมน (กิเลสันธการ)

ตามที่ปรากฏในพระสูตร ส่วนในที่นี้ท่านกล่าวถึงความไม่หวั่นไหว ๑๖ อย่างตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๔๗) มีความเห็นว่าคำอธิบายข้างต้นไม่น่าจะถูกต้อง เพราะความไม่หวั่นไหว ๖ อย่างมีศรัทธาเป็นต้นไม่พบในพระสูตร แต่พบในคัมภีร์อรรถกถาฉบับนี้ ส่วนคำว่า อาเนญฺชปฺปตฺเต (ไม่หวั่นไหว) ที่กล่าวถึงจิตไม่หวั่นไหว พบในพรหมชาลสูตรเป็นต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

---

[๓๖๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๔/----

การอธิษฐานด้วยญาณ

[๓๘๕] คำว่า ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต (อธิษฐานด้วยญาณ) หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นบำเพ็ญธรรมอันเป็นเหตุเกิด บาทฐาน เหตุย่อย และมูลเหตุของฤทธิ์เหล่านี้ให้ถึงพร้อมแล้ว จึงเข้าฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญา [คือจตุตถฌานเพราะเป็นบาทฐานของอภิญญา] เมื่อออก [จากจตุตถฌาน]แล้วถ้าต้องการเป็นร้อยคน ก็ทำบริกรรม (การกระทำก่อน) ว่า สตํ โหมิ สตํ โหมิ (จงเป็นร้อยคนๆ) แล้วเข้าฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญาอีก เมื่อออก[จากจตุตถฌาน]แล้วจึงอธิษฐาน เธอจะเป็นร้อยคนพร้อมกับจิตอธิษฐานทันที แม้การเนรมิตเป็นพันคนก็มีวิธีเดียวกัน

> คำว่า ปริกมฺมํ กตฺวา (ทำบริกรรม) หมายความว่า การทำบริกรรมในที่นี้คือความคิดด้วยกามาวจรจิตว่า จงเป็นร้อยคน เป็นต้นหลังจากออกจากฌานที่เป็นบาทฐานแล้ว[๓๖๗]

ถ้าอภิญญาไม่สำเร็จตามวิธีที่กล่าวมานี้ เธอต้องทำบริกรรมแล้วเข้าสมาบัติซ้ำเป็นครั้งที่ ๒ อีก เมื่อออกแล้วจึงอธิษฐานใหม่ แต่คัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายกล่าวว่า จะเข้าหนึ่งหรือสองครั้งก็ได้

> ปิ ศัพท์ในคำว่า ทุติยมฺปิ (ครั้งที่ ๒ อีก) มีอรรถรวบรวม จึงแสดงเนื้อความนี้ว่า ครั้งที่ ๓ หรือยิ่งไปกว่านั้น การเจริญอภิญญาก็เหมือนการเจริญฌาน[ที่ทำซ้ำอีกได้] แม้คำว่า เอกวารํ เทฺววารํ (หนึ่งหรือสองครั้ง) นี้ก็เป็นเพียงการแสดงพอเป็นตัวอย่าง[๓๖๗]

แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ได้อีกด้วย ดังคำว่า โอทนํ ภุญฺชติ (บริโภคข้าว) ซึ่งรวมไปถึงการบริโภคกับข้าวและผลไม้เป็นต้นอีกด้วย

คัมภีร์นี้แต่งขึ้นก่อนอรรถกถาของทีฆนิกายเป็นต้น เพราะในคำนำของอรรถกถาของนิกาย ๔ เหล่านั้นได้เอ่ยถึงวิสุทธิมรรคว่าท่านจะไม่อธิบายเรื่องศีล ธุดงค์ และกรรมฐานเป็นต้นซ้ำอีก เพราะได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ดังนั้น คัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายที่ท่านเอ่ยถึงในที่นี้คือมหาอรรถกถา (อรรถกถาอันยิ่งใหญ่) หรือมูลัฏฐกถา (อรรถกถาดั้งเดิม) ของสังยุตตนิกายที่คงอยู่เป็นภาษาสิงหล ซึ่งท่านยังมิได้ปริวรรตมาเป็นภาษาบาลีนั่นเอง

---

[๓๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๕/๒๒

ในการเข้าปาทกฌานเป็นต้นนั้น :-

ก. ฌานจิตที่เป็นบาทฐาน[ของอภิญญา] รับ[ปฏิภาค]นิมิตเป็นอารมณ์

ข. จิตบริกรรม รับร้อยคนหรือพันคนเป็นอารมณ์ โดยเนื่องด้วยสี มิใช่โดยบัญญัติ[ว่าเป็นสัตว์ บุคคล]

ค. จิตอธิษฐาน รับตั้งร้อยคนหรือตั้งพันเป็นอารมณ์ จิตดังกล่าวประกอบกับรูปาวจรจตุตถฌานเกิดขึ้นดวงเดียวต่อจากโคตรภูจิต เป็นเช่นกับอัปปนาจิตที่ได้กล่าวมาก่อน[ในฐานะที่แสดงการบรรลุฌานเป็นครั้งแรก]

เมื่อบุคคลนึกจะแปลงกายเป็นร้อยคนแล้ว กามาวจรจิตย่อมเกิดขึ้นตามลำดับอาวัชชนจิต บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู หลังจากนั้นจึงน้อมจิตอธิษฐานดำริว่า จงเป็นร้อยคนเป็นต้น ด้วยอภิญญาจิตที่ประกอบกับจตุตถฌาน จิตอธิษฐานนั้นดำเนินไปครั้งเดียวทำให้สำเร็จฤทธิ์ตามต้องการได้

นอกจากนั้น จิตอธิษฐานไม่ใช่อัปปนาจิต ท่านจึงกล่าวว่า “เป็นเช่นกับอัปปนาจิต” ดังข้อความว่า

> อิว **ศัพท์ในคำว่า** ตํ อธิฏฺฐานจิตฺตํ อปฺปนาจิตฺตมิว (จิตอธิษฐานดังกล่าวเป็นเช่นกับอัปปนาจิต) **กล่าวไว้เพราะอภิญญาจิตเป็นเช่นกับการเกิดขึ้นครั้งแรกของฌานจิต มิได้กล่าวไว้เพราะจิตอธิษฐานนั้นเป็นอัปปนา)**[๓๖๘]

[๓๘๖] แม้ข้อความของคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

> ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา, อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ พหุโก โหมีติ, พหุโก โหติ ยถา อายสฺมา จูฬปนฺถโก.[๓๖๙]
>
> บุคคลมีคนเดียวตามปกติ ย่อมน้อมนึกให้เป็นหลายคน คือ ร้อยคน พันคน หรือแสนคน ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วย[อภิญญา]ญาณว่า เราจงกลายเป็นหลายคน ก็กลายเป็นหลายคนได้เหมือนท่านจูฬปันถกรูปเดียวแสดงเป็นหลายรูปได้

---

[๓๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๕/๒๒

[๓๖๙] ขุ.ป. ๓๑/๑๐/๔๑๙

ในข้อความนั้น คำว่า อาวชฺชติ (ย่อมน้อมนึก) กล่าวไว้เนื่องด้วยจิตบริกรรม

คำว่า อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ (ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วย[อภิญญา]ญาณ) กล่าวไว้เนื่องด้วยอภิญญาญาณ

เพราะเหตุนั้น [คือ เพราะท่านกล่าวถึงการอธิษฐานด้วยอภิญญาญาณที่บรรลุอัปปนาแล้ว] จึงควรทราบเนื้อความในเรื่องนี้ว่า ผู้ทรงฤทธิ์ควรน้อมนึกให้เป็นหลายคน ต่อจากนั้นจึงเข้าสมาบัติ[ด้วยความเป็นบาทฐานของอภิญญา]ต่อท้ายจิตบริกรรมเหล่านั้น ครั้นออกจากสมาบัติแล้วจึงน้อมนึกซ้ำอีกว่า เราจงเป็นหลายคน แล้วจึงอธิษฐานด้วยอภิญญาญาณครั้งหนึ่งที่ได้ชื่อว่า จิตอธิษฐาน โดยเป็นเหตุให้สำเร็จ อันเกิดขึ้นต่อจากจิตดวงต้น ๓ ดวง [คือ อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูสำหรับผู้มีปัญญาเร็ว] หรือ ๔ ดวง [คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูสำหรับผู้มีปัญญาช้า] ที่เกิดต่อจากการน้อมนึก (อาวัชชนจิต) ดังกล่าว

> **คำว่า** อาวชฺชติ (ย่อมน้อมนึก) **หมายความว่า คำว่า** พหุกํ อาวชฺชติ (นึกให้เป็นหลายคน) **นี้กล่าวไว้เนื่องด้วยจิตบริกรรม มิใช่กล่าวไว้เนื่องด้วยการน้อมนึก ส่วนคำว่า** อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ (ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณ) **กล่าวไว้เนื่องด้วยอภิญญาญาณ มิใช่เนื่องด้วยญาณที่ประกอบกับจิตบริกรรมหรือกามาวจรญาณอื่น เพราะกามาวจรญาณดังกล่าวไม่มีอานุภาพเช่นนั้น**[๓๗๐]

เรื่องท่านจูฬปันถก

ข้อความว่า ยถา อายสฺมา จูฬปนฺถโก (เหมือนท่านจูฬปันถก) กล่าวไว้เพื่อแสดงประจักษ์พยานของการเป็นหลายคนได้ ควรแสดงข้อความนั้นด้วยเรื่องประกอบ กล่าวกันว่า พี่น้องสองคนนั้นได้ชื่อว่า ปันถก (หนทาง) เพราะเกิดกลางทาง[ในขณะมารดาเดินทางไปคลอด] ในพี่น้องทั้งสองคนนั้น คนพี่ชื่อว่ามหาปันถก (ปันถกใหญ่) ออกบวชแล้วได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ท่านเป็นพระอรหันต์แล้วจึงให้จูฬปันถก (ปันถกน้อย) บวชแล้วให้ท่องคาถานี้ว่า

---

[๓๗๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๖/๒๓

ปทุมํ ยถา โกกนทํ สุคนฺธํ ปาโต สิยา ผุลฺล'มวีตคนฺธํ
องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ ตปนฺต'มาทิจฺจ'มิวนฺตลิกฺเข.[๓๗๑]

ดอกบัวแดงมีกลิ่นหอม บานแต่เช้า ไม่ไร้กลิ่น ฉันใด เชิญท่านดูพระอังคีรสผู้มีรัศมีซ่านออกจากพระวรกาย ทรงกลิ่นหอม[ด้วยกลิ่นแห่งสรีระและคุณธรรมมีศีลเป็นต้น] ส่องสว่างปานดวงอาทิตย์บนฟากฟ้า ฉันนั้น

คำว่า ปทุมํ ในบาทที่ ๑ ใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ ส่วนฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๐) มีรูปว่า ปทฺมํ แม้ฉบับพม่าบางฉบับก็มีรูปว่า ปทฺมํ เช่นเดียวกัน ในวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๒) พบรูปว่า ปทฺมํ เมื่อตรวจสอบกับข้อความในสังยุตตนิกายและอังคุตตรนิกาย ได้พบว่าฉบับต่างๆ มีทั้งสองรูป

รูปว่า ปทฺมํ มีศัพท์เดิมมาจาก ปทุมํ ลบสระ อุ ใน ทุ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๙) ว่า สรโลโป ยมนราทีสุ วา (ลบสระในเพราะ ย, ม, น และ ร เป็นต้นได้บ้าง) เช่น

เจตฺย = เจติย	ขตฺย = ขตฺติย
ปทฺม = ปทุม	นิเสฺนห = นิสิเนห
นานารตฺน = นานารตน	กฺริยาจิตฺต = กิริยาจิตฺต
เกฺลส = กิเลส	

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๑) กล่าวถึงการลดพยางค์ในบทด้วยการลบและอาเทศ การลดพยางค์เพื่อย่อคำนี้เรียกว่า *สังโกจนนัย* คือ การย่อคำ พึงประกอบใช้สูตรในสัททนีติปกรณ์[๓๗๒] ว่า พหฺวกฺขรานํ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความน้อยและความเป็นอย่างอื่นของพยางค์มากย่อมมี) ส่วนการเพิ่มพยางค์ในบทด้วยการลงอาคมและอาเทศ เรียกว่า *ปสารณนัย* คือ การยืดคำ (ไม่เหมือนกับสัมปสารณนัยในนิรุตตินัย ๑๐) พึงประกอบใช้สูตรในสัททนีติปกรณ์ว่า อปฺปกฺขรานํ พหุตฺตมญฺญถตฺตญฺจ[๓๗๓] (ความมากและความเป็นอย่างอื่นของพยางค์น้อยย่อมมี)

---

[๓๗๑] สํ.ส. ๑๕/๑๒๓/๙๗, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๙๕/๒๒๔

[๓๗๒] นีติ.สุตฺต. ๑/๑๖๒

[๓๗๓] นีติ.สุตฺต. ๑/๑๖๑

ตัวอย่างการลดพยางค์ในบท

- อาเจโร = อาจริโย (อาจารย์)
- ติณฺหํ = ติขิณํ (อันคมกล้า)
- สุณฺหา = สุณิสา (สะใภ้)
- อภิณฺหํ = อภิกฺขณํ (บ่อยๆ)
- ปณฺโห = ปุพฺพณฺโห (เวลาเช้า)
- อจฺเฉรํ = อจฺฉริยํ (น่าอัศจรรย์)
- ปาฏิหีรํ, ปาฏิเหรํ = ปาฏิหาริยํ (ปาฏิหาริย์)
- มจฺเฉรํ, มจฺฉรํ = มจฺฉริยํ (ความตระหนี่)
- กจฺจาโน = กาติยาโน (พระกัจจานะ)
- ปทฺมานิ = ปทุมานิ (ดอกปทุมทั้งหลาย)

ตัวอย่างการเพิ่มพยางค์ในบท

- เอกจฺจิโย, เอกจฺเจยฺโย = เอกจฺโจ (บางคน)
- มาติโย = มจฺโจ (มนุษย์)
- กิจฺจยํ = กิจฺจํ (หน้าที่)
- สุวามิ = สามิ (เจ้านาย)
- สุวามินิ = สามินิ (เจ้านายหญิง)
- สตฺตโว = สตฺโต (สัตว์)
- สุสรติ = สรติ (ระลึกอยู่)
- ทุเว = เทฺว (สอง)
- ปขุมํ = ปมฺหํ (ขนตา)
- ปณฺฑิติยํ = ปณฺฑิจฺจํ (ความเป็นบัณฑิต)
- สุวเกหิ ปุตฺเตหิ = สเกหิ ปุตฺเตหิ (ด้วยบุตรทั้งหลายของตน)

อนึ่ง ตามหลักฉันทลักษณ์ คาถานี้ชื่อว่าอุปชาติ คือ คาถาผสมระหว่างอินทรวิเชียรในบาทที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ กับอุเปนทรวิเชียรในบาทที่ ๔ นอกจากนั้น ตามปาฐะที่มีรูปว่า ปทุมํ แม้คำว่า ปทุ จะเป็นลหุ ๒ พยางค์ ก็ให้รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ตามหลักฉันทลักษณ์ที่มีอักษรเกินจากปกติ ตามวิธีรวมคำนี้ทำให้บาทที่ ๑ สอดคล้องกับลักษณะของอินทรวิเชียร ดังนั้น คำว่า ปทุมํ ก็ถูกหลักภาษาเช่นกัน

ไวยากรณ์บาลีกับคัมภีร์ฎีกาได้อนุญาตให้มีพยางค์เกินมาได้ในที่มีคำว่า อริย, จริยา, กิริยา, วีริย, อาจริย, วิปริยาย, อรห เป็นต้น พึงรวมคำเหล่านี้ให้มีพยางค์สั้นกว่าเดิม กล่าวคือ ถ้ามี ๔ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๓ พยางค์ หรือถ้ามี ๓ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๒ พยางค์ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้คงเนื่องมาจากภาษาสันสกฤตใช้คำสั้นกว่าบาลี จึงอนุโลมตามภาษานั้น รูปที่กล่าวมาแล้วมีรูปตามภาษาสันสกฤตสั้นกว่าบาลี ๑ พยางค์ว่า อรฺยฺย, จรฺยา, กฺริยา, วีรฺย, อาจารฺย, วิปรฺยย, อรฺห ดังข้อความว่า

คาถาปเทสุ อริยารหจริยาทิโยเค อธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโช.[๓๗๔]

แม้บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบกับ อริย, อรห และ จริยา เป็นต้นในบาท-คาถา ก็หาโทษมิได้

กิริยารหาทิโยเค วิย จ อนฺตรโยเค อธิกกฺขรปาโท อนุปวชฺโช.[๓๗๕]

บาทที่มีพยางค์เกินในการประกอบกับ อนฺตร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษ เหมือนในการประกอบกับ กิริยา และ อรห เป็นต้น

ปาวจเน หิ จริยาริยกิริยารหาทิโยคาสุ ปกติคาถาสุ อุปชาติยญฺจาธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโช.[๓๗๖]

โดยแท้จริงแล้ว แม้บาทที่มีพยางค์เกินในคาถาทั่วไปและอุปชาติคาถาที่ประกอบกับ จริยา, อริย, กิริยา และ อรห เป็นต้นในพระพุทธพจน์ ย่อมปราศจากโทษ

ขอยกอุทาหรณ์ที่มีพบในพระบาลี[๓๗๗]มาแสดงโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ.

ต	โป	จ	พฺรหฺ	ม	**จริ**	ยญฺ	จ
๑	๒	๑	๒	๑	**๒**	๒	๑

อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

อริ	ย	สจฺ	จา	น	ทสฺ	ส	นํ
๒	๑	๒	๒	๑	๒	๑	๒

นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ

นิพฺ	พา	น	สจฺ	ฉิ	**กิริ**	ยา	จ
๒	๒	๑	๒	๑	**๒**	๒	๑

[๓๗๔] นีติ.สุตฺต. ๔๙๒

[๓๗๕] ที.สี.อภินวฏีกา ๒/๓๐๔/๓๖๘

[๓๗๖] กวิสารฏีกา ๒/๖๕

[๓๗๗] ขุ.ขุ. ๒๕/๑๑/๔

เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.

เอ	ตํ	มงฺ	ค	ล	มุตฺ	ต	มํ
๒	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒

บาทที่ ๑-๓ ในคาถานี้ มี ๙ พยางค์ แต่ถือว่ามี ๘ พยางค์ คือคำว่า จริยญฺ นับรวมเป็น ๒ ๒, คำว่า อริย นับรวมเป็น ๒ ๑, คำว่า กิริยา นับรวมเป็น ๒ ๒ คาถานี้จึงเป็นปัฐยาวัตคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะ ท้าย ๔ พยางค์แรกในทุกบาท

สาธุ ทสฺสนมริยานํ.[๓๗๘]

สา	ธุ	ทสฺ	ส	น	**มริ**	ยา	นํ
๒	๑	๒	๑	๑	**๒**	๒	๒

สงฺกสฺสรํ พฺรหฺมจริยํ.[๓๗๙]

สงฺ	กสฺ	ส	รํ	พฺรหฺ	ม	**จริ**	ยํ
๒	๒	๑	๒	๒	๑	**๒**	๒

ทานญฺจ ธมฺมจริยา จ.[๓๘๐]

ทา	นญฺ	จ	ธมฺ	ม	**จริ**	ยา	จ
๒	๒	๑	๒	๑	**๒**	๒	๑

เอกจริยํ ทฬฺหํ กยิรา.[๓๘๑]

เอ	ก	**จริ**	ยํ	ทฬฺ	หํ	**กยิ**	รา
๒	๑	**๒**	๒	๒	๒	**๒**	๒

---

[๓๗๘] ขุ.ธ. ๒๕/๒๐๖/๕๓
[๓๗๙] ขุ.ธ. ๒๕/๓๑๒/๗๐
[๓๘๐] ขุ.ขุ. ๒๕/๗/๔
[๓๘๑] ขุ.ธ. ๒๕/๖๑/๒๗

ตมริยสํฆํ สิรสา นมามิ.[๓๘๒]

ต	**มริ**	ย	สํ	ฆํ	สิ	ร	สา	น	มา	มิ
๒	**๒**	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑

ทีปํ กยิราถ เมธาวี.[๓๘๓]

ที	ปํ	**กยิ**	รา	ถ	เม	ธา	วี
๒	๒	**๒**	๒	๑	๒	๒	๒

อตฺตานํ เจ ตถา กยิรา.[๓๘๔]

อตฺ	ตา	นํ	เจ	ต	ถา	**กยิ**	รา
๒	๒	๒	๒	๑	๒	**๒**	๒

น โส กาสาวมรหติ.[๓๘๕]

น	โส	กา	สา	ว	**มร**	ห	ติ
๑	๒	๒	๒	๑	**๒**	๑	๑

อนึ่ง การมีพยางค์เกินจำนวนที่จำกัดนี้ มีข้อสังเกต ๔ ลักษณะ คือ

๑. พยางค์ที่ถูกรวมกันมักถือว่าเป็นครุ ตามอุทาหรณ์ที่นำมาแสดงข้างต้น

๒. การรวมพยางค์นี้ไม่จำกัดเฉพาะคำที่ใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตเหมือนคำว่า อริย เป็นต้น แม้คำทั่วไปก็อาจใช้กฎการรวมพยางค์ได้ เช่น

โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ.[๓๘๖]

โส	อิ	มํ	วิช	ฏ	เย	ช	ฏํ
๒	๑	๒	๒	๑	๒	๑	๒

---

[๓๘๒] วิ.มหา.อ. ๑/๑
[๓๘๓] ขุ.ธ. ๒๕/๒๕/๒๐
[๓๘๔] ขุ.ธ. ๒๕/๑๕๙/๔๕
[๓๘๕] ขุ.ธ. ๒๕/๑๐/๑๖
[๓๘๖] สํ.ส. ๑๕/๒๓,๑๙๒/๑๖,๑๙๘

คำว่า วิช นับรวมเป็นครุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็จะครบ ๘ พยางค์

สุโข ปญฺญาย ปฏิลาโภ.[๓๘๗]

สุ	โข	ปญฺ	ญา	ย	**ปฏิ**	ลา	โภ
๑	๒	๒	๒	๑	**๒**	๒	๒

สนฺนฺทฺโธ ขตฺติโย ตปติ.[๓๘๘]

สนฺ	นทฺ	โธ	ขตฺ	ติ	โย	**ตป**	ติ
๒	๒	๒	๒	๑	๒	**๒**	๑

น พฺราหฺมณสฺส ปหเรยฺย.[๓๘๙]

น	พฺราหฺ	ม	ณสฺ	ส	**ปห**	เรยฺ	ย
๑	๒	๒	๒	๑	**๒**	๑	๑

ยตฺถ อรหนฺโต วิหรนฺติ.[๓๙๐]

ยตฺ	ถ	อร	หนฺ	โต	**วิห**	รนฺ	ติ
๑	๒	๒	๒	๑	**๒**	๑	๑

สพฺพปาปสฺส อกรณํ.[๓๙๑]

สพฺ	พ	ปา	ปสฺ	ส	อ	**กร**	ณํ
๒	๑	๒	๒	๑	๑	**๒**	๒

สจิตฺตปริโยทปนํ.[๓๙๒]

ส	จิตฺ	ต	**ปริ**	โย	ท	ป	นํ
๑	๒	๑	**๒**	๒	๑	๑	๒

---

[๓๘๗] ขุ.ธ. ๒๕/๓๓๓/๗๔
[๓๘๘] ขุ.ธ. ๒๕/๓๘๗/๘๔
[๓๘๙] ขุ.ธ. ๒๕/๓๘๙/๘๕
[๓๙๐] ขุ.ธ. ๒๕/๙๘/๓๔
[๓๙๑] ขุ.ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙
[๓๙๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑๘๓/๔๙

๓. ในบางแห่งแม้จะมี อริย ศัพท์เป็นต้น ก็มีพยางค์ในบาทครบจำนวน เช่น

อริยา โนปลพฺภนฺติ อสญฺญาปายภูมิสุ

เสสฏฺฐาเนสุ ลพฺภนฺติ อริยานริยาปิ จ.[๓๙๓]

๔. บางแห่งพยางค์ที่ถูกรวมกันก็ถือว่าเป็นลหุ เช่น

หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คหปติ.[๓๙๔]

ห	ริ	อ	ริ	ติ	มิ	ก	ลิ	พ	ลิ	ช	ล	ธิ	**คห**	ป	ติ
๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	๑	**๑**	๑	๑

คำว่า คห นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็มีลหุล้วน ๑๖ มาตรา

สนฺตีธ สตฺตา อปฺปรชกฺขชาติกา.[๓๙๕]

สนฺ	ตี	ธ	สตฺ	ตา	**อปฺป**	ร	ชกฺ	ข	ชา	ติ	กา
๒	๒	๑	๒	๒	**๒**	๑	๒	๑	๒	๑	๒

คำว่า อปฺป นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้จะสอดคล้องกับลักษณะของอินทรวงศ์

ท่านจูฬปันถกนั้นก็ไม่สามารถท่องจำคาถาดังกล่าวถึง ๔ เดือน ครั้งนั้นพระเถระจึงกล่าวกะเธอว่า เจ้าไม่อาจบรรลุธรรมได้ในพระศาสนา แล้วขับไล่ออกจากวัด และในเวลานั้นพระเถระเป็นภัตตุเทสก์ (ผู้รับกิจนิมนต์แทนสงฆ์) หมอชีวกเข้าไปหาพระเถระแล้วเรียนว่า ท่านขอรับ พรุ่งนี้ขอพระคุณท่านนิมนต์พาภิกษุ ๕๐๐ รูปพร้อมทั้งพระผู้มีพระภาคไปรับภิกษาในเรือนของพวกกระผมด้วยเถิด แม้พระเถระรับนิมนต์โดยพูดว่า เรารับนิมนต์สำหรับภิกษุที่เหลือเว้นท่านจูฬปันถกรูปเดียว

ข้อความว่า "ไม่อาจบรรลุธรรมได้" หมายความว่า พระศาสนานี้มีปฏิบัติเป็นแก่นสาร และปฏิบัติมีปริยัติเป็นรากฐาน แต่เจ้าไม่อาจเรียนปริยัติได้ ดังนั้นจึงเป็นผู้ที่ไม่อาจบรรลุธรรมได้[๓๙๖]

---

[๓๙๓] สงฺคห ๑๔/๒๙

[๓๙๔] รูป. ๒/๑๔๙

[๓๙๕] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๑/๔๓๕

[๓๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๖/๒๓

ท่านจูฬปันถกได้ยืนร้องไห้ที่ซุ้มประตู พระผู้มีพระภาคทรงเห็นด้วยทิพยจักษุ เสด็จเข้าไปหาเธอแล้วตรัสถามว่า เธอร้องไห้ทำไม เธอกราบทูลเรื่องที่เป็นมานั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุ ผู้ที่ไม่สามารถท่องจำได้ไม่ใช่ผู้ไม่อาจบรรลุธรรมในศาสนาของเรา[เพราะวิปัสสนา-ธุระเป็นหลักสำคัญ] อย่าเศร้าโศกไปเลย แล้วทรงจับแขนท่านจูฬปันถกพาเข้าไปยังพระวิหาร ทรงใช้ฤทธิ์เนรมิตผืนผ้าเก่าแล้วประทานให้โดยรับสั่งว่า เอาเถอะภิกษุ เธอจงลูบคลำผ้าผืนนี้แล้วท่องในใจบ่อยๆ ว่า รโชหรณํ รโชหรณํ (ผ้าเช็ดฝุ่นๆ)

ความจริงแล้วท่านจูฬปันถกยังเป็นสามเณรอยู่ แต่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า "ภิกษุ" โดยเป็นคำเรียกบรรพชิตที่มีความหมายว่า "ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ" หรือทรงอาศัยความเป็นภิกษุที่จะมีต่อไปจึงตรัสเรียกเช่นนั้น ดังคำเรียกพระโพธิสัตว์ที่เสด็จออกบวชแล้วแต่ยังมิได้บรรลุธรรมว่าเป็นพระพุทธเจ้าในข้อความว่า อคมา ราชคหํ พุทฺโธ[๓๙๗] (พระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่เมืองราชคฤห์) โดยหมายถึงความเป็นพระพุทธเจ้าที่จะมีต่อไป ดังข้อความ[๓๙๘]ว่า

> **คำว่า ภิกษุ กล่าวไว้โดยเป็นคำเรียกบรรพชิต หรือกล่าวไว้โดยอาศัยความเป็นภิกษุที่จะมีต่อไป ดังคำว่า** อคมา ราชคหํ พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่เมืองราชคฤห์)

ตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาถือว่าท่านจูฬปันถกได้บวชเป็นสามเณรเท่านั้น ยังไม่ได้อุปสมบทเป็นภิกษุ แม้อรรถกถาของอังคุตตรนิกายก็ระบุว่าท่านได้บวชเป็นสามเณรด้วยข้อความว่า

> เถโร จูฬปนฺถกทารกํ ปพฺพาเชตฺวา ทสสุ สีเลสุ ปติฏฺฐาเปสิ. จูฬปนฺถกสามเณโร ภาติกสฺส สนฺติเก ฯเปฯ อิมํ คาถํ คณฺหาติ.[๓๙๙]
>
> พระเถระให้เด็กจูฬปันถกบรรพชาแล้วให้ตั้งอยู่ในศีล ๑๐ สามเณรจูฬปันถกเรียนคาถานี้ ... ในสำนักของพระพี่ชาย

แม้ในอรรถกถาธรรมบทก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

---

[๓๙๗] ขุ.สุ. ๒๕/๔๑๑/๔๑๑

[๓๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๖/๒๓

[๓๙๙] องฺ.เอกก.อ. ๑/๑๙๘-๒๐๐/๑๙๓

เถโร จูฬปนฺถกํ ปพฺพาเชตฺวา สีเลสุ ปติฏฺฐาเปสิ.[๔๐๐]

พระเถระให้จูฬปันถกบรรพชาแล้วให้ตั้งอยู่ในศีล

ดังนั้น การระบุว่าท่านจูฬปันถกได้อุปสมบทเป็นภิกษุแล้วซึ่งพบในอรรถกถาธรรมบทจึงเป็นการกล่าวถึงความเป็นภิกษุที่จะมีต่อไปแน่นอน ดังข้อความว่า

"อุปาสก จูฬปนฺถโก นาม ภิกฺขุ ทนฺโธ อวิรุฬฺหิธมฺโม ตํ จเปตฺวา เสสานํ นิมนฺตนํ สมฺปฏิจฺฉามีติ เถโร อาห.[๔๐๑]

พระเถระกล่าวว่า อุบาสก ภิกษุโง่ชื่อจูฬปันถกมีธรรมไม่งอกงาม อาตมาจะเว้นเธอเสียแล้วรับนิมนต์เพื่อภิกษุที่เหลือ

มีข้อสังเกตว่า ในอรรถกถาธรรมบทนั้นได้กล่าวถึงท่านจูฬปันถกว่าเป็นพระเถระทั้งๆ ที่ท่านเพิ่งออกบวชได้เพียง ๔ เดือน คำเรียกว่าพระเถระนี้หมายถึงความเป็นพระเถระที่มีต่อไป มิได้หมายความว่าท่านเป็นพระเถระมีพรรษา ๑๐ ขึ้นไปจริงๆ ดังข้อความว่า

เถโร สีหนาทํ นทนฺโต ตรุณสีโห วิย ตีหิ ปิฏเกหิ สงฺโขเภตฺวา อนุโมทนมกาสิ.[๔๐๒]

พระเถระบันลือสีหนาทดุจราชสีห์หนุ่ม ฉะนั้น ได้ทำอนุโมทนายังพระไตรปิฎกให้กระฉ่อนแล้ว

การกล่าวถึงสิ่งที่จะมีต่อไปให้เหมือนกับเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นสำนวนทางภาษาซึ่งกล่าวถึงสิ่งที่จะเกิดขึ้นแน่นอน ดังคำว่า ภินฺโน ภิกฺขุสํโฆ, ภินฺโน ภิกฺขุสํโฆ (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) คำนี้เป็นสำนวนซึ่งกล่าวถึงภิกษุสงฆ์ที่จะแตกกันต่อไปจริงๆ เพราะในขณะนั้นภิกษุสงฆ์ในเมืองโกสัมพียังไม่แตกกัน เพียงแต่ทะเลาะเบาะแว้งกันเท่านั้น หรือดังคำว่า เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สสฺสํ นิปฺผนฺนํ (เมื่อฝนตกแล้ว ข้าวกล้าบริบูรณ์แล้วในบัดนี้) ก็เป็นสำนวนที่กล่าวถึงข้าวกล้าซึ่งจะบริบูรณ์ต่อไปแน่นอนเมื่อฝนตก เพราะฝนส่งผลให้ข้าวกล้าบริบูรณ์

ด้วยเหตุนั้น การใช้คำในลักษณะนี้จึงเรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุ

---

[๔๐๐] ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๓

[๔๐๑] ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๔

[๔๐๒] ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๗

เป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสํ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโฬ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย หรือดังคำว่า อายุ ฆตํ (เนยใสเป็นอายุ) ซึ่งหมายถึง เนยใสทำให้อายุยืน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและไวยากรณ์สันสกฤตว่า

ภินฺโน ภิกฺขุสํโฆ ภินฺโน ภิกฺขุสํโฆติ เอตฺถ น ตาว ภินฺโน, อปิจ โข ยถา เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สสฺสํ นิปฺผนฺนนฺติ วุจฺจติ, อวสฺสญฺหิ ตํ นิปฺผชฺชิสฺสติ, เอวเมว อิมินา การเณน อายตึ อวสฺสํ ภิชฺชิสฺสติ.[๔๐๓]

ในพระดำรัสว่า ภินฺโน ภิกฺขุสํโฆ ภินฺโน ภิกฺขุสํโฆ (ภิกษุสงฆ์แตกแล้วๆ) นี้ ภิกษุสงฆ์ยังมิได้แตกกัน แต่จักแตกกันแน่นอนด้วยเหตุนี้ เหมือนคำว่า เทเว วุฏฺเฐ อิทานิ สสฺสํ นิปฺผนฺนํ (เมื่อฝนตกแล้ว ข้าวกล้าได้บริบูรณ์แล้วในบัดนี้) เพราะข้าวกล้านั้นจักบริบูรณ์แน่นอน

เทวศฺเจตฺ วฤษฺฏะ สํปนฺนาะ ศาลย อิติ ศาลิเหตวะ สํปนฺนา อิตฺยตีตตา.[๔๐๔]

[เทโว เจ วุฏฺโจ, สมฺปนฺนา สาลโย อิติ สาลิเหตโว สมฺปนฺนา อิตฺยตีตตา.]

ถ้าฝนตกแล้ว ข้าวสาลีก็บริบูรณ์แล้ว เหตุคือข้าวสาลีจึงบริบูรณ์อย่างนี้ ดังนั้น ความเป็นอดีตกาลจึงมีได้

เทวศฺเจทิติ การเณ การฺโยปจาราทฺ ยถา อายุรฺฆตมฺอิติ. อโต'ตีเต กฺตปรฺตฺยโย น ทุษฺยตีติ.[๔๐๕]

[เทโว เจติ การเณ การิโยปจารา ยถา อายุ ฆตมิติ. อโต อตีเต กฺตปฺปจฺจโย น ทุสฺสตีติ.]

คำว่า เทโว เจ (ถ้าฝนตก) เป็นต้น เป็นคำกล่าวถึงเหตุโดยชื่อของผล ดังคำว่า อายุ ฆตํ (เนยใสเป็นอายุ) ดังนั้น กฺต ปัจจัยที่ลงในอดีตกาลจึงสมควร

เมื่อเธอทำอยู่เช่นนั้น ผ้าดังกล่าวได้กลายเป็นผ้าสกปรก เธอจึงเข้าใจว่าผ้าเดิมเป็น

---
[๔๐๓] วิ.ม.อ. ๓/๔๕๓/๒๔๓
[๔๐๔] กา. ๔/๔๘๓
[๔๐๕] กา.วฤตติปญชิกา ๔/๔๘๓

ของสะอาด ไม่มีความสกปรกในผ้าผืนนี้ แต่ความสกปรกนั้นเป็นโทษของร่างกาย จึงหยั่งญาณลงในขันธ์ ๕ เจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุญาณใกล้อนุโลมและโคตรภู

การบรรลุธรรมของท่านจูฬปันถกมีกล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๔๐๖] ว่า

> **พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตท่อนผ้าแล้วประทานให้ เพราะท่านจูฬปันถกได้เคยสั่งสมกุศลอันยิ่ง[คือการเจริญกรรมฐาน]ในท่อนผ้า ดังนั้น ท่านใส่ใจด้วยปัญญาอยู่ ได้อสุภสัญญาและอนิจจสัญญาว่า โทษนี้เป็นของร่างกายโดยแท้ ยังปัญญาให้หยั่งลงในขันธ์ ๕ ด้วยการกำหนดรูปนามเป็นต้น เจริญวิปัสสนาตามลำดับการพิจารณากลุ่มรูป-นามเป็นต้น จนได้บรรลุวิปัสสนาใกล้อนุโลมและโคตรภูตามลำดับอุทยัพพยญาณเป็นต้น**

ตามปกติการเจริญวิปัสสนาเป็นการรับรู้รูปนามขันธ์ ๕ ภายในร่างกายที่กว้างศอกยาววาหนาคืบ ไม่ใช่การรับรู้อารมณ์ภายนอกเป็นหลัก ดังนั้น การลูบท่อนผ้าของท่านจูฬปันถกจึงยังไม่ใช่วิปัสสนา แต่หลังจากท่านได้ลูบท่อนผ้าแล้วเห็นความสกปรกเพราะเหงื่อไหลออกจากมือของท่าน จึงน้อมเข้าหาตนว่าเหงื่อในร่างกายสกปรก ดังนั้น กรรมฐานของท่านจึงนับเข้าในจตุธาตุววัตถาน คือ การกำหนดธาตุ ๔ โดยมีเหงื่อ (เสโท) เป็นหลัก เมื่อท่านกำหนดรู้เหงื่อซึ่งจัดว่าเป็นธาตุน้ำ จึงสามารถเจริญวิปัสสนาได้ตามหลักจตุธาตุววัตถานโดยรู้เห็นสภาวลักษณะคือลักษณะเฉพาะของธาตุน้ำคือเหงื่อว่ามีลักษณะไหล/เกาะกุม หลังจากนั้นจึงรู้เห็นเหตุปัจจัยของเหงื่อว่าเกิดจากกรรม จิต อุตุ และอาหาร แล้วจึงรู้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปของเหงื่อเป็นต้นตามลำดับวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ จนได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

ที่จริงแล้ว ถ้าผู้ปฏิบัติเจริญโกฏฐาสะ ๓๒ มีผมเป็นต้นโดยความเป็นสี นับว่าเป็นการเจริญสมถกรรมฐานประเภทวรรณกสิณ คือ กสิณสี มี ๔ อย่างคือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง และสีขาวตามอวัยวะนั้นๆ การเจริญสมถภาวนาเช่นนี้ส่งผลให้บรรลุฌาน ๔ แต่ถ้าเจริญโดยความเป็นธาตุ ๔ ก็เป็นวิปัสสนากรรมฐาน ส่งผลให้บรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ จนถึงมรรคผลนิพพาน หรือถ้าเจริญโดยความเป็นของน่ารังเกียจ ก็จัดเป็นสมถกรรมฐานที่ส่งผลให้บรรลุปฐมฌาน ดังข้อความ[๔๐๗] ว่า

---

[๔๐๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๖/๒๔

[๔๐๗] วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๑/๒๖๖

กายคตาสติกรรมฐานนี้มีตรัสว่า :-

๑. เป็นสิ่งปฏิกูล ในมหาสติปัฏฐานสูตร จัดเป็นสมถกรรมฐาน

๒. เป็นธาตุ ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังค์ (ธาตุวิภังค์ในคัมภีร์วิภังค์ และธาตุวิภังคสูตรในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) จัดเป็นวิปัสสนากรรมฐาน

๓. เป็นฌาน ๔ โดยระบุถึงผู้ที่เห็นประจักษ์ผมเป็นต้นโดยสี ในกายคตาสติสูตร

กายคตาสติกรรมฐานดังกล่าวจัดเป็นสมถกรรมฐานในเรื่องนี้

ในอรรถกถาธรรมบท[๔๐๘] กล่าวว่า ในชาติก่อนท่านเคยเกิดเป็นพระเจ้าแผ่นดิน วันหนึ่งทำประทักษิณพระนคร เมื่อพระเสโทไหลออกจากพระนลาฏ ได้เอาผ้าสะอาดเช็ดเหนือพระนลาฏ ส่งผลให้ผ้าสกปรก ท้าวเธอได้อนิจจสัญญาว่า ผ้าสะอาดเช่นนี้อาศัยสรีระนี้ สละปกติแปรเป็นสกปรกไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนั้น ผ้าเช็ดฝุ่นจึงเป็นปัจจัยที่เหมาะสมแก่ท่าน

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสคาถาพร้อมกับเปล่งรัศมีออกไปแก่เธอว่า

ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ ราคสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเน.[๔๐๙]

ราคะเรียกว่าธุลี มิใช่ฝุ่น[ทั่วไป] คำว่าธุลีนี้เป็นชื่อของราคะ ผู้ละได้นั้นเป็นผู้มีปัญญาเพราะละราคะธุลีนี้ได้ ย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากราคะธุลี

โทโส รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ โทสสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเน.[๔๐๙]

โทสะเรียกว่าธุลี มิใช่ฝุ่น[ทั่วไป] คำว่าธุลีนี้เป็นชื่อของโทสะ ผู้ละได้นั้นเป็นผู้มีปัญญาเพราะละโทสะธุลีนี้ได้ ย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากโทสะธุลี

---

[๔๐๘] ขุ.ธ.อ. ๑/๒๕/๑๘๖

[๔๐๙] ขุ.ม. ๒๙/๒๐๙/๔๓๑

โมโห รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ โมหสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเน.[๔๑๐]

โมหะเรียกว่าธุลี มิใช่ฝุ่น[ทั่วไป] คำว่าธุลีนี้เป็นชื่อของโมหะ ผู้ละได้นั้นเป็นผู้มีปัญญาเพราะละโมหะธุลีนี้ได้ ย่อมอยู่ในพระศาสนาของพระศาสดาผู้ปราศจากโมหะธุลี

คำว่า เต ในบาทที่ ๔ ของทั้งสามคาถา เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ปชหนกา (ผู้ละได้) ส่วนคำว่า ปณฺฑิตา ในบาทที่ ๓ ของทุกคาถา เป็นวิกติกัตตาหรือวิเสสกัตตาของปาฐเสสะว่า หุตฺวา อีกทั้งคำว่า วิปฺปชหิตฺวา ก็ลง ตฺวา ปัจจัยในอรรถเหตุ ดังข้อความว่า

วิปฺปชหิตฺวาติ อคฺคมคฺเคน วิเสสโต ปชหนเหตุ. **ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต**ติ เต ปชหนกา ปณฺฑิตา หุตฺวา วิหรนฺติ.[๔๑๑]

คำว่า วิปฺปชหิตฺวา (เพราะละได้) หมายความว่า เพราะเหตุคือการละได้เป็นอย่างดีด้วยอรหัตตมรรค

คำว่า ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต (เป็นผู้มีปัญญาย่อมอยู่) หมายความว่า ผู้ละได้นั้นเป็นผู้มีปัญญาย่อมอยู่[ในพระศาสนาของพระศาสดา]

คาถาทั้งสามนี้ชื่อว่า อินทรวิเชียรคาถา ประกอบด้วย ต คณะ ๒ คณะ (๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑) และครุ ๒ พยางค์ (๒ ๒) แต่มีการรวมพยางค์ ๒ พยางค์เป็นครุ ๑ พยางค์ หรือให้ถือว่าครุบางคำเป็นลหุ ดังต่อไปนี้

ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ

รา	โค	ร	โช	**น จ**	ป	น	เร	ณุ	วุจฺ	**จติ**
๒	๒	๑	๒	**๒(ค)**	๑	๑	๒	๑	๒	**๒(ค)**

[๔๑๐] ขุ.ม. ๒๙/๒๐๙/๔๓๑

[๔๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๘๖/๑๙

ราคสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ

รา	คสฺ	**เส**	ตํ	**อธิ**	ว	จ	นํ	ร	โช	**ติ**
๒	๒	**๑(ล)**	๒	**๒(ค)**	๑	๑	๒	๑	๒	**๑(ล)**

เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา

เอ	ตํ	ร	ชํ	วิปฺ	ป	ช	หิตฺ	**วา**	ปณฺ	**ฑิตา**
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	**๑(ล)**	๒	**๒(ค)**

วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเน

วิห	รนฺ	ติ	เต	**วิค**	ต	ร	ชสฺ	ส	สา	**สเน**
๒(ค)	๒	๑	๒	**๒(ค)**	๑	๑	๒	๑	๒	**๒(ค)**

วุตโตทัยปกรณ์[๔๑๒] กล่าวถึงสังโยคาทิครุ (ครุหน้าพยัญชนะสังโยคคือพยัญชนะ ๒ หรือ ๓ ตัวที่ซ้อนกันไม่มีสระคั่น) ซึ่งอยู่ต้นบาทว่าเป็นลหุได้ในบางแห่ง แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาทิครุว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือทีฆครุ (ครุที่เป็นทีฆสระ) และนิคคหีตปรครุ (ครุที่อยู่ท้ายนิคคหิต) ก็จัดว่าเป็นลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้นจึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันท์สันสกฤตชื่อฉันโทมัญชรีกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตีวฺรปฺรยตฺโนจฺจารเณนาตฺร ลฆุตฺวมิติ กณฺฐาภรณะ. ยทุกฺตมฺ-
ยทา ตีวฺรปฺรยตฺเนน สํโยคาเทร'เคารวมฺ
น ฉนฺโทภงฺค อิตฺยาหุสฺ ตทา โทษาย สูรยะ.[๔๑๓]

[ติพฺพปยตโนจฺจารเณนาตฺร ลฆุตฺตมิติ กณฺฐาภรณํ. ยทุตฺตํ-
ยทา ติพฺพปยตเนน สํโยคาทิสฺส'คารวํ
น ฉนฺโทภงฺคมิจฺจาหุ ตทา โทสาย วิญฺญุโน.]

คัมภีร์[สรัสวตี]กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

---

[๔๑๒] วุตฺโต ๑/๘-๙

[๔๑๓] ฉนฺโท. ๑/๑๘

เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้นมีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท์

อุทาหรณ์ของครุที่เป็นลหุในพระบาลี มีดังต่อไปนี้

๑. สังโยคาทิครุ เช่น อปฺปสฺสาทา ทุกฺขา กามา[๔๑๔] คำว่า ทุกฺ ถือว่าเป็นลหุ คือ ทุ จึงต้องลักษณะของคาถาปัฐยาวัตที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์แรกเป็นรูปคณะว่า ทุขา กา = ๑ ๒ ๒

๒. ทีฆครุ เช่น น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย[๔๑๕] คำว่า ตา ถือว่าเป็นลหุ คือ ต จึงต้องลักษณะของคาถาปัฐยาวัตเป็นรูปคณะว่า ตตาณา = ๑ ๒ ๒ หรือเหมือนคำว่า ปาปิ เม กตนฺติ ตปฺปติ คำว่า เม ถือว่าเป็นลหุ จึงต้องลักษณะของเวตาลียคาถา

๓. นิคคหีตปรครุ เช่น กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ[๔๑๖] คำว่า มํ ถือว่าเป็น ลหุ จึงต้องลักษณะของอินทรวงศ์ (ปาฐะนี้ในฉบับไทยมีรูปว่า กมฺมํ ส่วนฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า กมฺม โดยลบนิคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ต คณะ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า กมฺมํ เหมือนฉบับไทย)

ตัวอย่างครุทั้ง ๓ ที่ถือว่าเป็นลหุนี้ มีพบมากในเมตตปริตรที่เป็นคีติคาถา ถ้าไม่ถือว่าครุเป็นลหุได้ เมตตปริตรก็ตรวจคณะฉันท์ไม่ได้เลย (การตรวจคณะฉันท์ในเมตตปริตรมีกล่าวไว้ในบทเพิ่มเติม ของหนังสือพระปริตรธรรม)

วฤตตรัตนากรฎีกาชื่อภัฏฏนารายณภัฏฏียะก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ตถา ปฺราภฤตาทิษุ ทีรฺฆสฺยาปิ ตฺวริตปาเจ ลฆุตา. ตถา ทฺวโยสฺตฺรยาณำ วา วรฺณานำ ตฺวริตปาเจ เอกวรฺณตา ภวติ. ตทุกฺตมฺ “ทีรฺฆากฺษรมปิ ชิวฺหยา หฺรสฺวํ เจตฺปจติ ตทปิ ลฆุ. เทฺว วา ตฺรีนถ วรฺณาเนกํ ชานีหิ ศีฆฺรปจนาจฺจ อิติ.

[ตถา ปากตาทีสุ ทีฆสฺสาปิ ตุริตปาเจ ลหุตา. ตถา ทฺวินฺนํ ติณฺณํ วา วณฺณานํ ตุริตปาเจ เอกวณฺณตา ภวติ. เตน วุตฺตํ “ทีฆกฺขรมปิ ชิวฺหาย รสฺสํ เจ ปจติ, ตทปิ ภวติ ลหุ. เทฺว วา ตโย วา วณฺเณ เอกํ ชานาหิ สีฆปจนโต จ อิติ.]

---

[๔๑๔] ขุ.ชา. ๒๗/๖๙/๒๔๗

[๔๑๕] ขุ.ธ. ๒๕/๒๘๘/๖๖

[๔๑๖] ขุ.สุ. ๒๕/๒๓๕/๓๗

นอกจากนั้น ในฉันท์ปรากฤตเป็นต้น ความเป็นลหุแม้แห่งทีฆสระย่อมมีเพราะการออกเสียงเร็ว การที่สองหรือสามพยางค์เป็นพยางค์หนึ่งได้ย่อมมีด้วยการออกเสียงเร็ว ดังข้อความว่า

"ถ้าออกเสียงทีฆสระด้วยลิ้นเร็ว ทีฆสระนั้นก็เป็นลหุ และพึงทราบสองหรือสามพยางค์ว่าเป็นพยางค์หนึ่งด้วยการออกเสียงเร็ว"

ในเวลาจบคาถา โลกุตตรธรรม ๙ แวดล้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ และอภิญญา ๖ เหมือนอยู่ในมือของท่านจูฬปันถกนั้น

ในวันรุ่งขึ้นพระศาสดาได้เสด็จไปเรือนของหมอชีวกพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ ลำดับนั้น ครั้นสิ้นสุดการหลั่งน้ำทักษิโณทก เมื่อจะถวายข้าวยาคู พระศาสดาทรงใช้พระหัตถ์ปิดบาตรไว้ หมอชีวกจึงกราบทูลถามว่า เพราะเหตุอะไร พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสว่า ในอารามยังมีภิกษุอยู่รูปหนึ่ง หมอชีวกนั้นส่งบุรุษคนหนึ่งไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไปนิมนต์พระคุณเจ้ามาเร็ว

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากอารามแล้ว :-

สหสฺสกฺขตฺตุ'มตฺตานํ นิมฺมินิตฺวาน ปนฺถโก
นิสีทมฺพวเน รมฺเม ยาว กาลปฺปเวทนา.[๔๑๗]

ท่านจูฬปันถกเนรมิตตนหนึ่งพัน นั่งในวัดอัมพวันอันน่ารื่นรื่น จนถึงกาลบอกเวลา[เพื่อฉันภัตตาหาร]

ครั้งนั้นบุรุษนั้นไปแล้วเห็นอารามสว่างไสวเป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาวะ จึงกลับมากราบทูลว่า อารามเต็มไปด้วยหมู่ภิกษุ พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ไม่ทราบว่า รูปไหนคือภิกษุที่จะนิมนต์นั้น ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสบอกเขาว่า จงไปเถิด เธอเห็นรูปใดก่อน จงจับรูปนั้นที่ชายจีวรแล้วบอกว่า พระศาสดาเรียกหาท่าน แล้วนำมาเถิด

เขาไปสู่สถานที่นั้นแล้วจับชายจีวรของพระเถระไว้ ภิกษุที่เนรมิตทั้งหมดได้หายไปทันที พระเถระส่งเขาไปก่อนว่า เจ้าไปเถิด แล้วทำสรีรกิจมีล้างหน้าเป็นต้นเสร็จแล้ว ไปนั่งบน

---

[๔๑๗] ขุ.เถร. ๒๖/๕๖๓/๓๕๒

อาสนะอันควรแก่ตนก่อน ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า ยถา อายสฺมา จูฬปนฺถโก (เหมือนท่านจูฬปันถก) โดยหมายถึงเรื่องนี้

ในการเนรมิตนั้น เมื่อเนรมิตโดยมิได้เจาะจง ภิกษุจำนวนมากที่ถูกเนรมิตมีรูปร่างท่าทางเหมือนกับท่านผู้ทรงฤทธิ์ กระทำสิ่งที่ท่านผู้ทรงฤทธิ์กระทำในการยืน นั่ง พูด และนิ่งเป็นต้น

ประโยคว่า ตตฺร เย เต พหู นิมฺมิตา เต อนิยเมตฺวา นิมฺมิตตฺตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติ อาจแปลตามศัพท์ได้ว่า "ในการเนรมิตนั้น ภิกษุจำนวนมากที่ถูกเนรมิตมีรูปร่างท่าทางเหมือนกับท่านผู้ทรงฤทธิ์ เพราะถูกเนรมิตโดยมิได้เจาะจง" แต่ในฉบับแปลนี้ได้แปลบทเหตุว่า อนิยเมตฺวา นิมฺมิตตฺตา (เพราะถูกเนรมิตโดยมิได้เจาะจง) เป็นลักขณกริยาว่า "เมื่อเนรมิตโดยมิได้เจาะจง" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๕๖) เพื่อให้เข้าใจง่าย ที่จริงแล้วตามหลักภาษาบาลี แม้ลักขณกริยากับบทเหตุจะมีความหมายต่างกัน โดยลักขณกริยาแสดงเครื่องสังเกต ส่วนบทเหตุแสดงเหตุทำให้ผลเกิดขึ้น แต่บททั้งสองนั้นเชื่อมโยงกันในลักษณะแสดงเครื่องสังเกตและแสดงเหตุในขณะเดียวกัน จึงอาจใช้แทนกันได้ในที่บางแห่ง ดังบะยาจีนิยาม (นิยามวัดพระใหญ่) กล่าวว่า

บทลักขณะมีอรรถของบทเหตุประกอบร่วมเป็นส่วนใหญ่[๔๑๘]

ขอยกตัวอย่างของเรื่องนี้จากคัมภีร์อรรถกถา ดังต่อไปนี้

อิมสฺมึ ปนตฺเถ วิตฺถาริยมาเน อติวิย ปปญฺโจ โหติ, ตสฺมา ตํ น วิตฺถารยาม.[๔๑๙]

แต่เมื่ออธิบายเนื้อความนี้โดยพิสดาร การเนิ่นช้ายิ่งนักย่อมมี [เพราะอธิบายโดยพิสดาร] ดังนั้น เราจะไม่อธิบายเนื้อความนั้นโดยพิสดาร

บทลักขณะที่ลงสัตตมีวิภัตติ คือ วิตฺถาริยมาเน อาจแปลเป็นบทเหตุได้อีกด้วย โดยเปลี่ยนเป็นปัญจมีวิภัตติว่า วิตฺถาริยมานตฺตา (เพราะอธิบายโดยพิสดาร) เพราะการเนิ่นช้ามีได้ด้วยการอธิบายโดยพิสดารนั่นเอง

---

[๔๑๘] บะยาจีนิยาม ๖๖

[๔๑๙] ที.สี.อ. ๑/๘/๖๘

เตน ปุพฺพสเร ลุตฺเต ปโร สโร กฺวจิ อสวณฺณํ ปปฺโปตีติยุตฺโต.[๔๒๐]

ดังนั้น จึงมีความหมายว่า เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นอสวัณณะในบางแห่ง [เพราะสระหน้าถูกลบแล้ว]

บทลักขณะคือ ปุพฺพสเร ลุตฺเต (เมื่อสระหน้าถูกลบแล้ว) อาจแปลเป็นบทเหตุว่า ปุพฺพ-รสรสฺส ลุตฺตตฺตา (เพราะสระหน้าถูกลบแล้ว) ได้อีกด้วย โดยเปลี่ยนสัตตมีวิภัตติว่า ลุตฺเต เป็นปัญจมีวิภัตติว่า ลุตฺตตฺตา เพราะการแปลงสระหลังเป็นอสวัณณะมีได้ด้วยการลบสระหน้า อรรถลักขณะกับอรรถเหตุจึงเชื่อมโยงกันและอาจแปลแทนกันได้เช่นกัน

ถ้าท่านผู้ทรงฤทธิ์ประสงค์จะทำภิกษุเนรมิตให้มีรูปร่างต่างกัน คือ บางรูปอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย หรือปัจฉิมวัย เช่นเดียวกันนี้ บางรูปมีผมยาว ล้านครึ่งศีรษะ ล้านทั้งศีรษะ มีผมหงอกแซม มีจีวรสีแดงครึ่งหนึ่ง มีจีวรเหลืองล้วน ทำหน้าที่ต่างๆ เช่น สาธยายบทบาลี แสดงธรรม สวดสรภัญญะ ถามตอบปัญหา ต้มน้ำย้อม เย็บและซักจีวร เป็นต้น หรือมีอากัปกิริยาต่างๆ อื่น เธอออกจากฌานอันเป็นบาทฐานแล้วทำบริกรรมตามนัยว่า ภิกษุเพียงเท่านี้จงเป็นคนรุ่นปฐมวัย แล้วเข้าฌานอีก ครั้นออก[จากฌานอันเป็นบาท]แล้วจึงอธิษฐาน ภิกษุที่เนรมิตนั้นเป็นอย่างที่ปรารถนาทุกประการพร้อมกับจิตอธิษฐาน

คำว่า พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้) ก็มีนัยเดียวกัน

การสาธยายบทบาลี (ปทภาณ) คือ การสาธยายพระบาลีด้วยการแสดงให้รู้เนื้อความเนื่องด้วยบท การแสดงธรรม (ธมฺมกถา) คือ การแสดงธรรมเนื่องด้วยการพูดหว่านล้อมเป็นต้น การสวดสรภัญญะ (สรภญฺญ) คือ การสาธยายพระสูตรเป็นต้นด้วยเสียง[อันไพเราะ][๔๒๑]

สรุปความว่า การเนรมิตทุกอย่างมีขั้นตอนในการปฏิบัติ ๕ อย่าง คือ

๑. เข้าจตุตถฌานอันเป็นบาทฐานของอภิญญาเป็นเบื้องแรก

---

[๔๒๐] นฺยาส ๑/๑๔

[๔๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๖/๒๕

๒. ออกจากจตุตถฌานแล้วทำบริกรรมคือคิดถึงสิ่งที่ตนต้องการว่าจงเป็นอย่างนั้นด้วยกามาวจรจิต

๓. เข้าจตุตถฌานอันเป็นบาทฐานของอภิญญาซ้ำอีก

๔. ออกจากจตุตถฌานนั้นแล้วอธิษฐานถึงสิ่งที่ตนต้องการว่าจงเป็นอย่างนั้นด้วยจตุตถ-ฌานอภิญญาจิตที่มีกามาวจรจิตอันได้แก่ อาวัชชนจิต บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูนำหน้า

๕. การเนรมิตสำเร็จได้พร้อมกับอธิษฐานจิต

แต่มีความต่างกันคือ ภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้เนรมิตเป็นหลายคนอย่างนี้แล้วกลับคิดว่า เราคนเดียวจักเดินจงกรม สาธยาย หรือถามปัญหา หรือปรารถนาว่า เราจงเป็นคนเดียวเถิด ก่อนเวลาอธิษฐานหมดสิ้นไปด้วยความมักน้อยว่า อารามนี้มีภิกษุน้อย ถ้าบางคนมาเห็นก็จักรู้จักเราว่า ภิกษุที่มีรูปร่างเหมือนกันเพียงเท่านี้จักมีได้อย่างไร นี้ต้องเป็นอานุภาพของพระเถระแน่แท้ เธอเข้าฌานอันเป็นบาท ออกมาแล้วทำบริกรรมว่า เอโก โหมิ (เราจงเป็นคนเดียว) แล้วเข้าฌานอีก ครั้นออกแล้วจึงอธิษฐานว่า เอโก โหมิ (เราจงเป็นคนเดียว) เธอกลายเป็นคนเดียวพร้อมกับจิตอธิษฐาน แต่ถ้าไม่ทำอย่างนั้นก็จะกลายเป็นคนเดียวเองตามเวลาที่กำหนด

ทำให้เปิดเผยหรือถูกกำบัง

[๓๘๗] คำว่า อาวิภาวํ ติโรภาวํ นี้ แปลว่า ทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้ปกปิดก็ได้

ข้อความข้างต้นเกี่ยวกับเรื่องอิทธิวิธญาณ คือ ปัญญาแสดงฤทธิ์ต่างๆ ซึ่งพบในสีลัก-ขันธวรรค สามัญญผลสูตร จึงขอนำพระสูตรดังกล่าวมาแสดงไว้เพื่อให้ผู้อ่านเทียบเคียงเนื้อความจากพระสูตรและคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ที่จริงแล้วการอ่านอรรถกถาโดยมิได้เทียบเคียงกับต้นฉบับไม่อาจทำให้เข้าใจได้ชัดเจน ต่อแต่นี้ไปท่านจะอธิบายความตามลำดับตั้งแต่ข้อ ๒ ของพระบาลีที่นำมาอ้างไว้ ดังต่อไปนี้

๑. โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุ-

ภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ, เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ,

๒. อาวิภาวํ ติโรภาวํ,

๓. ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเส,

๔. ปฐวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเก,

๕. อุทเกปิ อภิชฺชมาเน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ ปฐวิยํ,

๖. อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณ,

๗. อิเมปิ จนฺทิมสุริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเว ปาณินา ปรามสติ ปริมชฺชติ,

๘. ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ.[๔๒๒]

๑. เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อฤทธิ์ต่างๆ เธอได้บรรลุฤทธิ์ต่างๆ หลายประเภท คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้

๒. แสดงให้ปรากฏหรือให้หายไปก็ได้

๓. เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดเหมือนไปในที่ว่างก็ได้

๔. ผุดขึ้นหรือดำลงในแผ่นดินเหมือนไปในน้ำก็ได้

๕. เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดินก็ได้

๖. นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไปก็ได้

๗. ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อันมีฤทธานุภาพมากก็ได้

๘. ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้

คำว่า อาวิภาวํ (ความปรากฏ) ติโรภาวํ (ความปกปิด) เป็นบทกรรมที่มองหากริยาคุมพากย์ แต่กริยาคุมพากย์ในประโยคหน้าของคำนี้คือ โหติ (เป็น) ในคำว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา

---

[๔๒๒] ที.สี. ๙/๒๓๘/๗๘

โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหติ (คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้) และกริยาคุมพากย์ในประโยคหลังถัดจากคำนี้คือ คจฺฉติ (เดิน) ในคำว่า ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโร-ปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ (เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ไม่ติดขัดก็ได้) แม้บทกริยาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลังอาจติดตามมาสู่ประโยคนี้ได้โดยอธิการนัย คือ วิธีที่ติดตามมาจากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง แต่บทว่า โหติ (เป็น) เป็นอกรรมกกริยาที่ไม่มองหากรรม ส่วนคำว่า คจฺฉติ (เดิน) ก็ไม่เข้ากับข้อความนี้ ดังนั้น ท่านจึงอธิบายว่าให้เพิ่มกริยาคุมพากย์ คือ กโรติ (ทำ) เข้ามาแปลร่วมกับ อาวิภาวํ และ ติโรภาวํ เป็นรูปว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) และ กโรติ ติโรภาวํ (ทำให้ถูกกำบัง) ดังข้อความว่า

อาวิภาวนฺติ ปทสฺส เหฏฺฐา วุตฺเตน โหติ-สทฺเทน สมฺพนฺโธ น ยุชฺชติ อุป-โยควจเนน วุตฺตตฺตา, ตถา วกฺขมาเนน จ คจฺฉติ-สทฺเทน อตฺตโน, ปเรสญฺจ อาวิภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา, นามปทญฺจ กิริยาปทาเปกฺขนฺติ กิริยาสามญฺญวาจินา กโรติ-สทฺเทน โยเชตฺวา อาห "อาวิภาวํ กโรตีติ. ติโรภาวนฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.[๔๒๓]

บทว่า อาวิภาวํ ไม่ควรสัมพันธ์กับ โหติ ศัพท์ที่มีกล่าวไว้ในประโยคที่ผ่านมา เพราะถูกกล่าวไว้ด้วยทุติยาวิภัตติ และไม่ควรสัมพันธ์กับ คจฺฉติ ศัพท์ที่จะกล่าวต่อไปเช่นเดียวกัน เพราะประสงค์เอาความเปิดเผยของตนและสิ่งอื่น และบทนามก็มองหาบทกริยา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) โดยประกอบกับ กโรติ ศัพท์ที่แสดงกิริยาทั่วๆ ไป แม้คำว่า ติโรภาวํ นี้ก็มีนัยเดียวกัน

ข้อความว่า "กโรติ ศัพท์ที่แสดงกิริยาทั่วๆ ไป" หมายความว่า คำว่า กโรติ ที่มาจาก กร ธาตุ ตามหลักภาษาถือว่าธาตุทั้งสองศัพท์ คือ ภู <สตฺตายํ = มี, เป็น> และ กร <กรเณ = ทำ> (ในที่บางแห่งยังกล่าวถึง อส ธาตุอีกด้วย) จัดเป็นธาตุราชา คือ ครอบคลุมความหมายของธาตุทุกอย่าง เหมือนพระราชาที่มีอำนาจควบคุมประเทศ จึงมีวิธีใช้กว้างขวางกว่าธาตุอื่น ดังข้อความว่า

ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺเถเสฺวว สนฺติ.[๔๒๔]

ภู และ กร ธาตุมีอยู่ในอรรถของธาตุทั้งปวง

---

[๔๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๗/๒๖

[๔๒๔] พา. ๑๐๘

ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺถพฺยาปกา.[๔๒๕]

ภู และ กร ธาตุแผ่ไปสู่เนื้อความของธาตุทั้งปวง

ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺถ- พฺยาปกาติ วิสฺสุตา.[๔๒๖]

ภู และ กร ธาตุ ปรากฏว่าแผ่ไปสู่เนื้อความของธาตุทั้งปวง

ด้วยเหตุนั้น แม้ท่านผู้แต่งจะไม่ประกอบใช้ ภู หรือ กร ธาตุ ก็เป็นที่เข้าใจได้โดยปริยาย จึงอาจเพิ่มธาตุทั้งสองนั้นมาแปลร่วมกับประธานหรือกรรมได้ตามสมควร โดย ภู ธาตุประกอบใช้ในประโยคที่ไม่มองหากรรม ส่วน กร ธาตุประกอบใช้ในประโยคที่มองหากรรม

ตัวอย่างของ ภู ธาตุ เช่น

ก. ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา เป็นต้น คำเหล่านี้ต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหติ อันประกอบด้วย หู ธาตุที่มีอรรถเหมือน ภู ธาตุเข้ามาแปลร่วมเป็นรูปว่า ผสฺโส โหติ (ผัสสะก็มี), เวทนา โหติ (เวทนาก็มี), สญฺญา โหติ (สัญญาก็มี), เจตนา โหติ (เจตนาก็มี)

ข. ในคำว่า ยํ กิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา (ทรัพย์อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ในโลกนี้หรือโลกอื่น) ต้องเพิ่มคำว่า ภวติ หรือ โหติ (มีอยู่) เข้ามาเป็นกริยาคุมพากย์ของประธานคือ วิตฺตํ (ทรัพย์)

ค. คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาวธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) ก็เพิ่มบทกริยาคุม-พากย์ว่า ภวนฺติ หรือ โหนฺติ (ย่อมเป็น) เข้ามาคุมพากย์ในประโยคนี้

ตัวอย่างของ กร ธาตุ เช่น คำว่า อาวิภาวํ ติโรภาวํ ในพระบาลีข้างต้น ให้เพิ่ม กโรติ (ทำ) เป็นกริยาคุมพากย์ของทั้งสองบทเป็นรูปว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) และ กโรติ ติโร-ภาวํ (ทำให้ถูกกำบัง) ดังข้อความว่า

ยตฺถ หิ กฺริยาปทํ น สูยติ, ตตฺถ อตฺถิ, ภวตีติ สมฺพนฺโธ.[๔๒๗]

โดยแท้จริงแล้วบทกริยาย่อมไม่ได้ยินในพากย์ใด พึงสัมพันธ์บทว่า อตฺถิ (มี) หรือ ภวติ (มี/เป็น) ในพากย์นั้น

---

[๔๒๕] กจฺ.ภาสาฎีกา ๒/๔๕๔

[๔๒๖] โบราณาจารย์

[๔๒๗] รูป.ฎีกา ๓/๓๒๐

ยตฺร กฺริยาปทํ น โหติ, ตตฺถตฺถิ ภวตีติ อชฺฌาหาโรติ อาจริเยติ วุตฺตํ. สพฺพ-ธาตฺวตฺเถสุ ภูกรานํ กฺริยตฺถา สนฺตีติ จ อาจริยา วทนฺติ.[๔๒๘]

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ในพากย์ที่ไม่มีบทกริยา พึงนำบทว่า อตฺถิ (มี) หรือ ภวติ (มี/เป็น) เข้ามาแปล และกล่าวว่า อรรถกิริยาของ ภู และ กร ธาตุมีอยู่ในเนื้อความของธาตุทั้งปวง

กรธาตุอตฺเถเนว สพฺพธาตฺวตฺถสงฺคโห
ตสฺมา ยุตฺติมเปกฺขาย อตฺถํ โยเชยฺย ปณฺฑิโต.[๔๒๙]

การรวบรวมอรรถของธาตุทั้งหมดไว้ย่อมมีด้วยอรรถของ กร ธาตุ ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงควรประกอบเนื้อความโดยมองหาความเหมาะสม

ความหมายอีกอย่างหนึ่งของธาตุราชา คือ ใช้ ภู หรือ กร ธาตุอธิบายเนื้อความของธาตุในบทอาขยาตและบทกิตก์ได้ เพราะเนื้อความของธาตุทั้งหมดมีสภาพเกิดขึ้นของกิริยานั้นๆ และมีสภาพกระทำกิริยานั้นๆ เช่นกัน จึงอาจใช้ ภู ธาตุที่มีความหมายว่า เกิดขึ้น และ กร ธาตุที่มีความหมายว่า กระทำ มาอธิบายเนื้อความของธาตุเหล่านั้นได้ เช่น

ก. คำว่า สยติ (ย่อมนอน) นับเข้าในเนื้อความของ ภู ธาตุว่า สยนํ ภวติ (การนอนมีอยู่) หรือของ กร ธาตุว่า สยนํ กโรติ (ย่อมกระทำการนอน) จึงอาจอธิบาย สยติ ด้วยคำว่า สยนํ ภวติ หรือ สยนํ กโรติ

ข. คำว่า คจฺฉติ (ย่อมไป) นับเข้าในเนื้อความของ ภู ธาตุว่า คมนํ ภวติ (การไปย่อมมี) หรือของ กร ธาตุว่า คมนํ กโรติ (ย่อมกระทำการไป) จึงอาจอธิบาย คจฺฉติ ด้วยคำว่า คมนํ ภวติ หรือ คมนํ กโรติ

ค. คำว่า ปจติ (ย่อมหุง) นับเข้าในเนื้อความของ ภู ธาตุว่า ปจนํ ภวติ (การหุงย่อมมี) หรือของ กร ธาตุว่า ปจนํ กโรติ (ย่อมกระทำการหุง) จึงอาจอธิบาย ปจติ ด้วยคำว่า ปจนํ ภวติ หรือ ปจนํ กโรติ

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงใช้ ภู และ กร ธาตุอธิบายเนื้อความของธาตุอื่น เพราะเป็นธาตุทั่วไป

---

๔๒๘ พา.อภินวฎีกา ๒๙๘

๔๒๙ สัมพันธ.คัณฐิใหม่ ๒๖๓

นั่นเอง ข้อนี้เหมือนคำว่า รุกฺข (ต้นไม้) ที่เป็นสาธารณนามครอบคลุมต้นไม้ทั้งหมด ส่วนธาตุเฉพาะอื่นๆ จากนี้ เช่น คมุ (ไป), สี (นอน), ปจ (หุง) เป็นต้น ไม่อาจใช้อธิบายเนื้อความของธาตุได้ เหมือนคำว่า ปลาส (ต้นทองกวาว) ซึ่งกล่าวถึงต้นทองกวาวชนิดเดียวเพราะเป็นอสาธารณนามไม่ครอบคลุมต้นไม้ทั้งหมด

ดังข้อความว่า

สตฺตากรณรูปา หิ ธาตฺวตฺถา สกลา ตโต
ภาโว กฺริยา จ สามญฺญํ สกเลสฺวว คมฺยเต.[๔๓๐]

เนื้อความของธาตุทั้งหมดมีลักษณะคือความเป็นและการกระทำ ดังนั้นความเป็นและการกระทำจึงเป็นกิริยาทั่วๆ ไปปรากฏในธาตุทั้งหมด

สามญฺญสทฺทโต เตน สพฺพธาตฺวตฺถทีปนํ
ยุตฺตํ ภาวาทิสทฺเทน รุกฺขวจฺจา ธวาทิว.[๔๓๑]

ดังนั้น การอธิบายเนื้อความของธาตุทั้งหมดจึงมีได้ด้วย ภาว ศัพท์เป็นต้น เพราะเป็นศัพท์ทั่วไป เหมือนต้นตะแบกเป็นต้นพึงถูกกล่าวด้วย รุกฺข ศัพท์

วิเสสา น ตุ ปากาทิ- สพฺพธาตฺวตฺถทีปกา
น ปลาสาทโย สทฺทา สพฺพรุกฺขปฺปกาสกา.[๔๓๒]

ธาตุเฉพาะมี คมุ ธาตุเป็นต้นไม่อาจแสดงเนื้อความของธาตุทั้งหมดมีการหุงเป็นต้นได้ ดังเช่นศัพท์[เฉพาะ]เป็นต้นว่า ปลาส (ต้นทองกวาว) ไม่อาจแสดงถึงต้นไม้ทั้งหมดได้

มุทุํ ปจติ อิจฺจตฺร ปจนํ ภวตีติ จ
สุขํ สยติ อิจฺจตฺร กโรติ สยนนฺติ จ.[๔๓๓]

ในตัวอย่างว่า มุทุํ ปจติ (ย่อมหุงอย่างละมุนละไม) นี้ มีรูปอื่นว่า มุทุํ

---

[๔๓๐] สทฺท.จินฺตา ๓๐๐
[๔๓๑] สทฺท.จินฺตา ๓๐๑
[๔๓๒] สทฺท.จินฺตา ๓๐๒
[๔๓๓] สทฺท.จินฺตา ๓๐๔

ปจนํ ภวติ (การหุงอันละมุนละไมย่อมมี) ส่วนตัวอย่างว่า สุขํ สยติ (ย่อมนอนเป็นสุข) มีรูปอื่นว่า สุขํ สยนํ กโรติ (ย่อมกระทำการนอนอันเป็นสุข)

ฎีกาใหม่ของคัมภีร์กัจจายนสาระกล่าวสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ตสฺมา ภูกราสธาตโว รุกฺขสทฺโท วิย สพฺพํ รุกฺขํ กฺริยาสามญฺญํ วทนฺติ. ปจาทโย ปน อมฺพปนสาทิสทฺทา วิย อมฺพปนสาทิกํ กฺริยาวิเสสํ.[๔๓๔]

ดังนั้น ภู, กร และ อส ธาตุจึงแสดงกิริยาทั่วๆ ไป เหมือนคำว่า รุกฺข (ต้นไม้) ที่แสดงถึงต้นไม้ทุกชนิด แต่ ปจ ธาตุเป็นต้นแสดงกิริยาเฉพาะ เหมือนศัพท์ว่า อมฺพ (มะม่วง) และ ปนส (ขนุน) เป็นต้นที่แสดงถึงมะม่วงและขนุนเป็นต้น

ธาตู ภฺวาสกรา เอเต สพฺพธาตฺวตฺถพฺยาปกา
คมุปจาทิกา ธาตู กฺริยาวิเสสวาจกา.[๔๓๔]

ธาตุเหล่านี้ คือ ภู, อส (ภฺวิ = มี, เป็น) และ กร ธาตุแผ่ไปสู่เนื้อความของธาตุทั้งปวง ส่วน คมุ และ ปจ ธาตุเป็นต้นแสดงกิริยาเฉพาะ

ท่านพระสารีบุตรหมายถึงข้อความนี้จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหติ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ ปากฏํ. ติโรภาวนฺติ เกนจิ อาวฏํ โหติ ปฏิจฺฉนฺนํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิตํ.[๔๓๕]

คำว่า อาวิภาวํ (ทำให้เปิดเผย) หมายความว่า ไม่มีอะไรกีดขวาง คือ ไม่ถูกปิดบัง กล่าวคือ โล่ง ได้แก่ ปรากฏชัดเจน

คำว่า ติโรภาวํ (ทำให้ถูกกำบัง) หมายความว่า มีบางสิ่งกีดขวาง คือ ถูกปิดบัง กล่าวคือ ถูกครอบไว้

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบาย อาวิภาวํ, ติโรภาวํ โดยลักษณะที่ไม่เพิ่มกริยาคุมพากย์ คือ อาวิภาวํ กโรติ (ทำให้เปิดเผย) และ กโรติ ติโรภาวํ (ทำให้ถูกกำบัง) เหมือนที่กล่าวไว้ในคัมภีร์

[๔๓๔] กจฺ.สารอภินวฏีกา ๓๓
[๔๓๕] ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๑๙

วิสุทธิมรรคนี้ แต่เปลี่ยนบทกรรมคือ อาวิภาวํ เป็นบทกัตตาและเพิ่มกริยาคุมพากย์คือ โหติ เข้ามาว่า อนาวฏํ โหติ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ ปากฏํ (ไม่มีอะไรกีดขวาง คือ ไม่ถูกปิดบัง กล่าวคือ โล่ง ได้แก่ ปรากฏชัดเจน) แม้เปลี่ยนบทกรรมคือ ติโรภาวํ เป็นบทกัตตาและเพิ่มกริยาคุมพากย์คือ โหติ เข้ามาเช่นกันว่า อาวฏํ โหติ ปฏิจฺฉนฺนํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิตํ (มีบางสิ่งกีดขวาง คือ ถูกปิดบัง กล่าวคือ ถูกครอบไว้) แม้รูปศัพท์ที่ใช้อธิบายจะไม่เหมือนกับที่คัมภีร์นี้กล่าวไว้ ก็มีจุดมุ่งหมายให้เพิ่ม กโรติ เข้ามาคุมพากย์เหมือนกัน ดังนั้น คำอธิบายของวิสุทธิมรรคกับปฏิสัมภิทามรรคจึงไม่ขัดแย้งกัน ดังข้อความว่า

> **ท่านกล่าวว่า** อิทเมว หิ (ท่านพระสารีบุตรหมายถึงข้อความนี้) **เป็นต้นโดยหมายถึงคำทักท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น จะพึงเข้าใจข้อความในปฏิสัมภิทามรรคได้อย่างไร [หมายความว่า] แม้ข้อความที่พบในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคด้วยคำว่า** อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหติ (คำว่า อาวิภาวํ หมายความว่า ไม่มีอะไรกีดขวาง) **เป็นต้น ก็กล่าวไว้โดยหมายถึงการทำให้เปิดเผยหรือถูกกำบัง**[๔๓๖]

โดยทั่วไปการอธิบายความของพระพุทธเจ้าและพระสาวกมักไม่เน้นรูปศัพท์ทางภาษา แต่มักเน้นหลักธรรมเป็นหลัก ดังนั้น แม้รูปศัพท์อาจไม่สอดคล้องกับหลักภาษาโดยตรง ก็ไม่ถือว่ามีโทษ เพราะผู้อธิบายเน้นความเข้าใจหลักธรรมเป็นสำคัญนั่นเอง ดังข้อความว่า

> อตฺถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจ น พฺยญฺชนํ โลกหิโต มเหสี
> ตสฺมา อกตฺวา รติมกฺขเรสุ อตฺเถ นิเวเสยฺย มตึ มุตีมา.[๔๓๗]
>
> โดยแท้จริงแล้ว พระนาถะได้ตรัสเนื้อความไว้เป็นหลัก พระพุทธเจ้าผู้เกื้อกูลชาวโลกมิได้ตรัสรูปศัพท์เป็นหลัก ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงไม่กระทำความเพลิดเพลินในอักขระ พึงประกอบปัญญาไว้ในเนื้อความเถิด
>
> ชานนฺตา สทฺทสตฺถมฺหิ ปตฺวา ปาจกฺกมํ ยทิ
> ปาฬึ ญาตุํ น สกฺโกนฺติ สพฺเพ พาหิรปณฺฑิตา.[๔๓๘]

---

[๔๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๗/๒๖

[๔๓๗] กงฺขา. ๑๔๐

[๔๓๘] การิกา ๒๔๔

ผู้มีปัญญาภายนอก[ศาสนา]ทั้งหมด แม้จะเข้าใจไวยากรณ์ แต่เมื่อมาถึงลำดับบทก็ไม่อาจเข้าใจพระบาลีได้

โลกโวหารวิทุรา ตนฺติยํ พหุกา นยา
สิกฺเขยฺยามลสาคร- ตรํ นิพฺพานติตฺถคํ.[๔๓๙]

นัยจำนวนมากในพระบาลีแตกต่างกับบัญญัติของชาวโลก[คือนักไวยา-กรณ์] จึงควรศึกษาพระบาลีอันเปรียบดั่งนาวาใหญ่ข้ามสาครดำเนินไปสู่ฝั่งแห่งพระนิพพาน

ในฤทธิ์สองอย่างนั้น ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้เมื่อประสงค์จะทำให้เปิดเผย ย่อมทำที่มืดให้สว่าง สิ่งที่ถูกกำบังให้เปิดโล่ง หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏ[เพราะอยู่ไกลหรือละเอียดมากเป็นต้น]ให้ปรากฏ กล่าวคือ ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้ประสงค์จะทำตนหรือผู้อื่นที่ถูกกำบังหรืออยู่ในที่ไกลให้ปรากฏ จึงออกจากปาทกฌานแล้วน้อมนึกว่า "ที่มืดนี้จงสว่าง สิ่งที่ถูกกำบังนี้จงเปิดเผย หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏนี้จงปรากฏ" ครั้นทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานพร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง คนอื่นที่อยู่ไกลย่อมเห็น[ตน]ได้ แม้ตัวเองถ้าต้องการจะเห็นก็มองเห็นได้

พระพุทธเจ้าทรงแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์

[๓๘๘] ถามว่า : ใครแสดงฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดง กล่าวโดยละเอียดว่า พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์จากนางจูฬสุภัททา[บุตรีของอนาถปิณฑิกเศรษฐี]แล้ว เสด็จจากกรุงสาวัตถีไปยังกรุงสาเกตที่ห่าง ๗ โยชน์ด้วยเรือนยอด[ลอย] ๕๐๐ อันวิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตแล้ว ทรงอธิษฐานให้ชาวเมืองสาเกตุเห็นชาวกรุงสาวัตถี และให้ชาวกรุงสาวัตถีเห็นชาวเมืองสาเกต ครั้นเสด็จลงท่ามกลางเมืองสาเกต ทรงแสดงแยกแผ่นดินออกเป็นสองส่วนจนถึงอเวจี และทรงแหวกอากาศออกเป็นสองส่วนจนถึงพรหมโลก

---

[๔๓๙] การิกา ๒๔๕

ข้อความว่า "ทรงแหวกอากาศออกเป็นสองส่วน" มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

> **เมื่อวิมานชั้นล่าง ๆ ที่อยู่ในอากาศซึ่งปิดบังวิมานชั้นบน ๆ ไว้ถูกแหวกออก จึงชื่อว่าแหวกอากาศอันเป็นที่ตั้งของวิมานชั้นล่างนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** อากาสญฺจ ทฺวิธา วิยูหิตฺวา (และทรงแหวกอากาศออกเป็นสองส่วน)[๔๔๐]

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๑) อธิบายว่า การที่คนทั่วไปไม่อาจเห็นเทพวิมานได้นั้น ไม่ใช่เพราะถูกวิมานอื่นปิดบังไว้ แต่เพราะเทพวิมานเหล่านั้นมีรูปละเอียดเกินกว่าสายตาของมนุษย์จะเห็นได้นั่นเอง ดังนั้น ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นจึงเห็นว่าควรอธิบายความในเรื่องนี้ว่า การที่พระพุทธเจ้าทรงอธิษฐานให้คนทั่วไปเห็นรูปที่ละเอียดมากเหล่านั้นได้ด้วยสายตาของมนุษย์ เหมือนกับการแหวกอากาศออกเป็นสองส่วน

คำว่า ปาฏิหาริย (สภาวะกำจัดปฏิปักษ์คือสิ่งที่เป็นไปไม่ได้) มีรากศัพท์มาจาก ปติ (ปฏิปักษ์) + หร (กำจัด) หมายถึง ความอัศจรรย์ มี ๓ อย่าง คือ

๑. **อิทธิปาฏิหาริย์** ฤทธิ์เป็นอัศจรรย์ หมายถึง การแสดงฤทธิ์ที่พ้นวิสัยของสามัญมนุษย์ได้อย่างน่าอัศจรรย์

๒. **อาเทสนาปาฏิหาริย์** การดักใจเป็นอัศจรรย์ หมายถึง การดักใจทายใจคนได้อย่างน่าอัศจรรย์

๓. **อนุสาสนีปาฏิหาริย์** การสอนเป็นอัศจรรย์ หมายถึง คำสั่งสอนอันอาจจูงใจคนให้นิยมเชื่อถือตามไปได้อย่างน่าอัศจรรย์

ในที่นี้หมายถึงอิทธิปาฏิหาริย์ ดังนั้นจึงแปลคำว่า ปาฏิหาริย ศัพท์ว่า ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๐)

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ พบรูปว่า วิสฺสกมฺมุนา (วิสสุกรรมเทพบุตร) ส่วนฉบับมหามกุฏฯ (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๔) มีรูปว่า วิสฺสุกมฺมุนา นอกจากนั้น ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า วิสุกมฺมุนา ในที่นี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า วิสฺส ถูกต้องด้วยเหตุเหล่านี้ คือ

๑. คำว่า วิสฺส สอดคล้องกับคำสันสกฤตว่า วิศฺว และภาษาปรากฤตกับอรรธมาคธีก็มีรูปว่า วิสฺส เช่นเดียวกัน

---

[๔๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๘/---

๒. คำว่า วิสฺสกมฺม คล้ายคลึงกับรูปสันสกฤตว่า วิศฺวกรฺมฺม ดังข้อความว่า

วิศฺวกรฺมฺมนฺ ปุ. วิศฺเวษุ กรฺมฺม วฺยาปาโร ยสฺย. สูรฺยฺเย, เทวศิลฺปินิ, มุนิเภเท, ปรเมศฺวเร จ.[๔๔๑]

[วิสฺสกมฺม. ปุ. วิสฺเสสุ กมฺมํ พฺยาปาโร ยสฺส. สูริเย, เทวสิปฺปินิ, มุนิเภเท, ปรมิสฺสริเย จ.]

การกระทำคือการขวนขวายในสิ่งทั้งปวงมีอยู่แก่บุคคลใด [เหตุนั้นบุคคลนั้นชื่อว่าวิศวกรรม] ย่อมเป็นไปในดวงอาทิตย์, เทพศิลปิน (ท้าววิสสุกรรม), ฤษีตนหนึ่ง และพระศิวะ

นอกจากนั้น รูปว่า วิสุ ก็ถูกต้องเช่นเดียวกัน เพราะพบในฉบับไทยบางฉบับ ฉบับพม่าบางฉบับ และฉบับสิงหล อีกทั้งยังสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์การิกาว่า

สพฺพนามมิโต อญฺญํ วิญฺญาตพฺพํว วิญฺญุนา
ปาฬิปฺปเทสนานตฺเต วิชฺชมานํ ยถารหํ.

อิทปฺปจฺจยตาทิมฺหิ อิทํสทฺทนิทสฺสนา
วิสุกมฺมาทิปาจมฺหิ วิสุสทฺทนิทสฺสนา.[๔๔๒]

สรรพนามอื่นจากสรรพนาม[ที่กล่าวมาแล้ว]เหล่านี้มีอยู่ ผู้มีปัญญาพึงทราบชื่อที่ปรากฏในพระบาลีต่างๆ ตามสมควร เพราะพบ อิทํ ศัพท์ในคำว่า อิทปฺปจฺจยตา เป็นต้น และพบ **วิสุ** ศัพท์ในปาฐะว่า วิสุกมฺม เป็นต้น

ผู้มีปัญญาพึงอธิบายเนื้อความนี้ [คือการที่พระศาสดาทำให้เปิดเผย] ด้วยการเสด็จลงจากเทวโลกอีกด้วย กล่าวกันว่าพระผู้มีพระภาคทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ปลดเปลื้องสัตว์ ๘๔,๐๐๐ จากกิเลสจองจำ น้อมนึกว่าพระพุทธเจ้าในอดีตเสด็จไปสู่สถานที่แห่งใดเมื่อทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์แล้ว ได้ทอดพระเนตรเห็นว่าไปสู่ดาวดึงส์ ครั้งนั้น พระองค์ทรงใช้พระบาทข้างหนึ่งเหยียบพื้นปฐพี เหยียบพระบาทข้างที่สองไว้บนยอดเขายุคนธร ทรงยกพระบาทข้างแรกอีกแล้วเหยียบ

---

[๔๔๑] ศพฺท.มหานิธิ ๔๐๒

[๔๔๒] การิกา ๒๔๑-๔๒

ยอดเขาสิเนรุ เสด็จเข้าจำพรรษาที่ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์บนดาวดึงส์สวรรค์นั้น เริ่มแสดงพระ-อภิธรรมตั้งแต่ต้นแก่หมู่เทพในหมื่นจักรวาลซึ่งมาชุมนุมกัน

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๒) แสดงความเห็นว่า ในยุคปัจจุบันที่วิทยาศาสตร์เจริญก้าวหน้า แม้จะสำรวจโลกด้วยเครื่องบินหรือดาวเทียมก็ไม่อาจพบเห็นภูเขาสิเนรุได้ ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากภูเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของเหล่าเทวดา และมนุษย์ก็ไม่อาจเห็นเทวดาที่มีรูปละเอียดได้ ดังนั้น ภูเขาสิเนรุจึงเป็นกลุ่มรูปละเอียดที่มองไม่เห็นด้วยสายตาของมนุษย์ทั่วไปเหมือนรูปกายของเทวดา แม้ภูเขาสัตตบรรพตที่แวดล้อมเขาสิเนรุก็เป็นรูปละเอียดเช่นเดียวกัน]

ในเวลาภิกษาจารทรงเนรมิตพระพุทธนิมิต พระพุทธนิมิตนั้นทรงแสดงธรรม พระผู้มี-พระภาคทรงเคี้ยวไม้ชำระฟันเถาพลู ทรงล้างพระพักตร์ที่สระอโนดาตแล้วรับบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีป แล้วเสวยที่ริมฝั่งสระอโนดาต พระสารีบุตรเถระไปในที่สระอโนดาตนั้นแล้วถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้ประทานนัยแก่พระเถระว่า วันนี้เราแสดงธรรมเพียงเท่านี้ โดยประการดังนี้ พระองค์ทรงแสดงพระอภิธรรมเสมอตลอด ๓ เดือน หมู่เทพ ๘๐ โกฏิได้บรรลุธรรมเพราะฟังพระอภิธรรมนั้น

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๓) แสดงความเห็นว่า อุตตรกุรุทวีปเป็นดินแดนตอนเหนือของชมพูทวีปคืออินเดีย คัมภีร์ทางศาสนามีคำกล่าวว่าเวลาเช้าของประเทศอินเดียเป็นเวลาเย็นของอุตตรกุรุทวีปซึ่งตรงกับเวลาของทวีปอเมริกา ท่านผู้แต่งจึงสันนิษฐานว่าสถานที่ซึ่งพระพุทธองค์เสด็จไปบิณฑบาตน่าจะเป็นทวีปอเมริกา

คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา[๔๔๓] ได้กล่าวถึงสถานที่ตั้งและรูปร่างของอุตตรกุรุทวีป ดังนี้

> อุตตรกุรุทวีปเป็นเกาะแห่งหนึ่งอยู่ทางทิศเหนือของชมพูทวีป กว้าง ๘,๐๐๐ โยชน์ มีเกาะน้อยแวดล้อม ๕๐๐ แห่ง รูปทวีปและรูปหน้าของชาวอุตตรกุรุทวีปเป็นรูปสี่เหลี่ยมแบนเหมือนแผ่นเก้าอี้ ต้นไม้ประจำทวีปที่คงอยู่ตลอดกัลป์ คือต้นกัลปพฤกษ์

---

[๔๔๓] วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๑๒, อภิ.สํ.อ. ๑/๕๘๔/๓๕๗, วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๑๓๗/๒๘๗, สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๓๒๔

ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค และคัมภีร์อรรถกถา พร้อมทั้งสารัตถทีปนีฎีกา[๔๔๔] ได้อธิบายความเป็นอยู่ของชาวอุตตรกุรุทวีป ดังนี้

ชาวอุตตรกุรุทวีปไม่จำเป็นต้องสร้างบ้านเรือนเพื่ออยู่อาศัย พวกเขาอาศัยอยู่ที่ต้นไม้อันน่ารื่นรมย์เหมือนเรือนยอด ซึ่งมีกิ่งก้านสาขาดกหนา แม้ต้นไม้อื่นในสถานที่นั้นก็ผลิดอกบานสะพรั่งตลอดปี สระน้ำดารดาษไปด้วยดอกปทุม บุณฑริก และบัวจงกลนีเป็นต้นที่แย้มบานส่งกลิ่นหอมหวนรอบด้านเป็นนิตย์

รูปร่างของพวกเขาสมส่วน ไม่สูงหรือเตี้ยเกินไป ไม่มีคนพิการหลังค่อม ตาบอด หูหนวก ขาเป๋ หรือมีอวัยวะไม่สมประกอบ ไม่มีหนังเหี่ยว ผมหงอก ฟันหัก หูตึง หรือตาฝ้าฟาง มีพละกำลังและความสง่างามตลอดชีพ พวกเขาไม่ต้องลำบากแสวงหาอาหารด้วยการไถนาหรือค้าขายเป็นต้น เพราะดำรงชีพด้วยผลไม้ที่เกิดขึ้นเอง ทั้งไม่มีทาสหญิง ทาสชาย หรือกรรมกรเป็นต้น อุณหภูมิในสถานที่นั้นพอเหมาะพอดีเหมือนเดือนสุดท้ายของฤดูคิมหันต์ ไม่มียุงเหลือบริ้นไรหรืองูเป็นต้นรบกวน ไม่มีการเบียดเบียนกัน

ในที่นี้ข้าวสาลีอันไม่มีรำ ไม่มีแกลบ สะอาด มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารบังเกิดขึ้นเองโดยมิได้หว่านปลูก พวกเขาหุงข้าวด้วยไฟอันปราศจากควันและถ่าน โดยตั้งเตาไฟไว้บนหินเหล็กไฟชื่อว่าหินโชติกะ ไม่มีแกงหรือกับข้าวอื่น แต่มีรสชาติตามใจของผู้บริโภค คนที่บริโภคข้าวนั้นไม่มีโรคใดๆ เช่น โรคเรื้อน ฝี กลาก วัณโรค ไอ ลมบ้าหมู หรือไข้ พวกเขาให้ข้าวแก่คนที่มาถึงโดยไม่ตระหนี่หวงแหน ไม่มีความโลภที่ยึดครองว่าเป็นของตน โดยเป็นสิ่งของเครื่องใช้ของตนหรือสามีภรรยาของตน พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ทรงฤทธิ์มักเสด็จไปบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีปนั้น

แม้สตรีในทวีปนั้นก็เหมือนมีอายุ ๑๖ ปีเสมอ มีรูปงามยิ่ง ไม่สูงนัก เตี้ยนัก ผอมนัก อ้วนนัก ดำนัก ขาวนัก ส่วนบุรุษเหมือนมีอายุ ๒๕ ปีเสมอ เมื่อพวกเขาพบเห็นพี่สาว น้องสาว หรือมารดา ก็ไม่มีราคะในสตรีเหล่านั้น บุรุษและสตรีในทวีปนั้นคบหาเป็นสามีภรรยากันเพียง ๗ วัน หลังจากนั้นก็แยกกันไปตามสบายเหมือนคนไม่มีราคะ สตรีไม่ต้องลำบากอุ้มครรภ์หรือคลอด ทารกคลอดจากครรภ์มารดาได้ง่ายไม่แปดเปื้อนด้วยเสลดเป็นต้น เหมือนรูปหล่อทองออกมาจากผอบสีแดง หลังมารดาคลอดบุตรหรือ

---

[๔๔๔] ที.ปา. ๓/๒๘๑/๑๗๓, ที.ปา.อ. ๓/๒๘๑/๑๕๗, สารตฺถ.ฎีกา ๓/๑/๓๔๑

ธิดาแล้วก็วางไว้ในสถานที่คลอดแล้วไม่เหลียวแลไปสู่สถานที่ต้องการ บุรุษหรือสตรีที่เห็นเด็กนอนอยู่นั้นได้ใส่นิ้วมือของตนที่ปากเด็ก น้ำนมก็ไหลออกมาเองด้วยแรงกรรมของพวกเขา ทำให้เด็กดำรงชีพได้ด้วยน้ำนมนั้น ต่อมาภายในวันสองวัน เด็กที่เติบโตเช่นนี้มีกำลังวังชาแล้วจะเติบใหญ่เป็นหญิงสาวหรือชายหนุ่ม

เสื้อผ้า เครื่องประดับ และเครื่องดนตรีต่างๆ ของพวกเขาห้อยอยู่ที่ต้นกัลปพฤกษ์ อีกทั้งมีต้นไม้มากมายที่เผล็ดผลมีรสหวาน ผลมีขนาดเท่าหม้อ ซึ่งบริโภคแล้วทำให้อิ่มได้ตลอด ๗ วันไม่หิวกระหาย แม่น้ำในทวีปนั้นใสสะอาด ไม่มีโคลนตม ไม่เย็นหรือร้อนนัก ดารดาษด้วยดอกบัวที่มีกลิ่นหอม ส่งกลิ่นหอมหวนเป็นนิตย์ คนที่ไปอาบน้ำวางกองเสื้อผ้าและเครื่องประดับที่ฝั่งแล้วอาบ คนที่ขึ้นมาก่อนหยิบเอาเสื้อผ้าและเครื่องประดับที่วางซ้อนอยู่ข้างบน พวกเขาไม่ทะเลาะวิวาทกันว่านี้ของฉัน นี้ของเธอ เมื่อพวกเขาต้องการนอนที่ต้นไม้ใด ที่นอนก็ปรากฏที่ต้นไม้นั้น

เมื่อมีคนตาย พวกเขาไม่เศร้าโศก ไม่ร่ำไห้ เมื่อประดับศพนั้นแล้วก็ทิ้งไป ในขณะนั้นมีนกใหญ่มาจากทวีปอื่นนำศพไป จึงไม่มีสุสานหรือสถานที่ไม่สะอาดในทวีปนั้น และคนที่เสียชีวิตจากทวีปนั้นแล้วไม่ไปเกิดในนรก สัตว์ดิรัจฉาน หรือเปรตวิสัย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “พวกเขาไปเกิดในเทวโลกด้วยอานุภาพของศีล ๕ ที่ประพฤติประจำ” พวกเขามีอายุ ๑,๐๐๐ ปีเสมอ อายุทั้งหมดนั้นสำเร็จเป็นปกติเหมือนศีล ๕ ของพวกเขา

บริษัท ๑๒ โยชน์ที่มาชุมนุมกันในคราวแสดงยมกปาฏิหาริย์ได้สร้างค่ายพักอยู่ด้วยตั้งใจว่า เราเห็นพระผู้มีพระภาคก่อนแล้วจักกลับไป จูฬอนาถบิณฑิกเศรษฐี (น้องชายของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี) ผู้เดียวได้บำรุงบริษัทนั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง มหาชนวอนถามพระอนุรุทธ-เถระเพื่อให้ทราบว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน พระเถระเจริญอาโลกกสิณแล้วได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าจำพรรษาในภพดาวดึงส์นั้นด้วยทิพยจักษุแล้วจึงแจ้งให้ทราบ

บริษัทเหล่านั้นวอนขอพระมหาโมคคัลลานเถระเพื่อถวายอภิวาทแด่พระผู้มีพระภาค พระเถระดำลงสู่มหาปฐพีในท่ามกลางบริษัทแล้ว ชำแรกเขาสิเนรุผุดขึ้นกราบพระยุคลบาทในที่ใกล้พระบาทของพระตถาคต ได้ทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ชาวชมพูทวีปกล่าวว่า พวกเราขออภิวาทพระบาทของพระผู้มีพระภาค ได้เข้าเฝ้าจักกลับไป พระพุทธเจ้าข้า”

"โมคคัลลานะ บัดนี้พระธรรมเสนาบดีผู้เป็นเชฏฐภาดาของเธออยู่ที่ไหน"

"อยู่ในเมืองสังกัสสะ พระพุทธเจ้าข้า"

"โมคคัลลานะ ผู้ต้องการจะเห็นเรา พรุ่งนี้จงมาสู่เมืองสังกัสสะ พรุ่งนี้เราจักลงที่เมืองสังกัสสะในวันเพ็ญเดือน ๑๑ ซึ่งเป็นวันอุโบสถมหาปวารณา"

"ดีละ พระพุทธเจ้าข้า"

พระเถระถวายบังคมพระทศพลแล้วลงตามทางที่มานั่นเองมาถึงสำนักของคนทั้งหลาย ท่านอธิษฐานให้ปวงชนเห็นท่านทั้งในเวลาไปและกลับ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์คือการทำให้เปิดเผยก่อนในเรื่องนี้

พระมหาโมคคัลลานะนั้นกลับมาอย่างนั้นได้บอกข่าวแล้วกล่าวว่า พวกท่านอย่าเข้าใจว่ายังอยู่ไกล ครั้นบริโภคอาหารเช้าแล้วออกมา[จากเมือง] พระผู้มีพระภาคตรัสบอกท้าวสักกเทวราชว่า มหาบพิตร พรุ่งนี้ อาตมภาพจะกลับไปมนุษยโลก ท้าวสักกเทวราชจึงบัญชาวิสสุกรรมเทพบุตรว่า แน่ะพ่อ พรุ่งนี้พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะเสด็จกลับมนุษยโลก เธอจงเนรมิตบันได ๓ แถว คือ บันไดทอง บันไดเงิน และบันไดแก้วมณีอย่างละแถว วิสสุกรรมเทพบุตรได้ทำตามเทวบัญชาเช่นนั้น

ในวันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคประทับยืนบนยอดเขาสิเนรุ ทอดพระเนตรดูโลกธาตุทิศบูรพา จักรวาลหลายพันเปิดโล่งเหมือนเป็นลานเดียวกัน แม้ทางทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือทิศทักษิณ ก็ทรงแลเห็นทุกอย่างเปิดโล่งเหมือนทิศบูรพา เบื้องต่ำทอดพระเนตรเห็นถึงอเวจีนรก เบื้องบนถึงอกนิฏฐภพ

กล่าวกันว่าปาฏิหาริย์เปิดโลก (เปิดสัตว์โลกและจักรวาล) ได้มีแล้วในวันนั้น มนุษย์เห็นเทวดา และเทวดาก็เห็นมนุษย์ ในการเห็นเช่นนั้นมนุษย์ไม่ต้องแหงนดู เทวดาก็ไม่ต้องก้มลงดู ทุกคนเห็นกันและกันทางด้านหน้า พระผู้มีพระภาคเสด็จลงทางบันไดแก้วตรงกลาง เทวดากามาวจร ๖ ชั้นลงทางบันไดทองด้านซ้าย พรหมชั้นสุทธาวาสและท้าวมหาพรหมลงทางบันไดเงินด้านขวา ท้าวสักกเทวราชทรงถือบาตรและจีวร

คำว่า **โลกวิวรณ** มาจาก โลก (โอกาสโลกและสังขารโลก) + วิวรณ (เปิด) เป็นฤทธิ์ปาฏิหาริย์ประการหนึ่งซึ่งเปิดโอกาสโลกคือจักรวาลหลายแสนโกฏิและสัตว์โลกผู้อยู่ในจักรวาลเหล่านั้นให้เห็นกันได้ ดังข้อความว่า

ปาฏิหาริย์ที่ทำการเปิดโอกาสโลกที่นับด้วยจักรวาลหลายแสนและและสัตว์โลกผู้อยู่ในจักรวาลเหล่านั้น ชื่อว่า ปาฏิหาริย์เปิดโลก[๔๔๕]

โดยทั่วไป กิร นิบาตที่มีความหมายว่า อนุสฺสวนตฺถ (ได้ยินมา) มักแปลว่า "ดังได้สดับมา, ได้ยินว่า" แต่ในที่นี้แปลว่า "กล่าวกันว่า" ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๖๖)

ท้าวมหาพรหม (ท้าวสหัมบดี) ทรงกั้นเศวตฉัตรสูง ๓ โยชน์ ท้าวสุยามะทรงถือพัดวาลวีชนี ปัญจสิขคันธัพพเทพบุตรถือพิณสีเหลืองดุจผลมะตูมยาว ๓ คาวุต บูชาพระตถาคตตามเสด็จลงมา ในวันนั้น ขึ้นชื่อว่าสัตว์ผู้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วจะไม่ปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าหามีไม่ พระผู้มีพระภาคได้ทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์คือการทำให้เปิดเผยในเรื่องนี้

ท้าวมหาพรหมในที่นี้ คือ ท้าวสหัมบดี ดังข้อความ[๔๔๕] ว่า

คำว่า มหาพฺรหฺมา (ท้าวมหาพรหม) **คือ สหัมบดีมหาพรหม**

การที่ท่านอธิบายเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า พรหมที่อยู่ในพรหมโลกแต่ละชั้นแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. พรหมปาริสัชชา คือ พรหมบริวาร เหมือนคนทั่วไปที่ไม่มีฐานันดร ๒. พรหมปุโรหิตา คือ พรหมที่ปรึกษา เหมือนรัฐมนตรี และ ๓. มหาพรหม คือ พรหมผู้ยิ่งใหญ่ เหมือนกษัตริย์ปกครองประเทศ พรหมปาริสัชชามองไม่เห็นพรหมปุโรหิตา พรหมปุโรหิตาก็มองไม่เห็นมหาพรหม เพราะพรหมชั้นสูงมีรูปละเอียดกว่าพรหมชั้นต่ำ[๔๔๖] พรหมเหล่านั้นมีอานุภาพต่างกันด้วยกำลังของรูปาวจรกุศลอย่างอ่อน ปานกลาง หรือประณีต[๔๔๗] ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า มหาพฺรหฺมา (ท้าวมหาพรหม) คือ สหัมบดีมหาพรหม" เพื่อระบุว่าท้าวมหาพรหมดังกล่าวคือสหัมบดีมหาพรหม ไม่ใช่ท้าวมหาพรหมอื่นที่ปกครองรูปพรหมทั้ง ๔ ชั้น

---

[๔๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๘/๒๗

[๔๔๖] ปรมตฺถ.ฏีกา ๑๔๓/๑๘๗

[๔๔๗] สงฺคห ๗๕-๗/๓๓

คำว่า สหมฺปติ มีรากศัพท์มาจาก สหกปติ (สหกะผู้เป็นใหญ่) ลงนิคคหิตเป็นอาคม แปลงนิคคหิตเป็น มฺ อักษร แล้วลบ ก อักษร จึงได้รูปว่า สหมฺปติ ดังข้อความว่า

สหกปตีติ วตฺตพฺเพ อนุสฺสราคมํ กตฺวา รุฬฺหีวเสน สหมฺปตีติ วทนฺติ.[๔๔๘]

เมื่อควรกล่าวว่า สหกปติ ได้กล่าวว่า สหมฺปติ โดยเนื่องด้วยชื่อปรากฏโดยลงนิคคหิตเป็นอาคม

อย่างไรก็ตาม ท้าวสหัมบดีในวรรณกรรมบาลีมี ๒ ตน คือ

๑. **ท้าวสหัมบดีผู้อยู่ในปฐมฌานภูมิ**

ท่านเคยอุปสมบทเป็นภิกษุชื่อว่าสหกะ ในศาสนาของพระพุทธเจ้ากัสสปะ ได้บรรลุปฐมฌาน จึงไปเกิดเป็นพรหมมีอายุขัย ๑ กัปในปฐมฌานภูมิ ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าในเวลาแรกตรัสรู้ เพื่อทูลขอให้แสดงธรรมโปรดสัตว์โลก[๔๔๙]

๒. **ท้าวสหัมบดีผู้อยู่ในสุทธาวาสภูมิ**

ท่านเคยอุปสมบทเป็นภิกษุชื่อว่า สหกะ ในศาสนาของพระพุทธเจ้ากัสสปะ ได้บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี จึงไปเกิดเป็นพรหมในพรหมโลกชั้นสุทธาวาส ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อกราบทูลเรื่องที่พระโกกาลิกะมรณภาพแล้วไปเกิดในนรกปทุมะด้วยจิตอาฆาตในอัครมหาสาวกทั้งสองรูป[๔๕๐]

ผู้แปลเข้าใจว่า ท้าวมหาพรหมที่ติดตามพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น คงจะเป็นท้าวสหัมบดีตนแรก เพราะท่านยังเป็นปุถุชนอยู่ จึงเคารพบูชาพระพุทธเจ้าในฐานะที่พระองค์เป็นศาสดาของตน แม้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถา[๔๕๑]ที่กล่าวว่า "ท้าวสหัมบดีพรหมได้บูชาพระตถาคตด้วยพวงมาลัยแก้วสูงเทียมเขาสุเมรุ" ก็คงหมายถึงท้าวสหัมบดีตนนี้เช่นเดียวกัน เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากว่า พระสาวกของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นมีศาสดาประจำใจของตนอยู่แล้ว ท่านเหล่านั้นจึงไม่ไปฟังธรรมหรือถามปัญหาพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น เพราะท่านเหล่านั้นปราศจากความสงสัยในอริยสัจ ๔ อีกแล้ว พวกท่านมีศาสดาคือพระพุทธเจ้าผู้สั่งสอนตนเป็นสรณะประจำใจของตน มีอริยมรรคมีองค์ ๘ (มรรคญาณอันประกอบด้วยองค์ ๘) คือพระธรรมประจำใจ

---

๔๔๘ ขุ.พุทฺธ.อ. ๑/๑๗

๔๔๙ สํ.ส.อ. ๑/๑๗๒/๑๘๘, สารตฺถ.ฏีกา ๓/๘/๑๘๘

๔๕๐ ขุ.สุ. ๒๕/๖๖๓/๔๖๑, ขุ.สุ.อ. ๒/๖๖๒/๓๐๗

๔๕๑ วิสุทฺธิ. ๑/๑๒๙/๒๑๙, วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๐๕

ของท่าน เพราะท่านเหล่านั้นสามารถเข้าผลสมาบัติเพื่อเสพนิพพานสุขเป็นอารมณ์ได้ ทั้งยังมีพระอริยสงฆ์เป็นเพื่อนสหธรรมิกที่มีศีลและทิฏฐิเสมอกัน ดังข้อความว่า

> อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ ทิฏฺฐิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล อญฺญํ สตฺถารํ อุทฺทิเสยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. ฐานญฺจ โข เอตํ ภิกฺขเว วิชฺชติ, ยํ ปุถุชฺชโน อญฺญํ สตฺถารํ อุทฺทิเสยฺย, ฐานเมตํ วิชฺชติ.[๔๕๒]
>
> การที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิพึงนับถือศาสดาอื่น ย่อมเป็นไปไม่ได้ แต่การที่ปุถุชนพึงนับถือศาสดาอื่น ย่อมเป็นไปได้

> **อญฺญํ สตฺถารนฺ**ติ "อยํ เม สตฺถา สตฺถุ กิจฺจํ กาตุํ อสมตฺโถติ ภวนฺตเรปิ อญฺญติตฺถกรํ อยํ เม สตฺถาติ เอวํ คณฺเหยฺย. เนตํ ฐานํ วิชฺชตีติ อตฺโถ.[๔๕๓]
>
> คำว่า อญฺญํ สตฺถารํ (ศาสดาอื่น) หมายความว่า การที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิดำริว่า ศาสดาของเรานี้ไม่อาจทำหน้าที่ของศาสดาได้ แล้วนับถือศาสดาผู้สร้างความเห็นอื่นว่า บุคคลนี้เป็นศาสดาของเรา ย่อมเป็นไปไม่ได้

แม้คำอธิบายจากอรรถกถาของอังคุตตรนิกายจะหมายความถึงการนับถือเดียรถีย์อื่นว่าเป็นศาสดา แต่ข้อความนี้ยังรวมไปถึงพระพุทธองค์พระองค์อื่นอีกด้วยตามคำอธิบายที่กล่าวมาข้างต้น เพราะในทีฆนิกาย มหาวรรค[๔๕๔] มีเรื่องที่พระพุทธองค์เสด็จไปเยี่ยมพรหมชั้นสุทธาวาส พรหมเหล่านั้นมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ถวายบังคมแล้วกราบทูลว่า "ข้าพระองค์ประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธเจ้าเหล่านี้ คือ พระวิปัสสี พระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกณาคมนะ พระกัสสปะ และพระโคตมะ จึงคลายกำหนัดในกามแล้วบังเกิดขึ้นในสุทธาวาสภูมินี้" จะเห็นว่าบุคคลเหล่านั้นมิได้ทูลถามปัญหา และพระพุทธองค์ก็มิได้แสดงธรรมโปรดแต่อย่างใด ดังนั้นพระอริยบุคคลที่ได้บรรลุธรรมในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนจึงไม่มาฟังธรรม หรือถามปัญหาพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นจากศาสดาของตน

๑ คาวุต คือ ระยะเสียงโคร้อง = ๒,๘๐๐ วา หรือ ๕.๖ กิโลเมตร

---

[๔๕๒] องฺ.เอกก. ๒๐/๒๗๖/๒๙

[๔๕๓] องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๗๖/๓๗๗

[๔๕๔] ที.ม. ๑๐/๙๑-๔/๔๔-๘

โดย ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์ คือ 12.73 ไมล์ (mi) หรือ ๒๐.๔๘ กิโลเมตร (km)

ระยะทาง ๑ โยชน์ ปัจจุบันถือว่าเทียบได้กับ ๑๖ กิโลเมตร โดยวัดจากทางระหว่างราชคฤห์กับนาลันทา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย[๔๕๕] กล่าวระบุว่า มีระยะทาง ๑ โยชน์ เมื่อเทียบกับมาตราวัดของไทย คือ ๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ, ๒ คืบ = ๑ ศอก, ๔ ศอก = ๑ วา, ๒๐ วา = ๑ เส้น, ๔๐๐ เส้น = ๑ โยชน์ ก็จะเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร แต่มาตราวัดสมัยพุทธกาลไม่เหมือนกับของไทย จึงควรนับจากมาตราวัดในสมัยก่อน จะทำให้ได้ระยะทางที่แน่นอน กล่าวคือ

๗ เมล็ดข้าวเปลือก = ๑ นิ้ว = 0.75 นิ้ว (สากล) = ๑.๙๐๕ เซนติเมตร [1 นิ้ว (สากล) = ๒.๕๔ เซนติเมตร]

๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ = 9 นิ้ว (สากล) = ๒๒.๘๖ เซนติเมตร

๒ คืบ = ๑ ศอก = ๒๔ นิ้ว (บาลี) = 18 นิ้ว (สากล) = ๔๕.๗๒ เซนติเมตร

๗ ศอก = ๑ ยัฏฐิ (ไม้วัดยาว ๗ ศอก) = ๑๖๘ นิ้ว (บาลี) = 126 นิ้ว (สากล) = ๓.๒๐ เมตร

๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อุสภะ (ระยะเสียงวัวจ่าฝูงร้อง) = ๓,๓๖๐ นิ้ว (บาลี) = 2,520 นิ้ว (สากล) = ๖๔.๐๐ เมตร

๘๐ อุสภะ = ๔ คาวุต (ระยะเสียงวัวตัวเมียร้อง) = ๒๖๘,๘๐๐ นิ้ว (บาลี) = 201,600 นิ้ว (สากล) = ๕.๑๒ กิโลเมตร

๔ คาวุต = ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี) = 806,400 นิ้ว (สากล) = ๒๐.๔๘ กิโลเมตร

ตามมาตราวัดข้างต้นนี้ ระยะทาง ๑ โยชน์เทียบได้กับ ๒๐.๔๘ กิโลเมตร หรือเทียบได้กับ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต (เฟอร์ลอง คือ หน่วยระยะทาง ๒๒๐ หลา หรือ 1/8 ไมล์ = ๒๐๑ เมตร ภาษาอังกฤษใช้เป็น Furlong ใช้อักษรย่อว่า FUR) มีวิธีคูณดังนี้

๑ นิ้ว (บาลี) = 0.75 นิ้ว (สากล) เพราะเมล็ดข้าวเปลือกเรียงตามด้านกว้าง ๗ เมล็ด = 0.75 หรือ 3/4 นิ้ว (สากล)

---

[๔๕๕] ที.สี.อ.๑/๑/๓๕

และ ๑ โยชน์ = ๑๒ นิ้ว × ๒ คืบ × ๗ ศอก × ๒๐ ยัฏฐิ × ๘๐ อุสภะ × ๔ คาวุต = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี)

เพราะฉะนั้น ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ × ๐.๗๕ = 806,400 นิ้ว (สากล)

63,360 นิ้ว (สากล) = ๑ ไมล์

๑ โยชน์ = 806,400 นิ้ว (สากล) ÷ 63,360 นิ้ว = 12.73 ไมล์ (หรือ 12 ไมล์ 5 เฟอร์ลอง 540 ฟุต)

1 ไมล์ = ๑.๖๐๙ กิโลเมตร

12.73 ไมล์ = ๒๐.๔๘ กิโลเมตร

สรุปความว่า ๑ โยชน์ = ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ กิโลเมตร

ดังข้อความว่า

สตฺตธญฺญมาสปฺปมาณํ เอกํ องฺคุลํ. เตนงฺคุเลน ทฺวาทสงฺคุลานิ วิทตฺถิ. เทฺว วิทตฺถิโย รตนํ. สตฺต รตนานิ ยฏฺฐิ. ตาย ยฏฺฐิยา วีสติ ยฏฺฐิโย อุสภํ. อสีติ อุสภานิ คาวุตํ. จตฺตาริ คาวุตานิ โยชนํ.[๔๕๖]

๗ เมล็ดข้าวเปลือกเป็น ๑ นิ้ว, ตามนิ้วนั้น ๑๒ นิ้วเป็น ๑ คืบ, ๒ คืบเป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ ตามยัฏฐินั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์

สตฺต หตฺถา มโต ทณฺโฑ วีสทณฺโฑ จ อุสโภ
อสีติ อุสภา คาวี คาวี จตฺตาริ โยชนํ.[๔๕๗]

๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้ายาว ๗ ศอก), ๒๐ ทัณฑะเป็น ๑ อุสภะ,
๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวี (คาวุต), ๔ คาวีเป็น ๑ โยชน์

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิฎีกากล่าวถึงมาตราวัดระยะทางของคาวุตและโยชน์ไว้อีกอย่างหนึ่งว่า

---

๔๕๖ อภิ.วิ.อ. ๒/๕๑๕๓๖๘

๔๕๗ สงฺขฺยาปกาสก ๑๒

ธนุปญฺจสตํ โกสํ จตุโกสญฺจ คาวุตํ
คาวุตานิ จ จตุตาริ โยชนนฺติ ปวุจฺจติ.[๔๕๘]

๕๐๐ ชั่วคันธนู (๒,๐๐๐ ศอก, ๒๕ เส้น) = ๑ โกสะ (๑,๐๐๐ เมตร)

๔ โกสะ (๑๐๐ เส้น) = ๑ คาวุต (๔,๐๐๐ เมตร)

๔ คาวุต (๔๐๐ เส้น) = ๑ โยชน์ (๑๖,๐๐๐ เมตร, ๑๖ กิโลเมตร)

ตามความเห็นนี้ ระยะ ๑ คาวุต = ๔,๐๐๐ เมตร และระยะ ๑ โยชน์เป็นระยะทางเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร

เรื่องพระธัมมทินนเถระ

อีกเรื่องหนึ่ง คือ พระธัมมทินนเถระผู้พำนักอยู่ที่วัดตรังคระในลังกาทวีป นั่งอยู่ที่ลานพระเจดีย์ในติสสมหาวิหาร ได้แสดงอปัณณกสูตรว่า

ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อปณฺณกปฏิปทํ ปฏิปนฺโน โหติ.[๔๕๙]

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติปฏิปทาอันแน่นอน

พระเถระได้คว่ำพัดลง พื้นที่เปิดโล่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงอเวจีมหานรก จากนั้นพระเถระได้หงายพัดขึ้น พื้นที่ก็เปิดโล่งเป็นอันเดียวกันตลอดถึงพรหมโลก พระเถระแสดงธรรมคุกคามให้กลัวภัยในนรกและปลอบโยนให้แช่มชื่นด้วยสุขในสวรรค์ ผู้ฟังบางคนจึง[ได้บรรลุธรรม]เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์

เรื่องก่อนได้กล่าวถึงฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่แสดงถึงท่านผู้ทรงฤทธิ์ แต่เรื่องนี้เป็นฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่แสดงนรกและสวรรค์เท่านั้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ อปิจ (อีกอย่างหนึ่ง) เพื่อแสดงข้อความอื่นที่พึงถือเอาเหมือนข้อความแรกที่กล่าวมาก่อน

---

[๔๕๘] รูป.ฏีกา ๓/๒๘๗
[๔๕๙] องฺ.ติก. ๒๐/๑๖/๑๐๘

โดยทั่วไปพระพุทธองค์ทรงแสดงอนุปุพพีกถา คือ ทาน ศีล สวรรค์ โทษของกามคุณ ๕ และอานิสงส์ของการพ้นไปจากกามคุณ ๕ แก่ผู้ฟังเป็นลำดับแรก หลังจากนั้นจึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ ให้แก่ผู้ฟังที่มีจิตอ่อนโยนควรบรรลุธรรมได้[๔๖๐] ดังนั้น พระเถระจึงคุกคามให้กลัวนรกแล้วปลอบโยนให้แช่มชื่นด้วยสุขในสวรรค์ หลังจากนั้นจึงแสดงโทษของกามคุณ ๕ เป็นต้นแล้วสั่งสอนให้บรรลุมรรคผล การปลอบโยนด้วยสุขในสวรรค์นี้มิใช่เพื่อให้ผู้ฟังน้อมจิตไปในสวรรค์สมบัติ ดังข้อความ[๔๖๑]ว่า

> **พระเถระคุกคามให้กลัวนรกโดยกล่าวว่า พวกท่านจงเห็นผลของปฏิปทาอันแน่นอนก่อน แล้วปลอบโยนให้แช่มชื่นด้วยสุขในสวรรค์ตามนัยอนุปุพพีกถาของพระศาสดา ไม่ใช่ปลอบโยนด้วยสุขในสวรรค์โดยให้น้อมไปในสวรรค์สมบัติ**

อปัณณกปฏิปทา (ปฏิปทาอันแน่นอน) คือ ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความหลุดพ้นแน่นอน พบในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต อปัณณกสูตร[๔๖๒] มี ๓ ประการ คือ

๑. **อินทรีย์สังวร** การสำรวมอินทรีย์ หมายความว่า ภิกษุเห็นรูปารมณ์เป็นต้นทางทวาร ๖ แล้วไม่รับรู้สัณฐานของชายหญิง ไม่รับรู้บางส่วนของร่างกาย ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์เป็นต้นเพื่อไม่ให้เกิดความโลภหรือความโกรธครอบงำจิตได้

๒. **โภชเนมัตตัญญุตา** การรู้จักบริโภคพอประมาณ หมายความว่า ภิกษุพิจารณาแล้วบริโภคอาหารโดยแยบคายว่า เราบริโภคเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ได้ ไม่ใช่บริโภคเพื่อเล่นมัวเมา ประดับ หรือตกแต่ง เป็นต้น

๓. **ชาคริยานุโยค** การหมั่นเจริญสติ หมายความว่า ภิกษุเจริญสติอย่างต่อเนื่องไม่ให้เกิดนิวรณ์รบกวนจิต นั่งหรือเดินในเวลากลางวันและกลางคืนจนถึงปฐมยาม พักผ่อนเพียงสี่ชั่วโมงในมัชฌิมยาม แล้วตื่นมาปฏิบัติธรรมตั้งแต่ปัจฉิมยามเป็นต้นไป

การทำให้ถูกกำบัง

[๓๘๙] ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ต้องการทำให้ถูกกำบังย่อมทำที่สว่างให้มืด สิ่งที่เปิดเผยให้ถูกกำบัง

---

[๔๖๐] วิ.ม. ๔/๒๖/๒๑

[๔๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๘/๒๗

[๔๖๒] องฺ.ติก.๒๐/๑๖/๑๐๘

หรือสิ่งที่ปรากฏไม่ให้ปรากฏ กล่าวคือ ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้ประสงค์จะทำตนหรือผู้อื่นที่เปิดเผยหรืออยู่ในที่ใกล้ให้ไม่ปรากฏ จึงออกจากปาทกฌานแล้วน้อมนึกว่า "ที่สว่างนี้จงมืด สิ่งที่เปิดเผยนี้จงถูกกำบัง หรือสิ่งที่ปรากฏนี้จงไม่ปรากฏ" ครั้นทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานพร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง คนอื่นที่อยู่ใกล้ย่อมไม่เห็น[ตน] แม้ตัวเองถ้าไม่ต้องการจะเห็นก็มองไม่เห็น

> ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงเข้าอาโลกกสิณเพื่อเนรมิตแสงสว่างในการทำให้เปิดเผย ฉันใด
> พึงเข้านีลกสิณเพื่อเนรมิตที่มืดในการทำให้ถูกกำบัง ฉันนั้น[๔๖๓]

[๓๙๐] ถามว่า : ใครเคยทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคเคยทำ กล่าวคือ พระผู้มีพระภาคทรงทำยสกุลบุตรผู้นั่งอยู่ใกล้มิให้บิดาพบเห็น[๔๖๔] เช่นเดียวกันนี้ พระผู้มีพระภาคทรงต้อนรับพระมหากัปปินะตลอดทางไกล ๑๒๐ โยชน์ โปรดให้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล และโปรดอำมาตย์พันคนของท้าวเธอให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล เมื่อพระนางอโนชาเทวีพร้อมทั้งหญิงบริวารหนึ่งพันคนมาตามทางพระมหากัปปินะนั้น แม้มานั่งอยู่ใกล้ พระพุทธองค์ก็ทำมิให้เห็นพระราชาพร้อมทั้งบริวาร ครั้นพระนางทูลถามว่า พระองค์ทอดพระเนตรเห็นพระราชาไหมเพคะ ? จึงตรัสว่าพระนางจะแสวงหาพระราชาดีกว่า หรือแสวงหาตนดีกว่า พระนางกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่าเพคะ แล้วจึงประทับนั่งลง จึงทรงแสดงธรรมให้พระนางอโนชาเทวีพร้อมทั้งหญิงบริวารหนึ่งพันคนดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล เหล่าอำมาตย์ดำรงอยู่ในอนาคามิผล และพระราชาดำรงอยู่ในอรหัตตผล[๔๖๕]

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระมหินทเถระผู้ทำให้พระราชา (พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ) ไม่แลเห็นชนที่เหลือ[คือภิกษุ]ที่มากับตนในวันมาถึงเกาะลังกา ก็ได้ทำปฏิหาริย์[คือการทำให้ถูกกำบัง]นี้เหมือนกัน[๔๖๖]

---

[๔๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๘๙/๒๗

[๔๖๔] วิ.ม. ๔/๒๗/๒๑-๒

[๔๖๕] ขุ.ธ.อ. ๑/๗๙/๔๑๘-๑๙, องฺ.เอกก.อ. ๑/๒๓๑/๒๘๖

[๔๖๖] วิ.มหา.อ. ๑/๖๗

ความหมายอีกอย่างหนึ่งของฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทั้งสอง

[๓๙๑] อีกอย่างหนึ่ง ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทุกอย่างที่ปรากฏ ชื่อว่า การทำให้เปิดเผย ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทุกอย่างที่ไม่ปรากฏ ชื่อว่า การทำให้ถูกกำบัง

ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏ คือ ปรากฏทั้งฤทธิ์และผู้แสดงฤทธิ์ พึงแสดงยมกปาฏิหาริย์เป็นตัวอย่าง จะเห็นได้ว่า ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ดังกล่าว ฤทธิ์และผู้แสดงฤทธิ์ทั้งสองอย่างปรากฏ ตามพระบาลีนี้ว่า

> อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริยํ กโรติ อสาธารณํ สาวเกหิ. อุปริมกายโต อคฺคิกฺขนฺโธ ปวตฺตติ, เหฏฺฐิมกายโต อุทกธารา ปวตฺตติ.[๔๖๗]
>
> พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์อันไม่เนื่องด้วยพระสาวก คือ ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง

ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ คือ ปรากฏเพียงฤทธิ์ แต่ไม่ปรากฏผู้แสดงฤทธิ์ พึงแสดงด้วยมหกสูตร[๔๖๘] และพรหมนิมันตนิกสูตร[๔๖๙] จะเห็นได้ว่า ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ดังกล่าว ปรากฏเพียงฤทธิ์ของท่านพระมหกะและพระผู้มีพระภาค แต่ไม่ปรากฏผู้แสดงฤทธิ์

> คำว่า ปากฏะ (ปรากฏ) คือ ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์
>
> คำว่า ปากฏปาฏิหาริย์ คือ ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์
>
> คำว่า อปากฏะ คือ ไม่ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์
>
> คำว่า อปากฏปาฏิหาริย์ คือ ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏผู้ทรงฤทธิ์
>
> โดยแท้จริงแล้ว ความต่างกันนั้นมีได้โดยผู้ทรงฤทธิ์ปรากฏหรือไม่ปรากฏ ไม่ใช่ต่างกันโดยปาฏิหาริย์ เพราะปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏนั้นหามีไม่[๔๗๐]

ดังข้อความว่า

> เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมนฺตํ มหกํ เอตทโวจ "สาธุ

---

[๔๖๗] ขุ.ป. ๓๑/๑๑๖/๑๒๘-๒๙

[๔๖๘] สํ.สฬา. ๑๘/๓๔๖/๒๖๓

[๔๖๙] ม.มู. ๑๒/๕๐๑/๔๔๒

[๔๗๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๑/๒๗

เม ภนฺเต อยฺโย มหโก อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อิทฺธิปาฏิหาริยํ ทสฺเสตูติ. เตน หิ ตฺวํ คหปติ อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสหีติ. "เอวํ ภนฺเตติ โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมโต มหกสฺส ปฏิสฺสุตฺวา อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสสิ. อถ โข อายสฺมา มหโก วิหารํ ปวิสิตฺวา ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาสิ, ยถา ตาลจฺฉิคฺคเฬน จ อคฺคฬนฺตริกาย จ อจฺจิ นิกฺขมิตฺวา ติณานิ ฌาเปสิ, อุตฺตราสงฺคํ น ฌาเปสิ.[๔๗๑]

จิตตคหบดีนั่งในที่สมควรแล้วเรียนท่านพระมหกะว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมขอโอกาส ขอพระคุณเจ้ามหกะโปรดแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์แก่โยมด้วยเถิด" พระมหกะกล่าวว่า "คหบดี ถ้าอย่างนั้น ท่านจงให้ปูผ้าห่มที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้" จิตตคหบดีรับคำของท่านมหกะแล้วปูผ้าห่มที่ระเบียงเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้ ครั้นแล้วท่านพระมหกะเข้าไปสู่วิหารแล้วบันดาลฤทธิ์ให้เป็นเปลวไฟพุ่งออกมาทางช่องลูกดาลและกลอนประตู ทำให้หญ้าไหม้ แต่ผ้าห่มไม่ไหม้

ในคำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อิทฺธิปาฏิหาริยํ (อิทธิปาฏิหาริย์ที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์) ธรรมของมนุษย์ คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ ส่วนธรรมที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ (อุตตริมนุสสธรรม) คือ มหัคคตธรรมอันได้แก่รูปฌานและอรูปฌาน และโลกุตตรธรรมคือมรรค ผล นิพพาน ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงอิทธิปาฏิหาริย์เป็นหลัก

คำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุสฺสานํ ธมฺโม มนุสฺสธมฺโม = ธรรมของมนุษย์ ชื่อว่า มนุสสธรรม (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อุตฺตริ มนุสฺสธมฺมา อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม = ธรรมที่วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ชื่อว่า อุตตริมนุสสธรรม (อยุตตัตถสมาส)

โดยทั่วไปตัปปุริสสมาสมีรูปวิเคราะห์ที่บทหน้าลงทุติยาวิภัตติเป็นต้น ส่วนบทหลังลง

---

[๔๗๑] สํ.สฬา. ๑๘/๓๔๖/๒๖๔

ปฐมาวิภัตติ เช่น ภูมึ คโต ภูมิคโต (ผู้ไปสู่แผ่นดิน ชื่อว่า ภูมิคตะ) แต่มีตัปปุริสสมาสอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า อยุตตัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน โดยมีบทหน้าลงปฐมาวิภัตติ แต่บทหลังลงทุติยาวิภัตติเป็นต้น เช่น ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ (ผู้เห็นแล้วในกาลก่อน ชื่อว่า ทิฏฐปุพพะ) พบในตัวอย่าง[๔๗๒]ว่า ทิฏฺฐปุพฺพา ตถาคตํ (ผู้เคยเห็นพระตถาคต)

ดังข้อความว่า

ตถา ทิฏฺโฐ ปุพฺพนฺติ ทิฏฺฐปุพฺโพ ตถาคตํ.[๔๗๓]

ผู้เห็นพระตถาคตในกาลก่อน ชื่อว่า ทิฏฐปุพพะ (ผู้เคยเห็นพระตถาคต) พึงทราบเหมือนอย่างนั้น [คือเป็นอยุตตัตถสมาสเหมือนที่กล่าวมาแล้ว]

อถ ขฺวาหํ ภิกฺขเว ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาสึ "เอตฺตาวตา พฺรหฺมา จ พฺรหฺมปริสา จ พฺรหฺมปาริสชฺชา จ สทฺทญฺจ เม โสสฺสนฺติ, น จ มํ ทกฺขิสฺสนฺตีติ อนฺตรหิโต อิมํ คาถํ อภาสึ.[๔๗๔]

ภเว วาหํ ภยํ ทิสฺวา ภวญฺจ วิภเวสินํ
ภวํ นาภิวทึ กิญฺจิ นนฺทิญฺจ น อุปาทิยึ.[๔๗๕]

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้น เราบันดาลฤทธิ์เช่นนั้นด้วยคิดว่า พกพรหม พรหมบริษัทและพรหมปาริสัชชะ จงได้ยินเสียงเรา แต่ไม่เห็นตัวเรา ด้วยฤทธิ์เพียงเท่านี้ เราอันตรธานไปแล้วกล่าวคาถานี้ว่า—

เราเห็นภัย[มีชาติและชราเป็นต้น]ในภพ (โลก ๓) และเห็นการเกิดขึ้นของสัตว์โลกผู้แสวงหาวิภพ (นิพพาน) แล้ว จึงไม่ยึดมั่น[ด้วยตัณหาและทิฏฐิ]ในภพใดภพหนึ่ง (โลก ๓ และสัตว์โลกในโลก ๓) และไม่ยึดติดตัณหาที่พอใจภพ

[๔๗๒] วิ.มหา.อ. ๑/๓๒
[๔๗๓] รูป. ๓/๓๔๗
[๔๗๔] ม.มู. ๑๒/๕๐๔/๔๔๗

ฤทธิ์ผ่านสิ่งกีดขวาง

[๓๙๒] ในคำว่า ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเส (เดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้เหมือนเดินในที่ว่างก็ได้) นี้ คำว่า ติโรกุฏฺฏํ แปลว่า นอกฝา ความหมายคือ ส่วนภายนอกแห่งฝา

คำอื่น[คือ ติโรปาการํ (นอกกำแพง) ติโรปพฺพตํ (นอกภูเขา)] ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า กุฏฺโฏ (ฝา) นี้เป็นชื่อของฝาเรือน

ฉบับฉัฏฐสังคีติมักพบรูปว่า กุฏฺฏ ในคัมภีร์ต่างๆ แต่ฉบับไทยทั่วไปพบรูปว่า กุฑฺฑ ทั้งสองรูปถือว่าถูกต้อง เพราะ กุฏฺฏ มาจาก กุฏ ธาตุ (เฉทเน = ตัด) + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ส่วน กุฑฺฑ มาจา กุฑ ธาตุ (เฉทเน = ตัด) + ณฺย ปัจจัยเช่นเดียวกัน โดยคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาและฎีกาได้กล่าวถึง กุฏฺฏ ศัพท์ว่า

กุฏฺฏํ ตุ ภิตฺติ นารี'ถ.[๔๗๕]

ฝา, ผนัง (๒ ศัพท์) : กุฏฺฏ, ภิตฺติ เป็นอิตถีลิงค์

ทฺวยํ เคหาทิโน มตฺติเกฏฺฐกาทิมยภิตฺติยํ. กุฏ เฉทเน, กุฏติ ฉินฺทติ มคฺคนฺติ กุฏฺฏํ.[๔๗๖]

คำทั้งสองศัพท์เป็นไปในผนังทำด้วยดินเหนียวและอิฐเป็นต้นของเรือนเป็นต้น กุฏ ธาตุในความหมายว่า ตัด สิ่งที่ตัดทาง ชื่อว่า กุฏฺฏะ

อย่างไรก็ตาม อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับวิสุทธาราม คำอธิบายคาถา ๒๐๔) ได้กล่าวว่า กุฑฺฑ ศัพท์ก็มีได้เช่นกัน อีกทั้งวิสุทธารามปิฏกอภิธาน (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๕) ได้กล่าวว่า กุฑฺฑ ศัพท์ มาจาก กุฑ ธาตุ + ณฺย ปัจจัย ดังนั้น กุฑฺฑ ศัพท์จึงสมควรเหมือน กุฏฺฏ ศัพท์

คำว่า ปากาโร (กำแพง) คือ กำแพงล้อมเรือน วัด หรือหมู่บ้านเป็นต้น

คำว่า ปพฺพโต (ภูเขา) คือ ภูเขาดินหรือภูเขาหิน

---

[๔๗๕] อภิธาน. -/๒๔๐

[๔๗๖] อภิธาน.ฎีกา -/๒๔๐

คำว่า อสชฺชมาโน (ทะลุ) หมายความว่า ไม่ติดขัด

คำว่า เสยฺยถาปิ อากาเส แปลว่า เหมือนเดินในที่ว่าง

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะไปตามที่กล่าวมาแล้วนี้ เข้าฌานอากาสกสิณแล้วออก[จากฌาน] น้อมนึกถึงฝา กำแพง หรือภูเขาแห่งหนึ่งในภูเขาสิเนรุหรือภูเขาจักรวาล[ให้เป็นที่ว่าง] ครั้นทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานว่า "จงเป็นที่ว่าง" ก็จะกลายเป็นที่ว่างทันที ฝา กำแพง และภูเขาย่อมมีโพรงสำหรับผู้ต้องการจะลงล่างหรือขึ้นบน และมีช่องสำหรับผู้ต้องการจะเดินทะลุไป ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นเดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาที่มีช่องโพรงดังกล่าวได้

> คำว่า สุสิโร (โพรง) และ ฉิทฺโท (ช่อง) กล่าวไว้เป็นปุงลิงค์โดยมองหาศัพท์ว่า ปาการ และ ปพฺพต, โพรง คือ ช่องว่างที่เป็นไปทางด้านสูง ส่วนช่องคือช่องว่างที่เป็นไปด้านขวาง[๔๗๗]

โดยทั่วไปคำว่า สุสิร และ ฉิทฺท มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ดังข้อความว่า

อโธภุวนํ ปาตาลํ นาคโลโก รสาตลํ
รนฺธํ ตุ วิวรํ ฉิทฺทํ กุหรํ สุสิรํ พิลํ.

สุสิ'ตฺถี ฉิคฺคลํ โสพฺภํ สจฺฉิทฺเท สุสิรํ ติสุ
ถิยํ ตุ กาสุ อาวาโฏ สปฺปราชา ตุ วาสุกี.[๔๗๘]

โลกบาดาล, นาคพิภพ (๔ ศัพท์) : อโธภุวน, ปาตาล, นาคโลก, รสาตล

ช่อง, โพรง (๙ ศัพท์) : รนฺธ, วิวร, ฉิทฺท, กุหร, สุสิร, พิล, สุสิ เป็นอิตถีลิงค์, ฉิคฺคล, โสพฺภ, สุสิร ศัพท์เป็นไตรลิงค์เมื่อเป็นไปในวัตถุอันมีช่องโพรง

บ่อ,หลุม (๒ ศัพท์) : กาสุ เป็นอิตถีลิงค์, อาวาฏ

พญานาควาสุกี (๒ ศัพท์) : สปฺปราช, วาสุกี

---

[๔๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๒/---

[๔๗๘] อภิธาน. ๒/๖๔๙-๕๐

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งบทที่มีเพศประจำศัพท์แน่นอนอาจเปลี่ยนจากเพศเดิมของตนได้ตามเนื้อความที่กล่าวถึง ดังเช่นในที่นี้กล่าวถึงศัพท์ปุงลิงค์คือ ปาการ และ อากาส จึงใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า สุสิโร และ ฉิทฺโท การใช้คำตามลักษณะนี้เรียกว่า วิปัลลาสนัย คือ การเปลี่ยนจากรูปเดิมตามกฎทั่วไป มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้คำสละสลวยหรือรักษาคณะฉันท์ ดังข้อความว่า

ลิงฺควิภตฺติวจนกาลปุริสกฺขรานํ วิปลฺลาโส.[๔๗๙]

การเปลี่ยนลิงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษรย่อมมีได้

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีได้ประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

ลิงฺควิภตฺติวจน- **กาลปุริสกฺขรสฺส จ**
วเสนปิ วิปลฺลาโส **ฉพฺพิโธติ ปวุจฺจติ.**[๔๘๐]

วิปัลลาสนัยมีกล่าว ๖ ประเภทโดยเนื่องด้วยลิงค์ วิภัตติ พจน์ กาล บุรุษ และอักษร

วิปัลลาสนัยแบ่งออกเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. **ลิงควิปัลลาส** เปลี่ยนลิงค์ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นปุงลิงค์ ก็ประกอบอิตถีลิงค์ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือปุงลิงค์เท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

ปทุมํ ชาลิโน เทหิ **กุมุทํ ปน กุมาริยา**
มาลิเน ปสฺส นจฺจนฺเต **สิวิ ปุตฺตานิ อวฺหย.**[๔๘๑]

ขอพระองค์โปรดประทานดอกปทุมให้พ่อชาลี ประทานดอกโกมุทให้กุมารี พระองค์จะได้ทอดพระเนตรพระกุมารทั้งหลาย ผู้ทรงประดับดอกไม้ฟ้อนรำอยู่ ข้าแต่พระเจ้ากรุงสีพี ขอพระองค์โปรดตรัสเรียกพระโอรสทั้งหลายมาเถิด

แม้ควรจะกล่าวเป็นปุงลิงค์ว่า ปุตฺเต เพราะ ปุตฺต ศัพท์เป็นปุงลิงค์ ก็ประกอบนปุงสก-

---
[๔๗๙] นีติ.สุตฺต. ๓/๖๗๒
[๔๘๐] สทฺท.ชาลินี ๗๒
[๔๘๑] ขุ.ชา. ๒๘/๒๒๓๕/๓๖๔

ลิงค์เพื่อรักษาคณะฉันท์ว่า ปุตฺตานิ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือปุงลิงค์เท่านั้น ดังนั้น คำว่า ปุตฺตานิ จึงเป็นลิงควิปัลลาส คือ เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์

๒. **วิภัตติวิปัลลาส** เปลี่ยนวิภัตติ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นสัตตมีวิภัตติ ก็ประกอบทุติยาวิภัตติ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือสัตตมีวิภัตติเท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

เอกํ สมยํ ภควา อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ.[๔๘๒]

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป

แม้ควรจะกล่าวเป็นสัตตมีวิภัตติว่า เอกสฺมึ สมเย ก็ประกอบทุติยาวิภัตติว่า เอกํ สมยํ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือสัตตมีวิภัตติเท่านั้น ดังนั้น คำว่า เอกํ สมยํ จึงเป็นวิภัตติวิปัลลาส (กฎเปลี่ยนอรรถของวิภัตติที่กล่าวไว้ในการกกัณฑ์ทั้งหมดนับเข้าในวิภัตติวิปัลลาสนี้)

๓. **วจนวิปัลลาส** เปลี่ยนพจน์ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ ก็ประกอบพหูพจน์ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือเอกพจน์เท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

อุเปตํ อนฺนปาเนหิ นจฺจคีเตหิ จูภยํ
นชฺโช จานุปริยายติ นานาปุปฺผทุมายุตา.[๔๘๓]

วิมานบริบูรณ์ด้วยข้าวและน้ำ งดงามด้วยการฟ้อนรำขับร้องทั้ง ๒
แม่น้ำสายหนึ่งประกอบด้วยดอกไม้และแมกไม้นานาชนิดเวียนรอบอยู่

คำว่า นชฺโช ในคาถาข้างต้นเป็นรูปพหูพจน์ ไม่สอดคล้องกับกริยาคุมพากย์ที่เป็นเอกพจน์ว่า อนุปริยายติ (เวียนรอบอยู่) ดังนั้น คำว่า นชฺโช จึงเป็นวจนวิปัลลาส คือ แม้ควรจะกล่าวเป็นเอกพจน์ว่า นที ตามกริยาคุมพากย์คือ อนุปายายติ ก็ประกอบพหูพจน์ว่า นชฺโช แต่สิ่งที่มุ่งหมายคือเอกพจน์เท่านั้น ดังนั้น คำว่า นชฺโช จึงเป็นวจนวิปัลลาส คือ เปลี่ยนจากรูปเอกพจน์เป็นพหูพจน์ ดังข้อความว่า

---

[๔๘๒] ที.สี. ๙/๑/๑

[๔๘๓] ขุ.ชา. ๒๘/๕๓๗/๑๘๒

ตตฺถ นชฺโชติ เอกา นที.[๔๘๔]

ในพากย์นั้น คำว่า นชฺโช แปลว่า แม่น้ำสายหนึ่ง

ตัวอย่างของวจนวิปัลลาสอีกอย่างหนึ่ง คือคำว่า ชยมงฺคลานิ ในบทสวดชัยมงคลคาถา[๔๘๕] กล่าวคือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า ชยมงฺคลํ ตามกริยาคุมพากย์ว่า ภวตุ ก็กล่าวเป็นรูปพหูพจน์ว่า ชยมงฺคลานิ เพื่อรักษาคณะฉันท์ให้ครบ ๑๔ พยางค์

๔. **กาลวิปัลลาส** เปลี่ยนกาล เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นอดีตกาล ก็ประกอบอนาคตกาล แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออดีตกาลเท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ
คหการํ คเวสนฺโต ทุกฺขา ชาติ ปุนปฺปุนํ.[๔๘๖]

เมื่อแสวงหาไม่พบนายช่างผู้สร้างเรือน เราได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารนับชาติไม่ถ้วน การเกิดแล้วเกิดอีกเป็นทุกข์

กิริยาท่องเที่ยวในสังสารวัฏเป็นอดีตกาล แต่พระพุทธองค์ทรงประกอบภวิสสันตีวิภัตติเพื่อแสดงกาลดังกล่าว การแสดงในลักษณะนี้จัดเป็นกาลวิปัลลาส คือ การเปลี่ยนกาล หมายความว่า เมื่อควรจะกล่าวเป็นอดีตกาล ก็ประกอบอนาคตกาล แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออดีตกาลเท่านั้น ที่จริงแล้วคำว่า สนฺธาวิสฺสํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ธาวุ ธาตุ (มชฺชนชเวสุ = ลูบคลำและแล่นไป) + สฺสํ ภวิสสันตีวิภัตติ แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงใช้เป็นอดีตกาลว่า สนฺธาวึ เพราะทรงประสงค์จะใช้เป็นกาลวิปัลลาสนั่นเอง ดังข้อความว่า

อตีเตปิ ภวิสฺสนฺตี ตํกาลวจนิจฺฉยา
"อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสนฺติอาทิสุ.[๔๘๗]

ลงภวิสสันตีแม้ในอดีตกาล เพราะต้องการจะแสดงอดีตกาลนั้น สมจริงดังตัวอย่างว่า อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ (เราได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารนับชาติไม่ถ้วน) เป็นต้น

---

[๔๘๔] ขุ.ชา.อ. ๙/๕๓๗/๑๙๕

[๔๘๕] พระปริตรธรรม ๔๐

[๔๘๖] ขุ.ธ. ๒๕/๑๕๓/๔๔

[๔๘๗] รูป. ๖/๔๗๓

กาลพฺยตฺตโย วา เอโส. ภวนฺเตว หิ กาลนฺตเรปิ ตฺยาทโย พหุลกา. สนฺเตสุ ปริคูหามิ, กายสฺส เภทา อภิสมฺปรายํ สหพฺยตํ คจฺฉติ วาสวสฺส, อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ, อติเวลํ นมสฺสิสฺสนฺติ.[๔๘๘]

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นการเปลี่ยนกาล โดยแท้จริงแล้ว ติ วิภัตติเป็นต้นจำนวนมากย่อมลงแม้ในกาลอื่นได้แน่นอน เช่น

- สนฺเตสุ ปริคูหามิ (เมื่อของถวายทานมีอยู่ เราซ่อนไว้แล้ว)
- กายสฺส เภทา อภิสมฺปรายํ สหพฺยตํ คจฺฉติ วาสวสฺส (ย่อมถึงความเป็นสหายของท้าววาสพในภพต่อไปเพราะร่างกายแตกดับ)
- อเนกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ (เราได้ท่องเที่ยวไปสู่สงสารสิ้นชาติเป็นอันมาก)
- อติเวลํ นมสฺสิสฺสํ (เรานอบน้อมแล้วจนเกินเวลา)

อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๐๓) กล่าวว่า คาถายมตีตตฺเถ อิมิสฺสํ (แปลง อึ ในอรรถอดีต เป็น อิสฺสํ ในคาถา) ตามมตินี้ให้แปลง อึ อัชชตนีวิภัตติเป็น อิสฺสํ จึงถือว่าไม่ใช่กาลวิปัลลาส แต่ลง อึ วิภัตติแล้วแปลงเป็น อิสฺสํ ด้วยสูตรข้างต้น

๕. **ปุริสวิปัลลาส** เปลี่ยนบุรุษ เช่น เมื่อควรจะกล่าวเป็นอุตตมบุรุษ ก็ประกอบปฐมบุรุษ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออุตตมบุรุษเท่านั้น เป็นต้น ดังตัวอย่างว่า

ปุตฺตํ ลเภถ วรทํ ยาจโยคํ อมจฺฉรึ
ปูชิตํ ปฏิราชูหิ กิตฺติมนฺตํ ยสสฺสินํ.[๔๘๙]

หม่อมฉัน (พระนางผุสดี) พึงได้โอรสผู้ให้สิ่งที่ประเสริฐ ประกอบความเกื้อกูลในยาจก มิได้ตระหนี่ ซึ่งพระราชาทุกประเทศบูชา มีเกียรติยศบริวาร

คำว่า ลเภถ ในประโยคข้างต้น ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลภ ธาตุ (ลาเภ = ได้) + อ ปัจจัย + เอถ สัตตมีวิภัตติ ปฐมบุรุษ แม้ผู้กล่าวควรจะกล่าวอุตตมบุรุษว่า ลเภยฺยํ (หม่อมฉันพึงได้) โดยลง เอยฺยํ วิภัตติ ก็ประกอบปฐมบุรุษว่า ลเภถ แต่สิ่งที่มุ่งหมายคืออุตตมบุรุษเท่านั้น ดังนั้น คำนี้จึงเป็นปุริสวิปัลลาส ดังข้อความว่า

---

[๔๘๘] โมคฺ.ปญฺจิกา. ๖/๑

[๔๘๙] ขุ.ชา. ๒๘/๑๖๖๑/๖๑๗

ลเภถาติ ลเภยฺยํ.[๔๙๐]

คำว่า ลเภถ แปลว่า [หม่อมฉัน]พึงได้

จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบายปฐมบุรุษคือ เอถ วิภัตติด้วยอุตตมบุรุษ คือ เอยฺยํ วิภัตติใน ลเภยฺยํ เพื่อแสดงปุริสวิปัลลาสดังกล่าว

๖. **อักขรวิปัลลาส** เปลี่ยนอักษร เช่น

สุคโต.[๔๙๑] (ผู้ตรัสดี)

คำว่า สุคต ในประโยคข้างต้น มาจาก สุ บทหน้า + คท ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เมื่อควรจะกล่าวเป็นรูปว่า สุคท (ผู้ตรัสดี) ก็ประกอบรูปว่า สุคต ด้วยการแปลง ท เป็น ต จึงเป็นอักขรวิปัลลาส (สมฺมา คทตีติ สุคโต = ผู้ตรัสโดยชอบ ชื่อว่า สุคตะ) ดังข้อความว่า

สมฺมา เจส คทติ ยุตฺตฏฺฐาเน ยุตฺตเมว วาจํ ภาสตีติ สมฺมา คทตฺตาปิ สุคโต.[๔๙๒]

นอกจากนั้น พระองค์ตรัสโดยชอบ คือ ตรัสวาจาที่สมควรในฐานะอันสมควร ดังนั้น จึงทรงพระนามว่า พระสุคต เพราะตรัสโดยชอบ

เอตฺถ ปน ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา “สุคโตติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๔๙๓]

พึงทราบว่าแปลง ท เป็น ต ในบทนี้ จึงกล่าวว่า สุคโต

โต ทสฺส. ตถาคโต, สุคโต, กุสีโต.[๔๙๔]

แปลง ท เป็น ต เช่น ตถาคโต = ตถาคโท (ผู้ตรัสเหมือนอย่างนั้น), สุคโต = สุคโท (ผู้ตรัสดี), กุสีโต = กุสีโท (ผู้จมลงอย่างน่ารังเกียจ, คนเกียจคร้าน

นอกจากนั้น โมคคัลลานนิสสัยอ้างข้อความจากคัมภีร์มาคธิกสัททกลิกาว่า วิปัลลาสดังกล่าวมีมากกว่า ๖ ประการตามที่กล่าวมาแล้ว ดังข้อความ[๔๙๕]ว่า

---

[๔๙๐] ขุ.ชา.อ. ๑๐/๑๖๖๑/๒๙๓
[๔๙๑] วิ.มหา. ๑/๑/๑
[๔๙๒] วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๐๘
[๔๙๓] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๒๙๘
[๔๙๔] นีติ.สุตฺต. ๑/๗๓
[๔๙๕] โมคฺ.นิสสัย ๒/๒๙๘

พฺยตฺตโย วิภตฺติ-วจน-ลิงฺค-สร-พฺยญฺชน-จิติ-การิย-กาล-การก-ปุริสานํ พหุลํ.

การเปลี่ยนแปลงของวิภัตติ, พจน์, ลิงค์, สระ, พยัญชนะ, เหตุ, ผล, กาล, การก และบุรุษ มีได้มากมาย

พระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "อาวุโส การเข้าฌานอากาสกสิณมีประโยชน์อย่างไร ? ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ต้องการนิมิตช้างม้าเป็นต้นต้องเข้ากสิณช้างกสิณม้าเป็นต้นหรือ ? การทำบริกรรมในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ เป็นหลักสำคัญมิใช่หรือ ดังนั้น สิ่งที่ต้องการทุกอย่างจึงมีได้"

ข้อความว่า ''การทำบริกรรมในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง'' หมายความว่า การเข้าฌานในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วอธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ท่านแสดงเหตุในเรื่องนั้นว่า ''การเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ เป็นหลักสำคัญ'' ดังนั้น สิ่งที่ต้องการทุกอย่างย่อมสำเร็จเช่นนั้น ความหมายคือ การเข้าอาโปกสิณจำต้องปรารถนาในการผุดขึ้นหรือดำลงในแผ่นดิน แต่การเข้าปฐวีกสิณไม่จำต้องปรารถนาแน่นอนในการเนรมิตน้ำเป็นต้นให้เป็นดิน[๔๙๖]

คำว่า ปมาณํ (เป็นหลักสำคัญ) หมายถึง สาเหตุสำคัญที่ใช้ยืนยันความเห็นของผู้พูดโดยเป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์หรืออนุมานรู้ เป็นต้น ตามหลักตรรกศาสตร์ของสันสกฤต คัมภีร์นยายะกล่าวถึงวิธีใช้ ปมาณ ศัพท์อันเป็นสาเหตุที่ทำให้เข้าใจและตัดสินเนื้อความ ๔ อย่าง คือ

๑. **ปัจจักขะ** การรู้เห็นโดยประจักษ์

๒. **อนุมาน** การอนุมานรู้

๓. **อุปมานะ** การเปรียบ

๔. **สัททะ** หลักฐานอ้างอิงจากคัมภีร์

ดังข้อความว่า

ปจฺจกฺขานุมาโนปมาณสทฺทาะ ปมาณานิะ.[๔๙๗]

---

[๔๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๒/๒๘

[๔๙๗] นฺยายสุตฺต ๑/๑/๑

[ปจฺจกฺขานุมาโนปมานสทฺทา ปมาณานิ.]

ปัจจักขะ อนุมาน อุปมานะ และสัททะ เป็นหลักสำคัญ

ภิกษุทั้งหลายกล่าวแย้งว่า “ท่านขอรับ อากาสกสิณเท่านั้นปรากฏในพระบาลี จึงควรกล่าวถึงการเข้าอากาสกสิณนี้แน่นอน” [เพราะเป็นสิ่งที่เหมาะสม[๔๙๘]] ในเรื่องนั้นมีพระบาลีดังนี้

ปกติยา อากาสกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ. ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ- อากาโส โหตูติ. อากาโส โหติ. ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต เกนจิ อนาวเฏ อปริกฺขิตฺเต อสชฺชมานา คจฺฉนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ติโรกุฏฺฏํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ, เสยฺยถาปิ อากาเส.[๔๙๙]

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุอากาสกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมน้อมนึกภายนอกฝา กำแพง หรือภูเขา[ให้เป็นที่ว่าง] ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงเป็นที่ว่าง” ก็จะกลายเป็นที่ว่างทันที เธอเดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์เดินทะลุสถานที่ไม่ถูกสิ่งใดปิดกั้น ฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉันนั้น ย่อมเดินทะลุฝา กำแพง และภูเขาไปได้เหมือนเดินในที่ว่าง

คำว่า เอตํ (การเข้าอากาสกสิณนี้) เป็นต้น หมายความว่า ควรกล่าวถึงการเข้าอากาสกสิณนี้แน่นอนในการทำปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวางเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่เหมาะสม ดังนั้น จึงเป็นการย้ำข้อความ คือ การเปิดเผยสิ่งที่ถูกกำบังเป็นต้นด้วยอำนาจอากาสกสิณ, การแปลงกายจากคนเดียวเป็นหลายคนเป็นต้นด้วยอำนาจปฐวีธาตุ และข้อความที่กล่าวไว้ในปกิณณกนัยว่า บุคคลต้องการเนรมิตดินในอากาศหรือน้ำแล้วเดินไป เป็นต้น[๔๙๘]

---

[๔๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๒/๒๘

[๔๙๙] ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๑๙

ข้อความว่า "อากาสกสิณสมาบัติ" หมายความว่า จตุตถฌานสมาบัติที่บุคคลเจริญให้เกิดขึ้นในอากาสกสิณคือช่องว่าง[๕๐๐]

คำว่า ลาภี (ได้รับ, บรรลุ) มีรูปวิเคราะห์ในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๕๐๐] ว่า ลาโภ อสฺส อตฺถีติ ลาภี (ผู้มีการบรรลุ ชื่อว่า ลาภี) การลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตของบทนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงถึงการได้บรรลุอย่างชำนาญ ไม่เพียงแต่บรรลุตามธรรมดาเท่านั้น เพราะอัสสัตถิตัทธิตมักแสดงอติสยัตถะ คือ เนื้อความอันยิ่งกว่าปกติ ดังข้อความว่า

> สธโน ปุริโส, ธนวา ปุริโสติอาทโย สมาสตทฺธิตสทฺทา เยภุยฺเยน อติสฺสยตฺถทีปกา โหนฺติ. น หิ อปฺปเกน ธเนน ตถา โวหรนฺติ.[๕๐๑]
>
> บทสมาสและตัทธิตมีคำว่า สธโน ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์), ธนวา ปุริโส (บุรุษผู้มีทรัพย์) เป็นต้น มักแสดงเนื้อความอันยิ่งเป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้ว่า ชาวโลกไม่เรียกอย่างนั้น[ว่าเป็นผู้มีทรัพย์]ด้วยทรัพย์เล็กน้อย

คำว่า สธโน มาจาก สหธโน เป็นสหบุรพบทพหุพพีหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห ธเนน โย วตฺตตีติ สธโน = ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, ผู้มีทรัพย์

ส่วนคำว่า ธนวา มาจาก ธน ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธนํ อสฺส อตฺถีติ ธนวา = ผู้มีทรัพย์

ทั้งสองศัพท์กล่าวถึงบุคคลผู้มีทรัพย์ เพราะสมาสและตัทธิตมักแสดงเนื้อความอันยิ่งกว่าปกตินั่นเอง

ถามว่า : เมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไปอยู่ ถ้าภูเขาหรือต้นไม้ผุดขึ้นคั่นระหว่างทาง เธอต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกหรือ

ตอบว่า : การอธิษฐานอีกไม่ผิด เพราะการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีกย่อมเป็นเช่นกับการถือนิสสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์ [คือ อาจถือนิสสัยหลายครั้งได้] แต่ภิกษุนี้อธิษฐานว่า "จงเป็นที่ว่าง" จึงต้องเป็นที่ว่างทันที และด้วยกำลังอธิษฐานคราวแรกของเธอ การที่ภูเขาหรือ

---

[๕๐๐] ขุ.ป.อ. ๒/๑๑/๓๑๗

[๕๐๑] อนุทีปนี ๗/๒๐

ต้นไม้อื่นจักผุดขึ้นตามดินฟ้าอากาศคั่นระหว่างทาง มิใช่ฐานะที่จะมีได้ แต่เมื่อท่านผู้ทรงฤทธิ์อื่นเนรมิตไว้ การเนรมิตคราวแรกย่อมมีกำลังกว่า ดังนั้น ภูเขาและต้นไม้เป็นต้นของท่านผู้เนรมิตภายหลังอื่นจึงต้องเป็นไปข้างบนหรือข้างล่างของที่ว่างซึ่งถูกเนรมิตครั้งแรกนั้น

นิสสัยเป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง โดยภิกษุที่มีพรรษาต่ำกว่า ๕ พรรษาและยังไม่เข้าใจธรรมวินัยเป็นอย่างดีต้องถือนิสสัยจากอุปัชฌาย์ของตน หรือพระเถระผู้ใหญ่รูปอื่นในสำนักที่ตนอาศัยอยู่ ทั้งนี้เพื่อเปิดโอกาสให้ท่านว่ากล่าวสั่งสอนได้ พระเถระผู้สั่งสอนนี้ชื่อว่า นิสสยาจารย์ คือ อาจารย์ผู้เป็นที่พึ่งพิงอาศัย

ถ้าภิกษุยังไม่เข้าใจธรรมวินัยเป็นอย่างดี แม้จะมีพรรษา ๕ ขึ้นไปแล้วก็ต้องขอนิสสัยตลอดชีวิตของตน องค์ของผู้พ้นจากนิสสัยมี ๖ ข้อ คือ

๑. ท่องจำมาติกาทั้งสอง คือ ภิกขุปาติโมกข์และภิกขุนีปาติโมกข์ได้โดยอรรถและศัพท์ (คือ เข้าใจความหมายและท่องคำบาลีได้)

๒. ทรงจำพระสูตรได้ ๔ ภาณวารเพื่อแสดงธรรมในแต่ละปักษ์

๓. แนวแสดงธรรม ๑ อย่างที่เหมือนกับหมู่ธรรมคืออันธกวินทสูตรและมหาราหุโลวาทสูตรเพื่อแสดงธรรมแก่บริษัทที่มาฟังธรรม

๔. คำอนุโมทนา ๓ อย่างเพื่ออนุโมทนาในการถวายสังฆภัต งานมงคล และงานอวมงคล

๕. ข้อวินิจฉัยกรรมอันควรหรือไม่ควรเพื่อเข้าใจอุโบสถและปวารณาเป็นต้น

๖. การเจริญกรรมฐานอย่างหนึ่งที่มีอรหัตตผลเป็นที่สุดด้วยสมาธิหรือวิปัสสนาเพื่อปฏิบัติสมณธรรม

การถือนิสสัยนั้นอาจเป็นการสมาทานหลายครั้งก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าพระนิสสยาจารย์เดินทางไปค้างแรมสถานที่อื่น เมื่อท่านกลับมาก็ต้องขอนิสสัยซ้ำอีกเพราะถือว่านิสสัยขาดเนื่องจากการหลีกออกไปค้างคืน แม้ถ้าผู้ขอนิสสัยเดินทางไปค้างแรมในสถานที่อื่น เมื่อกลับมาสำนักก็ต้องขอนิสสัยซ้ำอีก

เรื่องนิสสัยมีกล่าวไว้ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค และอรรถกถา[๕๐๒]

---

[๕๐๒] วิ.ม. ๔/๘๓,๑๒๑/๙๑-๒,๑๓๓-๓๔, วิ.ม.อ. ๓/๘๓,๑๒๑/๔๓-๗,๑๐๑

คัมภีร์ขุททสิกขา[๕๐๓] ได้สรุปความจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถาเป็นคาถา ๕ บท ดังนี้

พฺยตฺตสฺส ปญฺจวสฺสสฺส นตฺถิ นิสฺสยการิยํ
ยาวชีวมฺปิ อพฺยตฺโต นิสฺสิโตเยว ชีวติ.

ภิกษุผู้ฉลาดมีพรรษาครบ ๕ ไม่ต้องถือนิสสัย แต่ผู้เขลาไม่ฉลาดต้องอยู่ถือนิสสัยตลอดชีพ

เอกํสํ จีวรํ กตฺวา ปคฺคณฺหิตฺวาน อญฺชลึ
อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา วเท ยาวตตียกํ.

"อาจริโย เม ภนฺเต โหหิ. อายสฺมโต นิสฺสาย วจฺฉามีติ.

ภิกษุพึงห่มจีวรเฉวียงบ่า ประคองอัญชลี นั่งกระโหย่งแล้วกล่าว ๓ ครั้งว่า

"ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงเป็นอาจารย์ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าอาศัยท่านผู้มีอายุแล้วจักอยู่"

ปกฺกนฺเต ปกฺขสงฺกนฺเต วิพฺภนฺเต วาปิ นิสฺสโย
มรณาณตฺตุปชฺฌาย- สโมธาเนหิ สมฺมติ.

นิสสัยย่อมระงับไปเพราะนิสสยาจารย์หลีกออก[จากวัดไปค้างคืนที่อื่น] ย้ายไปสู่ฝ่ายอื่น[คือเข้ารีดเดียรถีย์] ลาสิกขา เสียชีวิต ขับไล่ หรือภิกษุได้พบกับอุปัชฌาย์

นิสฺสาย น วเส'ลชฺชึ อปุพฺพํ ฐานมาคโต
อาคเม จตุปญฺจาหํ ญาตุํ ภิกฺขุสภาคตํ.

ภิกษุไม่ควรอยู่อาศัยพระอลัชชี เมื่อไปสู่สถานที่ใหม่ที่ไม่เคยอยู่ พึงรอคอยสี่หรือห้าวันเพื่อให้รู้จักภิกษุผู้เสมอกัน [คือเป็นลัชชีเหมือนกัน]

อทฺธิกสฺส คิลานสฺส คิลานุปฏฺฐกสฺส จ
ยาจิตสฺส อรญฺเญ วา สลฺลกฺขนฺเตน ผาสุกํ
สภาเค ทายเก'สนฺเต วสิตุํ ตาว ลพฺภติ.

---

[๕๐๓] ขุทฺท. ๒๓๐-๔

เมื่อไม่มีภิกษุผู้ให้นิสสัยที่เสมอกัน ภิกษุเดินทาง ภิกษุป่วย ภิกษุดูแลผู้ป่วยที่ถูกผู้ป่วยขอร้อง หรือภิกษุผู้อยู่สบายในป่า ก็อาจอยู่ได้ก่อน[โดยไม่ต้องขอนิสสัยตั้งแต่วันออกพรรษาถึงวันเพ็ญเดือน ๘]

การผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดิน

[๓๙๓] ในคำว่า ปถวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ (ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดิน) นี้ คำว่า อุมฺมุชฺชํ หมายถึง การผุดขึ้น

คำว่า นิมุชฺชํ หมายถึง การดำลง

คำว่า อุมมุชชนิมุชชะ คือ การผุดขึ้นหรือดำลง

คำว่า อุมฺมุชฺช ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + มุชฺช ธาตุ (โอสีทเน = ดำลง) + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ ส่วน นิมุชฺช ก็มีจากธาตุเดียวกัน ต่างกันที่อุปสรรคคือ นิ เป็นบทหน้าเท่านั้น

แม้ มุชฺช ธาตุจะมีความหมายว่า "ดำลง" แต่เมื่อมี อุ อุปสรรคอยู่หน้า จึงเปลี่ยนอรรถของธาตุเป็น "ผุดขึ้น" เหมือน ชิ ธาตุที่มีอรรถว่า ชนะ (ชเย = ชนะ) เมื่อมี ปรา อยู่หน้าก็เปลี่ยนเป็นอรรถว่า "แพ้" อุปสรรคประเภทนี้เรียกว่า ธาตวัตถพาธกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ

อนึ่ง บทอุปสรรคเป็นเพียงศัพท์แสดงเนื้อความที่มีอยู่แล้วให้ประจักษ์โดยไม่อาจแสดงเนื้อความใหม่ได้ ดังนั้น การกล่าวถึงอุปสรรคว่าเบียดเบียนอรรถของธาตุจึงเป็นการห้ามอรรถที่แสดงไว้ทั่วไปในคัมภีร์ธาตุ ทั้งนี้เพราะอุปสรรคได้แสดงอรรถอื่นที่แอบแฝงอยู่ในธาตุให้ปรากฏนั่นเอง ดังข้อความว่า

สนฺตเมว หิ นีลาทิ- วณฺณํ ทีปาทโย วิย
ธาตุสฺมึ สนฺตเมวตฺถํ อุปสคฺคา ปกาสกา.[๕๐๔]

อุปสรรคทั้งหลายย่อมแสดงอรรถที่มีอยู่ในธาตุนั้นแหละ เหมือนประทีปเป็นต้นที่แสดงสีเขียวเป็นต้นซึ่งมีอยู่ให้ปรากฏ

---

[๕๐๔] พา. ๘๔

ความจริงแล้วธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก อรรถของธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุนั้น ท่านแสดงไว้เฉพาะอรรถที่นิยมใช้มากเท่านั้นเพื่อให้ท่องจำได้ง่าย เพราะไม่อาจแสดงอรรถของธาตุทั้งหมดไว้ ดังข้อความในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตว่า

กฺริยาวาจิตฺวมาขฺยาตุํ ปฺรสิทฺโธรฺถะ ปฺรทรฺศิตะ
ปฺโยคโตนฺเย วิชฺเณยฺยา อเนการฺถา หิ ธาตวะ.
[กฺริยาวาจิตฺต'มาขฺยาตุํ ปสิทฺโธตฺโถ ปทสฺสิโต
ปโยคโตญฺเญ วิญฺเญยฺยา อเนกตฺถา หิ ธาตโว.][๕๐๕]

อรรถที่ประจักษ์[ของธาตุ] ท่านแสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุเป็นศัพท์แสดงกิริยา อรรถอื่นพึงทราบตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถมาก

อตฺถาติสยยุตฺตาปิ ธาตู โหนฺติ ยโต ตโต
ปโยคโต'นุคนฺตพฺพา อเนกตฺถา หิ ธาตโว.[๕๐๖]

แม้ธาตุทั้งหลายก็เป็นศัพท์ที่กอปรด้วยอรรถอันมาก ดังนั้นจึงควรทราบอรรถตามอุทาหรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นอเนก

เยเนกตฺถธรา จรนฺติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจ วเร
เตเนกตฺถธราว โหนฺติ สหิตา นานูปสคฺเคหิ เว
ธาตูนํ ปน เตสมตฺถปรมํ ขีณาสเว ปณฺฑิเต
วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามติยุเต โก สพฺพโส ภาสติ.[๕๐๗]

ธาตุเหล่าใดทรงอรรถไว้มากย่อมเป็นไปโดยประการต่างๆ ในพระดำรัสอันประเสริฐของพระนาถะ ธาตุเหล่านั้นเมื่อกอปรด้วยอุปสรรคต่างๆ ย่อมทรงอรรถไว้มากโดยแท้ อนึ่ง ยกเว้นบัณฑิตผู้สิ้นอาสวะแล้วผู้เพียบพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ใครจะแสดงอรรถอันยิ่งของธาตุเหล่านั้นได้เล่า

---
[๕๐๕] มุคฺธ.ฏีกา ๑/๑๐
[๕๐๖] นีติ.ธาตุ. ๕๑๗
[๕๐๗] นีติ.ธาตุ. ๕๑๗-๑๘

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะทำการผุดขึ้นหรือดำลงในแผ่นดินอย่างนั้น เข้าอาโปกสิณออก[จากฌาน]แล้วกำหนดว่า แผ่นดินในที่เพียงเท่านี้จงเป็นน้ำ ครั้นทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง แผ่นดินในที่ถูกกำหนดไว้ย่อมกลายเป็นน้ำทันที เธอจึงผุดขึ้นและดำลงในน้ำดังกล่าวได้ มีพระบาลีในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้

ปกติยา อาโปกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ. ปถวึ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ- อุทกํ โหตูติ. อุทกํ โหติ. โส ปถวิยา อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อุทเก อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ปถวิยา อุมฺมุชฺชนิมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเก.[๕๐๘]

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุอาโปกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมน้อมนึกถึงแผ่นดิน [ให้เป็นน้ำ] ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า "จงเป็นน้ำ" ก็จะกลายเป็นน้ำทันที เธอผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดิน[เนรมิต]ได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์ผุดขึ้นและดำลงในน้ำ ฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉันนั้น ย่อมผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินเหมือนในน้ำ

ไม่เพียงแต่จะดำลงและผุดขึ้นเท่านั้น ยังทำการอาบ ดื่ม ล้างหน้า และล้างสิ่งของเป็นต้นตามที่ตนปรารถนาจะทำได้อีกด้วย และมิใช่น้ำอย่างเดียว ถ้าต้องการเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้น ก็น้อมนึกให้สิ่งนั้นๆ เป็นสิ่งนี้ๆ เพียงเท่านี้ แล้วทำบริกรรมอธิษฐานอยู่ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานนั่นเอง เมื่อตักใส่ภาชนะ เนยใสก็คงเป็นเนยใส น้ำมันเป็นต้นก็คงเป็นน้ำมันเป็นต้น น้ำก็คงเป็นน้ำตามเดิม เธอต้องการจะให้น้ำนั้นเปียกก็เปียก ถ้าไม่ต้องการจะให้เปียกก็ไม่เปียก แผ่นดินนั้นเป็นน้ำเฉพาะท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น แต่คงเป็นแผ่นดินสำหรับชนที่เหลือ ในแผ่นดิน[ที่เนรมิตเป็นน้ำ]นั้น คนทั้งหลายเดินไปทางเท้า ไปด้วยยานพาหนะ หรือทำกสิกรรมเป็นต้นก็ได้ ถ้าภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้ปรารถนาว่าจงเป็นน้ำแม้แก่ชนเหล่านั้น ก็เป็นได้ตามปรารถนา แต่ครั้นล่วงกาลที่กำหนดไว้แล้ว สถานที่ซึ่งถูกกำหนดไว้อื่นจากน้ำตามธรรมดาในหม้อและบึงเป็นต้นตามปกติย่อมเป็นแผ่นดินตามเดิม

---

[๕๐๘] ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๒๐

วิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๖๕) อธิบายว่า เมื่อท่านผู้ทรงฤทธิ์อธิษฐานว่า "สิ่งนี้จงเป็นเนยใส" สิ่งนั้นย่อมกลายเป็นเนยใส และไม่ควรเข้าใจว่าเมื่อนำเนยใสไปใส่ในถ้วยแล้วเนยใสจะเปลี่ยนเป็นสิ่งเดิม แต่เนยใสยังคงเดิมตามที่ได้อธิษฐานไว้แต่คราวแรก

เดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยก

[๓๙๔] ในคำว่า อุทเกปิ อภิชฺชมาเน (บนน้ำโดยที่น้ำไม่แยก) หมายความว่า น้ำที่ถูกเหยียบแล้วทำให้จมลง เรียกว่า น้ำแยก น้ำตรงกันข้ามเรียกว่า น้ำไม่แยก ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะไปในน้ำที่ไม่แยกอย่างนั้น เข้าปฐวีกสิณออก[จากฌาน]แล้วกำหนดว่า น้ำในที่เพียงเท่านี้จงเป็นดิน ครั้นทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง น้ำในที่ถูกกำหนดไว้ย่อมกลายเป็นดินทันที เธอจึงไปในน้ำดังกล่าวได้ มีพระบาลีในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้

ปกติยา ปถวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ. อุทกํ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ- "ปถวี โหตูติ. ปถวี โหติ. โส อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อภิชฺชมานาย ปถวิยา คจฺฉนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ, เสยฺยถาปิ ปถวิยํ.[๕๐๙]

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุปฐวีกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมน้อมนึกถึงน้ำ[ให้เป็นดิน] ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า "จงเป็นดิน" ก็จะกลายเป็นดินทันที เธอเดินบนน้ำ[เนรมิต]โดยที่น้ำไม่แยก อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์เดินบนดินที่ไม่แยก ฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉันนั้น ย่อมเดินบนน้ำโดยที่น้ำไม่แยกเหมือนเดินบนแผ่นดิน"

ไม่เพียงแต่จะเดินไปเท่านั้น ยังทำอิริยาบถตามต้องการได้อีกด้วย และไม่เพียงแต่จะทำน้ำให้เป็นดินเท่านั้น ยังน้อมนึกอธิษฐานให้เป็นแก้วมณี ทองคำ ภูเขา และต้นไม้เป็นต้นตามต้องการตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้งหมดเป็นตามที่อธิษฐานนั่นเอง น้ำนั้นเป็นแผ่นดินเฉพาะท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น แต่คงเป็นน้ำสำหรับชนที่เหลือ ปลา เต่า และนกกาน้ำเป็นต้นย่อมเที่ยวไป

---

[๕๐๙] ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๒๐

ตามชอบใจ ถ้าภิกษุผู้ทรงฤทธิ์นี้ปรารถนาจะทำให้เป็นดินแม้แก่ชนเหล่าอื่น ก็กระทำได้ แต่จะกลายเป็นน้ำตามเดิมเมื่อล่วงกาลที่กำหนดไว้

นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ

[๓๙๕] คำว่า ปลฺลงฺเกน กมติ แปลว่า นั่งขัดสมาธิเหาะไป

คำว่า ปกฺขี สกุโณ (นกมีปีก) **หมายความว่า นกประกอบด้วยปีกทั้งสองข้าง**

นกปีกหักหรือยังไม่งอกปีกย่อมไม่อาจบินได้ ดังนั้น ในพระบาลีจึงกล่าวถึงนกโดยกล่าวระบุด้วยคำว่า ปกฺขี (มีปีก) **ว่า** ปกฺขี สกุโณ (นกมีปีก) **ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** ปกฺเขหิ ยุตฺตสกุโณ (นกประกอบด้วยปีกทั้งสองข้าง)[๕๑๐]

บทขยายหรือวิเสสนะในภาษาบาลีแบ่งออกเป็น ๒ ประเภทตามฐานะ คือ

๑. **ภูตกถนวิเสสนะ** บทวิเสสนะแสดงสิ่งที่มีจริงโดยไม่ห้ามสิ่งอื่น เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ), เสโต พโก (นกกระยางขาว), กุฏิลตุณฺฑิโล สุโว (นกแก้วมีจะงอยปากงอ), จิตฺรปกฺโข มยูโร (นกยูรมีปีกวิจิตร) ในที่บางแห่งใช้เป็น **ยถาภูตกถนวิเสสนะ**

๒. **พยวัจเฉทกวิเสสนะ** บทวิเสสนะที่ห้ามสิ่งอื่น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว), นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว), พุทฺธํ วิสุทฺธํ (พระพุทธเจ้าผู้หมดจดโดยพิเศษ)

ดังข้อความว่า

วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถนตฺถาย วา ปยุชฺชติ กโณฺห กาโก, เสโต พโกติ. กตฺถจิ อญฺญนิวตฺตนตฺถาย วา ปยุชฺชติ นีโล ปโฏ, นีลํ ปุปฺผนฺติ. อิธ ปน อญฺญ-นิวตฺตนตฺถายาติ ทสฺเสตุํ "ทุวิธานิ หิ สจฺจานีติอาทิมาห.[๕๑๑]

ชื่อว่าบทวิเสสนะย่อมถูกประกอบไว้เพื่อกล่าวสภาพที่มีจริงในที่บางแห่ง เช่น กโณฺห กาโก (กาดำ) เสโต พโก (นกกระยางขาว) ในบางที่ก็ถูกประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว) นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว) แต่บทวิเสสนะในที่นี้ว่า ปรมตฺถโต (โดยปรมัตถ์) ประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น[คือโดยสมมุติ]

---

[๕๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๕/๒๙

[๕๑๑] อนุฑีปนี ๑๒/๓๔

วฏฺฏมูลกมหาอวิชฺชาติ ตสฺสา อาทีนวทสฺสนตฺถํ ภูตกถนวิเสสนํ.[๕๑๒]

คำว่า วฏฺฏมูลกมหาอวิชฺชา (ความหลงอันยิ่งใหญ่ที่เป็นมูลเหตุของวัฏฏะ) เป็นบทขยายแสดงสิ่งที่มีจริง เพื่อแสดงโทษของอวิชชานั้น

ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ประสงค์จะไปอย่างนั้น เข้าปฐวีกสิณออก[จากฌาน]แล้ว ถ้าต้องการจะนั่งขัดสมาธิเหาะไป ต้องกำหนดสถานที่เท่าท่านั่งขัดสมาธิ ทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว ถ้าต้องการจะนอนเหาะไป ต้องกำหนดสถานที่เท่าเตียง ถ้าต้องการจะเดินเหาะไป ต้องกำหนดสถานที่เท่าหนทาง เมื่อกำหนดสถานที่ตามสมควรอย่างนี้แล้วจึงอธิษฐานว่า จงเป็นแผ่นดิน ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง จึงเป็นแผ่นดินทันที มีพระบาลีในเรื่องนั้นดังต่อไปนี้

อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณติ ปกติยา ปถวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ. อากาสํ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ- ปถวี โหตูติ. ปถวี โหติ. โส อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ติฏฺฐติปิ นิสีทติปิ เสยฺยมฺปิ กปฺเปติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต ปถวิยํ จงฺกมนฺติปิ ฯเปฯ เสยฺยมฺปิ กปฺเปนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ฯเปฯ เสยฺยมฺปิ กปฺเปติ.[๕๑๓]

คำว่า อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณ (นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศเหมือนนกบินไป) หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์ได้บรรลุปฐวีกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมน้อมนึกถึงอากาศ[ให้เป็นดิน] ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า "จงเป็นดิน" ก็จะกลายเป็นดินทันที เธอเดิน ยืน นั่ง หรือนอนบนอากาศกลางหาวได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์เดิน ยืน นั่ง หรือนอนบนแผ่นดินได้ฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ก็ฉันนั้น ย่อมเดิน ยืน นั่ง หรือนอนกลางอากาศได้

---

[๕๑๒] สํ.ส.ฏีกา ๑/๗๔/๑๔๕

[๕๑๓] ขุ.ป. ๓๑/๑๑/๔๒๐

คำว่า อากาเส อนฺตลิกฺเข (บนอากาศกลางหาว) **หมายความว่า บนอากาศที่เรียกว่ากลางหาว โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ไม่มีเครื่องปิดกั้นเรียกว่า อากาศ และผู้ทรงฤทธิ์นี้ไม่ได้ไปบนอากาศที่แผ่นดิน แต่ไปบนอากาศที่นกบินไปไม่ได้ อากาศเช่นนั้นเรียกในโลกว่า กลางหาว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** อากาเส อนฺตลิกฺเข (บนอากาศกลางหาว)[๕๑๔]

อนึ่ง ภิกษุผู้ต้องการจะเหาะไปในอากาศต้องเป็นผู้ได้บรรลุทิพยจักษุด้วย ทั้งนี้เพื่อให้เห็นอันตรายคือภูเขาหรือต้นไม้เป็นต้นที่เกิดจากดินฟ้าอากาศคั่นระหว่างทาง หรือสิ่งที่นาคและครุฑเป็นต้นริษยาเนรมิตขึ้น

ถามว่า : เมื่อเห็นภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นแล้วต้องทำอย่างไร

ตอบว่า : ต้องเข้าปาทกฌาน ออก[จากฌาน]แล้วทำการบริกรรมอธิษฐานว่า "จงเป็นที่ว่าง" แต่พระ[จูฬาภย]เถระกล่าวว่า อาวุโส การเข้าสมาบัติจะมีประโยชน์อะไร จิตของภิกษุนั้นตั้งมั่นอยู่แล้วมิใช่หรือ ดังนั้น สถานที่ทุกแห่งซึ่งเธออธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ก็ต้องเป็นที่ว่างแน่นอน แม้ท่านจะกล่าวไว้อย่างนั้น แต่ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวาง

ข้อความว่า "จิตของภิกษุนั้นตั้งมั่นอยู่แล้วมิใช่หรือ" หมายความว่า จิตของท่านผู้ทรงฤทธิ์ผู้ดำเนินไปด้วยปาฏิหาริย์เป็นจิตตั้งมั่นยิ่งนัก ความหมายคือ มิได้ซัดส่ายเหมือนในเวลาอื่น ข้อความนั้นเป็นเพียงความเห็นของพระเถระ ที่จริงแล้วท่านผู้ทรงฤทธิ์เข้าปฐวีกสิณฌานก่อนแล้วจึงอธิษฐานให้เป็นแผ่นดินไป แต่ในบัดนี้จำต้องปรารถนา [การเข้า]อากาสกสิณ จึงต้องเข้าอากาสกสิณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า กิญฺจาปิ (แม้ท่านจะกล่าวไว้อย่างนั้น) **เป็นต้น**[๕๑๕]

คำว่า ติโรกุฑฺฑปาริหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพํ (แต่ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวาง) **หมายความว่า ฝาเป็นต้นกลายเป็นที่ว่างด้วยการอธิษฐานว่า จงเป็นที่ว่าง ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวางฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์อธิษฐานภูเขาและต้นไม้เป็นต้นแม้ในเรื่องนี้แล้วทำให้เป็นที่ว่างไป**

---

[๕๑๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๕/๒๙

[๕๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๕/๓๐

> **ฉันนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า** ติโรกุฏฺฏปาริหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพํ (แต่ท่านผู้ทรงฤทธิ์พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวาง) **หมายความว่า ตามนัยที่กล่าวแล้วในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ผ่านสิ่งกีดขวางด้วยคำว่า** สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฏฺฐหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺส (เมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไปอยู่) **เป็นต้น คำนั้นแสดงว่าการที่ภูเขาหรือต้นไม้อื่นที่เกิดจากฤดูกาลเกิดขึ้นในระหว่าง ย่อมเป็นไปไม่ได้ด้วยแรงอธิษฐานที่เกิดขึ้นก่อนของภิกษุนั้น ดังนั้น อุปสรรคที่นาคเป็นต้นเนรมิตจึงไม่อาจทำอุปสรรคแก่การไปได้**[๕๑๖]

อีกอย่างหนึ่ง ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้ต้องได้บรรลุทิพยจักษุเพื่อเหาะลงในสถานที่เหมาะสม [อันสงัดจากชน[๕๑๖]] เพราะถ้าเธอเหาะลงในท่าน้ำหรือประตูบ้านอันไม่เหมาะสม เธอก็จะปรากฏแก่มหาชน[ว่าภิกษุนี้เหาะไปทางอากาศ] ดังนั้น เธอจึงแลเห็นด้วยทิพยจักษุ หลีกเลี่ยงสถานที่ไม่เหมาะสมแล้วลงในสถานที่เหมาะสม

ใช้มือจับต้องลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์

[๓๙๖] ในคำว่า อิเมปิ จนฺทิมสูริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเว ปาณินา ปรามสติ ปริมชฺชติ (ใช้มือจับต้องลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านี้ ที่มีฤทธานุภาพมาก) ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปบนท้องฟ้า ๔๒,๐๐๐ โยชน์ และมีอานุภาพมาก เพราะส่องสว่างทวีป ๓ ในขณะเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มาก เพราะโคจรไปบนท้องฟ้าและส่องสว่างอย่างนี้ และมีอานุภาพมาก เพราะความมีฤทธิ์มากนั่นเอง

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๕๑๗] อธิบายเรื่องที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มากและมีอานุภาพมากอีกอย่างหนึ่งว่า

> ทั้งสองอย่างมีฤทธิ์มาก เพราะครอบงำแสงสว่างอื่น [คือ ดวงจันทร์ครอบงำแสงสว่างอื่นในเวลากลางคืน ดวงอาทิตย์ครอบงำแสงสว่างอื่นในเวลากลางวัน] และ

---

[๕๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๕/๓๐

[๕๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๐

เพราะเห็นได้ยาก นอกจากนั้น ดวงอาทิตย์มีอานุภาพมากเพราะระงับความหนาวของเหล่าสัตว์ ดวงจันทร์มีอานุภาพมากเพราะระงับความร้อนของเหล่าสัตว์ และทั้งสองอย่างมีอานุภาพมาก เพราะทำให้พืชล้มลุก ต้นหญ้า และไม้เจ้าป่าเจริญเติบโต

คำว่า ทฺวาจตฺตาลีสโยชนสหสฺส (๔๒,๐๐๐ โยชน์) **กล่าวไว้เนื่องด้วยเวลาต้นกัป ต่อแต่นั้นไปท้องฟ้าลดลงเล็กน้อยหลายโยชน์เพราะแผ่นดินหนาขึ้นตามลำดับ จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ จึงกล่าวไว้เหมือนอย่างนั้น [คือ ๔๒,๐๐๐ โยชน์]**[๕๑๘]

ตามคำอธิบายข้างต้น ข้อความว่า อปฺปกํ อธิกํ วา อูนํ วา คณนูปคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ) เป็นปริภาสาหรือกฎทั่วไปที่แสดงวิธีนับของชาวมคธที่มักกล่าวถึงจำนวนเต็มโดยไม่นับเศษที่มากหรือน้อย ดังคำว่า

ก. หมู่หนอน ๘๐ มีทั้งหมด ๘๒ ชนิด

ข. ชาดก ๕๕๐ มีเพียง ๕๔๗ เรื่อง

ค. ขันธกวัตร ๘๐ มีทั้งหมด ๘๒ ข้อ

ฆ. เทพ ๓๐ องค์ มีทั้งหมด ๓๓ องค์

ดังข้อความว่า

อนึ่ง เมื่อควรกล่าวว่า ทฺวาทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร) ก็อาจกล่าวว่า ทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา (พระสูตร ๑๑๐ สูตร) ดังคำว่า อสีติ ขนฺธกวตฺตานิ (ขันธก-วัตร ๘๐) แม้จะควรกล่าวว่า ทฺวาสีติขนฺธกวตฺตานิ (ขันธกวัตร ๘๒) เพราะจำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ แต่ท่านผู้แสดงจำนวนในฐานะเช่นนี้ควรแสดงกำหนดแน่นอนตามจำนวนจริง ฉะนั้นจึงควรมีปาฐะว่า ทฺวาทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา (พระสูตร ๑๑๒ สูตร)[๕๑๙]

แม้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะนับเข้าในมหาสาวก แต่ท่านกล่าวแยกไว้ต่างหากว่า ธมฺมเสนาปติมหาโมคฺคลฺลานตฺเถเรสุ วา (หรือในพระธรรมเสนาบดีและพระ

---

[๕๑๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๐

[๕๑๙] สารตฺถ.ฎีกา ๑/๑/๕๒

มหาโมคคัลลานะ) เพื่อแสดงว่าท่านเหล่านั้นพิเศษโดยความเป็นอัครสาวก โดยแท้จริงแล้ว แม้มีการประกอบโดยสามัญทั่วไป ก็กล่าวแยกไว้ต่างหากได้ ดังคำว่า พฺราหฺมณา อาคตา, วาสิฏฺโฐปิ อาคโต (เหล่าพราหมณ์มาแล้ว แม้วาสิฏฐะก็มาแล้ว) แต่แม้จะกล่าวแยกไว้ต่างหาก คำว่า อสีติมหาสาวเกสุ (ในมหาสาวก ๘๐ รูป) ย่อมสมควรตามกฎทั่วไปว่า อปฺปกํ อูนมธิกํ วา คณนุปคํ น โหติ (จำนวนที่หย่อนหรือยิ่งไปเล็กน้อยย่อมไม่ถึงการนับ)[๕๒๐]

คำว่า ติทสานํ แปลว่า เทวดา ๑๐ องค์สามครั้ง (เทวดา ๓๐ องค์)[๕๒๑]

จำนวนที่ยิ่งหรือหย่อนไปเล็กน้อยย่อมไม่ชื่อว่า ถึงการนับ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ติกฺขตฺตุํ ทสนฺนํ (เทวดา ๓๐ องค์) ที่จริงแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า เตตฺตึสานํ (เทวดา ๓๓ องค์) คำนี้เป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก[๕๒๒]

การที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ส่องสว่างพร้อมกันในทวีป ๓ คือ เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อยู่กลางทวีปหนึ่ง ย่อมส่องสว่างทวีปฝั่งตะวันออกในยามเย็นด้วยแสงอัสดงคต และส่องสว่างทวีปฝั่งตะวันตกในยามเช้าด้วยแสงอุทัย ดังข้อความว่า

ข้อความว่า "เพราะส่องสว่างทวีป ๓ ในขณะเดียวกัน" หมายความว่า ในเวลาที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อยู่กลางทวีปใด เมื่ออัสดงคตทางทวีปฝั่งตะวันออกจากนั้นและอุทัยขึ้นทางทวีปฝั่งตะวันตก จึงมีอานุภาพมากด้วยการส่องสว่าง[๕๒๓]

คำว่า ปรามสติ แปลว่า จับต้อง หรือสัมผัสบางส่วน

คำว่า ปริมชฺชติ (ลูบคลำ) หมายความว่า ลูบคลำรอบด้านเหมือนผิวกระจก อนึ่ง ฤทธิ์นี้ย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญาเท่านั้น การกำหนดกสิณสมาบัติไม่มีในฤทธิ์ประเภทนี้

ข้อความว่า "ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญาเท่านั้น" หมายความ

---

[๕๒๐] ม.มู.ฏีกา ๒/๓๒๕/๑๘๒
[๕๒๑] สํ.ส.อ. ๑/๑๑/๓๐
[๕๒๒] สํ.ส.ฏีกา ๑/๑๑/๗๙
[๕๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๐

ว่า ด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญาของผู้ใดผู้หนึ่ง คำว่า เอว (เท่านั้น) ห้ามฌานเฉพาะที่เป็นบาทฐานของอภิญญา มิได้ห้ามการอธิษฐาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นตฺเถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโม (การกำหนดกสิณสมาบัติไม่มีในฤทธิ์ประเภทนี้) ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลี[คือปฏิสัมภิทามรรค]กล่าวว่า อิธ โส อิทฺธิมา (ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น) เป็นต้นโดยมิได้ระบุถึงสมาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง[๕๒๔]

ดังข้อความในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า

อิเมปิ จนฺทิมสูริเย ฯเปฯ ปริมชฺชตีติ อิธ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต จนฺทิมสูริเย อาวชฺชติ, อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ- หตฺถปาเส โหตูติ. หตฺถ-ปาเส โหติ. โส นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา จนฺทิมสูริเย ปาณินา อามสติ ปรามสติ ปริมชฺชติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต กิญฺจิเทว รูปคตํ หตฺถ-ปาเส อามสนฺติ ปรามสนฺติ ปริมชฺชนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา ฯเปฯ ปริมชฺชติ.[๕๒๕]

คำว่า อิเมปิ จนฺทิมสูริเย ฯเปฯ ปริมชฺชติ (ใช้มือจับต้องลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เหล่านี้ที่มีฤทธานุภาพมาก) นี้ หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ย่อมน้อมนึกถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ครั้นน้อมนึกแล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงอยู่ใกล้มือ” ก็จะอยู่ใกล้มือ เธอนั่งหรือนอนใช้มือจับต้อง สัมผัส ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ อุปมาเหมือนมนุษย์ทั่วไปผู้ไม่มีฤทธิ์ใช้มือจับต้อง สัมผัส ลูบคลำรูปบางอย่างที่อยู่ใกล้มือได้ ฉันใด ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้น ... ย่อมใช้มือจับต้อง สัมผัส ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ ฉันนั้น

ในคำว่า หตฺถปาเส โหติ (จงอยู่ใกล้มือ) คำว่า หตฺถปาส คือ สถานที่ระยะ ๒ ศอกคืบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

---

[๕๒๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๑

[๕๒๕] ขุ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๐-๑

๑. บ่วงแห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส คือ สถานที่ซึ่งสามารถไปถึงได้ด้วยมือที่ประสานกันเป็นบ่วง)

๒. ที่ใกล้แห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส โดย ปาส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สมีป <ที่ใกล้>)

๓. ที่กระทบมือ = หตฺโถ ปสติ ผุสติ อสฺมึ จาเนติ หตฺถปาโส

(หตฺถ บทหน้า + ปส ธาตุ = กระทบ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ความหมายว่า บ่วงแห่งมือ กล่าวไว้ในคัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๘) ส่วนความหมาย ๒ ประการหลังพบในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา ดังข้อความว่า

> **หตฺถปาโส**ติ หตฺถสฺส ปาโส สมีโป หตฺถปาโส, หตฺโถ ปสติ ผุสติ อสฺมึ จาเนติ วา หตฺถปาโส, อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ ปเทโส.[๕๒๖]
>
> คำว่า หตฺถปาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ใกล้แห่งมือ ชื่อว่า หัตถบาส อีกอย่างหนึ่ง มือย่อมกระทบในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า หัตถบาส หมายถึง สถานที่สองศอกครึ่ง
>
> หตฺถปาโส นาม ทิยฑฺฒหตฺถปฺปมาโณ.[๕๒๗]
>
> ระยะสองศอกครึ่ง (สองศอกคืบ) ชื่อว่า หัตถบาส

ถ้าท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นต้องการจะเดินไปลูบคลำ ก็เดินไปลูบคลำได้ แม้ต้องการจะนั่งหรือนอนในที่นี้แล้วลูบคลำ ก็อธิษฐานว่า จงอยู่ใกล้มือ ก็จะลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ที่มาอยู่ใกล้มือด้วยกำลังอธิษฐาน ประดุจผลตาลที่หลุดร่วงจากขั้ว หรือจะยื่นมือไปลูบคลำก็ได้

ถามว่า : เมื่อยื่นมือออกไป รูปภายในหรือรูปภายนอกยื่นออกไป

ตอบว่า : รูปภายนอกอาศัยรูปภายในยื่นออกไป

> ท่านกล่าวถึงการที่รูปภายนอกยื่นออกไปโดยอาศัยรูปภายใน ในการกล่าว

---

๕๒๖ ปาจิตฺ.โยชนา ๒๓๙/๗๓

๕๒๗ กงฺขา.อภินวฏีกา ๑๔๕

เช่นนั้น แม้เงาที่ยืดยาวออกไปของรูปภายในย่อมมีได้ตามสมควร ทั้งการยื่นออกไปของรูปภายในก็มีได้เหมือนการหดตัวของรูปภายในในการทำให้รูปของตนเล็กหรือใหญ่[๕๒๘]

ในเรื่องนั้น พระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า อาวุโส รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้างไม่ได้หรือ เมื่อใดภิกษุออกโดยช่องลูกดาลเป็นต้น เมื่อนั้นรูปภายในเล็ก เมื่อใดภิกษุทำร่างกายให้ใหญ่ เมื่อนั้นรูปภายในใหญ่ เช่นกับร่างกายของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ

คำว่า กึ ปนาวุโส อุปาทิณฺณกํ ขุทฺทกมฺปิ มหนฺตมฺปิ น โหติ (อาวุโส รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้างไม่ได้หรือ) จัดว่าเป็นปฏิเสธสองครั้งโดยประกอบด้วย กึ (หรือ) และ น โหติ (ไม่ได้) การใช้ปฏิเสธสองครั้งส่งผลให้กลายเป็นเนื้อความปกติ คือ รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้างได้แน่นอน ดังข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

> กึ ปน น โหติ, โหติเยวาติ อธิปฺปาโย. เทฺว หิ ปฏิเสธา ปกตึ คเมนฺติ.[๕๒๘]
>
> [รูปภายในเล็กบ้างใหญ่บ้าง]ไม่ได้หรือ ความหมายคือ ได้แน่นอน โดยแท้จริงแล้ว คำปฏิเสธสองครั้งย่อมแสดงให้รู้ปกติ

แม้คัมภีร์ฎีกาและคัณฐีฉบับอื่นก็อธิบายความไว้ในลักษณะเดียวกันนี้ว่า

> เทฺว ปฏิเสธา ปกติยตฺถคมกา.[๕๒๙]
>
> คำปฏิเสธสองครั้งย่อมแสดงให้รู้ปกติ

> ทฺวิปฏิเสโธ หิ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.[๕๓๐]
>
> โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติพร้อมกับการยิ่งเกิน

> ทฺวิปฏิเสโธ หิ ปกติยตฺถญาปโก.[๕๓๑]
>
> โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ

---

[๕๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๑

[๕๒๙] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๒๕๖/๒๘๑

[๕๓๐] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๙๕

[๕๓๑] ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๕๓/๕๒๒

ทฺวิปฏิเสโธ ปกตฺยตฺถวาจโก. เอวสทฺโท โยเชตพฺโพ.[๕๓๒]

การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ พึงประกอบ เอว ศัพท์ [คือ แปลเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลอีกประโยคหนึ่ง]

โดยทั่วไปการปฏิเสธสองครั้งในวรรณกรรมบาลีมักประกอบใช้คำปฏิเสธ คือ น ศัพท์ ๒ ศัพท์เป็นรูปว่า น น โหติ (ไม่เป็นหามิได้) คือ เป็นได้แน่นอน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นการใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธ ทำให้มีความหมายในเชิงบวก คือ ปฏิเสธ + ปฏิเสธ = ยอมรับ การใช้คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อย้ำความ เช่น

วีสติวคฺเคน น กิญฺจิ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ น วฏฺฏติ.[๕๓๓]

กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูป ไม่ควรทำสังฆกรรมอะไรๆ หามิได้ (ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้)

กึ อานนฺโท นปฺปโหตีติ. โน นปฺปโหติ.[๕๓๔]

ถามว่า : ท่านพระอานนท์ไม่สามารถหรือ

ตอบว่า : ไม่สามารถหามิได้ (ย่อมสามารถนั่นเทียว)

นันโทปนันทนาคทมนกถา

กล่าวกันว่า ครั้งหนึ่ง ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแล้วทูลนิมนต์ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พรุ่งนี้ขอพระองค์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป โปรดรับภิกษาในเรือนของข้าพระองค์เถิด แล้วลากลับไป พระผู้มีพระภาคทรงรับแล้ว ทรงใช้เวลากลางวันที่เหลือและกลางคืนผ่านไป ในเวลาใกล้รุ่งทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุ ลำดับนั้น นันโทปนันทนาคราชปรากฏในญาณของพระองค์

พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ครวญอยู่ว่า นาคราชนี้มาปรากฏในญาณของเรา เหตุเกิดศรัทธาขึ้นของนาคราชนี้มีหรือไม่หนอ ? จึงทรงเห็นว่า นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่เลื่อมใสในพระไตรรัตน์ แล้วทรงใคร่ครวญต่อไปว่า ใครจะเปลื้องนาคราชนี้จากมิจฉาทิฏฐิได้ ? ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระแล้ว

---

[๕๓๒] กังขา.คัณฐิ ๒๕ [๕๓๓] กงฺขา. ๑๐๘ [๕๓๔] ที.สี.อ. ๑/๑๑

หลังจากนั้น เมื่อราตรีสว่าง พระพุทธองค์ทรงชำระพระสรีระแล้วได้รับสั่งกับท่านพระอานนท์ว่า อานนท์ เธอจงแจ้งภิกษุ ๕๐๐ รูปว่า ตถาคตจะจาริกไปยังเทวโลก และในวันนั้นนาคบริวารได้จัดงานเลี้ยงฉลองแก่นันโทปนันทนาคราช เธอมีเศวตฉัตรทิพย์กั้นบนบัลลังก์แก้วทิพย์ แวดล้อมด้วยนางระบำ ๓ จำพวก [คือ หญิงสาววัยแต่งงาน สาวรุ่น และเด็กหญิง[๕๓๕]] และนาคบริวาร นั่งแลดูการจัดแจงอาหารและเครื่องดื่มที่ใส่ไว้ในภาชนะทิพย์

คำว่า อาปานภูมึ สชฺชยึสุ (จัดงานเลี้ยงฉลอง) แปลตามศัพท์ว่า "จัดพื้นที่แห่งการชุมนุมกันดื่ม" คือ พื้นที่จัดงานเลี้ยงฉลองนั่นเอง โดย อาปาน ศัพท์มีความหมายว่า "งานเลี้ยงฉลอง" ดังข้อความว่า

> **อาปานภูมึ สชฺชยึสูติ** ยตฺถ โส นิสินฺโน โภชนกิจฺจํ กโรติ, ตํ ปริเวสนฏฺฐานํ สิตฺตํ สมฺมฏฺฐํ โภชนูปกรณูปนยนาทินา สชฺชยึสุ ปฏิยาเทสุํ.[๕๓๕]
>
> คำว่า อาปานภูมิ สชฺชยึสุ (จัดงานเลี้ยงฉลอง) หมายความว่า นาคราชนั้นนั่งบริโภคในสถานที่ใด ได้จัดเตรียมสถานที่เลี้ยงดูนั้นที่ประพรมน้ำปัดกวาดแล้วด้วยการนำอาหารและเครื่องใช้สอยเป็นต้นมาวางไว้

อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่ง อาปาน ศัพท์มีอรรถว่า "วงสุรา, ที่ชุมนุมดื่มสุรา" ดังข้อความว่า

> สรโก จสโก'นิตฺถี อาปานํ ปานมณฺฑลํ.[๕๓๖]
>
> จอกสุรา (๒ ศัพท์) : สรก, จสก ทั้ง ๒ ศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์
>
> วงสุรา (๒ ศัพท์) : อาปาน, ปานมณฺฑล

> อาปิวนฺติ สํภูย ปิวนฺตุยสฺมึ อาปานํ, ยุ.[๕๓๗]
>
> ชนทั้งหลายย่อมชุมนุมกันดื่มในสถานที่นั้น จึงเรียกว่า อาปานะ ลง ยุ ปัจจัย

สรุปความว่า อาปาน ศัพท์ในความหมายทั้งสองมีรูปวิเคราะห์ว่า

---

[๕๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๒

[๕๓๖] อภิธาน. ๓/๕๓๔

[๕๓๗] อภิธาน.ฏีกา ๓/๕๓๔

- อาปิวนฺติ สํภูย ปิวนฺตุยสฺมึ อาปานํ = สถานที่มาชุมนุมกันดื่ม ชื่อว่า อาปานะ (อา บทหน้า <สํภูย = ชุมนุม> + ปา ธาตุ <ปาเน = ดื่ม> + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ส่วนคำว่า อาปานภูมิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาปานสฺส ภูมิ อาปานภูมิ = พื้นที่แห่งการชุมนุมกันดื่ม ชื่อว่า อาปานภูมิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อนึ่ง อาปาน ศัพท์ในความหมายหลัง คือ วงสุรา ตามที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ยังพบในภาษาสันสกฤตอีกด้วย ดังข้อความว่า

อาปาน. น. อา สมฺภูย ปิวนฺตฺยตฺร. สุราปานารฺถํ สมฺภูโยปเวศเน มทฺยปานสภายาญฺจ.[๕๓๘]

[อาปาน. น. อา สมฺภูย ปิวนฺตฺยตฺร. สุราปานตฺถํ สมฺภูโยปเวสเน มชฺชปานสภายญฺจ.]

อาปาน. นปุงสกลิงค์ บุคคลย่อมชุมนุมกันดื่มในที่นี้. ย่อมเป็นไปในที่ชุมนุมนั่งดื่มสุรา (วงสุรา) และโรงดื่มสุรา

อาปานภูมิ. สฺตฺรี. อาปานสฺย ภูมิ. สุราปานสฺถาเน.[๕๓๘]

[อาปานภูมิ. ถี. อาปานสฺส ภูมิ สุราปานฏฺฐาเน.]

อาปานภูมิ. อิตถีลิงค์. พื้นที่แห่งการชุมนุมกันดื่ม. ย่อมเป็นไปในสถานที่ดื่มสุรา

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงบันดาลให้นาคราชนั้นเห็นพระองค์แล้ว เสด็จมุ่งไปสู่เทวโลกชั้นดาวดึงส์พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป ทางเบื้องบนผ้าเพดานของนันโทปนันทนาคราชนั้น ในสมัยนั้น นันโทปนันทนาคราชเกิดความเห็นผิดอันชั่วช้าเช่นนี้ว่า สมณะโล้นเหล่านี้เข้าๆ ออกๆ ภพดาวดึงส์ของเทวดาทางสถานที่ซึ่งอยู่เหนือหัวของพวกเรา ตั้งแต่บัดนี้ไปข้าจักไม่ยอมให้สมณะเหล่านี้ผ่านไปโปรยฝุ่นเท้าใส่หัวพวกเราได้ จึงลุกไปยังเชิงภูเขาสิเนรุ ละอัตภาพนั้น ใช้ขนดพันภูเขาสิเนรุ ๗ รอบ แผ่พังพานไว้เบื้องบน ปกคลุมภพดาวดึงส์ด้วยพังพานอันคว่ำลง ทำให้มองไม่เห็น

---

[๕๓๘] ศพฺท.มหานิธิ ๖๖

ครั้งนั้น ท่านพระรัฐบาลกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อก่อนข้าพระองค์ยืนอยู่ตรงนี้มองเห็นภูเขาสิเนรุ เชิงเขาสิเนรุ ภพดาวดึงส์ เวชยันต์ปราสาท และธงบนยอดเวชยันต์ปราสาท ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้ข้าพระองค์จึงไม่เห็นภูเขาสิเนรุ ฯลฯ และธงบนยอดเวชยันต์ปราสาทในบัดนี้”

คำว่า สิเนรุปริภณฺฑ (เชิงเขาสิเนรุ) มีคำอธิบายในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

> **ข้อความว่า เชิงเขาสิเนรุ คือ สถานที่เหมือนสายรัดเขาสิเนรุ กล่าวกันว่า เชิงเขา ๔ แห่งกว้างยาว ๕,๐๐๐ โยชน์แวดล้อมเขาสิเนรุ มีนาค ครุฑ กุมภัณฑ์ และยักษ์เฝ้าอยู่เพื่อคุ้มครองภพดาวดึงส์ ท่านพระรัฐบาลกล่าวไว้[เป็นรูปเอกพจน์]ว่า** ปริภณฺฑํ (เชิงเขา) **โดยรวมเอาเชิงเขา ๔ แห่งเหล่านั้นไว้ร่วมกันโดยเป็นเชิงเขาเหมือนกัน กล่าวกันว่า เชิงเขาเหล่านั้นสูงกึ่งหนึ่งของภูเขาสิเนรุ**[๕๓๙]

อย่างไรก็ตาม ตามข้อความในอรรถกถาและฎีกาของมัชฌิมนิกาย เชิงเขาเหล่านั้นมี ๕ แห่ง ดังข้อความว่า

> สกฺโก อสุเร ปลาเปตฺวา ปญฺจสุ ฐาเนสุ อารกฺขํ ฐเปสิ, เอวํ อารกฺขํ ทตฺวา เวทิยปาเท วชิรหตฺถา อินฺทปฏิมาโย ฐเปสิ. อสุรา กาเลน กาลํ อุฏฺฐหิตฺวา ตา ปฏิมาโย ทิสฺวา “สกฺโก อปฺปมตฺโต ติฏฺฐตีติ ตโตว นิวตฺตนฺติ.[๕๔๐]
>
> **ท้าวสักกะขับไล่เหล่าอสูรไปแล้วทรงตั้งการอารักขาไว้ในสถานที่ ๕ แห่ง ครั้นทรงให้การอารักขาอย่างนี้แล้วจึงสร้างรูปเหมือนพระอินทร์มือถือวชิราวุธไว้ที่เชิงเสาสลัก พวกอสูรลุกขึ้นมาเป็นบางคราวได้เห็นรูปเหมือนนั้นคิดว่า ท้าวสักกะยืนเฝ้าอยู่ จึงกลับจากสถานที่นั้น**
>
> ปญฺจสุ ฐาเนสูติ ปญฺจสุ ปริภณฺฑฏฺฐาเนสุ นาคเสนาทีหิ อารกฺขํ ฐเปสิ.[๕๔๑]
>
> **คำว่า ปญฺจสุ ฐาเนสุ (ในสถานที่ ๕ แห่ง) หมายความว่า ตั้งการอารักขาไว้ด้วยกองทัพนาคเป็นต้นในสถานที่คือเชิงเขา ๕ แห่ง**

---

[๕๓๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๖/๓๒

[๕๔๐] ม.มู.ฏีกา ๒/๓๙๒/๒๑๐

[๕๔๑] ม.มู.ฏีกา ๒/๓๙๒/๒๗๐

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "รัฐบาล นันโทปนันทนาคราชนี้ขุ่นเคืองพวกเธอ จึงใช้ขนดพันภูเขาสิเนรุ ๗ รอบ แผ่พังพานไว้เบื้องบนทำให้มืดอยู่" พระรัฐบาลกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะปราบนาคราชนั้นเอง" พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต ต่อมาภิกษุทั้งหมดคือท่านพระภัททิยะและท่านพระราหุลเป็นต้น ได้ลุกขึ้น[กราบทูล]ตามลำดับ พระผู้มี-พระภาคไม่ทรงอนุญาต

ในที่สุดพระมหาโมคคัลลานเถระกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะปราบนาคราชนั้นเอง พระพุทธเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตว่า "โมคคัลลานะ เธอจงปราบเถิด" พระเถระจึงละอัตภาพแปลงร่างเป็นนาคราชขนาดใหญ่ ใช้ขนดพันนันโทปนันท-นาคราชไว้ ๑๔ รอบ ชูพังพานของตนไว้เหนือพังพานของนาคราชนั้นแล้วบีบเข้ากับภูเขาสิเนรุ นาคราชบังหวนควัน พระเถระเหมือนพูดว่า "มิใช่ท่านผู้เดียวบังหวนควันได้ เราก็บังหวนควันได้" จึงบังหวนควันแล้ว ควันของนาคราชไม่บีบคั้นพระเถระเลย แต่ควันของพระเถระบีบคั้นนาคราช

ต่อแต่นั้น นาคราชพ่นไฟ พระเถระเหมือนพูดว่า "มิใช่ท่านผู้เดียวพ่นไฟได้ เราก็พ่นไฟได้" จึงพ่นไฟแล้ว ไฟของนาคราชไม่รบกวนพระเถระเลย แต่ไฟของพระเถระรบกวนนาคราช นาคราชคิดว่า "สมณะนี้บีบเรากับภูเขาสิเนรุแล้ว บังหวนควันและพ่นไฟ" จึงถามว่า "พระคุณเจ้า ท่านเป็นใคร" พระมหาโมคคัลลานะตอบว่า "นันทะ เราคือโมคคัลลานะ" นาคราชพูดว่า "พระคุณเจ้า ขอท่านจงดำรงอยู่โดยความเป็นภิกษุของตนเถิด"

พระเถระสละอัตภาพ[นาคราช]นั้นแล้วเข้าไปทางช่องหูขวาของนาคราชนั้นแล้วออกทางช่องหูซ้าย เข้าไปโดยช่องหูซ้ายออกแล้วทางช่องหูขวา เช่นเดียวกันนี้ เข้าไปทางช่องจมูกขวาแล้วออกทางช่องจมูกซ้าย เข้าไปทางช่องจมูกซ้ายแล้วออกทางช่องจมูกขวา ในขณะนั้นนาคราชได้อ้าปาก พระเถระจึงเข้าไปทางปากแล้วเดินจงกรมอยู่ภายในท้องทางทิศปราจีนและทิศปัจฉิม [เพราะนาคราชนอนเหยียดเหมือนอย่างนั้นทางทิศปราจีนและทิศปัจฉิม[๕๔๒]] พระผู้มี-พระภาคตรัสว่า "โมคคัลลานะ จงระวัง นาคราชนี้มีฤทธิ์มาก"

---

[๕๔๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๒

พระเถระจึงทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์อบรมอิทธิบาท ๔ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้มั่นคง ตั้งมั่น ช่ำชอง ปรารภดีแล้ว อย่าว่าแต่นันโทปนันทะเลย ข้าพระองค์อาจปราบนาคราชเช่นกับนันโทปนันทะนับร้อยพันแสนตนได้ พระพุทธเจ้าข้า”

ฝ่ายนาคราชคิดว่า “เราไม่ทันเห็นสมณะรูปนี้ในเวลาเข้าไปก่อน บัดนี้ ในเวลาออกมา เราจักงับสมณะนั้นระหว่างเขี้ยวแล้วเคี้ยวให้ละเอียด” ครั้นแล้วจึงแสร้งพูดว่า “นิมนต์พระคุณเจ้าออกมาเถิด อย่าเดินกลับไปมาภายในท้องทำให้ข้าพเจ้าลำบากเลย” พระเถระได้ออกมายืนอยู่ภายนอก นาคราชเห็นว่า “ผู้ที่ยืนอยู่นี้คือท่านพระมหาโมคคัลลานะนั้น” จึงพ่นลม[พิษ]ออกทางจมูก พระเถระเข้าจตุตถฌาน ลมไม่อาจกระพือพัดขุมขนของพระเถระนั้นได้ นัยว่าภิกษุที่เหลืออาจทำฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทุกอย่างได้ตั้งแต่ต้น แต่เมื่อถึงที่นี้จักไม่อาจเข้าฌานฉับพลันอย่างนี้ได้ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นปราบนาคราช

นาคราชคิดว่า “เราไม่อาจกระพือพัดขุมขนของสมณะนี้ด้วยลมจมูกได้เลย สมณะนี้มีฤทธิ์มาก” พระเถระจึงละอัตภาพ[ของสมณะ] เนรมิตรูปครุฑสำแดงลมปีกครุฑไล่ติดตามนาคราชไป นาคราชจึงละอัตภาพนั้นแล้วเนรมิตรูปมาณพกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอถึงท่านเป็นสรณะ” แล้วกราบเท้าพระเถระ พระเถระกล่าวว่า “นันทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว มาเถิด เราจะไปด้วยกัน” ครั้นปราบนาคราชให้สิ้นพยศแล้วจึงพาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค นาคราชถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์เป็นที่พึ่ง” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “จงเป็นสุขเถิดนาคราช” มีภิกษุสงฆ์แวดล้อมแล้วเสด็จไปสู่นิเวศน์ของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี

ท่านอนาถบิณฑิกะกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ไฉนวันนี้พระองค์จึงเสด็จมาถึงสายนัก” พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “โมคคัลลานะกับนันโทปนันทะได้ทำสงครามกัน” ท่านอนาถ-บิณฑิกะทูลถามว่า “ใครชนะ ใครแพ้ พระเจ้าข้า” พระพุทธองค์ตรัสว่า “โมคคัลลานะชนะนันโทปนันทะแพ้” ท่านอนาถบิณฑิกะจึงทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดรับภัตของข้าพระองค์ติดต่อกัน ๗ วัน ข้าพระองค์จักทำสักการะแก่พระเถระ ๗ วัน” แล้วทำสักการะอันยิ่งใหญ่แก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป อันมีพระพุทธเจ้าเป็นประธานครบ ๗ วัน

โดยประการดังนี้ ข้อความว่า “เมื่อใดภิกษุทำร่างกายให้ใหญ่ เมื่อนั้นรูปภายในใหญ่

เช่นกับร่างกายของพระมหาโมคคัลลานเถระมิใช่หรือ" กล่าวไว้โดยหมายถึงอัตภาพใหญ่ที่พระมหาโมคคัลลานะเนรมิตในเวลาปราบนันโทปนันทนาคราชนี้ แม้เมื่อพระจูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้อย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายก็ยังกล่าวว่า "รูปภายนอกอาศัยรูปภายในยื่นออกไป" ขอตัดสินว่า ความเห็นดังกล่าว[ว่ารูปภายนอกยื่นออกไป] สมควรในเรื่องนี้

ในประโยคว่า อยเมว เจตฺถ ยุตฺติ (ขอตัดสินว่า ความเห็นดังกล่าว[ว่ารูปภายนอกยื่นออกไป] สมควรในเรื่องนี้) จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงข้อความที่ยังไม่จบ ในที่นี้กล่าวขึ้นเพื่อแสดงข้อวินิจฉัยของท่านผู้แต่ง จึงแปลว่า "ขอตัดสินว่า" ตามฉบับวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๙๐)

> **คำเป็นต้นว่า** อยเมว (ความเห็นดังกล่าว[ว่ารูปภายนอกยื่นออกไป] สมควรในเรื่องนี้) **หมายความว่า ความเห็นที่รูปภายนอกยื่นออกไปโดยอาศัยรูปภายใน สมควรในเรื่องนี้ คือ ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์มีการยื่นมือเป็นต้นเช่นนี้ เพราะรูปภายในไม่เกิดจากจิตหรืออุตุ อีกอย่างหนึ่ง รูปภายใน** (อุปาทินนรูป) **หมายเอารูปทั้งหมดที่เนื่องด้วยอินทรีย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น การยื่นออกไปอย่างนั้น[คือด้วยจิตหรืออุตุ]ของรูปภายในดังกล่าวย่อมไม่สมควร จึงควรทราบการยื่นออกไปตามนัยที่กล่าวมาแล้ว รูปภายในและรูปภายนอกในกระแสรูปนามหนึ่งแม้ดำเนินไปเหมือนต่างกัน ก็มิได้ต่างกันโดยสภาพ ในเรื่องนั้น เมื่อน้ำหลายกระเชอถูกใส่ไว้ในนมเพียงหนึ่งกระเชอ (๑.๑๔ ลิตร) นมย่อมระคนกับน้ำทั้งหมดตั้งอยู่ในที่ทุกแห่ง แต่นมไม่เพิ่ม น้ำ[ผสมนม]เพิ่ม ฉันใด รูปภายในและรูปภายนอกแม้ดำเนินไปเหมือนต่างกัน แต่รูปภายในไม่เพิ่ม รูปภายนอกที่เกิดจากจิตด้วยฤทธานุภาพและเกิดจากอุตุโดยคล้อยตามจิตตชรูปนั้นเพิ่ม ฉันนั้น**[๕๔๓]

ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นทำอย่างนี้แล้ว มิใช่จะลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เท่านั้น ถ้าปรารถนาก็อาจทำให้เป็นกระเบื้องรองเท้า ตั่งนั่ง เตียงนอน หรือพนักอิงก็ได้ ผู้ทรงฤทธิ์อื่นทำได้เหมือนที่ผู้หนึ่งทำ จะเห็นได้ว่า เมื่อภิกษุหลายแสนรูปทำอยู่อย่างนี้ ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุแต่ละรูป อนึ่ง ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็คงโคจรส่องแสงอยู่อย่างเดิม เปรียบเสมือน

---

[๕๔๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๓

เมื่อตักน้ำใส่ถ้วย ๑ พันใบ ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในถ้วยน้ำทุกใบ และดวงจันทร์ก็ยังโคจรส่องแสงสว่างอยู่เหมือนเดิม ฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้มีอุปมาฉันนั้น

ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลก

[๓๙๗] คำว่า ยาว พฺรหฺมโลกาปิ (จนถึงพรหมโลก) หมายความว่า ทำพรหมโลกให้เป็นขอบเขต

คำว่า กาเยน วสํ วตฺเตติ (ใช้อำนาจทางกาย) หมายความว่า ใช้อำนาจทางกายของตนไปในพรหมโลกนั้น

เนื้อความของพากย์นั้นพึงทราบตามพระบาลี พระบาลีที่อธิบายเรื่องนั้นมีดังต่อไปนี้

ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตตีติ-

๑. สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ สนฺติเก โหตูติ, สนฺติเก โหติ. สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาติ ทูเร โหตูติ, ทูเร โหติ. พหุกมฺปิ โถกนฺติ อธิฏฺฐาติ โถกํ โหตูติ, โถกํ โหติ. โถกมฺปิ พหุกนฺติ อธิฏฺฐาติ พหุกํ โหตูติ, พหุกํ โหติ. ทิพฺเพน จกฺขุนา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติ. ทิพฺพาย โสตธาตุยา ตสฺส พฺรหฺมุโน สทฺทํ สุณาติ. เจโตปริยญาเณน ตสฺส พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติ.

๒. สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตฺวา กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ.

๓. สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ, จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐาติ. จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตฺวา จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ.

๔. โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาติ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ. สเจ โส อิทฺธิมา จงฺกมติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมติ. สเจ โส อิทฺธิมา ติฏฺฐติ, นิสีทติ, เสยฺยํ กปฺเปติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เสยฺยํ กปฺเปติ. สเจ โส อิทฺธิมา ธูมายติ, ปชฺชลติ, ธมฺมํ ภาสติ, ปญฺหํ ปุจฺฉติ, ปญฺหํ ปุฏฺโฐ วิสฺสชฺเชติ, นิมฺมิโตปิ ฯเปฯ ตตฺถ ปญฺหํ ปุฏฺโฐ วิสฺสชฺเชติ. สเจ โส อิทฺธิมา เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺ-ติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติ.

ยํ ยเทว หิ โส อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว นิมฺมิโต กโรติ.[๕๔๔]

คำว่า ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ (ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้) หมายความว่า :-

๑. ถ้าท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นที่มีจิตชำนาญ[ในสมาบัติ ๘] ต้องการจะไปสู่พรหมโลก ย่อมอธิษฐานที่ไกลให้ใกล้ว่า “จงอยู่ใกล้” ก็เป็นที่ใกล้ได้ ย่อมอธิษฐานที่ใกล้ให้ไกลว่า “จงอยู่ไกล” ก็เป็นที่ไกลได้ ย่อมอธิษฐานของมากให้น้อยว่า “จงน้อย” ก็เป็นของน้อยได้ ย่อมอธิษฐานของน้อยให้มากว่า “จงมาก” ก็เป็นของมากได้ เห็นรูปของพรหมนั้นด้วยตาทิพย์ ได้ยินเสียงด้วยหูทิพย์ รู้จิตด้วยเจโตปริยญาณ

๒. ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัด ย่อมน้อมจิตอธิษฐานด้วยอำนาจกาย ครั้นแล้วหยั่งลงสู่สุขสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับฌานสุข) และลหุ-สัญญา (สัญญาที่ประกอบกับความเบา) ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัด

๓. ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด ย่อมน้อมกายอธิษฐานด้วยอำนาจจิต ครั้นแล้วหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด

๔. เธอย่อมเนรมิตรูปที่สำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง ในเบื้องหน้าของพรหมนั้น หากเธอเดินจงกรม แม้รูปกายเนรมิตก็เดิน

---

[๕๔๔] ขุ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๑

จงกรมในที่นั้น ถ้าเธอยืน นั่ง หรือนอน รูปกายเนรมิตก็ยืน นั่ง หรือนอนในที่นั้น ถ้าเธอบังหวนควันพ่นไฟ แสดงธรรม ถามปัญหา หรือตอบปัญหาที่ถาม แม้รูปกายเนรมิต ... หรือตอบปัญหาที่ถามในที่นั้น ถ้าเธอยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้น แม้รูปกายเนรมิตก็ยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้นในที่นั้น

โดยแท้จริงแล้ว ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นทำกิจใดๆ อยู่ รูปกายเนรมิตก็ทำกิจนั้นๆ เหมือนกัน

ในพระบาลีนั้น คำว่า **ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ** (อธิษฐานไกลให้ใกล้) หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์ออกจากปาทกฌานแล้วน้อมนึกถึงเทวโลกหรือพรหมโลกที่อยู่ไกลว่า “จงอยู่ใกล้” แล้วทำบริกรรมเข้าฌานอีก แล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงอยู่ใกล้” ก็เป็นที่ใกล้ได้ แม้บทที่เหลือก็มีนัยเดียวกัน

ถามว่า : ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหล่านั้น ใครย่อทางไกลให้ใกล้ได้

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคย่อได้ กล่าวคือ พระองค์จะเสด็จไปสู่เทวโลกเมื่อเสร็จสิ้นยมกปาฏิหาริย์ ทรงย่อภูเขายุคนธรและภูเขาสิเนรุให้ใกล้ ยกพระบาทข้างหนึ่งจากพื้นแผ่นดินวางไว้บนภูเขายุคนธร แล้วยกพระบาทข้างที่ ๒ วางไว้บนยอดภูเขาสิเนรุ

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

ท่านกล่าวว่าฤทธิ์อธิษฐานสำเร็จการก้าวพระบาทสู่เทวโลก ๓ ก้าวด้วยคำว่า ยมกปาฏิหาริยาวสาเน (เมื่อเสร็จสิ้นยมกปาฏิหาริย์) **แต่ในที่อื่น (อรรถกถาของลักขณสูตร) ได้กล่าวถึงอานิสงส์ของพระลักษณะ ผู้มีปัญญาพึงพิจารณาเอาข้อความทั้งสองอย่างนั้นมิให้ขัดแย้งกัน**[๕๔๕]

ข้อนี้หมายความว่า ในอรรถกถาของทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค ลักขณสูตร คำอธิบายลักษณะฝ่าพระบาทราบเสมอกัน (สุปติฏฺฐิตปาทตาลักขณวัณณนา) กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์ทรงเหยียบพระบาทในสถานที่ลุ่ม สถานที่นั้นจะสูงขึ้นจนราบเรียบเองเหมือนสูบลมของช่างทองที่

---

[๕๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๓๙๘/๓๔

อัดแน่นด้วยลม หรือเมื่อทรงเหยียบพระบาทในสถานที่สูงเหมือนภูเขาสูงใหญ่ สถานที่นั้นจะน้อมลงมาใกล้พระบาทเองเหมือนหน่อหวายที่ถูกลนไฟ ตามคำอธิบายนี้พระพุทธองค์มิได้ทรงใช้ฤทธิ์ย่อทางไกลให้ใกล้ แต่เป็นปาฏิหาริย์ที่สำเร็จตามธรรมชาติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะพระองค์ได้สั่งสมบารมีด้วยการดำรงมั่นในกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นเวลาช้านาน ดังข้อความว่า

> ถ้าพระตถาคตจะทรงย่างพระบาทไปโดยดำริว่า เราจักเหยียบเหวลึกหลายร้อยชั่วคน ทันใดนั้นที่ลุ่มก็จะสูงขึ้นเป็นที่เสมอกับแผ่นดิน เหมือนสูบลมของช่างทองที่อัดแน่นด้วยลม แม้สถานที่สูงก็ยุบลงภายใน เมื่อพระตถาคตย่างพระบาทโดยดำริว่า เราจักเหยียบที่ไกล แม้ภูเขาใหญ่เท่าภูเขาสุเมรุก็จะน้อมลงมาใกล้พระบาท เหมือนหน่อหวายที่ถูกลนไฟ
>
> ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์แล้วย่างพระบาทโดยดำริว่า เราจักเหยียบภูเขายุคนธร ภูเขานั้นก็จะน้อมลงมาใกล้พระบาท พระองค์ทรงเหยียบภูเขานั้น แล้วทรงเหยียบถึงภพดาวดึงส์ด้วยพระบาทที่สอง สถานที่อันจักรลักษณะประดิษฐานไม่อาจเป็นสถานที่ไม่ราบเรียบ[๕๔๖]

ถามว่า : ใครอื่นทำได้อีกหรือ

ตอบว่า : พระมหาโมคคัลลานเถระทำได้ กล่าวคือ พระเถระย่นทางไปสู่เมืองสังกัสสะ ๓๐ โยชน์ ทำให้บริษัท ๑๒ โยชน์ ผู้บริโภคอาหารแล้วออกจากกรุงสาวัตถีให้ถึงได้ทันที

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระจูฬสมุททเถระลังกาทวีปก็เคยทำ เล่าสืบกันมาว่า ในสมัยข้าวยากหมากแพง ภิกษุ ๗๐๐ รูปเข้าไปหาพระเถระแต่เช้าตรู่ พระเถระคิดว่า “ภิกษุสงฆ์มีมาก จักมีสถานที่บิณฑบาตที่ไหน” ไม่เห็นในทวีปลังกาทั้งหมด แต่เห็นว่าจักมีในเมืองปาฏลีบุตรฟากโน้น จึงให้ภิกษุทั้งหลายถือบาตรและจีวรแล้วกล่าวว่า “มาเถิดผู้มีอายุ เราจักไปบิณฑบาต” แล้วย่นแผ่นดินไปสู่กรุงปาฏลีบุตร ภิกษุทั้งหลายถามว่า “เมืองนี้คือเมืองไหนขอรับ” พระเถระตอบว่า “เมืองปาฏลีบุตร อาวุโส”

---

[๕๔๖] ที.ปา.อ. ๓/๒๐๑/๑๑๐-๑

“ท่านขอรับ เมืองปาฏลีบุตรอยู่ไกล”

“ผู้มีอายุ พระเถระผู้เฒ่าย่นทางไกลให้ใกล้ได้”

“มหาสมุทรอยู่ไหน ขอรับ”

“อาวุโส ท่านข้ามลำน้ำเขียวสายหนึ่งมาในระหว่างทางมิใช่หรือ”

“จริงละ ขอรับ แต่มหาสมุทรกว้างใหญ่”

“อาวุโส พระเถระผู้เฒ่าทำของใหญ่ให้เล็กได้”

แม้พระติสสทัตตเถระก็เหมือนพระจูฬสมุททเถระนี้ ท่านสรงน้ำในเวลาเย็น ห่มผ้าอุตตราสงค์แล้วเกิดความคิดขึ้นว่า จักไหว้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ได้ทำให้อยู่ใกล้

ข้อความว่า ‘‘ต้นพระศรีมหาโพธิ์’’ คือ ต้นพระศรีมหาโพธิ์อันเป็นบัลลังก์แห่งชัยชนะ ข้อความว่า ‘‘เกิดความคิดขึ้นได้ทำให้อยู่ใกล้’’ หมายความว่า ได้ย่อแผ่นดินและมหาสมุทรต่อจากความคิดที่เกิดขึ้นนั่นเองแล้วทำให้อยู่ใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์[๕๔๗]

ถามว่า : ใครทำทางใกล้ให้ไกล

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคทำได้ กล่าวคือ พระองค์ทรงทำทางใกล้ระหว่างพระองค์กับโจรองคุลิมาลให้ไกลได้[๕๔๘]

การทำทางใกล้ระหว่างพระองค์กับโจรองคุลิมาลให้ไกล คือ เมื่อพระพุทธองค์ทรงปราบโจรองคุลิมาล ได้ทรงย่นแผ่นดินเสด็จไป แต่ได้เนรมิตทางใกล้ให้ไกลจนโจรองคุลิมาลต้องวิ่งต่อไปนานเพียงใดก็ไม่ทันพระพุทธองค์ นอกจากนั้น ทรงเนรมิตร่องน้ำเล็กให้เป็นร่องน้ำใหญ่และเนรมิตก้อนดินเล็กให้เป็นเนินดินใหญ่ข้างหน้าโจรองคุลิมาลอีกด้วย ทำให้โจรองคุลิมาลไม่อาจวิ่งทันพระพุทธองค์ได้ จึงสรุปความว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงฤทธิ์ ๓ อย่างในเรื่องนี้ คือ ทำทางไกลให้ใกล้กับพระองค์ ทำทางใกล้ให้ไกลกับโจรองคุลิมาล และทำของเล็กให้ใหญ่ ดังข้อความว่า

ข้อความว่า “ทรงบันดาลอิทธาภิสังขาร” หมายความว่า ทรงย่นมหาปฐพีเหมือน

---

[๕๔๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๘/๓๔

[๕๔๘] ม.ม. ๑๓/๓๔๘/๓๓๑

ให้ลูกคลื่นเกิดขึ้นแล้วทรงเหยียบเกลียวคลื่นด้านนอก เกลียวคลื่นด้านในก็ปรากฏออกมา องคุลิมาลทิ้งคันศรแล้วเดินไป พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเนินใหญ่เบื้องหน้า พระองค์เอง ประทับอยู่ตรงกลาง โจรอยู่ริมสุด องคุลิมาลนั้นคิดว่า บัดนี้ เราจักไล่จับสมณะนั้น จึงวิ่ง ไปด้วยเรี่ยวแรงทั้งหมด พระผู้มีพระภาคทรงอยู่ที่ริมสุดของเนิน โจรอยู่ตรงกลาง เขาคิด ว่า เราจักไล่จับสมณะนั้นในที่นี้ จึงวิ่งไปโดยเร็ว พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเหมืองหรือ เนินดินในเบื้องหน้าโจรนั้น โดยอุบายนี้ พระองค์เสด็จดำเนินไปได้ ๓ โยชน์ โจรเหนื่อย หอบ น้ำลายในปากเหือดแห้ง เหงื่อไหลออกจากรักแร้[๕๔๙]

ถามว่า : นอกจากนั้น ใครทำของมากให้น้อย

ตอบว่า : พระมหากัสสปเถระทำได้ กล่าวกันว่าในวันนักษัตรฤกษ์ของกรุงราชคฤห์ หญิงสาว ๕๐๐ นางถือขนมวงเดือนไปเล่นนักษัตรฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคแล้วมิได้ถวายอะไร เลย แต่ครั้นพบพระเถระเดินมาข้างหลังก็กล่าวกันว่า พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเรา จะถวายขนมทั้งหมด จึงถือเอาขนมเข้าไปหาพระเถระแล้ว พระเถระนำบาตรออก ได้ทำขนม ทั้งหมดให้เต็มบาตรใบเดียว พระผู้มีพระภาคประทับนั่งรอพระเถระอยู่ข้างหน้า พระเถระได้ นำมาถวายแด่พระผู้มีพระภาค

ทำของน้อยให้มาก

นอกจากนั้น ในเรื่องอิลลิสเศรษฐี[๕๕๐] พระมหาโมคคัลลานเถระทำของน้อยให้มาก และในเรื่องกากวพิยะ[๕๕๑] พระผู้มีพระภาคทรงทำของน้อยให้มาก กล่าวกันว่าพระมหากัสสป-เถระเข้าสมาบัติ ๗ วัน เมื่อจะสงเคราะห์คนเข็ญใจได้ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของคนเข็ญใจชื่อกาก-วพิยะ ภริยาของเขาเห็นพระเถระแล้วใส่ข้าวต้มเปรี้ยวที่ไม่ใส่เกลือที่ตนหุงเพื่อสามีลงในบาตร

พระเถระรับข้าวต้มนั้นแล้ววางไว้บนพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาค

---

[๕๔๙] ม.ม.อ. ๒/๓๔๘/๒๔๒

[๕๕๐] ขุ.ชา. ๒๗/๗๘/๑๙, ขุ.ธ.อ. ๑/๔๙/๒๗๕

[๕๕๑] ม.อุ.อ. ๔/๗/๔

ทรงอธิษฐานให้เพียงพอแก่ภิกษุหมู่ใหญ่ ข้าวต้มที่นำมาด้วยบาตรใบเดียวเพียงพอแก่ภิกษุทุกรูป ฝ่ายนายกากวพิยะได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ ๗

ทำของอร่อยให้ไม่อร่อย ทำของไม่อร่อยให้อร่อย

ยังมิใช่แต่จะทำของน้อยให้มากเท่านั้น ท่านผู้ทรงฤทธิ์ย่อมทำสำเร็จทุกอย่างที่ต้องการในการทำของอร่อยให้ไม่อร่อย หรือของไม่อร่อยให้อร่อย เป็นต้น กล่าวคือ พระมหาอนุฬเถระเห็นภิกษุจำนวนมากเที่ยวบิณฑบาตได้เพียงข้าวสุกนั่งฉันอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา จึงอธิษฐานให้น้ำในแม่น้ำเป็นเนยใส แล้วกระตุ้นเตือนสามเณร[ให้มองเห็นเนยใสตามที่ดำรงอยู่[๕๕๒]] สามเณรเหล่านั้นใช้ถ้วยตักน้ำมาถวายแก่ภิกษุสงฆ์ ทุกรูปจึงฉันภัตกับเนยใสที่มีรสอร่อย

คำอธิบายพระบาลี

คำว่า ทิพฺเพน จกฺขุนา (ด้วยตาทิพย์) เป็นต้น หมายความว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์อยู่ในมนุษยโลกนี้เอง แผ่แสงสว่างให้ขยายออกแล้วมองเห็นรูปของพรหมนั้น และอยู่ในมนุษยโลกนี้เองก็ได้ยินเสียงของพรหมที่พูดอยู่นั้น[ด้วยทิพพโสตญาณ[๕๕๒]] อีกทั้งรู้วาระจิตได้[ด้วยเจโตปริย-ญาณ[๕๕๒]]

คำว่า กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ (น้อมจิตด้วยอำนาจกาย) หมายความว่า น้อมจิตไปด้วยอำนาจรูปกายหยาบ (รูปที่เกิดจากน้ำเชื้อและเลือด) กล่าวคือ ถือเอาฌานจิตซึ่งเป็นบาท[ของอภิญญา]ยกขึ้นไว้ในกาย คือ ทำ[จิต]ให้ไปช้าเหมือนร่างกาย เพราะการไปทางกายช้า[เพราะมีมหาภูตรูปช้าเป็นปัจจัย[๕๕๓]]

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายพระบาลีว่า

สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ,

---

[๕๕๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๔

[๕๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๖/๓๕

กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตฺวา กาย-วเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ.[๕๕๔]

ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัด ย่อมน้อมจิตอธิษฐานด้วยอำนาจกาย ครั้นแล้วหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัด

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายการน้อมจิตอธิษฐานด้วยอำนาจกาย ดังนี้

เนื้อความในพากย์นั้นมีดังนี้คือ ผู้เพียรปฏิบัติที่น้อมจิตไปโดยต้องการจะไปมีกายที่เห็นชัด เข้าฌานอันเป็นบาทฐาน[ของอภิญญา]แล้วออกจากฌานทำบริกรรมนึกว่า จิตนี้จงไปช้าเหมือนรูปกาย ท่านระบุถึงการทำบริกรรมเช่นนั้นจึงกล่าวว่า ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา (ถือเอาฌานจิตซึ่งเป็นบาท[ของอภิญญา]) เมื่อทำบริกรรมแล้วเข้าสมาบัติอีก แล้วอธิษฐานด้วยญาณอยู่ ได้ยก[ฌาน]จิตนั้นขึ้นไว้ในกาย ทำให้ไปช้าเหมือนกาย[๕๕๕]

คำว่า สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ (หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา) หมาย-ความว่า หยั่งลง คือ เข้าไป กล่าวคือ สัมผัส ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยสุขสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับฌานสุข) และลหุสัญญา (สัญญาที่ประกอบกับความเบา) อันเกิดร่วมกับจิตแสดงฤทธิ์ซึ่งมีปาทกฌานเป็นอารมณ์

สุขสัญญา คือ สัญญาอันประกอบด้วยอุเบกขา ที่จริงแล้วอุเบกขากล่าวว่าเป็นสุขเพราะเป็นสภาพสงบ

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายสุขสัญญาว่า

คำว่า สุขสญฺญํ แปลว่า สัญญาอันประกอบกับสุข คำนี้แสดงไว้โดยมีสัญญาเป็นหลัก[๕๕๕]

---

[๕๕๔] ขุ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๑

[๕๕๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙๗/๓๕

ตามลักษณะขององค์ฌาน สุขประกอบกับฌาน ๓ อย่างแรกเท่านั้น ไม่ประกอบกับจตุตถฌาน เพราะจตุตถฌานมีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา อย่างไรก็ตาม อุเบกขาเรียกว่าเป็นสุขโดยอ้อม เพราะเป็นสภาพสงบ ดังนั้น สุขสัญญาจึงหมายถึง หมู่จิตและเจตสิกที่ประกอบกับสัญญาอันประกอบด้วยอุเบกขา เมื่อผู้เพียรปฏิบัติได้บรรลุจตุตถฌานแล้วย่อมหยั่งลงสู่สุขสัญญาแน่นอน อย่างไรก็ตาม ในที่นี้สุขสัญญาคือสัญญาเป็นต้นที่ประกอบกับอภิญญาจิตเท่านั้น

อนึ่ง พึงทราบสุขสัญญานั้นว่าเป็นลหุสัญญาอีกด้วย เพราะพ้นไปจากนิวรณ์และปฏิปักษ์มีวิตกเป็นต้น แม้รูปกายหยาบของเธอที่หยั่งลงสู่ลหุสัญญานั้นก็เบาดุจปุยนุ่น เธอจึงไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัดซึ่งเบาดุจปุยนุ่นซึ่งถูกลมพัดขึ้น และผู้ที่ไปอย่างนั้นถ้าต้องการ[จะเดินไป] ก็เนรมิตทางในอากาศด้วยอำนาจปฐวีกสิณแล้วเดินไป หรือถ้าต้องการ[จะเหาะ] ก็อธิษฐานให้เกิดลมด้วยอำนาจวาโยกสิณแล้วเหาะไปตามลมดุจปุยนุ่น โดยแท้จริงแล้วความต้องการจะไปเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ เพราะเมื่อท่านผู้ทรงฤทธิ์ต้องการจะไป เธอได้อธิษฐานจิตอย่างนั้นแล้วถูกกำลังอธิษฐานส่งขึ้นลอยไปอย่างเห็นได้ชัดเจน ประดุจลูกศรที่นายขมังธนูยิงไป

> **คำว่า** อปิจ คนฺตุกามตา เอว เอตฺถ ปมาณํ (โดยแท้จริงแล้วความต้องการจะไปเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้) **หมายความว่า การบริกรรมและอธิษฐานที่เป็นไปด้วยความต้องการจะไปเฉพาะสถานที่ประสงค์จะไป เป็นหลักสำคัญในการไปด้วยกายที่เห็นชัดนี้ การไปย่อมสำเร็จด้วยการกระทำเช่นนั้น ดังนั้น จึงไปถึงสถานที่ต้องการได้โดยปราศจากการเนรมิตทางหรืออธิษฐาน[ให้เกิด]ลม**[๕๕๖]

คำว่า **จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ (น้อมกายด้วยอำนาจจิต)** หมายความว่า ถือเอากายยกขึ้นไว้ใน[ฌาน]จิต คือ ทำ[กาย]ให้ไปเร็วเหมือนจิต เพราะการไปทางจิตเร็ว

คำว่า สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ (หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา) หมาย-ความว่า หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาอันเกิดร่วมกับจิตแสดงฤทธิ์ซึ่งมีรูปกายเป็นอารมณ์

---

[๕๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๓๙๗/๓๕

พึงทราบคำที่เหลือตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ความต่างกันคือ ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่น้อมกายด้วยอำนาจจิตนี้คือการไปทางใจนั่นเอง

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายพระบาลีว่า

สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ, จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐาติ. จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตฺวา จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ.[๕๕๗]

ถ้าเธอต้องการจะไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด ย่อมน้อมกายอธิษฐานด้วยอำนาจจิต ครั้นแล้วหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ไม่เห็นชัด

วิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายเรื่องนี้ว่า

คำว่า กายํ คเหตฺวา (ถือเอากาย) **หมายความว่า ถือเอารูปกายหยาบด้วยบริกรรมจิตโดยเนื่องด้วยการรู้อารมณ์**

คำว่า จิตฺเต อาโรเปติ (ยกขึ้นไว้ใน[ฌาน]จิต) **หมายความว่า ยกขึ้นไว้ในฌานจิตอันเป็นบาทฐาน[ของอภิญญา] คือ ทำให้เหมือนฌานจิตอันเป็นบาทฐานดังกล่าวว่ากายนี้จงเหมือนจิต ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมนํ (ทำ[กาย]ให้ไปเร็วเหมือนจิต)[๕๕๘]

ถ้าถามว่า ท่านผู้ทรงฤทธิ์นี้เหาะไปอยู่ด้วยกายที่ไม่เห็นชัดอย่างนี้ ย่อมเหาะไปในอุปปาทขณะ ฐิติขณะ หรือภังคขณะของอธิษฐานจิต พระเถระตอบว่า ไปได้ทั้ง ๓ ขณะ

ถามว่า : เธอไปเองหรือส่งรูปกายเนรมิตไป

ตอบว่า : ทำได้ตามใจ แต่ในที่นี้พบเรื่องที่ท่านผู้ทรงฤทธิ์ไปด้วยตนเอง

---

[๕๕๗] ขุ.ป. ๓๑/๑๒/๔๒๑

[๕๕๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙๗/๓๕-๖

คำว่า มโนมยํ (สำเร็จด้วยใจ) หมายความว่า สำเร็จด้วยใจ เพราะเนรมิตด้วยจิตอธิษฐาน

คำว่า อหีนินฺทฺริยํ (มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง) นี้ กล่าวไว้เนื่องด้วยสัณฐานของตาและหูเป็นต้น แต่รูปกายเนรมิตไม่มีปสาทรูป [คือ ปสาทรูป ๕ รวมไปถึงภาวรูปและชีวิตรูป[๕๕๙]]

คำทั้งหมดว่า สเจ อิทฺธิมา จงฺกมติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมติ (หากท่านผู้ทรงฤทธิ์เดินจงกรม แม้รูปกายเนรมิตก็เดินจงกรมในที่นั้น) เป็นต้น กล่าวไว้โดยหมายถึงรูปกายเนรมิตของสาวก แต่รูปกายเนรมิตของพระพุทธเจ้าย่อมทำสิ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงกระทำ หรือทำกิจอื่นตามพระทัยก็ได้

อนึ่ง ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหล่านี้ การที่ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นอยู่ในมนุษยโลกนี้แล้วเห็นรูปด้วยตาทิพย์ ได้ยินเสียงด้วยหูทิพย์ และรู้จิตด้วยเจโตปริยญาณ หรือการที่เธออยู่ในมนุษยโลกนี้แล้วยืนสนทนาปราศรัยกับพรหม หรือการอธิษฐานที่ไกลให้ใกล้เป็นต้น หรือการที่เธอไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่เห็นชัดหรือไม่เห็นชัด เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย แต่ภิกษุผู้ทำวิธีที่กล่าวแล้วตามนัยว่า โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาติ (เธอย่อมเนรมิตรูปในเบื้องหน้าของพรหมนั้น) เป็นต้น จึงชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย ส่วนฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่เหลือในเรื่องนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงส่วนเบื้องต้นของการใช้อำนาจทางกาย

จบฤทธิ์อธิษฐานเพียงเท่านี้ก่อน

ฤทธิ์แปลงกาย

[๓๙๘] ส่วนความต่างกันระหว่างฤทธิ์แปลงกายและฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ มีดังต่อไปนี้ ลำดับแรก ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่จะแสดงฤทธิ์แปลงกายควรอธิษฐานให้เป็นรูปร่างต่างๆ ที่ตนต้องการ เช่น ในร่างเด็กน้อยเป็นต้น ซึ่งกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ, นาควณฺณํ วา ทสฺเสติ, สุปณฺณวณฺณํ วา ทสฺเสติ, อสุรวณฺณํ วา ทสฺเสติ, อินฺทวณฺณํ วา ทสฺเสติ, เทว-

[๕๕๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๗/๓๗

วณฺณํ วา ทสฺเสติ, พฺรหฺมวณฺณํ วา ทสฺเสติ, สมุทฺทวณฺณํ วา ทสฺเสติ, ปพฺพตวณฺณํ วา ทสฺเสติ, สีหวณฺณํ วา ทสฺเสติ, พฺยคฺฆวณฺณํ วา ทสฺเสติ, ทีปิวณฺณํ วา ทสฺเสติ, หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ, อสฺสมฺปิ ทสฺเสติ, รถมฺปิ ทสฺเสติ, ปตฺติมฺปิ ทสฺเสติ, วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสติ.[๕๖๐]

ท่านผู้ทรงฤทธิ์นั้นสละร่างปกติแล้วแสดงร่างเด็กน้อย นาค ครุฑ อสูร พระอินทร์ เทวดา พรหม มหาสมุทร ภูเขา ราชสีห์ เสือ เสือดาว ช้าง ม้า รถ ทหารราบ และขบวนกองทัพต่างๆ [มีพลช้างเป็นต้น]

อนึ่ง เมื่อจะอธิษฐานก็ควรออกจากฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญามีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ แล้วน้อมนึกถึงร่างเด็กน้อยของตน ครั้นน้อมนึกแล้วในเวลาจบบริกรรมเข้าฌานอีก ออกแล้วพึงอธิษฐานว่า "ขอให้เราจงเป็นเด็กน้อยเช่นนี้" พร้อมกับจิตอธิษฐาน เธอก็เป็นเด็กน้อยเหมือนพระเทวทัต[ที่แปลงร่างเป็นเด็กน้อยก่อนเข้าไปหาพระเจ้าอชาตศัตรู] ร่างนาคเป็นต้นทั้งหมดมีนัยเดียวกัน

มีความต่างกันคือ คำว่า หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (แสดงช้าง) ในเรื่องนี้กล่าวไว้เนื่องด้วยการแสดงช้างเป็นต้นที่เป็นรูปภายนอกอีกด้วย

ในการเนรมิตรูปภายนอกนั้น อย่าพึงอธิษฐานว่า "เราจงเป็นช้าง" แต่ต้องอธิษฐานว่า "ช้างจงมี" แม้ทัพม้าเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

ทั้งหมดนี้เป็นฤทธิ์แปลงกาย

คัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๕๖๑] วิจารณ์คำอธิบายของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังนี้

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า "คำว่า หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (แสดงช้าง) ในเรื่องนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการแสดงช้างเป็นต้นที่เป็นรูปภายนอกอีกด้วย ในการเนรมิตรูปภายนอกนั้น อย่าพึงอธิษฐานว่า เราจงเป็นช้าง แต่ต้องอธิษฐานว่า ช้างจงมี แม้ทัพม้าเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน" แต่ข้อความนั้นขัดแย้งกับบทเดิมที่กล่าวว่า ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา

---

๕๖๐ ขุ.ป. ๓๑/๑๓/๔๒๒

๕๖๑ ขุ.ป.อ. ๒/๑๓/๓๒๓

(สละร่างปกติ) และความเป็นฤทธิ์แปลงกาย ดังจะเห็นได้ว่า ตามลำดับข้อความที่กล่าวไว้ในพระบาลี การแสดงรูปร่างอื่นด้วยการอธิษฐานไม่สละร่างปกติ เรียกว่า อธิษฐานิทธิ ส่วนการแสดงตนเป็นอย่างอื่นด้วยการอธิษฐานสละร่างปกติ เรียกว่า วิกุพพนิทธิ

อย่างไรก็ตาม วิสุทธิมรรคมหาฎีกาได้กล่าวสนับสนุนความเห็นของคัมภีร์วิสุทธิมรรค ดังข้อความว่า

> **คำว่า** หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (แสดงช้าง) **หมายความว่า แสดงตนทำให้เป็นช้างก็ได้ แสดงช้างภายนอกก็ได้ ท่านมิได้กล่าวว่า** "หตฺถิวณฺณํ วา ทสฺเสติ (แสดงรูปช้าง)" **แต่กล่าวว่า** "หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ (แสดงช้าง)" **เพื่อประโยชน์นี้ [คือ การแสดงช้างภายนอก]**
>
> **บางคนกล่าวว่า "คำแสดงช้างเป็นต้นภายนอกขัดแย้งกับคำว่า** ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา **(สละร่างปกติ) และความเป็นฤทธิ์แปลงกาย" ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะขึ้นชื่อว่าการสละร่างปกติเป็นการไม่แสดงร่างปกติให้ผู้อื่นเห็น มิใช่ร่างปกติดับหายไปโดยสิ้นเชิง เมื่อเป็นเช่นนั้น เมื่อกล่าวว่า "สละร่างปกติแสดงช้าง" โดยไม่แสดงตนแต่แสดงช้างภายนอก จะผิดอย่างไรเล่าในเรื่องนี้ จะป่วยกล่าวไปไยในการที่ตนแปลงรูปเป็นช้างแล้วแสดงรูปช้างภายนอก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตํ (กล่าวไว้เนื่องด้วยการแสดงช้างเป็นต้นที่เป็นรูปภายนอกอีกด้วย) **ด้วยเหตุนั้นจึงไม่ขัดแย้งใด ๆ กับความเป็นฤทธิ์แปลงกาย**[๕๖๒]

สรุปความในเรื่องนี้ว่า ฤทธิ์แปลงกายคือการเปลี่ยนจากร่างเดิมเป็นร่างอื่นมีช้างเป็นต้น และยังหมายรวมถึงการเนรมิตช้างภายนอกอีกด้วย แม้การเนรมิตช้างภายนอกจะไม่ใช่การสละร่างเดิม ก็อนุโลมเข้าในการสละร่างเดิมโดยอ้อม เพราะการสละร่างปกติไม่ใช่การที่ร่างกายดับหายไป แต่เป็นการไม่แสดงร่างปกติให้ผู้อื่นเห็นเท่านั้น

ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ

[๓๙๙] นอกจากนั้น ท่านผู้ทรงฤทธิ์ที่ต้องการจะทำฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ พึงออกจากปาทกฌาน

---

[๕๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๓๙๘/๓๘

แล้วน้อมนึกถึงรูปกายก่อน แล้วอธิษฐานตามวิธีที่กล่าวมาแล้วว่า "จงกลวง" รูปกายทั้งหมดก็กลวง ต่อจากนั้นจึงน้อมนึกถึงกายอื่น[ที่สำเร็จด้วยใจ]ไว้ภายในรูปกายนั้น ทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวไว้แล้วว่า "กายเนรมิตอื่นจงมีภายในรูปกายนั้น" เธอชักกายเนรมิตนั้นออกไป[ภายนอก]ได้ เหมือนชักไส้ออกจากหญ้าปล้อง ชักดาบออกจากฝัก และดึงงูออกจากคราบงู

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๕๖๓] แปล กรณฺฑาย อหึ วิย จ ว่า "และดึงงูออกจากกระบุง" โดย กรณฺฑา ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ เปฬา (กระบุง) และกล่าวถึงความเห็นของบางอาจารย์ว่าให้แปลคำนี้ว่า นิมฺโมกโต (จากคราบงู) ตามความเห็นนี้คำว่า กรณฺฑาย อหึ วิย จ แปลว่า "และดึงงูออกจากคราบงู" ที่จริงแล้วความเห็นของบางอาจารย์ข้างต้นพบในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๕๖๔] ที่กล่าวว่า ปุราณตจกญฺจุกโตติ อตฺโถ (ความหมายคือ จากคราบงูเก่า)

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๐๔) แสดงความเห็นว่า ความหมายว่า "คราบงู" ตามคัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคสมควรกว่าความหมายว่า "กระบุง" เพราะคราบงูเหมือนกับงู แต่กระบุงไม่เหมือนกับงู

ดังข้อความเป็นต้นว่า

อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ. เสยฺยถาปิ ปุริโส มุญฺชมฺหา อีสิกํ ปวาเหยฺย, ตสฺส เอวมสฺส อยํ มุญฺโช อยํ อีสิกา อญฺโญ มุญฺโช อญฺญา อีสิกา, มุญฺชมฺหาตฺเวว อีสิกา ปวาฬฺหา.[๕๖๕]

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เนรมิตกายอื่นจากรูปกายนี้ อันมีรูปร่างสำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง อุปมาเหมือนบุรุษดึงไส้ออกจาก

---

[๕๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๓๙๙/๓๙

[๕๖๔] ขุ.ป.อ. ๒/๑๔/๓๒๔

[๕๖๕] ขุ.ป. ๓๑/๑๔/๔๒๒

หญ้าปล้อง เขาพึงเข้าใจอย่างนี้ว่า ส่วนนี้เป็นหญ้าปล้อง ส่วนนี้เป็นไส้ หญ้าปล้องกับไส้เป็นคนละส่วนกัน แต่ไส้ถูกชักออกจากหญ้าปล้องนั่นเอง

ในเรื่องฤทธิ์สำเร็จด้วยใจนี้ ท่านกล่าวถึงอุปมา ๓ อย่างเหล่านี้เพื่อแสดงว่า รูปสำเร็จด้วยใจเป็นเช่นกับ[รูปกายของ]ท่านผู้ทรงฤทธิ์ ประดุจไส้เป็นต้นเหมือนกับหญ้าปล้องเป็นต้น

ทั้งหมดนี้เป็นฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ

จบปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิทเทส (คำอธิบายฤทธิ์ต่างๆ)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๑๓

อภิญญานิทเทส = คำอธิบายอภิญญา

เรื่องทิพพโสตธาตุ

[๔๐๐] บัดนี้ ถึงลำดับอธิบายทิพพโสตธาตุ (ทิพพโสตญาณ) พึงทราบเนื้อความของพระบาลีเป็นต้นว่า โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน]) ในคำอธิบายทิพพโสตธาตุนั้นและอภิญญา ๓ [คือ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และทิพพจักขุญาณ] ที่จะกล่าวต่อไปตามวิธีที่ได้กล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้าจะอธิบายเฉพาะข้อความพิเศษเท่านั้นในพระบาลีทั้งหมด [คือ พระบาลีที่แสดงทิพพโสตธาตุและอภิญญา ๓ ที่เหลือ]

ข้อความเต็มของพระบาลีข้างต้น คือ

โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต ทิพฺพาย โสตธาตุยา จิตฺตํ อภิหรติ อภินินฺนาเมติ. โส ทิพฺพาย โสตธาตุยา วิสุทฺธาย อติกฺกนฺตมานุสิกาย อุโภ สทฺเท สุณาติ ทิพฺเพ จ มานุเส จ, เย ทูเร สนฺติเก จ.[๕๖๖]

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อทิพพโสตธาตุ เธอได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้ด้วยหูทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์

---

[๕๖๖] ที.สี. ๙/๒๔๐/๗๙

คำอธิบาย ทิพฺพาย โสตธาตุยา

ในพากย์นั้น คำว่า ทิพฺพาย โสตธาตุยา (เพื่อทิพพโสตธาตุ) โสตธาตุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับหูทิพย์ อธิบายว่า โสตประสาทของเทวดาที่เกิดจากสุจริตกรรม ไม่ถูกรบกวนด้วยน้ำดี เสมหะ และเลือดเป็นต้น จึงรับรู้อารมณ์ในที่ไกลได้ เพราะพ้นไปจากมลทิน

> ในเรื่องนั้น ข้อความว่า ''เกิดจากสุจริตกรรม'' หมายความว่า เกิดจากบุญที่ทำให้ไปเกิดในเทวโลกอันชื่อว่าสุจริต เพราะเป็นความประพฤติดี เนื่องจากถึงพร้อมด้วยศรัทธาอันยิ่งใหญ่ ความเห็นอันหมดจด และการรู้เห็นอานิสงส์เป็นต้น[๕๖๗]

ข้อความว่า "เพราะพ้นไปจากมลทิน" คือ เพราะโสตประสาทของเทวดาปราศจากมลทินคือน้ำดีเป็นต้น และมลทินคือกรรมชั่ว การที่โสตประสาทของเทวดาพ้นไปจากมลทินมีสาเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ไม่ถูกน้ำดีเป็นต้นรบกวน ๒. มีกรรมดีอันยิ่งใหญ่

การกล่าวว่าน้ำดีเป็นต้นเป็นมลทินในเรื่องนี้ **เป็นการพูดโดยตรง** เพราะน้ำดีเป็นต้นทำให้ร่างกายของมนุษย์หยาบไม่ประณีตเหมือนกายทิพย์ของเทวดา แต่การกล่าวว่าพ้นไปจากมลทินคือกรรมชั่ว **เป็นการพูดโดยอ้อม** เพราะกรรมชั่วเป็นมลทินโดยตรง ส่วนมลทินคือน้ำดีเป็นต้นเป็นผลที่เกิดจากกรรม การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษา ชื่อว่า การณูปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ หมายความว่า กล่าวถึงเหตุคือกรรมชั่วโดยใช้ผลคือมลทินมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ ดังคำว่า คุโฬ เสโมฺห[๕๖๘] (น้ำอ้อยเป็นเสลด) ซึ่งหมายความว่า น้ำอ้อยเป็นเหตุให้เสลดเกิดขึ้น จึงกล่าวโดยอ้อมว่าน้ำอ้อยเป็นเสลด หรือดังคำว่า อายุ ฆตํ[๕๖๙] (เนยใสเป็นอายุ) ซึ่งหมายความว่า เนยใสเป็นเหตุให้อายุยืน จึงกล่าวโดยอ้อมว่าเนยใสเป็นอายุ ดังข้อความว่า

> ปิตฺตาทีหิ อนุปทฺทุตตฺตา กมฺมสฺส จ อุฬารตาย **อุปกฺกิเลสวิมุตฺติ** เวทิตพฺพา. อุปกฺกิเลสโทสรหิตํ หิ กมฺมํ ติณาทิโทสรหิตํ วิย สสฺสํ อุฬารผลํ อนุปกฺกิลิฏฺจํ โหติ. การณูปจาเรน จสฺส ผลํ ตถา โวหรียติ ยถา สุกฺกํ สุกฺกวิปากนฺติ.[๕๖๗]

---

[๕๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๐/๔๐
[๕๖๘] สทฺท.ชาลินี ๑๐
[๕๖๙] สุโพธา.อภินวฏีกา ๑/๘

พึงทราบความพ้นไปจากมลทินเพราะไม่ถูกน้ำดีเป็นต้นรบกวน และเพราะกรรมยิ่งใหญ่ ที่จริงกรรมที่พ้นไปจากโทษมลทินย่อมมีผลยิ่งใหญ่ไม่เศร้าหมองเหมือนข้าวกล้าที่พ้นไปจากโทษมีหญ้าเป็นต้น และผลของกรรมนั้นได้ถูกเรียกเช่นนั้น[ว่าพ้นไปจากมลทิน] โดยการณูปจาระ ดังคำว่า สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ (กรรมขาว มีผลขาว)

ข้อนี้หมายความว่า กรรมคือกุศลกรรมบถ ๑๐ ที่ทำด้วยศรัทธาเป็นต้น เป็นกรรมขาวเพราะเป็นกรรมไม่เศร้าหมอง และมีวิบากขาว เพราะให้ไปเกิดในสวรรค์ การกล่าวว่าวิบากขาวในคำว่า สุกฺกวิปาก (สุกฺโก วิปาโก ยสฺสาติ สุกฺกวิปากํ = มีวิบากขาว) เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงเหตุโดยใช้ผลมาตั้งเป็นชื่อของเหตุ หมายความว่า กล่าวถึงเหตุคือกรรมโดยใช้ผลคือวิบากมาเป็นชื่อของเหตุ เพราะกรรมดีเหมือนสีขาวเป็นเหตุให้เกิดผลอันน่ายินดีซึ่งเหมือนสีขาว

คำอธิบายตัวอย่างว่า คุโฬ เสโมฺห (น้ำอ้อยเป็นเสลด) และ อายุ ฆตํ (เนยใสเป็นอายุ) พบในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีฎีกาและสุโพธาลังการฎีกาว่า

ตตฺถ คุโฬ เสโมฺหติ เหตูปจาโร. คุโฬติ เหตุโน นามํ เสโมฺหติ ผลสฺมึ อุปจารโต เหตูปจาโร.[๕๗๐]

ในเรื่องนั้น อุทาหรณ์ว่า คุโฬ เสโมฺห (น้ำอ้อยเป็นเสลด) เป็นการณูปจาระ การณูปจาระมีได้เพราะยกชื่อของเหตุว่า คุโฬ (น้ำอ้อย) ไว้ในผลคือ เสโมฺห (เสลด)

เอตฺถ อายุวฑฺฒนการณภูเต ฆเต การิยภูตอายุโน โวหาโร อาโรปิโต โหติ.[๕๗๑]

ในอุทาหรณ์นี้ ชื่อของอายุที่เป็นผลถูกยกขึ้นไว้ในเนยใสที่เป็นเหตุให้อายุยืน

คำว่า ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพา (โสตธาตุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับหูทิพย์) แสดงถึงรูปวิเคราะห์ของ ทิพฺพ ศัพท์ว่า

- ทิวิ ภวา ทิพฺพา = โสตธาตุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์
  (ทิวิ ศัพท์ + ย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- ทิพฺพา วิย ทิพฺพา = เหมือนโสตธาตุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์
  (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

---

๕๗๐ สทฺท.ชาลินีฎีกา ๑๐

๕๗๑ สุโพธา.อภินวฎีกา ๑/๘

อนึ่ง แม้โสตธาตุคืออภิญญาดังกล่าวที่เกิดจากกำลังวิริยภาวนาของภิกษุนี้ ก็คล้ายกับหูทิพย์เช่นนั้น จึงชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับหูทิพย์

วิริยภาวนา คือ การเจริญกุศลทุกอย่าง เพราะสำเร็จด้วยการปรารภความเพียร อีกอย่างหนึ่ง แม้การเจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า (สัมมัปปธาน ๔) ก็ได้ชื่อว่าวิริยภาวนาโดยพิเศษ[๕๗๒]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทิพย์ เพราะ-

ก. บรรลุด้วยอำนาจทิพพวิหาร[คือฌาน][๕๗๓]

ข. อาศัยทิพพวิหาร[คือปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌาน][๕๗๓]

คำว่า ทิพฺพ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. คล้ายกับหูทิพย์ = ทิพฺพา วิย ทิพฺพา.

(ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

๒. บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพวิหาร = ทิพฺเพหิ ปฏิลทฺธา ทิพฺพา.

(ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปฏิลทฺธ ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

๓. อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพวิหาร = ทิพฺพํ สนฺนิสฺสิตา ทิพฺพา (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สนฺนิสฺสิต ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

สรุปความว่า ในคำว่า โส ทิพฺพาย โสตธาตุยา จิตฺตํ อภิหรติ อภินินฺนาเมติ (ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อทิพพโสตธาตุ) คำว่า ทิพฺพาย โสตธาตุยา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. โสตธาตุที่คล้ายกับหูทิพย์

๒. โสตธาตุที่บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพวิหาร

๓. โสตธาตุที่อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพวิหาร

---

[๕๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๐/๔๐

[๕๗๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๐/๔๑

คำว่า ทิพฺพวิหารวเสน (ด้วยอำนาจทิพพวิหาร) คือ ด้วยอำนาจฌาน ๔ มีกสิณเป็นต้น คำนี้ระบุว่าฌาน ๔ นั้นเป็นทิพย์ในความหมายที่เป็นเหตุไกล

คำว่า ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตา (เพราะอาศัยทิพพวิหาร) นี้ หมายความว่า เกิดจากปาทกฌานอันเป็นเหตุใกล้ คำนี้มีความหมายอีกว่า เพราะทิพพจักขุญาณดำเนินไปโดยอาศัยรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นนิสสยปัจจัย (ปัจจัยที่อาศัย) ซึ่งประกอบร่วมกันอันนับเข้าในทิพพวิหาร[๕๗๔]

ชื่อว่า โสตธาตุ (สภาวะคือหู) โดยความหมายว่า ได้ยิน และไม่ใช่สัตว์บุคคล หรือชื่อว่า โสตธาตุ (โสตธาตุที่เหมือนโสตธาตุ[ในสวรรค์]) เพราะเหมือนโสตธาตุ เนื่องจากทำหน้าที่ของโสตธาตุ [คือการรับเสียงและเป็นเหตุให้เข้าใจเสียง][๕๗๕]

[ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไป]เพื่อทิพพโสตธาตุนั้น

คำว่า โสตธาตุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะคือโสต = โสต <หู> + ธาตุ <สภาวะ คือ ไม่ใช่สัตว์บุคคล>
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. โสตธาตุที่เหมือนโสตธาตุ[ในสวรรค์] = โสตธาตุ วิยาติ โสตธาตุ.
(โสตธาตุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ทิพฺพาย โสตธาตุยา มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. หูทิพย์ ๒. ญาณที่คล้ายกับหูทิพย์

คำอธิบาย วิสุทฺธาย เป็นต้น

คำว่า วิสุทฺธาย แปลว่า บริสุทธิ์ คือ ไม่เศร้าหมอง

คำว่า อติกฺกนฺตมานุสิกาย (เหนือมนุษย์) หมายความว่า ล่วงพ้น คือ พ้นไปจากหูเนื้อของมนุษย์โดยได้ยินเสียง[ไกลและละเอียด]ล่วงพ้นขอบเขตที่มนุษย์ได้ยิน

---

[๕๗๔] วิมติ.ฏีกา ๑/๑๓/๑๐๓

[๕๗๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๐/๔๑

คำว่า อติกฺกนฺตมานุสิกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มนุสฺสานํ อยํ มานุสิกา = โสตของมนุษย์ ชื่อว่า มานุสิกา

(มนุสฺส ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต + อา อิตถีปัจจัย)

- อติกฺกนฺตา มานุสิกา เอตายาติ อติกฺกนฺตมานุสิกา = โสตที่ล่วงโสตของมนุษย์ ชื่อว่า อติกกันตมานุสิกา (ตติยาพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อุโภ สทฺเท สุณาติ แปลว่า สดับเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงในเทวโลก และเสียงในมนุษยโลก ความหมายคือ เสียงของเทวดาและมนุษย์ คำนั้นหมายเอาเสียงบางส่วน [เพราะกล่าวถึงเสียงของเทวดาและมนุษย์เท่านั้น][๕๗๖]

คำว่า เย ทูเร สนฺติเก จ (ทั้งที่อยู่ไกลและใกล้) หมายความว่า เสียงเหล่าใดอยู่ไกลแม้ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดอยู่ใกล้แม้แต่เสียงของหนอนที่อาศัยอยู่ในร่างกายของตนเป็นอย่างต่ำ เธอย่อมได้ยินเสียงเหล่านั้น คำนี้หมายเอาเสียงทุกอย่าง [เพราะรวมเอาเสียงทุกอย่างที่จำแนกประเภทเป็นเสียงที่มีใจครองเป็นต้น][๕๗๖]

วิธีเจริญทิพพโสตธาตุ

ถามว่า : ภิกษุพึงเจริญทิพพโสตธาตุนี้อย่างไร ?

ตอบว่า : ภิกษุนั้นต้องเข้าฌานที่เป็นบาทฐานของอภิญญา เมื่อออก[จากฌาน]แล้ว ควรใส่ใจฟังเสียงหยาบมีเสียงราชสีห์ในป่าเป็นต้นซึ่งอยู่ไกลพอได้ยินตามปกติก่อนด้วยสมาธิจิตที่ทำบริกรรม (การกระทำก่อน)

ข้อความว่า "ด้วยสมาธิจิตที่ทำบริกรรม" หมายความว่า ด้วยสมาธิจิตแยกเฉพาะต่างหากที่กระทำก่อน (การเตรียมการ) คือ ด้วยจิตตั้งมั่นด้วยขณิกสมาธิที่ดำเนินไปโดยความเป็นบริกรรมของทิพพโสตญาณ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกว่า ขึ้นชื่อว่าสมาธิในบริกรรมอยู่ในระยะอุปจารสมาธิ มีกล่าวไว้โดยความมีอาวัชชนจิตต่างกัน[๕๗๗]

---

[๕๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๐/๔๑

[๕๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๐/๔๑-๒

[ต่อจากนั้น]พึงใส่ใจฟังเสียงละเอียดตามลำดับเริ่มตั้งแต่เสียงหยาบกว่าเสียงทั้งหมดอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวัด เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงภิกษุหนุ่มสามเณรน้อยที่สาธยายเต็มกำลัง เสียงของคนพูดตามปกติว่า อะไรขอรับ อะไรท่าน เป็นต้น เสียงนก เสียงลม เสียงฝีเท้า เสียงน้ำเดือดดังซี่ๆ เสียงใบตาลแห้งในแดด เสียงมด และเสียงปลวก เป็นต้น

ผู้เพียรปฏิบัตินั้นพึงใส่ใจฟังเสียงทางทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศเบื้องล่าง ทิศเบื้องบน ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และทิศตะวันตกเฉียงใต้ เธอพึงใส่ใจฟังเสียงที่หยาบและละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏชัดแก่จิตปกติของเธอ แต่ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นแก่สมาธิจิตที่ทำบริกรรม

เมื่อเธอใส่ใจฟังเสียงอยู่ มโนทวาราวัชชนจิตที่รับเอาเสียงอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์[ในขณะที่ควรกล่าว]ว่า “บัดนี้ ทิพพโสตธาตุจักสำเร็จ” ย่อมเกิดขึ้นรับอารมณ์เป็นเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจิตดังกล่าวดับไป ชวนจิตย่อมแล่นไป ๔ ครั้งบ้าง ๕ ครั้งบ้าง [ชวน]จิต ๓ หรือ ๔ ดวงแรกเป็นกามาวจรจิตมีชื่อว่า บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอัปปนาจิตที่ประกอบกับรูปาวจรจตุตถฌาน

ในชวนจิตดังกล่าว ญาณที่เกิดพร้อมกับอัปปนาจิตนั้น ชื่อว่า ทิพพโสตธาตุ หลังจากเกิดอัปปนาจิตแล้ว ภิกษุนั้นได้ตกไปในกระแสญาณนั้น ผู้ที่ประสงค์จะทำให้ญาณนั้นมีกำลังขึ้นควรกำหนดขยายเพียงองคุลีเดียวโดยตั้งใจว่า เราจะฟังเสียงในระหว่างนี้

> ข้อความว่า “ตกไป” หมายความว่า อยู่ภายในทิพพโสตธาตุแล้ว กล่าวคือ ได้ชื่อว่าบรรลุทิพพโสตญาณก่อนเกิดอัปปนาจิต เธอไม่จำต้องเพียรเจริญภาวนาเพื่อให้บรรลุทิพพโสตญาณนั้นในบัดนี้[๕๗๘]

ต่อจากนั้น (ต่อจากการกำหนดขยายไป ๑ นิ้ว) ควรขยายออกไปโดยกำหนดเอา ๒ นิ้ว ๔ นิ้ว ๘ นิ้ว คืบหนึ่ง ศอกหนึ่ง ภายในห้องหนึ่ง หน้ามุขหนึ่ง ปราสาทหนึ่ง บริเวณหนึ่ง วัดหนึ่ง หมู่บ้านเที่ยวบิณฑบาตหนึ่ง และแคว้นหนึ่งเป็นต้น จนถึงจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น ผู้เพียร

---

[๕๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๐/๔๓

ปฏิบัตินั้นที่ได้บรรลุอภิญญาแล้วตามวิธีนี้ แม้ไม่ได้เข้าปาทกฌานอีกก็ได้ยินเสียงที่อยู่ภายในสถานที่ถูกกระทบด้วยกสิณนิมิตอันเป็นอารมณ์ของปาทกฌาน และเมื่อสดับอยู่อย่างนี้ แม้เสียงสังข์ กลอง และกลองบัณเฑาะว์เป็นต้นจะอึกทึกครึกโครมในขณะเดียวกันจนถึงพรหมโลก แต่ถ้าต้องการจะกำหนดแยกให้ต่างกัน ก็อาจกำหนดแยกได้ว่า นี้เสียงสังข์หรือเสียงกลอง เป็นต้น

จบเรื่องทิพพโสตธาตุ

เรื่องเจโตปริยญาณ

[๔๐๑] พึงทราบเนื้อความในเรื่องเจโตปริยญาณ ดังนี้

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของพระบาลีว่า

โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต เจโตปริยญาณาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ. โส ปร-สตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ.[๕๗๙]

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อเจโตปริยญาณ เธอกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิต[ของตน]

คำอธิบาย เจโตปริยญาณาย

ในคำว่า เจโตปริยญาณาย (เพื่อเจโตปริยญาณ) นี้ คำว่า ปริยะ คือ สภาวะกำหนดรู้ [โดยจำแนกเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น]

คำว่า เจโตปริยะ คือ สภาวะกำหนดรู้จิต

---

[๕๗๙] ที.สี. ๙/๒๔๒/๘๐

คำว่า เจโตปริยญาณะ คือ ญาณกำหนดรู้จิต ความหมายคือ [ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไป]เพื่อญาณกำหนดจิตนั้น

ในประโยคว่า ปริยาตีติ ปริยํ, ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ (คำว่า ปริยะ คือ สภาวะกำหนดรู้ [โดยจำแนกเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น]) คำว่า ปริจฺฉินฺทติ เป็นคำแปลของ ปริยาติ ดังนั้น จึงแปลร่วมกัน โดย ปริ ใน ปริจฺฉินฺทติ อธิบาย ปริ ใน ปริยาติ ว่ามีความหมายว่า ปริจฺฉิชฺช (กำหนด) ส่วน ยา ธาตุใน ปริยาติ มีความหมายว่า ชานาติ (รู้) ดังข้อความว่า

> **ปริยาตี**ติ สราคาทิวิภาเคน ปริจฺฉิชฺช ชานาติ. เตนาห **ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ**ติ. เยสญฺหิ ธาตูนํ คติ อตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ.[๕๘๐]
>
> คำว่า ปริยาติ แปลว่า สภาวะกำหนดรู้โดยจำแนกเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ ดังจะเห็นได้ว่า ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีอรรถว่า รู้ อีกด้วย

แม้ไวยากรณ์บาลีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะและสัททนีติปกรณ์ (ธาตุ-มาลา) ว่า

> เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา ปวตฺติปาปุณตฺถกา.[๕๘๑]
>
> ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีอรรถว่า รู้, เป็นไป, ถึง
>
> เยสํ ธาตูนํ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถ ปวตฺติปาปุณานิปิ.[๕๘๒]
>
> ธาตุเหล่าใดมีความหมายว่า ไป ธาตุเหล่านั้นมีความหมายว่า รู้, เป็นไป และถึงอีกด้วย

คำว่า เจโตปริยญาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริยาตีติ ปริยํ = ญาณกำหนดรู้ ชื่อว่า ปริยะ

    (ปริ บทหน้า + ยา ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

---

[๕๘๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๑/๔๔

[๕๘๑] ธาตฺวตฺถ. ๒๐

[๕๘๒] นีติ.ธาตุ ๑

- เจตโส ปริยํ เจโตปริยํ = ญาณกำหนดรู้จิต ชื่อว่า เจโตปริยะ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- เจโตปริยญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ เจโตปริยญาณํ = ญาณกำหนดรู้จิต ชื่อว่า เจโตปริยญาณ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำอธิบาย ปรสตฺตานํ เป็นต้น

คำว่า ปรสตฺตานํ (สัตว์อื่น) คือ สัตว์ที่เหลือยกเว้นตน

แม้คำว่า ปรปุคฺคลานํ (คนอื่น) นี้ก็มีความหมายเหมือนกับคำข้างต้น แต่ทั้งสองคำมีรูปศัพท์ต่างกัน[ว่า สตฺต และ ปุคฺคล] ตามเวไนยชน[ผู้เข้าใจรูปศัพท์นั้นๆ] และตามพระญาณที่ทำให้เทศนาไพเราะ[ด้วยคำไวพจน์]

> ในคำว่า สตฺตานํ เป็นต้นนี้ สัตว์ คือ ผู้ผูกพันในรูปเป็นต้น แต่คำนั้นเป็นบัญญัติปรากฏในกระแสรูปนามของสิ่งที่มีชีวิต ดังนั้น แม้พระอรหันต์ผู้ปราศจากความยินดีพอใจก็เรียกว่าสัตว์ได้เช่นกัน หรือเรียกว่าสัตว์โดยภูตปุพพคตินัย
>
> คำว่า ปุํ คือ นรก คำว่า ปุคคละ คือ ผู้ดำเนินไปสู่นรกนั้น หมายถึง คนทำบาป แม้คนอื่น[คือคนทำบุญแล้วจะไปเกิดในสุคติภูมิ]ผู้ท่องเที่ยวเกิดในสังสารวัฏก็เรียกว่าปุคคละ เพราะไม่พ้นไปจากสภาวะที่ตกไปในนรกนั้น อีกอย่างหนึ่ง นักนิรุตติศาสตร์กล่าวว่า ชื่อว่า ปุคคละ (ผู้เกิดและตาย) เพราะทำหมู่สัตว์นั้นๆ ให้เต็มด้วยการเกิดในภพนั้นๆ และเคลื่อนจากภพไปด้วยความไม่เที่ยง[๕๘๓]

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปาทีสุ สญฺชนฺตีติ สตฺตา = ผู้ยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น ชื่อว่า สัตว์ (สญฺช ธาตุ (ราเค = กำหนัด) + ต ปัจจัย)

ตามความหมายของศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่ ก็คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะแล้วอีกด้วยโดยรุฬหีนัย คือ สำนวนที่เป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก หรือโดยภูตปุพพคตินัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยเป็นมาก่อน

---

[๕๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๑/๔๔

คำว่า ปุคฺคล มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ดำเนินไปสู่นรก = ปุํ คลนฺตีติ ปุคฺคลา.

(ปุํ บทหน้า = นรก + คล ธาตุ <ไป> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลงนิคคหิตใน ปุํ เป็น คฺ อักษร)

๒. ผู้เกิดและตาย

- ตํตํสตฺตนิกายํ ปูเรนฺตีติ ปูรา.

(ปูร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- คลนฺติ จวนฺตีติ คลา (คล ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ปูรา จ เต คลา จาติ ปุคฺคลา (วิเสสโนภยบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า **เจตสา เจโต** หมายความว่า [กำหนดรู้]จิตของสัตว์บุคคลเหล่านั้นด้วยจิตของตน

คำว่า **ปริจฺจ ปชานาติ** หมายความว่า กำหนด[จิตของสัตว์บุคคลอื่นด้วยจิตของตน] แล้วรู้เห็นโดยประการต่างๆ คือ จิตมีราคะเป็นต้น

วิธีเจริญเจโตปริยญาณ

ถามว่า : บุคคลเจริญญาณนี้ให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า : ญาณนี้สำเร็จด้วยอำนาจทิพพจักขุญาณ ซึ่งเป็นบริกรรม (การเริ่มทำ) ของเจโตปริยญาณนี้ ดังนั้น ภิกษุนั้นเจริญอาโลกกสิณแล้วแลเห็นสีเลือดที่อาศัยหทัยรูปของผู้อื่นด้วยทิพพจักขุญาณแล้วพึงสอบสวนดูจิต

คำว่า หทยรูปํ (หทัยรูป) ไม่ใช่หทัยวัตถุ แต่เป็นชิ้นเนื้อหัวใจ ซึ่งภายนอกมีรูปเหมือนบัวตูม ภายในเหมือนรังบวบขม เลือดที่จะกล่าวต่อไปนี้อาศัยหทัยรูปนั้นอยู่ ส่วนหทัยวัตถุเป็นไปโดยอาศัยเลือดดังกล่าว[๕๘๔]

กล่าวโดยละเอียดว่า ในเวลาจิตเกิดโสมนัสยินดี หทัยรูปมีสีแดงคล้ายผลไทรสุก ใน

---

[๕๘๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๑/๔๔

เวลาจิตเกิดโทมนัสไม่พอใจ หทัยรูปมีสีดำคล้ายผลหว้าสุก ในเวลาจิตวางเฉย หทัยรูปมีสีใส คล้ายน้ำมันงา ดังนั้น เธอแลเห็นสีเลือดหัวใจผู้อื่นว่า หทัยรูปสีแดงนี้เกิดจากความโสมนัสยินดี หทัยรูปสีดำนี้เกิดจากความโทมนัสไม่พอใจ หทัยรูปสีใสนี้เกิดจากความวางเฉย แล้วแสวงหาดูจิต พึงทำเจโตปริยญาณให้แก่กล้า ผลที่ได้รับคือ เมื่อเจโตปริยญาณนั้นแก่กล้าตามลำดับอย่างนี้ เธอย่อมเปลี่ยนจากจิตหนึ่งไปสู่อีกจิตหนึ่งโดยไม่ต้องดูหทัยรูป รู้ชัดจิตทั้งหมดที่เป็นกามาวจร-จิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิตได้ ดังข้อความในคัมภีร์[มหา]อรรถกถาว่า

ถามว่า : ผู้ที่ต้องการจะรู้จิตของผู้อื่นในอรูปภูมิจะดูหทัยรูปของใคร จะเห็นอินทรีย์เปลี่ยนแปลงของใคร

ตอบว่า : ไม่ต้องดูหทัยรูปและอินทรีย์เปลี่ยนแปลงของใคร[ทั้งสิ้น] การน้อมนึกถึงจิตในภูมิแห่งใดแห่งหนึ่งแล้วรู้จิต ๑๖ ประเภทนี้เป็นวิสัยของท่านผู้ทรงฤทธิ์ แต่คำกล่าว[ว่าให้ดูหทัยรูปแล้วสอบสวนดูจิต]นี้หมายเฉพาะผู้ที่ยังไม่เชี่ยวชาญ[ในอภิญญาประเภทนี้]

ท่านนำข้อความข้างต้นมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่เป็นปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้ามาแสดงไว้ในที่นี้ และมิได้เอ่ยไว้ในคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่น จึงไม่อาจอ้างคัมภีร์อรรถกถาฉบับอื่นมาแสดงไว้ในที่นี้ได้

อธิบายจิต ๑๖ ประเภท

ส่วนในคำว่า สราคํ วา จิตฺตํ (จิตมีราคะ) เป็นต้น จิตมีราคะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโลภะ ๘ ดวง

จิตปราศจากราคะ คือ กุศลจิตและอัพยากตจิตที่เหลืออันเนื่องด้วยภูมิ ๔ [กามา-วจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ]

จิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒ ดวง จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา ๑ ดวง และจิตที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะ ๑ ดวง ไม่นับเข้าในทุกะนี้ [คือ กลุ่มจิต ๒ ประเภท ได้แก่ จิตมีราคะ และจิตปราศจากราคะ]

ท่านกล่าวว่า อิมสฺมึ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติ (ไม่นับเข้าในทุกะนี้) **เพราะกุศลจิตและอัพยากตจิตนั้นไม่มีความสับสนว่าประกอบร่วมกับราคะ เพราะเป็นกุศลที่มีโยนิโสมนสิการเป็นเหตุและเป็นอัพยากฤต (วิบากและกิริยา) ที่ไม่มีราคะนั้นเป็นมูลเหตุ จึงควรเรียกว่า จิตปราศจากราคะ ส่วนอกุศลจิตที่เหลือไม่ประกอบร่วมกับราคะ จึงไม่มีความมีราคะ แต่ข้ออ้างที่อกุศลจิตที่เหลือประกอบกับราคะนั้นมีได้เพราะมีราคะนั้นเป็นมูลเหตุ อกุศลจิตที่เหลือจึงไม่ใช่จิตปราศจากราคะ ดังนั้น จึงควรพ้นไปจากทุกะ**[๕๘๕]

แต่พระเถระบางรูปนับจิต ๔ ดวงเหล่านั้นอีกด้วย[โดยความเป็นจิตปราศจากราคะ]

จิต ๔ ดวง คือ โทสมูลจิต ๒ และโมมูหจิต ๒ แม้ไม่ประกอบด้วยราคะ ก็ไม่ใช่จิตที่ตรงกันข้ามกับราคะ จึงไม่ควรนับจิต ๔ ดวงเข้าในทุกะที่ ๑ คือ จิตมีราคะ และจิตปราศจากราคะ แต่พระเถระบางรูปยังนับเข้าในทุกะที่ ๑ อีกด้วย เพราะเห็นว่าการไม่ประกอบร่วมกับราคะเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ ส่วนความเป็นปฏิปักษ์ไม่ใช่หลักสำคัญ ดังข้อความว่า

ท่านกล่าวว่า "แต่พระเถระบางรูปนับจิต ๔ ดวงเหล่านั้นอีกด้วย" โดยหมายถึงพระเถระที่ยอมรับว่าอกุศลจิตที่เหลือเป็นจิตปราศจากราคะโดยดำริว่า แม้ไม่มีความเป็นปฏิปักษ์กัน การไม่ประกอบร่วมกันเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ เหมือนอัพยากตธรรมบางอย่าง [อกุศลวิปากจิต และอาวัชชนจิตทางปัญจทวารและมโนทวาร][๕๘๖]

การแสดงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามี ๓ ลักษณะ คือ

๑. แสดงการไม่เห็นด้วยเพื่อคัดค้าน มักใช้คำว่า เกจิ (บางคน), เกจิ เถรา (พระเถระบางรูป)

๒. แสดงความเป็นกลางเพื่อประกาศความเห็นของท่านอื่นโดยไม่คัดค้าน มักใช้คำว่า อญฺเญ, เอเก, เอกจฺเจ (อาจารย์ท่านอื่น)

---

[๕๘๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๖

[๕๘๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๑/๔๖

๓. แสดงความยกย่องเพื่อประกาศความเห็นตาม มักใช้คำว่า อปเร (อาจารย์บางท่าน)

ท่านผู้แต่งจะกล่าวถึงองค์ธรรมของโลภมูลจิตเหล่านี้และจิตอื่นๆ ไว้ในขันธนิทเทสที่จะกล่าวต่อไป ผู้อ่านที่ไม่เคยเรียนพระอภิธรรมมาก่อนควรข้ามไปอ่านองค์ธรรมของเรื่องนี้ในขันธ-นิทเทส จึงไม่ขอกล่าวถึงองค์ธรรมของจิตเหล่านั้นไว้ในเรื่องนี้โดยละเอียด

จิตมีโทสะ คือ จิตที่เกิดร่วมกับโทมนัส ๒ ดวง

จิตปราศจากโทสะ คือ กุศลจิตและอัพยากตจิตทั้งหมดที่เนื่องด้วยภูมิ ๔

อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ [คือ โลภมูลจิต ๘ โมมูหจิต ๒] ไม่เข้าในทุกะนี้ [คือ กลุ่มจิต ๒ ประเภท ได้แก่ จิตมีโทสะและจิตปราศจากโทสะ] แต่พระเถระบางรูปนับจิต ๑๐ ดวงเหล่านั้นอีกด้วย[โดยความเป็นจิตปราศจากโทสะ]

ส่วนในคำว่า สโมหํ วีตโมหํ (จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ) นี้ จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉา และจิตที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะ ชื่อว่า จิตมีโมหะโดยวิธีไม่ระคน[กับโลภะและโทสะ] และอกุศลจิต ๑๒ ดวง ชื่อว่า จิตมีโมหะ เพราะโมหะเกิดในอกุศลทุกดวง

จิตปราศจากโมหะ คือ จิตที่เหลือ[อันเป็นกุศลและอัพยากฤต]

สโมหจิตนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โมมูหจิต คือ จิตหลงยิ่ง คำว่า โมมูห อาจหมายถึงบุคคลหรือจิตตามสมควร ถ้าหมายถึงบุคคลก็ใช้เป็นรูปว่า โมมูห (คนหลงยิ่ง, คนงมงาย) แต่ถ้าหมายถึงจิตใช้เป็นรูปว่า โมมูหจิตฺต (จิตหลงยิ่ง) ดังข้อความว่า

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา มนฺโท โหติ โมมูโห.[๕๘๗]
ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้เป็นคนโง่งมงาย

ปุน จปรํ สนฺทก อิเธกจฺโจ สตฺถา มนฺโท โหติ โมมูโห.[๕๘๘]
สันทกะ อีกประการหนึ่ง ศาสดาบางคนในโลกนี้เป็นคนโง่งมงาย

[๕๘๗] ที.สี. ๙/๖๕/๒๗

[๕๘๘] ม.ม. ๑๓/๒๓๒/๒๐๗

มนฺโทว ปริกิสฺสตีติ กปโณ วิย มนฺโท วิย โมมูโห วิย กิสฺสติ ปริกิสฺสติ ปริกิลิสฺสติ.[๕๘๙]

คำว่า มนฺโทว ปริกิสฺสติ (จักมัวหมองเหมือนคนโง่) หมายความว่า จักลำบาก คือ มัวหมอง กล่าวคือ เศร้าหมอง เหมือนคนยากไร้ คนโง่งมงาย

กถญฺจ ปุคฺคโล มนฺโท โมมูโห โหติ ? อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล กุสลากุสเล ธมฺเม น ชานาติ, สาวชฺชานวชฺเช ธมฺเม น ชานาติ, หีนปฺปณีเต ธมฺเม น ชานาติ, กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาเค ธมฺเม น ชานาติ. เอวํ ปุคฺคโล มนฺโท โมมูโห โหติ.[๕๙๐]

บุคคลผู้โง่งมงายคืออย่างไร ? คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่รู้สภาวธรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล มีโทษหรือไม่มีโทษ เลวหรือประณีต เหมือนธรรมฝ่ายดำหรือธรรมฝ่ายขาว บุคคลเช่นนี้ชื่อว่าผู้โง่งมงาย

วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตจิตฺตทฺวยมฺปิ วฏฺฏติ พลวตา โมเหน สมนฺนาคตตฺตา. ตถา หิ ตานิ “โมมูหจิตฺตานีติ วุจฺจนฺติ.[๕๙๑]

แม้จิตสองดวงคือจิตที่เกิดร่วมกับวิจิกิจฉาและจิตที่เกิดร่วมกับอุทธัจจะย่อมมีได้ เพราะประกอบด้วยโมหะที่มีกำลัง ดังจะเห็นได้ว่า จิตเหล่านั้นเรียกว่า โมมูหจิต

ตามหลักภาษาคำว่า โมมูห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุยฺหตีติ โมมูโห หรือ มุยฺหตีติ โมมูหํ = คนหลงยิ่ง หรือจิตหลงยิ่ง ชื่อว่า โมมูหะ

  (มุห ธาตุ <เวจิตฺเต = หลง> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำนี้มีวิธีประกอบรูปศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. ซ้อน มุห ศัพท์ ได้รูปว่า มุหมุห แล้วลบ ห ใน มุห ศัพท์หน้า, แปลง อุ ของ มุห ศัพท์หน้าเป็น โอ และทีฆะ อุ ของ มุห ศัพท์หลังเป็น อู ด้วยนิรุตตินัย คือ วิธีประกอบรูปศัพท์ของศัพท์เฉพาะบางศัพท์ที่ไม่ต้องใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับหรือด้วยมหาสูตร จึงได้รูปว่า โมมูห การประกอบรูปศัพท์เช่นนี้เรียกว่า ปทาวิตตะ คือ การซ้อนบท ดังข้อความว่า

---

[๕๘๙] ขุ.ม. ๒๙/๕๕/๑๒๘

[๕๙๐] อภิ.ปุ. ๓๖/๑๙๒/๑๘๐

[๕๙๑] ม.อุ.ฏีกา ๓/๒๖๔/๑๕๔

โมหมูโหติ วตฺตพฺเพ ห-การโลเปน โมมูโหติ วุตฺตํ. ตญฺจ อติสยตฺถทีปกํ ปริยาย-ทฺวยสฺส อติเรกตฺถภาวโตติ ยถา ปทฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ "อติสมฺมูฬฺโหติ. สิทฺเธ หิ สติ ปุนา-รมฺโภ นิยมาย วา โหติ อตฺถนฺตรวิญฺญาปนาย วา.[๕๙๒]

เมื่อควรกล่าวว่า โมหมูโห ท่านกล่าวว่า โมมูโห ด้วยการลบ ห อักษร และคำนั้นแสดงอรรถพิเศษที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้กันอยู่ เพราะคำไวพจน์สองศัพท์แสดงอรรถพิเศษยิ่งไปกว่าปกติ ดังคำว่า ปทฏฺฐานํ (เหตุใกล้) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อติสมฺมูฬฺโห (คนหลงยิ่ง, คนงมงาย) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีอรรถสำเร็จอยู่แล้ว การกล่าวซ้ำอีกย่อมมีได้เพื่อกำหนดแน่นอนหรือเพื่อแสดงให้รู้อรรถพิเศษ

ลทฺโธกาเสน โมเหน สุฏฺฐุ มุยฺหนฺตีติ โมหมูหานีติ วตฺตพฺเพ นิรุตฺตนเยน โมมูหานีติ วุตฺตํ.[๕๙๓]

คำว่า โมมูหะ คือ จิตที่หลงยิ่งด้วยโมหะซึ่งได้รับโอกาสแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า โมหมูห พระอนุรุทธาจารย์กล่าวรูปว่า โมมูห ด้วยนิรุตตินัย

โลลุโป, โมมุโห, กุกฺกุโจ, สุสุโข, โรรุโวอิจฺจาทีสุ ปน อติสยตฺถทีปนตฺถํ ปททฺวิตฺตํ กตฺวา ปุพฺพปเทสุ อกฺขรโลโป.[๕๙๔]

การซ้อนบทแล้วลบอักขระในบทหน้าย่อมมีเพื่อแสดงอรรถพิเศษนอกเหนือไปจากอรรถที่รู้กันอยู่ในคำว่า โลลุโป (คนตะกละ), โมมุโห (คนงมงาย), กุกฺกุโจ (คนเดือดร้อนใจเสมอ), สุสุโข (คนเป็นสุขมาก), โรรุโว (นรกอันเป็นที่คร่ำครวญยิ่งนัก)

๒. ซ้อน มุ ข้างหน้า มุห ได้รูปว่า มุมุห แล้วแปลง อุ ของ มุ ศัพท์หน้าเป็น โอ และทีฆะ อุ ของ มุห ศัพท์หลังเป็น อู ด้วยนิรุตตินัยหรือด้วยมหาสูตร ได้รูปว่า โมมูห การประกอบรูปศัพท์เช่นนี้เรียกว่า ธาตุทวิตตะ คือ การซ้อนธาตุ ดังข้อความว่า

มุยฺหตีติ โมมูโห, โลลุปฺปตีติ โลลุปฺโป. อาทิทฺวิตฺตํ โอตฺตญฺจ อิจฺจาทิ.[๕๙๕]

คนงมงาย ชื่อว่า โมมูหะ คนตะกละ ชื่อว่า โลลุปปะ ซ้อนพยางค์ต้น และแปลง [สระ อุ] เป็น โอ ดังนี้เป็นต้น

---

[๕๙๒] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๖๕-๖๖/๕๒๙
[๕๙๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๓๓/๓๕
[๕๙๔] นิรุตฺติ. ๓๓
[๕๙๕] นิรุตฺติ. ๗๘๖

อรรถพิเศษนอกเหนือไปจากอรรถที่รู้กันอยู่นี้ มีระบุไว้โดยตรงในอรรถกถาของมัชฌิมนิกายและปุคคลบัญญัติว่า

โมมูโหติ อติมูฬฺโห.[๕๙๖]

คำว่า โมมูโห แปลว่า คนหลงยิ่ง

มนฺโท โมมูโหติ อญฺญาณภาเวน มนฺโท อวิสทตาย โมมูโห, มหามูฬฺโหติ อตฺโถ.[๕๙๗]

คำว่า มนฺโท โมมูโห (คนโง่งมงาย) หมายความว่า คนโง่เพราะไม่รู้จริง และงมงาย เพราะไม่เข้าใจชัดเจน ความหมายคือ คนหลงยิ่ง

จิตท้อถอย คือ จิตที่คล้อยตามถีนะและมิทธะ

จิตฟุ้งซ่าน คือ จิตที่คล้อยตามอุทธัจจะ

มหัคคตจิต (จิตยิ่งใหญ่) คือ รูปาวจรจิต [๑๕] และอรูปาวจรจิต [๑๒]

จิตมิใช่มหัคคตจิต (จิตไม่ยิ่งใหญ่) คือ จิตที่เหลือ [กามาวจรจิต ๕๔ โลกุตตรจิต ๘]

คำว่า มหคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มหนฺตภาวํ คตํ มหคฺคตํ (ทุติยาตัปปุริสสมาส) = **จิตถึงความยิ่งใหญ่** เพราะสามารถข่มกิเลสได้ คือ ข่มนิวรณ์ที่เกิดทางใจได้เป็นวิกขัมภนประหานในขณะเจริญรูปฌานและอรูปฌาน, เพราะมีผลยิ่งใหญ่ คือ ส่งผลให้ไปเกิดในพรหมโลกที่มีอายุยืนนานนับกัป และเพราะมีกระแสจิตยาวนาน คือ เกิดขึ้นนานหลายชั่วโมงหรือหลายวันได้ในขณะเข้าฌานสมาบัติ

๒. มหนฺเตหิ คตํ มหคฺคตํ (ตติยาตัปปุริสสมาส) = **จิตที่เป็นทางดำเนินของผู้ยิ่งใหญ่** คือ จิตที่ผู้มีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาอันใหญ่หลวง

---

[๕๙๖] ม.ม.อ. ๓/๒๓๒/๑๗๑

[๕๙๗] อภิ.ปุ.อ. ๓/๑๙๒/๑๑๓

สอุตตรจิต (จิตที่มีจิตอื่นสูงกว่า) คือ จิตทุกดวงที่เนื่องด้วยภูมิ ๓ [กามาวจรจิต รูปา-วจรจิต และอรูปาวจรจิต]

อนุตตรจิต (จิตยอดเยี่ยม) คือ โลกุตตรจิต [๘]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๕๙๘] อธิบายโลกุตตรจิตว่าเป็นจิตพ้นไปจากโลกคืออุปาทานขันธ์ แต่อภิธัมมัตถวิภาวินีซึ่งเป็นคัมภีร์ฎีกาใหม่ของอภิธัมมาวตาร[๕๙๙] ได้อธิบายเรื่องนี้โดยจำแนกตามโลก ๓ คือ สังขารโลก สัตตโลก และโอกาสโลก ดังนี้

๑. มรรค ๔ ชื่อว่า โลกุตตระ (กำลังข้ามพ้นจากโลก ๓) คือ

ก. มรรค ๔ กำลังข้ามพ้นจากสังขารโลกคืออุปาทานขันธ์ เพราะไม่มีกิเลสเกิดร่วมกับมรรคจิตในขณะบรรลุมรรค

ข. โสดาปัตติมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกของปุถุชน สกทาคามิมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกของพระโสดาบัน อนาคามิมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกของพระสกทาคามี อรหัตตมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกของพระอนาคามี

ค. โสดาปัตติมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกคืออบายภูมิ สกทาคามิมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกคือกามภูมิบางส่วน อนาคามิมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกคือกามภูมิทั้งหมด อรหัตตมรรคกำลังข้ามพ้นจากโลกคือรูปภูมิและอรูปภูมิ

๒. ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตระ (ข้ามพ้นแล้วจากโลก) คือ ข้ามพ้นแล้วจากสังขารโลก สัตตโลก และโอกาสโลกทั้งสามเหล่านั้น

๓. มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ชื่อว่า โลกุตตระ คือ ยอดเยี่ยมกว่าสังขารโลกคืออุปาทานขันธ์ ดังข้อความว่า

ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺค-มกฺขายติ.[๖๐๐]

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่เป็นสังขตะ (มีปัจจัยปรุงแต่ง) หรืออสังขตะ (ไม่มีปัจจัย

---

[๕๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๑/๔๖

[๕๙๙] อภิ.วตารอภินวฏีกา ๑/๒๗

[๖๐๐] องฺ.จตุกฺก. ๒๐/๓๔/๓๙, ขุ.อิติ. ๒๕/๙๐/๓๐๘

ปรุงแต่ง) มีอยู่เพียงใด วิราคะ (มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน) ปรากฏว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น

ตามข้อความข้างต้น อุตฺตร ศัพท์ใน โลกุตฺตร มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. กำลังข้ามพ้น = จิตกำลังข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่า โลกุตตระ

- อุตฺตรตีติ อุตฺตรํ, โลกโต อุตฺตรํ โลกุตฺตรํ (อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ปัจจุบันกาล)

๒. ข้ามพ้นแล้ว = จิตข้ามพ้นแล้วจากโลก ชื่อว่า โลกุตตระ

- อุตฺตรีติ อุตฺตรํ, โลกโต อุตฺตรํ โลกุตฺตรํ (อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อดีตกาล)

๓. ยอดเยี่ยม, ประเสริฐ = สิ่งที่ปรากฏยิ่งกว่า ชื่อว่า อุตตระ

- วิเสเสน อุคฺคโตติ อุตฺตโร (อุ ศัพท์ + ตร ปัจจัยในวิเสสตัทธิต ตามข้อความในพระบาลีที่นำมาอ้างไว้ข้างต้นว่า อคฺคมกฺขายติ <ย่อมปรากฏว่าเลิศ>)

จิตตั้งมั่น คือ จิตที่บรรลุอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ

จิตไม่ตั้งมั่น คือ จิตที่ไม่บรรลุถึงสมาธิทั้งสองอย่าง

จิตหลุดพ้น คือ จิตถึงความหลุดพ้นโดยชั่วขณะ [กามาวจรกุศลจิต], ข่มไว้ [มหัคคตจิต], ตัดขาดโดยสิ้นเชิง [มรรคจิต], ทำให้สงบอีก [ผลจิต] และสลัดออก [มรรคจิตและผลจิต]

จิตไม่หลุดพ้น คือ จิตที่ยังไม่ถึงความหลุดพ้นทั้ง ๕ อย่างนี้

โดยประการดังนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุเจโตปริยญาณย่อมรู้ชัดจิตมีราคะทุกประเภทว่าเป็นจิตมีราคะ ... รู้ชัดจิตไม่หลุดพ้นว่าเป็นจิตไม่หลุดพ้น

แม้จิตบางดวงมีปัจจเวกขณจิตเป็นต้นจะรับเอานิพพานเป็นอารมณ์ได้ แต่มิได้ถึงความหลุดพ้นด้วยการสลัดออก เพราะมิได้ประกอบด้วยหน้าที่เช่นนั้น [จึงไม่ชื่อว่าจิตหลุดพ้นด้วยการสลัดออก][๖๐๑]

จบเรื่องเจโตปริยญาณ

---

[๖๐๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๑/๔๗

เรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

[๔๐๒] ในเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของพระบาลีว่า

โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ. เสยฺยถีทํ ? เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย ติสฺโสปิ ชาติโย จตสฺโสปิ ชาติโย ปญฺจปิ ชาติโย ทสปิ ชาติโย วีสมฺปิ ชาติโย ตึสมฺปิ ชาติโย จตฺตาฬีสมฺปิ ชาติโย ปญฺญาสมฺปิ ชาติโย ชาติสตมฺปิ ชาติสหสฺสมฺปิ ชาติสตสหสฺสมฺปิ อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป –

๑. อมุตฺราสึ เอวํนาโม เอวํโคตฺโต เอวํวณฺโณ เอวมาหาโร เอวํสุขทุกฺขปฺปฏิสํเวที เอวมายุปริยนฺโต.

๒. โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ.

๓. ตตฺราปาสึ เอวํนาโม เอวํโคตฺโต เอวํวณฺโณ เอวมาหาโร เอวํสุขทุกฺขปฺปฏิสํเวที เอวมายุปริยนฺโต.

๔. โส ตโต จุโต อิธูปปนฺโนติ.

อิติ สาการํ สอุทฺเทสํ อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ.[๖๐๒]

เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนโยน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นจึงน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลากหลาย คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้างว่า —

---

[๖๐๒] ที.สี. ๙/๒๔๔/๘๑-๒

๑. ในภพโน้นๆ เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุขัยอย่างนั้นๆ

๒. เรานั้นจุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น

๓. แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุขัยอย่างนั้นๆ

๔. ครั้นจุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้

เราระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป (ผิวพรรณเป็นต้น) และชีวประวัติ (ชื่อและตระกูล) อย่างนี้

คำว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย (เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) นี้ หมายความว่า เพื่อประโยชน์แก่ญาณในการระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน

คำว่า ปุพฺเพนิวาโส (ขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน) คือ ขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน คือ ในชาติที่ล่วงมาแล้ว

คำว่า ปุพฺเพนิวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิวุตฺถาติ นิวาโส, ขนฺธสนฺตาโน = กระแสขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ ชื่อว่า นิวาสะ

(นิ บทหน้า + วส ธาตุ <นิวาเส = อยู่> + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ อดีตกาล)

- ปุพฺเพ นิวาโส ปุพฺเพนิวาโส = กระแสขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในภพก่อน ชื่อว่า ปุพเพนิวาสะ (อลุตตสมาส)

คำว่า นิวุตฺถา (เคยอาศัยอยู่) หมายความว่า เคยครอบครอง คือ เกิดบ่อยๆ กล่าวคือ เกิดขึ้นแล้วดับไปในกระแสรูปนามของตน อีกอย่างหนึ่งคือ ธรรม[คือขันธ์]ที่เคยอาศัยอยู่ หมายถึง รับเอาเป็นอารมณ์ กล่าวคือ ถูกกำหนดรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของตน หรือถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของผู้อื่นในการระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้ตัดวัฏฏะได้แล้วเป็นต้น ซึ่งมีได้แก่เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น

คำว่า นิวุตฺถา (เคยอาศัยอยู่) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สิ่งที่ตนเคยรู้เห็นมาก่อน คือ สิ่งที่ตนเคยครอบครองโดยรับเป็นอารมณ์ คือ เกิดบ่อยๆ กล่าวคือ เกิดขึ้นแล้วดับไปในกระแสรูปนามของตนในเวลาที่ผ่านมาแล้ว

๒. สิ่งที่ตนและผู้อื่นเคยรู้เห็นมาก่อน คือ สิ่งที่ถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของตนโดยกำหนดชื่อ ตระกูล ผิวพรรณ อาหาร สุขทุกข์ และอายุขัย หรือสิ่งที่ถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของผู้อื่น เช่น ธรรมที่ถูกรู้เห็นด้วยวิญญาณจิตของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า หรือพระอรหันต์ที่ปรินิพพานไปแล้ว แต่มีเพียงพระพุทธเจ้าเท่านั้นสามารถรู้เห็นวิญญาณจิตของผู้อื่นเช่นนี้ได้ กล่าวโดยสรุปคือ รู้เห็นสิ่งที่บุคคลอื่นรับรู้เป็นอารมณ์ได้นั่นเอง

คำว่า ปุพเพนิวาสานุสสติ คือ สติทำให้ระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่มาก่อน

ญาณที่ประกอบกับสตินั้น เรียกว่า [ปุพเพนิวาสานุสสติ]ญาณ

ภิกษุน้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้นตามที่กล่าวมาแล้ว ความหมายคือ เพื่อบรรลุถึงญาณดังกล่าว

ประโยคบาลีว่า

> เอวมิมสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อตฺถาย ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย, เอตสฺส ญาณสฺส อธิคมาย ปตฺติยาติ วุตฺตํ โหติ

อาจแปลตามศัพท์ว่า

> "เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนั้นตามที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหมายคือ เพื่อบรรลุถึงญาณดังกล่าว"

การแปลเช่นนั้นเข้าใจยากในภาษาไทย ดังนั้นจึงแปลอีกสำนวนหนึ่งเพื่อให้เข้าใจง่าย

ข้อความข้างต้นอธิบาย ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย ดังนี้

๑. ส วิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน ญาณาย ลงในตทัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิริยานั้นๆ แปลว่า "เพื่อ" เพราะอธิบายด้วยคำว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ)

๒. ความหมายว่า เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ มีใจความคือ เพื่อบรรลุถึงปุพเพ-นิวาสานุสสติญาณ

ข้อ ๑ อธิบายอรรถของ ส จตุตถีวิภัตติ ส่วนข้อ ๒ อธิบายใจความของ ปุพฺเพนิวาสา-นุสฺสติญาณาย ศัพท์ การประกอบใช้ วุตฺตํ โหติ (ความหมายคือ) มีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงใจความของบทเป็นหลัก มักประกอบไว้ท้ายพากย์ ส่วนคำว่า อิทํ วุตฺตํ โหติ (ท่านกล่าวถึงใจความนี้) มักประกอบไว้ต้นพากย์เพื่อแสดงใจความของพากย์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

คำว่า อเนกวิหิตํ (หลากหลาย) หมายความว่า มีประเภทมากมาย หรือถูกกล่าว คือ อธิบายพร้อมด้วยประเภทมากมาย

คำว่า อเนกวิหิต (หลากหลาย) มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มีประเภทมากมาย คือ ภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส เป็นต้น = อเนก (มากมาย) + วิหิต (ประเภท) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนกํ วิหิตํ อสฺสาติ อเนกวิหิตํ (ฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส)

๒. ถูกกล่าวพร้อมด้วยประเภทมากมาย คือ ตระกูลเป็นต้น = อเนก (ประเภทมากมาย) + วิหิต (ถูกให้เป็นไป, ถูกกล่าว) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนเกหิ วิหิตํ ปวตฺติตนฺติ อเนกวิหิตํ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า ปุพฺเพนิวาสํ (กระแสขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่มาก่อน) หมายความว่า กระแสขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่มาก่อนในภพนั้นๆ เริ่มตั้งแต่อดีตชาติที่ล่วงเลยมาเป็นต้นไป

คำว่า อนุสฺสรติ (ระลึกได้) หมายความว่า ระลึกตามลำดับขันธ์ หรือเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ

การระลึกดังกล่าวนั้นเป็นของพระสาวก มิใช่ของพระศาสดา [เพราะพระศาสดาทรงระลึกได้ตามต้องการ] ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา (ตามลำดับขันธ์ หรือเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ) **ลำดับขันธ์ คือ ลำดับต่อเนื่องกันไป**

ของขันธ์ทั้งหลาย ลำดับนั้นมีได้โดยย้อนลำดับตั้งแต่จุติจิตเป็นต้นไป ในเรื่องนี้บางคนกล่าวว่า ลำดับขันธ์ คือ ลำดับของอิริยาบถ[๖๐๓]

ผู้ระลึกชาติก่อน ๖ จำพวก

กล่าวโดยละเอียดว่า บุคคล ๖ จำพวกย่อมระลึกชาติก่อนนี้ได้ คือ

๑. เดียรถีย์ [คือดาบสเป็นต้นผู้เชื่อกรรมและผลกรรม][๖๐๓] ระลึกได้เพียง ๔๐ กัป ไม่ยิ่งไปกว่านั้น เพราะมีปัญญาน้อย เนื่องจากกำหนดแยกรูปนามไม่ได้

๒. ปกติสาวก [คือ สาวกทั่วไปนอกจากมหาสาวกและอัครสาวก][๖๐๓] ระลึกได้ร้อยกัปหรือพันกัป เพราะมีปัญญามาก

๓. มหาสาวก ๘๐ ระลึกได้แสนกัป

๔. อัครสาวกทั้งสองระลึกได้ ๑ อสงไขยแสนกัป

๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าระลึกได้ ๒ อสงไขยแสนกัป เพราะเวลาอธิษฐานสร้างบารมีของท่านเหล่านั้นมีเพียงเท่านี้

๖. พระพุทธเจ้า[ระลึกได้]ไม่มีกำหนดเวลา [คือระลึกได้ตามต้องการ]

การที่เดียรถีย์ระลึกสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป ๔๐ ได้ ปรากฏในพรหมชาลสูตรเป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า น ตโต ปรํ (ไม่ยิ่งไปกว่านั้น) แล้วกล่าวว่า ทุพฺพล-ปญฺญตฺตา (เพราะมีปัญญาน้อย) เป็นต้นเพื่อแสดงเหตุดังกล่าว คำนั้นแสดงว่าการเจริญวิปัสสนาเป็นเหตุสำคัญของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ส่วนในคำว่า พลวปญฺญตฺตา (เพราะมีปัญญามาก) นี้พึงทราบว่าเหตุทำให้ปัญญามีกำลังคือการกำหนดแยกรูปนามเป็นต้น ที่จริงแล้ว วิปัสสนาญาณนั้นเป็นเหตุทั่วไปเกี่ยวกับความมีปัญญาน้อยหรือมากเหล่านั้น[๖๐๓]

---

[๖๐๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๒/๔๙

ความสามารถในการระลึกได้ต่างกัน

นอกจากนั้น :-

๑. เดียรถีย์ระลึกได้ตามลำดับขันธ์[ของตนหรือผู้อื่น]เท่านั้น ไม่อาจระลึกข้ามลำดับขันธ์โดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ [คือ ระลึกถึงจุติของภพหนึ่งแล้วไม่ระลึกถึงส่วนกลางของภพ แต่ข้ามไประลึกถึงปฏิสนธิของภพนั้น] พวกเขาเหมือนคนตาบอดไม่อาจข้ามสถานที่ตามต้องการได้ จึงต้องระลึกตามลำดับขันธ์เหมือนคนตาบอดเดินจับไม้เท้าไป

๒. ปกติสาวก ปกติระลึกตามลำดับขันธ์หรือข้ามไประลึกเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิได้

๓. มหาสาวก ๘๐ ก็เช่นเดียวกัน

๔. อัครสาวกทั้งสองไม่ต้องมีการระลึกตามลำดับขันธ์ อาจข้ามไปตามจุติและปฏิสนธิอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นจุติของอัตภาพหนึ่งแล้วเห็นปฏิสนธิได้ เมื่อเห็นจุติของอัตภาพอื่นแล้วเห็นปฏิสนธิได้อีก เป็นต้น

๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าก็เช่นเดียวกัน

๖. พระพุทธเจ้าไม่จำเป็นต้องระลึกตามลำดับขันธ์และข้ามไปโดยจุติและปฏิสนธิ ดังจะเห็นได้ว่า ฐานะที่ทรงประสงค์[จะระลึกถึง]ในภพเบื้องต่ำหรือเบื้องสูงตลอดหลายโกฏิกัปย่อมปรากฏชัดเจนแก่พระองค์ ดังนั้น จึงทรงย่นได้หลายโกฏิกัปดุจคำบาลีที่ย่อด้วยเปยยาลนัยแล้วหยั่งลงสู่ภพที่ต้องการทุกอย่างไป[ด้วยพระญาณ]ได้ด้วยการข้ามไปเหมือนราชสีห์กระโดด

> ข้อความว่า "ดุจคำบาลีที่ย่อด้วยเปยยาลนัย" หมายความว่า บุคคลที่สาธยายคำบาลีที่ย่อด้วยเปยยาลนัย ย่อมสาธยายย่อโดยถือเอาคำเริ่มต้นและคำลงท้ายเท่านั้นว่า ปฐมํ ฌานํ ฯเปฯ ปญฺจมํ ฌานํ ไม่สาธยายทีละบท ฉันใด พระพุทธเจ้าทรงย่นได้หลายโกฏิกัป ฉันนั้น[๖๐๔]

พระญาณของพระพุทธเจ้าเหล่านั้นที่ดำเนินไปอย่างนี้ ย่อมไม่ติดขัดผิดพลาดในชาติระหว่างๆ เมื่อไม่ติดขัดผิดพลาดย่อมระลึกถึงสถานที่ต้องการได้ทุกแห่ง อุปมาเหมือนลูกศรที่

---

[๖๐๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๑/๕๑

นายขมังธนูดังเช่นสรภังคาจารย์ผู้ชำชองการยิงขนทรายยิงออกไป ไม่ติดอยู่ในระหว่างต้นไม้หรือเครือเถาเป็นต้น ย่อมถูกเป้าไม่ติดขัดผิดพลาด

เรื่องสรภังคาจารย์พบในขุททกนิกาย ชาดก[๖๐๕] และอรรถกถาของคัมภีร์ชาดก[๖๐๖]

ในชนผู้ระลึกชาติก่อนได้เหล่านี้ การเห็นชาติก่อนของเดียรถีย์เหมือนแสงหิ่งห้อย ของปกติสาวกเหมือนแสงตะเกียง ของมหาสาวกเหมือนแสงคบเพลิง ของอัครสาวกเหมือนแสงดาวประกายพรึก ของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหมือนแสงจันทร์ ของพระพุทธเจ้าเหมือนดวงอาทิตย์ในฤดูสารทอันประดับด้วยรัศมีนับพัน [เพราะกำจัดความมืดมนในวิสัยของตนได้โดยสิ้นเชิง][๖๐๗]

นอกจากนั้น การระลึกชาติก่อน —

- ของเดียรถีย์เหมือนคนตาบอดใช้ปลายไม้เท้าเดินคลำทาง [เพราะไม่อาจข้ามลำดับขันธ์ได้[๖๐๘]]
- ของปกติสาวกเหมือนการเดินบนสะพานปูไม้ท่อนเดียว
- ของมหาสาวกเหมือนการเดินบนสะพานปูพื้น[พอเดินได้ ๔-๕ คน[๖๐๘]]
- ของอัครสาวกเหมือนการไปบนสะพานเกวียน
- ของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหมือนการเดินในทางเท้ากว้าง
- ของพระพุทธเจ้าเหมือนการเดินในทางเกวียนใหญ่[จุเกวียนได้ ๒๐-๓๐ เล่ม[๖๐๘]]

การระลึกที่ประสงค์เอาในที่นี้

แต่ในที่นี้พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาการระลึกชาติของสาวก ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า อนุสฺสรตีติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรติ (คำว่า อนุสฺสรติ หมายความว่า ระลึกตามลำดับขันธ์ หรือเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ)

---

๖๐๕ ขุ.ชา. ๒๗/๕๐-๙๔/๔๔๒-๕๐

๖๐๖ ขุ.ชา.อ. ๗/๕๐-๙๔/๒๘๓-๓๑๓

๖๐๗ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๒/๕๑

๖๐๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๒/๕๒

วิธีปฏิบัติในการระลึกถึงชาติก่อน

[๔๐๓] ด้วยเหตุนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะระลึกชาติได้อย่างนั้น เมื่อกลับจากบิณฑบาตหลังอาหาร ควรไปในที่สงัดหลีกเร้นอยู่ เข้าฌาน ๔ ตามลำดับ[เพื่อให้กายใจเอิบอิ่มด้วยปีติและสุขตามสมควรในฌาน ๓[๖๐๙]]แล้วออกจากฌานที่ ๔ อันเป็นบาทฐานของอภิญญา แล้วน้อมนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้าย

ต่อแต่นั้นพึงน้อมนึกถึงกิจที่ทำตลอดทิวาราตรีทั้งสิ้นโดยย้อนลำดับอย่างนี้คือ การปูที่นั่ง การเข้ามาสู่ที่พัก การเก็บบาตรจีวร เวลาฉัน เวลากลับมาจากหมู่บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาออกจากวัด เวลาไหว้ลานพระเจดีย์และลานโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลาถือบาตร กิจที่ทำตั้งแต่การถือบาตรจนถึงการล้างหน้า กิจที่ทำในเวลาใกล้รุ่ง มัชฌิมยาม และปฐมยาม อนึ่ง กิจเพียงเท่านี้ย่อมปรากฏแก่คนที่มีจิตปกติ แต่ปรากฏแจ่มชัดแก่คนที่มีจิตที่เป็นสมาธิด้วยบริกรรม

ถ้ากิจบางอย่างในกิจเหล่านี้ไม่ปรากฏชัดเจน เธอต้องเข้าปาทกฌานอีก ครั้นออก[จากฌาน]แล้วจึงน้อมนึกอีก ด้วยการเข้าปาทกฌานเพียงเท่านี้ กิจย่อมปรากฏชัดเจนดุจประทีปสว่างไสว[ในที่มืด] [เพราะปาทกฌานทำให้สติและปัญญาแก่กล้าเหมือนหินลับมีด ซึ่งส่งผลให้สติและปัญญาเหล่านั้นสุกงอมแก่กล้าอย่างยิ่งด้วยการเข้าปาทกฌานนั้น [๖๐๙]]

เธอควรน้อมนึกถึงกิจที่ตนทำโดยย้อนลำดับอย่างนี้แม้ในวันที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๑๐ กึ่งเดือน ๑ เดือน ๑๐ ปี หรือ ๒๐ ปี ตามวิธีที่กล่าวมานี้เมื่อเธอน้อมนึกถึงย้อนไป ๑๐ หรือ ๒๐ ปีเป็นต้นจนถึงปฏิสนธิของตนในภพนี้ ควรน้อมนึกถึงรูปนามซึ่งเป็นไปในจุติขณะในภพก่อน ผลที่ได้รับคือ ภิกษุผู้มีปัญญา [คือ ผู้เคยสั่งสมบารมีในการอบรมอภิญญา [๖๐๙]] ย่อมสามารถเพิกปฏิสนธิแล้วทำรูปนามในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้โดยวาระแรกทีเดียว

> ข้อความว่า “รูปนามซึ่งเป็นไป[ในจุติขณะในภพก่อน]” คือ รูปนามที่บังเกิดตามเหตุปัจจัยของตน และควรน้อมนึกถึงรูปก่อนแล้วน้อมนึกถึงนาม อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ควรน้อมนึกถึงนามก่อนแล้วน้อมนึกถึงรูปต่อมา[๖๑๐]

---

[๖๐๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๒/๕๒

[๖๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๓/๕๓

แต่รูปนามในภพก่อนดับไม่เหลือ รูปนามอื่นเกิดขึ้น[เพราะกรรมใหม่ในภพนี้] ดังนั้น ฐานะ[คือจุติ]นั้นจึงเหมือนที่คับแคบมืดทึบ คนทรามปัญญายากที่จะเห็นได้ ภิกษุนั้นก็ไม่พึงทอดธุระโดยคิดว่า เราไม่อาจเพิกปฏิสนธิแล้วทำรูปนามในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ควรเข้าปาทกฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า ครั้นออกจากปาทกฌานนั้นหลายครั้งแล้วพึงน้อมนึกถึงฐานะดังกล่าวเถิด

ข้อความว่า "รูปนามอื่นเกิดขึ้น" กล่าวไว้เพราะอุปปัตติภพอื่นเกิดขึ้นจากกรรมภพอื่น เนื่องจากเป็นอัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะกาล) อื่น มิฉะนั้นแล้วรูปนามอื่นๆ คงจะเกิดขึ้นแม้ในภพหนึ่ง และรูปนามที่ดับไปแล้วก็คงไม่เกิดขึ้นอีก ดังคัมภีร์มหานิทเทสกล่าวว่า

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพปิ สทิสา ขนฺธา คตา อปฺปฏิสนฺธิกา.[๖๑๑]

ขันธ์เหล่าใดของเหล่าสัตว์ที่ตายอยู่หรือยังเป็นอยู่ในโลกนี้ดับไปแล้ว
ขันธ์ทั้งหมดนั้นเป็นอย่างเดียวกัน[โดยการดับสูญ] ดับไปแล้วก็มิได้สืบต่อ[๖๑๒]

ผลที่ได้รับคือ ภิกษุผู้กระทำอย่างนี้ออกจากปาทกฌานแล้วไม่น้อมนึกถึงกิจที่น้อมนึกมาก่อน แต่น้อมนึกปฏิสนธิเท่านั้น ไม่นานนักก็จะเพิกปฏิสนธิแล้วทำรูปนามซึ่งเป็นไปในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้ อุปมาเหมือนคนมีกำลังตัดต้นไม้ใหญ่เพื่อทำช่อฟ้าของเรือนยอด เมื่อคมขวานบิ่นด้วยการตัดกิ่งใบ ไม่อาจตัดไม้ใหญ่ได้ แต่เขาไม่ทอดธุระเสีย ไปสู่โรงช่างเหล็กให้ช่างทำขวานให้คมแล้วกลับมาตัดอีก และเมื่อมันบิ่นอีกก็ให้ช่างทำอย่างนั้นแล้วตัดอีก เขาตัดอยู่อย่างนี้ไม่นานนักก็จะโค่นต้นไม้ใหญ่ได้ เพราะไม่ต้องตัดส่วนที่ถูกตัดแล้ว และตัดส่วนที่ยังมิได้ตัด

พึงทราบการเทียบเคียงอุปมาอย่างนี้ คือ

ก. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ เหมือนช่อฟ้าของเรือนยอด

---

๖๑๑ ขุ.ม. ๒๙/๓๙/๙๗

๖๑๒ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๓/๕๓

ข. รูปนามที่ดำเนินไปในจุติขณะของภพก่อน เหมือนต้นไม้ใหญ่

ค. ปฏิสนธิจิตในภพนี้ที่เนื่องด้วยรูปนามที่จุตินั้น เหมือนกิ่งใบ

ฆ. การเจริญบริกรรม เหมือนคมมีด

ง. ปาทกฌาน เหมือนโรงช่างเหล็ก[๖๑๓]

พึงแสดงข้อความนี้ด้วยอุปมาเหมือนคนผ่าฟืนและช่างโกนผมเป็นต้นอีกด้วย

คนผ่าฟืนอยู่ ถ้าคมขวานไม่คมก็ต้องลับขวานก่อนค่อยผ่าฟืนต่อ หรือช่างโกนผมก็ต้องลับมีดที่ทื่อให้คมเพื่อให้โกนผมต่อได้ ฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องเข้าปาทกฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า แล้วพึงน้อมนึกถึงปฏิสนธิ ฉันนั้น

ในพากย์นั้น ญาณที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ตั้งแต่การนั่งครั้งสุดท้ายจนถึงปฏิสนธิ ไม่ชื่อว่าปุพเพนิวาสญาณ [เพราะไม่มีความเป็นธัมมารมณ์ที่รับรู้ในชาติก่อน [๖๑๓]]แต่ชื่อว่า ญาณประกอบด้วยบริกรรมสมาธิ (สมาธิที่เป็นไปโดยความเป็นบริกรรม[ของปุพเพนิวาสญาณ]) บางคนกล่าวว่าเป็นอตีตังสญาณ (ญาณในส่วนอดีต) ถ้าข้อความนั้นหมายถึงอตีตังสญาณที่เป็นรูปาวจร ก็ไม่ถูก [เพราะญาณอันประกอบด้วยบริกรรมสมาธิเป็นกามาวจร เนื่องจากไม่มีหลักฐานที่พบในพระบาลีหรืออรรถกถาว่ารูปาวจรจิตเกิดขึ้นรับขันธ์ที่เป็นไปภายในจุติจิตถัดมาเป็นอารมณ์ได้[๖๑๓]]

เมื่อใด ภิกษุนั้นเกิดมโนทวาราวัชชนจิตรับรูปนามที่ดำเนินไปในจุติขณะโดยล่วงพ้นปฏิสนธิจิต เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตนั้นดับแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไปรับรูปนามดังกล่าวเป็นอารมณ์ ชวนจิตดวงต้น [๓ หรือ ๔ ดวง]เป็นกามาวจรชวนจิตมีชื่อว่า บริกรรมเป็นต้น ดวงสุดท้ายเป็นอัปปนาจิตที่ประกอบกับรูปาวจรจตุตถฌานตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อนั้น ญาณที่เกิดร่วมกับอัปปนาจิตนั้นของเธอชื่อว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

เธอย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้หลายชาติด้วยสติที่ประกอบด้วยปัญญานั้น คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ... ย่อมระลึกชาติก่อนได้หลายชาติพร้อมทั้งลักษณะทั่วไป (ผิวพรรณเป็นต้น) และชีวประวัติ (ชื่อและตระกูล) อย่างนี้

---

[๖๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๓/๕๓

คำอธิบาย เอกมฺปิ ชาตึ เป็นต้น

[๔๐๔] ในพากย์นั้น คำว่า เอกมฺปิ ชาตึ (๑ ชาติบ้าง) หมายความว่า กระแสขันธ์หนึ่งอันนับเข้าในภพหนึ่งที่มีปฏิสนธิอยู่ต้นจุติอยู่ท้าย

แม้ในคำว่า เทฺวปิ ชาติโย (๒ ชาติบ้าง) เป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน

สังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัป

ในคำว่า อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป (หลายสังวัฏฏกัปบ้าง) เป็นต้น สังวัฏฏกัป คือ โลกกำลังเสื่อม วิวัฏฏกัป คือ โลกกำลังเจริญ

ในกัปเหล่านี้ สังวัฏฏกัปยังรวมเอาสังวัฏฏฐายีกัป (โลกดำรงอยู่เป็นพื้นว่างเปล่าหลังจากพินาศแล้ว) เพราะมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นเบื้องต้น และวิวัฏฏกัปยังรวมเอาวิวัฏฏฐายีกัป (โลกดำรงอยู่ในพัฒนาการหลังจากบังเกิดขึ้นใหม่) เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงรวมเอาอสงไขยกัปไว้ครบถ้วน ดังพระพุทธดำรัสว่า

> จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺขฺเยยฺยานิ. กตมานิ จตฺตาริ ? สํวฏฺโฏ, สํวฏฺฏฏฺฐายี, วิวฏฺโฏ, วิวฏฺฏฏฺฐายี.[๖๑๔]
>
> ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปมี ๔ ประการ อสงไขยทั้ง ๔ ประการมีอะไรบ้าง คือ สังวัฏฏกัป สังวัฏฏฐายีกัป วิวัฏฏกัป และวิวัฏฏฐายีกัป

อสงไขยกัป คือ กัปที่ไม่อาจนับเวลาได้ มี ๔ ประเภท คือ

๑. สังวัฏฏกัป โลกกำลังพินาศ คือ ระยะเวลาตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงเปลวไฟดับไป น้ำล้างโลกแห้งไป หรือลมล้างโลกสลายไป เหลือเพียงอากาศอันว่างเปล่า

๒. สังวัฏฏฐายีกัป โลกดำรงอยู่หลังจากพินาศแล้ว คือ ระยะเวลาตั้งแต่อากาศอันว่างเปล่าจนถึงฝนใหญ่สร้างโลกตกเต็มแสนโกฏิจักรวาล

๓. วิวัฏฏกัป โลกกำลังเกิดขึ้นใหม่ คือ ระยะเวลาตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และนักษัตรปรากฏ

---

[๖๑๔] ที.สี. ๙/๒๔๔/๘๑-๒

๔. **วิวัฏฏฐายีกัป** โลกดำรงอยู่หลังจากเกิดขึ้นใหม่ คือ ระยะเวลาตั้งแต่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ และนักษัตรปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกตกลงมา

คำว่า สํวฏฺฏ เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

- สํวฏฺฏนํ วินสฺสนํ สํวฏฺโฏ = การพินาศ ชื่อว่า สังวัฏฏะ

(สํ บทหน้า + วตุ ธาตุ <วตฺตเน = เป็นไป> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- สํวฏฺโฏ อสฺส อตฺถีติ สํวฏฺโฏ = โลกที่มีการพินาศ ชื่อว่า สังวัฏฏะ

(สํวฏฺฏ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- สํวฏฺฏโต ติฏฺจติ สีเลนาติ สํวฏฺฏฏฺจายี = โลกดำรงอยู่หลังจากการพินาศโดยปกติ ชื่อว่า สังวัฏฏฐายี (สํ บทหน้า + ฐา ธาตุ <คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- วิวฏฺฏนํ นิพฺพตฺตนํ วฑฺฒนํ วา วิวฏฺโฏ = การเกิดขึ้น หรือการเจริญ ชื่อว่า วิวัฏฏะ

(วิ บทหน้า + วตุ ธาตุ <วตฺตเน = เป็นไป> + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วิวฏฺโฏ อสฺส อตฺถีติ วิวฏฺโฏ = โลกที่มีการเกิดขึ้น ชื่อว่า วิวัฏฏะ

(วิวฏฺฏ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- วิวฏฺฏโต ติฏฺจติ สีเลนาติ วิวฏฺฏฏฺจายี = โลกดำรงอยู่หลังจากการเกิดขึ้นโดยปกติ ชื่อว่า วิวัฏฏฐายี (วิ บทหน้า + ฐา ธาตุ <คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป> + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ของ สํวฏฺฏ ศัพท์เป็นต้นที่กล่าวมานี้ เป็นคำสรุปความจากวิสุทธิมรรค-มหาฎีกา[๖๑๕] สารัตถทีปนีฎีกา[๖๑๖] และวิมติวิโนทนีฎีกา[๖๑๗]

สังวัฏฏกัป ๓

ในกัป ๔ เหล่านั้น สังวัฏฏกัป ๓ คือ

๑. เตโชสังวัฏฏกัป โลกพินาศด้วยไฟ มีเขตแดนคือพรหมโลกชั้นอาภัสสรา เมื่อโลกพินาศด้วยไฟ ย่อมถูกไฟเผาภายใต้ชั้นอาภัสสราพรหม

---

[๖๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๔/๕๔

[๖๑๖] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑/๓๔๗

[๖๑๗] วิมติ.ฏีกา ๑/๑/๑๐๒

๒. อาโปสังวัฏฏกัป โลกพินาศด้วยน้ำ มีเขตแดนคือพรหมโลกชั้นสุภกิณหา เมื่อโลกพินาศด้วยน้ำ ย่อมถูกน้ำละลายภายใต้ชั้นสุภกิณหาพรหม

๓. วาโยสังวัฏฏกัป โลกพินาศด้วยลม มีเขตแดนคือพรหมโลกชั้นเวหัปผลา เมื่อโลกพินาศด้วยลม ย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจายภายใต้ชั้นเวหัปผลาพรหม

เมื่อว่าโดยเขตด้านกว้าง พุทธเขตหนึ่ง (แสนโกฏิจักรวาล) ย่อมพินาศไปทุกครั้ง

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

อคฺคินาภสฺสรา เหฏฺฐา อาเปน สุภกิณฺหโต
เวหปฺผลโต วาเตน เอวํ โลโก วินสฺสติ.[๖๑๘]

โลกพินาศด้วยไฟเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นอาภัสสรา พินาศด้วยน้ำเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นสุภกิณหา พินาศด้วยลมเบื้องล่างตั้งแต่พรหมชั้นเวหัปผลา โลกพินาศไปอย่างนี้

บางคนกล่าวว่า เมื่อท่านควรกล่าวถึงโลกพินาศตามลำดับเขตแดนที่พินาศไปอย่างนี้ว่า เตโชสังวัฏฏกัป อาโปสังวัฏฏกัป และวาโยสังวัฏฏกัป แต่มิได้กล่าวเช่นนั้นแล้วกล่าวว่า อาโปสังวัฏฏกัป เตโชสังวัฏฏกัป และวาโยสังวัฏฏกัป ตามลำดับการแสดงมหาภูตรูปที่ทำให้โลกพินาศ อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า ท่านกล่าวไว้ตามลำดับโลกพินาศที่จะมีต่อไป[๖๑๙]

พุทธเขต ๓

ที่ชื่อว่า พุทธเขต มี ๓ ประเภท คือ

๑. ชาติเขต เขตประสูติ มีขอบเขตหมื่นจักรวาล ซึ่งแผ่นดินไหวในเวลาพระตถาคตถือปฏิสนธิเป็นต้น

---

[๖๑๘] อภิ.สงฺคหฏีกา ๕/๒๙/๒๔๖

[๖๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๓/๕๔

๒. อาณาเขต เขตอำนาจ มีขอบเขตแสนโกฏิจักรวาล ซึ่งอานุภาพของพระปริตรเหล่านี้แผ่ไป คือ รัตนปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร และโมรปริตร

๓. วิสยเขต เขตรับอารมณ์ ไม่มีประมาณที่สุด เป็นสถานที่ซึ่งพระตถาคตทรงทราบทุกสิ่งที่ต้องการ [เพราะพุทธญาณมีความเป็นไปเนื่องด้วยความต้องการแน่นอน[๖๒๐]] สมดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺย.[๖๒๑]

เมื่อเราประสงค์เพียงใด [ย่อมประกาศให้รู้ด้วยเสียงเพียงเท่านั้น]

ในพุทธเขตทั้ง ๓ เหล่านี้ อาณาเขตอย่างเดียวย่อมพินาศไป เมื่ออาณาเขตนั้นพินาศอยู่ แม้ชาติเขตก็พินาศไปด้วย และเมื่อพินาศก็พินาศร่วมกัน คงอยู่ก็คงอยู่ร่วมกัน พึงทราบความพินาศและการคงอยู่ของโลกเหล่านั้นดังต่อไปนี้

อานุภาพแห่งปฏิสนธิปัญญาของพระตถาคตที่เกิดจากผลบุญย่อมแกล้วกล้าน่าอัศจรรย์ตามสภาพของตนในสถานที่ใด สถานที่ทั้งหมดนั้นชื่อว่าเขตประสูติของหน่อเนื้อพุทธางกูร ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ชาติเขตฺตํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ (ชาติเขตมีขอบเขตหมื่นจักรวาล)

คำว่า อานุภาโว วตฺตติ (อานุภาพแผ่ไป) หมายความว่า ผู้ทรงฤทธิ์ถึงความชำนาญทางใจในโลกนี้อยู่ในจักรวาลแห่งใดแห่งหนึ่งที่นับเข้าในอาณาเขตแล้วสาธยายพระปริตรเพื่อคุ้มครองตน แม้เขาไปจักรวาลอื่นที่อยู่ในอาณาเขตนั้นก็ได้รับการคุ้มครองแน่นอน อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลอยู่ในจักรวาลหนึ่งที่อยู่ในอาณาเขตนั้นแล้วสาธยายพระปริตรเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง อานุภาพของพระปริตรย่อมสำเร็จแก่สัตว์ทั้งปวงภายในอาณาเขต เพราะเหล่าเทวดายอมรับอำนาจของพระปริตรภายในอาณาเขตนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงปฏิญาณการประกาศให้รู้ด้วยเสียงและการแสดงรูปของตนให้ผู้อื่นเห็นได้ทันที ได้ตรัสว่า ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺย (เมื่อเราประสงค์เพียงใด) เป็นต้นโดยหมายถึงวิสยเขตดังกล่าว[๖๒๐]

---

[๖๒๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๔/๕๕

[๖๒๑] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๖/๘๓

ชื่อของพระปริตรที่ระบุไว้ในที่นี้มี ๕ สูตร แต่คัมภีร์ทางศาสนากล่าวถึงจำนวนพระปริตรไว้ต่างกัน กล่าวโดยสรุปมี ๓ ลักษณะ คือ

๑. ในมิลินทปัญหา[๖๒๒] พบ ๗ ปริตร คือ รัตนปริตร เมตตปริตร ขันธปริตร โมรปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร และอังคุลิมาลปริตร

๒. ในสมันตปาสาทิกา[๖๒๓] และวิสุทธิมรรค[๖๒๔] พบ ๕ ปริตร คือ รัตนปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร และโมรปริตร

๓. ในอรรถกถาทีฆนิกาย[๖๒๕] อรรถกถามัชฌิมนิกาย[๖๒๖] อรรถกถาอังคุตตรนิกาย[๖๒๗] อรรถกถาวิภังค์[๖๒๘] และอรรถกถามหานิทเทส[๖๒๙]พบ ๘ ปริตร คือ อาฏานาฏิยปริตร อิสิคิลิปริตร ธชัคคปริตร โพชฌังคปริตร ขันธปริตร โมรปริตร เมตตปริตร และรัตนปริตร

โลกพินาศด้วยไฟ

[๔๐๕] กล่าวโดยพิสดารว่า เมื่อโลกพินาศด้วยไฟ ฝนใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นก่อนแล้ว ทำให้ฝนใหญ่ห่าหนึ่งตกลงทั่วแสนโกฏิจักรวาล มนุษย์ทั้งหลายร่าเริงดีใจนำพืชพันธ์ทุกชนิดออกมาหว่าน แต่เมื่อข้าวกล้างอกขึ้นพอโคกินได้ ฝนใหญ่ร้องเป็นเสียงลาไม่โปรยฝนแม้แต่หยดเดียว ฝนที่ขาดช่วงเป็นอันขาดช่วงไปโดยสิ้นเชิงในเวลานั้น พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงข้อความนี้จึงตรัสว่า

โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย, ยํ พหูนิ วสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตานิ พหูนิ วสฺสสหสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ เทโว น วสฺสติ.[๖๓๐]

ภิกษุทั้งหลาย เวลาที่ฝนไม่ตกตลอดหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีมีอยู่

---

[๖๒๒] มิลินฺท. ๑๖๓
[๖๒๓] วิ.มหา.อ. ๑/๑๒/๑๕๘
[๖๒๔] วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๔/๔๙
[๖๒๕] ที.ปา.อ. ๓/๑๖๑/๘๖
[๖๒๖] ม.อุ.อ. ๔/๑๒๙/๗๙
[๖๒๗] องฺ.ติก.อ. ๒/๘๑/๒๓๕
[๖๒๘] อภิ.วิ.อ. ๒/๘๐๙/๔๖๑
[๖๒๙] ขุ.นิ.อ. ๑๕๖/๓๘๖
[๖๓๐] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๖/๘๓

สัตว์โลกผู้เลี้ยงชีพอาศัยฝนและเทวดาผู้เลี้ยงชีพอาศัยดอกไม้และผลไม้ สิ้นชีวิตแล้วย่อมไปบังเกิดในพรหมโลก ครั้นเวลาผ่านไปนานอย่างนี้ น้ำในที่นั้นๆ ย่อมเหือดแห้งไป ต่อมาปลา เต่า และสัตว์นรก สิ้นชีวิตตามลำดับแล้วไปบังเกิดในพรหมโลก อาจารย์บางท่านกล่าวว่า "ในสัตว์เหล่านั้น สัตว์นรกย่อมพินาศไปเมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏขึ้น"

ถามว่า : การไปเกิดในพรหมโลกย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากฌาน และบางคนในมนุษย์เป็นต้นเหล่านั้นก็อดอยากด้วยทุพภิกขภัย บางคนไม่อาจบรรลุฌาน พวกเขาจะไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร

ตอบว่า : พวกเขาไปบังเกิดในพรหมโลก ด้วยอำนาจของฌานที่ตนได้บรรลุในเทวโลก กล่าวคือ ในกาลนั้น เทวดาชั้นกามาวจรชื่อโลกพยูหา (รวมชาวโลก) ทราบว่าโลกจักพินาศในเวลาล่วงไปแสนปี แล้วปล่อยมวยผมลงสยายผมยุ่งเหยิง ร้องไห้น้ำตานองหน้า ใช้มือเช็ดน้ำตานุ่งผ้าสีแดง มีรูปร่างน่าหวาดกลัวยิ่งนัก เที่ยวร้องบอกในถิ่นมนุษย์อย่างนี้ว่า

"สหายเอ๋ย ต่อแต่นี้ล่วงไปแสนปี โลกจักพินาศฉิบหาย ถึงมหาสมุทรจักเหือดแห้ง มหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุจักถูกไฟเผาพินาศสิ้น ความพินาศจักมีจนถึงพรหมโลก สหายเอ๋ย พวกท่านจงเจริญเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา จงบำรุงมารดาบิดา และจงอ่อนน้อมต่อผู้สูงอายุในสกุลเถิด"

ถามว่า : เทวดาเหล่านั้นรู้ว่าโลกสิ้นไปได้อย่างไร

ตอบว่า : อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ธรรมดาเตือนให้รู้ บางอาจารย์กล่าวว่า รู้ได้ด้วยการเห็นลางบอกเหตุเช่นนั้น อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า พรหมส่งมาบอก[๖๓๑]

มนุษย์และภุมเทวดาโดยมากได้ยินคำเตือนของเทวดาเหล่านั้นแล้วรู้สึกสลดใจ มีจิตอ่อนโยนต่อกัน บำเพ็ญบุญ[คือกามาวจรกุศล]มีการเจริญเมตตาเป็นต้นแล้วไปเกิดในเทวโลก ได้บริโภคสุธาโภชน์ทิพย์แล้วทำบริกรรมวาโยกสิณจึงบรรลุฌานในเทวโลกนั้น [เพราะเทวดาสำเร็จฌานในวาโยกสิณได้ง่ายด้วยความคุ้นเคยในการรับลมที่มีสัมผัสสบาย[๖๓๒]] ส่วนเหล่าสัตว์[คือ

---

[๖๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๕/๕๖

[๖๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๕/๕๖

อบายสัตว์][๖๓๓]อื่นจากมนุษย์และภุมเทวดานั้นไปเกิดในเทวโลกด้วยอปราปริยเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป) ที่จริงแล้วเหล่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวในสงสารไม่อาจเว้นจากอปราปริย-เวทนียกรรมได้ ถึงพวกเขาก็ได้บรรลุฌานในเทวโลกนั้นๆ เหมือนกัน สัตว์ทั้งหมดย่อมไปเกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจฌานที่ได้บรรลุในเทวโลกดังกล่าวมานี้

กรรมมี ๔ อย่างโดยเนื่องด้วยเวลาให้ผล[๖๓๔] คือ

๑. **ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพนี้ คือ ชวนเจตนาดวงที่ ๑ ในกุศลชวนะและอกุศลชวนะ ๗ ดวง เพราะเจตนาดวงแรกตั้งอยู่ได้ไม่นานและมีผลน้อยที่สุด เนื่องจากมีกำลังอ่อนกว่าชวนเจตนาทุกดวงโดยเหตุที่ไม่ได้รับอาเสวนปัจจัย (ปัจจัยเสพคุ้น) เมื่อได้รับเหตุปัจจัยย่อมให้ผลที่เป็นอเหตุกะในภพนี้แล้วหมดสิ้นไป ไม่อาจติดตามกระแสจิตหลังเสียชีวิตแล้วได้ แต่เมื่อไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม

๒. **อุปปัชชเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพที่สองถัดจากภพนี้ คือ ชวนเจตนาดวงที่ ๗ อันเป็นเจตนาตัดสินและให้สำเร็จผล เพราะมีสาระมากกว่าชวนเจตนาดวงที่ ๑ เนื่องจากได้รับอาเสวนปัจจัย ดังนั้น จึงไม่อาจส่งผลเร็วมากเหมือนเจตนาดวงแรก แต่มีกำลังมากกว่า จึงทำให้เกิดภพใหม่ได้ และดำรงอยู่ไม่นานเหมือนเจตนาดวงกลางๆ เพราะเป็นชวนะดวงสุดท้ายในชวนจิตที่ตกไป เมื่อได้รับเหตุปัจจัยแล้วจะให้ผลปฏิสนธิหรือผลในปวัตติกาลในภพถัดไปแล้วดับสูญ แต่ถ้าไม่ได้รับเหตุปัจจัยก็เป็นอโหสิกรรม ไม่อาจจะข้ามเวลาเสียชีวิตในภพที่ ๒ ได้

๓. **อปราปริยเวทนียกรรม** กรรมให้ผลในภพที่สามเป็นต้นไป คือ ชวนเจตนา ๕ ดวงในท่ามกลางที่มีกำลังมากและเป็นแก่นสาร ให้ผลเร็วไม่ได้ แต่ดำรงอยู่นาน ดังนั้น เมื่อได้โอกาสย่อมให้ปฏิสนธิ ๕ ครั้งเริ่มจากภพที่ ๓ เป็นต้นไปแล้วให้ผลในปวัตติกาลได้ตลอดแสนกัปตราบเท่าที่สังสารวัฏยังดำเนินไปอยู่

๔. **อโหสิกรรม** กรรมที่ไม่ให้ผล คือ กรรม ๓ อย่างแรกที่ไม่ได้โอกาสให้ผลตามขอบเขตของตนๆ โดยขอบเขตของกรรมแรกกำหนดด้วยการจุติจากภพนี้ ขอบเขตของกรรมที่ ๒ กำหนดด้วยการจุติจากภพถัดไป และขอบเขตของกรรมที่ ๓ กำหนดด้วยการจุติโดยการปรินิพพาน

---

[๖๓๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๕/๕๖
[๖๓๔] สงฺคห ๕/๕๒/๓๑, ปรมตฺถ.ฏีกา ๕/๑๔๗/๒๐๔-๗

อนึ่ง เวลาที่ล่วงไปนานนับตั้งแต่ฝนขาด ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ย่อมปรากฏ สมดังพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย.[๖๓๕]

ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่

ควรนำสัตตสูริยสูตรมาอธิบาย

เมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นปรากฏแล้ว ไม่มีขอบเขตว่าเป็นกลางคืนหรือกลางวัน ดวงอาทิตย์ดวงหนึ่งขึ้น ดวงหนึ่งตก โลกจึงมิได้ขาดจากแสงดวงอาทิตย์เลย ในดวงอาทิตย์ล้างโลกไม่มีสุริยเทพบุตรเหมือนในดวงอาทิตย์ปกติ

> ในเวลาโลกพินาศ แม้สุริยเทพบุตรก็เจริญฌานให้เกิดขึ้นเหมือนเทวดาชั้นกามาวจรอื่นแล้วไปเกิดในพรหมโลก[๖๓๖]

ในดวงอาทิตย์ ๒ ดวงนั้น เมื่อดวงอาทิตย์ปกติโคจรอยู่ เมฆและเปลวควันย่อมลอยไปในอากาศ ครั้นดวงอาทิตย์ล้างโลกโคจรอยู่ ท้องฟ้าปราศจากควันและก้อนเมฆ ใสเหมือนวงกระจก น้ำในแม่น้ำเล็กเป็นต้นนอกจากแม่น้ำใหญ่ ๕ สาย[คือ คงคา ยมุนา สรภู อจิรวดี และมหี[๖๓๖]]ย่อมเหือดแห้งไป ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๓ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้กระทั่งแม่น้ำใหญ่เหือดแห้งไป

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๒) กล่าวว่า พระสูตรที่ตรัสไว้เมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ในภาคกลางของประเทศอินเดีย มักกล่าวถึงแม่น้ำ ๕ สายเหล่านี้อันเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป แต่ควรทราบว่าแม่น้ำอื่นจากนี้ในสถานที่ต่างๆ ก็แห้งไปเหมือนกัน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงแม่น้ำ ๕ สายเหล่านี้และแม่น้ำสายอื่นๆ ในประเทศอินเดียว่า

---

[๖๓๕] องฺ.สตฺตก. ๒๓/๖๖/๘๒-๓

[๖๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๕/๕๖

คงฺคา'จิรวตี เจว ยมุนา สรภู มหี
อิมา มหานที ปญฺจ จนฺทภาคา สรสฺสตี.
เนรญฺชรา จ กาเวรี นมฺมทาที จ นินฺนคา.[๖๓๗]

แม่น้ำใหญ่มี ๕ สายเหล่านี้ คือ คงฺคา (คงคา) อจิรวตี (อจิรวดี) ยมุนา (ยมุนา) สรภู (สรภู) และ มหี (มหี)

แม่น้ำเฉพาะสายอื่น คือ จนฺทภาคา (จันทรภาคา) สรสฺสตี (สรัสวดี) เนรญฺชรา (เนรัญชรา) กาเวรี (กาเวริ) และ นมฺมทา (นัมมทา) เป็นต้น

ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้สระใหญ่ ๗ สระเหล่านี้ที่เป็นต้นน้ำของมหานทีในป่าหิมพานต์ คือ สระสีหปปาตะ สระหังสปาตนะ สระกัณณมุณฑกะ สระรถการ สระอโนดาต สระฉัททันต์ และสระกุณาละ ย่อมเหือดแห้ง ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๕ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้น้ำในมหาสมุทรไม่คงอยู่แม้เพียงจะเปียกข้อนิ้ว ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๖ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้จักรวาลทั้งสิ้นเต็มไปด้วยกลุ่มควันตลบไปหมด ทำให้ความชุ่มชื้นเหือดแห้งไปด้วยควัน แม้แสนโกฏิจักรวาลก็เป็นเหมือนจักรวาลนี้ ผ่านจากนั้นไปเป็นเวลานาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ย่อมปรากฏ ส่งผลให้จักรวาลทั้งสิ้นเต็มไปด้วยเปลวไฟตลบไปหมดทั้งแสนโกฏิจักวาล

ยอดเขาสิเนรุสูงร้อยโยชน์เป็นต้นพังพินาศหายไปในอากาศ เปลวไฟนั้นพวยพุ่งขึ้นเผาชั้นจาตุมหาราช ไหม้วิมานทอง วิมานเงิน และวิมานแก้วในชั้นจาตุมหาราชนั้นแล้วเผาชั้นดาวดึงส์ ตามทำนองนี้ไฟนั้นเผาไปถึงปฐมฌานภูมิ เผาพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในปฐมฌานภูมินั้นแล้วอยู่ติดอาภัสสรภูมิ (ทุติยฌานภูมิ) เปลวไฟนั้นไม่ดับไปตราบที่ยังมีสังขาร[คือรูป] เพียงเล็กน้อย เมื่อสังขารทั้งหมดสิ้นไป ไฟย่อมดับไปไม่เหลือแม้แต่เถ้าถ่านประดุจเปลวไฟเผาเนยใสและน้ำมัน ท้องฟ้าบนและล่างมืดมิดเป็นอันเดียว

---

[๖๓๗] อภิธาน. ๒/๖๘๒-๘๓

โลกบังเกิดขึ้นใหม่

[๔๐๖] หลังจากนั้น เวลาผ่านไปเป็นเวลานาน[ตลอดดอสงไขยกัปที่เป็นสังวัฏฏฐายี[๖๓๘]] ฝนใหญ่เกิดขึ้นหลั่งฝนฝอยๆ [เพิ่มขึ้น]ตามลำดับหลั่งหยาดน้ำขนาดก้านบัว ไม้เท้า สาก และลำตาลเป็นต้นจนถมสถานที่ไฟไหม้ทั้งหมดในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็มแล้วจึงหายไป ลมเกิดขึ้นทางด้านล่างและด้านขวางแล้วอุ้มน้ำนั้นไว้เป็นก้อนกลมเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว

ถามว่า : ลมจะทำกองน้ำใหญ่ถึงปานนั้นให้กลายเป็นก้อนกลมได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะน้ำเปิดช่องให้ กล่าวคือ น้ำนั้นเปิดช่องแก่ลมนั้นในที่นั้นๆ เมื่อถูกลมปั้นให้เป็นก้อนอย่างนั้นย่อมลดลงมาตามลำดับ เมื่อน้ำลดลงๆ พรหมโลกย่อมปรากฏในสถานที่ควรเป็นพรหมโลก[ชั้นปฐมฌานภูมิ[๖๓๘]]และเทวโลกก็ปรากฏในสถานที่ควรเป็นกามาวจรเทวโลกชั้นสูง ๔ ชั้น[จนถึงชั้นยามา แต่สถานที่ตั้งของสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชและดาวดึงส์ยังไม่ปรากฏเพราะเนื่องด้วยแผ่นดิน[๖๓๘]]

อนึ่ง ในเวลาที่น้ำลดลงถึงสถานที่เคยเป็นแผ่นดินแต่เดิม ลมแรงเกิดขึ้นกันน้ำไม่ให้ไหลออกไปได้ ประดุจดังน้ำในกระบอกกรองที่ถูกปิดช่องไว้ น้ำที่มีรสดีเหือดแห้งไปทำให้เกิดง้วนดินลอยขึ้น ง้วนดินนั้นบริบูรณ์ด้วยสี กลิ่น และรส เช่นเดียวกับผิวหน้าข้าวปายาส (ข้าวหุงด้วยนม) อันเข้มข้น

และในเวลานั้นเหล่า สัตว์ที่เกิดขึ้นก่อนในอาภัสสรพรหมโลกจุติจากพรหมโลกนั้นเพราะสิ้นอายุหรือหมดบุญ ได้มาเกิดขึ้นในมนุษยโลกนี้ คนต้นกัปเหล่านั้นเป็นผู้มีแสงสว่างในตัว เหาะไปได้ในท้องฟ้า พวกเขาได้ลิ้มรสง้วนดินนั้น ถูกตัณหาครอบงำแล้วจึงพยายามกินเป็นคำๆ ตามนัยที่ตรัสไว้ในอัคคัญญสูตร[๖๓๙]

แม้พรหมชั้นปริตตาภาและอัปปมาณาภาก็รวมเข้าด้วยคำว่า อาภัสสรา

ข้อความว่า "คนต้นกัปเหล่านั้นเป็นผู้มีแสงสว่างในตัว เหาะไปได้ในท้องฟ้า" นี้ กล่าวไว้เพราะอุปจารฌานกุศลมีอานุภาพมาก[๖๓๘]

---

๖๓๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๖/๕๗

๖๓๙ ที.ปา. ๑๑/๑๒๐/๗๒

ต่อมาแสงสว่างในตัวของพวกเขาหายไป ความมืดจึงมีขึ้น คนต้นกัปเหล่านั้นเห็นความมืดแล้วก็หวาดกลัว ต่อแต่นั้นดวงอาทิตย์ขนาด ๕๐ โยชน์เต็มก็ปรากฏขึ้น ทำความหวาดกลัวของพวกเขาให้หายไป ทำให้เกิดความกล้า

พวกเขาเห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้วยินดีปรีดาว่า พวกเราได้แสงสว่างแล้ว จึงคิดว่า ดวงสว่างนี้จงชื่อว่าสูริยะ (บันดาลให้เกิดความกล้า) เพราะกำจัดความกลัวแล้วก่อให้เกิดความกล้าแก่พวกเรา แล้วตั้งชื่อดวงอาทิตย์นั้นว่าสูริยะ

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๕) แสดงความเห็นว่า นักวิทยาศาสตร์กล่าวว่า ดวงอาทิตย์มีเส้นผ่าศูนย์กลางราว ๘๖๔,๓๙๓ ไมล์ (864,393 Miles) จึงน่าคิดว่าดวงอาทิตย์ที่ใหญ่ขนาดนั้นจะเกิดขึ้นทันทีหรือว่าเคยมีมาก่อน แต่ก็คิดว่าคงจะมีมาก่อนที่จะปรากฏชัดเจนเพียงไม่ปรากฏแก่คนต้นกัปเพราะพวกเขามีรัศมีอยู่ในตัวแล้ว จึงมิได้สังเกตเห็นแสงอาทิตย์ ต่อเมื่อรัศมีของพวกเขาหายไป จึงต้องการแสงกำจัดความมืด และได้พบดวงอาทิตย์บังเกิดขึ้นในเวลาที่ตนคาดหวัง แม้การปรากฏของดวงจันทร์ก็เช่นเดียวกัน

คำว่า สูริย มีรูปวิเคราะห์ตามข้อความข้างต้นว่า

- โลกานํ สูรภาวํ ชเนตีติ สูริโย = สิ่งที่ก่อให้เกิดความกล้าแก่ชาวโลก ชื่อว่า สูริยะ

  (สูร ศัพท์ + ณิย ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต)

คำว่า สูริย มีความหมาย ๔ ประการในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต คือ

๑. สิ่งที่ก่อให้เกิดความกล้าแก่ชาวโลก = โลกานํ สูรภาวํ ชเนตีติ สูริโย

(สูร ศัพท์ + ณิย ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต) <อภิธาน.ฏีกา ๑/๖๒>

๒. อนฺธการวิธมเนน สตฺตานํ ภยํ หึสตีติ สุริโย = สิ่งที่กำจัดความกลัวของเหล่าสัตว์ด้วยการทำลายความมืด ชื่อว่า สุริยะ

(สุ ธาตุ <หึสายํ = เบียดเบียน> + อิส ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <รูป. ๗/๖๘๓>

๓. สิ่งที่ดำเนินไปในท้องฟ้า = สรติ อากาเสติ สูริโย [สรติ อากาเศ]

(สร ธาตุ <คติจินฺตายํ = ไป, คิด> + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ แปลง อ ของ ส เป็น อู) <ศพฺท.ทฺรุม ๕/๓๖๙>

๔. สิ่งที่ส่งชาวโลกไปในงาน = สุวติ กมฺมนิ โลกํ เปรยตีติ สูริโย [สุวติ กรฺมฺมนิ โลกํ เปรยติ]

(สู ธาตุ <เปรเณ = ส่ง> + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลง รฺ อักษรเป็นอาคม) <ศพฺท.ทฺรุม ๕/๓๖๙>

วรรณกรรมบาลีฉบับสิงหล ไทย และโรมัน มักปรากฏรูปว่า สุริย แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปว่า สูริย ในที่บางแห่งก็มีรูปว่า สุริย เช่นเดียวกัน อภิธานนิสสัยใหม่ (ฉบับตองปอก) แสดงความเห็นว่า คำว่า สุริย เท่านั้นถูกต้อง ด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้ คือ

๑. อภิธานัปปทีปิกา ฉบับสิงหล และอภิธานนิสสัยของสิงหลทุกฉบับ[๖๔๐] พบรูปว่า อาทิจฺโจ สุริโย สูโร

๒. ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ สุริย ศัพท์โดยมาจาก สุ ธาตุ + อิส ปัจจัย ให้ลง ร เป็นอาคม และแปลง ส เป็น ย แต่มิได้กล่าวถึงการทีฆะ อุ ใน สุ เป็น อู จึงควรมีรูปเดิมว่า สุริย ตามความเห็นของปทรูปสิทธิปกรณ์ ดังข้อความว่า

สุ หึสายํ. อนฺธการวิธมเนน สตฺตานํ ภยํ หึสตีติ สุริโย, รการาคโม สการสฺส ยตฺตญฺจ.[๖๔๑]

สุ ธาตุในความหมายว่า เบียดเบียน สิ่งที่กำจัดความกลัวของเหล่าสัตว์ด้วยการทำลายความมืด ชื่อว่า สุริยะ ลง ร เป็นอาคม และแปลง ส เป็น ย

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเข้าใจว่าทั้งสองรูปถูกต้อง กล่าวคือ คำว่า สุริย มาจากรูปเดิมว่า สูริย (สูร ศัพท์ + ณิย ปัจจัย) ตามข้อความที่กล่าวไว้ในอัคคัญญสูตร เมื่อรัสสะ อู ใน สู เป็น อุ จึงได้รูปว่า สุริย (สันสกฤตใช้เป็น สูรฺย, อรรธมาคธีใช้เป็น สุชฺช ส่วนปรากฤตใช้เป็น สุชฺช, สูริอ) ข้อนี้เหมือนคำว่า วีริย มาจาก วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย เมื่อรัสสะ อี ใน วี เป็น อิ จึงมีรูปว่า วิริย ได้บ้าง

วีรสฺส ภาโว วีริยํ. รสฺสตฺเต กเต วิริยํ.[๖๔๒]

ความเป็นผู้อาจหาญ ชื่อว่า วีริยะ เมื่อกระทำรัสสะแล้ว ได้รูปว่า วิริยะ

---

[๖๔๐] อภิธาน. ๑/๖๒

[๖๔๑] รูป. ๗/๖๘๓

[๖๔๒] นีติ.สุตฺต. ๗๖๒

จะเห็นได้ว่า วรรณกรรมบาลีฉบับฉัฏฐสังคีติมักปรากฏรูปว่า วีริย ส่วนฉบับไทยพบรูปว่า วิริย เป็นส่วนใหญ่

อีกทั้งสัททนีติปกรณ์ก็กล่าวถึงการแปลง สูริย ศัพท์เป็น สูร ดังข้อความว่า

สูริยสฺส สูร. สูโร, สูริโย วา. อุสฺสูโร ชาโต, จนฺทสูรสหสฺสานิ.[๑๔๓]

แปลง สูริย เป็น สูร ได้รูปว่า สูโร หรือ สูริโย เช่น อุสฺสูโร ชาโต (เวลาดวงอาทิตย์ขึ้นสูงปรากฏแล้ว, เวลาสายมาก), จนฺทสูรสหสฺสานิ (ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์พันดวง)

ต่อมาเมื่อดวงอาทิตย์ส่องแสงสว่างในเวลากลางวันแล้วอัสดงคตไป พวกเขาคิดว่า บัดนี้แสงสว่างที่พวกเราเคยได้รับก็หายไปแล้ว จึงหวาดกลัวอีก พวกเขารำพึงอย่างนี้ว่า ถ้าพวกเราได้แสงสว่างอีกดวงหนึ่งก็จะเป็นการดี ดวงจันทร์ ๔๙ โยชน์ปรากฏขึ้นเหมือนรู้ใจของพวกเขา พวกเขาเห็นดวงจันทร์นั้นแล้วยินดีปรีดายิ่งนัก จึงคิดว่าดวงสว่างนี้จงชื่อว่าจันทะ เพราะเกิดขึ้นเหมือนรู้ความต้องการของพวกเรา แล้วตั้งชื่อดวงจันทร์นั้นว่าจันทะ

คำว่า จนฺท ตามคำอธิบายข้างต้นมาจาก ฉนฺท (ความต้องการ) เมื่อแปลง ฉ เป็น จ จึงได้รูปว่า จนฺท คำนี้มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา)[๑๔๔] ว่า

- ฉนฺทํ ชเนตีติ จนฺโท = สิ่งที่ก่อให้เกิดความต้องการ ชื่อว่า จันทะ

(ฉนฺท ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต แปลง ฉ เป็น จ)

เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏขึ้นดังนี้ กลุ่มดาวนักษัตรก็ปรากฏขึ้น นับแต่นั้นมาจึงมีกลางคืน กลางวัน เดือน ครึ่งเดือน ฤดู และปี ตามลำดับ ขุนเขาสิเนรุ ภูเขาจักรวาล และภูเขาหิมพานต์ปรากฏขึ้นในวันที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏนั่นเอง ภูเขาเหล่านั้นปรากฏขึ้นในวันเพ็ญเดือน ๔ ไม่ก่อนไม่หลังกันเลย

---

[๑๔๓] นีติ.สุตฺต. ๕๔๐

[๑๔๔] นีติ.ธาตุ. ๑๒๒

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๖) แสดงความเห็นว่า นักวิทยาศาสตร์กล่าวว่า นักษัตรเป็นดวงอาทิตย์จากจักรวาลอื่น ตามความเห็นนี้ถือว่าเป็นสิ่งที่มีมาก่อนแล้ว แต่คนต้นกัปมิได้สังเกตเห็นเพราะพวกเขาพึ่งพารัศมีของตน ต่อเมื่อรัศมีหายไปจึงสังเกตเห็นนักษัตรเหล่านั้น

ถามว่า : ปรากฏขึ้นอย่างไร

ตอบว่า : เมื่อข้าวฟ่างถูกต้มอยู่ ฟองย่อมผุดขึ้นพร้อมกัน บางแห่งก็นูนขึ้น บางแห่งยุบลง บางแห่งราบเรียบ ฉันใด สถานที่สูงจึงเป็นภูเขา สถานที่ต่ำเป็นทะเล สถานที่ราบเป็นทวีป ฉันนั้น

ต่อมาเมื่อสัตว์เหล่านั้นบริโภคง้วนดิน บางคนผิวงามบางคนผิวไม่งามตามลำดับ ในพวกเขาเหล่านั้น คนผิวงามดูหมิ่นคนมีผิวไม่งาม เพราะการเหยียดหยามของพวกเขาจึงทำให้ง้วนดินนั้นหายไป สะเก็ดดินเกิดขึ้นแทน ต่อมาแม้สะเก็ดดินนั้นก็หายไปตามนัยนั้น เถาปทาลตาเกิดขึ้นแทน แม้เถาปทาลตานั้นก็หายไปอีกตามนัยนั้น ข้าวสาลีสุกที่เกิดเองไม่ต้องเพาะปลูก มีเมล็ดข้าวสารหอม ไม่มีรำและแกลบ ย่อมเกิดขึ้น

> อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เถาปทาลตาเป็นเถาวัลย์ประเภทหนึ่งที่มีชื่อเช่นนั้น กล่าวกันว่าเถาวัลย์ที่มีกำเนิดต่อมาจากเถาปทาลตาคือเถาหัวด้วน[๖๔๕]

ภายหลังต่อมาหม้อข้าวจึงมีขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น พวกเขาใส่ข้าวสาลีลงในหม้อข้าวแล้ววางไว้บนแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นเองหุงข้าวสาลีนั้นเป็นข้าวสุกเช่นเดียวกับดอกมะลิ ข้าวสุกนั้นไม่ต้องประสมด้วยแกงและกับ มีรสชาติตามที่ผู้บริโภคต้องการ เมื่อพวกเขากินอาหารหยาบนั้น ตั้งแต่นั้นมูตรและคูถย่อมบังเกิด ต่อมาปากแผล[คือทวาร ๙ ได้แก่ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ ปาก ๑ ทวารหนัก ๑ ทวารเบา ๑] แตกออกเพื่อขับถ่ายมูตรและคูถ ความเป็นชายย่อมปรากฏแก่ชาย และความเป็นหญิงก็ปรากฏแก่หญิง

> ง้วนดิน สะเก็ดดิน และเถาปทาลตาที่ถูกบริโภคแล้วเป็นเหมือนสุธาโภชน์

---

๖๔๕ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๖/๕๘

บรรเทาความหิวทำให้สารอาหารกระจายไปตามเส้นเอ็น มิใช่มีผล[คือมูตรและคูถ] เพราะเป็นสิ่งที่ประณีต จึงเป็นเชื้อของไฟธาตุเพราะความประณีตนั่นเอง แต่ข้าวที่ถูกบริโภคแม้จะทำให้สารอาหารกระจายไปก็ให้ผลก่อให้เกิดมูตรและคูถเพราะเป็นของหยาบ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตโต ปภุติ มุตฺตกรีสํ สญฺชายติ (ตั้งแต่นั้นมูตรและคูถย่อมบังเกิด)

อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์อันเป็นที่อาศัยมีกำลังแก่กามราคะหยาบยังไม่ปรากฏตราบเท่าที่พลานุภาพในการข่มกามราคะยังไม่สงบไปในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ แต่เมื่อกามราคะหยาบได้รับโอกาสเพราะหมดพลานุภาพในการข่มกามราคะ อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เหล่านั้นอันเป็นที่อาศัยมีกำลังแก่กามราคะหยาบนั้นจึงเกิดขึ้นในสรีระของสัตว์ทั้งหลาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุริสสฺส ฯเปฯ ปาตุภวติ (ความเป็นชายย่อมปรากฏแก่ชาย และความเป็นหญิงก็ปรากฏแก่หญิง)[๖๔๖]

ในเวลานั้น หญิงจ้องดูชายจนเกินขอบเขต และชายก็จ้องดูหญิงจนเกินขอบเขต ทำให้ความเร่าร้อนในกามเกิดขึ้นเพราะการจ้องดูเป็นเหตุ ดังนั้นจึงเสพเมถุน ชนเหล่านั้นถูกวิญญูชนตำหนิทำร้าย[ด้วยการขว้างปาฝุ่นธุลี ขี้เถ้า และมูลโค[๖๔๗]] เพราะการเสพเมถุนเป็นเหตุ จึงสร้างเรือนเพื่อปกปิดเมถุนนั้น พวกเขาอยู่ครองเรือน [เวลาผ่านไป]ตามลำดับ ได้ทำการสั่งสมเลียนแบบคนเกียจคร้านผู้หนึ่ง นับแต่นั้นมา รำและแกลบก็หุ้มข้าวสาร และสถานที่ซึ่งถูกเกี่ยวแล้วก็ไม่งอกขึ้นอีก

ตามปกติคนทั่วไปมักหยิบฉวยข้าวที่พอบริโภคได้ ๑ วัน แต่คนเกียจคร้านผู้หนึ่งหยิบฉวยข้าวสำหรับบริโภค ๒ วัน ทำให้ผู้อื่นเลียนแบบเขาโดยหยิบข้าวสำหรับบริโภค ๒ วันเป็นต้นไป ส่งผลให้มีรำและแกลบหุ้มข้าวสาร และข้าวไม่งอกขึ้นเองตามธรรมชาติ ข้อนี้เกิดจากความโลภของมนุษย์ที่ถูกผลักดันด้วยความเกียจคร้าน

พวกเขามาชุมนุมปรับทุกข์กันว่า ท่านผู้เจริญ ธรรมอันทรามเกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อก่อนพวกเราสำเร็จทางใจ[โดยเป็นโอปปาติกะ] มีปีติเป็นอาหาร[โดยไม่ต้องบริโภค] เป็นต้น

---

๖๔๖ วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๖/๕๘

๖๔๗ ที.ปา. ๑๑/๑๒๖/๗๖

พึงอธิบายโดยละเอียดตามนัยที่กล่าวไว้ในอัคคัญญสูตร[๖๔๘] ต่อแต่นั้นมาพวกเขาจึงได้ปักปันเขตแดน ครั้งนั้น บุคคลผู้หนึ่งได้ลักขโมยส่วนของผู้อื่น ชนทั้งหลายจึงด่าว่าบุรุษนั้น ๒ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ จึงทุบตีด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน และท่อนไม้

เมื่อการลักทรัพย์ การทะเลาะ การพูดเท็จ และการจับท่อนไม้เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ชนเหล่านั้นจึงประชุมคิดกันว่า ทางที่ดี พวกเราควรสมมุติบุคคลหนึ่ง[ให้เป็นหัวหน้า] ซึ่งเป็นผู้ควรข่มคนที่ควรข่ม ตำหนิคนที่ควรตำหนิ และขับไล่คนที่ควรขับไล่โดยชอบธรรม และพวกเราจะแบ่งข้าวสาลีส่วนหนึ่งให้เขา

เมื่อชนทั้งหลายตกลงใจอย่างนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้เป็นครั้งแรก มีรูปงามน่าดูในบรรดาสัตว์เหล่านั้นในสมัยนั้น มีบารมีมาก เพียบพร้อมด้วยปัญญา สามารถทำการกำราบและยกย่องได้ พวกเขาจึงเข้าไปหาพระองค์แล้วขอร้องสมมุติขึ้น[ให้เป็นหัวหน้า]

พระโพธิสัตว์นั้นปรากฏโดยพระนามทั้ง ๓ คือ

ก. มหาสมมุติ เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมุติขึ้น

ข. กษัตริย์ เพราะเป็นใหญ่แห่งที่นา

ค. ราชา เพราะทำให้คนอื่นยินดีพอใจโดยชอบธรรม (ถูกต้องตามกฎหมาย)

โดยแท้จริงแล้ว พระโพธิสัตว์เป็นบุคคลแรกในตำแหน่งน่าอัศจรรย์ในโลก ดังนั้น ครั้นขัตติยสกุลตั้งต้นแต่พระโพธิสัตว์ก่อตั้งขึ้นอย่างนี้ แม้วรรณะพราหมณ์เป็นต้นก็ก่อตั้งขึ้นตามลำดับ

ท่านนำข้อความจากอัคคัญญสูตรมาแสดงไว้ในที่นี้ มีข้อความเต็มดังต่อไปนี้

มหาชนสมฺมโตติ โข วาเสฏฺฐ มหาสมฺมโต มหาสมฺมโตเตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ. เขตฺตานํ อธิปตีติ โข วาเสฏฺฐ ขตฺติโย ขตฺติโยเตฺวว ทุติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ. ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ โข วาเสฏฺฐ ราชา ราชาเตฺวว ตติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ.[๖๔๙]

---

[๖๔๘] ที.ปา. ๑๑/๑๒๘/๗๗

[๖๔๙] ที.ปา. ๑๑/๑๓๑/๘๐

วาเสฏฺฐะ เพราะเหตุที่สัตว์นั้นอันมหาชนสมมุติ (แต่งตั้ง) ฉะนั้น ชื่อแรกว่า มหาสมมุติ มหาสมมุติ จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่สัตว์นั้นเป็นใหญ่แห่งที่นาทั้งหลาย ฉะนั้น ชื่อที่ ๒ ว่า กษัตริย์ กษัตริย์ จึงเกิดขึ้น เพราะเหตุที่สัตว์นั้นให้ชนเหล่าอื่นยินดีโดยชอบธรรม ฉะนั้น ชื่อที่ ๓ ว่า ราชา ราชา จึงเกิดขึ้น

ตามพระพุทธดำรัสข้างต้น คำว่า มหาสมฺมต เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

๑. มหาชเนน สมฺมโต มหาสมฺมโต = ผู้อันมหาชนสมมุติแล้ว ชื่อว่า มหาสมมุติ

(ตติยาตัปปุริสสมาส มาจาก มหาชนสมฺมต ลบ ชน ศัพท์เพื่อย่อคำ)

๒. เขตฺตานํ อธิปตีติ ขตฺติโย = ผู้เป็นใหญ่แห่งที่นา ชื่อว่า ขัตติยะ

(เขตฺต ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน อธิปติ ตัทธิต แปลงสระ เอ ใน เข เป็น อ)

ดังข้อความว่า

เขตฺตานํ อธิปติภูตตฺตา วา ขตฺติโยติ อาทิกปฺปิกราชา วุจฺจติ. ตปฺปภวตฺตา ปน มุทฺธาภิสิตฺเตสฺวปิ ตํสมญฺญา.[๑๕๐]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ขัตติยะ เพราะเป็นใหญ่แห่งที่นา ดังนั้นจึงระบุถึงพระราชาต้นกัป แต่ชื่อของขัตติยะนั้นมีได้ในพระราชาผู้ได้รับอภิเษกอีกด้วย เพราะพระราชาต้นกัปเป็นต้นกำเนิดของพระราชาเหล่านั้น

๓. ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ ราชา = ผู้ทำให้คนอื่นยินดีพอใจโดยชอบธรรม ชื่อว่า ราชา

(รนฺช ธาตุ = <ราเค = ย้อม, ยินดี> + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ แปลง นฺช เป็น ช)

คำบาลีว่า ขตฺติย มีรูปสันสกฤตว่า กษตฺริย ไทยจึงใช้เป็น กษัตริย์ ส่วน ราช ศัพท์มีรูปสันสกฤตว่า ราชนฺ ไทยจึงใช้เป็น ราชัน ตามสันสกฤต หรือใช้เป็น ราชา ตามคำบาลีที่ลงปฐมาวิภัตติแล้ว

ในการพินาศด้วยไฟและตั้งขึ้นใหม่ของโลกนั้น :-

ก. สังวัฏฏกัป

---

[๑๕๐] อภิธาน.ฏีกา ๓๓๕

คือ อสงไขยหนึ่ง ตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงเปลวไฟดับไป

ข. สังวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่เปลวไฟล้างโลกดับไปจนถึงฝนใหญ่สร้างโลกตกเต็มแสนโกฏิจักรวาล

ค. วิวัฏฏกัป

คือ อสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ

ฆ. วิวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๔ ตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกอีก

อสงไขย ๔ เหล่านี้เป็นหนึ่งมหากัป พึงทราบการที่โลกพินาศด้วยไฟและตั้งขึ้นใหม่ตามที่ได้กล่าวมานี้เป็นลำดับแรก

กัปมี ๔ ประเภท คือ

๑. **อายุกัป**[๖๕๑] อายุขัยแต่เหล่าสัตว์ที่มีกำหนดไว้ตามผลกรรมหรือตามจำนวนปีของคนในเวลานั้นๆ

๒. **อันตรกัป**[๖๕๒] กัปย่อย คือ ระยะเวลาที่อายุขัยของมนุษย์ลดลงและเพิ่มขึ้น ๑ คู่ตั้งแต่อสงไขยหนึ่งเหลือ ๑๐ ปี และตั้งแต่ ๑๐ ปีจนถึงอสงไขยหนึ่ง โดยเป็นช่วงเวลาที่อายุขัยของมนุษย์ลดลงตั้งแต่อสงไขยหนึ่งเหลือ ๑๐ ปี สังคมมนุษย์จึงเกิดภัยพิบัติใหญ่ด้วยโรคระบาด (โรคันตรกัป) สงครามล้างเผ่าพันธุ์ (สัตถันตรกัป) และทุพภิกขภัย (ทุพภิกขันตรกัป) ทำให้คนที่เหลือจำนวนน้อยสร้างบุญกุศลทำความดี ส่งผลให้อายุยืนขึ้นจากเดิมตั้งแต่ ๑๐ ปีจนถึงอสงไขยหนึ่ง

๓. **อสงไขยกัป**[๖๕๓] กัปนับไม่ได้ คือ ระยะเวลา ๖๔ อันตรกัป หรือ ๒๐ อันตรกัป

๔. **มหากัป**[๖๕๔] กัปใหญ่ คือ ระยะเวลา ๔ อสงไขยกัป เทียบเท่ากับเวลาหยิบ

---

[๖๕๑] อภิ.ป.อ. ๓/๖๒๑-๖๒๔./๒๕๗

[๖๕๒] ที.ปา. ๑๑/๑๐๓-๔/๖๑, ที.ปา.อ. ๓/๑๐๓-๔/๓๘-๙

[๖๕๓] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๐๖/๕๙, อภิ.สงฺคหฎีกา ๕/๒๙/๒๔๗

[๖๕๔] สํ.นิ. ๑๖/๑๒๙/๑๗๔-๗๕, ขุ.จริยา.อ. ๑/๑๓, อภิ.สงฺคหฎีกา ๕/๒๙/๒๔๖

เมล็ดผักกาด ๑ เม็ดต่อ ๑๐๐ ปีจากกองเมล็ดผักกาดกว้างยาวอย่างละ ๑ โยชน์ (๑๖ ก.ม. หรือ ๒๐ ก.ม.) แม้เมล็ดผักกาดจะหมดไปแต่มหากัปยังไม่หมดสิ้นไป

วิวัฏฏฐายีนับว่าเป็น ๑ อสงไขยกัป มีอันตรกัป (กัปย่อย) ๖๔ กัป แม้กัป ๓ อย่างอื่น คือ สังวัฏฏกัป สังวัฏฏฐายีกัป และวิวัฏฏกัป ก็มีระยะเวลาเป็นอันตรกัปละ ๖๔ กัปเช่นกัน ดังข้อความว่า

> อสงไขยกัปที่เป็นวิวัฏฏฐายี นับว่าเป็น ๖๔ อันตรกัป บางคนกล่าวว่าเป็น ๒๐ อันตรกัป แม้อสงไขยกัปที่เหลือก็มีระยะเวลาเท่ากับวิวัฏฏฐายีนั้น[๖๕๕]

โลกพินาศด้วยน้ำ

[๔๐๗] ในเวลาโลกพินาศด้วยน้ำ พึงอธิบายโดยละเอียดตามนัยที่กล่าวมาก่อน[ในข้อ ๔๐๕] ว่า ฝนใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นก่อน เป็นต้น แต่ความต่างกันมีดังนี้คือ ฝนน้ำกรดห่าใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นในโลกที่พินาศด้วยน้ำนี้ เหมือนดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ในโลกที่พินาศด้วยไฟนั้น ฝนน้ำกรดนั้นตกปรอยๆ ก่อน[จึงเพิ่มขึ้น]ตามลำดับเต็มแสนโกฏิจักรวาลด้วยกระแสน้ำใหญ่ แผ่นดินและภูเขาเป็นต้นทุกแห่งที่ถูกฝนน้ำกรดกระทบย่อมละลาย ลมรอบด้านค้ำจุนน้ำกรดไว้ น้ำกรดท่วมตั้งแต่แผ่นดินเป็นต้นไปถึงพรหมโลกชั้นทุติยฌานภูมิ น้ำกรดนั้นละลายพรหมโลก ๓ ชั้น [ปริตตาภา อัปปมาณาภา และอาภัสสรา[๖๕๖]] ในพรหมโลกนั้นแล้วหยุดถึงชั้นสุภกิณหา (ตติย-ฌานภูมิ) ไม่แห้งไปตราบที่ยังมีสังขารเพียงเล็กน้อย ครั้นท่วมสังขารทุกอย่างให้ไปตามน้ำหมดแล้วจึงเหือดแห้งสูญหายไปโดยฉับพลัน ท้องฟ้าบนและล่างมืดมิดเป็นอันเดียว ข้อความทั้งหมดเหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว ต่างกันเพียงในการพินาศด้วยน้ำแล้วตั้งขึ้นใหม่นี้ โลกปรากฏเริ่มตั้งแต่พรหมโลกชั้นอาภัสสราเป็นต้นมา และเหล่าสัตว์เคลื่อนจากพรหมโลกชั้นสุภกิณหาแล้วมาบังเกิดในพรหมโลกชั้นอาภัสสราเป็นต้น

ในการพินาศด้วยน้ำและตั้งขึ้นใหม่ของโลกนั้น :-

---

[๖๕๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๖/๕๙

[๖๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๗/๕๙

ก. สังวัฏฏกัป

คือ อสงไขยหนึ่งตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงน้ำล้างโลกแห้งไป

ข. สังวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่น้ำล้างโลกแห้งไปจนถึงฝนใหญ่สร้างโลก

ค. วิวัฏฏกัป

คือ อสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ

ฆ. วิวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๔ ตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกอีก

อสงไขย ๔ เหล่านี้เป็นหนึ่งมหากัป (กัปใหญ่) พึงทราบการที่โลกพินาศด้วยน้ำและตั้งขึ้นใหม่ตามที่ได้กล่าวมานี้

โลกพินาศด้วยลม

[๔๐๘] ในเวลาโลกพินาศด้วยลม พึงอธิบายโดยละเอียดตามนัยที่กล่าวมาก่อน[ในข้อ ๔๐๕] ว่า ฝนใหญ่ล้างโลกเกิดขึ้นก่อน เป็นต้น แต่ความต่างกันมีดังนี้คือ ลมเกิดขึ้นเพื่อล้างโลกในโลกที่พินาศด้วยลมนี้ เหมือนดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ในโลกที่พินาศด้วยไฟนั้น ลมนั้นหอบพัดฝุ่นหยาบขึ้นไปก่อน ต่อมาจึงหอบพัดฝุ่นละเอียด ทรายละเอียด ทรายหยาบ ก้อนกรวด และก้อนหินเป็นต้น ตามวิธีนี้ได้หอบพัดก้อนหินเท่าเรือนยอดและต้นไม้ใหญ่ที่อยู่ในที่ไม่ราบเรียบขึ้นไปทั้งหมดนั้นลอยจากแผ่นดินไปสู่ท้องฟ้าแล้วไม่ตกลงอีก แหลกละเอียดหายไปในท้องฟ้านั้นนั่นเอง

ลำดับนั้น ลมก่อตัวขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่ตามลำดับแล้วพลิกแผ่นดินคว่ำลง ซัดไปสู่ท้องฟ้า แผ่นดินมีขนาด ๑๐๐ โยชน์ ๒๐๐ โยชน์ ๓๐๐ โยชน์ ๔๐๐ โยชน์ และ ๕๐๐ โยชน์แตกทรุดแล้วถูกแรงลมพัดหอบขึ้นไปแหลกละเอียดเป็นผุยผงหายไปในท้องฟ้านั่นเอง ภูเขาจักรวาลและภูเขาสิเนรุถูกลมพัดซัดไปในท้องฟ้า กระทบกันเองแหลกละเอียดพินาศไป

ตามวิธีนี้ลมทำลายวิมานที่อยู่บนดินและอากาศแล้วทำลายกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้น

ทำลายแสนโกฏิจักรวาล ในแสนโกฏิจักรวาลดังกล่าว ภูเขาจักรวาลกระทบกันเอง ภูเขาหิมพานต์ กระทบกันเอง และภูเขาสิเนรุก็กระทบกันเองจนแหลกเป็นผุยผงพินาศไป ลมหอบพัดตั้งแต่แผ่นดินเป็นต้นไปถึงพรหมโลกชั้นตติยฌานภูมิ มันทำลายพรหมโลก ๓ ชั้น [ปริตตสุภา อัปปมาณสุภา และสุภกิณหา] ในพรหมโลกนั้นแล้วหยุดถึงชั้นเวหัปผลา (จตุตถฌานภูมิ) มันทำลายสังขารทุกอย่างดังนี้แล้วจึงสลายไปเอง ท้องฟ้าบนและล่างมืดมิดเป็นอันเดียว ข้อความทั้งหมดเหมือนกับที่กล่าวมาแล้ว แต่ในการพินาศด้วยลมแล้วตั้งขึ้นใหม่นี้ โลกปรากฏเริ่มตั้งแต่พรหมโลกชั้นสุภกิณหาเป็นต้นมา และเหล่าสัตว์เคลื่อนจากพรหมโลกชั้นเวหัปผลาแล้วมาบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุภกิณหาเป็นต้น

ในการพินาศด้วยลมและตั้งขึ้นใหม่ของโลกนั้น :-

ก. สังวัฏฏกัป

คือ อสงไขยหนึ่งตั้งแต่เกิดฝนใหญ่ล้างโลกจนถึงลมล้างโลกสลายไป

ข. สังวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๒ ตั้งแต่ลมล้างโลกสลายไปจนถึงฝนใหญ่สร้างโลก

ค. วิวัฏฏกัป

คือ อสงไขยที่ ๓ ตั้งแต่ฝนใหญ่สร้างโลกจนถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏ

ฆ. วิวัฏฏฐายีกัป

คือ อสงไขยที่ ๔ ตั้งแต่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏจนถึงฝนใหญ่ล้างโลกอีก

อสงไขย ๔ เหล่านี้เป็นหนึ่งมหากัป (โลกใหญ่) พึงทราบการที่โลกพินาศด้วยลมและตั้งขึ้นใหม่ตามที่ได้กล่าวมานี้

โลกพินาศด้วยอกุศลมูล

[๔๐๙] ถามว่า : เหตุใดโลกจึงพินาศไปอย่างนี้

ตอบว่า : เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ กล่าวคือ เมื่ออกุศลมูลหนาแน่น โลกย่อมพินาศไป

อย่างนี้ และโลกนั้นพินาศด้วยไฟเมื่อราคะหนาแน่นมาก พินาศด้วยน้ำเมื่อโทสะหนาแน่นมาก พินาศด้วยลมเมื่อโมหะหนาแน่นมาก

อุปมาเหมือนอันตรกัป (กัปย่อย) ๓ อย่างเหล่านี้ คือ ภัยโรคระบาด (โรคันตร-กัป) ภัยสงครามล้างเผ่าพันธุ์ (สัตถันตรกัป) และทุพภิกขภัย (ทุพภิกขันตรกัป) ย่อมเกิดขึ้นในอสงไขยกัปที่เป็นวิวัฏฏฐายี เพราะราคะ โทสะ และโมหะหนาแน่น ฉันใด สังวัฏฏกัป ๓ อย่างตามที่กล่าวมาแล้วเหล่านี้ย่อมมีได้ด้วยราคะเป็นต้นหนาแน่น ฉันนั้น ท่านจะแสดงข้อความนี้จึงกล่าวว่า อกุสลมูเลสุ หิ (กล่าวคือ เมื่ออกุศลมูลหนาแน่น) เป็นต้น

คำว่า อุสฺสนฺนตเร แปลว่า หนาแน่นมาก

เมื่อโทสะหนาแน่น การพินาศไปด้วยน้ำกรดที่รุนแรงย่อมเหมาะสมด้วยโทสะที่แรงกล้า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสติ (พินาศด้วยน้ำเมื่อโทสะหนาแน่นมาก)[๖๕๗]

บางอาจารย์กล่าวว่า "โลกนั้นพินาศไปด้วยไฟเมื่อโทสะหนาแน่นมาก พินาศด้วยน้ำเมื่อราคะหนาแน่นมาก"

พึงทราบจุดมุ่งหมายของบางอาจารย์ว่า "โลกนั้นพินาศไปด้วยไฟเมื่อโทสะหนาแน่นมาก พินาศด้วยน้ำเมื่อราคะหนาแน่นมาก" โดยเห็นว่าการที่โทสะซึ่งเหมือนศัตรูปรากฏชัดเจนเปรียบได้กับไฟ และการที่ราคะซึ่งเหมือนศัตรูไม่ปรากฏชัดเจนเปรียบได้กับน้ำกรด ย่อมเหมาะสม[๖๕๗]

แม้คำว่า เกจิ (บางคน, บางอาจารย์) มักประกอบใช้ในฐานะที่ท่านผู้แต่งไม่เห็นด้วยกับความเห็นของบุคคลเหล่านั้น แต่ในที่บางแห่งอาจใช้ เกจิ เพื่อแสดงความเห็นของบางอาจารย์เท่านั้น ดังเช่นในที่นี้ซึ่งท่านผู้แต่งมิได้คัดค้านไว้แต่อย่างใด สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลานิสสัย) กล่าวถึงวิธีประกอบ เกจิ ศัพท์ ๓ ลักษณะ ดังนี้

---

[๖๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๐๙/๖๐

ยถา หิจาทิกา อตฺถํ วากฺยรูป๎ว โชตเร
เอวํ เกจาทิกา สทฺทา วาทรูป๎ว โชตเร.

นิคฺคหํ ปคฺคหญฺจาปิ วาททสฺสนมตฺตกํ
วาททสฺสนเมเวตฺถ วิญฺญาตพฺพํ ปโยคโต.[๖๕๘]

ศัพท์มี หิ และ จ เป็นต้นมักแสดงเนื้อความ[มีวากยารัมภะเป็นต้น] ตามสมควรแก่พากย์ ฉันใด ศัพท์มี เกจิ เป็นต้น ก็แสดงเนื้อความคัดค้าน เชิดชู หรือเพียงแสดงความเห็นตามสมควรแก่วาทะ ฉันนั้น พึงทราบการแสดงความเห็นในที่นี้ตามอุทาหรณ์

อนึ่ง เมื่อโลกพินาศอยู่อย่างนี้ ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติดต่อกัน ครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำอีก ตามนัยนี้เมื่อพินาศ[ด้วยไฟ] ๗ ครั้ง ทุกครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ ๗ ครั้งอีก ด้วยการพินาศเพียงเท่านี้เป็นอันล่วงไป ๖๓ กัป แม้วาระที่น้ำล้างโลกได้มาถึงระหว่างนั้น แต่ลมที่ได้โอกาส[เกิดขึ้น]ทำลายพรหมโลกชั้นสุภกิณหาที่มีอายุ ๖๔ กัปเต็ม ย่อมทำลายล้างโลก

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

สตฺต สตฺตคฺคินา วารา อฏฺฐเม อฏฺฐเม ทกา[๖๕๙]
จตุสฏฺฐิ ยทา ปุณฺณา เอโก วายุวโร[๖๖๐] สิยา.[๖๖๑]

วาระที่โลกพินาศด้วยไฟ มี ๗ ครั้งๆ คราวที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำ เมื่อครบ ๖๔ คราวแล้ว วาระของลมจึงมี ๑ คราว

---

[๖๕๘] นีติ.ปท.นิสสัย ๒/๔๙๔

[๖๕๙] คำนี้มาจาก ทก ศัพท์ + สฺมา วิภัตติในอรรถตติยา ความหมายว่า น้ำ ในภาษาบาลีมีคำ ๓ คำที่คล้ายคลึงกัน คือ อุทก, ทก และ อุท ดังคำว่า อคฺคินิ, คินิ และ อคฺคิ

[๖๖๐] คำนี้มาจาก วาโยวาโร (วาระของลม) รัสสะ อา ใน ว เป็น อ เพื่อรักษาคณะฉันท์ จึงได้รูปว่า วายุวโร

[๖๖๑] อภิ.สงฺคหฏีกา ๕/๒๙/๒๔๖

คำอธิบาย อมุตฺราสึ เป็นต้น

[๔๑๐] จะกล่าวอธิบายพระบาลีต่อไป ภิกษุผู้ระลึกได้ตลอดกัป เมื่อจำชาติก่อนได้ก็ระลึกได้หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้างในกัปเหล่านั้น กล่าวคือ ระลึกได้ตามนัยเป็นต้นว่า อมุตฺราสึ (ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล ผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุขัยอย่างนั้นๆ)

จ ศัพท์ในประโยคว่า ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรนฺโตปิ จ ทำหน้าที่วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า ฉบับไทยทั่วไปมักแปลว่า "ก็, อนึ่ง" แต่ในที่นี้แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๔๕) เพราะถือว่าเป็นการกล่าวอธิบายพระบาลีต่อจากเรื่องกัป

ในพากย์นั้น คำว่า อมุตฺราสึ (เรามีชื่ออย่างนั้นในภพโน้น) หมายความว่า เรามีชื่ออย่างนั้นในสังวัฏฏกัป ภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์[มีกษัตริย์เป็นต้น[๖๖๒]] โน้น

สัตว์ที่บังเกิดในสังวัฏฏกัปต้องเกิดขึ้นในพรหมโลกเท่านั้น ด้วยเหตุนั้น ข้อความนี้จึงหมายความถึงการระลึกถึงชาติที่ผ่านมาแล้วในกัปอื่นจากสังวัฏฏกัป

ภพ ๓[๖๖๓] คือ

๑. กามภูมิ ๒. รูปภูมิ ๓. อรูปภูมิ

กำเนิด ๔[๖๖๔] คือ

๑. กำเนิดอัณฑชะ (เกิดในไข่)

๒. กำเนิดชลาพุชะ (เกิดในครรภ์)

๓. กำเนิดสังเสทชะ (เกิดในที่ชื้นแฉะ)

๔. กำเนิดโอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น)

---

[๖๖๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๐/๖๑

[๖๖๓] ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๑๙๔

[๖๖๔] ที.ปา. ๑๑/๓๑๒/๒๐๕

คติ ๕[๖๖๕] คือ

๑. นรก ๒. กำเนิดดิรัจฉาน ๓. ที่อยู่ของเปรต

๔. มนุษย์ ๕. เทวดา

วิญญาณฐิติ คือ ภูมิเป็นที่ตั้งของปฏิสนธิวิญญาณ ๗[๖๖๖] ได้แก่

๑. นานัตตกายา นานัตตสัญญี

ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ มนุษย์ เทวดาชั้นกามาวจร วินิปาติกาสูรบางหมู่ เช่น นางยักษ์ชื่อว่าอุตตรมาตา ปุนัพพสุมาตา ปิยังกรมาตา และเวมานิกเปรตที่ปฏิสนธิด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ กามสุคติภูมิ ๗

๒. นานัตตกายา เอกัตตสัญญี

ผู้ที่มีรูปร่างต่างกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นปฐมฌาน และสัตว์ผู้ถือกำเนิดในอบายภูมิ โดยฐานะมี ๗ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ปฐมฌานภูมิ ๓

๓. เอกัตตกายา นานัตตสัญญี

ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน แต่มีปฏิสนธิวิญญาณต่างกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นทุติยฌานที่ปฏิสนธิด้วยทุติยฌานวิบากและตติยฌานวิบาก โดยฐานะมี ๓ ภูมิ คือ ทุติยฌานภูมิ ๓

๔. เอกัตตกายา เอกัตตสัญญี

ผู้ที่มีรูปร่างเหมือนกัน และมีปฏิสนธิวิญญาณอย่างเดียวกัน ได้แก่ รูปพรหมชั้นตติยฌาน พรหมชั้นเวหัปผลา และพรหมชั้นสุทธาวาส โดยฐานะมี ๙ ภูมิ คือ ตติยฌานภูมิ ๓ เวหัปผลาภูมิ ๑ สุทธาวาสภูมิ ๕

๕. อากาสานัญจายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นอากาสานัญจายตนะ

๖. วิญญาณัญจายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นวิญญาณัญจายตนะ

๗. อากิญจัญญายตนูปคา ได้แก่ อรูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ

สัตตาวาส[๖๖๗] คือ ที่อยู่ที่อาศัยของเหล่าสัตว์ หมายถึง ภพภูมิโดยตรง และยังหมายถึงเหล่าสัตว์ที่อยู่ในภูมินั้นโดยอ้อม มี ๙ อย่าง อันได้แก่ วิญญาณฐิติ ๗ เหล่านั้นโดยเพิ่มอสัญญ-

[๖๖๕] ที.ปา. ๑๑/๓๑๕/๒๐๘

[๖๖๖] ที.ม. ๑๐/๑๒๗/๖๑

[๖๖๗] ที.ปา. ๑๑/๓๔๑/๒๓๒

สัตตพรหม คือ รูปพรหมที่ไม่มีนาม และเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม [อสัญญสัตตพรหมไม่รวมเข้าในวิญญาณฐิติ เพราะไม่มีจิต ส่วนเนวสัญญานาสัญญายตนพรหมก็ไม่รวมเข้าในวิญญาณฐิติเช่นกัน เพราะมีสัญญาและจิตละเอียด]

คำว่า เอวํนาโม (มีชื่ออย่างนั้น) คือ มีชื่อว่าติสสะหรือผุสสะ

คำว่า เอวํโคตฺโต (มีโคตรอย่างนั้น) คือ มีตระกูลกัจจานะหรือกัสสปะ

ทั้งสองคำนี้ [คือ เอวํนาโม, เอวํโคตฺโต] กล่าวไว้เนื่องด้วยการระลึกถึงชื่อและโคตรของตนในภพที่ล่วงมาแล้วของภิกษุนั้น

นอกจากนั้น ถ้าเธอต้องการจะนึกถึงผิวพรรณอันงาม การเลี้ยงชีพลำบากหรือสบาย สุขหรือทุกข์มากกว่า และอายุน้อยหรือมากของตนในเวลานั้น ย่อมระลึกทั้งหมดนั้นได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอวํวณฺโณ ฯเปฯ เอวมายุปริยนฺโต (มีผิวพรรณ อาหาร เสวยสุขทุกข์ และอายุขัยอย่างนั้นๆ)

ในพากย์นั้น คำว่า เอวํวณฺโณ (มีผิวพรรณอย่างนั้น) หมายความว่า มีผิวขาวหรือผิวเหลือง

คำว่า สาม มีคำแปลในฉบับไทยทั่วไปว่า ผิวดำ, ผิวคล้ำ แต่ในที่นี้แปลว่า ผิวเหลือง ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๔๗) และวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๖) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ สาม ศัพท์ ๔ ประการว่า

สามํ เวทนฺตเร สานฺตฺเว ตํ ปีเต สามเล ติสุ
สยมตฺเถ'พฺยยํ สามํ สามา จ สาริวายปิ.[๖๖๘]

สาม ศัพท์ นปุงสกลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า พระเวทอย่างหนึ่ง (สามเวท), การสมัครสมาน

สาม ศัพท์ ไตรลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า สีเหลือง และสีคล้ำ

---

[๖๖๘] อภิธาน. ๓/๘๓๙

สามํ ศัพท์ อัพยยะ เป็นไปในความหมายว่า ตนเอง

สามา ศัพท์ อิตถีลิงค์ เป็นไปในความหมายว่า ต้นประยงค์

คัมภีร์พาลาวตารฎีกากล่าวถึงนางแก้วที่มาจากอุตตรกุรุทวีป ซึ่งมีผิวเหลืองเป็นสีทองว่า ชื่อสามา ด้วยข้อความว่า

สีตกาเล ภเว อุณฺหา คิมฺเห จ สุขสีตลา
ตตฺถ กญฺจนวณฺณาภา สา ถี สาเมติ กิตฺติตา.[๖๖๙]

หญิงใดมีกายอุ่นในเวลาเย็น และมีกายเย็นสัมผัสเป็นสุขในเวลาร้อน
ผิวพรรณสีทองย่อมมีในหญิงนั้น หญิงนั้นเรียกว่า สามา

คำว่า เอวมาหาโร (มีอาหารอย่างนั้น) หมายความว่า มีข้าวสาลีและข้าวระคนเนื้อเป็นอาหาร[ในเวลาครองเรือน[๖๗๐]] หรือมีผลไม้ที่เกิดตามธรรมชาติเป็นอาหาร[ในเวลาออกบวชเป็นฤษีเป็นต้น[๖๗๐]]

คำว่า เอวํสุขทุกฺขปฏิสํเวที (เสวยสุขทุกข์อย่างนั้น) หมายความว่า เสวยสุขทุกข์ทางกายและใจ หรือที่เจือและไม่เจือด้วยกามคุณเป็นต้นหลากหลาย

คำว่า เอวมายุปริยนฺโต (มีอายุขัยอย่างนั้น) หมายความว่า มีอายุขัยราว ๑๐๐ ปี [เหมือนอายุของคนในสมัยพุทธกาล] หรือ ๘๔,๐๐๐ กัป[เหมือนอายุของเนวสัญญานาสัญญายตนพรหม]อย่างนั้น

คำว่า โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ (เรานั้นจุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น) หมายความว่า เรานั้นจุติจากภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส และหมู่สัตว์นั้นแล้วก็ไปเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์โน้นอีก

คำเป็นต้นว่า ตตฺราปาสึ (แม้ในภพนั้นเราก็มีชื่ออย่างนั้น) หมายความว่า เรามีชื่ออย่างนั้นแม้ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์นั้นอีก

คำว่า เอวํนาโม (มีชื่ออย่างนั้น) เป็นต้น มีนัยที่ได้กล่าวมาแล้ว

---

[๖๖๙] พา.อภินวฏีกา ๑๕๕

[๖๗๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๐/๖๑

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อมุตฺราสึ (เรามีชื่ออย่างนั้นในภพโน้น) เป็นต้นนี้เป็นวิธีระลึกขึ้นไปโดยลำดับตามต้องการ ส่วนคำเป็นต้นว่า โส ตโต จุโต (เรานั้นจุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น) เป็นวิธีระลึกถอยกลับ ดังนั้น จึงกล่าวว่า อมุตฺร อุทปาทึ (ไปเกิดในภพโน้น) โดยหมายถึงภพที่เกิดขึ้นถัดมาจากภพนี้ของเธอตามคำว่า อิธูปปนฺโน (จึงมาเกิดในภพนี้)

คำเป็นต้นว่า ตตฺราปาสึ (แม้ในภพนั้น) กล่าวไว้เพื่อแสดงการระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้นในภพนั้น คือ ภพ[ก่อน]ที่เกิดขึ้นถัดมาจากภพ[สุดท้าย]ของเธอ

คำว่า โส ตโต จุโต อิธูปปนฺโน (ครั้นจุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้) หมายความว่า เราจุติจากภพที่เกิดขึ้นถัดมานั้นแล้วมาเกิดในสกุลกษัตริย์หรือพราหมณ์นั้นในภพนี้

คำว่า อิติ แปลว่า อย่างนี้

คำว่า สาการํ สอุทฺเทสํ (พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติ) หมายความว่า พร้อมทั้งชีวประวัติ คือชื่อและตระกูล พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป คือ ผิวพรรณเป็นต้น โดยแท้จริงแล้วบุคคลย่อมถูกแสดงด้วยชื่อว่าติสสะหรือโคตรว่ากัสสปะ และปรากฏต่างกันด้วยผิวพรรณเป็นต้นว่าเป็นคนผิวเหลืองหรือผิวขาว ดังนั้น ชื่อและโคตรจึงชื่อว่าอุทเทสะ (ชีวประวัติ) ผิวพรรณเป็นต้นอื่นชื่อว่าอาการะ (ลักษณะทั่วไป)

คำว่า อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสมนุสฺสรติ (ย่อมระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ) นี้ มีเนื้อความชัดเจนแล้ว

จบเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

เรื่องจุตูปปาตญาณ

[๔๑๑] พึงทราบเนื้อความในเรื่องปัญญารู้เห็นจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ ดังนี้

ข้อความต่อไปนี้เป็นคำอธิบายของพระบาลีว่า

โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต สตฺตานํ จุตูปปาตญาณาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ.

โส ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสติ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต. ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาติ-

๑. อิเม วต โภนฺโต สตฺตา กายทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา, วจีทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา, มโนทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา, อริยานํ อุปวาทกา มิจฺฉาทิฏฺฐิกา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา, เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปนฺนา.

๒. อิเม วา ปน โภนฺโต สตฺตา กายสุจริเตน สมนฺนาคตา, วจีสุจริเตน สมนฺนาคตา, มโนสุจริเตน สมนฺนาคตา, อริยานํ อนุปวาทกา สมฺมาทิฏฺฐิกา สมฺมาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา, เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปนฺนาติ.

อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสติ. จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาติ.[๖๗๑]

เมื่อจิตตั้งมั่น[ด้วยสมาธิในจตุตถฌาน] บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากเครื่องเศร้าหมอง นุ่มนวลเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุผู้ได้บรรลุสมาธิในจตุตถฌานนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ เธอเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติและปฏิสนธิ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เธอรู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า

๑. หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ เห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิด พวกเขาจะไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว

๒. แต่หมู่สัตว์เหล่านี้ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ เห็นชอบ และชักชวนผู้อื่นให้เห็นชอบ พวกเขาจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์หลังจากตายแล้ว

ภิกษุนั้นเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติและปฏิสนธิ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้

---

[๖๗๑] ที.สี. ๙/๒๔๖/๘๓

คำอธิบาย จุตูปปาตญาณาย เป็นต้น

คำว่า **จุตูปปาตญาณาย** แปลว่า เพื่อปัญญารู้เห็นใกล้จุติและปฏิสนธิ หมายความว่า บุคคลรู้จุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายด้วยญาณใด [น้อมนำจิตไป]เพื่อจุตูปปาตญาณนั้น ความหมายคือ เพื่อทิพพจักขุญาณ

คำว่า จุติยา แปลว่า ใกล้จุติ คำว่า อุปปาเต แปลว่า ใกล้ปฏิสนธิ คำนี้ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถใกล้ ความหมายคือ ใกล้ขณะจุติและใกล้ขณะปฏิสนธิ ดังจะเห็นได้ว่า ท่านจะกล่าวว่า เย ปน อาสนฺนจุติกา (แต่สัตว์ที่ใกล้จะจุติ) เป็นต้น[ในคำอธิบาย สตฺตา]

คำว่า **จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ** (น้อมนำจิต) หมายความว่า น้อมนำจิตที่ทำบริกรรม

คำว่า **โส** (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ทำการนำจิตมุ่งไปนั้น

คำอธิบาย ทิพฺเพน

ในคำว่า **ทิพฺเพน** (เป็นทิพย์) เป็นต้น จักษุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับตาทิพย์ อธิบายว่า จักขุประสาทของเทวดาที่เกิดจากสุจริตกรรม ไม่ถูกรบกวนด้วยน้ำดี เสมหะ และโลหิตเป็นต้น จึงรับรู้อารมณ์ในที่ไกลได้ เพราะพ้นไปจากมลทิน และแม้ญาณจักษุดังกล่าวที่เกิดจากกำลังวิริยภาวนาของภิกษุนี้ ก็คล้ายกับตาทิพย์เช่นนั้น จึงชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับตาทิพย์

คำว่า ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํ (จักษุชื่อว่าทิพย์ เพราะคล้ายกับตาทิพย์) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทิพฺพ ศัพท์ว่า

- ทิวิ ภวํ ทิพฺพํ = จักษุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์ (ทิวิ ศัพท์ + ย ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)
- ทิพฺพํ วิย ทิพฺพํ = เหมือนจักษุที่มีในสวรรค์ ชื่อว่า ทิพย์
  (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าทิพย์ เพราะ —

ก. บรรลุด้วยอำนาจทิพพวิหาร[คือฌาน]

ข. อาศัยทิพพวิหาร[คือปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌาน]

ค. มีแสงสว่างอันใหญ่หลวงด้วยการกำหนดเอาแสงสว่าง (อาโลกกสิณ) [เพราะควรบรรลุด้วยการอุปถัมภ์ของอาโลกกสิณ และด้วยการแผ่แสงสว่างแห่งญาณของตน[๖๗๒]]

ฆ. มีการไปอันน่าอัศจรรย์ด้วยการเห็นรูปที่อยู่ภายนอกฝาเป็นต้นได้

พึงทราบข้อความทั้งหมดนั้นตามคัมภีร์ไวยากรณ์

คำว่า สทฺทสตฺถ แปลว่า “คัมภีร์ไวยากรณ์” มาจาก สทฺท (ไวยากรณ์) + สตฺถ (คัมภีร์) ที่จริงแล้วคำทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้ คือ พฺยากรณ, นิรุตฺติ, สทฺท เป็นคำไวพจน์กัน เช่น โมคฺคลฺลานพฺยากรณ, นิรุตฺติทีปนี, สทฺทนีติ เป็นต้น วิสุทธิมรรคแปลไทยบางฉบับได้แปลทับศัพท์ว่า “คัมภีร์ศัพทศาสตร์” แต่คำนี้ไม่พบในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ มีเพียงคำว่า สัทศาสตร์ ในหน้า ๘๒๑ กล่าวว่า “วิชาว่าด้วยการศึกษาธรรมชาติของการออกเสียงและการเปล่งเสียงพูด” วิชาดังกล่าวเป็นสาขาย่อยของภาษาศาสตร์ ไม่ใช่ไวยากรณ์ที่เรียกว่าอักษรศาสตร์ ดังนั้น ในที่นี้จึงแปลว่า “คัมภีร์ไวยากรณ์” ตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๕๑) และวิสุทธิมรรคนิสสัย (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๙)

สรุปความว่า คำว่า ทิพฺพ มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. คล้ายกับตาทิพย์ = ทิพฺพํ วิย ทิพฺพํ (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๒. บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพวิหาร = ทิพฺเพหิ ปฏิลทฺธํ ทิพฺพํ (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ปฏิลทฺธ ตัทธิต)

๓. อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพวิหาร = ทิพฺพํ สนฺนิสฺสิตํ ทิพฺพํ (ทิพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สนฺนิสฺสิต ตัทธิต)

๔. ส่องสว่าง = ทิพฺพติ โชตยตีติ ทิพฺพํ. <สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑๓/๔๙๓>

(ทิวุ ธาตุ <ชุติยํ = รุ่งเรือง, ส่องสว่าง> + ย ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

---

[๖๗๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๒

๕. ผ่านไป[สู่ฝาหรือภูเขาเป็นต้น] = ทิพฺพติ คจฺฉติ อสชฺชมานํ คจฺฉตีติ ทิพฺพํ. <สารตฺถ. ฏีกา ๑/๑๓/๔๙๓>

(ทิวุ ธาตุ <คติยํ = ไป> + ย ปัจจัย + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า โส ทิพฺเพน จกฺขุนา ปสฺสติ (เธอเห็นหมู่สัตว์ด้วยตาทิพย์) คำว่า ทิพฺเพน จกฺขุนา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑. จักษุที่คล้ายกับตาทิพย์

๒. จักษุที่บรรลุด้วยฌาน ๔ อันเป็นทิพพวิหาร

๓. จักษุที่อาศัยปาทกฌานหรือรูปาวจรจตุตถฌานอันเป็นทิพพวิหาร

๔. จักษุที่ส่องสว่าง

๕. จักษุที่ผ่านไป[สู่ฝาหรือภูเขาเป็นต้น]

ในเรื่องทิพพโสตธาตุ คำว่า ทิพฺพา เป็นอิตถีลิงค์ตาม โสตธาตุ ศัพท์ มีความหมาย ๓ ประการ แต่ในเรื่องนี้คำว่า ทิพฺพ เป็นนปุงสกลิงค์ตาม จกฺขุ ศัพท์ มีความหมาย ๕ ประการ เพราะทิพพโสตญาณไม่จำเป็นต้องกำหนดอาโลกกสิณ แต่ทิพพจักขุญาณต้องกำหนดอาโลกกสิณแน่นอน จึงมีอรรถที่ ๔ เพิ่มเข้ามา นอกจากนั้น อรรถที่ ๕ ของ ทิพฺพ ศัพท์ก็เป็นอรรถของ ทิวุ ธาตุที่มีความหมายว่า ไป ทั้งนี้เพราะ ทิวุ ธาตุมีอรรถมากมายตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุฝ่ายสันสกฤตและบาลีว่า

ทิวุ กีฬาวิชิคีสาพฺยวหารชุติถุติโมทมทสุปนกนฺติคตีสุ.[๖๗๓]

[ทิวุ กฺรีฑาวิชิคีษาวฺยวหารทฺยุติสฺตุติโมทมทสฺวปฺนกานฺติคติษุ.]

ทิวุ ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, ยินดี, มัวเมา, หลับ, รัก และไป

ทิวุ กีฬาวิชิคีสาพฺยวหารชุติถุติกนฺติคตีสุ.[๖๗๔]

[ทิวุ กฺรีฑาวิชิคีษาวฺยวหารทฺยุติสฺตุติกานฺติคติษุ.]

ทิวุ ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, รัก และไป

---

[๖๗๓] ปา.ธาตุปาจ ทิ. ๑

[๖๗๔] รูป. ๖/๕๑๐, กา.คณปฺปทีป....

ทิวุ กีฬาวิชิคีสา- พฺยวหารชุติตฺถุติ-
คติกนฺติสตฺตีสุ ทิ จุ ปีฬาปริกูชเน.[๖๗๕]

ทิวุ ธาตุ ทิวาทิคณะ ในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, ไป, รัก และสามารถ

ทิวุ ธาตุ จุราทิคณะ ในความหมายว่า เบียดเบียน และร้องขับ

ทิวุ กีฬาวิชิคีสาพฺยวหารชุติถุติกนฺติคติสตฺตีสุ ฯเปฯ เกจิ ปน "ทิวุ กีฬาวิชิคิสาพฺยวหารชุติถุติคตีสูติ ปจนฺติ. เกจิ "คตีติ ปทํ วิหาย "ชุติถุตีสูติ ปจนฺติ. เกจิ "ถุตีติ ปทํ วิหาย "ชุติคตีสูติ ปจนฺติ. เกจิ ปน ทิวุธาตุํ "สตฺติถุติกนฺติอตฺเถปิ อิจฺฉนฺติ. เตนาห อภิธมฺมสฺส อนุฏีกาการโร เทวสทฺโท ยถา กีฬาวิชิคีสาโวหารชุติคติอตฺโถ, เอวํ สตฺติอภิตฺถวกมนตฺโถปิ โหติ ธาตุสทฺทานํ อเนกตฺถภาวโตติอาทิ.[๖๗๖]

ทิวุ ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ, รัก, ไป และสามารถ ... บางท่านสาธยายว่า ทิวุ กีฬาวิชิคิสาพฺยวหารชุติถุติคตีสุ (ทิวุ ธาตุในความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง, สรรเสริญ และไป) บางท่านสาธยายว่า ชุติถุตีสุ (ในการรุ่งเรือง และสรรเสริญ) บางท่านสาธยายว่า ชุติคตีสุ (ในการรุ่งเรือง และไป) โดยเว้นบทว่า ถุติ (สรรเสริญ) บางท่านปรารถนา ทิวุ ธาตุในความหมายว่า ความสามารถ, สรรเสริญ และรักอีกด้วย ดังท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์อนุฎีกาของพระอภิธรรมกล่าวว่า

"เทว ศัพท์[ที่มาจาก ทิวุ ธาตุ]มีความหมายว่า สามารถ, สรรเสริญ และรักอีกด้วย เหมือนที่มีความหมายว่า เล่น, เอาชนะ, ค้าขาย, รุ่งเรือง และไป เพราะศัพท์คือธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก"

คำว่า ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรเนว เวทิตพฺพํ (พึงทราบข้อความทั้งหมดนั้นตามคัมภีร์ไวยากรณ์) หมายความว่า พึงทราบอรรถของ ทิพฺพ ศัพท์ทั้ง ๕ ประการข้างต้นด้วยการลงตัทธิตปัจจัยในสามบทแรกและลงกิตกปัจจัยในสองบทหลังตามหลักภาษาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์

---

๖๗๕ ธาตฺวตฺถ. ๑๙๒

๖๗๖ นีติ.ธาตุ. ๒๙๒

ดังที่ผู้แปลได้นำมาเสนอไว้ข้างต้น คัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาได้อธิบายความตามที่กล่าวมานี้ อีกทั้งได้แสดงความเห็นของอาจารย์อื่นไว้อีกด้วย ดังข้อความว่า

> ตํ สพฺพนฺติ “เหฏฺฐา วุตฺตํ อตฺถปญฺจกมเปกฺขิตฺวา วุตฺตนฺติ วทนฺติ. เกจิ ปน “ชุติคติอตฺเถสุปิ สทฺทวิทู ทิวุสทฺทํ อิจฺฉนฺตีติ มหาชุติกตฺตา มหาคติกตฺตาติ อิทเมว ทฺวยํ สนฺธาย วุตฺตํ. ตสฺมา สทฺทสตฺถานุสาเรน เวทิตพฺพนฺติ อิทํ ทิพฺพติ โชตยตีติ ทิพฺพํ ทิพฺพติ, คจฺฉติ อสชฺชมานํ ปวตฺตตีติ ทิพฺพนฺติ อิมมตฺถํ ทสฺเสตุํ วุตฺตนฺติ วทนฺติ.[๖๗๗]
>
> อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำว่า ตํ สพฺพํ (ข้อความทั้งหมดนั้น) เป็นต้น กล่าวไว้โดยหมายถึงเนื้อความ ๕ ประการที่ได้กล่าวมาแล้ว บางคนกล่าวว่า คำนั้นกล่าวไว้โดยหมายถึงข้อความสองประการนี้ว่า มหาชุติกตฺตา มหาคติกตฺตา (เพราะมีแสงสว่างอันใหญ่หลวง เพราะมีการไปอันน่าอัศจรรย์) เพราะผู้รู้คัมภีร์ไวยากรณ์ปรารถนา ทิวุ ศัพท์ในความหมายว่า รุ่งเรือง และไปอีกด้วย ดังนั้น คำว่า สทฺทสตฺถานุสาเรน เวทิตพฺพํ (พึงทราบตามคัมภีร์ไวยากรณ์) นั้นจึงกล่าวไว้เพื่อแสดงเนื้อความนี้ว่า —

- ทิพฺพติ โชตยตีติ ทิพฺพํ = สภาวะส่องสว่าง ชื่อว่า ทิพพะ
- ทิพฺพติ คจฺฉติ อสชฺชมานํ ปวตฺตตีติ ทิพฺพํ = สภาวะผ่านไปไม่ติดขัด ชื่อว่า ทิพพะ

คำอธิบาย จกฺขุนา

ญาณนั้นชื่อว่าจักษุ เพราะเป็นสภาวะเห็น อีกทั้งชื่อว่าจักษุ เพราะคล้ายกับจักษุเนื่องจากทำหน้าที่ของจักษุ

คำว่า จกฺขุ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะเห็น = รูปํ ปสฺสตีติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ <ทสฺสนงฺเกสุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย> + อุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ญาณคล้ายกับจักษุ = จกฺขุ วิยาติ จกฺขุ (จกฺขุ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

---

[๖๗๗] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑๓/๔๙๓

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ทิพฺเพน จกฺขุนา มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. ตาทิพย์

๒. ญาณที่คล้ายกับตาทิพย์

คำอธิบาย วิสุทฺเธน

จักษุนั้นบริสุทธิ์ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นจุติและปฏิสนธิ กล่าวคือ

ก. ผู้ใดเห็นแต่จุติอย่างเดียวไม่เห็นปฏิสนธิ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ

ข. ผู้ใดเห็นแต่ปฏิสนธิอย่างเดียวไม่เห็นจุติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นความเห็นผิดว่าสัตว์ใหม่เกิดขึ้น (สัสสตทิฏฐิ)

ค. ผู้ที่เห็นทั้งสองอย่างย่อมพ้นไปจากจากทิฏฐิสองอย่างนั้นได้ ดังนั้น ความเห็นของผู้นั้นจึงเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิวิสุทธิ

อนึ่ง พุทธบุตรย่อมเห็นจุติและปฏิสนธิทั้งสองอย่างนั้นได้ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธํ (จักษุนั้นบริสุทธิ์ เพราะเป็นเหตุให้เกิดทิฏฐิวิสุทธิด้วยการเห็นจุติและปฏิสนธิ)

คำอธิบาย อติกฺกนฺตมานุสเกน

ตาทิพย์อันบริสุทธิ์นั้นเหนือมนุษย์ เพราะเห็นรูป[ไกลและละเอียด]พ้นไปจากขอบเขตที่มนุษย์เห็นได้ หรือเพราะเห็นพ้นไปจากตาเนื้อของมนุษย์ [เธอเห็น]ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์นั้น

คำอธิบาย สตฺเต ปสฺสติ เป็นต้น

คำว่า สตฺเต ปสฺสติ (เห็นหมู่สัตว์) หมายความว่า เห็นหมู่สัตว์เหมือนเห็นด้วยตาเนื้อของมนุษย์ทั้งหลาย

ในคำว่า จวมาเน อุปปชฺชมาเน (ผู้กำลังจุติและปฏิสนธิ) นี้ บุคคลไม่อาจเห็นขณะจุติ

หรือขณะปฏิสนธิด้วยตาทิพย์ได้ แต่สัตว์ที่ใกล้จะจุติ คือ จักจุติในบัดนี้ จัดเป็นผู้กำลังจุติ และสัตว์ที่ถือปฏิสนธิแล้ว คือ เพิ่งบังเกิดแล้วในบัดนี้ จัดเป็นผู้กำลังปฏิสนธิ คำนั้นแสดงว่าภิกษุเห็นสัตว์เหล่านั้นผู้กำลังจุติและปฏิสนธิเช่นนั้น

> บุคคลไม่อาจเห็นขณะจุติหรือขณะปฏิสนธิด้วยตาทิพย์ได้ เพราะขณะหนึ่ง ๆ มีระยะสั้นมาก และรูปของสัตว์บางเหล่าก็ละเอียดมาก นอกจากนั้น รูปารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์ของตาทิพย์ และอารมณ์นั้นเป็นปุเรชาตปัจจัย (ปัจจัยที่เกิดขึ้นก่อน) อีกทั้งมหัคคตจิตก็เกิดขึ้นไม่ได้โดยปราศจากอาวัชชนจิตและจิตที่ทำบริกรรม และรูปที่กำลังเกิดขึ้นหรือกำลังดับไปก็ไม่อาจเป็นอารัมมณปัจจัยได้ ดังนั้น ข้อความนี้ว่า บุคคลไม่อาจเห็นขณะจุติหรือขณะปฏิสนธิด้วยตาทิพย์ได้ จึงกล่าวไว้ดีแล้ว[๖๗๘]

คำว่า หีเน (ชั้นต่ำ) คือ คนที่ถูกดูหมิ่นเหยียดหยามโดยเนื่องด้วยชาติสกุลและทรัพย์เป็นต้นอันทราม เพราะผลสืบเนื่องมาจากโมหะส่งผลให้ [เนื่องจากกรรมที่มีโมหะเป็นที่อาศัยเป็นกรรมต่ำมีผลต่ำ [๖๗๘]]

คำว่า ปณีเต (ชั้นสูง) คือ คนตรงกันข้ามจากนั้น เพราะผลสืบเนื่องมาจากปัญญาส่งผลให้

คำว่า สุวณฺเณ (งาม) คือ ผู้มีผิวพรรณน่าปรารถนายินดีพอใจ เพราะผลสืบเนื่องมาจากเมตตาส่งผลให้ [เนื่องด้วยกรรมไม่อาศัยอโทสะ[๖๗๙]]

คำว่า ทุพฺพณฺเณ (ไม่งาม) คือ ผู้มีผิวพรรณไม่น่าปรารถนายินดีพอใจ เพราะผลสืบเนื่องมาจากโทสะส่งผลให้ [เนื่องด้วยกรรมอาศัยโทสะ[๖๗๙]]ความหมายคือ มีรูปร่างไม่งดงามหรือขี้เหร่

คำว่า สุคเต (ผู้เกิดดี) หมายความว่า ผู้ไปสู่สุคติ อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ผู้มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะผลสืบเนื่องมาจากความไม่โลภ (การบริจาค) ส่งผลให้ [เนื่องด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัยไม่โลภ เข้าใจถ้อยคำของผู้ขอ ปราศจากความตระหนี่ เป็นผู้มั่งคั่งโชคดีด้วยกรรมที่อาศัยความไม่โลภ[๖๗๙]]

---

[๖๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๓

[๖๗๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๔

คำว่า สุคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ไปสู่สุคติ = สุนฺทรํ คตึ คตา สุคตา (สุ = สุนฺทร <ดี> + คต <ผู้ถึง>)

๒. ผู้ถึงความมั่งคั่ง = สมิทฺธึ คตา สุคตา (สุ = สมิทฺธิ <มั่งคั่ง> + คต <ผู้ถึง>)

คำว่า ทุคฺคเต (ผู้เกิดไม่ดี) หมายความว่า ผู้ไปสู่ทุคติ อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ผู้ยากไร้อัตคัดข้าวน้ำ เพราะผลสืบเนื่องมาจากความโลภส่งผลให้ [เนื่องด้วยเหล่าสัตว์ผู้มีอัธยาศัยโลภอยากได้ของคนอื่น ตระหนี่ เป็นคนยากไร้ขัดสนด้วยกรรมที่อาศัยความโลภ][๖๘๐]

คำว่า ทุคฺคต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ไปสู่ทุคคติ = ทุกฺขํ คตึ คตา ทุคฺคตา (ทุ = กุจฺฉิต <น่ารังเกียจ> + คต <ผู้ถึง>)

๒. ผู้ถึงความลำบาก = กิจฺฉํ คตา ทุคฺคตา (ทุ = กิจฺฉ <ลำบาก> + คต <ผู้ถึง>)

คำว่า ยถากมฺมูปเค (ผู้เป็นไปตามกรรม) หมายความว่า ผู้เข้าถึง[ภพใหม่]ด้วยกรรมที่ตนสั่งสมไว้

คำว่า ยถากมฺมูปค พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฉบับฉัฏฐสังคีติ ส่วนฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับมหามกุฏฯ มีรูปว่า ยถากมฺมุปค ทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ที่จริงแล้วทั้งสองคำมาจาก ยถากมฺม + อุปค เมื่อลบสระหน้าของ ม อักษรใน กมฺม ศัพท์แล้วทีฆะ อุ หลังเป็น อู จึงได้รูปว่า ยถากมฺมูปค แต่ถ้าไม่ทีฆะตามที่กล่าวมาแล้ว ก็ได้รูปว่า ยถากมฺมุปค ในเรื่องนี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า ยถากมฺมูปค ถูกต้อง เพราะ อุปค ศัพท์ที่เข้าสมาสกับบทหน้า ต้องทีฆะสระ อุ เป็น อู แน่นอน ดังคำว่า ฉายูปค[๖๘๑] (ผู้อาศัยร่มไม้), อาภสฺสรูปค[๖๘๒] (ผู้เข้าถึงอาภัสสรพรหม), รูปูปค[๖๘๓] (ผู้เข้าถึงรูปภพ), ชาติชรูปค[๖๘๔] (ผู้เข้าถึงชาติและชรา) และ พฺรหฺมโลกูปค (ผู้เข้าถึงพรหมโลก) รูปสุดท้ายพบในคัมภีร์ชาดกว่า

---

[๖๘๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๔

[๖๘๑] ขุ.ชา. ๒๘/๑๑/๑๒๘

[๖๘๒] ขุ.อิติ. ๒๕/๒๒/๒๔๖

[๖๘๓] ขุ.อิติ. ๒๕/๗๓/๒๘๖

[๖๘๔] ขุ.ธ. ๒๕/๓๔๑/๗๕

ตโต โส ปพฺพชิตฺวาน กามราคํ วิราชยิ
กามราคํ วิราเชตฺวา พฺรหฺมโลกูปโค อหุ.[๖๘๕]

ต่อแต่นั้น พระองค์ทรงบรรพชา บรรเทากามราคะได้ ครั้นแล้วจึงเข้าถึงพรหมโลก

ในเรื่องนั้น หน้าที่ของทิพพจักขุญาณมีกล่าวไว้ด้วยบทก่อนว่า จวมาเน เป็นต้น [คือ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต (ผู้กำลังจุติและปฏิสนธิทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและเกิดไม่ดี)] แต่บทนี้[คือ ยถากมฺมูปเค] กล่าวถึงหน้าที่ของยถากัมมูปคญาณ (ญาณรู้เห็นสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม)

กระบวนการเกิดยถากัมมูปคญาณ

อนึ่ง กระบวนการเกิดญาณดังกล่าวมีดังต่อไปนี้ :-

ภิกษุในพระศาสนานี้เจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงสู่นรกเบื้องล่างแล้วเห็นสัตว์ผู้เกิดในนรกกำลังเสวยทุกข์แสนสาหัส การเห็นนั้นเป็นหน้าที่ของทิพพจักขุญาณ เธอใส่ใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้จึงเสวยทุกข์เช่นนั้น ลำดับนั้นญาณที่รับกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอว่า เพราะทำกรรมอย่างนี้จึงเสวยทุกข์เช่นนั้น

เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงสู่เทวโลกเบื้องบน เห็นหมู่เทพผู้กำลังเสวยสมบัติอันยิ่งใหญ่ในนันทวัน มิสสกวัน และผารุสกวัน เป็นต้น การเห็นเช่นนั้นเป็นหน้าที่ของทิพพจักขุญาณเช่นกัน

อุทยานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มี ๔ แห่ง คือ นันทวัน มิสสกวัน จิตรลดาวัน และผารุสกวัน ดังนั้น อาทิ ศัพท์ในคำว่า นนฺทนวนมิสฺสกวนผารุสกวนาทีสุ (ในนันทวัน มิสสกวัน และผารุสกวัน เป็นต้น) จึงหมายถึงสวนจิตรลดาและสถานที่น่ารื่นรมย์อื่นๆ ในเทวโลก ดังข้อความว่า

---

[๖๘๕] ขุ.ชา. ๒๗/๓๑๔/๓๖๗

ผารุสกวนาทีสูติ อาทิสทฺเทน จิตฺตลตาวนาทีนํ สงฺคโห.[๖๘๖]

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ผารุสกวนาทีสุ รวมเอาสวนจิตรลดา เป็นต้น

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงอุทยาน ๔ แห่งเหล่านั้นด้วยข้อความว่า

นนฺทนํ มิสฺสกํ จิตฺต- ลตา ผารุสกํ วนา.[๖๘๗]

อุทยานของพระอินทร์ (๔ แห่ง) : นนฺทน, มิสฺสก, จิตฺตลตา, ผารุสก

อุทยาน ๔ แห่งนั้นมีลักษณะเฉพาะที่ต่างกัน ดังนี้

๑. นันทวัน (นนฺทน) เป็นสวนที่งดงามที่สุดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส

๒. มิสสกวัน (มิสฺสก) เป็นสวนที่ระคนด้วยต้นไม้ทิพย์นานาชนิด

๓. จิตรลดาวัน (จิตฺตลตา) มีเถาวัลย์จำนวนมาก เกิดจากบุญของภรรยามฆมาณพชื่อว่าสุจิตรา แม้เถาอาสาวดีที่ผลิดอกหนึ่งครั้งต่อหนึ่งพันปีก็ปรากฏในสวนแห่งนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเทพบุตรหรือเทพธิดาที่กำลังจะจุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ต้องไปเที่ยวชมสวนแห่งนี้เพื่อให้ลืมความเศร้าโศกที่จะต้องจุติ เมื่อเทพเหล่านั้นกำลังเพลิดเพลินอยู่จึงจุติจากสวรรค์ ดังข้อความว่า

แม้นางสุจิตราถึงแก่กรรมแล้วได้ไปเกิดในภพดาวดึงส์นั้น สวนชื่อจิตรลดามีขนาด ๕๐๐ โยชน์ที่เทวดาพาเหล่าเทพบุตรผู้เกิดบุรพนิมิตแล้วให้หลงเที่ยวไปอยู่ ได้เกิดแล้วแม้แก่นาง[๖๘๘]

๔. ผารุสกวัน (ผารุสก) เป็นอุทยานที่พระอินทร์ทรงรื่นรมย์กับเทพธิดาทั้งหลาย

ความงดงามของสวนนันทวันนั้น ในสังยุตตนิกาย นันทนสูตร มีข้อความที่เทวดากล่าวถึงสวนนันทวันว่า

น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทนํ
อาวาสํ นรเทวานํ ติทสานํ ยสสฺสินํ.[๖๘๙]

---

[๖๘๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๕

[๖๘๗] อภิธาน. ๑/๒๓

[๖๘๘] ขุ.ธ.อ. ๑/๓๐/๒๐๖

[๖๘๙] สํ.ส. ๑๕/๑๑/๖

เทวดาเหล่าใดยังไม่เคยทัศนาสวนนันทวันอันเป็นที่พำนักของเทพบุตร ผู้มีบริวารแวดล้อม เทวดาเหล่านั้นยังไม่รู้จักความสุข

ในวิธุรชาดกกล่าวถึงอุทยานทั้ง ๔ แห่งพร้อมกับปราสาทเวชยันต์ของพระอินทร์ว่า

ผารุสกํ จิตฺตลตํ มิสฺสกํ นนฺทนํ วนํ
เวชยนฺตญฺจ ปาสาทํ มณิมฺหิ ปสฺส นิมฺมิตํ.[๖๙๐]

ขอทูลเชิญพระองค์ทอดพระเนตรสวนสวรรค์ คือ ผารุสกวัน จิตรลดาวัน มิสสกวัน นันทวัน และเวชยันตปราสาทที่ธรรมชาติได้เนรมิตไว้ในแก้วมณี

เธอใส่ใจอย่างนี้ว่า สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้จึงเสวยสมบัติเช่นนั้น ลำดับนั้นญาณที่รับกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอว่า เพราะทำกรรมอย่างนี้จึงเสวยสมบัติเช่นนั้น การเห็นเช่นนั้นชื่อว่า ยถากัมมูปคญาณ (ญาณรู้เห็นเหล่าสัตว์ที่เป็นไปตามกรรม) ญาณนี้ไม่มี[การทำ]บริกรรมต่างหาก แม้อนาคตังสญาณ (ญาณในส่วนอนาคต) ก็ไม่มี[การทำ]บริกรรมต่างหากเช่นกัน ที่จริงแล้วญาณ[ทั้งสอง]นั้นมีทิพพจักขุญาณเป็นพื้นฐานย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพพจักขุญาณ

คำอธิบาย กายทุจฺจริเตน เป็นต้น

คำว่า กายทุจฺจริเตน (ด้วยกายทุจริต) เป็นต้น มีคำอธิบายดังนี้ :-

คำว่า ทุจริต คือ กรรมที่บุคคลประพฤติชั่ว หรือความประพฤติเสียหาย เพราะบูดเน่าด้วยกิเลส

แม้บทอื่น [คือ วจีทุจฺจริต และ มโนทุจฺจริต] ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า ทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

---

[๖๙๐] ขุ.ชา. ๒/๑๔๒๓/๒๗๖

๑. กรรมที่บุคคลประพฤติชั่ว = ทุฏฺฐุ จริตํ ทุจฺจริตํ.

(ทุ มีความหมายว่า ทุฏฺฐุ <ชั่ว> + จริต ศัพท์ กรรมสาธนะ <จรียิตฺถาติ จริตํ>)

๒. ความประพฤติเสียหาย = ทุฏฺฐํ จริตํ ทุจฺจริตํ.

(ทุ มีความหมายว่า ทุฏฺฐ <เสียหาย> + จริต ศัพท์ ภาวสาธนะ <จรณํ จริตํ>)

คำว่า กายทุจริต คือ ทุจริตทางกายหรือทุจริตที่เกิดขึ้นจากกาย

คำว่า กายทุจฺจริต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ทุจริต (กรรมที่บุคคลประพฤติชั่ว) ทางกาย = กาเยน ทุจฺจริตํ กายทุจฺจริตํ.

(ตติยาตัปปุริสสมาส)

๒. ทุจริต (ความประพฤติเสียหาย) ที่เกิดขึ้นจากกาย = กายโต อุปฺปนฺนํ ทุจฺจริตํ กายทุจฺจริตํ (มัชเฌโลปีปัญจมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สมนฺนาคตา (ประกอบ) หมายความว่า เพียบพร้อม

คำว่า สมนฺนาคต มาจาก สํ บทหน้า + อนุ บทหน้า + อา บทหน้า + คมุ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + อ ปัจจัย แปลง วฺ เป็น นฺ จึงได้รูปว่า สมนฺนาคต ถ้าไม่แปลงเช่นนั้นก็ได้รูปว่า สมนฺวาคต

คำอธิบายการว่าร้ายพระอริยะ

คำว่า **อริยานํ อุปวาทกา (ว่าร้ายพระอริยะ)** หมายความว่า มุ่งร้ายต่อพระอริยะคือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้า แม้ต่อคฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบันเป็นอย่างต่ำ จึงว่าร้าย คือ ด่าทอ กล่าวคือ ตำหนิด้วยเหตุทำให้ศีลวิบัติที่เรียกว่า อันติมวัตถุ และด้วยการทำลายคุณธรรม[มีฌานเป็นต้น]

ในเรื่องนั้น —

- ผู้ที่พูดว่า คนเหล่านี้ไม่มีสมณธรรม คนเหล่านี้ไม่ใช่สมณะ ชื่อว่า ว่าร้ายด้วยอันติมวัตถุ

- ผู้ที่พูดว่า คนเหล่านี้ไม่มีฌาน วิโมกข์ มรรค หรือผล เป็นต้น ชื่อว่า ว่าร้ายด้วยการทำลายคุณธรรม

และผู้พูดนั้นรู้หรือไม่รู้ก็ตามยังว่าร้าย จัดเป็นอริยูปวาททั้งสองอย่าง เป็นกรรมหนักที่กั้นสวรรค์และมรรคเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม แต่ยังเยียวยาได้ พึงทราบเรื่องนี้[เป็นตัวอย่าง] เพื่อให้เข้าใจอริยูปวาทกรรม

> การรู้หรือไม่รู้ไม่ใช่หลักสำคัญในเรื่องนี้ ความเป็นอริยะจึงเป็นหลักสำคัญ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุภยถาปิ อริยูปวาโทว โหติ (จัดเป็นอริยูปวาททั้งสองอย่าง) อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เมื่อบุคคลไม่รู้อยู่ว่าเป็นพระอริยะ ไม่มีใจมุ่งร้ายบอกความไม่มีอริยคุณในพระอริยะนั้น การทำลายคุณธรรมย่อมไม่มี ดังนั้น การว่าร้ายพระอริยะจึงไม่มีแก่เขา[๖๙๑]

ได้สดับมาว่า พระเถระกับภิกษุหนุ่มไปบิณฑบาตในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ทั้งสองรูปได้ข้าวยาคูร้อนกระบวยหนึ่งในเรือนหลังแรก และพระเถระก็มีโรคลมในท้อง จึงคิดว่า “ข้าวยาคูนี้เหมาะแก่เรา เราจักดื่มมันตอนที่ยังอุ่นๆ” ท่านได้นั่งดื่มบนท่อนไม้ที่ถูกนำมาสร้างธรณีประตู ฝ่ายภิกษุหนุ่มรังเกียจท่านจึงพูดว่า “พระแก่นี่หิวจัดเต็มที ทำให้เราอับอาย”

พระเถระเที่ยวไปในหมู่บ้านแล้ว กลับมาวัดถามภิกษุหนุ่มว่า “ผู้มีอายุ เธอมีที่พึ่งในพระศาสนานี้หรือ”

“มีขอรับ กระผมเป็นพระโสดาบัน”

“ถ้าอย่างนั้น เธออย่าพยายามให้บรรลุมรรคผลขั้นสูงต่อไปเลย เพราะเธอว่าร้ายพระขีณาสพแล้ว”

ภิกษุหนุ่มนั้นได้ขอขมาพระเถระ ดังนั้นกรรมที่เธอว่าร้ายนั้นจึงเป็นปกติไม่มีโทษ

---

[๖๙๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๖

ด้วยเหตุดังกล่าว บุคคลอื่นที่ว่าร้ายพระอริยะต้องเข้าไปหาท่าน ถ้าตนแก่กว่า พึงนั่งกระโหย่งขอขมาว่า

อหํ อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม ขมาหิ.

ฉันได้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ๆ กับท่านผู้มีอายุ ขอท่านจงอดโทษนั้นแก่ฉันเถิด

ถ้าตนอ่อนกว่าต้องกราบไหว้[ด้วยเบญจางประดิษฐ์]แล้วนั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอขมาว่า

อหํ ภนฺเต ตุมฺเห อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตํ เม ขมถ.

ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ๆ กับท่าน ขอท่านโปรดอดโทษนั้นแก่กระผมเถิด

ถ้าพระอริยะนั้นหลีกไปที่อื่น พึงไปขอขมาด้วยตัวเอง หรือส่งสัทธิวิหาริกเป็นต้นให้ไปขอขมาแทนตนก็ได้ ถ้าไม่อาจไปเอง และส่งผู้อื่นไปแทนไม่ได้ พึงไปสู่สำนักของภิกษุที่พำนักอยู่ในวัดนั้น ถ้าตนอ่อนกว่าพึงนั่งกระโหย่ง ถ้าแก่กว่าพึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในผู้แก่พรรษา แล้วกล่าวขอขมาว่า

อหํ ภนฺเต อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ขมตุ เม โส อายสฺมา.

ฉันได้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ๆ กับท่านผู้มีอายุรูปนั้น ขอท่านผู้มีอายุนั้นจงอดโทษนั้นแก่ฉันเถิด

ผู้ที่ไม่ขอขมาต่อหน้าพึงทำการขอขมาลับหลังดังกล่าวมานี้

หากพระอริยะที่ถูกว่าร้ายเป็นภิกษุเที่ยวไปผู้เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่และที่ไป พึงเข้าไปหาภิกษุรูปหนึ่งผู้มีปัญญาแล้วกล่าวว่า “ท่านขอรับ กระผมได้กล่าวถ้อยคำเช่นนี้ๆ กับท่านผู้มีอายุรูปนั้น บัดนี้ความเดือดร้อนในใจเกิดแก่กระผมเมื่อระลึกถึงถ้อยคำนั้น กระผมจะทำอย่างไรดี ?” ภิกษุผู้มีปัญญาจักกล่าวว่า “พวกท่านอย่าคิดมากไปเลย พระเถระไม่ถือเป็นโทษดอก จงสงบใจเถิด” ฝ่ายภิกษุนั้นพึงผินหน้าไปทางที่พระอริยะไป แล้วประคองอัญชลีกล่าวว่า “ขอท่าน

จงอดโทษแก่กระผมเถิด” ถ้าอริยะนั้นปรินิพพานแล้ว ก็ควรไปยังสถานที่ตั้งเตียงนอนปรินิพพานของท่าน[ในเวลาที่ท่านยังไม่ถูกฌาปนกิจ] และไปขอขมาจนถึงป่าช้า[ในเวลาที่ท่านกำลังถูกฌาปนกิจหรือถูกฌาปนกิจแล้ว] เมื่อทำได้ดังนี้ กรรมนั้นย่อมเป็นปกติไม่กั้นสวรรค์และมรรค

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๕๘) กล่าวว่า ข้อความว่า “พวกท่านอย่าคิดมากไปเลย” ประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์เพื่อปลอบใจผู้ที่มีใจหดหู่ หรือเพื่อให้หมายถึงคนหลายคนที่ว่าร้ายพระอริยะร่วมกัน

คำอธิบายผู้มีมิจฉาทิฏฐิ

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกา แปลว่า ผู้เห็นผิด

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (ชักชวนผู้อื่นให้ทำตามความเห็นผิด) หมายความว่า ผู้ทำกรรมต่างๆ ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ และผู้ชักชวนให้ผู้อื่นทำกายกรรมเป็นต้นอันมีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูลเหตุ

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ผู้มีกรรมที่ถูกสมาทานแล้วด้วยมิจฉาทิฏฐิ

- สมาทาตพฺพานิ สมาทานานิ.
- กมฺมานิ สมาทานานิ เยสํ เต กมฺมสมาทานา.
- มิจฺฉาทิฏฺฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา.

(สมาทาน = สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

๒. ผู้ยังบุคคลอื่นให้สมาทานในกรรมด้วยมิจฉาทิฏฐิ

- สมาทาเปนฺตีติ สมาทานา
- กมฺเมสุ สมาทานา กมฺมสมาทานา
- มิจฺฉาทิฏฺฐิยา กมฺมสมาทานา มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา

(สมาทาน = สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

อนึ่ง ในคำเหล่านี้พึงทราบว่า แม้อริยูปวาทจะถูกนับเข้าในวจีทุจริต และมิจฉาทิฏฐิถูกนับเข้าด้วยมโนทุจริต การกล่าวกรรมทั้งสองนั้นอีกมีประโยชน์เพื่อแสดงว่ากรรมเหล่านั้นมีโทษมาก ดังจะเห็นได้ว่า อริยูปวาทมีโทษมากเพราะเป็นเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ดังพระพุทธ-ดำรัสว่า

เสยฺยถาปิ สาริปุตฺต ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญํ อาราเธยฺย, เอวํสมฺปทมิทํ สาริปุตฺต วทามิ ตํ วาจํ อปฺปหาย ตํ จิตฺตํ อปฺปหาย ตํ ทิฏฺฐึ อปฺปฏินิสฺสชฺชิตฺวา ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต, เอวํ นิรเย.[๖๙๒]

สารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญา[อันเป็นอรหัตตมรรค] พึงยังอรหัตตผลให้สำเร็จในภพนี้ ฉันใด เรากล่าวอริยูปวาทกรรมนี้ว่ามีอุปไมยฉันนั้น ถ้าไม่ละวาจานั้น[ว่าเราจะไม่พูดคำเช่นนี้อีก[๖๙๓]] ไม่ละความคิดนั้น[ว่าเราจะไม่คิดเช่นนี้อีก[๖๙๓]]ไม่สลัดทิ้งความเห็นผิดนั้น[ว่าเราจะไม่รับเอาความเห็นผิดเช่นนี้อีก[๖๙๓]]จะต้องถูกอริยูปวาทกรรมซัดไปในนรก เหมือนถูกนายนิรยบาลจับโยนไว้ในนรก

ข้อนี้หมายความว่า อรหัตตผลย่อมเกิดขึ้นต่อจากอรหัตตมรรคแน่นอน ฉันใด อริยูป-วาทที่ผู้ทำกรรมมิได้ขอขมาต่อพระอริยะ ก็ส่งผลให้ไปเกิดในนรกแน่นอน ฉันนั้น

คำว่า อญฺญา (อรหัตตผล) เป็นคำไวพจน์ของ อรหตฺตผล ดังข้อความว่า

อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสุ.[๖๙๔]

คำว่า อญฺญํ พฺยากรึสุ แปลว่า พยากรณ์อรหัตตผล

อญฺญา ตุ อรหตฺตญฺจ ถูโป ตุ เจติยํ ภเว
ธมฺมภณฺฑาคาริโก จ อานนฺโท เทฺว สมาถ จ.[๖๙๕]

อรหัตตผล (๒ ศัพท์) : อญฺญา, อรหตฺต

---

๖๙๒ ม.มู. ๑๒/๑๔๙/๑๑๐
๖๙๓ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๗
๖๙๔ วิ.ม.อ. ๑๙๖/๒๕๗
๖๙๕ อภิธาน.ฏีกา ๒/๔๓๖

เจดีย์ (๒ ศัพท์) : ถูป, เจติย

พระอานนท์ (๒ ศัพท์) : ธมฺมภณฺฑาคาริก, อานนฺท ทั้งสองศัพท์มีอรรถเหมือนกัน

คำว่า อญฺญา มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. สภาวะรู้โดยไม่ล่วงขอบเขตอันปฐมมรรคเป็นต้นเห็นแล้ว = ปฐมมคฺคาทีหิ ทิฏฺฐมริยาทมนติกฺกมิตฺวา ชานิตฺถาติ อญฺญา. <อภิธาน.ฏีกา ๒/๔๓๖>

(อา บทหน้า <มริยาท = ขอบเขต> + ญา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

๒. สภาวะรู้ตามขอบเขตอันมรรคขั้นต่ำเห็นแล้ว = เหฏฺฐิมมคฺเคหิ ญาตมริยาทาย เอว ชานิตฺถาติ อญฺญา. <สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๙๖/๓๔๓>

(อา บทหน้า <มริยาท = ขอบเขต> + ญา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

๓. สภาวะกำจัดสังโยชน์ขั้นสูง ๕ มีรูปราคะเป็นต้นโดยเป็นขอบเขต = รูปราคาทีนํ ปญฺจุทฺธมฺภาคิยานํ สญฺโญชนานํ โอธิวเสน มาเรตีติ อญฺญา. <อภิธาน.ฏีกา ๒/๔๓๖>

(อา บทหน้า <มริยาท = ขอบเขต> + ญา ธาตุ <มารเณ = ฆ่า, กำจัด> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

๔. สภาวะรู้รอบด้านหรือรู้โดยสิ้นเชิงด้วยการกำจัดกิเลสทั้งหมด = สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหายกวเสน อาชานาติ สมนฺตโต สพฺเพน วา ปกาเรน ชานาตีติ อญฺญา. <อภิธาน.ฏีกา ๒/๔๓๖>

(อา บทหน้า <สมนฺต = รอบด้าน, สพฺพปฺปการ = สิ้นเชิง> + ญา ธาตุ <อวโพธเน = รู้> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

ดังข้อความว่า

เหฏฺฐิมมคฺเคหิ ญาตมริยาทาย เอว ชานนโต อญฺญา อคฺคมคฺคปญฺญา, ตสฺสา ผลภาวโต อคฺคผลปญฺญา ตํสหคตา สมฺมาสงฺกปฺปาทโย จ อญฺญาติ วุตฺตาติ อาห "อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสูติ.[๖๙๖]

---

[๖๙๖] สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๙๖/๓๔๓

อัญญา คือ อรหัตตมรรคปัญญา เพราะรู้ตามขอบเขตอันมรรคขั้นต่ำเห็นแล้ว อรหัตตผลปัญญาและสัมมาสังกัปปะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอรหัตตผลปัญญานั้น เรียกว่า อัญญา เพราะเป็นผลของอรหัตตมรรคปัญญานั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสุ (คำว่า อญฺญํ พฺยากรึสุ แปลว่า พยากรณ์อรหัตตผล)

สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหายกวเสน อาชานาติ สมนฺตโต สพฺเพน วา ปกาเรน ชานาตีติ "อญฺญาติ อคฺคมคฺโค วุจฺจติ, ตทุปจาเรน ปน ตปฺผลมฺปีติ อาห "อญฺญํ พฺยา-กรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสูติ.[๖๙๗]

อรหัตตมรรคเรียกว่า อัญญา เพราะเป็นสภาวะรู้รอบด้านหรือรู้โดยสิ้นเชิงด้วยการกำจัดกิเลสทั้งหมด แต่แม้ผลของมรรคนั้นก็เรียกได้โดยชื่อของมรรคนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺญํ พฺยากรึสูติ อรหตฺตํ พฺยากรึสุ (คำว่า อญฺญํ พฺยากรึสุ แปลว่า พยากรณ์อรหัตตผล)

อนึ่ง ไม่มีความชั่วอื่นที่มีโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐิ [เพราะไม่มีความชั่วที่ทำไม่ได้ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ ซึ่งทำให้เขาเป็นตอไม้แห่งสังสารวัฏ[๖๙๘]] ดังพระพุทธดำรัสว่า

นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ มหาสาวชฺชํ ยถยิทํ ภิกฺขเว มิจฺฉาทิฏฺฐิ. มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ ภิกฺขเว วชฺชานิ.[๖๙๙]

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เคยเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่มีโทษมากเหมือนมิจฉาทิฏฐินี้ มิจฉาทิฏฐิเป็นใหญ่ในโทษทั้งหลาย

คำอธิบาย กายสฺส เภทา ปรํ มรณา

คำว่า กายสฺส เภทา (เพราะกายพินาศ) หมายความว่า เพราะสละขันธ์ที่บุคคลยึดมั่นว่าเป็นเรา

---

[๖๙๗] วิมติ.ฏีกา ๑/๑๙๖/๓๑๑

[๖๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๑/๖๗

[๖๙๙] องฺ.เอกก. ๒๐/๓๑๐/๓๕

คำว่า ปรํ มรณา (หลังจากตาย) หมายความว่า ในการถือเอาขันธ์ใหม่ในลำดับต่อจากการสละขันธ์นั้น [เพราะขึ้นชื่อว่าเวลาหลังความตายของผู้ยังไม่ปราศจากราคะเป็นการถือเอาภพอื่นแน่นอน[๗๐๐]]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กายสฺส เภทา (เพราะกายพินาศ) หมายความว่า เพราะชีวิตินทรีย์ขาดไป [เนื่องจากกายพินาศไปด้วยการขาดสูญของชีวิตินทรีย์ที่ทำให้กายดำรงอยู่ได้[๗๐๐]]

คำว่า ปรํ มรณา (หลังจากตาย) หมายความว่า เวลาถัดจากจุติจิต

คำว่า กายสฺส เภทา ปรํ มรณา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ข้อความว่า เพราะกายพินาศ คือ เพราะอุปาทานขันธ์ ๕ ดับไป ส่วนข้อความว่า หลังจากตาย คือ การถือเอาขันธ์ใหม่ในลำดับต่อจากการสละอุปาทานขันธ์

๒. ข้อความว่า เพราะกายพินาศ คือ เพราะชีวิตินทรีย์ดับไป ส่วนข้อความว่า หลังจากตาย คือ เวลาถัดจากจุติจิต

คำอธิบาย อปายํ เป็นต้น

คำทั้งหมดว่า อปายํ (อันปราศจากสุข) เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของนรกนั่นเอง ที่จริงแล้วนรกชื่อว่า :-

ก. อบาย เพราะปราศจากบุญอันเป็นเหตุให้ถึงสวรรค์และนิพพาน หรือเพราะไม่มีเหตุเกิดของสุข

ข. ทุคคติ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ หรือเพราะเป็นภพที่เกิดด้วยกรรมชั่ว เนื่องจากมีโทษมาก

ค. วินิปาตะ เพราะเป็นที่ตกไปของคนทำชั่วที่ไม่เต็มใจ หรือเพราะเป็นที่ตกไปของคนพินาศคือมีอวัยวะน้อยใหญ่แตกหัก

ฆ. นิรยะ เพราะเป็นที่ปราศจากสุข

---

[๗๐๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๗

ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อปาย ศัพท์เป็นต้นที่หมายถึงนรกตามนัยแรก ดังนี้

คำว่า อปาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ภพอันปราศจากบุญอันเป็นเหตุให้ถึงสวรรค์และนิพพาน[๗๐๑]

- เอติ อิมสฺมา สุขนฺติ อโย ปุญฺญํ.

- สคฺคโมกฺขเหตุภูตา ปุญฺญสมฺมตา อยา อเปโต อปาโย.

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส อป <ปราศจาก> + อย <บุญ>)

๒. ภพอันปราศจากเหตุเกิดของสุข[๗๐๑]

- อยนฺติ เอตสฺมา สุขานีติ อาโย ปุญฺญกมฺมาทิสุขสาธนํ

- สุขานํ อายโต อเปโต อปาโย.

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส อป <ปราศจาก> + อาย <เหตุเกิด>)

คำว่า ทุคฺคติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ที่ตั้งของทุกข์ = ทุกฺขสฺส คติ ทุคฺคติ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ทุ <ทุกข์> + คติ <ที่ตั้ง>)

๒. ภพที่เกิดด้วยกรรมชั่ว = ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คตีติ ทุคฺคติ.

(มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ทุ <ชั่ว> + คติ <ภพ>)

คำว่า วินิปาต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ที่ตกไปของคนทำชั่วที่ไม่เต็มใจ = วิวสา นิปตนฺติ เอตฺถ ทุกฺกฏการิโนติ วินิปาโต.

(วิ บทหน้า <ไม่เต็มใจ> + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

๒. ที่ตกไปของคนพินาศคือมีอวัยวะน้อยใหญ่แตกหัก = วินสฺสนฺตา เอตฺถ ปตนฺติ สํภิชฺชมานงฺคปจฺจงฺคาติ วินิปาโต.

(วิ บทหน้า <พินาศ> + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คำว่า นิรย มีความหมายว่า ที่ปราศจากสุข[๗๐๑]

- อิยติ อสฺสาทิยตีติ อโย อสฺสาโท.

---

[๗๐๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๑/๖๗

- นตฺถิ เอตฺถ อโยติ นิรโย (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง :-

ก. อปาย ศัพท์ระบุถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เพราะกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานปราศจากสุคติ (มนุษย์และเทวดา) แต่ไม่ใช่ทุคคติ เพราะมีนาคราชเป็นต้นผู้มีอานุภาพมาก

ข. ทุคฺคติ ศัพท์ระบุถึงที่อยู่ของเปรต เพราะที่อยู่ของเปรตนั้นชื่อว่าอบาย เพราะปราศจากสุคติ และชื่อว่าทุคคติ เพราะเป็นที่ตั้งของทุกข์ แต่ไม่ชื่อว่าวินิปาตะ เพราะไม่ได้พินาศตกไปเช่นกับอสุรกาย

ค. วินิปาต ศัพท์ระบุถึงอสุรกาย เพราะอสุรกายนั้นได้ชื่อว่าอบายและทุคคติตามความหมายที่กล่าวมาแล้ว และเรียกว่าวินิบาต เพราะพลาดจากกองสมบัติทั้งหมด

ฆ. นิรย ศัพท์ระบุถึงนรกหลายประเภทมีนรกอเวจีเป็นต้น

ตามนัยแรกคำว่า เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปนฺนา แปลว่า “พวกเขาจะไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไปหลังจากตายแล้ว” โดย อปาย ศัพท์เป็นต้น ๔ ศัพท์หมายถึงนรกเท่านั้น และ อปาย, ทุคฺคติ, วินิปาต ศัพท์เป็นคำขยายของ นิรย ศัพท์

ตามนัยที่ ๒ ทั้งสี่คำแสดงอบายภูมิ ๔ กล่าวคือ

- คำว่า อปาย ระบุถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน
- คำว่า ทุคฺคติ ระบุถึงที่อยู่ของเปรต
- คำว่า วินิปาต ระบุถึงอสุรกาย
- คำว่า นิรย ระบุถึงนรก

จึงมีคำแปลตามนัยนี้ว่า “พวกเขาจะไปเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานอันปราศจากสุคติ ที่อยู่ของเปรตอันเป็นที่ตั้งของทุกข์ อสุรกายอันพลาดจากกองสมบัติทั้งหมด และนรกอันปราศจากสุขหลังจากตายแล้ว” โดยมีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- อยา สุคติโต อเปโต อปาโย = ภพที่ปราศจากสุคติ ชื่อว่า อปายะ

(ปัญจมีตัปปุริสสมาส อป <ปราศจาก> + อย <สุคติ>)

- ทุกฺขสฺส คติ ทุคฺคติ = ที่ตั้งของทุกข์ ชื่อว่า ทุคคติ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ทุ <ทุกข์> + คติ <ที่ตั้ง>)

- สพฺพสมฺสฺสเยหิ วินิปติโต วินิปาโต = ผู้พลาดจากกองสมบัติทั้งหมด ชื่อว่า วินิปาตะ

(วิ บทหน้า + นิ บทหน้า + ปต ธาตุ <ปตเน = ตกไป> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- นตฺถิ เอตฺถ อโยติ นิรโย = ที่ปราศจากสุข ชื่อว่า นรก (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อุปปนฺนา แปลว่า เข้าถึง ความหมายคือ เกิดในนรกหรือสุคติโลกสวรรค์นั้น

พึงทราบฝ่ายดี[มีกายสุจริตเป็นต้น]โดยตรงกันข้ามกับเนื้อความของบทที่กล่าวมาแล้ว [คือ] แต่มีความต่างกันดังนี้

ในฝ่ายดีนั้น คำว่า สุคติ รวมเอาภพของมนุษย์อีกด้วย ส่วนคำว่า สคฺค (สวรรค์) หมายเอาภพของเทวดาเท่านั้น

ในพากย์นั้นมีความหมายของศัพท์ดังต่อไปนี้

คำว่า สุคติ คือ ภพที่ไปดี

คำว่า สัคคะ (สวรรค์) คือ ภพอันเลิศยิ่งด้วยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น

สุคติสวรรค์ทั้งหมดนั้นชื่อว่า โลก เพราะเป็นสภาวะแตกดับ

คำว่า สุคติ เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ ดังนี้

- สุนฺทรา คตีติ สุคติ = ภพที่ไปดี ชื่อว่า สุคติ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ อคฺโคติ สคฺโค = ภพอันเลิศยิ่งด้วยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ชื่อว่า สัคคะ (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส สุ + อคฺค)

- ลุชฺชติ ปลุชฺชตีติ โลโก = สภาวะแตกดับ ชื่อว่า โลก

(ลุช ธาตุ <วินาเส = พินาศ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำทั้งหมดว่า อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนา เป็นต้นเป็นคำลงท้าย มีความหมายโดยย่อในพากย์นี้ว่า เห็นด้วยตาทิพย์อย่างนี้

คำอธิบายวิธีเจริญทิพพจักขุญาณ

[๔๑๒] กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรต้องการจะเห็นตามที่กล่าวมานี้ พึงทำปาทกฌานอันเป็นพื้นฐานของอภิญญาที่มีกสิณเป็นอารมณ์[ในกสิณ ๘ อย่าง[๗๐๒]] ให้ควรแก่การน้อมนำจิตโดยประการทั้งปวง [คือ การฝึกจิตด้วยวิธี ๑๔ อย่าง มีจิตประกอบด้วยองค์ ๘ และทำเหตุเกิด ๔ บาทฐาน ๔ เหตุย่อย ๘ และมูลเหตุ ๑๖ ให้สำเร็จ[๗๐๒]]แล้วทำกสิณหนึ่งใน ๓ ชนิดเหล่านี้ คือ เตโชกสิณ โอทาตกสิณ และอาโลกกสิณให้ใกล้[ต่อการเกิดขึ้นของทิพพจักขุญาณ[๗๐๒]] พึงขยาย[กสิณ]รับเอาอารมณ์ของอุปจารฌานแล้วพึงหยุดไว้ ความหมายคือ ไม่ต้องทำให้อัปปนาเกิดขึ้นในกสิณอารมณ์ที่ขยายแล้วนั้น

ถ้าเธอทำให้อัปปนาเกิดขึ้น อารมณ์นั้นจะเป็นที่อาศัยของปาทกฌาน [คือ รับปาทกฌานเป็นอารมณ์[๗๐๒]]ไม่เป็นที่อาศัยของบริกรรม และอาโลกกสิณเท่านั้นดีเลิศที่สุดในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ ดังนั้น พึงยังอาโลกกสิณนั้นหรือกสิณอื่นจากนี้ให้เกิดขึ้นตามวิธีที่ได้มากล่าวแล้วในกสิณนิทเทส แล้วหยุดอยู่ในระดับอุปจารสมาธิก่อนจึงขยายออกไป [เพราะปฏิภาคนิมิตเกิดร่วมกับอุปจารฌาน[๗๐๒]] พึงทราบวิธีขยายปฏิภาคนิมิตของกสิณนั้นตามวิธีที่กล่าวมาแล้วในกสิณนิทเทสนั้นเอง

เธอจะพึงดูรูปได้ภายในสถานที่ซึ่งถูกขยายแล้ว [ไม่ดูรูปภายนอก เพราะการดูรูปภายนอกเป็นเหตุให้จิตซัดส่าย[๗๐๒]]แต่เมื่อเธอดูรูปอยู่ วาระของบริกรรม[คืออุปจารฌานที่มีกสิณตามที่กล่าวไว้เป็นอารมณ์[๗๐๒]]ย่อมผ่านพ้นไป ดังนั้น แสงสว่างจึงหายไป เมื่อแสงสว่างนั้นหายไปเธอจึงไม่เห็นรูป [เพราะทั้งสองอย่างนั้นคือการเห็นรูปที่มีได้ด้วยอาโลกกสิณและอาโลกกสิณที่มีได้ด้วยอำนาจบริกรรม ย่อมมีไม่ได้โดยปราศจากบริกรรม[๗๐๒]]

ลำดับนั้นเธอต้องเข้าปาทกฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่าแล้วออกจากฌานนั้นแล้วแผ่แสงสว่าง

---

[๗๐๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๒/๖๘

เมื่อทำอย่างนี้แสงสว่างจะแจ่มจ้าขึ้นตามลำดับ ดังนั้น แสงสว่างจึงคงอยู่ในสถานที่ซึ่งกำหนดว่า แสงสว่างจงมีในสถานที่นี้ ถึงเธอนั่งดูอยู่ตลอดวันก็เห็นรูปได้ [เพราะเมื่อแสงสว่างมีกำลังดำรงอยู่ได้นานเหมือนอย่างนั้น เธอย่อมเห็นรูปในที่สถานที่แสงสว่างแผ่ไปได้นานเช่นกัน[๗๐๓]] บุรุษผู้เดินทางในราตรีด้วยคบเพลิงหญ้าเป็นคำอุปมาในเรื่องนี้

ได้ยินมาว่า ชายคนหนึ่งใช้คบเพลิงหญ้าส่องทางเดินไปในเวลากลางคืน คบเพลิงนั้นของเขาดับไป ในเวลานั้นเขาไม่รู้ชัดว่าทางเดินราบเรียบหรือขรุขระ จึงคุ้ยเขี่ยคบเพลิงนั้นที่แผ่นดินแล้วทำให้ลุกโพลงขึ้นใหม่ พอมันลุกโพลงขึ้นก็ส่องแสงสว่างมากกว่าเดิม เมื่อเขาจุดคบเพลิงที่ดับลงอย่างนี้ให้สว่างบ่อยๆ ดวงอาทิตย์อุทัยขึ้นตามลำดับ เมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นแล้วเขาคิดว่าเราไม่ต้องใช้คบเพลิง จึงทิ้งคบเพลิงนั้นแล้วเดินทางได้ตลอดวัน

ในคำอุปมานั้น :-

ก. แสงสว่างของกสิณในเวลาบริกรรม เหมือนแสงสว่างของคบเพลิง

ข. การไม่เห็นรูปเมื่ออาโลกกสิณหายไปด้วยการล่วงวาระของบริกรรมของผู้เห็นรูปอยู่ เหมือนการไม่เห็นที่เรียบหรือขรุขระในเมื่อคบเพลิงดับไป

ค. การเข้า[ปาทกฌาน]ซ้ำแล้วซ้ำเล่า เหมือนการคุ้ยเขี่ยคบเพลิงบ่อยๆ

ฆ. การแผ่แสงสว่างให้มีกำลังกว่าเดิมของผู้ที่ทำบริกรรมซ้ำแล้วซ้ำเล่า เหมือนการทำคบเพลิงให้สว่างไสวกว่าเดิม

ง. การที่แสงสว่างอันแจ่มจ้าคงอยู่ตามที่กำหนดไว้ เหมือนการที่พระอาทิตย์อุทัย

จ. การทิ้งแสงสว่างเล็กน้อยแล้วดูรูปด้วยแสงสว่างอันแจ่มจ้าทั้งวัน เหมือนการทิ้งคบเพลิงแล้วเดินทางได้ตลอดวัน

ในการเห็นรูปดังกล่าว เมื่อรูปเหล่านี้ คือ รูปอยู่ในภายในท้อง รูปอาศัยหทัยวัตถุ รูปอาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปอยู่นอกฝา นอกภูเขา และนอกกำแพง รวมทั้งรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น อันไม่มาปรากฏทางตาเนื้อ ได้ปรากฏทางญาณจักษุของภิกษุนั้นเหมือนเห็นด้วยตาเนื้อ ในเวลานั้นทิพพจักขุญาณย่อมเป็นอันเกิดแล้ว และในจิตที่เห็นได้เหล่านี้ ทิพพจักขุญาณนั้นอย่างเดียวเห็น

---

[๗๐๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๒/๖๘

รูปได้ มิใช่จิตเบื้องต้น [คืออาวัชชนจิตและบริกรรมจิต เพราะจิตเหล่านั้นแม้รับอารมณ์ได้ก็ไม่เห็นรูปารมณ์นั้นชัดเจนตามความเป็นจริง เหมือนอาวัชชนจิตและสัมปฏิจฉนจิต[๗๐๔]]

ทิพพจักขุญาณนั้นอาจเป็นอันตรายแก่ปุถุชน เพราะสถานที่ทุกแห่งที่เขาอธิษฐานว่าจงสว่าง มีแสงสว่างจ้าเป็นอันเดียวกันทะลุแผ่นดิน ทะเล และภูเขา ในเวลาเช่นนั้นเมื่อเธอเห็นรูปร่างของยักษ์และรากษสเป็นต้นอันน่ากลัวในที่นั้น ความหวาดกลัวย่อมเกิดขึ้น ซึ่งทำให้เธอมีจิตซัดส่ายแล้วอาจเคลื่อนจากฌานได้ ดังนั้นจึงควรระมัดระวังในการดูรูป[ด้วยการเจริญวิปัสสนาหรือรู้เห็นอริยสัจ ๔ โดยไม่ยินดีพอใจว่าเราได้บรรลุทิพพจักขุญาณแล้ว[๗๐๔]]

การเกิดขึ้นของทิพพจักขุญาณ

ในเรื่องนั้นการเกิดขึ้นของทิพพจักขุญาณมีลำดับดังนี้ เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตรับเอารูปดังกล่าวนั้นเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมเกิดขึ้นรับเอารูปนั้นเป็นอารมณ์ พึงทราบข้อความทั้งหมดตามนัยก่อน แม้ในที่นี้จิตเบื้องต้นเป็นกามาวจรจิตที่เป็นไปพร้อมกับวิตกและวิจาร จิตที่ทำให้สำเร็จหน้าที่[เห็น]ในที่สุดเป็นรูปาวจรจิตอันประกอบด้วยจตุตถฌาน ญาณที่เกิดร่วมกับจิตนั้นเรียกว่า จุตูปปาตญาณ (ญาณรู้เห็นจุติและปฏิสนธิของเหล่าสัตว์) บ้าง ทิพพจักขุญาณบ้าง

จบเรื่องจุตูปปาตญาณ

ปกิณณกกถา

คำอธิบายข้อเบ็ดเตล็ดในอภิญญานิทเทส

[๔๑๓] อิติ ปญฺจกฺขนฺธวิทู ปญฺจ อภิญฺญา อโวจ ยา นาโถ
ตา ญตฺวา ตาสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

พระโลกนาถผู้รู้แจ้งขันธ์ ๕ ได้ตรัสอภิญญา ๕ เหล่าใดไว้ บุคคลเข้าใจ

---

[๗๐๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๒/๖๘

อภิญญาเหล่านั้นแล้วพึงทราบข้อเบ็ดเตล็ดในอภิญญาเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

คาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อว่า ปัฐยาอริยา ประกอบด้วยคณะ ๗ คณะและครุท้ายในกึ่งคาถาแรกและกึ่งคาถาหลัง แต่ละคณะมี ๔ มาตรา คณะที่ ๖ ของกึ่งคาถาแรก (ปุพฺพทฺธ) เป็น ช คณะ คือ อิเม อิ (๑ ๒ ๑) ส่วนคณะที่ ๖ ของกึ่งคาถาหลัง (อปรทฺธ) เป็นลหุ คือ ปิ (๑) มีลักษณะคาถาดังต่อไปนี้

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุท้าย
พฺรหฺมุตฺ	ตเมน	กถิเต	พฺรหฺมวิ	หาเร	อิเม อิ	ติ วิทิตฺ	วา

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	ครุท้าย
ภิยฺโย	เอเตสุ	อยํ	ปกิณฺณ	ก กถา	ปิ	วิญฺเญยฺ	ยา

กล่าวโดยละเอียดว่า ในอภิญญา ๕ เหล่านี้ ญาณบริวารของทิพพจักขุญาณที่เรียกว่า จุตูปปาตญาณ มี ๒ ประเภท คือ อนาคตังสญาณ (ญาณในส่วนอนาคต) และยถากัมมูปคญาณ (ญาณรู้เห็นเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม) ญาณ ๒ เหล่านี้และอภิญญา ๕ มีการแสดงฤทธิ์เป็นต้น รวมเป็นญาณฝ่ายอภิญญา ๗ ประเภทปรากฏแล้วในที่นี้

บัดนี้ เพื่อให้เข้าใจการจำแนกอารมณ์ของญาณฝ่ายอภิญญาเหล่านั้น :-

อารมฺมณตฺติกา วุตฺตา เย จตฺตาโร มเหสินา
สตฺตนฺนมฺปิ ญาณานํ ปวตฺตึ เตสุ ทีปเย.

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอารัมมณติกะ ๔ อย่างเหล่าใดไว้[ในคัมภีร์ธัมมสังคณี] ผู้มีปัญญาพึงแสดงความเป็นไปของญาณฝ่ายอภิญญา ๗ ในอารัมมณติกะ ๔ อย่างเหล่านั้น

การแสดงในอารัมมณติกะนั้นมีดังต่อไปนี้ :-

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอารัมมณติกะ ๔ อย่าง คือ

๑. ปริตตารัมมณติกะ	**หมวด ๓ แห่งปริตตารมณ์**
๒. มัคคารัมมณติกะ	**หมวด ๓ แห่งมัคคารมณ์**
๓. อตีตารัมมณติกะ	**หมวด ๓ แห่งอตีตารมณ์**
๔. อัชฌัตตารัมมณติกะ	**หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารมณ์**

หมวด ๓ แห่งปริตตารมณ์ คือ

๑. ปริตตารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นกามาวจร
๒. มหัคคตารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร
๓. อัปปมาณารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นโลกุตตระ

หมวด ๓ แห่งมัคคารมณ์ คือ

๑. มัคคารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นมรรค
๒. มัคคเหตุกะ	ธรรมที่มีเหตุคือองค์มรรค ๘
๓. มัคคาธิปติ	ธรรมที่มีปัจจัยเป็นอธิบดีคือมรรค

หมวด ๓ แห่งอตีตารมณ์ คือ

๑. อตีตารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต
๒. อนาคตารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคต
๓. ปัจจุบันนารัมมณะ	ธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารมณ์ คือ

๑. อัชฌัตตารัมมณะ	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน
๒. พหิทธารัมมณะ	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก
๓. อัชฌัตตพหิทธารัมมณะ	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและภายนอก

อิทธิวิธญาณในอารมณ์ ๗ อย่าง

[๔๑๔] ในญาณ ๗ ประเภทเหล่านั้น อิทธิวิธญาณเป็นไปในอารมณ์ ๗ อย่าง คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ ในขณะที่บุคคลต้องการไปด้วยกายที่ไม่เห็นชัดโดยทำกายให้อาศัยจิต ได้น้อมกายด้วยอำนาจของจิตรวม[รูปกาย]ขึ้นไว้ในมหัคคตจิต จึงมีอารมณ์คือรูปกายที่ถูกกล่าวเป็นกรรม[ในคำว่า กายํ ปริณาเมติ (น้อมกาย)]

๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอารมณ์ ในขณะที่บุคคลต้องการไปด้วยกายที่เห็นชัดโดยทำจิตให้อาศัยกาย ได้น้อมจิตด้วยอำนาจของกายรวมปาทกฌานจิตขึ้นไว้ในรูปกาย จึงมีอารมณ์คือมหัคคตจิตที่ถูกกล่าวเป็นกรรม[ในคำว่า จิตฺตํ ปริณาเมติ (น้อมจิต)]

๓. อตีตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอดีต เพราะรับปาทกฌานจิตนั้น[ที่กล่าวไว้ในการน้อมจิตด้วยอำนาจของกาย[๗๐๕]] ซึ่งเป็นอดีตที่ดับไปแล้วเป็นอารมณ์

๔. อนาคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอนาคตของผู้อธิษฐานอนาคตเช่นกับพระมหา-กัสสปเถระเป็นต้นในเวลาบรรจุพระธาตุอันยิ่งใหญ่

ได้สดับมาว่า พระมหากัสสปเถระทำการบรรจุพระธาตุอันยิ่งใหญ่ ได้อธิษฐานว่า กลิ่นเหล่านี้จงอย่าเหือดหาย ดอกไม้จงอย่าแห้ง ประทีปจงอย่าดับตลอด ๒๑๘ ปีในอนาคตกาล ทั้งหมดนั้นได้เป็นตามคำอธิษฐานนั้น พระอัสสคุตตเถระเห็นภิกษุสงฆ์ฉันข้าวเปล่าไร้กับข้าวอยู่ในวัดวัตตนิยะ[ซึ่งอยู่ในป่าวิญฌะ[๗๐๖]] จึงอธิษฐานว่า หนองน้ำนี้จงกลายเป็นนมส้มในเวลาก่อนฉันทุกวันเถิด น้ำที่ถูกตักในเวลาก่อนฉันได้กลายเป็นนมส้ม และเป็นน้ำปกติในเวลาหลังอาหาร

ท่านพระมหากัสสปะได้ทำการบรรจุพระธาตุอันยิ่งใหญ่ไว้ในพื้นที่รูปมณฑป ภายในเมืองราชคฤห์โดยใช้ฤทธิ์นำพระธาตุมาจากเจดีย์ ๗ แห่งที่เหลือเว้นเจดีย์ในเมืองรามคาม[ในบรรดาเจดีย์ ๘ แห่งที่เจ้าผู้ครองนครสร้างขึ้นในคราวแจกพระธาตุ][๗๐๖]

[๗๐๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๒/๖๘

[๗๐๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๔/๗๑

เรื่องนี้พบในคัมภีร์ถูปวงศ์ (ข้อ ๑๐) ว่า

รามคาเม ปน ธาตุโย นาคา คณฺหึสุ, ตาสํ อนฺตราโย นตฺถิ, อนาคเต ลงฺกาทีเป มหาวิหาเร มหาเจติยมฺหิ นิธิยิสฺสตีติ ตา น อาหริตฺถ. เสเสหิ สตฺตหิ นคเรหิ อาหริตฺวา ราชคหสฺส ปาจีนทกฺขิณทิสาภาเค จเปตฺวา อิมสฺมึ จาเน โย ปาสาโณ อตฺถิ, โส อนฺตรธายตุ. ปํสุ สุวิสุทฺธา โหตุ, อุทกญฺจ มา อุฏฺจหตูติ อธิฏฺจาสิ.

ท่านพระมหากัสสปะดำริว่า นาคเฝ้าพระธาตุที่เมืองรามคาม จึงไม่มีอันตราย ในอนาคตกาลจะเก็บรักษาไว้ในพระมหาเจดีย์ที่วัดมหาวิหารในลังกาทวีป จึงมิได้นำพระธาตุเหล่านั้นมา พระเถระนำพระธาตุจากนคร ๗ แห่งที่เหลือแล้วประดิษฐานไว้ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของกรุงราชคฤห์ ได้อธิษฐานว่า หินในสถานที่นี้จงอันตรธานไป ฝุ่นจงสะอาด และน้ำจงอย่าท่วม

เจดีย์ ๘ แห่งที่เอ่ยถึงในเรื่องนี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ถูปวงศ์ (ข้อ ๙) เป็นคาถา ดังนี้

เอโก ถูโป ราชคเห เอโก เวสาลิยา ปุเร
เอโก กปิลวตฺถุสฺมึ เอโก จ อลฺลกปฺปเก.

สถูปแห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองราชคฤห์ แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองเวสาลี[ของเจ้าลิจฉวี] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองกบิลพัสดุ์[ของเจ้าศากยะ] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองอัลลกัปปะ[ของเจ้าถูลี]

เอโก ถูโป รามคาเม เอโก จ เวจทีปเก
เอโก ปาเวยฺยเก มลฺเล เอโก จ กุสินารเก.

สถูปแห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองรามคาม[ของเจ้าโกลิยะ] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองเวฐทีปกะ[ของพราหมณ์ผู้ปกครอง] แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองปาวาของเจ้ามัลละ แห่งหนึ่งอยู่ที่เมืองกุสินารา[ของเจ้ามัลละ]

๕. ปัจจุปันนารมณ์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ในเวลาไปด้วยกายที่ไม่เห็นชัดโดยทำกายให้อาศัยจิต [เพราะรับเอารูปกายที่เป็นปัจจุบันเป็นอารมณ์[๗๐๗]]

---

[๗๐๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๔/๗๑

๖. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน เพราะรับอารมณ์เป็นกายและจิตของตน ในเวลาน้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย หรือน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต และในเวลาเนรมิตตนเป็นรูปเด็กน้อยเป็นต้น

๗. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาแสดงเนรมิตช้างและม้าเป็นต้นในภายนอก

พึงทราบว่าอิทธิวิธญาณมีได้ในอารมณ์ ๗ อย่างดังอธิบายมานี้ก่อน

ทิพพโสตญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๕] ทิพพโสตญาณเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่าง คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะรับเสียงเป็นอารมณ์และเสียงก็เป็นปริตตารมณ์ [เพราะรูปทุกอย่างเป็นกามาวจร[๗๐๘]]

๒. ปัจจุปันนารมณ์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะรับเสียงที่กำลังปรากฏเป็นอารมณ์

๓. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาได้ยินเสียงที่อยู่ในท้องของตน

๔. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาได้ยินเสียงของผู้อื่น

พึงทราบว่าทิพพโสตญาณมีได้ในอารมณ์ ๔ อย่างดังอธิบายมานี้

เจโตปริยญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๖] เจโตปริยญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลารู้กามาวจรจิตของผู้อื่น

๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลารู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต

๓. อัปปมาณารมณ์ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ (โลกุตตระ) ในเวลารู้มรรคจิตและผลจิต อนึ่ง ในเรื่องนี้มีความต่างกันคือ ปุถุชนไม่รู้วาระจิต[คือมรรคจิตและผลจิต]ของพระ–

---

[๗๐๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๔/๗๑

โสดาบัน [แต่รู้โลกิยจิตได้] พระโสดาบันไม่รู้จิตของพระสกทาคามี พึงโยงไปอย่างนี้จนถึงพระอรหันต์ [คือ พระสกทาคามีไม่รู้จิตของพระอนาคามี พระอนาคามีไม่รู้จิตของพระอรหันต์[๗๐๙]] แต่พระอรหันต์รู้จิตของคนทุกจำพวก แม้พระอริยะชั้นสูงอื่น[มีพระอนาคามีเป็นต้น] ก็รู้จิตของพระอริยะชั้นต่ำ[มีพระสกทาคามีเป็นต้น]ได้

๔. มัคคารมณ์ มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลารับเอามรรคจิตเป็นอารมณ์

๕. อตีตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอดีต ในเวลารู้จิตของผู้อื่นภายใน ๗ วันที่ล่วงไปแล้ว

๖. อนาคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอนาคต ในเวลารู้จิตของผู้อื่นภายใน ๗ วันที่ยังมาไม่ถึง

๗. ปัจจุปันนารมณ์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

๘. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก

ปัจจุบัน ๓

ถามว่า : เจโตปริยญาณมีอารมณ์เป็นปัจจุบันอย่างไร ?

ตอบว่า : ปัจจุบันมี ๓ ประเภท คือ

๑. ขณปัจจุบัน ปัจจุบันโดยขณะ

คือ อารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป (อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังค-ขณะ)

๒. สันตติปัจจุบัน ปัจจุบันโดยการสืบต่อ

คือ อารมณ์ที่นับเข้าในรูปที่สืบต่อกัน ๑ หรือ ๒ วาระ กล่าวคือ อารมณ์มักไม่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ที่อยู่ในที่มืดแล้วไปสู่ที่สว่าง ภายในเวลา[อารมณ์ไม่ปรากฏชัดเจน]จนถึงปรากฏชัดเจน จัดเป็นรูปที่สืบต่อกัน ๑ หรือ ๒ วาระในระหว่างนี้ นอกจากนั้น บุคคลยืนในที่ไกลแล้วเห็นการขยับมือของคนย้อมผ้า และการเคาะระฆังและตีกลองเป็นต้น เขายังไม่

---

[๗๐๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๔/๗๑

ได้ยินเสียงทันที ภายในเวลา[เห็น]จนถึงได้ยินเสียง จัดเป็นรูปที่สืบต่อกัน ๑ หรือ ๒ วาระ ภิกษุผู้สาธยายมัชฌิมนิกายกล่าวไว้อย่างนี้ก่อน

> คำว่า เอตฺถนฺตเร เอกทฺเวสนฺตติวารา เวทิตพฺพา (จัดเป็นรูปที่สืบต่อกัน ๑ หรือ ๒ วาระในระหว่างนี้) หมายความว่า กระแสรูปที่ดำเนินไปในระหว่างนี้มี ๑ หรือ ๒ วาระ เวลากึ่งหนึ่งในการที่รูปารมณ์ปรากฏชัดเจนแก่ผู้ที่เข้าไปห้อง[มืด]จากที่สว่าง ซึ่งเหมือนปรากฏชัดเจนแก่ผู้นั่งอยู่แล้วก่อนในที่นั้น เป็นวาระไม่ปรากฏชัดเจน เวลากึ่งหนึ่งเป็นวาระปรากฏชัดเจน ท่านกล่าวว่า เทฺว สนฺตติวารา (๒ วาระ) โดยหมายเอาวาระทั้งสองนั้น แต่การปรากฏชัดเจนเช่นนั้นไม่เหมือนกันในทุกคน บางคนเห็นรูปปรากฏชัดเจนได้เร็วบ้าง ฉะนั้นจึงกล่าว เอก ศัพท์อีกว่า เอกเทฺวสนฺตติวารา (๑ หรือ ๒ วาระ) อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ ๑ หรือ ๒ วาระเป็นวาระที่เกิดจากอุตุเสมอกันอันสั้นมากเป็นต้น[๗๑๐]

ฝ่ายภิกษุผู้สาธยายสังยุตตนิกายกล่าวว่า "การสืบต่อกันมี ๒ อย่างคือ การสืบต่อของรูป และการสืบต่อของนาม" แล้วกล่าวว่า "สันตติปัจจุบันคือการสืบต่อของรูปนามทั้งสองอย่าง กล่าวคือ การสืบต่อของรูปเป็นเวลา —

ก. รอยน้ำถูกเหยียบที่ริมตลิ่งของคนเหยียบน้ำไปยังไม่จางหาย

ข. ความร้อนในร่างกายของคนเดินทางไกลยังไม่สงบ

ค. ความมืดยังปรากฏแก่คนที่มาจากแดดแล้วเข้าไปห้อง

ฆ. ดวงตาของบุคคลผู้เจริญกรรมฐานภายในห้องแล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวันยังพร่ามัวอยู่

ส่วนการสืบต่อของนาม คือ ชวนวิถีจิตสองหรือสามวิถี"

พึงทราบชวนวิถีจิตสองหรือสามวิถีโดยเนื่องด้วยกามาวจรชวนะ มิใช่ชวนะอื่น[คือมหัค-

---

๗๑๐ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๖/๗๒

คตชวนะและโลกุตตรชวนะ] เพราะชวนะอื่นเหล่านั้นไม่มีกำหนดเวลา แม้ภวังค์เป็นต้นที่เป็นไปในเวลาถัดจากชวนะก็นับเข้าในชวนวิถีจิตเหล่านั้น

๓. อัทธาปัจจุบัน ปัจจุบันโดยระยะกาล

คือ หมู่รูปนามที่ถูกกำหนดด้วยภพหนึ่ง [ปฏิสนธิและจุติ[๗๑๑]] ซึ่งมีระบุไว้ในภัทเทกรัตตสูตรว่า

โย จาวุโส มโน เย จ ธมฺมา อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตสฺมึ เจ ปจฺจุปฺปนฺเน ฉนฺทราคปฺปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณํ, ฉนฺทราคปฺปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทภินนฺทติ. ตทภินนฺทนฺโต ปจฺจุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ สํหีรติ.[๗๑๒]

ผู้มีอายุทั้งหลาย ใจ[คือวิญญาณจิตกับสัมปยุตตธรรม]และธรรมารมณ์ทั้งสองอย่างนั้นเป็น[อัทธา[๗๑๓]]ปัจจุบัน ถ้าวิญญาณจิตเป็นสภาวะเนื่องด้วยความยินดีพอใจในปัจจุบันธรรมนั้น บุคคลย่อมยินดีปัจจุบันธรรม เพราะวิญญาณจิตเป็นสภาวะเนื่องด้วยความยินดีพอใจ ผู้ยินดีปัจจุบันธรรมนั้นย่อมถูก[ตัณหาและทิฏฐิ]ดึงไปในปัจจุบันธรรม

สภาวธรรมอันนับเข้าในกระแสขันธ์หนึ่งซึ่งมีในภพหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้รับอารมณ์และอารมณ์ที่กล่าวว่า โย จาวุโส มโน เย จ ธมฺมา (ผู้มีอายุทั้งหลาย ใจ[คือวิญญาณจิตกับสัมปยุตตธรรม]และธรรมารมณ์) เมื่อถูกถือเอาไม่จำแนกออก ก็เป็นอัทธาปัจจุบัน แต่เมื่อทำการจำแนก ความเป็นขณปัจจุบันและสันตติปัจจุบันย่อมมีได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า

อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ โหนฺตํ เอตํ อุภยํ โหติ.[๗๑๔]

ทั้งสองอย่างนั้นเป็นอัทธาปัจจุบัน

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ท่านกล่าวว่า ยํ สนฺธาย ภทฺเทกรตฺตสุตฺเต ฯเปฯ สํหีรตีติ

---

[๗๑๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๖/๗๒
[๗๑๒] ม.อุ. ๑๔/๒๘๔/๒๕๔
[๗๑๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๖/๗๒
[๗๑๔] อภิ.สํ.อนุฏีกา ๑/๑๔๓๔/๒๕๒-๕๓

วุตฺตํ (ซึ่งมีระบุไว้ในภัทเทกรัตตสูตรว่า ... สํหีรติ) **เพื่อแสดงว่า ความยินดีพอใจที่เป็นไปในอายตนะ ๑๒ เหล่านั้น พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นอัทธาปัจจุบัน เพราะอายตนะ ๑๒ มีกล่าวไว้ว่า** เอตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ (อายตนะนี้เป็นปัจจุบัน) **มิใช่มีอารมณ์เป็นขณปัจจุบัน แม้ในพระดำรัสว่า** ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โย ธมฺมํ, ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสติ[๗๑๕] (ย่อมรู้เห็นสภาวธรรมปัจจุบันในที่นั้นๆ) **วิปัสสนาจิตเป็นขณปัจจุบัน ส่วนธรรมที่พึงรู้เห็นเป็นอัทธาปัจจุบัน มิฉะนั้นแล้ววิปัสสนาก็จะมีไม่ได้**[๗๑๖]

อนึ่ง ในปัจจุบันเหล่านี้ ปัจจุบันโดยการสืบต่อพบในคัมภีร์[มหา]อรรถกถา[ของมัชฌิมนิกายและสังยุตตนิกายข้างต้น] ส่วนปัจจุบันโดยระยะกาลปรากฏในพระสูตร [คือ ภัทเทกรัตตสูตรข้างต้น]

ท่านมิได้กล่าวว่า ขณปัจจุบันปรากฏแล้วในพระบาลี เพราะการรับอารมณ์โดยเนื่องด้วยขณปัจจุบันนั้นไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา[๗๑๖]

ความเห็นของบางคน

ในปัจจุบันทั้งสามอย่างนั้น บางคน[คือผู้อยู่ในนิกายอภยคิรี[๗๑๗]]กล่าวว่า "ขณปัจจุบันเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ เพราะจิตของภิกษุผู้ทรงฤทธิ์และบุคคลอื่นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะเดียวกัน" ข้ออุปมาของท่านเหล่านั้นมีดังนี้คือ อุปมาเหมือนเมื่อดอกไม้กำหนึ่งถูกโยนไปในอากาศ ขั้วของดอกไม้ดอกหนึ่งย่อมเสียบเข้ากับขั้วของดอกไม้อีกดอกหนึ่งได้แน่นอน ฉันใด เมื่อจิตของมหาชนจำนวนมากถูกน้อมนึกโดยคิดว่าเราจักรู้จิตของผู้อื่น บุคคลย่อมรู้เห็นจิตของบุคคลหนึ่งในอุปปาทขณะ ฐิติขณะ หรือภังคขณะด้วยจิตดวงหนึ่งแน่นอน

คำดังกล่าวของบางคนนั้นไม่สมควร เพราะมีโทษคือการที่อาวัชชนจิตและชวนจิตมีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่เป็นไปไม่ได้อื่นจากมรรควิถีและผลวิถี นี้คือการแสดงความถูกต้อง[๗๑๗]

---

[๗๑๕] ม.อุ. ๑๔/๒๗๒/๒๔๔

[๗๑๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๒

[๗๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๑๖/๗๓

แต่ความเห็นดังกล่าวถูกคัดค้านในคัมภีร์อรรถกถาว่าไม่ถูก เพราะบุคคลที่น้อมนึกตลอดร้อยปีหรือพันปีย่อมน้อมนึกด้วยอาวัชชนจิตใดและรู้ด้วยอภิญญาชวนจิตใด จิตทั้งสองดวงนั้นไม่ดำรงอยู่ร่วมกัน อีกทั้งอาวัชชนจิตและชวนจิตก็มีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่เป็นไปไม่ได้ [นอกจากมรรควิถีและผลวิถี]

อาวัชชนจิต บริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภูที่เกิดขึ้นในมรรควิถี รับเอารูปนามที่เป็นโลกิยะเป็นอารมณ์

ส่วนโคตรภู มรรค และผล รับเอานิพพานเป็นอารมณ์ ในผลวิถี

อาวัชชนจิตและชวนจิตที่เป็นบริกรรมเป็นต้น รับเอารูปนามที่เป็นโลกิยะเป็นอารมณ์ ส่วนผลจิตรับเอานิพพานเป็นอารมณ์

จะเห็นได้ว่า อาวัชชนจิตและชวนจิตที่เป็นบริกรรมเป็นต้นซึ่งเกิดขึ้นก่อนมีอารมณ์ต่างจากชวนจิตที่เป็นมรรคและผลในมรรควิถีและผลวิถี แต่ในวิถีอื่นไม่มีอารมณ์ต่างกันเช่นนี้ ท่านจึงกล่าวว่าไม่ถูก เพราะอาวัชชนจิตและชวนจิตมีอารมณ์ต่างกันในฐานะที่เป็นไปไม่ได้

สันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบันเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ [คือ พึงแสดงอัทธา-ปัจจุบันด้วยชวนวาระ ไม่ควรแสดงด้วยระยะกาลที่เป็นปัจจุบันทั้งหมด[๗๑๘]] ในปัจจุบันดังกล่าว สันตติปัจจุบัน คือ กายและจิตทั้งหมดของผู้อื่นในอดีตกาลและอนาคตกาลที่มีระยะเวลา ๒ หรือ ๓ วิถีต่อจากชวนวิถีที่กำลังเกิดขึ้น ในคัมภีร์อรรถกถาสังยุตตนิกายกล่าวว่า

อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพํ.

พึงแสดงอัทธาปัจจุบันด้วยชวนวาระ

คำนั้นกล่าวดีแล้ว

ข้อความจากอรรถกถาของสังยุตตนิกายที่ท่านนำมาอ้างนี้ ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถา

---

๗๑๘ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๖/๗๓

ฉบับปัจจุบัน เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงนำมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถา และการที่ท่านมิได้กล่าวถึงข้อความนี้ในอรรถกถาของสังยุตตนิกาย ฉบับปริวรรตจากภาษาสิงหล ก็เพื่อไม่ให้ข้อความซ้ำกับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั่นเอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำเริ่มคัมภีร์ (คันถารัมภะ) ของอรรถ-กถาต่างๆ ว่าจะไม่กล่าวถึงเรื่องศีลเป็นต้นที่ได้กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคซ้ำอีก

คำอธิบายในการรู้จิตปัจจุบันมีดังต่อไปนี้ ภิกษุผู้ทรงฤทธิ์ประสงค์จะรู้จิตของผู้อื่นจึงน้อมนึก อาวัชชนจิตรับจิตที่เป็นขณปัจจุบันเป็นอารมณ์แล้วดับไปพร้อมกับจิตที่เป็นขณปัจจุบันนั้น ต่อจากนั้นชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไป จิตดวงสุดท้ายเป็นจิตประกอบด้วยฤทธิ์[ที่รู้จิตของผู้อื่น (เจโตปริยอภิญญาจิต)] จิตที่เหลือเป็นกามาวจรชวนจิต จิตที่ดับไป[พร้อมกับอาวัชชนจิต]นั้นเป็นอารมณ์ของชวนจิต ๔-๕ ดวงเหล่านั้น อาวัชชนจิตและชวนจิตเหล่านั้นมีอารมณ์ไม่ต่างกัน เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยระยะกาล และแม้จิตเหล่านั้นจะมีอารมณ์เดียวกัน อิทธิจิตย่อมรู้จิตของผู้อื่น มิใช่จิตอื่น [คือ อาวัชชนจิตและจิตที่ทำบริกรรม[๗๑๙]]

อุปมาเหมือนจักขุวิญญาณเห็นรูปทางจักขุทวาร มิใช่วิญญาณจิตอื่น ดังนั้น อภิญญา-จิตนี้จึงรับอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยการสืบต่อและระยะกาล อีกอย่างหนึ่ง อภิญญาจิตนี้รับอารมณ์เป็นปัจจุบันโดยเนื่องด้วยการระยะกาลอย่างเดียว เพราะแม้สันตติปัจจุบันก็นับเข้าในอัทธาปัจจุบันนั่นเอง และมีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะรับจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์

พึงทราบว่าเจโตปริยญาณมีได้ในอารมณ์ ๘ อย่างดังอธิบายมานี้

ปุพเพนิวาสญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๗] ปุพเพนิวาสญาณเป็นไปในอารมณ์ ๘ อย่าง คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลาระลึกถึงกามาวจรขันธ์

๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาระลึกถึงรูปาวจรขันธ์และอรูปา-วจรขันธ์

---

[๗๑๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๑๖/๗๓

๓. อัปปมาณารมณ์ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ (โลกุตตระ) ในเวลาระลึกถึงมรรคที่ตนหรือผู้อื่นเจริญแล้ว และในเวลาระลึกถึงผลที่ตนหรือผู้อื่นรู้แจ้งแล้ว

๔. มัคคารมณ์ มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลาระลึกถึงมรรคที่ตนหรือผู้อื่นเจริญแล้ว

๕. อตีตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอดีตแน่นอน ในญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณและยถากัมมูปคญาณจะรับอารมณ์เป็นอดีต แต่เจโตปริยญาณรับจิตที่ล่วงไปแล้วภายใน ๗ วันเป็นอารมณ์ เพราะไม่อาจรู้เห็นขันธ์หรือสังขารอันเนื่องด้วยขันธ์อื่น[จากจิต] อย่างไรก็ตาม ญาณดังกล่าวเรียกว่ามัคคารมณ์โดยปริยาย เพราะรับจิตที่ประกอบด้วยมรรคเป็นอารมณ์ นอกจากนั้น พึงทราบความต่างกันคือ อารมณ์ของยถากัมมูปคญาณเป็นอดีตเจตนาเท่านั้น อดีตขันธ์หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เนื่องด้วยขันธ์อันไม่อาจเป็นอารมณ์หามีไม่ เพราะปุพเพนิวาสญาณนั้นมีความเป็นไปเสมอด้วยพระสัพพัญญุตญาณในธรรมคืออดีตขันธ์และสิ่งที่เนื่องด้วยขันธ์ ทั้งหมดนี้เป็นอรรถกถานัยในเรื่องนี้

ข้อความทั้งหมดนี้แสดงความต่างกันระหว่างยถากัมมูปคญาณและปุพเพนิวาสญาณตามคำอธิบายที่ปรากฏในคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับเดิม ต่อไปนี้จะเป็นความเห็นของพระพุทธโฆสาจารย์

อย่างไรก็ตาม ขันธ์ ๔ เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณและยถากัมมูปคญาณ สมดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์ปัฏฐานว่า

กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย.[๗๒๐]

กุศลขันธ์เป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ และยถากัมมูปคญาณ โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย

---

[๗๒๐] อภิ.ป. ๔๐/๔๐๔/๑๒๔

และในญาณเหล่านั้น อารมณ์ของยถากัมมูปคญาณเป็นกุศลขันธ์และอกุศลขันธ์

๖. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาระลึกถึงขันธ์ของตน

๗. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาระลึกถึงขันธ์ของผู้อื่น

๘. นวัตตัพพัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นบัญญัติที่ไม่อาจกล่าวว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต ในเวลาระลึกถึงชื่อ โคตร ปฐวีกสิณ และนิมิต เป็นต้นตามนัยว่า อตีเต วิปสฺสี ภควา อโหสิ, ตสฺส มาตา พนฺธุมตี, ปิตา พนฺธุมา[๗๒๑] (ในอดีตกาลได้มีพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี พระมารดาของพระองค์พระนามว่า พันธุมดี พระบิดาพระนามว่า พันธุมา) เป็นต้น อนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นว่าชื่อและโคตรในเรื่องนี้จัดเป็นความหมายของศัพท์ที่สำเร็จด้วยสมมุติอันเนื่องด้วยขันธ์ มิใช่ศัพท์ [คือ เป็นนามบัญญัติแสดงชื่อที่ถูกพูดและรับรู้ด้วยเสียง] เพราะศัพท์เป็นกามาวจรเนื่องจากนับเข้าในสัททายตนะ (เสียง) ดังข้อความว่า

นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณา.[๗๒๒]

นิรุตติปฏิสัมภิทามีอารมณ์เป็นกามาวจร

พึงทราบว่าปุพเพนิวาสญาณมีได้ในอารมณ์ ๘ อย่างดังอธิบายมานี้

ทิพพจักขุญาณในอารมณ์ ๔ อย่าง

[๔๑๘] ทิพพจักขุญาณเป็นไปในอารมณ์ ๔ อย่าง คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร เพราะรับรูปเป็นอารมณ์ และรูปก็เป็นกามาวจรธรรม

๒. ปัจจุปันนารมณ์ มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในรูปที่กำลังปรากฏอยู่

๓. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาเห็นรูปที่อยู่ในท้องของตน

๔. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาเห็นรูปของผู้อื่น

พึงทราบว่าทิพพจักขุญาณมีได้ในอารมณ์ ๔ อย่างดังอธิบายมานี้

---

[๗๒๑] ที.ม. ๑๐/๑๒/๖

[๗๒๒] อภิ.วิ. ๓๕/๗๔๙/๓๗๔

อนาคตังสญาณในอารมณ์ ๘ อย่าง

[๔๑๙] ๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลารู้ว่าสัตว์นี้จักบังเกิดในกามาวจรภูมิในอนาคตกาล

๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลารู้ว่าสัตว์นี้จักบังเกิดในรูปาวจรภูมิหรืออรูปาวจรภูมิ

๓. อัปปมาณารมณ์ มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ (โลกุตตระ) ในเวลารู้ว่าเขาจักอบรมมรรค หรือจักรู้แจ้งผล

๔. มัคคารมณ์ มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลารู้ว่าเขาจักอบรมมรรค

๕. อนาคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอนาคตแน่นอน ในญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะรับอารมณ์เป็นอนาคต ก็รับจิตที่เป็นอนาคตภายใน ๗ วันเป็นอารมณ์ เพราะไม่อาจรู้เห็นขันธ์หรือสังขารอันเนื่องด้วยขันธ์อื่น[จากจิต] แต่อนาคตังสญาณไม่มีสิ่งที่มิใช่อารมณ์ในอนาคตตามนัยที่กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ

วิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๗๗) อธิบายว่า ข้อความนี้แสดงว่า อนาคตังสญาณรู้เห็นเรื่องอนาคตได้ละเอียดกว่าเจโตปริยญาณ แม้ควรจะกล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า บุคคลอาจรู้เห็นขันธ์อื่นจากจิตด้วยเจโตปริยญาณตามข้อความในคัมภีร์ปัฏฐานที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น แต่ท่านผู้แต่งมิได้กล่าวถึงเรื่องนี้ซ้ำอีก เพราะได้แสดงมาก่อนแล้วนั่นเอง

๖. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลารู้ว่าเราจักเกิดในภพโน้น

๗. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลารู้ว่าคนนั้นจักเกิดในภพโน้น

๘. นวัตตัพพัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นบัญญัติที่ไม่อาจกล่าวว่าเป็นอดีต ปัจจุบันหรืออนาคต ในเวลารู้ชื่อและโคตรตามนัยว่า

อนาคเต เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, สุพฺรหฺมา นามสฺส พฺราหฺมโณ ปิตา ภวิสฺสติ, พฺรหฺมวตี นาม พฺราหฺมณี มาตา[๗๒๓]

---

[๗๒๓] ที.ปา. ๑๑/๑๐๗/๖๕

ในอนาคตพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า เมตเตยยะ จักเสด็จอุบัติขึ้น
พราหมณ์สุพรหมาจักเป็นพระบิดาของพระองค์ พราหมณีพรหมวดีจักเป็น
พระมารดาของพระองค์

เป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ

พึงทราบว่าอนาคตังสญาณมีได้ในอารมณ์ ๘ อย่างดังอธิบายมานี้

ยถากัมมูปคญาณในอารมณ์ ๕ อย่าง

[๔๒๐] ยถากัมมูปคญาณเป็นไปในอารมณ์ ๕ คือ

๑. ปริตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นกามาวจร ในเวลารู้กามาวจรกรรม

๒. มหัคคตารมณ์ มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลารู้รูปาวจรกรรมหรืออรูปาวจรกรรม

๓. อตีตารมณ์ มีอารมณ์เป็นอดีต ในเวลารู้อดีต

๔. อัชฌัตตารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลารู้กรรมของตน

๕. พหิทธารมณ์ มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลารู้กรรมของผู้อื่น

พึงทราบว่ายถากัมมูปคญาณมีได้ในอารมณ์ ๕ อย่างดังอธิบายมานี้

อนึ่ง ในอัชฌัตตารัมมณติกะนี้ ข้อความที่กล่าวไว้[ในคัมภีร์มหาอรรถกถา]ว่า "ยถากัมมูปคญาณมีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก" หมายถึงมีอารมณ์เป็นภายในและภายนอก [ทั้งสองอย่าง] ในเวลารู้อารมณ์ภายในหรืออารมณ์ภายนอกเป็นครั้งคราว

จบปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่ออภิญญานิทเทส (คำอธิบายอภิญญา)

ในวิสุทธิมรรคปกรณ์ที่ประพันธ์เพื่อความปราโมทย์ของสาธุชน

ปริจเฉทที่ ๑๔

ขันธนิทเทส = คำอธิบายขันธ์

เรื่องปัญญา

[๔๒๑] ภิกษุผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนาอย่างมั่นคง ครั้นได้รับอานิสงส์[คืออภิญญา]แล้วอย่างนี้ ย่อมเป็นอันเจริญสมาธิโดยลักษณะทุกอย่าง ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยยกจิตเป็นประธานในพระคาถานี้ว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ.

ชนผู้ฉลาดเพียรเผากิเลส มีปัญญาพิจารณา ดำรงอยู่ในศีลแล้วอบรมจิตและปัญญาอยู่

ข้อความว่า "โดยลักษณะทุกอย่าง" คือ โดยลักษณะทั้งปวงแห่งภาวนา เช่น ลักษณะที่เป็นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ, ความชำนาญ ๕ ประการ, การล่วงพ้นจากวิตกเป็นต้น, การคลายกำหนัดจากรูปเป็นต้น, การข่มจิตด้วยอาการ ๑๔ ประการ และการได้รับอานิสงส์ ๕ ประการ เป็นต้น[๗๒๔]

เธอพึงเจริญปัญญาตามลำดับ แม้ปัญญานั้นก็เข้าใจได้ยากเพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปยิ่งนัก จะป่วยกล่าวไปไยถึงการเจริญเล่า ด้วยเหตุนั้น บัดนี้ เพื่อจะขยายความปัญญาและแสดงวิธีเจริญปัญญานั้น จึงขอตั้งคำถามว่า

๑. ปัญญาคืออะไร ?

๒. ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายอะไร ?

๓. ลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของปัญญานั้น คืออะไร ?

---

[๗๒๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๑/๘๑

๔. ปัญญามีกี่ประเภท ?

๕. พึงเจริญปัญญาอย่างไร ?

๖. การเจริญปัญญามีอานิสงส์อย่างไร ?

คำว่า ตสฺมา (ด้วยเหตุนั้น) หมายความว่า ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. การที่ภิกษุได้เจริญสมาธิโดยลักษณะทุกอย่าง

๒. การที่ภิกษุควรเจริญปัญญา

๓. การที่ปัญญาเป็นสิ่งที่เจริญได้ยาก

คำว่า ตสฺมา (ด้วยเหตุนั้น) เป็นวิเสสนะของใจความที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน โดยสรุปความได้ว่า

ตสฺมา สมาธิโน สพฺพาการเรน ภาวิตตฺตา ปญฺญาย ภาเวตพฺพตฺตา ตสฺสา จ ปญฺญาย ภาเวตุํ น สุกรตฺตา.

เพราะการที่ภิกษุได้เจริญสมาธิแล้วโดยประการทั้งปวง เพราะการที่เธอควรเจริญปัญญา และเพราะการที่ปัญญานั้นเป็นสิ่งที่เจริญได้ยากนั้น

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๑

[๔๒๒] ในคำถามเหล่านั้น มีคำตอบดังต่อไปนี้ :-

๑. ในคำถามว่า "ปัญญาคืออะไร" ตอบว่า ปัญญานั้นมีหลายกลุ่ม[โดยกุศลปัญญาเป็นต้น] หลายประเภท[โดยสุตมยปัญญาเป็นต้น] ถ้าจะพยายามตอบโดยแสดงปัญญาทั้งหมด ก็ไม่พึงเกิดประโยชน์ และทำให้ฟั่นเฝือยิ่งขึ้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงขอตอบเจาะจงเฉพาะปัญญาที่ประสงค์เอาในที่นี้ว่า วิปัสสนาญาณที่ประกอบกับกุศล ชื่อว่า ปัญญา

คำว่า กุสล (กุศล) ในคำว่า "วิปัสสนาญาณที่ประกอบกับกุศล ชื่อว่า ปัญญา" (กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วิปสฺสนาญาณํ ปญฺญา) โดยห้ามอัพยากฤตทั้งสองอย่าง [คือวิบากและกิริยา] และห้ามความเห็นผิดที่ว่าปัญญามีความเศร้าหมองได้

คำว่า วิปสฺสนาญาณ (วิปัสสนาญาณ) **นี้ยังห้ามกุศลปัญญาอื่นที่เหลือด้วย**[๗๒๕]

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๒

[๔๒๓] ในคำถามว่า “ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายอะไร” ตอบว่า ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายว่า รู้ชัด ความรู้ชัดนี้คืออะไร คือความรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งยิ่งไปกว่าความหมายรู้และความรู้พิเศษ กล่าวคือ แม้สัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นสภาวะรู้เหมือนกัน แต่อย่างไรก็ตาม :-

ก. สัญญาเป็นเพียงความหมายรู้อารมณ์ เช่น รู้ว่าเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น ไม่อาจทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน

ข. วิญญาณย่อมรู้อารมณ์ว่าเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองเป็นต้น และทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ แต่ไม่สามารถเจริญ[ตามลำดับอุทยัพพยญาณ]จนทำให้มรรคปรากฏได้ [เพราะไม่มีสภาวะทำให้เข้าถึงไตรลักษณ์ได้[๗๒๖]]

ค. ปัญญาย่อมรู้อารมณ์ ทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ตามวิธีที่กล่าวมาแล้ว และสามารถเจริญขึ้นไปจนทำให้มรรคปรากฏได้

อุปมาเหมือนคน ๓ คน คือ

๑. เด็กที่ยังไม่รู้ความ

๒. ชาวบ้าน[ผู้ใหญ่]

๓. เจ้าหน้าที่การเงิน

เมื่อเด็กเห็นกองเหรียญเงินที่วางไว้บนโต๊ะของเจ้าหน้าที่การเงิน เด็กจะรู้เพียงว่าเหรียญเงินสวยงาม ยาว สั้น สี่เหลี่ยม หรือกลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่าเหรียญเงินเป็นสิ่งที่มนุษย์ทั้งหลายสมมุติว่าเป็นรัตนะใช้แลกเปลี่ยนเครื่องกินเครื่องใช้ได้

ส่วนชาวบ้านย่อมรู้ว่าเหรียญเงินทั้งสวยงามเป็นต้น และรู้ว่าเป็นสิ่งที่มนุษย์สมมุติว่า

---

[๗๒๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๒/๘๒

[๗๒๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๓/๘๓

เป็นรัตนะใช้แลกเปลี่ยนเครื่องกินเครื่องใช้ได้ แต่ไม่รู้จักแยกแยะว่าเป็นเหรียญแท้ เหรียญปลอม หรือมีราคากึ่งหนึ่ง

ส่วนเจ้าหน้าที่การเงินนอกจากจะรู้ทุกอย่างที่กล่าวมาแล้วด้วยการมองดูเหรียญบ้าง ฟังเสียงเคาะบ้าง ดมกลิ่นบ้าง ลิ้มรสดูบ้าง ใช้มือชั่งดูบ้าง เขายังรู้กระทั่งว่าเหรียญเงินนั้นทำที่หมู่บ้าน ที่นิคม (หมู่บ้านใหญ่) ที่นคร ที่ภูเขา หรือที่ฝั่งแม่น้ำโน้น และรู้กระทั่งว่าช่างคนโน้นทำดังนี้ฉันใด

พึงทราบลักษณะรู้ของสัญญา วิญญาณ และปัญญาว่าเหมือนอุปมาดังกล่าว ฉันนั้น นั่นคือ :-

ก. สัญญา เหมือนการเห็นเหรียญเงินของเด็กที่ยังไม่รู้ความ เพราะเพียงรู้อาการปรากฏของอารมณ์ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น

ข. วิญญาณ เหมือนการเห็นเหรียญเงินของชาวบ้าน เพราะรู้อาการ[ปรากฏ]ของอารมณ์ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น และทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์

ค. ปัญญา เหมือนการเห็นเหรียญเงินของเจ้าหน้าที่การเงิน คือ การรู้อาการ[ปรากฏ]ของอารมณ์ว่าเป็นสีเขียวเป็นต้น การทำให้แทงตลอดไตรลักษณ์ และยิ่งไปกว่านั้นคือการแทงตลอดจนมรรคปรากฏ ดังนั้น ความรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งยิ่งไปกว่าความหมายรู้และความรู้พิเศษจึงเรียกว่า ความรู้ชัด กล่าวคือ “ชื่อว่าปัญญาโดยความหมายว่า รู้ชัด” ในความหมายของข้าพเจ้า

คำว่า นานปฺปการโต ชานนํ (ความรู้โดยประการต่างๆ) นี้แสดงว่า การรู้เห็นเญยยธรรมเหล่านั้นตามความเป็นจริง ชื่อว่า ปัญญา เพราะเญยยธรรมมีประเภทหลาก-หลายแตกต่างกัน สมจริงดังหลักฐาน[ในคัมภีร์มหานิทเทส[๗๒๗]] ว่า

สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉนฺติ.

ธรรมทั้งสิ้นได้มาปรากฏในข่ายพระญาณของพระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้โดยประการทั้งปวง[๗๒๘]

---

[๗๒๗] ขุ.ม. ๒๙/๖๙/๑๔๙

[๗๒๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๓/๘๔

เญยยธรรม คือ ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง มี ๕ ประการ คือ

๑. สังขาร คือ นามธรรม ๕๓ คือ จิต เจตสิก ๕๒ และนิปผันนรูป ๑๘

๒. วิการ คือ วิการรูป ๕ ได้แก่ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา

๓. ลักขณะ คือ ลักขณรูป ๔ ได้แก่ อุปจยะ สันตติ ชรตา และอนิจจตา

๔. นิพพาน คือ สภาพดับกิเลสและกองทุกข์

๕. บัญญัติ คือ สมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดิน เป็นต้น

อนึ่ง แน่นอนว่าปัญญานั้นไม่มีในจิตตุปบาททุกดวงที่มีสัญญาและวิญญาณ [เพราะปัญญาไม่เกิดในจิตตุปบาทที่เป็นทวิเหตุกะและอเหตุกะ ส่วนสัญญาและวิญญาณประกอบกับปัญญาได้ไม่แน่นอน เหมือนสุขไม่ประกอบกับปีติเสมอไป แต่ปัญญาจะประกอบกับสัญญาและวิญญาณเสมอ เหมือนปีติประกอบกับสุขแน่นอน[๗๒๙]] ในเวลาเกิดปัญญา[คือในจิตตุปบาทที่ประกอบด้วยปัญญา] ปัญญาไม่อาจถูกแยกออกจากธรรม[คือสัญญาและวิญญาณ]เหล่านั้นได้ เป็นสภาวะละเอียดเห็นได้ยากไม่อาจแยกความต่างกันได้ว่า นี้คือสัญญา วิญญาณ หรือปัญญา

ดังพระนาคเสนกล่าวว่า

ทุกฺกรํ มหาราช ภควตา กตนฺติ. กึ ภนฺเต นาคเสน ภควตา ทุกฺกรํ กตนฺติ. ทุกฺกรํ มหาราช ภควตา กตํ, ยํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ เอการมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ววตฺถานํ อกฺขาตํ อยํ ผสฺโส, อยํ เวทนา, อยํ สญฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺตนฺติ.[๗๓๐]

"มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำกิจที่ทำได้ยาก"

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า "พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงทำกิจอะไรที่ทำได้ยากหรือ ?"

"มหาบพิตร การตรัสจำแนกธรรมอันไม่มีรูปร่างคือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้คือผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา หรือจิต เป็นกิจทำได้ยากซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำแล้ว"

---

[๗๒๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๓/๘๔

[๗๓๐] มิลินฺท. ๑๖/๙๘

พระนาคเสนได้แสดงเรื่องนั้นว่า เมื่อบุคคลใส่น้ำจากแม่น้ำหลายสายและน้ำมันต่างๆ ไว้ในภาชนะหนึ่งแล้วคนให้เข้ากัน การจะแยกให้ออกว่า นี้คือน้ำจากแม่น้ำนั่นนี้คือน้ำมันโน้น แม้โดยรูปธรรมก็เป็นสิ่งกระทำได้ยาก จะป่วยกล่าวไปไยในนามธรรมเล่า จึงได้กล่าวคำเป็นต้นว่า ยํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ (การตรัสจำแนกธรรมอันไม่มีรูปร่างคือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้คือผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา หรือจิต เป็นกิจทำได้ยาก ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำแล้ว)[๗๓๑]

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๓

[๔๒๔] ในคำถามว่า "ลักษณะ หน้าที่ อาการปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ] และปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ของปัญญา คืออะไร" ตอบว่า ปัญญา กล่าวคือ

ก. มีลักษณะแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม [รูปและนาม] (ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา)

ข. มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะเฉพาะตัว และสภาวะทั่วไปของธรรม [รูปและนาม] (ธมฺมานํ สภาวปฏิจฺฉาทกโมหนฺธการวิทฺธํสนรสา) [ประดุจเช่นแสงประทีปที่กำจัดความมืดภายนอกที่ถูกหม้อหรือผ้าเป็นต้นปิดบังไว้ เพราะเมื่อเกิดแสงสว่างแห่งปัญญาก็ย่อมกำจัดความมืดในใจ[คือโมหะ]ได้ [๗๓๒]]

ค. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิด (อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา)

ฆ. มีเหตุใกล้คือสมาธิ (สมาธิ ตสฺสา ปทฏฺฐานํ) [เพราะประสงค์เอาวิปัสสนาในที่นี้ [๙]]

ดังพระพุทธดำรัสว่า

สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสติ.[๗๓๓]

ผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้แจ้งเห็นประจักษ์ตามความเป็นจริง

---

[๗๓๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๓/๘๔

[๗๓๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๔/๘๕

[๗๓๓] องฺ.ทสก. ๒๔/๒/๓

ในคำว่า ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา (มีลักษณะแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม) คำว่า สภาว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สภาวะเฉพาะตัว, สภาวลักษณะ = สโก ภาโว สภาโว (แปลง สก เป็น ส)

๒. สภาวะทั่วไป, สามัญญลักษณะ = สมาโน ภาโว สภาโว (แปลง สมาน เป็น ส)

ดังข้อความว่า

> **สภาวะเฉพาะตัว และสภาวะทั่วไปของธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ธัมมสภาวะ สภาวะข้อแรกหมายถึงลักษณะของตนคือความแข็งและความกระทบเป็นต้น สภาวะข้อสองหมายถึงลักษณะทั่วไปคือความไม่เที่ยงเป็นต้น และปัญญาก็มีลักษณะแทงตลอดสภาวะทั้งสองนั้นตามความเป็นจริง จึงกล่าวว่า** ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา (ปัญญามีลักษณะแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม)[๗๓๔]

คำว่า อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐานา แปลตามศัพท์ว่า "มีความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิดเป็นอาการปรากฏ" หรือ "มีอาการปรากฏคือความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิด" แต่ในที่นี้แปลตามวิสุทธิมรรคแปลพม่า (เล่ม ๓ หน้า ๑๘๔) ว่า "ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความรู้ตามความเป็นจริงไม่หลงผิด" เพราะเห็นว่าเข้าใจง่าย แม้คำแปลของปัจจุปัฏฐานในรูปนามอื่นก็มีตามนัยนี้

เรื่องประเภทของปัญญา

วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๔

ปัญญา ๒ อย่าง

[๔๒๕-๒๗] ในคำถามว่า "ปัญญามีกี่อย่าง" ตอบว่า ในหมวดที่ ๑ ปัญญามีอย่างเดียวโดยลักษณะคือการแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรม [รูปและนาม] [เพราะขึ้นชื่อว่าการแทงตลอดสภาวะเฉพาะตัวและสภาวะทั่วไปของธรรมเป็นลักษณะพิเศษ[ที่ชัดเจน]ของปัญญา คือไม่ปรากฏลักษณะอย่างอื่นนอกจากการแทงตลอดสภาวธรรมทั้งปวง[๗๓๔]]

---

[๗๓๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๔/๘๕

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๑ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. โลกิยปัญญา ปัญญาฝ่ายโลก คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยโลกิยมรรค (มรรคในกุศลจิตตุปบาทฝ่ายโลกิยะ) [โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญญาที่ประกอบด้วยมรรคที่นับเข้าในวิสุทธิ ๔ มีทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้น[๗๓๕]]

๒. โลกุตตรปัญญา ปัญญาฝ่ายโลกุตตระ[เพื่อความหลุดพ้นจากวัฏฏะ] พ้นไปจากโลก คือ ปัญญาที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรค (มรรคในกุศลจิตตุปบาทฝ่ายโลกุตตระ)

คำว่า โลก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลุชฺชติ ปลุชฺชตีติ โลโก = สภาวะพินาศไป ชื่อว่า โลก คือ วัฏฏะ หรือสังขาร

(ลุช ธาตุ <นสฺสเน = พินาศ> + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า โลกิยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

ก. โลเก นิยุตฺตา โลกิยา = ปัญญาที่ประกอบในโลก ชื่อว่า โลกิยา

(โลก ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

ข. โลเก วิทิตา โลกิยา = ปัญญาที่ปรากฏในโลก ชื่อว่า โลกิยา

(โลก ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน วิทิต ตัทธิต)

คำว่า โลกุตฺตรา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลกโต อุตฺตรา โลกุตฺตรา = ปัญญาพ้นไปจากโลก ชื่อว่า โลกุตตรา

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๒ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญามีอาสวะ คือ ปัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ องค์ธรรมคือโลกิยปัญญา

๒. ปัญญาไม่มีอาสวะ คือ ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ องค์ธรรมคือโลกุตตรปัญญา

ทุกะอื่นคือ ปัญญาที่มีอาสวะประกอบกับอาสวะ (อาสวสมฺปยุตฺตา สาสวา) และปัญญาที่ไม่มีอาสวะไม่ประกอบกับอาสวะ (อาสววิปฺปยุตฺตา อนาสวา) เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

---

[๗๓๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๖/๘๖

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๓ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญากำหนดแยกนาม คือ ปัญญาในการกำหนดแยกนามขันธ์ ๔ ของภิกษุผู้ประสงค์จะเจริญวิปัสสนา

๒. ปัญญากำหนดแยกรูป คือ ปัญญาในการกำหนดแยกรูปขันธ์

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๔ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาที่เกิดร่วมกับโสมนัส คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต[ที่เกิดร่วมกับโสมนัส] ๒ ดวง และในมรรคจิต ๑๖ ดวงที่ประกอบกับฌาน ๔ ตามปัญจกนัย [คือ มรรคจิต ๔ ดวงที่ประกอบกับปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน] [ปัญญาในมหัคคตจิตไม่ถูกรวมเอาในที่นี้ เพราะประสงค์กล่าวเฉพาะวิปัสสนาปัญญา[๗๓๖]]

๒. ปัญญาที่เกิดร่วมกับอุเบกขา คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง[ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา] และในมรรคจิต ๔ ดวงที่ประกอบกับปัญจมฌาน

ในหมวดสอง กลุ่มที่ ๕ ปัญญามี ๒ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาระดับเห็นพระนิพพาน (ทัสสนภูมิ) คือ ปัญญาในมรรคแรก

๒. ปัญญาระดับเจริญแล้ว (ภาวนาภูมิ) คือ ปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือ

ปัญญา ๓ อย่าง

[๔๒๗] ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๑ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยความคิด คือ ปัญญาที่ได้รับโดยมิได้ฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น เพราะสำเร็จด้วยความคิดของตน[ในการทำกิจที่ไม่มีโทษนั้นๆ ให้สำเร็จ[๗๓๗]]

๒. สุตมยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการฟัง คือ ปัญญาที่ได้รับด้วยการฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น เพราะสำเร็จด้วยการฟัง

---

[๗๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๖/๘๖

[๗๓๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๗/๘๖

๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการอบรมจิต คือ ปัญญาที่บรรลุอัปปนา เกิดจากการอบรมจิตด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง [คือด้วยลักษณะที่ได้ฟังหรือมิได้ฟังจากผู้อื่น]

ข้อความว่า "บรรลุอัปปนา หมายถึง ปัญญาอย่างสูงสุดที่เกิดในขณะบรรลุมรรค แต่วิปัสสนาปัญญาที่ยังมิได้บรรลุอัปปนาก็จัดเป็นภาวนามยปัญญาเช่นกัน ดังข้อความว่า

อปฺปนาปตฺตาติ อิทํ สิขาปตฺตํ ภาวนามยํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ, น ปน อปฺปนาปตฺตาว ภาวนามยาติ.[๗๓๘]

คำว่า อปฺปนาปตฺตา (บรรลุอัปปนา) นี้ กล่าวไว้เพื่อแสดงภาวนามยปัญญาที่ถึงความยิ่งยวด หาใช่แสดงว่าปัญญาที่บรรลุอัปปนาอย่างเดียวจึงเป็นภาวนามยปัญญา

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาประการหนึ่งที่เรียกว่า อุกกัฏฐนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งสูงสุด เช่น คำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม) ในข้อนี้เป็นที่รู้ได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่ม ก็เป็นหญิงรูปงาม เพราะมีคำกล่าวว่า หนุ่มรูปงาม

ดังพระพุทธพจน์ว่า

ตตฺถ กตมา จินฺตามยา ปญฺญา. โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา สิปฺปายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา วิชฺชาฏฺฐาเนสุ กมฺมสฺสกตํ วา สจฺจานุโลมิกํ วา รูปํ อนิจฺจนฺติ วา เวทนา ฯเปฯ สญฺญา ฯเปฯ สงฺขารา ฯเปฯ วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ วา, ยํ เอวรูปึ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ทิฏฺฐึ รุจึ มุตึ เปกฺขํ ธมฺมนิชฺฌานขนฺตึ ปรโต อสฺสุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ จินฺตามยา ปญฺญา ฯเปฯ สุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ สุตมยา ปญฺญา. สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญา.[๗๓๙]

ในปัญญา ๓ เหล่านั้น จินตามยปัญญาคืออะไร ? คือ ปัญญาที่เข้าใจการกระทำของตนในกิจที่ตนกระทำอยู่ เช่น หน้าที่การงาน ศิลปะ หรือวิชาความรู้[มีเวชศาสตร์เป็นต้น] หรือ[วิปัสสนา]ปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดสัจจะว่า รูปไม่เที่ยง

[๗๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๗/๘๖

[๗๓๙] อภิ.วิ. ๓๕/๗๖๘/๓๙๔

เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... และวิญญาณไม่เที่ยง รวมทั้งปัญญาที่สามารถรู้เห็นได้ (ขันติ) ปัญญาเห็น (ทิฏฐิ) ปัญญาพอใจ (รุจิ) ปัญญารู้ (มุติ) ปัญญากำหนดรู้ (เปกขะ) และปัญญาเพ่งธรรม[มีหน้าที่การงานเป็นต้น]ได้ ตามความเป็นจริง โดยมิได้ฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น ปัญญานี้เรียกว่า จินตามยปัญญา

สุตมยปัญญาคืออะไร ? คือ ปัญญาที่เข้าใจในกิจที่ตนกระทำอยู่โดยได้ฟัง[คำชี้แนะ]จากผู้อื่น ปัญญานี้เรียกว่า สุตมยปัญญา

ภาวนามยปัญญาคืออะไร ? คือ ปัญญาทั้งปวงที่เกิดแก่ผู้เข้าสมาบัติ ปัญญานี้เรียกว่า ภาวนามยปัญญา

จินตามยปัญญานั้นย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ผู้อุบัติขึ้นแล้ว [๓ จำพวก คือ สาวกโพธิสัตว์ ปัจเจกโพธิสัตว์ และสัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์] และสัจจานุโลมิกญาณ (วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามสัจจะ ๔) ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโพธิสัตว์ ๒ จำพวก ผู้เกิดเป็นชาติสุดท้าย [คือ ปัจเจกโพธิสัตว์ และสัมมาสัมพุทธโพธิสัตว์] ส่วนปัญญาที่เหลือ[คือสุตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา] เกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญามากที่ได้บำเพ็ญบารมีครบถ้วน[๗๔๐]

ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๒ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาที่เป็นปริตตารมณ์ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นรับกามาวจรธรรมเป็นอารมณ์

๒. ปัญญาที่เป็นมหัคคตารมณ์ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นรับรูปาวจรธรรมและอรูปาวจรธรรมเป็นอารมณ์

๓. ปัญญาที่เป็นอัปปมาณารมณ์ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นรับพระนิพพานเป็นอารมณ์

ปัญญาสองอย่างแรกเป็นวิปัสสนาฝ่ายโลกิยะ ปัญญาอย่างหลังเป็นวิปัสสนาฝ่ายโลกุตตระ

เพราะวิปัสสนาฝ่ายโลกุตตระนั้นแม้ไม่รับเอาความไม่เที่ยงเป็นต้นของสังขาร ก็เรียกว่าวิปัสสนา เนื่องจากรู้เห็นลักษณะที่แท้จริงของพระนิพพานหรือรู้เห็นวิปัสสนากิจ

---

[๗๔๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๗/๘๗

ครบถ้วนบริบูรณ์เป็นพิเศษ ส่วนโคตรภูญาณแม้มีอารมณ์เป็นพระนิพพานก็ไม่เรียกว่า วิปัสสนา เพราะอยู่ในตำแหน่งอาวัชชนะของมรรค[๗๔๑]

ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๓ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. ปัญญาฉลาดในความเจริญ คือ ความฉลาดในความเจริญที่เรียกว่า อายะ มีสองอย่าง ได้แก่ ความเสื่อมจากโทษ และการเกิดประโยชน์ ดังพระพุทธพจน์ว่า

ตตฺถ กตมํ อายโกสลฺลํ. อิเม เม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว อกุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ อกุสลา ธมฺมา ปหียนฺติ, อิเม วา ปนิเม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ. อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย ภาวนาย ปาริปูริยา สํวตฺตนฺตีติ, ยา ตตฺถ ปญฺญา ปชานนา ฯเปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ, อิทํ วุจฺจติ อายโกสลฺลํ.[๗๔๒]

ในความฉลาด ๓ อย่างนั้น ความฉลาดในความเจริญคืออะไร ? คือ เมื่อเราใส่ใจกำหนดรู้ธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมถูกกำจัดได้ หรือเมื่อเราใส่ใจกำหนดรู้ธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นไปเพื่อยังการภาวนาให้เจริญไพบูลย์ ปัญญา ความรู้ชัด ... ความไม่หลง ความจำแนกธรรม ความเห็นถูก ในการไม่กระทำและการละอกุศลธรรม รวมทั้งในการกระทำและดำรงอยู่แห่งกุศลธรรมนั้น เรียกว่า ความฉลาดในความเจริญ

๒. ปัญญาฉลาดในความเสื่อม คือ ความฉลาดในความเสื่อมที่เรียกว่า อปายะ มีสองอย่าง ได้แก่ ความเสื่อมจากประโยชน์ และการเกิดโทษ ดังพระพุทธพจน์เป็นต้นว่า

ตตฺถ กตมํ อปายโกสลฺลํ. อิเม ธมฺเม มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา น อุปฺปชฺชนฺติ.[๗๔๒]

ในความฉลาด ๓ อย่างนั้น ความฉลาดในความเสื่อมคืออะไร ? คือ เมื่อ

---

[๗๔๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๗/๘๘

[๗๔๒] อภิ.วิ. ๓๕/๗๗๑/๓๙๕

เราใส่ใจกำหนดรู้ธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น [ความฉลาดในการไม่กระทำและดับไปของกุศลธรรม รวมทั้งในการกระทำและดำรงอยู่แห่งอกุศลธรรมนั้น เรียกว่า ความฉลาดในความเสื่อม]

๓. ปัญญาฉลาดในอุบาย คือ ความฉลาดที่เกิดขึ้นทันทีในวิธีที่จะทำให้กิจทุกอย่างสำเร็จ ซึ่งเรียกว่า อุบายแห่งธรรม[คือประโยชน์สุข]นั้นๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า

สพฺพาปิ ตตฺรุปายา ปญฺญา อุปายโกสลฺลํ.[๗๔๓]

ปัญญาทั้งปวงที่ทำให้รู้เหตุอันถูกต้องในหน้าที่นั้นๆ ชื่อว่า อุปายโกศล

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๗๔๔] อธิบายเรื่องนี้ว่า

ถามว่า : ความฉลาดในความเจริญเป็นปัญญาได้จริง แต่ความฉลาดในความเสื่อมเรียกว่าปัญญาได้อย่างไร

ตอบว่า : [บางท่าน]สำคัญอย่างนี้ว่า ความสามารถทำให้ความเสื่อมเกิดขึ้นได้พึงเรียกว่า ความฉลาดในความเสื่อม แต่นั่นเป็นเพียงความเห็นส่วนตัวของบุคคลนั้น เพราะธรรมดาปัญญาย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเราใส่ใจกำหนดรู้อยู่ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญไพบูลย์ เมื่อเรารู้ชัดดังนี้แล้วจึงไม่กระทำอกุศลให้เกิดขึ้น ละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว กระทำกุศลให้เกิดขึ้น และทำกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ถึงความเจริญไพบูลย์แห่งภาวนา แม้ความฉลาดในความเสื่อมก็เป็นปัญญาโดยแท้ตามที่กล่าวมาแล้วนี้

ในหมวดสาม กลุ่มที่ ๔ ปัญญามี ๓ อย่าง จำแนกเป็น :-

๑. อัชฌัตตาภินิเวสะ (ปัญญากำหนดรู้ภายใน) คือ วิปัสสนาปัญญาที่เริ่มกำหนดรู้ขันธ์ของตน[ตามนัยว่า นี้คือรูป รูปมีเพียงเท่านี้ เป็นต้น[๗๔๔]]

---

[๗๔๓] อภิ.วิ. ๓๕/๗๗๑/๓๙๖

[๗๔๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๗/๘๙

๒. พหิทธาภินิเวสะ (ปัญญากำหนดรู้ภายนอก) คือ วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ขันธ์ของผู้อื่นหรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ (รูปที่ไม่มีชีวิต)

๓. อัชฌัตตพหิทธาภินิเวสะ (ปัญญากำหนดรู้ทั้งภายในและภายนอก) คือ วิปัสสนาปัญญาที่กำหนดรู้ทั้งสองอย่างข้างต้น

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๗๔๕] อธิบายปัญญาประการสุดท้ายว่า

คำว่า อุภยํ คเหตฺวา (กำหนดรู้ทั้งสองอย่าง) **หมายความว่า กำหนดรู้ขันธ์ทั้งสองอย่าง คือ ขันธ์ภายใน และขันธ์ภายนอก ตามลำดับ อีกอย่างหนึ่งคือ กำหนดรู้ขันธ์ ๕ ทั้งหมดพร้อมกันโดยมิได้จำแนกประเภท ตามนัยว่า** ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺมํ (สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงนั้นมีความดับเป็นธรรมดา) **ข้อนี้เป็นวิธีเจริญวิปัสสนาของภิกษุผู้มีบุญมากและมีปัญญาแก่กล้า**

ตามปกติเมื่อสภาวธรรมภายในคือขันธ์ ๕ ของตนปรากฏชัดเจน สภาวธรรมภายนอกคือขันธ์ ๕ ของผู้อื่นหรือรูปขันธ์ของสิ่งที่ไม่มีชีวิต ก็จะปรากฏชัดเจนขึ้นตามไปด้วย จะเห็นได้ว่าพระพุทธองค์ตรัสถึงการเจริญอริยสัจ ๔ ภายในร่างกายที่กว้างศอก ยาววา หนาคืบ และมีใจครองด้วยพระพุทธดำรัสว่า

อปิจ ขฺวาหํ อาวุโส อิมสฺมึเยว พฺยามมตฺเต กเฬวเร สสญฺญิมฺหิ สมนเก โลกญฺจ ปญฺญเปมิ โลกสมุทยญฺจ โลกนิโรธญฺจ โลกนิโรธคามินิญฺจ ปฏิปทํ.[๗๔๖]

ผู้มีอายุ เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลก และปฏิปทาให้ถึงความดับของโลก ในร่างกายอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา และมีใจครองนี้เท่านั้น

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ "สพฺรหฺมจารีนํ ปิโย จ อสฺสํ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จาติ, สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต อนิรากตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมนฺนาคโต พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ.[๗๔๗]

---

[๗๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๗/๘๙

[๗๔๖] สํ.ส. ๑๕/๑๐๗/๗๔, องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๕/๕๓

[๗๔๗] ม.มู. ๑๒/๖๕/๔๓

ภิกษุผู้ปรารถนาว่า “เราจะเป็นที่รักที่พอใจ เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจารี” เธอพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบความสงบใจภายในตน ไม่เหินห่างจากฌาน พึงประกอบวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง (เรือนที่ไม่มีคนอยู่อาศัย)

อิมํ กายํ สมฺมสถ ปริชานาถ ปุนปฺปุนํ
กาเย สภาวํ ทิสฺวาน ทุกฺขสฺสนฺตํ กริสฺสถ.[๗๔๘]

พวกเธอจงพิจารณากายนี้ จงกำหนดรู้อยู่เสมอ เมื่อรู้เห็นสภาวะในกายนี้แล้วจักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้

อย่างไรก็ตาม ในบางขณะผู้ปฏิบัติที่รู้เห็นรูปนามภายในจนช่ำชองแล้ว อาจรู้เห็นรูปนามภายนอกได้บ้างเป็นครั้งคราว ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสถึงการรู้เห็นรูปนามทั้งภายในและภายนอกไว้ในพระสูตรหลายบท เช่น

ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ อาทิเมว วิโสเธหิ กุสเลสุ ธมฺเมสุ. โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ. สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ. ทิฏฺฐิ จ อุชุกา. ยโต โข เต ภิกฺขุ สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ภวิสฺสติ ทิฏฺฐิ จ อุชุกา, ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ สีลํ นิสฺสาย สีเล ปติฏฺฐาย จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ติวิเธน ภาเวยฺยาสิ.[๗๔๙]

ภิกษุ เพราะเหตุนั้น เธอพึงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย อะไรคือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ? ชื่อว่าศีลที่หมดจดดี และความเห็นที่ถูกต้อง คือเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ภิกษุ เมื่อศีลของเธอหมดจดดี และมีความเห็นถูกต้องแล้ว จากนั้นเธอพึงอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ทั้งสามประเภท [คือ การตามรู้รูปนามภายใน การตามรู้รูปนามภายนอก และการตามรู้รูปนามทั้งภายในและภายนอก]

อิติ อชฺฌตฺตํ วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ.[๗๕๐]

โดยประการดังนี้ ภิกษุพึง :-

---

[๗๔๘] มิลินฺท. ๙/๓๙๑

[๗๔๙] สํ.ม. ๑๙/๓๘๒/๑๔๔

[๗๕๐] ที.ม. ๑๐/๓๗๔/๒๔๙

๑. ตามรู้กองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

๒. ตามรู้กองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

๓. ตามรู้กองรูปทั้งภายในหรือภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

อิติ อชฺฌตฺตํ วาติ เอวํ อตฺตโน วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย กายานุปสฺสี วิหรติ. **พหิทฺธา วา**ติ ปรสฺส วา อสฺสาสปสฺสาสกาเย. **อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา**ติ กาเลน อตฺตโน กาเลน ปรสฺส อสฺสาสปสฺสาสกาเย. เอเตนสฺส ปคุณกมฺมฏฺฐานํ อฏฺฐเปตฺวา อปราปรํ สญฺจรณกาโล กถิโต. เอกสฺมึ กาเล ปนิทํ อุภยํ น ลพฺภติ.[๗๕๑]

คำว่า อิติ อชฺฌตฺตํ วา (โดยประการดังนี้ ภิกษุพึงตามรู้กองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง) หมายความว่า ตามรู้กองลมหายใจเข้าออกของตนว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง

คำว่า พหิทฺธา วา (ตามรู้กองรูปภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น

คำว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธา วา (ตามรู้กองรูปทั้งภายในหรือภายนอกว่าเป็นกองรูปอยู่บ้าง) หมายความว่า ตามรู้ในกองลมหายใจเข้าออกของตนตามกาลอันควร ของผู้อื่นตามกาลอันควร ซึ่งเป็นการแสดงว่า กองลมหายใจเข้าออกนี้หมายถึงลมหายใจสลับกันไปมาโดยตามรู้ด้วยกรรมฐานที่ช่ำชอง อนึ่ง กองลมหายใจเข้าออกเหล่านี้ย่อมไม่เกิดในขณะเดียวกัน

อิธ โภ ภิกฺขุ อชฺฌตฺตํ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ. อชฺฌตฺตํ กาเย กายานุปสฺสี วิหรนฺโต ตตฺถ สมฺมา สมาธิยติ สมฺมา วิปฺปสีทติ, โส ตตฺถ สมฺมา สมาหิโต สมฺมา วิปฺปสนฺโน พหิทฺธา ปรกาเย ญาณทสฺสนํ อภินิพฺพตฺเตติ.[๗๕๒]

ท่านผู้เจริญ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส รู้จริง มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก (กองรูป) ได้ เธอตามรู้ในกองรูปภายในว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมตั้งจิตมั่นโดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนานั้น ต่อมาย่อมบังเกิดญาณทัสสนะ (ปัญญารู้เห็น) ในกองรูปภายนอกของผู้อื่น

---

[๗๕๑] ที.ม.อ. ๒/๓๗๔/๓๖๒

[๗๕๒] ที.ม. ๑๐/๒๘๙/๑๘๕

พหิทฺธา ปรกาเย ญาณทสฺสนํ อภินิพฺพตฺเตตีติ อตฺตโน กายโต ปรสฺส กายาภิมุขํ ญาณํ เปเสติ.[๗๕๓]

คำว่า พหิทฺธา ปรกาเย ญาณทสฺสนํ อภินิพฺพตฺเตติ (ย่อมบังเกิดญาณทัสสนะในกองรูปภายนอกของผู้อื่น) หมายความว่า เธอส่งญาณไปจากกองรูปของตนให้มุ่งไปที่กองรูปของบุคคลอื่น

การรู้ชัดลมหายใจของตนจัดเป็นปัจจักขญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นโดยประจักษ์ ส่วนการอนุมานรู้ลมหายใจของคนอื่นจัดเป็นอนุมานญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นโดยอนุมาน ที่จริงแล้วบางขณะที่จิตสงบ ประกอบด้วยสติ สมาธิและปัญญาที่พัฒนาตามลำดับ ย่อมรู้ชัดว่าลมหายใจเป็นเพียงสภาวธรรมที่ไม่ใช่บุคคล ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และอาจรู้เห็นลมหายใจของตัวเองและคนอื่นสลับกันไป การรับรู้อย่างนี้จักส่งผลให้มองโลกทั้งหมดโดยความเป็นสภาวธรรม สามารถละวางความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวง โดยเริ่มจากตัวเราก่อนแล้วจึงขยายการรับรู้ออกไปสู่ภายนอกอีกด้วย

อนุมานวิปัสสนาเป็นญาณซึ่งจะปรากฏเมื่อปัจจักขวิปัสสนาแก่กล้าแล้ว โดยเกิดตามสมควรแก่การสดับและปัญญาบารมีที่สั่งสมไว้ในแต่ละบุคคล ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคและวิสุทธิมรรคจึงกล่าวถึงสัมมสนญาณที่เป็นทั้งปัจจักขวิปัสสนาและอนุมานวิปัสสนาไว้โดยพิสดาร

อนุมานวิปัสสนานี้มิใช่การหยั่งเห็นรูปนามทีละอย่าง แต่เป็นการรับรู้รูปนามทั้งหมดในเวลาเดียวกัน จึงเรียกว่า กลาปสัมมสนะ คือ การพิจารณาโดยกลุ่ม, นยวิปัสสนา คือ การหยั่งเห็นโดยนัย, นยทัสสนะ คือ การแสดงโดยนัย และ นยมนสิการ คือ การใส่ใจโดยนัย ดังข้อความว่า

อชฺฌตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา, อชฺฌตฺตสิทฺธิยํ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปริคฺคหิตเมว โหตีติ.[๗๕๔]

การเจริญวิปัสสนาอาจมีได้ทั้งภายในหรือภายนอก ถ้าสำเร็จการกำหนดรู้ในภายในก็เป็นอันกำหนดรู้รูปนามทั้งหมดโดยลักษณะ[ที่เป็นสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะ] โดยสิ้นเชิง

---

[๗๕๓] ที.ม.อ. ๒/๒๘๙/๒๔๒

[๗๕๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๖๗๘/๔๐๖

ตตฺถ เอกสงฺขารสฺสปิ อนิจฺจตาย ทิฏฺฐาย สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ อวเสเสสุ นยโต มนสิกาโร โหติ.[๗๕๕]

ในข้อนั้น เมื่อรู้เห็นความไม่เที่ยงแม้ของสังขารอย่างหนึ่ง การใส่ใจโดยนัย[ที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง]ย่อมมีในสังขารที่เหลือว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สพฺเพ สงฺขาราติอาทิวจนํ นยโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ, น เอกกฺขเณ อารมฺมณโต.[๗๕๖]

พระดำรัสว่า สพฺเพ สงฺขารา (สังขารทั้งปวง) เป็นต้นกล่าวไว้โดยระบุถึงการแสดงโดยนัย[ที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง] มิได้กล่าวไว้โดยความเป็นอารมณ์ในขณะเดียวกัน

ในบางแห่ง การรู้เห็นอารมณ์ภายนอกอาจหมายถึงการรู้เห็นอารมณ์ภายนอกโดยตรงอีกด้วย ดังตัวอย่างเช่น

๑. พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าโสณะ ได้บรรลุธรรมขณะเห็นใบไม้หลุดจากขั้ว นั่นเพราะพระองค์รู้เห็นความเกิดดับของรูปภายนอกคือใบไม้ที่หลุดจากขั้วนั้น[๗๕๗]

๒. นางปฏาจาราเห็นน้ำล้างเท้าไหลออกไป และได้รู้เห็นความเกิดดับจากน้ำล้างเท้านั้น เมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วจึงบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา[๗๕๘]

๓. อุบาสิกาชื่อว่าเถริกา เห็นเปลวไฟลุกโชติช่วงในขณะที่กำลังหุงอาหารอยู่ในเตา และได้รู้เห็นความเกิดดับของเปลวไฟนั้นจนบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี[๗๕๙]

๔. ภิกษุ ๕๐๐ รูปได้รู้เห็นความเกิดดับจากการเห็นพยับแดดแล้วเห็นหยาดน้ำฝนที่ตกในเวลาต่อมา ครั้นเมื่อได้ฟังธรรมจากพระศาสดาแล้วจึงบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์[๗๖๐]

ปัญญา ๔ อย่าง

[๔๒๘] ในหมวดสี่ กลุ่มที่ ๑ ปัญญามี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามปัญญาในอริยสัจ ๔ คือ

---

[๗๕๕] อภิ.ป.อ. ๓/๗๔๙-๗๕๓/๒๘๕

[๗๕๖] อภิ.ป.อ. ๓/๗๔๗-๗๔๘/๒๘๕

[๗๕๗] ขุ.ชา.อ. ๘/๕๒๙/๗๘

[๗๕๘] ขุ.เถรี.อ. ๒๕/๑๑๑/๑๔๒, ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑๒/๕๑๕

[๗๕๙] ขุ.เถรี.อ. ๑/๖

[๗๖๐] ขุ.ธ.อ. ๒/๑๗๐/๑๒๗

๑. ปัญญาในทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับทุกขสัจเป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังทุกขสัจนั้น[๗๖๑]]

๒. ปัญญาในเหตุเกิดของทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับสมุทยสัจเป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังสมุทยสัจนั้น[๗๖๑]]

๓. ปัญญาในความดับทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับนิโรธสัจเป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังนิโรธสัจนั้น[๗๖๑]]

๔. ปัญญาในทางปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ ได้แก่ ปัญญาเกิดขึ้นจากการรับมรรคสัจอันเป็นทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความดับทุกข์เป็นอารมณ์ [ด้วยการทำลายความหลงที่ปิดบังมรรคสัจนั้น[๗๖๑]]

> ที่จริงแล้วปัจจเวกขณญาณชื่อว่าปัญญาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัจจะที่ ๔ [คือมรรคสัจ] ส่วนญาณที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัจจะที่ ๓ [นิโรธสัจ] เป็นมรรคญาณ ญาณที่เกิดขึ้นโดยอาศัยสัจจะอื่นนอกจากนี้ [ทุกขสัจและสมุทยสัจ] เป็นวิปัสสนาญาณ โดยเนื้อความที่ปรากฏชัดเจนนี้[๗๖๑]

ในหมวดสี่ กลุ่มที่ ๒ ปัญญามี ๔ อย่าง คือ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ ที่ทำให้แตกฉานในผลเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

> อตฺเถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ธมฺเม ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา.[๗๖๒]
>
> ๑. ความรู้ในผล [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดในผลได้อย่างแจ่มแจ้ง และจำแนกแยกแยะได้[๗๖๓]] ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา
>
> ๒. ความรู้ในเหตุ [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดในเหตุได้อย่างแจ่มแจ้งและจำแนกแยกแยะได้[๗๖๓]] ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิทา

---

[๗๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๘/๘๙

[๗๖๒] อภิ.วิ. ๓๕/๗๑๘/๓๕๙

[๗๖๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๘/๙๐

๓. ความรู้ในการพูดภาษาคงที่นั้น [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดในการใช้ภาษาคงที่ได้เป็นอย่างดี ชัดเจน และจำแนกแยกแยะได้[๗๖๔]]ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา

๔. ความรู้ในญาณทั้งหลาย [ซึ่งสามารถกระทำการกำหนดญาณทั้งหลายได้เป็นอย่างดี ชัดเจน และจำแนกแยกแยะได้[๗๖๔]] ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

อรรถปฏิสัมภิทา

ในพระดำรัสข้างต้นโดยสังเขป คำว่า อัตถะ เป็นชื่อของผลอันเกิดจากเหตุ กล่าวคือ ผลของเหตุเรียกว่า อัตถะ เพราะถูกรู้คือได้รับจากการคล้อยตามเหตุ ว่าโดยประเภทแล้ว พึงทราบว่าอัตถะจำแนกเป็นธรรม ๕ อย่างดังนี้

๑. ผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดจากเหตุ [คือ ทุกขสัจและนิโรธสัจที่พบในสัจจวาระว่า ทุกฺเข ญาณํ (ความรู้ทุกข์), **ในเหตุวาระว่า** เหตุมฺหิ ญาณํ **(ความรู้เหตุ), ในธัมมวาระว่า** เย ธมฺมา ชาตา (ความรู้ธรรมที่เกิดเป็นผลแล้ว) **และในปัจจยาการวาระว่า** ชรามรเณ ญาณํ (ความรู้ในชราและมรณะ)[๗๖๔]]

๒. นิพพาน [ในสัจจวาระและปัจจยาการวาระ[๗๖๔]]

๓. เนื้อความของพระบาลีที่ตรัสแสดง [ในปริยัตติวาระ[๗๖๔]]

๔. วิบาก [ในปทภาชนีย์[๗๖๔]]

๕. กิริยา [ในปทภาชนีย์[๗๖๔]]

อรรถปฏิสัมภิทา คือ ความรู้อันแตกฉานของบุคคลผู้พิจารณาในผลดังกล่าวนั้น

คำว่า อตฺถ ใน อตฺถปฏิสมฺภิทา มีความหมายว่า ผล และผลทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกออกเป็นผล ๓ อย่างโดยย่อ[๗๖๔] ดังนี้

๑. ผลที่ถูกทำให้เกิดขึ้น (นิพพัตเตตัพพผล) คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก และกิริยา

---

[๗๖๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๘/๙๐

๒. ผลที่พึงบรรลุ (ปัตตัพพผล) คือ นิพพาน

๓. ผลที่พึงแนะนำ (ญาเปตัพพผล) คือ เนื้อความของพระบาลี เพราะเป็นข้อความที่พระพุทธเจ้าพึงแนะนำให้ผู้อื่นรู้ตาม

คำว่า เหตุผลํ หิ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อริยติ อธิคมิยติ สมฺปาปุณิยติ, ตสฺมา อตฺโถติ วุจฺจติ (กล่าวคือ ผลของเหตุเรียกว่า อัตถะ เพราะถูกรู้คือได้รับโดยคล้อยตามเหตุ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺถ ศัพท์ว่า

- เหตุอนุสาเรน อริยติ อธิคมิยติ สมฺปาปุณิยตีติ อตฺโถ = ผลที่ถูกรู้คือได้รับจากการคล้อยตามเหตุ ชื่อว่า อัตถะ (อร ธาตุ <คติมฺหิ = ไป> + ถ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ธรรมปฏิสัมภิทา

คำว่า ธัมมะ นี้โดยสังเขปเป็นชื่อของเหตุ กล่าวคือ เหตุเรียกว่า ธัมมะ เพราะสร้างผลนั้นๆ คือ ทำให้เกิดขึ้น หรืออำนวยให้ถึงผล ว่าโดยประเภทแล้ว พึงทราบว่าธัมมะจำแนกเป็นธรรม ๕ อย่างดังนี้

๑. เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่ก่อให้เกิดผล [คือ สมุทยสัจและมรรคสัจที่พบในสัจจวาระ, เหตุวาระ, ธัมมวาระ และปัจจยาการวาระ[๗๖๕]]

๒. อริยมรรค (มรรคญาณอันประเสริฐที่มีองค์ ๘) [ในสัจจวาระและปัจจยาการวาระ[๗๖๕]]

๓. พระบาลีที่ตรัสแสดง [ในปริยัตติวาระ[๗๖๕]]

๔. กุศล [ในปทภาชนีย์[๗๖๕]]

๕. อกุศล [ในปทภาชนีย์[๗๖๕]]

ธรรมปฏิสัมภิทา คือ ความรู้อันแตกฉานของบุคคลผู้พิจารณาในเหตุดังกล่าวนั้น

คำว่า ธมฺม ใน ธมฺมปฏิสมฺภิทา มีความหมายว่า เหตุ และเหตุทั้ง ๕ อย่างนี้จำแนกออกเป็นเหตุ ๓ อย่างโดยย่อ[๗๖๕] ดังนี้

[๗๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๘/๙๐

๑. เหตุทำให้เกิดผล (นิพพัตตกเหตุ) คือ เหตุทั้งหมดที่ก่อให้เกิดผล กุศล และอกุศล

๒. เหตุให้บรรลุ (สัมปาปกเหตุ) คือ อริยมรรค เพราะทำให้บรรลุพระนิพพาน

๓. เหตุให้รู้ (ญาปกเหตุ) คือ พระบาลี เพราะทำให้รู้ความหมาย

คำว่า ปจฺจโย หิ ยสฺมา ตํ ตํ ทหติ ปวตฺเตติ วา สมฺปาปุณิตุํ วา เทติ, ตสฺมา ธมฺโมติ วุจฺจติ (กล่าวคือ เหตุเรียกว่า ธัมมะ เพราะสร้างผลนั้นๆ คือ ทำให้เกิดขึ้น หรืออำนวยให้ถึงผล) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ธมฺม ศัพท์ว่า

- ตํ ตํ ทหตีติ ธมฺโม = สภาวะสร้างผลนั้น ชื่อว่า ธัมมะ (ธร ธาตุ <ธารเณ = ทรงไว้> + รมฺม ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

ตามวิธีสังวัณณนา (วิธีอธิบายศัพท์และเนื้อความ) แสดงความหมายของ ธา ธาตุใน ธมฺม ศัพท์ว่า ทหติ (สร้าง) มิได้มีความหมายว่า ธาเรติ (ทรงไว้) เหมือนในฐานะอื่น ส่วนคำว่า ปวตฺเตติ วา สมฺปาปุณิตุํ วา เทติ (คือ ทำให้เกิดขึ้น หรืออำนวยให้ถึงผล) แสดงคำอธิบายของ ทหติ (สร้าง) ว่าเป็นการทำให้เกิดผลที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือทำให้บรรลุถึงผลที่เกิดขึ้นแล้ว

เนื้อความที่กล่าวมานี้มีแสดงไว้โดยละเอียดในพระอภิธรรม (คัมภีร์วิภังค์) ตามนัยเป็นต้นว่า

ทุกฺเข ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ทุกฺขสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. เย ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา. อิเมสุ ธมฺเมสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ยมฺหา ธมฺมา เต ธมฺมา ชาตา ภูตา สญฺชาตา นิพฺพตฺตา อภินิพฺพตฺตา ปาตุภูตา, เตสุ ธมฺเมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. ชรามรเณ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. ชรามรณสมุทเย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา ฯเปฯ สงฺขารนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา. สงฺขารนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ ฯเปฯ เวทลฺลํ. อยํ วุจฺจติ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. โส ตสฺส ตสฺเสว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาติ อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถ, อยํ อิมสฺส ภาสิตสฺส อตฺโถติ. อยํ วุจฺจติ อตฺถปฏิสมฺภิทา. กตเม ธมฺมา กุสลา ? ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ

กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ฯเปฯ อิเม ธมฺมา กุสลา. อิเมสุ ธมฺเมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา. เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา.[๗๖๖]

ความรู้ทุกข์เป็นอรรถปฏิสัมภิทา ความรู้ทุกขสมุทัยเป็นธรรมปฏิสัมภิทา

ความรู้เหตุเป็นธรรมปฏิสัมภิทา ความรู้ผลของเหตุเป็นอรรถปฏิสัมภิทา

ความรู้ธรรมที่เป็นผลอันเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดดีแล้ว เกิดใหม่แล้ว บังเกิดแล้ว ปรากฏแล้ว เป็นอรรถปฏิสัมภิทา ความรู้ธรรมที่เป็นเหตุอันทำให้ผลเหล่านั้นเกิดแล้ว เป็นแล้ว เกิดดีแล้ว เกิดใหม่แล้ว บังเกิดแล้ว ปรากฏแล้ว เป็นธรรมปฏิสัมภิทา

ความรู้ในชราและมรณะเป็นอรรถปฏิสัมภิทา ความรู้เหตุเกิดของชราและมรณะ เป็นธรรมปฏิสัมภิทา ...

ความรู้การดับสังขารเป็นอรรถปฏิสัมภิทา ความรู้ทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความดับสังขาร เป็นธรรมปฏิสัมภิทา

เมื่อภิกษุในธรรมวินัยนี้มีความรู้ในธรรมอันเป็นสุตตะ เคยยะ ... เวทัลละ ความรู้เช่นนี้เรียกว่าธรรมปฏิสัมภิทา เมื่อภิกษุนั้นรู้เนื้อความแห่งธรรมที่ตรัสไว้นั้นๆ ว่า เนื้อความของพระบาลีเป็นอย่างนี้ๆ ความรู้เช่นนี้เรียกว่า อรรถปฏิสัมภิทา

กุศลธรรมคืออะไร ? คือ สมัยใดจิตที่เป็นกามาวจรกุศลเกิดขึ้น ... ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธรรมปฏิสัมภิทา และความรู้วิบากของกุศลธรรมเหล่านี้เป็นอรรถปฏิสัมภิทา

นิรุตติปฏิสัมภิทา

คำว่า ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ (ความรู้ในการพูดภาษาคงที่นั้น) หมายความว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา คือ ปัญญาแตกฉานในภาษามคธที่เป็นภาษาดั้งเดิมของเหล่าสัตว์ทั้งหมด ซึ่งเรียกว่า ธัมมนิรุตติ (ภาษาคงที่) เพราะเป็นภาษาที่แน่นอนอย่างนี้ว่า “คำนี้ถูก คำนี้ผิด”

---

[๗๖๖] อภิ.วิ. ๓๕/๗๑๙-๓๐/๓๕๙-๖๔

เมื่อได้ยินเสียงในเวลามีการพูดจากล่าวถ้อยคำที่[แสดงเนื้อความ]ถูกต้องไม่ผิดพลาด เรียกว่า สภาวนิรุตติ (ภาษาคงที่) โดยเกี่ยวกับผลและเหตุดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ผู้ที่บรรลุนิรุตติปฏิสัม-ภิทาญาณเมื่อได้ยินคำว่า ผสฺโส เวทนา **เป็นต้น ก็รู้ได้ว่าคำนี้ถูก แต่พอได้ยินคำว่า ผสฺสา เวทโน เป็นต้น ก็รู้ได้ว่าคำนี้ผิด**

คำวา นิรุตฺติ มาจากศัพท์ว่า นิ (นำออก) + อุตฺติ (กล่าว) แปลตามศัพท์ว่า “ภาษาที่ถูกนำออกกล่าว” หมายถึง มูลภาษาที่ชาวมคธใช้สื่อสารพูดจากันในสมัยพุทธกาล และเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

คำว่า สภาวนิรุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาวภูตา นิรุตฺติ สภาวนิรุตฺติ = ศัพท์ที่คงสภาพเดิม, ศัพท์ที่ไม่แปรเปลี่ยน ชื่อว่า สภาวนิรุตติ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ธมฺมนิรุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ธมฺมภูตา นิรุตฺติ ธมฺมนิรุตฺติ = ศัพท์ที่คงสภาพเดิม, ศัพท์ที่ไม่แปรเปลี่ยน ชื่อว่า ธัมมนิรุตติ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๗๖๗] มีคำอธิบายอรรถของ ธมฺม ศัพท์ใน ธมฺมนิรุตฺติ ดังนี้

> ธมฺม **ศัพท์ในคำว่า** ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป **แปลว่า “สภาพเดิม” ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** สภาวนิรุตฺติ **หมายความว่า ภาษาที่ไม่แปรเปลี่ยน**

คำว่า สภาวนิรุตฺติ และ ธมฺมนิรุตฺติ เป็นคำไวพจน์กัน โดย ธมฺม ศัพท์ในคำว่า ธมฺม-นิรุตฺตาภิลาเป มีความหมายเหมือน สภาว ศัพท์ใน สภาวนิรุตฺติ ดังนั้น คัมภีร์ฎีกาจึงอธิบายศัพท์ทั้งสองในความหมายเดียวกัน

ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

คำว่า ญาเณสุ ญาณํ (ความรู้ในญาณทั้งหลาย) หมายความว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

---
[๗๖๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๘/๙๑

คือ ความรู้ที่มีปัญญาเป็นอารมณ์โดยผู้พิจารณารับเอาปัญญาในผล เหตุ และศัพท์ทุกอย่างเป็นอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ปฏิภาณปฏิสัมภิทา คือ ความรู้อย่างกว้างขวางโดยเนื่องด้วยอารมณ์ของตนและหน้าที่เป็นต้นในญาณดังกล่าวนั้น

ปฏิภาณปฏิสัมภิทาเป็นปัญญาอันแตกฉานในญาณ คือ ผล เหตุ และนิรุตติ รวมถึงความเข้าใจอารมณ์ หน้าที่ ลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเป็นต้น เช่น ญาณประเภทนี้รับอารมณ์อย่างนี้แล้วเกิดขึ้นทำหน้าที่เช่นนี้ ญาณประเภทนี้มีลักษณะ รสะ ปัจจุปัฏฐาน และปทัฏฐานเช่นนี้

> คำว่า สพฺพตฺถ ญาณํ **แปลว่า "ความรู้ในญาณทุกอย่าง" หมายความว่า ความรู้ทั้งปวง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า** ญาณารมฺมณํ ญาณํ (ความรู้ที่มีปัญญาเป็นอารมณ์) **อีกอย่างหนึ่ง คำว่า** สพฺพตฺถ **แปลว่า ในผลเป็นต้นทุกอย่าง**
>
> อาทิ **ศัพท์ในคำว่า** สโคจรกิจฺจาทิวเสน (โดยเนื่องด้วยอารมณ์ของตนและหน้าที่เป็นต้น) **หมายถึง ลักษณะ ปัจจุปัฏฐาน ปทัฏฐาน และภูมิ เป็นต้น**[๗๖๘]

สรุปความว่า ปฏิสัมภิทาญาณ คือ ปัญญาอันแตกฉานในผลเป็นต้น มี ๔ ประการ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในผล คือ ผลทั้งหมดที่เกิดจากเหตุ วิบาก กิริยา นิพพาน และอรรถแห่งพระบาลี

๒. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในเหตุ คือ เหตุทั้งหมดที่เกิดจากผล กุศล อกุศล อริยมรรค และพระบาลี

๓. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในนิรุตติ คือ ภาษาบาลี

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาอันแตกฉานในญาณทั้งสามข้างต้น

ระดับของปฏิสัมภิทา

[๔๒๙] ปฏิสัมภิทา ๔ เหล่านั้นมีความแตกฉานเป็น ๒ ระดับ คือ

---

[๗๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๒๔๘/๙๒

๑. ระดับเสขะ คือ ปฏิสัมภิทาของพระเสขะ เช่น พระอานนท์ จิตตคฤหบดี ธัมมิกอุบาสก อุบาลีคหบดี และขุชชุตตราอุบาสิกา ที่มีความแตกฉานในระดับเสขะ

๒. ระดับอเสขะ คือ ปฏิสัมภิทาของพระอัครสาวกและพระมหาสาวกที่มีความแตกฉานในระดับอเสขะ

คำว่า เสข, อเสข มีศัพท์เดิมมาจาก เสกฺข, อเสกฺข ลบ ก อักษรที่เป็นพยัญชนะสังโยคด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (กัณฑ์ที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จ) ดังคำว่า

ทุโข = ทุกฺโข (ทุกข์)

- ปุตฺตานญฺหิ วโธ ทุโข (เพราะการเบียดเบียนบุตรนำทุกข์มาให้)
- มาติโฆ ลภเต ทุขํ (ผู้ทำร้ายมารดาย่อมได้รับทุกข์)
- อปฺปสฺสาทา กามา ทุขา (กามคุณมีความเพลิดเพลินน้อย เป็นทุกข์)
- นตฺถิ กามปรํ ทุขํ (ทุกข์ที่ยิ่งไปกว่าความใคร่ไม่มี)

อเปขา = อเปกฺขา (การมองหา)

- อุปสมฺปทาเปโข = อุปสมฺปทาเปกฺโข (ผู้มองหาการอุปสมบท)

แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็กล่าวว่า

> เสกฺโข, อเสกฺโข. กการโลเป "เสโข อเสโขติ รูปานิ ภวนฺติ."[๗๖๙]
>
> เสกฺโข (พระเสกขะ), อเสกฺโข (พระอเสกขะ) เมื่อลบ ก อักษรก็มีรูปว่า เสโข (พระเสขะ), อเสโข (พระอเสขะ)

ปฏิสัมภิทาแก่กล้าด้วยเหตุ ๕ ประการ

อนึ่ง ปฏิสัมภิทาที่มีความแตกฉานในทั้ง ๒ ระดับนี้ย่อมทำให้แก่กล้าด้วยเหตุ ๕ ประการดังนี้

---

[๗๖๙] นีติ.ธาตุ. ๓๒

๑. อธิคมะ การบรรลุธรรม คือ การบรรลุอรหัตตผล [เพราะความแตกฉานในระดับเสกขะมีขอบเขตแคบ ส่วนความแตกฉานในระดับอเสกขะมีขอบเขตกว้างขวาง[๗๗๐]]

๒. ปริยัติ การเล่าเรียน คือ การศึกษาพระพุทธวจนะ

๓. สวนะ การฟัง คือ การสนใจฟังธรรมโดยเคารพ

๔. ปริปุจฉา ความต้องการรู้รายละเอียด คือ การกล่าวถึงข้อวินิจฉัยของคัณฐิบท (บทที่มีเนื้อความเข้าใจยาก) และอรรถบท (บทที่มีใจความเข้าใจยาก) ในพระบาลีและอรรถ-กถาเป็นต้น [ข้อความว่า เป็นต้น หมายถึง อาจริยวาท (คำสอนของอาจารย์) และอัตตโนมติ (ความเห็นส่วนบุคคล)[๗๗๑]]

๕. ปุพพโยคะ ความเพียรในภพก่อน คือ การเจริญวิปัสสนาจนถึงสังขารุเปกขา-ญาณที่อยู่ใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณด้วยคตปัจจาคตวัตร (ข้อปฏิบัติในเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต) ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน

คัมภีร์อภิธัมมาวตารมีการประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

ปริยตฺติปริปุจฺฉาหิ สวนาธิคเมหิ จ
ปุพฺพโยเคน คจฺฉนฺติ ปเภทํ ปฏิสมฺภิทา.[๗๗๒]

ปฏิสัมภิทาญาณย่อมถึงความแตกฉานด้วยการเรียนพระพุทธพจน์ ความต้องการรู้รายละเอียด การฟังธรรม การบรรลุธรรม และความเพียรในภพก่อน

สังขารุเปกขาญาณ คือ ปัญญาในการวางใจเป็นกลางในสังขารคือรูปนาม โดยไม่ยินดียินร้ายต่อรูปนามที่ปรากฏทางทวาร ๖ สังขารุเปกขาญาณนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๙ ในวิปัสสนา-ญาณ ๑๐ แต่ว่าสังขารุเปกขาญาณที่กล่าวถึงในเรื่องนี้หมายถึงวิปัสสนาญาณที่ ๗ คือ มุญจิตุ-กัมยตาญาณ (ปัญญาต้องการพ้นไปจากสังขาร) วิปัสสนาญาณที่ ๘ คือ ปฏิสังขาญาณ (ปัญญา

---

[๗๗๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๙/๙๓
[๗๗๑] ขุ.ป.อ.คณฺจิปท ๓๐
[๗๗๒] อภิ.วตาร ๑๑๙๑

ทบทวนสังขาร) และวิปัสสนาญาณที่ ๙ คือ สังขารุเปกขาญาณ ดังคำอธิบายในคัณฐิบทของอรรถ-กถาปฏิสัมภิทามรรคว่า

อนุโลมโคตฺรภุสมีปนฺติ อนุโลมโคตฺรภูนํ สมีเป อาสนฺเน ปวตฺติตํ สงฺขารุเปกฺขํ. ตญฺจ น สพฺพนฺติมชวนวารปริยาปนฺนํ ตปฺปตฺตสฺส อนิวตฺตนโต. ตสฺมา เตน มนฺทติกฺข-ติกฺขตรวเสน ปวตฺตํ มุญฺจิตุกมฺยตาทิญาณตฺตยํ วุตฺตํ โหติ. มนฺทปญฺโญ หิ เตสุ ปจมํ ปตฺวา นิวตฺตติ, ติกฺขปญฺโญ ทุติยํ, ติกฺขตรปญฺโญ ตติยํ ปตฺวาติ.[๗๗๓]

คำว่า อนุโลมโคตฺรภุสมีปํ (ที่อยู่ใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ) หมายถึง สังขารุเปกขาญาณที่ดำเนินไปใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ และญาณดังกล่าวก็มิใช่เป็นไปในชวนวาระสุดท้ายของชวนวาระทั้งหมด เพราะญาณที่ถึงชวนวาระสุดท้ายนั้นย่อมไม่หยุดยั้ง [คือ ต้องมุ่งตรงสู่อนุโลมญาณเป็นต้น] ญาณดังกล่าวจึงหมายถึงมุญจิตุ-กัมยตาญาณเป็นต้น ๓ ประการที่เป็นไปโดยความเป็นญาณอ่อน ปานกลาง และแก่กล้า กล่าวคือ ผู้มีปัญญาน้อยบรรลุญาณแรกแล้วย่อมหยุดยั้ง ผู้มีปัญญาแก่กล้าบรรลุญาณที่ ๒ แล้วย่อมหยุดยั้ง ส่วนผู้มีปัญญาแก่กล้ามากบรรลุญาณที่ ๓ แล้วย่อมหยุดยั้ง

โดยทั่วไปคำว่า ปริปุจฺฉา แปลว่า “การไต่ถาม” โดยมาจาก ปริ บทหน้า + ปุจฺฉ ธาตุ (ปุจฺฉเน = ถาม) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แต่ในที่นี้ควรแปลว่า “ความต้องการรู้รายละเอียด” ดังวิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายว่า

ปริโต สพฺพโส ญาตุํ อิจฺฉา ปริปุจฺฉาติ อาห “ปาฬิอฏฺจกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปท-วินิจฺฉยกถาติ, ปทตฺถโต, อธิปฺปายโต จ ทุวิญฺเญยฺยฏฺฐานํ วิตฺถารโต สนฺนิฏฺฐานกถาติ อตฺโถ.[๗๗๔]

ความต้องการรู้รอบด้าน ชื่อว่า ปริปุจฉา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปาฬิอฏฺจกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉยกถา (ปริปุจฉา คือ การกล่าวถึงข้อวินิจฉัยของคัณฐิบทและอรรถบทในพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้น) ความหมายคือ การกล่าวตัดสินเนื้อความของบทและใจความโดยพิสดารในฐานะที่เข้าใจยาก)

---

[๗๗๓] ขุ.ป.อ.คณฺฐิปท ๓๐

[๗๗๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๒๙/๙๓

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปริปุจฺฉา มาจาก ปริ ศัพท์ (รอบด้าน) + **ญา**ตุ (เพื่อรู้) + อิจฺฉา (ความปรารถนา) ลบ **ญา**ตุ เพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริโต ญาตุํ อิจฺฉา ปริปุจฺฉา = ความต้องการเพื่อรู้รอบด้าน ชื่อว่า ปริปุจฉา (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส)

คตปัจจาคติกวัตร (ข้อปฏิบัติในเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต) คือ ข้อปฏิบัติที่ภิกษุต้องเจริญสติอยู่เสมอตลอดทั้งเวลาไปและกลับจากบิณฑบาต หรือขณะเจริญสติอยู่ในเวลาเดิน แล้วขาดสติไป ก็ให้เดินกลับมาที่เดิม แล้วเริ่มต้นเดินใหม่ จัดเป็นข้อวัตรปฏิบัติที่เริ่มประพฤติตั้งแต่สมัยพุทธกาล ซึ่งมีบันทึกไว้ในอรรถกถาของทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค (เล่ม ๑ ข้อ ๒๑๔ หน้า ๑๗๐-๗๒) มีข้อความโดยย่อ ดังต่อไปนี้

กุลบุตรกลุ่มหนึ่งอุปสมบทในพระศาสนาแล้วอยู่ร่วมกัน ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ดำริว่าพวกเราออกบวชด้วยศรัทธา เพื่อความพ้นทุกข์ในสังสารวัฏ ไม่ใช่บวชหนีหนี้ บวชหนีภัย หรือบวชเลี้ยงชีพ จึงควรข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในขณะเดิน ยืน นั่ง นอน ด้วยอิริยาบถเดิน ยืน นั่ง นอน โดยไม่เปลี่ยนอิริยาบถ

ภิกษุที่เดินบิณฑบาตอยู่นั้น ถ้าหากเกิดกิเลสขึ้นก็ต้องกำหนดรู้กิเลสแล้วข่มไว้ ถ้าข่มอย่างนั้นไม่ได้ก็จะหยุดยืน เมื่อภิกษุรูปหนึ่งยืน ภิกษุที่ติดตามมาข้างหลังก็ต้องหยุดยืน ภิกษุนั้นตำหนิตนว่าภิกษุรูปอื่นรู้ว่าเราเกิดกิเลสขึ้นในใจ ช่างน่าอับอายนัก จึงเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล เมื่อในขณะยืนถ้ายังข่มกิเลสไม่ได้ ภิกษุนั้นก็ต้องนั่งลง ส่งผลให้ภิกษุรูปอื่นนั่งลงตามไปด้วย ภิกษุดังกล่าวแม้ไม่อาจจะบรรลุอริยภูมิด้วยการกำหนดอย่างนี้ ก็สามารถข่มกิเลสได้ชั่วขณะด้วยการเจริญกรรมฐาน ภิกษุนั้นจะไม่ยกเท้าโดยมิได้เจริญสติ หากเผลอยกขึ้นก็จะเหยียบเท้าลงแล้วยกขึ้นใหม่

คัมภีร์อรรถกถาข้างต้นได้ยกตัวอย่างพระมหาผุสสเทวเถระผู้พำนักอยู่ในวัดอาฬินทกะ ท่านเจริญวัตรเป็นเวลาถึง ๑๙ ปี ในการเดินกำหนดสติขณะออกบิณฑบาตและกลับมาวัด ขณะใดที่ท่านขาดสติไปก็จะย้อนกลับมาที่เดิม แล้วเดินกำหนดต่อไปใหม่ พวกชาวนาที่เห็นท่านเดินไปและถอยกลับมาเช่นนี้ก็กล่าวกันว่า พระเถระหลงทางหรือลืมของไว้ แต่ท่านไม่ได้ใส่ใจ พยายามปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่อง และได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในปีที่ ๒๐

มีพระเถระอีกรูปหนึ่งผู้มีความเพียรในการปฏิบัติ คือ พระมหานาคเถระผู้พำนักอยู่ในวัดกาลวัลลิมณฑป ท่านอธิษฐานเพียงอิริยาบถยืนและเดินเท่านั้นตลอด ๗ ปี เพื่อบูชาทุกรกิริยาของพระพุทธองค์ จากนั้นยังเพียรปฏิบัติวัตรข้อนี้ต่อไปอีก ๑๖ ปี จึงได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ท่านมีข้อวัตรพิเศษคือการอมน้ำก่อนออกบิณฑบาต เพื่อหลีกเลี่ยงการให้พรโยมที่ใส่บาตรหรือไหว้ ทั้งนี้เพื่อรักษาสมาธิไว้ให้ต่อเนื่อง แต่หากมีผู้ถามปัญหาก็จะกลืนน้ำแล้วตอบปัญหานั้น หากไม่มีผู้ถามปัญหาก็จะบ้วนน้ำก่อนออกจากหมู่บ้านเพื่อกลับวัด

แม้ภิกษุ ๕๐ รูปที่จำพรรษาในวัดท่าน้ำกลัมพะก็ประพฤติวัตรข้อนี้เช่นเดียวกัน ท่านเหล่านั้นตั้งกติกาว่าจะไม่พูดคุยกัน (การตั้งกติกาอย่างนี้คงหมายถึงการพูดคุยด้วยเรื่องไม่สำคัญ เพราะการตั้งกติกาห้ามพูดคุยกันย่อมต้องอาบัติตามพระวินัย) และใช้วิธีอมน้ำไว้ขณะบิณฑบาตไปตามบ้าน กลืนน้ำเมื่อต้องตอบปัญหา และบ้วนน้ำก่อนออกจากหมู่บ้านหากไม่มีผู้ถามปัญหา ชาวบ้านสังเกตได้ว่ามีพระกี่รูปโดยนับจากรอยบ้วนน้ำใกล้ประตูหมู่บ้าน ท่านเหล่านั้นสามารถบรรลุอรหัตตผลภายในสามเดือนที่ปฏิบัติธรรมร่วมกัน

ภิกษุผู้ประพฤติวัตรดังกล่าวย่อมยกเท้าด้วยจิตที่ตั้งอยู่ในกรรมฐานอันเหมือนกับพระมหานาคเถระ ผู้พำนักอยู่ในวัดกาลวัลลิมณฑป และหมู่ภิกษุผู้จำพรรษาในวัดท่าน้ำกลัมพะ ท่านเหล่านั้นตั้งกติกาอมน้ำก่อนเข้าหมู่บ้าน หรือไม่พูดคุยกันด้วยเรื่องไม่สำคัญ พึงกำหนดหนทางบิณฑบาตที่ไม่มีอันตราย แล้วเดินเข้าหมู่บ้านด้วยอินทรีย์สงบไม่รีบร้อน เหมือนเกวียนบรรทุกน้ำที่เคลื่อนไปในที่ราบเรียบอย่างสงบ

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า

ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ เทสภาสา จ อาคโม
ปริปุจฺฉา อธิคโม ครุสนฺนิสฺสโย ตถา
มิตฺตสมฺปตฺติ เจวาติ ปฏิสมฺภิทปจฺจยา.

เหตุบรรลุปฏิสัมภิทาญาณมี ๘ ประการ คือ ความเพียรในภพก่อน การเรียนรู้มาก ความเข้าใจภาษาท้องถิ่น การทรงจำพระพุทธพจน์ การไต่ถาม การบรรลุคุณธรรมวิเศษ การอาศัยครู และการคบหากัลยาณมิตร

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงเหตุที่ทำให้ปฏิสัมภิทาญาณแก่กล้า ๕ ประการตามสมานวาทะ (ความเห็นที่เป็นสมานฉันท์) และได้กล่าวถึงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นว่าเหตุดังกล่าวมี ๘ ประการ

ศัพท์เหล่านี้ คือ เกจิ (บางคน), อปเร (อาจารย์ท่านอื่น), อญฺเญ (อาจารย์เหล่าอื่น) และ เอเก (อาจารย์บางท่าน) นิยมใช้เพื่อแสดงวาทะที่แตกต่างกันในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ส่วนใหญ่มี ๓ ลักษณะดังนี้ คือ

๑. นิคคหะ คัดค้าน คือ แสดงความไม่เห็นด้วย มักประกอบใช้คำว่า เกจิ

๒. ปัคคหะ ยกย่อง คือ แสดงความเห็นด้วย มักประกอบใช้คำว่า เอเก

๓. วาททัสสนมัตตะ แสดงเพียงความเห็นที่แตกต่างจากความเห็นของผู้แต่ง มักประกอบใช้คำว่า อปเร หรือ อญฺเญ

การประกอบใช้ อปเร (อาจารย์ท่านอื่น), อญฺเญ (อาจารย์เหล่าอื่น) อาจไม่แน่นอนเสมอไปว่ากล่าวเพื่อแสดงเพียงความเห็นเท่านั้น ในบางแห่งอาจแสดงความไม่เห็นด้วยก็ได้ ซึ่งคันถรจนาจารย์จะกล่าวระบุไว้โดยตรงในคัมภีร์ว่าท่านเห็นด้วยหรือคัดค้าน นอกจากนั้น โดยทั่วไปท่านมักประกอบใช้คำว่า เกจิ (บางคน) เพื่อแสดงความขัดแย้งกับความเห็นที่นำมาแสดง แต่ในบางแห่งอาจต้องการเพียงแสดงความเห็นเท่านั้น ไม่ต้องการจะคัดค้านความเห็นดังกล่าว ดังข้อความว่า

ยถา หิจาทิกา อตฺถํ วากฺยรูปํว โชตเร
เอวํ เกจาทิกา สทฺทา วาทรูปํว โชตเร.

นิคฺคหํ ปคฺคหญฺจาปิ วาททสฺสนมตฺตกํ
วาททสฺสนเมเวตฺถ วิญฺญาตพฺพํ ปโยคโต.[๗๗๕]

นิบาตมี หิ และ จ ศัพท์เป็นต้นแสดงเนื้อความตามสมควรแก่พากย์ ฉันใด เกจิ ศัพท์เป็นต้นก็แสดงเนื้อความตามสมควรแก่ความเห็นอันเป็นการคัดค้าน ยกย่อง และเพียงแสดงความเห็น ฉันนั้น พึงทราบการแสดงเพียงความเห็นในเรื่องนี้ตามอุทาหรณ์

---

[๗๗๕] สัททฺ.นิสสัย ปทมาลา ๒/๔๙๔

บางแห่งแปล เอก ศัพท์ว่า “อาจารย์พวกหนึ่ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “อาจารย์บางท่าน” เพราะ เอก ศัพท์มีความหมายเหมือนคำว่า เอกจฺจ (บางท่าน) ดังข้อความว่า

ปุลฺลิงฺควิสเย หิ เอเกติ วุตฺเต สพฺพตฺถ เอกจฺเจติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๗๗๖]

ที่จริงแล้วเมื่อกล่าวว่า เอเก ในฐานะแห่งปุงลิงค์ พึงทราบเนื้อความว่า “อาจารย์บางท่าน” ในที่ทั้งปวง

ตามความหมายของ เอก ศัพท์ ๑๑ ประการ เอก ศัพท์ในเรื่องนี้มีอรรถว่า อญฺญ (อื่น) ดังอรรถของ เอก ศัพท์ที่ในปทรูปสิทธิภาสาฎีกาสรุปความเป็นคาถาว่า

เอโก ตีสุ สงฺขฺยาตุลฺยา- ตุลฺยาสหายมิสฺสเน
เสฏฺฐจญฺญสจฺจมุขฺเยสุ อปฺปมฺหิ เกวเลปิ จ.[๗๗๗]

เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ทั้งสาม ในความหมายว่า การนับ, เสมอ, ไม่มีผู้เสมอ, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ

ในเหตุเหล่านั้น ความเพียรในภพก่อนมีนัยตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

วิปัสสนาจารย์บางท่านกล่าวว่า การบรรลุธรรมไม่จำเป็นต้องอาศัยบารมีที่บำเพ็ญมาแต่ชาติปางก่อน เพียงผู้ปฏิบัติตั้งใจเจริญสติปัฏฐาน ๔ ก็อาจบรรลุธรรมได้ ความเห็นนี้ขัดแย้งกับข้อความในวิสุทธิมรรคที่กล่าวมาแล้ว และข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรคว่า

ปุพฺพโยโค อธิคมสฺส พลวปจฺจโย.[๗๗๘]

ความเพียรในภพก่อนเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่การบรรลุธรรม

คัมภีร์คัณฐิบทของอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคได้แสดงเหตุในเรื่องนี้ว่า

---

[๗๗๖] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๙๓
[๗๗๗] รูป.ภาสาฏีกา ๒/๒๒๖
[๗๗๘] ขุ.ป.อ. ๑/๘

ปุพฺพโยควิรหิตานํ ปริยตฺตาทีหิ เอว อธิคมาภาวา "ปุพฺพโยโค ฯเปฯ พลวปจฺจโยติ วุตฺตํ.[๗๗๙]

ท่านกล่าวว่า ปุพฺพโยโค ... พลวปจฺจโย (ความเพียรในภพก่อนเป็นปัจจัยที่มีกำลังแก่การบรรลุธรรม) เพราะผู้ปราศจากความเพียรในภพก่อนไม่อาจบรรลุธรรมได้ด้วยการศึกษาปริยัติเป็นต้นเท่านั้น

การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าเป็นต้นแตกต่างกัน[๗๘๐] กล่าวคือ

ก. พระปัญญาธิกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๔ อสงไขยแสนกัป

ข. พระสัทธาธิกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๘ อสงไขยแสนกัป

ค. พระวิริยาธิกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๑๖ อสงไขยแสนกัป

ฆ. พระปัจเจกพุทธเจ้า บำเพ็ญบารมี ๒ อสงไขยแสนกัป

ง. อัครสาวก ๒ รูป บำเพ็ญบารมี ๑ อสงไขยแสนกัป

จ. มหาสาวก ๘๐ รูป บำเพ็ญบารมีแสนกัป

ส่วนผู้ที่มีบารมีพอจะบรรลุธรรมได้นั้นต้องเป็นผู้ที่ได้บรรลุถึงสังขารุเปกขาญาณในสมัยพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนหรือพระองค์นี้ จึงถือว่ามีบารมีเพียงพอในการบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้โดยไม่ต้องสร้างบารมีหลายกัปหรือหลายอสงไขย เพราะเป็นเพียงสาวกธรรมดา (ปกติสาวก) ไม่ใช่อัครสาวกหรือมหาสาวกเหล่านั้น

การเรียนรู้มาก คือ ความฉลาดในคัมภีร์และศิลปศาสตร์นั้นๆ [ที่ไม่มีโทษและนำประโยชน์สุขมาแก่เหล่าสัตว์[๗๘๑]]

ความเข้าใจภาษาท้องถิ่น คือ ความฉลาดในภาษา ๑๐๑ ประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่งความฉลาดในภาษามคธ

---

๗๗๙ ขุ.ป.อ.คณฺฐิปท ๓๐

๗๘๐ วิ.มหา.อ. ๑/๑๒/๑๖๐, สมนฺตภทฺทิกา ๑๐

๗๘๑ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๙/๙๓

ในสมัยพุทธกาลมีแคว้นใหญ่ ๒ แคว้น คือ แคว้นมคธ และแคว้นโกศล ทั้งสองแคว้นนี้เป็นมหาอำนาจแผ่แสนยานุภาพปกครองแคว้นต่างๆ กว่า ๒๐ แห่งทั่วชมพูทวีป เรื่องนี้ทราบได้จากข้อความในคัมภีร์อุทาน ราชสูตร[๗๘๒] ในพระสูตรนั้นมีเรื่องที่ภิกษุทั้งหลายสนทนาเปรียบเทียบพระเจ้าพิมพิสารที่ปกครองแคว้นมคธกับพระเจ้าปเสนทิโกศลที่ปกครองแคว้นโกศลว่า กษัตริย์พระองค์ไหนมีพระราชทรัพย์ โภคสมบัติ ท้องพระคลัง แว่นแคว้น พาหนะ กำลังพล และแสนยานุภาพมากกว่ากัน

ประชาชนในแคว้นทั้งสองเหล่านั้นใช้ภาษามคธเป็นหลัก จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาของสีลักขันธวรรค[๗๘๓] กล่าวว่า ประชาชนในแคว้นโกศลมักทักทายกันด้วยคำว่า กจฺจิ โภ กุสลํ ? (ท่านผู้เจริญ สุขภาพดีไหม ?) ซึ่งคล้ายกับคำอังกฤษว่า How do you do ? จึงเรียกว่า แคว้นโกศล คือ แคว้นของคนที่ทักทายกันด้วยคำว่า กุสลํ ส่วนประชาชนในแคว้นมคธมักทักทายกันด้วยคำว่า กจฺจิ ขมนียํ, กจฺจิ ยาปนียํ ? (สบายดีไหม ?) ซึ่งคล้ายกับคำอังกฤษว่า How are you ?

เมื่อแคว้นทั้งสองปกครองเมืองต่างๆ ทั่วชมพูทวีปเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาที่ประชาชนในแคว้นเหล่านั้นต้องสื่อสารกันด้วยภาษากลาง ซึ่งก็คือภาษามคธนั่นเอง ข้อนี้เปรียบได้กับภาษาอังกฤษที่เป็นภาษากลางของประเทศมหาอำนาจฝั่งตะวันตกในปัจจุบัน และพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงธรรมด้วยภาษากลางอันเป็นภาษาที่คนส่วนใหญ่เข้าใจกันในสมัยนั้น

ด้วยเหตุนี้ จึงทราบได้ว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมด้วยภาษามคธเพื่อให้ชาวอินเดียในสมัยพุทธกาลสามารถเข้าใจสิ่งที่ตรัสสอนได้ และภาษามคธนี้ก็มีชื่อเรียกว่า สกนิรุตติ (ภาษาของตน) พบในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค ดังข้อความว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุํ.[๗๘๔]

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เล่าเรียนพุทธวจนะด้วยภาษาของตน

สกาย นิรุตฺติยาติ เอตฺถ สกา นิรุตฺติ นาม สมฺมาสมฺพุทฺเธน วุตฺตปฺปกาโร มาคธิกโวหาโร.[๗๘๕]

---

[๗๘๒] ขุ.อุ. ๒๕/๑๒/๑๐๖

[๗๘๓] ที.สี.อ. ๑/๒๕๔/๒๑๖

[๗๘๔] วิ.จู. ๗/๒๘๕/๔๖

[๗๘๕] วิ.จู.อ. ๓/๒๘๕/๓๑๗

ในคำว่า สกาย นิรุตฺติยา (ด้วยภาษาของตน) นี้ ภาษาของตน คือ ภาษาของชาวมคธ อันมีลักษณะดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้

นอกจากนั้น ภาษามคธยังมีชื่อเรียกอีก ๘ อย่าง พบในคัมภีร์อรรถกถา ดังนี้

๑. มาคธภาสา : ภาษาอันมีในแคว้นมคธ พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก[๗๘๖] ว่า

- สพฺพตฺถ มาคธภาสาว อุสฺสนฺนา (มาคธภาษาเท่านั้นนิยมใช้มากในทุกสถานที่)

๒. มาคธิกภาสา : ภาษาอันมีในแคว้นมคธ พบในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๗๘๗]

- มาคธิกภาสํ ภาสิสฺสติ (จักกล่าวมาคธิกภาษา)

๓. ตันติภาษา : ภาษาของพระพุทธพจน์ พบในอรรถกถาของธรรมบท[๗๘๘] ว่า

- ตนฺติภาสํ มโนรมํ (ภาษาของพระพุทธพจน์อันน่ารื่นรมย์)

๔. มูลภาษา : ภาษาดั้งเดิมของคนต้นกัป พบในอรรถกถาของปฏิสัมภิทามรรค[๗๘๗] ว่า

- สพฺพสตฺตานํ มูลภาสาย ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา (นิรุตติปฏิสัมภิทา คือ ปัญญาแตกฉาน[ในภาษามคธนั้น]ที่เป็นภาษาดั้งเดิมของเหล่าสัตว์ทั้งปวง)

๕. อริยกะ หรือ อริยโวหาร : ภาษาของชาวอารยัน พบในอรรถกถาของพระวินัยปิฎก มหาวรรค[๗๘๙] ว่า

- ตตฺถ อริยกํ นาม อริยโวหาโร มาคธภาสา (ในพากย์นั้น ที่ชื่อว่า อริยกะ คือ ภาษาของชาวอารยัน กล่าวคือ ภาษาของชาวมคธ)

๖. พรหมโวหาร : ภาษาของพรหม พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก[๗๙๐] ว่า

- อยเมวกา ยถาภุจฺจพฺรหฺมโวหารอริยโวหารสงฺขาตา มาคธภาสา น ปริวตฺตติ (มาคธภาษานี้เป็นเพียงภาษาเดียวที่เรียกว่า พรหมโวหาร (ภาษาของพรหม) และอริยโวหาร (ภาษาของชาวอารยัน) อย่างแท้จริง ไม่แปรเปลี่ยน[ตามกาลเวลา]

๗. ธัมมนิรุตติ : ภาษาคงที่ พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก[๗๙๑] ว่า

- **ตตฺถ ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณนฺ**ติ ตสฺมึ อตฺเถ ธมฺเม จ ปวตฺตมานาย ตสฺสา

---

[๗๘๖] อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๕

[๗๘๗] ขุ.ป.อ. ๑/๖

[๗๘๘] ขุ.ธ.อ. ๑/๒

[๗๘๙] วิ.มหา.อ. ๑/๕๔/๒๗๓

[๗๙๐] อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๕

[๗๙๑] อภิ.วิ.อ. ๒/๗๒๕/๔๑๙

ธมฺมนิรุตฺติยา สภาวปญฺญตฺติยา อภิลาเป ญาณํ (คำว่า ตตฺถ ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ (ความรู้ในการพูดภาษาคงที่นั้น) หมายถึง ปัญญาในการพูดภาษาคงที่นั้น คือ ในการพูดคำบัญญัติที่ไม่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นไปในผลและเหตุนั้น)

๘. สภาวนิรุตติ : ภาษาคงที่ พบในอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก[๗๙๒] ว่า

- ตสฺมึ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา (ความรู้แตกฉานในการพูดภาษาคงที่นั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิทา)

ชื่อว่า ธัมมนิรุตติ และสภาวนิรุตติ มีความหมายเหมือนกัน โดยความเป็นภาษาคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ แม้ภาษานี้จะสาบสูญไปจากโลกมนุษย์แล้วก็ยังคงอยู่ในเทวโลกและพรหมโลก โดยพรหมเหล่านั้นจะมาเป็นคนต้นกัปเมื่อโลกพินาศแล้วอุบัติขึ้นใหม่ตามข้อความที่กล่าวไว้ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อัคคัญญสูตร[๗๙๓] ภาษานี้จึงเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ จะเห็นได้ว่าพระเจ้ามหินทะผู้เป็นพระราชบิดาของพระพุทธเจ้าพระนามว่าผุสสะ ผู้ตรัสรู้เมื่อ ๙๑ กัปที่ผ่านมา ได้กล่าวนอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นด้วยบทมหานมัสการว่า นโม ตสฺส เป็นต้น ดังที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบท[๗๙๔] และในมหาสุตโสมชาดก[๗๙๕]ก็มีเรื่องของพระเจ้าสุตโสมที่ได้ฟังคาถา ๔ บทซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้ากัสสปะผู้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว แต่คำสอนที่เป็นคาถา ๔ คาถาเหล่านั้นก็ยังคงอยู่ในโลก

การที่ภาษามคธนี้คงอยู่ตามธรรมชาติไม่เปลี่ยนแปลง อาจจะเป็นเพราะว่ามีรากศัพท์ที่แน่นอนชัดเจน และไม่ซับซ้อนเหมือนภาษาสันสกฤต เช่น วิภัตตินามในภาษามคธมี ๑๔ ศัพท์ แต่ในภาษาสันสกฤตมี ๒๑ ศัพท์ วิภัตติอาขยาตในภาษามคธมี ๙๖ ศัพท์ แต่ในภาษาสันสกฤตมี ๑๘๐ ศัพท์ อีกทั้งการผันคำในสันสกฤตก็ซับซ้อนและมีข้อยกเว้นมากมาย ภาษามคธจึงเป็นภาษาของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์

บางท่านเข้าใจว่า คำว่า ปาฬิ หรือ ปาลิ แปลว่า “บาลี” เป็นคำใหม่ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา ซึ่งไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่แท้จริงแล้วคำว่า ปาฬิ มีมาตั้งแต่สมัยปฐมสังคายนา ดังข้อความในสังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า

---

[๗๙๒] อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๔

[๗๙๓] ที.ปา. ๑๑/๑๒๐/๗๒-๓

[๗๙๔] ขุ.ธ.อ. ๑/๑๑/๗๖

[๗๙๕] ขุ.ชา. ๒๘/๔๑๑-๑๔/๑๑๒

ยาว เอสนา ปาฬิ วิตฺถาเรตพฺพา.[๗๙๖]
พึงเพิ่มบาลีให้พิสดารจนถึงเอสนาสูตร

ข้อความนี้เป็นเหมือนเชิงอรรถที่พระสังคาหกาจารย์เพิ่มเติมจากพระสูตร ดังนั้น คำว่า ปาฬิ จึงมีใช้เป็นครั้งแรกในพระไตรปิฎกตั้งแต่ปฐมสังคายนา ไม่ใช่เริ่มมีในสมัยคัมภีร์อรรถกถา จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาหลายฉบับกล่าวถึง ปาฬิ ศัพท์ว่าคือ พระบาลี หรือพระพุทธพจน์ ด้วยเหตุนั้น คัมภีร์ฎีกาและไวยากรณ์บาลีจึงแสดงความหมาย ของ ปาฬิ ศัพท์ ๔ ประการตามรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้

๑. อตฺถํ ปาติ รกฺขตีติ ปาฬิ, ตนฺติ = สิ่งที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า ปาฬิ คือ พระพุทธพจน์ (ปา ธาตุ + ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <โมคคัลลานไวยากรณ์ ๗/๒๒๘>

๒. อตฺถํ ปาเลตีติ ปาฬิ, ลสฺส ฬตฺตํ = สิ่งที่รักษาเนื้อความ ชื่อว่า ปาฬิ, แปลง ล เป็น ฬ (ปาล ธาตุ + อิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <สัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา น. ๔๕๒>

๓. โย นํ ปริยาปุณาติ, ตํ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ ปาติ รกฺขตีติ ปาฬิ = สิ่งที่รักษาผู้ปฏิบัติตามให้พ้นไปจากทุกข์ในอบายเป็นต้น ชื่อว่า ปาฬิ (ปา ธาตุ + ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) <มณิสารมญฺชูสาฎีกา ๑/๑๕๑-๕๒>

๔. ปกฏฺฐานํ อุตฺตมานํ สทฺทานํ อาฬิ ปาฬิ = ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด ชื่อว่า ปาฬิ (ป อุปสรรค + อาฬิ ศัพท์) <ม.มู.ฎีกา ๒/๓๓๓/๗๒๒, องฺ.จตุกฺก.ฎีกา ๒/๒๒/๓๐๙>

แม้คำว่า ปาฬิ จะหมายความถึงพระบาลีคือพระไตรปิฎก แต่ภายหลังคำนี้ใช้เป็นชื่อของภาษา เรียกว่า ภาษาบาลี โดยมีใช้ครั้งแรกในสมัยของพระธรรมบาลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระฎีกาจารย์ใช้คำว่า ปาฬิภาสา (ภาษาบาลี) ในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกาย[๗๙๗] และคัมภีร์ฎีกาของมัชฌิมนิกาย[๗๙๘] โดยกล่าวว่า ปาฬิภาสายานุวิธายินี (กระทำให้สมควรด้วยภาษาบาลี)

ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า บาลีเป็นชื่อของพระพุทธพจน์และภาษามคธทั้งสองอย่าง โดยพระพุทธพจน์ชื่อว่าบาลี เพราะรักษาเนื้อความ ส่วนภาษามคธชื่อว่า บาลี เพราะเป็นภาษาของ

---

[๗๙๖] สํ.ม. ๑๙/๒๕๘-๒๖๙/๑๑๙
[๗๙๗] ที.สี.ฎีกา ๑/๑๙
[๗๙๘] ที.ม.ฎีกา ๑/๘/๒๑

พระพุทธพจน์ (ปาฬิยา ภาสา ปาฬิภาสา = ภาษาของพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ปาฬิภาสา) เนื่องจากคำว่า ปาฬิ หมายถึงพระพุทธพจน์นั่นเอง

บางท่านกล่าวว่า ปาฬิภาสา หมายความว่า “ภาษารักษาพระพุทธพจน์” ตามรูปวิเคราะห์ว่า พุทฺธวจนํ ปาเลตีติ ปาฬิ (ภาษารักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ปาฬิ) แต่ความหมายและรูปวิเคราะห์ดังกล่าวไม่ปรากฏในคัมภีร์ใดๆ

คัมภีร์ฉันโทสารัตถเมทินี (คำอธิบายคาถา ๓-๔) ประมวลความเกี่ยวกับภาษามคธไว้เป็นคาถาท่องจำโดยนำมาจากคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี[๗๙๙] และอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค[๘๐๐] ดังนี้

มูลภาสาติ สา วุตฺตา โปราณา ยา’ทิกปฺปิกา
มาคธี’ริยภาสาถ มโนรมาติ วิสฺสุตา.

ภาษาใดเป็นภาษาดั้งเดิม คนต้นกัปใช้พูดกัน ปรากฏว่าเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธ เป็นภาษาของชาวอารยัน และเป็นภาษาที่น่าพึงใจ ภาษานั้นเรียกว่ามูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม)

พฺรหฺมภาสา ยถาภุจฺจ- ภาสา จาปริวตฺตินี
สภาวนิรุตฺติ เหสา เกนจิ อวิโกปิตา.

ภาษานั้นเป็นภาษาของพรหม เป็นภาษาที่มีความคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง แท้จริงแล้วภาษานี้คงที่ ไม่มีใครทำให้วิบัติได้

นิรเย เทวโลเก จ พฺรหฺมโลเก รสาตเล
สาเยว มาคธีภาสา อุสฺสนฺนา พฺรหฺมวณฺณิตา.

ภาษาของชาวมคธนั้น นิยมใช้มากในนรก เทวโลก พรหมโลก และนาคโลก เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐทรงสรรเสริญแล้ว

อมนุสฺเส พฺรหารญฺเญ ชาโต โย’สฺสุตวาจิโก
ธมฺมตายตฺตโน วาจํ กเถนฺโต ตํ กเถสฺสติ.

---

[๗๙๙] อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๔-๑๕

[๘๐๐] ขุ.ป.อ. ๑/๖-๗

บุคคลผู้ไม่เคยได้ยินคำของคนอื่น เกิดในป่าใหญ่อันไม่มีมนุษย์ เมื่อจะเจรจา ก็จักใช้ภาษามคธนั้นตามธรรมชาติ

พุทฺโธปิ โสคตํ ตนฺตึ นวงฺคํ ปิฏกตฺตยํ
อาโรเปนฺโต วิสุทฺธาย มูลภาสาย'โรปยิ.

แม้พระพุทธเจ้าเมื่อจะทรงยกพระไตรปิฎกมีองค์ ๙ ขึ้นเป็นพระพุทธพจน์ ก็ยกขึ้นไว้ด้วยมูลภาษาอันบริสุทธิ์

ตนฺตารุฬฺหสฺส มูลาย ญาณเภทสมงฺคินํ
โสเต ฆฏฺฏิตมตฺเตว อตฺโถ'ปฏฺฐาติ'เนกโส.

เมื่อมูลภาษาของศัพท์ที่ยกขึ้นสู่พระพุทธพจน์มากระทบโสตของผู้ถึงพร้อมด้วยนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ เนื้อความย่อมปรากฏเป็นอันมากโดยแท้

ตทญฺญา เทสภาสาขฺยา จิเรน ปริวตฺตินี
กิราโตฏฺฏนฺธกาทีนํ วเสนฏฺฐารสพฺพิธา.

[ในประเทศอินเดีย]ภาษาอื่นนอกจากนี้ชื่อว่า เทสภาษา (ภาษาถิ่น) มี ๑๘ อย่างโดยจำแนกเป็นภาษากิราตะ โอฏฏะ และอันธกะเป็นต้น มักเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา

ยา สงฺขตา มเหสีหิ วามกาทีหิ วาจิตา
เวเทสุ โยชิตา เหสา ภาสา สกฺกฏสมฺมตา.

ส่วนภาษาใดอันฤๅษีผู้ประเสริฐมีท่านวามกะเป็นต้นบัญญัติสอนไว้ และประกอบใช้ในคัมภีร์พระเวท ภาษานั้นเรียกว่าสันสกฤต

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาหลายฉบับ[๘๐๑] กล่าวว่า "ผู้ที่เกิดในป่าที่ไม่เคยได้ยินเสียงพูดของมนุษย์ทั่วไป จะต้องพูดภาษามคธ" เรื่องนี้มีคำวิจารณ์ไว้ในคำนำโมคคัลลานนิสสัย (หน้า จ) ว่า "บุคคลเช่นนั้นอาจจะพูดภาษามคธได้เล็กน้อย และคงจะเป็นคำผิดๆ ถูกๆ ไม่สมบูรณ์ตามหลักภาษา เพราะแม้กระทั่งคนที่เรียนภาษานี้มาเป็นอย่างดียังยากที่จะพูดให้ถูกต้องสมบูรณ์ได้"

---

[๘๐๑] อภิ.วิ.อ. ๒/๗๑๘/๔๑๔-๑๕, ขุ.ป.อ. ๑/๖-๗

ผู้แปลเห็นด้วยกับข้อความข้างต้น เพราะบุคคลดังกล่าวอาจพูดได้เพียงคำว่า มะมะ หรือ อัมมะ ซึ่งภาษามคธใช้เป็น อมฺม (แม่) จะเห็นได้ว่า ภาษาส่วนใหญ่ในโลกเรียกแม่ด้วย ม อักษร เช่น ไทยใช้เป็น แม่ พม่าใช้เป็น อะเหม่ อังกฤษใช้เป็น mom, mother จีนใช้เป็น mama เป็นต้น การที่ภาษาทั่วโลกใช้ ม อักษรเรียกแม่ คงเป็นเพราะว่าเด็กทารกยังไม่มีฟันงอกขึ้นอย่างบริบูรณ์ จึงออกเสียงด้วยการใช้ริมฝีปากเป็นหลัก และ ม อักษรก็เป็นอักษรที่เกิดที่ริมฝีปาก (โอฏฺฐฐาน)

อย่างไรก็ตาม เด็กที่ถูกเลี้ยงดูโดยที่ไม่เคยได้ยินเสียงพูดของคนอื่นเลยจะไม่อาจมีชีวิตอยู่ได้ ดังการทดลองของจักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ (Frederick II) แห่งจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ กล่าวคือ เมื่อ ๘๐๐ ปีก่อนมีการทดลองอันโหดร้ายป่าเถื่อนของจักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ ที่มีความอยากรู้ว่าภาษาของอดัมกับอีฟตามที่พระคัมภีร์ได้ระบุไว้ว่าเป็นมนุษย์ชายหญิงคู่แรกของโลกจะพูดภาษาอะไรกัน ? ฮิบรู, กรีก, ละติน, อิตาลี หรือเยอรมัน เพื่อค้นหาข้อเท็จจริงดังกล่าว จักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ จึงได้จัดการทดลองขึ้นมาชุดหนึ่ง โดยบังคับให้มีการพรากทารกจากอ้อมอกของมารดามาทั้งหมด ๕๐ คน และให้แม่นมที่พระองค์ได้จัดเตรียมขึ้นมาเลี้ยงดูแทนมารดาผู้ให้กำเนิด โดยทรงออกกฎเหล็กไว้ว่า

- ห้ามแม่นมมองตาทารกโดยเด็ดขาด
- ห้ามแม่นมยิ้มหรือหัวเราะกับทารกในทุกกรณี
- ห้ามแม่นมพูดคุยกับทารกไม่ว่ากรณีใดๆ
- ห้ามแม่นมโอบกอดหรืออุ้มทารกโดยไม่จำเป็น มี skinship ให้น้อยที่สุด
- หากทารกร้องไห้งอแงก็ไม่ต้องสนใจ

ทั้งนี้เพื่อจะตัดปัจจัยทางด้านสิ่งแวดล้อมออกให้หมด เพื่อจะได้พิสูจน์ว่า "ภาษา" ที่แท้จริงที่ติดตัวมนุษย์มาตั้งแต่เกิดนั้นคือภาษาอะไร ? หลังจากการทดลองนี้ผ่านไปได้ ๑ ปีเต็ม สิ่งที่จักรพรรดิฟรีดริชที่ ๒ คาดหวังว่าจะได้รับแทนที่จะเป็นผลลัพธ์ของการไขปริศนาแห่งภาษาที่ทารกได้มีการออกเสียงขึ้นมาเป็นครั้งแรก กลับกลายเป็นความล้มเหลวโดยสิ้นเชิง ด้วยเหตุที่ว่า ทารกทุกคนตายหมด (การทดลองอันโหดเหี้ยมนี้ นักประวัติศาสตร์อิตาลีที่มีนามว่า Salimbene di Adam ได้บันทึกไว้ในหนังสือ Chronicles)

ชาวตะวันตกบางคนเชื่อว่า พระพุทธเจ้าตรัสภาษามาคธี แต่ความจริงแล้วภาษามาคธี

กับภาษามคธที่เรียกว่า ภาษาบาลี นั้น ไม่เหมือนกัน จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของพระไตรปิฎกนิยมเรียกภาษามคธว่า มาคธภาสา หรือ มาคธิกภาสา ดังคำว่า มาคธาย นิรุตฺติยา หรือ มาคธิกาย ภาสาย ซึ่งแปลว่า “ด้วยภาษาของชาวมคธ” ไม่มีตำราเล่มไหนเรียกว่า มาคธีภาสา เพราะเกรงว่าจะไปสับสนกับภาษามาคธีที่มีชื่อคล้ายคลึงกับภาษามคธ

แม้ภาษามาคธีจะเป็นภาษาที่ใช้ในแคว้นมคธเหมือนกัน ก็มีลักษณะบางอย่างต่างจากภาษาบาลี เช่น

๑. ภาษามาคธีใช้ ล อักษร แต่บาลีใช้เป็น ร อักษร

- ปุลิเส (มาคธี)　　ปุริโส (บาลี)

๒. ภาษามาคธีใช้ ณ อักษร แต่บาลีใช้เป็น น อักษร

- มาณุส (มาคธี)　　มานุส (บาลี)

๓. ภาษามาคธีใช้ ศ อักษร แต่ในบาลีใช้ ส อักษร

- ศตํ (มาคธี)　　สตํ (บาลี)
- มํศ (มาคธี)　　มํส (บาลี)

๔. ภาษามาคธีใช้สระ เอ ลงท้ายบทนามปุงลิงค์ อ การันต์ แต่บาลีใช้สระ โอ ลงท้าย

- ปุลิเส (มาคธี)　　ปุริโส (บาลี)

๕. ภาษามาคธีใช้สระ เอ ลงท้ายบทนามนปุงสกลิงค์ อ การันต์ แต่บาลีใช้สระ อํ ลงท้าย

- โศณิเท (มาคธี)　　โสณิตํ (บาลี)

ตัวอย่างภาษามาคธี

หตมาณุศมํศโภอเณ　　กุมฺภศหศฺศํ วศาหึ ศํจิเอ
อณิศํ จ ปิอามิ โศณิอํ　　วลิศศทํ ศมเล หุวีอทุ.[๘๐๒]

ตัวอย่างภาษามคธ (บาลี)

หตมานุสมํสโภชเน　　กุมฺภสหสฺสํ วสาหิ สญฺจิตํ
อนิสํ จ ปิวามิ โสณิตํ　　วสฺสสตํ สมโร ภวิสฺสติ.

---

[๘๐๒] เวณีสํหาร ๓/๑

ในงานฉลองกินเนื้อมนุษย์ที่ถูกฆ่าตาย คนโทพันใบเต็มไปด้วยไขมัน และข้า (รากษส) ได้ดื่มเลือดคำแล้วคำเล่าไม่หยุดหย่อน หวังว่าสงครามจักดำเนินต่อไปร้อยปี

อนึ่ง ภาษามคธนับว่าเป็นภาษาที่มีแบบแผนเป็นอย่างดีของชาวเมืองที่เจริญแล้ว (โปรี) ดังข้อความในพรหมชาลสูตรว่า

ยา สา วาจา เนลา กณฺณสุขา เปมนียา หทยงฺคมา โปรี พหุชนกนฺตา พหุชน-มนาปา, ตถารูปึ วาจํ ภาสิตา โหติ.[๘๐๓]

พระสมณโคดมตรัสแต่คำไม่มีโทษ ไพเราะ น่ารัก จับใจ เป็นคำของชาวเมือง คนส่วนมากรักใคร่พอใจ

ส่วนภาษามาคธีจัดว่าเป็นภาษาถิ่นของคนบ้านนอกที่ไม่มีการศึกษา เหมือน Broken English นั่นเอง ส่วนภาษามคธหรือภาษาบาลีเปรียบเหมือนภาษากลางที่คนส่วนใหญ่ทั่วไปใช้สื่อสารจะเห็นว่า ศัพท์บางคำในคำสอนของเจ้าลัทธิในสมัยพุทธกาล เป็นภาษาถิ่นที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า ทฺวาสฏฺฐิ ปฏิปทา (ปฏิปทา ๖๒) ใช้เป็น ทฺวฏฺฐิ ปฏิปทา เป็นต้น จะอย่างไรก็ตาม นักไวยากรณ์รุ่นหลังได้ตั้งสูตรประกอบรูปศัพท์ของคำว่า ทฺวฏฺฐิ ไว้เพื่อให้อนุชนเข้าใจความหมายได้อย่างถูกต้อง ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา[๘๐๔]

อีกภาษาหนึ่งที่ใกล้เคียงกับภาษาบาลีและมาคธี คือ ภาษาอรรธมาคธี ซึ่งเป็นภาษาหลักของศาสนาเชน และใช้แพร่หลายหลังพุทธกาลในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช เหตุนี้ในศิลา-จารึกของพระเจ้าอโศกจึงจารึกด้วยภาษานี้ ข้อแตกต่างระหว่างภาษาบาลีกับอรรธมาคธี พบในรูปศัพท์ที่เป็นนามและกริยา เช่น

ภาษาอรรธมาคธี	ภาษาบาลี
เตณํ สมเยณํ	เตน สมเยน
หวอิ	ภวติ

---

[๘๐๓] ที.สี. ๙/๙/๕

[๘๐๔] นีติ.สุตฺต. ๑/๑๖๐

ภาษาอรรธมาคธี	ภาษาบาลี
ณอร	นค
อาอุห	อายุธ
ชอุณา	ยมุนา

นอกจากนั้นแล้ว ยังพบข้อแตกต่างระหว่างภาษาบาลีกับอรรธมาคธีในการเปลี่ยนเสียงพยัญชนะอีกด้วย เช่น

ภาษาอรรธมาคธี	ภาษาบาลี
กย	กต
อวยาส	อวกาส, โอกาส
ปยาร	ปการ
ณยร	นคร
คย	คช
เอค	เอก
อุว	อุป
ปายว	ปาทป
ปฑิวอา	ปฏิปทา
ปุฒวิ, ปุฒวี, ปุหวี	ปถวี
กชฺช	การิย
รยณ	รตน
ปาว	ปาป

จะได้ยกตัวอย่างภาษาอรรธมาคธีที่พบในศิลาจารึกแห่งไพรัต (Bairat Temple) ของพระเจ้าอโศก มาแสดงไว้เทียบเคียงกับภาษาบาลี ดังนี้

ปิยทสิ ลาชา มาคธํ สํฆํ อภิวาเทตูนํ อาหา อปาพาธตํ จ ผาสุวิหาลตํ จา. วิทิเต เว ภํเต อาวตเก หมา พุธสิ ธํมสิ สํฆสีติ คลเว จ ปสาเท จ เอเกจิ ภํเต ภควตา พุเธน ภาสิเต สเว เส สุภาสิเตวา เอจุโข ภํเต หมิยาเย ทิเสยา เหวํ สธํเม จิลจิติเก โหสติติ อลหามิ หกํ ตํ วตเว. อิมานิ ภํเต ธํมปลิยายานิ วินยสมุกเส อลิยวสานิ อนาคตภยานิ มุนิคาถา โมเนยสูเต อุปติสปสิเน เอจา ลาฆุโลวาเท มุสาวาทํ อธิคิจฺย ภควตา พุเธน ภาสิเต เอตาน ภํเต ธํมปลิยายานิ อิจฺฉามิ กึติ พหุเก ภิขุปาเย จา ภิขุนิเย จา อภิขินํ สุนฺยุ จา อุปธาเลเยยุ จา เหวํเหวา อุปาสกา จา อุปาสิกา จา เอเตน ภํเต อิมํ ลิขาปยามิ อภิเหตํ ม ชานํตติ.

ขอปริวรรตข้อความข้างต้นเป็นภาษาบาลี ดังต่อไปนี้

ปิยทสฺสี ราชา มาคธํ สํฆํ อภิวาเทตุน อาห อปฺปาพาธตญฺจ ผาสุวิหารตญฺจ. วิทิโต โว ภนฺเต ยาวตโก อมฺหากํ พุทฺธสฺมึ ธมฺมสฺมึ สํฆสฺมึ คารโว จ ปสาโท จ. โย โกจิ ภนฺเต ภควตา พุทฺเธน ภาสิโต. สพฺโพ โส สุภาสิโตว. ยญฺจ โข ภนฺเต อมฺเหหิ ทิสฺสเต เอวํ สทฺธมฺโม จิรฏฺฐิติโก เหสฺสตีติ อรหามิ อหํ ตํ วตฺตเว. อิมานิ ภนฺเต ธมฺมปริยายานิ วินยสมุกฺกํโส อริยวํสา อนาคตภยานิ มุนิคาถา โมเนยฺยสุตฺตํ อุปติสฺสปญฺโห โย จ ราหุโล-วาโท มุสาวาทํ อธิกิจฺจ ภควตา พุทฺเธน ภาสิโต. เอตานิ ภนฺเต ธมฺมปริยายานิ อิจฺฉามิ กินฺติ พหุกา ภิกฺขโว จ ภิกฺขุนิโย จ อภิณฺหํ สุเณยฺยุํ จ อุปธาเรยฺยุํ จ เอวเมว อุปาสกา จ อุปาสิกา จ. เอเตน ภนฺเต อิมํ เลขาปยามิ อธิปฺเปตํ เม ชานนฺตูติ.

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปริยทรรศี ได้ทรงอภิวาทพระภิกษุสงฆ์ชาวมคธแล้ว ตรัสปราศรัยกับพระภิกษุสงฆ์ จำนงความไร้อาพาธและความอยู่สำราญ

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายย่อมทราบว่าโยมมีความเคารพและเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ มากเพียงใด

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ สิ่งใดก็ตามที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว สิ่งนั้นๆ ทั้งปวงล้วนเป็นสุภาษิต

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ก็ข้อที่โยมควรจะชี้แจงนั้น คือข้อที่ว่า พระสัทธรรมจักดำรงอยู่ได้ตลอดกาลนานด้วยอาการอย่างนี้ๆ โยมสมควรจะกล่าวความข้อนั้น

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ มีธรรมบรรยายอยู่ดังต่อไปนี้ คือ

๑. วินยสมุกฺกํส หลักธรรมดีเด่นในพระวินัย

๒. อริยวาส ความเป็นอยู่อย่างพระอริยะ

๓. อนาคตภย ภัยอันจะมีในอนาคต

๔. มุนิคาถา คาถาของพระจอมมุนี

๕. โมเนยฺยสุตฺต พระสูตรว่าด้วยโมไนยปฏิปทา

๖. อุปติสฺสปญฺหา ปัญหาของอุปติสสะ

๗. ข้อความที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าตรัสไว้ในราหุโลวาท อันว่าด้วยเรื่องมุสาวาท

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ โยมมีความปรารถนาในส่วนที่เกี่ยวกับธรรมบรรยายเหล่านี้ว่า ขอพระภิกษุผู้เป็นที่เคารพ และพระภิกษุณีทั้งหลายเป็นอันมาก พึงสดับ และพิจารณาใคร่ครวญในธรรมบรรยายเหล่านี้อยู่โดยสม่ำเสมอเป็นประจำ แม้อุบาสกและอุบาสิกาทั้งหลายก็ (พึงสดับและนำมาพิจารณาใคร่ครวญอยู่เสมอๆ) เช่นกัน

ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้แล โยมจึงให้เขียนจารึกนี้ไว้เพื่อประชาชนทั้งหลายจักได้รู้เข้าใจถึงความมุ่งหมายในใจของโยม[๘๐๕]

ชาวตะวันตกบางท่านแสดงความเห็นว่า พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสภาษาบาลี เพราะไม่มีชื่อภาษานี้อยู่ในพระไตรปิฎก แต่ถ้าเห็นตามนั้นก็อาจทำให้เข้าใจว่า ในสมัยพุทธกาลไม่มีภาษาสันสกฤตอีกด้วย เพราะภาษาสันสกฤตที่เรียกว่า สกฺกตภาสา หรือ สกฺกฏภาสา ไม่มีกล่าวไว้โดยตรงในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน มีเพียงการกล่าวถึงเรื่องที่พราหมณ์แตกฉานพระเวท เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งพระเวทเท่านั้น ข้อนี้คงคล้ายกับการพูดว่า "นายกรัฐมนตรีของไทยกล่าวปราศรัยในที่ประชุม" โดยไม่ต้องระบุภาษาว่า "พูดปราศรัยด้วยภาษาไทย" เพราะเป็นที่ทราบกันอยู่แล้ว ฉะนั้นในพระสูตรต่างๆ จึงมีเพียงข้อความว่า ภควา เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้) ไม่มีข้อความว่า ภควา มาคธภาสาย เอตทโวจ (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ด้วยภาษามคธ)

ชาวตะวันตกบางคนอ้างว่า "พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสภาษาบาลี ไม่ใช่พระพุทธเจ้าเท่านั้น

---

[๘๐๕] คำแปลจากศิลาจารึกแห่งไพรัตในหนังสือศิลาจารึกอโศก หน้า ๑๒๓

แต่ไม่มีใครเลยที่พูดภาษาบาลี บาลีเป็นภาษาที่ถูกสังเคราะห์ขึ้น สร้างขึ้นจากภาษาพูดหลากหลายภาษาเพื่อเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังชุมชนที่ใช้ภาษาแตกต่างกัน เป็นภาษาที่สร้างขึ้นใหม่จากภาษาต่างๆ ที่ใช้กันในอินเดียขณะนั้น" แต่ที่จริงแล้วภาษาพูดทุกภาษาในโลก ต้องเกิดก่อนภาษาเขียน ดังนั้น บาลีจึงไม่ใช่ภาษาที่ถูกสังเคราะห์ขึ้น เพราะไม่มีภาษาใดในโลกที่มีภาษาเขียนเกิดขึ้นก่อนภาษาพูด

ถ้าบาลีเป็นภาษาที่ถูกสังเคราะห์ขึ้นโดยไม่มีภาษาพูด ก็ถือว่าผิดหลักการเกิดขึ้นของภาษาในโลก สมมุติว่ามีบางคนประดิษฐ์ภาษาใหม่ขึ้นในปัจจุบัน คนทั่วไปจะเข้าใจภาษาที่เขาคิดค้นได้อย่างไร ยิ่งไปกว่านั้น นักวิชาการคงต้องค้นคว้าหาหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกด้วยว่าใครเป็นคนแต่งพระไตรปิฎกซึ่งในฉบับไทยมี ๔๕ เล่ม และฉบับฉัฏฐสังคีติมี ๔๐ เล่ม และแต่งในสมัยไหน ใช้เวลาแต่งกี่ปี เป็นต้น

บางคนยังอ้างอีกว่า พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่ศาสนาอยู่ทางฝั่งตะวันออกของอินเดีย แต่ภาษาบาลีมีส่วนคล้ายกับภาษาปรากฤตฝั่งตะวันตก ดังนั้น ภาษาบาลีจึงไม่ใช่ภาษาของพระพุทธ-เจ้า ในเรื่องนี้ผู้เขียนเห็นว่า ภาษาต่างๆ ในโลกล้วนมีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ภาษาอินเดียฝั่งตะวันออกเมื่อสองพันห้าร้อยปีก่อน คงจะไม่เหมือนภาษาอินเดียฝั่งตะวันออกในปัจจุบัน และภาษาอินเดียฝั่งตะวันตกเมื่อสองพันห้าร้อยปีก่อน ก็คงจะไม่เหมือนภาษาอินเดียฝั่งตะวันตกในปัจจุบันเช่นเดียวกัน เพราะภาษาทั่วไปย่อมมีวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาจนแตกต่างจากเดิมเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งภาษามคธหรือภาษาบาลีก็สาบสูญไปจากประเทศอินเดียเป็นเวลานับพันปี จึงไม่มีข้อมูลให้สืบค้นได้อีก

จะเห็นว่า ภาษาเบงกาลีวิวัฒนาการมาจากภาษาอรรธมาคธี และภาษาฮินดีในปัจจุบันก็วิวัฒนาการมาจากภาษาปรากฤตแบบสันสกฤต เพราะมีคำจากภาษาสันสกฤตปะปนอยู่จำนวนมาก แต่ภาษาทั้งสองนี้ต่างจากภาษาอรรธมาคธีและสันสกฤตดั้งเดิมโดยสิ้นเชิง เพราะเวลาที่ผ่านไปสองพันกว่าปีทำให้โครงสร้างและการใช้คำในภาษาเหล่านั้นแตกต่างไปจากภาษาดั้งเดิม โดยภาษาเบงกาลีและฮินดีไม่มีการผันคำตามวิภัตติเหมือนกับภาษาอรรธมาคธีและปรากฤตแบบสันสกฤต

ด้วยเหตุดังกล่าว การวิเคราะห์ตามหลักภาษาศาสตร์โดยการอ้างลักษณะของภาษาทางอินเดียฝั่งตะวันออกและตะวันตกในปัจจุบันแล้วปฏิเสธว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงใช้ภาษาบาลี จึงไม่

สมเหตุสมผล เพราะผิดหลักวิวัฒนาการทางภาษาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบัน ซึ่งได้กล่าวไว้ในยุคภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (Vedic-Sanskrit หรือ Old Indo-Aryan), ภาษาปรากฤต หรือภาษาอินเดีย อารยะ-ยุคกลาง (Middle Indo-Aryan), ภาษาอปภรังศะ (Apabhramsa) และภาษาอินเดีย อารยะ-ใหม่ (New Indo-Aryan)

หนังสือ อินเดีย อนุทวีปที่น่าทึ่ง (หน้า ๗๙-๘๐) และภรตวิทยา (หน้า ๒๒๘) กล่าวถึงวิวัฒนาการของภาษาในประเทศอินเดียซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลาอันยาวนานไม่น้อยกว่า ๔,๐๐๐ ปี มีขั้นตอนและชื่อตามคำนิยามของนักภาษาศาสตร์ ซึ่งสรุปความได้ดังนี้

๑. ภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (Vedic-Sanskrit หรือ Old Indo-Aryan) เริ่มตั้งแต่ปี ๒๐๐๐ ถึงปีที่ ๖๐๐ ก่อนคริสต์ศักราช

๒. ภาษาปรากฤต หรือภาษาอินเดีย อารยะ-ยุคกลาง (Middle Indo-Aryan) ได้แก่ภาษามคธ มาคธี อรรธมาคธี เศารเสนี และมหาราษฎรี เป็นต้น เริ่มตั้งแต่ ๖๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราชจนถึงปีคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐

๓. ภาษาอปภรังศะ (Apabhramsa) เริ่มตั้งแต่คริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ในช่วงเวลา ๔๐๐ ปีนี้ ภาษาปรากฤตได้ผันแปรไปจนมีชื่อเรียกใหม่ว่า ภาษาอปภรังศะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป ภาษาอปภรังศะมีหลายรูปแบบตามท้องถิ่นที่ใช้ และภาษาอปภรังศะนี้เองเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุคู และมะละยาลัม)

๔. ภาษาอินเดีย อารยะ-ใหม่ (New Indo-Aryan) ได้แก่ ภาษาฮินดี เบงกาลี มาราฐี คุชราตี ปัญจาบี อัสสมี โอริยา กัศมีรี สินธี และอูรดู เป็นต้น เริ่มตั้งแต่คริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ จนถึงปัจจุบัน

จะเห็นได้ว่า ในช่วงเวลา ๔,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา ภาษาต่างๆ ในโลกมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ดังนั้น ลักษณะของภาษาทางอินเดียฝั่งตะวันออกและตะวันตกก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเช่นเดียวกัน

การทรงจำพระพุทธพจน์ คือ การเล่าเรียนพระพุทธวจน์แม้เพียงโอปัมมวรรคเป็นอย่างต่ำ

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ยมกวรรคในคัมภีร์ธรรมบทเรียกว่า โอปัมมวรรค แต่อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า ยมกวรรคในคัมภีร์มูลปัณณาสก์เรียกว่า โอปัมมวรรค[๘๐๖]

การไต่ถาม คือ การไต่ถามคำวินิจฉัยของเนื้อความแม้ในเพียงคาถาเดียว

คำว่า ปริปุจฺฉา ตามคำอธิบายของอาจารย์เหล่าอื่น แปลว่า "การไต่ถาม" มิใช่แปลว่า "ความต้องการรู้รายละเอียด" เหมือนที่ได้แปลไว้ในความเห็นแรกที่เป็นสมานฉันท์ เพราะว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบาย ปริปุจฺฉา ด้วยศัพท์ว่า ปุจฺฉน (ถาม) ในประโยคว่า ปริปุจฺฉา นาม เอกคาถายปิ อตฺถวินิจฺฉยปุจฺฉนํ (การไต่ถาม คือ การไต่ถามคำวินิจฉัยของเนื้อความแม้ในเพียงคาถาเดียว) ตามนัยนี้คำว่า ปริปุจฺฉา มาจาก ปริ บทหน้า + ปุจฺฉ ธาตุ (ปุจฺฉเน = ถาม) + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริปุจฺฉนํ ปริปุจฺฉา = การไต่ถาม ชื่อว่า ปริปุจฉา (ภาวสาธนะ)

การบรรลุคุณธรรมวิเศษ คือ ความเป็นพระโสดาบัน ... ความเป็นพระอรหันต์

การอาศัยครู คือ การอยู่ในสำนักของครูผู้ทรงความรู้และไหวพริบปฏิภาณ

การคบหากัลยาณมิตร คือ การได้มิตรผู้เป็นเช่นนั้น [คือ ทรงความรู้และไหวพริบปฏิภาณ]

ในปัจจัยเหล่านั้น :-

ก. พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าอาศัยความเพียรในภพก่อนและการบรรลุคุณธรรมวิเศษ จึงได้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ

ข. พระสาวกต้องอาศัยเหตุทุกอย่างนั้น และไม่มีการเจริญกรรมฐานโดยเฉพาะอื่นเพื่อบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ

ค. พระเสขะบรรลุปฏิสัมภิทาญาณในที่สุดแห่งวิโมกข์คือเสขผล (โสดาปัตติผล สก-ทามิผล และอนาคามิผล)

---

[๘๐๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๒๙/๙๓

ฆ. พระอเสขะบรรลุปฏิสัมภิทาญาณในที่สุดแห่งวิโมกข์คืออเสขผล (อรหัตตผล)

โดยแท้จริงแล้ว ปฏิสัมภิทาญาณย่อมสำเร็จแก่พระอริยะทั้งหลายด้วยอริยผลนั่นเทียว เช่นเดียวกับทศพลญาณย่อมสำเร็จแก่พระตถาคต เพราะเหตุที่ข้าพเจ้ามุ่งหมายถึงปฏิสัมภิทาญาณเหล่านี้จึงกล่าวว่า "ปัญญา ๔ อย่าง คือ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔"

คำว่า ทสพลานิ วิย (เช่นเดียวกับทศพลญาณ) **กล่าวไว้เพราะว่ากำลังญาณที่รู้เห็นเหตุว่าเป็นเหตุและผลว่าเป็นผล เป็นต้น ปรากฏชัดเจนเป็นพิเศษตามหน้าที่ของตนในพุทธคุณทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง แม้คุณวิเศษอื่น[จากทศพลญาณ]ทั้งหมดมีสัพพัญญุตญาณเป็นต้นก็มีในที่สุดของวิโมกข์คืออเสกขผล**[๘๐๗]

ทศพลญาณ ๑๐[๘๐๘] คือ

๑. ฐานาฐานญาณ ญาณรู้เห็นเหตุว่าเป็นเหตุและผลว่าเป็นผล

๒. สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ ญาณรู้เห็นปฏิปทาอันให้บรรลุถึงภูมิและนิพพานทั้งหมด

๓. อเนกธาตุนานาธาตุญาณ ญาณรู้เห็นธาตุจำนวนมากและธาตุต่างๆ กัน

๔. นานาธิมุตติกตาญาณ ญาณรู้เห็นอัธยาศัยอันแตกต่างกัน

๕. วิปากเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันของผลกรรม

๖. สังกิเลสโวทานวุฏฐานญาณ ญาณรู้เห็นความเศร้าหมอง ความหมดจด และการออกจากฌาน

๗. อินทริยปโรปริยัตตเวมัตตตาญาณ ญาณรู้เห็นความต่างกันในความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์

๘. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณรู้เห็นกระแสรูปนามที่เคยอยู่ในภพก่อน

๙. ทิพยจักษุญาณ ญาณรู้เห็นด้วยตาทิพย์

๑๐. อาสวักขยญาณ ญาณหยั่งเห็นความสิ้นไปแห่งอาสวะ

---

๘๐๗ วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๒๔๙/๙๔

๘๐๘ ม.มู. ๑๒/๑๔๘/๑๐๗, องฺ.ทสก. ๒๔/๒๑/๒๗

โบราณาจารย์มีการประพันธ์คาถาท่องจำในเรื่องนี้ว่า

จานาจาเนสุ โกสลฺลํ กมฺมปาโก ปตีปทา
ธาตุ จาธิมุตฺตินฺทฺริย- ปริยตฺติปโร ตถา.
ปุพฺเพนิวาโส จ สมา- ปตฺติ เจวาสวกฺขโย
จุตูปปาตญาณญฺจ นเม ทสพลํ ชินํ.[๘๐๙]

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระชินเจ้าผู้ทรงกำลังทั้งสิบ คือ ความฉลาดในฐานะที่ควรและไม่ควร วิบากของกรรม ข้อปฏิบัติ ธาตุ ความน้อมใจ ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ ความเป็นอยู่ในภพก่อน สมาบัติ การสิ้นอาสวะ และปัญญารู้เห็นจุติและปฏิสนธิ

การกำหนดภูมิ มูล และสรีระของปัญญา
วิสัชนาปัญหาข้อที่ ๕

[๔๓๐] ในคำถามนี้ว่า "พึงเจริญปัญญาอย่างไร" ตอบว่า

ก. อารมณ์ที่เกิดของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ ธรรมอันจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

ข. มูลฐานของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ วิสุทธิ ๒ ได้แก่ สีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ

ค. สรีระของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ วิสุทธิ ๕ ได้แก่ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และญาณทัสสนวิสุทธิ [เพราะเมื่อวิปัสสนาปัญญาดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง วิสุทธิทั้ง ๕ ประการมีทิฏฐิวิสุทธิเป็นต้นเหล่านี้อันอยู่ในตำแหน่งเท้า มือ และศีรษะ พึงทราบว่าเป็นสรีระตามวิธีใช้ที่กล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน[๘๑๐]]

ในข้อ ก. คำว่า อาทิ (เป็นต้น) หมายถึง อาหารเป็นต้น[๘๑๐] เพราะอาหาร ๔ ประเภทก็เป็นอารมณ์ของการเจริญวิปัสสนาเช่นเดียวกัน ดังข้อความในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรคว่า

---

[๘๐๙] รูป.นิสสัยใหม่ ๒/๓๕๒

[๘๑๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๐/๙๔

กตเม จตฺตาโร ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา ? จตฺตาโร อาหารา– กพฬีกาโร อาหาโร โอฬาริโก วา สุขุโม วา, ผสฺโส ทุติโย, มโนสญฺเจตนา ตติยา, วิญฺญาณํ จตุตฺถํ. อิเม จตฺตาโร ธมฺมา ปริญฺเญยฺยา.[๘๑๑]

ธรรม ๔ ประการที่ควรกำหนดรู้ คืออะไร คือ อาหาร ๔ ได้แก่

๑. กพฬีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) ทั้งหยาบและละเอียด

๒. ผัสสาหาร (อาหารคือผัสสะ)

๓. มโนสัญเจตนาหาร (อาหารคือมโนสัญเจตนา)

๔. วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ)

เหล่านี้คือธรรม ๔ ประการที่ควรกำหนดรู้

ในข้อ ข. สีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นมูลฐานของวิปัสสนาปัญญา เพราะเมื่อมีสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิ วิปัสสนาปัญญานี้จึงเหมือนมีรากแก้วเกิดขึ้น ถ้าไม่มีวิสุทธิดังกล่าว วิปัสสนาปัญญาย่อมเกิดขึ้นไม่ได้[๘๑๒] ที่จริงแล้วสีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเหมือนรากแก้วของวิปัสสนาปัญญา เพราะศีลที่หมดจดย่อมทำให้จิตหมดจดจากนิวรณ์ และจิตที่หมดจดจากนิวรณ์ย่อมก่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญาต่อไป

ในข้อ ค. ข้อความว่า "ตามวิธีใช้ที่กล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน" ตามหลักภาษาเรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ การกล่าวถึงกลุ่ม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ วิสุทธิ ๒ ได้แก่ ทิฏฐิวิสุทธิ และกังขาวิตรณวิสุทธิ เหมือนเท้า วิสุทธิ ๒ ได้แก่ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิและปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ เหมือนมือ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเหมือนศีรษะ อวัยวะทั้ง ๓ คือ เท้า มือ และศีรษะเป็นบางส่วนของสรีระ แต่ท่านกล่าวรวมถึงอวัยวะเหล่านี้ว่าเป็นสรีระ จึงเป็นการกล่าวถึงกลุ่มคือสรีระ แต่เจตนาหมายถึงบางส่วน คือ เท้า มือ และศีรษะ คำอธิบายนี้กล่าวตามข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๑๒]

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๑๒]กล่าวถึงเหตุในการตรัสอารมณ์กรรมฐาน ๖ ประเภท คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท ดังนี้

---

[๘๑๑] ที.ปา. ๑๑/๓๕๔/๒๔๕

[๘๑๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๐/๙๔

ถามว่า เหตุใดจึงตรัสธรรมจำนวนมากเหล่านั้นไว้โดยความเป็นอารมณ์อย่างนี้ แม้ขันธ์หนึ่งในขันธ์ ๕ เป็นต้นก็ทำให้สำเร็จประโยชน์[ในการปฏิบัติ]ได้มิใช่หรือ

ตอบว่า ไม่อาจทำให้สำเร็จประโยชน์ได้ เพราะพระพุทธองค์พึงตรัสธรรม ๓ ประเภทมีขันธ์เป็นต้น [ขันธ์ อายตนะ และธาตุ] เพื่ออนุเคราะห์เหล่าสัตว์ ๓ จำพวก มิฉะนั้นแล้วจะไม่เป็นการอนุเคราะห์เหล่าสัตว์ทั่วไป กล่าวคือ เหล่าสัตว์มี ๓ จำพวก ได้แก่

ก. ผู้สับสนในนาม พระพุทธองค์ตรัสขันธ์ไว้เพื่อบุคคลเหล่านี้ เพราะทรงจำแนกนามธรรมออกเป็น ๔ ประเภท [คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์]

ข. ผู้สับสนในรูป พระพุทธองค์ตรัสอายตนะไว้เพื่อบุคคลเหล่านี้ เพราะทรงจำแนกรูปธรรมออกเป็น ๑๐ ประเภทครึ่ง [คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ และธัมมายตนะที่หมายถึงปสาทรูป ๕ และสุขุมรูป ๑๖]

ค. ผู้สับสนในนามและรูป พระพุทธองค์ตรัสธาตุไว้เพื่อบุคคลเหล่านี้ เพราะทรงจำแนกธาตุที่เป็นทั้งนามและรูปทั้งสองอย่าง

นอกจากนั้น เหล่าสัตว์มี ๓ จำพวกตามอินทรีย์ที่แตกต่างกัน คือ

๑. ติกขินทรีย์	ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า
๒. มัชฌิมินทรีย์	ผู้มีอินทรีย์ปานกลาง
๓. มุทินทรีย์	ผู้มีอินทรีย์อ่อน

อีกทั้งมี ๓ จำพวก คือ

๑. สังขิตตรุจิ	ผู้ชอบโดยสังเขป
๒. มัชฌิมรุจิ	ผู้ชอบโดยปานกลาง
๓. วิตถารรุจิ	ผู้ชอบโดยพิสดาร

พึงประกอบบทว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงขันธ์เป็นต้นตามลำดับเพื่อประโยชน์แก่บุคคลเหล่านั้น [คือ แสดงขันธ์แก่ติกขินทรีย์ แสดงอายตนะแก่มัชฌิมินทรีย์ และ

แสดงธาตุแก่มุทินทรีย์ หรือแสดงขันธ์แก่สังขิตตรุจิ แสดงอายตนะแก่มัชฌิมรุจิ และแสดงธาตุแก่วิตถารรุจิ]

ส่วนการแสดงอินทรีย์มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจลักษณะของอนัตตาว่า แม้ธรรมเหล่านี้จะนำความเป็นใหญ่นำให้ดำเนินไปในสหชาตธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมกัน) เหมือนผู้ปกครอง แต่ความเป็นใหญ่นั้นสำเร็จตามธรรมชาติของธรรมเหล่านั้น ไม่มีธรรมใดมีอำนาจในเรื่องนี้ ธรรมเหล่านั้นว่างเปล่า[จากตัวตน] ไม่อยู่ในอำนาจ

อนึ่ง ธรรมทั้ง ๔ ประเภทนั้น [คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ และอินทรีย์] เมื่อบุคคลรู้เห็นโดยเนื่องด้วยความมีอยู่ไม่ขาดช่วง (ปวัตติ) การหยุดยั้งไม่เกิดขึ้น (นิวัตติ) และเหตุของทั้งสองอย่างนั้น (ตทุภยเหตุ) จึงจะนำประโยชน์มาให้ หาใช่โดยประการอื่นไม่ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงสัจจะเป็นต้น [คือ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท] ทั้งสองประเภท

ด้วยเหตุนั้น ภิกษุผู้สั่งสมความรู้ด้วยการเล่าเรียนไต่ถามธรรมเหล่านั้นอันเป็นอารมณ์ที่เกิด[ของวิปัสสนา]แล้ว พึงเจริญปัญญาด้วยการยังวิสุทธิ ๒ ที่เป็นมูลให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อม ทั้งหมดนี้เป็นความย่อในเรื่องปัญญานี้

ขันธ์

[๔๓๑] ความพิสดารมีดังต่อไปนี้ ลำดับแรกในคำที่กล่าวมาแล้วว่า "อารมณ์ที่เกิดของ[วิปัสสนา]ปัญญา คือ ธรรมอันจำแนกเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น" คำว่า ขันธ์ คือ ขันธ์ ๕ ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

ขันธ์ ๕ มีองค์ธรรมดังนี้ คือ

๑. รูปขันธ์ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

๒. เวทนาขันธ์ เวทนาเจตสิก

๓. สัญญาขันธ์ สัญญาเจตสิก

๔. สังขารขันธ์ เจตสิก ๕๐ ดวง เว้นเวทนาและสัญญา

๕. วิญญาณขันธ์ จิต

เมื่อกล่าวว่า ขันธ์ โดยไม่เจาะจง ก็มุ่งหมายถึงธรรมทุกอย่างที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ ยกเว้นนิพพาน แต่เมื่อประกอบ อุปาทาน ศัพท์ไว้ข้างหน้าเป็นรูปว่า อุปาทานขันธ์ (ขันธ์อันเป็นอารมณ์ของอุปาทาน) ก็มุ่งหมายถึงรูปนามที่เป็นโลกิยะเท่านั้น เพราะธรรมดังกล่าวเป็นอารมณ์ท่องเที่ยวไปของอุปาทานคือโลภะและทิฏฐิ

คัมภีร์สัมโมหวิโนทนี[๘๑๓] กล่าวเปรียบขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้น ๓ ประการ ดังนี้

๑. รูปขันธ์ เหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของวิญญาณขันธ์ที่เปรียบเหมือนคนไข้

๒. เวทนาขันธ์ เหมือนความเจ็บไข้ เพราะเป็นตัวเบียดเบียน

๓. สัญญาขันธ์ เหมือนสมุฏฐานของความเจ็บไข้ เพราะเป็นแดนเกิดของเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้นด้วยอำนาจของกามสัญญาเป็นต้น

๔. สังขารขันธ์ เหมือนการเสพสิ่งที่ไม่เหมาะสม เพราะเป็นมูลเหตุของความเจ็บไข้คือเวทนา ดังพระพุทธดำรัสว่า เวทนํ เวทนตฺตาย สงฺขตมภิสงฺขโรนฺติ[๘๑๔] (ปรุงแต่งสังขตธรรมคือเวทนาโดยความเป็นเวทนา), อกุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ กายวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติ ทุกฺขสหคตํ[๘๑๕] (กายวิญญาณที่เป็นวิบากประกอบด้วยทุกข์เกิดขึ้น เพราะได้กระทำสั่งสมอกุศลกรรมไว้)

๕. วิญญาณขันธ์ เหมือนคนไข้ เพราะไม่พ้นไปจากความเจ็บไข้คือเวทนา

อีกอย่างหนึ่ง :-

๑. รูปขันธ์ เหมือนคุก

๒. เวทนาขันธ์ เหมือนการทรมาน

๓. สัญญาขันธ์ เหมือนความผิด

---

[๘๑๓] อภิ.วิ.อ. ๒/๓๑/๓๕

[๘๑๔] สํ.ข. ๑๗/๗๙/๗๐

[๘๑๕] อภิ.สงฺ. ๓๔/๕๕๖/๑๕๗

๔. สังขารขันธ์ เหมือนผู้ทำการทรมาน

๕. วิญญาณขันธ์ เหมือนผู้มีความผิด

อีกอย่างหนึ่ง :-

๑. รูปขันธ์ เหมือนภาชนะใส่ข้าว เพราะเป็นที่อาศัยของเวทนา

๒. เวทนาขันธ์ เหมือนข้าว เพราะเป็นสิ่งพึงบริโภค

๓. สัญญาขันธ์ เหมือนกับข้าว เพราะเป็นเหตุให้ได้รับความพอใจด้วยเวทนา

๔. สังขารขันธ์ เหมือนคนหุงข้าว เพราะปรุงแต่ง

๕. วิญญาณขันธ์ เหมือนคนบริโภค เพราะเข้าไปบริโภคอารมณ์

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๑๖] กล่าวถึงเหตุของการตรัสเวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์แยกออกจากสังขารขันธ์ ดังนี้

ถามว่า เหตุใด เวทนาและสัญญาจึงกล่าวแยกไว้ [ว่าเป็นเวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์] โดยไม่กล่าวถึงธรรมเป็นต้นว่าเจตนา วิตก โลภะ และสัทธา สติ หรือ ปัญญา ที่ปรากฏในสังขารขันธ์โดยความเป็นขันธ์เฉพาะ

ตอบว่า อุปมาเหมือนหมอยาผู้ฉลาดได้รวบรวมรากไม้เพื่อทำยาไว้แล้ว เมื่อจะบดเป็นผงได้สังเกตรากไม้เหล่านี้ว่า รากใหญ่นี้อ่อน รากเล็กนี้แข็ง จึงเลือกเฉพาะรากไม้ที่แข็งแล้วทุบให้แหลกละเอียดก่อน และนำรากไม้อ่อนที่เหลือทั้งหมดผสมเข้ากันทุบให้ละเอียด ต่อมาจึงนำทั้งหมดมาบดตำในครกหินให้เป็นผงแล้วนำไปใช้ในเภสัชกรรม เมื่อเขากระทำเช่นนี้ย่อมไม่ลำบาก ฉันใด พระผู้มีพระภาคทรงทราบว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ขวนขวายเพื่อละวิปัลลาสในความเที่ยง เป็นสุข และเป็นอัตตา โดยยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ในนามธรรมกับรูปธรรมจักลำบากในธรรมทั้ง ๓ ถ้าพระองค์ไม่ทรงจำแนก จึงยกธรรม ๓ อย่างในนามธรรม คือ เวทนา สัญญา และสังขารขึ้นแสดงตั้งเป็นชื่อขันธ์หนึ่งๆ ไว้โดยเฉพาะ ฉันนั้น

ความพิสดารว่า เมื่อน้ำมีอยู่ ฝูงปลาย่อมไม่ระอาเบื่อหน่าย แต่เมื่อน้ำไม่มีย่อม

---

[๘๑๖] ปรมตฺถ.ฏีกา ๗/๑๖๕/๓๓๙

ระอาเบื่อหน่ายโดยแท้ หรือหมู่ผึ้งภมรย่อมไม่เบื่อหน่ายในป่าที่ได้รับน้ำเกสรและน้ำผลไม้ แต่เมื่อไม่ได้รับอยู่ย่อมเบื่อหน่ายโดยแท้ ฉันใด ที่พึ่งอื่นอันเสมอกับเวทนาซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นสุขหามีไม่ ฉันนั้น เหล่าสัตว์ผู้ยินดีในสมบัติของมนุษย์ เทวดา และพรหมอยู่ ย่อมเพลิดเพลินเพื่อสุขเวทนานั่นเอง หากถ้าบุคคลได้รับสุขเวทนาตามต้องการโดยปราศจากสมบัติได้ ใครจะพึงพอใจในสมบัติเหล่านั้น

เช่นเดียวกันนี้ เหล่าสัตว์เมื่อปรุงแต่งผลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีในปัจจุบันภพหรือสัมปรายภพด้วยธรรมที่เป็นสังขารขันธ์เป็นต้นว่า ผัสสะและเจตนา วิตก วิจาร วิริยะ โลภะและโทสะ สัทธา สติ ปัญญา ย่อมปรุงแต่งเพื่อสุขเวทนา ถ้าบุคคลได้รับสุขตามต้องการโดยปราศจากการปรุงแต่งเช่นนั้นได้ ธรรมเหล่านั้นก็หาประโยชน์มิได้ แล้วผู้ใดจักพึงปรุงแต่งธรรมดังกล่าว

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นสุข เหล่าสัตว์สำคัญเวทนาว่าเป็นสุขอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงขันธ์โดยกระทำเวทนานั้นให้เป็นขันธ์เฉพาะอย่างหนึ่ง

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึ่งซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นอัตตา ไม่มีที่พึ่งใดเสมอกับสัญญา หมายความว่า เหล่าสัตว์ประเภทต่างๆ ย่อมหมายรู้สิ่งที่ควรรู้ทุกอย่างในวิสัยของตนๆ ด้วยสัญญาแล้วถึงความเป็นผู้รู้ เมื่อถึงความเป็นผู้รู้อยู่ ย่อมเที่ยวไปกระทำสัญญาที่[ปุถุชน]สมมุติว่า เป็นปัญญาในโลกให้เป็นอัตตาอย่างยิ่งเช่นนี้ว่า เรารู้เท่าที่ผู้อื่นรู้ ใครจะเลิศกว่าเรา โดยประการดังนี้ ในบรรดาธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเป็นอัตตา สัญญาเป็นสิ่งที่เหล่าสัตว์สำคัญว่าเป็นอัตตาอันถึงความยิ่งยวด พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงขันธ์โดยกระทำสัญญาให้เป็นขันธ์เฉพาะอย่างหนึ่ง

อนึ่ง คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๑๗] กล่าวถึงเหตุของการตรัสวิญญาณขันธ์ ดังนี้

เช่นเดียวกันนี้ ในที่พึ่งซึ่งเหล่าสัตว์หมายรู้ว่าเป็นสิ่งเที่ยง ไม่มีที่พึ่งใดเสมอกับจิต หมายความว่า เหล่าสัตว์ย่อมสำคัญว่าความสุขทุกข์ไม่เที่ยง ทุกข์ย่อมไม่มีแก่ผู้บรรลุสุข สุขย่อมไม่มีแก่ผู้ถึงทุกข์ สัญญาไม่เที่ยง บางครั้งหลงลืม บางครั้งก็ไม่หลงลืม

---

[๘๑๗] ปรมตฺถ.ฎีกา ๗/๑๖๕/๓๓๙

วิริยะไม่เที่ยง บางครั้งอุตสาหะ บางครั้งย่อท้อ

ความโลภไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง

ความโกรธไม่เที่ยง เกิดขึ้นในบางครั้ง ไม่เกิดในบางครั้ง

ศรัทธาไม่เที่ยง บางครั้งมีจิตเลื่อมใส บางครั้งไม่เลื่อมใส

หรือปัญญาไม่เที่ยง บางครั้งรู้ข้อความที่ควรรู้ได้ บางครั้งก็รู้ไม่ได้

ความไม่เที่ยงของเจตสิกธรรมประจักษ์ชัดแก่ชนชาวโลกบางคนอย่างนี้

แต่ความไม่เที่ยงของจิตไม่ประจักษ์ เพราะว่าเหล่าสัตว์มักไม่สำคัญว่าจิตเป็นธรรมชาติไม่เที่ยง เกิดขึ้นบ้าง ดับไปบ้าง แต่มักสำคัญว่าจิตเที่ยงโดยดำริว่า จิตปรากฏอยู่เสมอ มีสุขบ้าง มีทุกข์บ้าง

โดยประการดังนี้ ในธรรมที่ชาวโลกหมายรู้ว่าเที่ยง จิตเป็นสภาพที่เหล่าสัตว์สำคัญว่าเที่ยงอย่างยิ่งยวด ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงขันธ์โดยกระทำจิตให้เป็นขันธ์เฉพาะอย่างหนึ่ง

รูปขันธ์

[๔๓๒] ในขันธ์ ๕ เหล่านั้น รูปขันธ์ (กองรูป) คือ กองสภาวธรรมทั้งหมดที่มีลักษณะแปรปรวนเพราะความหนาวเป็นต้น โดยรวมไว้เป็นกองเดียว[ด้วยปัญญา]

คำว่า ขนฺธ มีความหมายว่า กอง ดังนั้น รูปขันธ์ (กองรูป) คือ รูปทั้งหมดที่เป็นรูปอดีตเป็นต้นซึ่งมีลักษณะแปรปรวนเพราะความเย็นเป็นต้นเหมือนกัน

ข้อความว่า “โดยรวมไว้เป็นกองเดียว[ด้วยปัญญา]” หมายความว่า แม้รูปจะแตกต่างกัน ๑๑ ชนิดโดยจำแนกเป็นรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปเลว รูปดี รูปไกล และรูปใกล้ แต่ก็มีลักษณะอย่างเดียวกันคือความแปรปรวน จึงถือว่าเป็นกองเดียวหรือขันธ์เดียว ที่เรียกว่า รูปขันธ์ (กองรูป) เพราะไม่มีรูปขันธ์อื่นจากรูป แม้เวทนาขันธ์เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ แม้เวทนาจะแตกแต่งกัน ๑๑ ชนิดโดยจำแนกเป็นเวทนาอดีต เป็นต้น ก็มีลักษณะอย่างเดียวกันคือความรู้สึก จึงถือว่าเป็นกองเดียวหรือขันธ์เดียว

ที่เรียกว่า เวทนาขันธ์ (กองเวทนา) เพราะไม่มีเวทนาขันธ์อื่นจากเวทนา ดังนี้เป็นต้น

สรุปความว่า คำว่า ขนฺธ แปลว่า “กอง” กล่าวคือ กองรูป กองเวทนา กองสัญญา กองสังขาร และกองวิญญาณ แต่ละขันธ์จำแนกออกเป็น ๑๑ อย่าง คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ทราม ประณีต อยู่ไกล และอยู่ใกล้ แม้คัมภีร์สัจจสังเขปก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ปรมตฺโถ สนิพฺพาน- ปญฺจกฺขนฺเธตฺถ ราสิโต
ขนฺธตฺโถ จ สมาเสตฺวา วุตฺโต’ตีตาทิเภทนํ.[๘๑๘]

ในเรื่องนั้น ปรมัตถสัจจะ คือ ขันธ์ ๕ และพระนิพพาน อนึ่ง ความหมายของคำว่า ขนฺธ พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยรวมอดีตขันธ์เป็นต้นไว้เป็นกอง

อย่างไรก็ตาม แม้รูปขันธ์เป็นต้นจะมี ๑๑ กอง จึงเรียกว่า ขันธ์ แต่ในบางแห่งพระพุทธองค์ตรัสถึงเวทนาขันธ์ที่เป็นปัจจุบันว่าเป็นเวทนาขันธ์ (กองเวทนา) เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์ธัมมสังคณี[๘๑๙] ตรัสว่า เอโก เวทนากฺขนฺโธ โหติ (มีเวทนาขันธ์หนึ่ง), เอโก สญฺญากฺขนฺโธ โหติ (มีสัญญาขันธ์หนึ่ง), เอโก สงฺขารกฺขนฺโธ โหติ (มีสังขารขันธ์หนึ่ง) และ เอโก วิญฺญาณกฺขนฺโธ โหติ (มีวิญญาณขันธ์หนึ่ง) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ การกล่าวถึงส่วนรวม แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นการเรียกบางส่วนว่าเป็นส่วนรวม โดยกล่าวถึงส่วนรวมคือกองเวทนา ๑๑ กอง แต่เจตนาหมายถึงบางส่วนคือเวทนาที่เป็นปัจจุบัน ดังคำว่า สมุทฺโท มยา ทิฏฺโจ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ตามปกติคนจะเห็นมหาสมุทรทั้งหมดไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นมหาสมุทรบางส่วน การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการกล่าวถึงมหาสมุทรทั้งหมดอันเป็นส่วนรวม แต่เจตนาหมายถึงมหาสมุทรบางส่วนที่สายตาเห็นได้ จึงเป็นเอกเทสยูปจาระ หรือดังคำว่า ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว) คำว่า ปโฏ แม้จะกล่าวถึงผ้าโดยรวมทั่วไป ก็หมายถึงผ้าที่ถูกไฟเผาบางส่วน จึงเป็นคำที่กล่าวถึงผ้าอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงผ้าบางส่วนที่ถูกไฟเผา

ดังข้อความว่า

---

[๘๑๘] สจฺจสงฺเขป ๕

[๘๑๙] อภิ.สงฺ. ๓๔/๕๘/๓๑

เวทนาทีสุ’เปกสฺมึ ขนฺธสทฺโท ตุ รุฬฺหิยา
สมุทฺทาเทกเทเส ตุ สมุทฺทาทิรโว ยถา.[๘๒๐]

คำว่า ขนฺธ (กอง) ของขันธ์หนึ่งๆ ในขันธ์ ๔ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น กล่าวไว้โดยความเป็นสำนวน ดังคำว่า มหาสมุทร ที่หมายถึงพื้นที่บางส่วนของมหาสมุทรเท่านั้น

อาปตฺตินิกาโยติ อาปตฺติสมูโห. กิญฺจาปิ อยํ เอกาว อาปตฺติ, รุฬฺหิสทฺเทน ปน อวยเว สมูหโวหาเรน วา นิกาโยติ วุตฺโต "เอโก เวทนากฺขนฺโธ, เอโก วิญฺญาณกฺขนฺโธติ-อาทีสุ วิย.[๘๒๑]

คำว่า อาปตฺตินิกาโย แปลว่า กองอาบัติ อาบัตินี้มีอยู่ข้อเดียวก็จริง แต่เรียกว่า กอง โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ (ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามใจโดยไม่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ) หรือโดยการเรียกบางส่วนว่าเป็นกอง ดังคำว่า เอโก เวทนากฺขนฺโธ (เวทนาขันธ์หนึ่ง), เอโก วิญฺญาณกฺขนฺโธ (วิญญาณขันธ์หนึ่ง) เป็นต้น

ต่อจากนี้ไปจะกล่าวคำอธิบายเรื่องรูปโดยพิสดาร กล่าวคือ รูป หมายถึง สภาวะแปรปรวนเพราะความเย็นเป็นต้น ดังพระพุทธดำรัสว่า

รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. เกน รุปฺปติ. สีเตนปิ รุปฺปติ, อุเณฺหนปิ รุปฺปติ, ชิฆจฺฉายปิ รุปฺปติ, ปิปาสายปิ รุปฺปติ, ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺเสนปิ รุปฺปติ.[๘๒๒]

ภิกษุทั้งหลาย เพราะแปรปรวนจึงเรียกว่า รูป แปรปรวนเพราะอะไร แปรปรวนเพราะเย็นบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง สัมผัสของเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง

ตามปกติรูปที่ร้อนย่อมแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความเย็นที่ตรงข้ามกัน รูปที่เย็นย่อมแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความร้อนที่ตรงข้ามกัน รูปที่อิ่มหนำย่อม

---

[๘๒๐] สจฺจสงฺเขป ๖

[๘๒๑] กงฺขา.อภินวฏีกา ๒๔๒

[๘๒๒] สํ.ข. ๑๗/๗๙/๗๐

แปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความหิวที่ตรงข้ามกัน รูปที่ไม่กระหายย่อมแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับความกระหายที่ตรงข้ามกัน รูปดังกล่าวย่อมแปรปรวนเป็นตุ่มแดงหรือผื่นคันเพราะถูกยุงเหลือบเป็นต้นกัด ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่าเป็นรูป เพราะแปรปรวนไปจากเดิมเมื่อพบกับสิ่งที่ตรงกันข้ามมีความเย็น ร้อน เป็นต้น มิได้ตรัสว่าเป็นสภาวะที่เกิดดับแปรปรวนไปตลอดเวลาตามลักษณะของรูปนามที่เกิดดับอยู่เสมอภายใต้กฎของไตรลักษณ์ หรือเป็นสภาวะดับไปในภังคขณะ

นอกจากนั้น รูปในพรหมโลกแม้จะไม่แปรปรวนเพราะธรรมที่ตรงกันข้ามมีความ [ร้อน]เย็นเป็นต้น แต่เมื่อพบกับเหตุธรรมที่ตรงกันข้ามเหล่านั้นก็จะแปรปรวนแน่นอน จึงนับว่าเป็นรูปได้เพราะไม่อาจล่วงพ้นสภาวะแปรปรวนนั้นไปได้ ดังนั้น รูปของพรหมจึงเรียกว่ารูป (สภาวะแปรปรวน) ได้เช่นเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง รูปของพรหมแปรปรวนได้ด้วยอำนาจของเหตุที่อุปถัมภ์รูป[๘๒๓]

ตัวอย่างเช่น รูปที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมด้วยปีติสุขที่เกิดขึ้นบ้าง รูปที่หัวเราะร่าเริงบ้าง รูปที่ใช้ฝ่ามือตบไหล่บ้าง (คือ เวลาพรหมเกิดความชอบใจมักจะใช้ฝ่ามือทั้งสองข้างไขว้กันตบไหล่ คล้ายกับเทวดาที่มักโยนผ้าขึ้นไปในอากาศ เพื่อแสดงความชอบใจของตนในเวลาที่รู้ว่ามีพระพุทธ-เจ้าทรงอุบัติขึ้น เป็นต้น) รูปเคลื่อนไหวมีการงอหรือคู้เป็นต้นที่เกิดจากจิตที่ต้องการจะเคลื่อนไหวบ้าง เป็นต้น

คัมภีร์มูลฎีกา[๘๒๔] อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

ส่วนนามธรรมคือจิตและเจตสิกเป็นสภาวะที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว กล่าวคือ อุตุคือความเย็นร้อนและอาหารเป็นต้นทำให้รูปแปรปรวนได้ในฐิติขณะของรูปที่เกิดขึ้น แต่นามธรรมดังกล่าวมิได้เกี่ยวข้องกับอุตุและอาหารเป็นต้นในฐิติขณะของตน ดังนั้น นาม-ธรรมจึงไม่ชื่อว่ารูป เพราะไม่ปรากฏความแปรปรวนชัดเจนเหมือนรูป นอกจากนั้น นามธรรมก็ไม่มีการกระทบกับความเย็นร้อนเป็นต้น จึงไม่นับว่าเป็นรูปเช่นกัน

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๒๕] แสดงความหมายของรูป ๔ ประการ คือ

---

[๘๒๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๒/๙๕-๖

[๘๒๔] อภิ.วิ.มูลฏีกา ๒/๒/๕

[๘๒๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๒/๙๖

๑. สภาวะแปรปรวนเพราะความเย็นเป็นต้น

ตามอรรถนี้ รูป ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก รุป ธาตุ (รุปฺปเน = แปรปรวน) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น รู จึงได้รูปว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รุปฺปตีติ รูปํ (สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป)

๒. สภาวะทำให้แปรปรวน คือ เป็นเหตุทำให้รูปเดิมที่มีอยู่ในกระแสรูปนามของตนเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ตามอรรถนี้ รูป ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก รุป ธาตุ (รุปฺปเน = แปรปรวน) + เณ การิต-ปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น รู จึงได้รูปว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปยติ วิการํ อาปาเทตีติ รูปํ (สภาวะทำให้แปรปรวน คือ ทำให้ถึงความเปลี่ยนแปลง ชื่อว่า รูป)

๓. สภาวะแปรปรวนด้วยการกระทบ ความเห็นนี้เป็นมติของอาจารย์บางท่าน (เกจิวาทะ)

ตามคำอธิบายนี้นามธรรมไม่จัดว่าเป็นรูป เพราะไม่มีการกระทบกับความเย็นร้อนเป็นต้น ตามอรรถนี้ รูป ศัพท์เป็นรุฬหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่ชาวโลกใช้พูดต่อกันมาโดยไม่คำนึงถึงความหมายตามรากศัพท์

๔. สภาวะกระทบกับความเย็นร้อนเป็นต้น ความเห็นนี้เป็นมติของอาจารย์เหล่าอื่น (อปเรวาทะ)

ตามคำอธิบายนี้ รูป ศัพท์มีรากศัพท์มาจาก รุป ธาตุ (ปฏิฆาเต = กระทบ) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น รู จึงได้รูปว่า รูป มีรูปวิเคราะห์ว่า รุปฺปติ ปฏิหนตีติ รูปํ (สภาวะกระทบ ชื่อว่า รูป)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๒๖] กล่าวถึงความหมายของรูป ๒ ประการ ดังนี้

ในคำว่า รูปํ นี้ รูป คือ สภาวะแปรปรวน หมายความว่า ถึงความแปรปรวนโดยเป็นไปไม่สม่ำเสมอเพราะปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น อีกอย่าง

---

[๘๒๖] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕/๒๐

หนึ่ง รูป คือ สภาวะถูกทำให้แปรปรวน หมายความว่า ย่อมถูกปัจจัยตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้นให้ถึงความแปรปรวน

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะแปรปรวน = รุปฺปติ วิการํ อาปชฺชตีติ รูปํ. (รุป ธาตุ <รุปฺปเน = แปรปรวน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. สภาวะถูกทำให้แปรปรวน = รุปฺปติ วิการํ อาปาทิยตีติ รูปํ. (รุป ธาตุ <รุปฺปเน = แปรปรวน> + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกรรมสาธนะ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๒๗] อธิบายลักษณะแปรปรวนของรูป ดังนี้

คำว่า รุปฺปติ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหานิทเทสว่า

รุปฺปติ, กุปฺปติ, ฆฏฺฏียติ, ปีฬียติ, ภิชฺชติ.[๘๒๘]

ย่อมแปรปรวน กำเริบ ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น พินาศไป

ใจความในเรื่องนี้หมายถึง การประจวบกับปัจจัยตรงกันข้ามในฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) ย่อมมีแก่สภาวธรรม [สัปปฏิฆรูป ๑๒] ที่ดำรงอยู่นานและมีสภาพกระทบ แต่ไม่มีแก่สภาวธรรมอื่น [อัปปฏิฆรูป ๑๖ และนามธรรม] ที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ การประจวบกับความเย็นเป็นต้นภายนอกย่อมไม่มีแก่สุขุมรูปที่มีสภาพไม่กระทบ และไม่มีในนามธรรมที่มีขณะสั้นและมีสภาพไม่กระทบ

ข้อความนี้มีคำอธิบายว่า อายุของรูปพึงเทียบด้วยขณะจิต กล่าวคือ ขณะจิตดวงหนึ่งๆ มี ๓ ขณะย่อย คือ อุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะตั้งอยู่) และภังคขณะ (ขณะดับไป) ในวิถีจิตหนึ่งๆ มีขณะจิต ๑๗ ขณะเกิดขึ้นเป็นอย่างมาก ขณะจิตดวงหนึ่งๆ นี้รวม ๑๗ ขณะเป็นการเกิดดับของรูปหนึ่งๆ ขณะของรูปหนึ่งๆ จึงมี ๕๑ ขณะจิตย่อย (๑๗ × ๓ = ๕๑) ในขณะจิตย่อย ๕๑ ขณะนี้ อุปปาทขณะของรูปเทียบได้ ๑ ขณะจิตย่อย ภังคขณะเทียบได้ ๑ ขณะจิตย่อย ส่วนฐิติขณะในระหว่างเทียบได้ ๔๙ ขณะจิตย่อย ฐิติขณะของรูปจึงมีระยะนานกว่าฐิติขณะของจิตที่มีเพียงช่วงขณะจิตย่อยเดียว ดังนั้น ความเย็นความร้อนเป็นต้นจึงเบียดเบียนรูปธรรมในฐิติขณะชัดเจน

---

[๘๒๗] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕/๒๐

[๘๒๘] ขุ.ม. ๒๙/๒/๔

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๒๙] กล่าวถึงความแปรปรวนของรูปต่อไป ดังนี้

ถามว่า : ถ้าคำที่กล่าวนี้พึงเป็นไปได้ การที่สุขุมรูป (รูปละเอียด) ถึงความเป็นสภาพที่มิใช่รูปย่อมมีได้หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะสุขุมรูปมีความเป็นไปเสมอกับโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) เนื่องจากเมื่อโอฬาริกรูปแปรปรวนอยู่ สุขุมรูปย่อมแปรปรวน

อนึ่ง การประจวบ คือ การกระทบซึ่งกันและกันของโอฬาริกรูปหรือมหาภูตรูปอันตรงกันข้ามกัน บรรลุถึงฐิติขณะ โดยไม่มีการมาปรากฏและการรับอารมณ์ สมจริงดังสาธกว่า

รุปฺปติ ฆฏฺฏียติ ปีฬียติ.[๘๓๐]

ย่อมแปรปรวน ถูกกระทบกระทั่ง ถูกบีบคั้น

ความแปรปรวน คือ ความกำเริบ หรือความพินาศของธาตุที่มีในรูปกลาปอื่นเปรียบเหมือนความระส่ำระสายของประเทศเพราะการรุกรานของกองทัพปัจจามิตร สมจริงดังสาธกว่า

กุปฺปติ ภิชฺชติ.[๑๐๗]

ย่อมกำเริบ พินาศไป

ในพากย์นี้ คำว่า ย่อมกำเริบ หมายความว่า ย่อมหวั่นไหว

คำว่า พินาศไป หมายความว่า ถึงความแปรปรวน

รูปเหล่านั้นย่อมเข้าถึงความแปรปรวนบ้าง นับตั้งแต่เวลาได้ประจวบกับปัจจัยตรงกันข้าม หมายความว่า บรรลุความเป็นปัจจัยเพื่อให้เกิดกระแสรูปทรามและรูปเกินประมาณ [เช่น เมื่อธาตุไฟน้อยจะรู้สึกเย็น หรือเมื่อธาตุไฟมากจะรู้สึกร้อนเหมือนในเวลาเป็นไข้]

---

[๘๒๙] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕/๒๑

[๘๓๐] ขุ.ม. ๒๙/๒/๔

อีกอย่างหนึ่ง ความแปรปรวนในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ

๑. ความเจริญ ๒. ความเสื่อม

ความแปรปรวนทั้งสองอย่างนั้นจะปรากฏในเวลากัปพินาศ กัปตั้งใหม่ และเวลาเปลี่ยนแปลงแห่งอายุกัป ปี ฤดูกาล เดือน กลางคืน และกลางวันเป็นต้น

ถามว่า : เหตุใดชื่อว่ารูปจึงปรากฏแก่ธรรมที่แปรปรวนด้วยการกระทบ

ตอบว่า : เพราะธรรมเหล่านั้นมีรูปร่าง หมายความว่า รูปธรรมทั้งหลายมีรูปร่าง เพราะเข้าถึงความเป็นสมูหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสัณฐานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยสัณฐาน) เป็นต้น ความแปรปรวนของธรรมเหล่านั้นประจักษ์แก่ชาวโลก ด้วยเหตุนี้ ชื่อว่ารูปจึงปรากฏในธรรมเหล่านั้น ส่วนนามธรรมเป็นสภาพไม่มีรูปร่าง ความแปรปรวนของนามธรรมไม่ประจักษ์แก่ชาวโลก เมื่อชาวโลกเห็น ได้ยิน หรือถามความเปลี่ยนแปลงของรูปธรรมนั้นๆ แล้ว ย่อมรับรู้ความแปรปรวนของนามธรรมได้ ยกเว้นผู้รู้จิตของคนอื่น[ที่รู้เห็นความเปลี่ยนแปลงของนามธรรมได้] ด้วยเหตุนี้ นามธรรมจึงไม่ชื่อว่า รูป

แม้พรหมทั้งหลายในพรหมโลกก็ปรากฏความเปลี่ยนแปลงทางกาย ความเปลี่ยนแปลงทางวาจา และความเปลี่ยนแปลงของรูปต่างๆ อันเป็นไปด้วยการสำแดงฤทธิ์ การที่รูปในพรหมโลกปรากฏโดยความเป็นรูปจึงมีได้ด้วยความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

อีกอย่างหนึ่ง รูป คือ สภาวะปรากฏโดยสภาพของตน หมายความว่า นามธรรมไม่ปรากฏโดยสภาพของตน ถูกรับรู้โดยอาศัยรูปเท่านั้น แต่รูปธรรมนี้ปรากฏโดยสภาพของตน แม้ปัญจวิญญาณก็รับรู้ได้ เมื่อความหมายนี้มีอยู่ รูปในพรหมโลกก็ชื่อว่า รูป โดยตรงดังนี้แล [ตามนัยนี้ คำว่า รูป สำเร็จรูปมาจาก รูป ธาตุ (ปกาสเน = แสดง) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปยติ อตฺตโน สภาเวน ปกาสตีติ รูปํ = สภาวะปรากฏโดยสภาพของตน ชื่อว่า รูป]

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี [๘๓๑] ที่แต่งขึ้นโดยพระสุมังคลสามิผู้แต่งอภิธัมมาวตารฎีกาใหม่ได้อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

---

[๘๓๑] วิภาวินี ๑/๒/๑๖๖

อนึ่ง ความแปรปรวนในเรื่องนี้เป็นการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปเมื่อประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้น แม้นามธรรมก็ได้ชื่อว่ารูปหรือ

ตอบว่า : หามิได้ เพราะพระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาความแปรปรวนที่ปรากฏชัดเจนด้วยความสามารถของศัพท์ว่า สีต (ความเย็น) เป็นต้น ถ้ามิใช่ทรงเจาะจงเพื่อให้เข้ากับคำว่า รุปฺปติ (แปรปรวน) แล้ว การตรัสถึง สีต ศัพท์เป็นต้นนั้นจะมีประโยชน์อะไรเล่า อนึ่ง การตรัส สีต ศัพท์เป็นต้นนั้นมีประโยชน์เพื่อแสดงให้รู้ว่า ความแปรปรวนของรูปที่ถูกความเย็นเป็นต้นกระทบปรากฏชัดเจน ดังนั้น จึงทรงประสงค์เอาความแปรปรวนดังกล่าวในเรื่องนี้

คัมภีร์อภิธัมมาวตารกล่าวถึงความหมายของรูป ดังต่อไปนี้

ยํ รุปฺปตีติ รูปนฺติ ตถา รูปยตีติ วา
รูปารูปภวาตีโต สุรูโป รูป'มพฺรวิ.[๘๓๒]

พระผู้มีพระภาคผู้มีรูปกายงาม ทรงล่วงรูปภพและอรูปภพแล้ว ตรัสถึงรูปไว้ดังนี้ว่า สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป อีกอย่างหนึ่ง สภาวะทำให้แปรปรวน ชื่อว่า รูป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะแปรปรวน = รุปฺปตีติ รูปํ (รุป ธาตุ <รุปฺปเน = แปรปรวน> + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. สภาวะทำให้แปรปรวน = รูปยตีติ รูปํ (รุป ธาตุ <รุปฺปเน = แปรปรวน> + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

ฎีกาใหม่ของอภิธัมมาวตาร[๘๓๓] อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

คำว่า รุปฺปติ หมายความว่า สภาวะถึงความแปรปรวน หรือถูกทำให้ถึงความแปรปรวนด้วยความเย็นและความร้อนเป็นต้น

---

[๘๓๒] อภิ.วตาร ๖๒๓

[๘๓๓] อภิ.วตารฎีกา ๒/๖๒๓

อนึ่ง การถึงความแปรปรวนเป็นการเกิดขึ้น[ของรูป]ที่แตกต่างออกไปเมื่อประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น ที่จริงแล้วสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดำรงอยู่ด้วยเหตุปัจจัยของตน ย่อมไม่มีสิ่งอื่นมาทำให้แปรปรวนได้ ดังนั้น การแปรปรวนในเรื่องนี้จึงเป็นการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปของรูปที่เกิดขึ้นภายหลังอันไม่เหมือนกระแสรูปที่เกิดขึ้นก่อน เพราะประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น ความเห็นที่ผิดพลาดของนิกายสังฆิยะจึงมีปรากฏให้เห็นได้

ถามว่า : แม้นามธรรมก็มีการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปเมื่อประจวบกับปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : มีได้จริง แต่ไม่ปรากฏชัดเจน พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปอย่างชัดเจนในเรื่องนี้ด้วยอำนาจของการเป็นไปอย่างยิ่ง (อุกกัฏฐนัย) ดังคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม)"

ข้อความในคัมภีร์อภิธัมมาวตารฎีกาใหม่ว่า "พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาการเกิดขึ้นที่แตกต่างออกไปอย่างชัดเจนในเรื่องนี้ด้วยอำนาจของการเป็นไปอย่างยิ่ง (อุกกัฏฐนัย) ดังคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม)" มีคำอธิบายว่า ในตัวอย่างว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา (ควรให้หญิงสาวแก่หนุ่มรูปงาม) บทว่า อภิรูปสฺส เป็นอุกกัฏฐนัย คือ การกล่าวถึงสิ่งที่สูงสุดโดยมิได้หมายเอาสิ่งสามัญทั่วไป เพราะหมายถึงหนุ่มรูปงามที่พิเศษ คือ

๑. หนุ่มรูปงามที่สุด[๘๓๔]

๒. หนุ่มรูปงามที่พิเศษด้วยตระกูลและสมบัติเป็นต้น[๘๓๕]

๓. หนุ่มรูปงามที่อยู่ในวัย ๒๐-๓๐ ปี[๘๓๖]

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อนุทีปนีซึ่งเป็นตำราอธิบายปรมัตถทีปนีฎีกา แต่งโดยแลดีสยาดอ (พระญาณธชเถระ) เห็นว่า คำว่า กญฺญา แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไป ก็หมายเอาหญิงสาวรูปงามจึงเป็นอุกกัฏฐนัยในเรื่องนี้ เพราะเป็นที่ทราบได้ว่าหญิงสาวที่ให้แก่ชายหนุ่มรูปงามก็ควรเป็นหญิงรูปงามเพื่อให้เหมาะสมกัน ดังข้อความว่า

---

[๘๓๔] ปทวิจาร ๓๙๖

[๘๓๕] มณิสารมัญชูสาฎีกา ๒/๕๓/๑๗๔-๗๕

[๘๓๖] อภิธัมมัตถวิภาวินีโยชนา ๖/๑๒๐/๕๓๒-๓๓

วิภาวนิปาเจ อุกฺกํสคติปริจฺเฉทวเสนาติ อุกฺกฏฺฐปฺปวตฺตินิยมนวเสน. อุกฺกฏฺฐนยวเสนาติ วุตฺตํ โหติ. อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพาติ เอตฺถ กญฺญา ทาตพฺพาติ สามญฺญโต วุตฺเตปิ อภิรูปสฺส ปุริสสฺสาติ วุตฺตตฺตา กญฺญาปิ อภิรูปกญฺญา เอว วิญฺญายติ. อยํ อุกฺกฏฺฐนโย นาม.[๘๓๗]

ในปาฐะของคัมภีร์วิภาวนี คำว่า อุกฺกํสคติปริจฺเฉทวเสน แปลว่า ด้วยอำนาจของการกำหนดที่สูงสุด ความหมายคือ ด้วยอำนาจของอุกกัฏฐนัย

ในคำว่า อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา นี้ คำว่า กญฺญา ทาตพฺพา (ควรให้หญิงสาว) แม้จะกล่าวโดยสามัญทั่วไป ก็เป็นที่รู้กันว่าแม้หญิงสาวก็เป็นหญิงสาวรูปงาม เพราะกล่าวว่า [ให้]แก่หนุ่มรูปงาม วิธีนี้ชื่อว่า อุกกัฏฐนัย

แม้รูปนี้ว่าโดยลักษณะคือความแปรปรวนเพียงอย่างเดียว แต่ก็แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ภูตรูป และอุปาทายรูป

คำว่า ภูตรูป หมายความว่า รูปอันเป็นที่เกิดขึ้นของอุปาทายรูป เพราะอุปาทายรูปดำเนินไปเนื่องด้วยภูตรูป คำว่า ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภวติ เอตฺถ อุปาทายรูปนฺติ ภูตํ = รูปอันเป็นที่เกิดขึ้นของอุปาทายรูป ชื่อว่า ภูตรูป (ภู ธาตุ + ต ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ) <วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๔๓๒/๙๖>

ภูตรูปนี้ยังมีอีกชื่อหนึ่งว่า มหาภูตรูป คัมภีร์อภิธัมมาวตารกล่าวถึงความหมายของมหาภูตรูป ดังนี้

มหนฺตา ปาตุภูตาติ มหาภูตสมาติ วา
วญฺจกตฺตา อภูเตน มหาภูตาติ สญฺญิตา.[๘๓๘]

รูปเหล่านั้นสมมุติว่าเป็นมหาภูต เพราะปรากฏเป็นของใหญ่ คล้ายกับมายากร และหลอกลวงด้วยสิ่งที่ไม่มีจริง

---

[๘๓๗] อนุทีปนี ๖/๑๖๐/๒๑๙

[๘๓๘] อภิ.วตาร ๖๒๖

ตามข้อความข้างต้น คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหนฺตา หุตฺวา ภูตา มหาภูตา.

(สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตา.

(มหาภูต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

๓. รูปมีสิ่งที่ไม่มีจริงมากมาย = มหนฺตานิ อภูตานิ เอเตสูติ มหาภูตา.

(สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกากล่าวถึงความหมายของมหาภูตรูป ดังนี้

สลกฺขณโต สสมฺภารโต จ มหนฺตานิ หุตฺวา ภวนฺติ ปาตุภวนฺตีติ มหาภูตานิ. ตานิ หิ อตฺตโน สภาวโตปิ มหนฺตานิเอว หุตฺวา ปาตุภวนฺติ อุปาทารูปานิ อุปาทายาติ. ฯเปฯ ตสฺมา ยํ เตสํ อินฺทฺริยานินฺทฺริยพทฺธสนฺตาเนสุ ปถวิปพฺพตาทิวเสน สมุทฺเท มจฺฉ-กจฺฉปาทิวเสน สสมฺภารโต มหตฺตํ. ตํปิ สลกฺขณมหตฺตมูลกเมวาติ ทฏฺฐพฺพํ. มหาภูตาติ วา โลเก วิสํวาทกฏฺเฐน มายาการา วา อาวิสนคหเณสุ อจินฺเตยฺยฏฺฐานฏฺเฐน ยกฺขาทโย วา วญฺจกฏฺเฐน ยกฺขินิโย วา วุจฺจนฺติ. เตเนวฏฺเฐน เตหิ สทิสตฺตา อิมานิปิ มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ.[๘๓๙]

มหาภูตรูป คือ รูปใหญ่โตปรากฏชัดตามลักษณะและรูปร่างของตน เมื่อเทียบเคียงกับอุปาทายรูป มหาภูตรูปใหญ่โตปรากฏชัดตามสภาวะของตน ... ดังนั้น ความใหญ่โตโดยรูปร่างของมหาภูตรูปในกระแสขันธ์ที่มีใจครองและไม่มีใจครอง โดยความเป็นแผ่นดิน ภูเขา ปลา และเต่าเป็นต้นในมหาสมุทร มีมูลเหตุคือความกว้างขวางด้วยลักษณะของตน

อีกอย่างหนึ่ง มายากรเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นผู้ใช้เล่ห์กลในโลก

อีกอย่างหนึ่ง ยักษ์เป็นต้นเรียกว่า มหาภูต เพราะเป็นสิ่งที่คาดคะเนไม่ได้ในการเข้าสิงมนุษย์

อีกอย่างหนึ่ง ยักษิณีเรียกว่า มหาภูต เพราะหลอกลวง[ให้หลงผิดโดยจำแลงร่างที่งดงาม]

---

[๘๓๙] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๔-๕๕

รูปทั้ง ๔ อย่างนี้เหมือนมายากรเป็นต้น เพราะคล้ายกับมายากรเป็นต้นด้วยความหมายเหล่านั้น จึงชื่อว่า มหาภูตรูป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า มหาภูต มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. รูปใหญ่โตปรากฏชัด = มหนฺตานิ หุตฺวา ภวนฺติ ปาตุภวนฺตีติ มหาภูตานิ.
(สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

๒. รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ.
(ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย มหาภูต ที่มีอรรถว่า มายากร)

๓. รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ.
(ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย มหาภูต ที่มีอรรถว่า ยักษ์)

๔. รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี = มหาภูตา วิยาติ มหาภูตานิ.
(ลง ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิตท้าย มหาภูต ที่มีอรรถว่า นางยักษิณี)

คัมภีร์วิสุทธิมรรค[๘๔๐] แสดงความหมายของคำนี้ ๕ ประการ คือ

๑. รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน = มหนฺต <ใหญ่โต> + ภูต <ปรากฏชัดเจน> = มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานีติ มหาภูตานิ (รูปใหญ่โตปรากฏชัดเจน ชื่อว่า มหาภูต)

<สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส>

๒-๑ รูปที่คล้ายกับมายากร = มหาภูโต วิย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับมายากร ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (มายากร) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

๒-๒ รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ = มหาภูตา วิย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับอมนุษย์ ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (อมนุษย์) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

๒-๓ รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี = มหาภูตา วิย มหาภูตานิ (รูปที่คล้ายกับนางยักษิณี ชื่อว่า มหาภูต) <มหาภูต (นางยักษิณี) + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต>

๓-๑ รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุอันมาก = มหนฺต <เหตุอันมาก> + ภูต <ดำเนินไป> = มหนฺเตหิ ฆาสจฺฉาทนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานีติ มหาภูตานิ (รูปที่ดำเนินไปด้วยเหตุมีอาหารและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้นเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต) <ตติยาตัปปุริสสมาส>

---

[๘๔๐] วิสุทฺธิ. ๑/๓๕๒/๔๐๕

๓-๒ รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก = มหาปริหาร <ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก> + ภูต <เป็น> = มหนฺเตหิ ปริหริตพฺพานีติ มหาปริหารานิ, มหาปริหารานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ควรบำรุงรักษาด้วยเหตุเป็นอันมาก ชื่อว่า มหาภูต <สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาปริหารภูต ลบ ปริหาร ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า>

๔. ภูตรูปที่มีความแปรปรวนมากมาย = มหาวิการ <มีความแปรปรวนมากมาย> + ภูต <ภูตรูป> = มหาวิกาโร เอตฺถ อตฺถีติ มหาวิการวนฺตานิ, มหาวิการวนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ <วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส มาจาก มหาวิการวนฺตุภูต ลบ วิการวนฺตุ ศัพท์ที่อยู่ท้ายศัพท์หน้า>

๕. รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง = มหนฺต <ยิ่งใหญ่> + ภูต <มีจริง> = มหนฺตานิ หุตฺวา ภูตานิ มหาภูตานิ (รูปที่ยิ่งใหญ่มีจริง[โดยปรมัตถ์] ชื่อว่า มหาภูต) <สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส>

คำว่า อุปาทายรูป หมายความว่า รูปที่เกิดขึ้นอาศัยภูตรูป ไม่ถูกภูตรูปหรืออุปาทายรูปอื่นอาศัย คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

ก. มหาภูตานิ อุปาทาย ปวตฺตํ รูปํ อุปาทายรูปํ[๘๔๑] = รูปที่เกิดขึ้นอาศัยภูตรูป ชื่อว่า อุปาทายรูป (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ ปวตฺต ศัพท์เพื่อย่อคำ)

ข. อุปาทิยติ นิสฺสยตีติ อุปาทายํ[๘๔๒] = รูปอาศัยภูตรูป ชื่อว่า อุปาทายะ (อุป บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ <ทาเน = ให้> + ย ปัจจัย + อ ปัจจัย), อุปาทายเมว รูปํ อุปาทายรูปํ = รูปอาศัยภูตรูปนั่นแหละ ชื่อว่า อุปาทายรูป (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์แรก คำว่า อุปาทาย ประกอบด้วย ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้าย จึงต้องเติม ปวตฺตํ เข้ามาในรูปวิเคราะห์ ส่วนตามรูปวิเคราะห์หลัง คำว่า อุปาทาย ลง อ ปัจจัยอยู่ท้าย

อุปาทายรูปนี้พบชื่อว่า อุปาทารูป ในที่บางแห่งด้วยการลบ ย อักษร เหมือนคำว่า ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส ดังข้อความว่า

อุปาทารูปํ วา ยการโลปวเสน.[๘๔๓]

อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า อุปาทารูป ด้วยอำนาจของการลบ ย อักษร

---

[๘๔๑] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๕๘๔/๓๕๙, นีติ.สุตฺต. ๗/๖๘๓

[๘๔๒] อภิ.สงฺ.มูลฏีกา ๑/๕๘๔/๑๗๓

[๘๔๓] นีติ.สุตฺต. ๗/๖๘๓

อุปาทาติ อุปาทายรูปานิ. “ปฏิสงฺขา โยนิโสติอาทีสุ วิย เอตฺถ ย-การโลโป ทฏฺฐพฺโพ.[๘๔๔]

คำว่า อุปาทา คือ อุปาทายรูป พึงทราบการลบ ย อักษรดังคำนี้ว่า ปฏิ-สงฺขา โยนิโส (พิจารณาแล้วด้วยปัญญา) เป็นต้น

ภูตรูป ๔

ภูตรูป มี ๔ ประเภท คือ

๑. ปฐวีธาตุ	ธาตุดิน
๒. อาโปธาตุ	ธาตุน้ำ
๓. เตโชธาตุ	ธาตุไฟ
๔. วาโยธาตุ	ธาตุลม

ลักษณะ รสะ (หน้าที่หรือความบริบูรณ์) ปัจจุปัฏฐาน (อาการปรากฏหรือผล) ของธาตุเหล่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องจตุธาตุววัตถาน (การกำหนดธาตุ ๔) ว่าโดยปทัฏฐาน (เหตุใกล้) ธาตุทั้งหมดนั้นมีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้

> ปฐวีธาตุที่ถูกอาโปธาตุยึดไว้ เตโชธาตุรักษาไว้ตามสมควร วาโยธาตุพยุงไว้ จึงดำเนินไปได้ มิได้เป็นไปโดยประการอื่น ดังนั้น ปฐวีธาตุนั้นจึงมีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่างเป็นเหตุใกล้ แม้ธาตุอื่นนอกจากนี้ก็เช่นเดียวกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวเสสธาตุตฺ-ตยปทฏฺฐานา (มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่างเป็นเหตุใกล้)[๘๔๕]

ขอกล่าวทบทวนธาตุ ๔ ที่พบในเรื่องจตุธาตุววัตถานมากล่าวไว้โดยย่อ ดังนี้

ปฐวีธาตุ :-

๑. มีลักษณะแข็ง (ปถวีธาตุ กกฺขฬตฺตลกฺขณา)

---

[๘๔๔] อภิ.วิภาวินีฎีกา ๒/๖๒๔

[๘๔๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๑/๔๓๒/๙๖

๒. มีหน้าที่ดำรง[สหชาตธรรม] (ปติฏฺจานรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการรับ[สหชาตธรรม]ไว้ (สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺจานา)

๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้ (เสสภูตตฺตย-ปทฏฺจานา)

อาโปธาตุ :-

๑. มีลักษณะไหล (อาโปธาตุ ปคฺฆรณลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่เพิ่มพูน[สหชาตรูป] (พฺรูหนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการยึด[สหชาตธรรม]ไว้ (สงฺคหปจฺจุปฏฺจานา)

๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้ (เสสภูตตฺตย-ปทฏฺจานา)

เตโชธาตุ :-

๑. มีลักษณะร้อน (เตโชธาตุ อุณฺหตฺตลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่ทำให้สุก (ปริปาจนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้[สหชาตธรรม]อ่อนนุ่ม (มทฺทวานุป-ปทานปจฺจุปฏฺจานา)

๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้ (เสสภูตตฺตย-ปทฏฺจานา)

วาโยธาตุ :-

๑. มีลักษณะตึง (วาโยธาตุ วิตฺถมฺภนลกฺขณา)

๒. มีหน้าที่เคลื่อนไหว (สมุทีรณรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการผลักดัน (อภินีหารปจฺจุปฏฺจานา)

๔. มีธาตุที่เหลืออีก ๓ อย่าง[ที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกัน]เป็นเหตุใกล้ (เสสภูตตฺตย-ปทฏฺจานา)

คำอธิบายโดยย่อของมหาภูตรูป ๔ มีดังนี้ คือ

๑. ปฐวีธาตุ[๘๔๖]คือ ธาตุดิน มีลักษณะแข็งหรืออ่อน มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกร่างกาย ความแข็งหรืออ่อนนี้ไม่มีสภาพแน่นอน หากนำสิ่งที่ชาวโลกคิดว่าแข็งไปเทียบกับสิ่งที่แข็งกว่า สิ่งนั้นก็จะกลายเป็นสิ่งที่อ่อนกว่าไป เช่น แม้หินจะแข็งกว่าไม้แต่เมื่อนำไปเทียบกับเหล็ก หินก็นับว่าอ่อน หรือเหล็กก็นับว่าอ่อนเมื่อนำไปเทียบกับเหล็กกล้า

ในบรรดาอวัยวะ ๓๒ อย่างภายในร่างกายที่เรียกว่า อาการ ๓๒ อวัยวะที่เป็นปฐวีธาตุมี ๒๐ อย่าง คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และมันสมอง

๒. อาโปธาตุ[๘๔๗] คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม จะเห็นได้ว่า น้ำกับน้ำแข็งเป็นสิ่งเดียวกัน ต่างกันที่ลักษณะไหลหรือเกาะกุมเท่านั้น มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกร่างกาย อวัยวะภายในร่างกายที่เป็นอาโปธาตุมี ๑๒ อย่าง คือ ดี เสลด น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และมูตร

๓. เตโชธาตุ[๘๔๘] คือ ธาตุไฟ มีลักษณะเย็นหรือร้อน เป็นอุณหภูมิที่แต่ละคนตีค่าต่างกัน มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกร่างกาย เตโชธาตุภายในร่างกายมี ๔ อย่าง คือ ธาตุไฟที่ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย ธาตุไฟที่ทำให้กายทรุดโทรม ธาตุไฟที่ทำให้กายกระวนกระวาย และธาตุไฟย่อยอาหาร

๔. วาโยธาตุ[๘๔๙] ธาตุลม มีลักษณะหย่อนหรือตึง มีอยู่ทั้งภายในและภายนอกร่างกาย วาโยธาตุภายในร่างกายมี ๖ อย่าง คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจออกและลมหายใจเข้า

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๕๐] แสดงความหมายของปฐวี ดังนี้

> ปฐวี คือ รูปประจักษ์ หมายความว่า ประจักษ์โดยความเป็นที่ตั้งของรูป[อื่น] ซึ่งเกิดร่วมกัน
>
> อีกอย่างหนึ่ง ปฐวี คือ รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น

---

[๘๔๖] ม.อุ. ๑๔/๒๔๙/๓๐๗

[๘๔๗] ม.อุ. ๑๔/๓๕๐/๓๑๗-๘

[๘๔๘] ม.อุ. ๑๔/๓๕๑/๓๐๘

[๘๔๙] ม.อุ. ๑๔/๓๕๒/๓๐๘

[๘๕๐] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕

อีกอย่างหนึ่ง ปฐวี คือ รูปที่พึงยกย่องโดยประการต่างๆ ด้วยหมู่คุณนานัปปการว่า รูปนี้เป็นที่ตั้ง ที่ดำรง เป็นฐานะพื้นภูมิของรูปอื่น เพราะเป็นที่ตั้งของรูปร่างแห่งรูปทุกอย่าง เป็นต้น

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปถวี มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปประจักษ์ = ปถยตีติ ปถวี (ปถ ธาตุ = ปรากฏ + กฺวิ ปัจจัย)

ข. รูปที่มีสภาพใหญ่เกิดขึ้น = ปุถุ มหนฺตี หุตฺวา ชายตีติ ปถวี (ปุถุ ศัพท์ + อี อิตถีปัจจัย)

ค. รูปที่พึงยกย่องโดยประการต่างๆ = ปการเรน ถวียตีติ ปถวี (ป บทหน้า + ถุ ธาตุ = ยกย่อง + อ ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๕๑] แสดงความหมายของอาโป ดังนี้

อาโป คือ รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป

อีกอย่างหนึ่ง อาโป คือ รูปที่ทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน

อีกอย่างหนึ่ง อาโป คือ รูปรักษาสหชาตรูปยิ่งนักไว้ไม่ให้ไม่กระจัดกระจาย

อีกอย่างหนึ่ง อาโป คือ รูปที่รวบรวมสหชาตรูปไว้เหมือนซึมซับเข้าไป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อาป มีความหมาย ๔ ประการ คือ

ก. รูปแผ่ไปสู่สหชาตรูป = อาเปติ สหชาตรูปานิ พฺยาเปตฺวา ติฏฺฐตีติ อาโป (อาป ธาตุ = แผ่ไป + อ ปัจจัย)

ข. รูปที่ทำให้สหชาตรูปเจริญเพิ่มพูน = อปฺปายติ ตานิ สุฏฺฐุ พฺรูเหติ วฑฺเฒตีติ อาโป (อา บทหน้า + ปา ธาตุ = เจริญ + อ ปัจจัย)

ค. รูปรักษาสหชาตรูปยิ่งนัก = ตานิ ภุโส ปาติ รกฺขตีติ อาโป (อา บทหน้า + ปา ธาตุ = รักษา + อ ปัจจัย)

ฆ. รูปที่รวบรวมสหชาตรูป = ปิวติ ตานิ สงฺคณฺหติ สมฺปิณฺเฑตีติ อาโป (อา บทหน้า + ปา ธาตุ = รวบรวม + อ ปัจจัย)

---

[๘๕๑] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๕๒] แสดงความหมายของเตโช ดังนี้

เตโช คือ รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรมเหมือนรุ่งโรจน์ด้วยความแก่กล้า

อีกอย่างหนึ่ง เตโช คือ รูปที่ทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า

อีกอย่างหนึ่ง เตโช คือ รูปทำให้ร้อน

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า เตช มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปปรากฏระหว่างสหชาตธรรม = เตชติ สหชาตธมฺมานํ มชฺเฌ ปกาสตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัย)

ข. รูปที่ทำให้สหชาตธรรมมีกำลังแก่กล้า = เตเชติ นิเสติ สหชาตธมฺเม ติกฺขถามพเลกโรตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้แก่กล้า + ณ ปัจจัย)

ค. รูปทำให้ร้อน = เตเชติ ปริปาเจติ อุสฺมาเปตีติ เตโช (ติช ธาตุ = ทำให้ร้อน + ณ ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๕๓] แสดงความหมายของวาโย ดังนี้

วาโย คือ รูปเคลื่อนไหว กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปให้ไปสู่สถานที่อื่นโดยเป็นเหตุให้เกิดในสถานที่อื่นได้

อีกอย่างหนึ่ง วาโย คือ รูปที่นำสหชาตธรรมไปโดยไม่ให้หยุดนิ่ง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า วาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปเคลื่อนไหว = วายติ สมีเรตีติ วาโย (วา ธาตุ = เคลื่อนไหว + ณ ปัจจัย)

ข. รูปที่นำสหชาตธรรมไป = วายติ สหชาตธมฺเม วหตีติ วาโย (วา ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัย)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๕๔] กล่าวถึงลักษณะของมหาภูตรูป ๔ โดยละเอียด ดังนี้

ในบรรดามหาภูตรูปเหล่านั้น ปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม เตโชธาตุมีลักษณะร้อน วาโยธาตุมีลักษณะตึง

---

[๘๕๒] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕

[๘๕๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๕-๕๖

[๘๕๔] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๖

ถามว่า : เหตุใดจึงกล่าวว่าปฐวีธาตุมีลักษณะแข็ง ก็ปฐวีธาตุย่อมมีลักษณะอ่อนบ้างมิใช่หรือ

ตอบว่า : ปฐวีธาตุแม้มีลักษณะอ่อนบ้าง แต่ก็นับว่าแข็งเมื่อเทียบกับมหาภูตรูป ๓ ที่เหลือ แต่เมื่อเทียบเคียงกันเอง ปฐวีธาตุย่อมเป็นไปอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุนี้อ่อน ปฐวี-ธาตุนี้แข็ง ความอ่อนและความแข็งจึงไม่แน่นอนเหมือนความยาวกับความสั้น เพราะว่าสิ่งที่อ่อนเมื่อประจวบกับสิ่งที่อ่อนกว่านั้นก็นับว่าแข็ง สิ่งที่แข็งเมื่อประจวบกับสิ่งที่แข็งกว่านั้นก็ชื่อว่าอ่อน

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อาโปธาตุมีลักษณะเกาะกุม อาโปธาตุนั้นมีจำนวนมากในน้ำทั่วไป น้ำทั่วไปจึงควรรวมตัวกันเป็นแท่งมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะในน้ำปกติทั่วไปปฐวีธาตุที่ควรรวมตัวกันมีกำลังน้อย ส่วนน้ำที่[รวมตัวกันเป็นแท่ง]มีปฐวีธาตุมาก มีปฐวีธาตุนั้นรวมตัวกันอยู่แน่น-หนา

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เตโชธาตุมีลักษณะร้อน หากเป็นตามนี้ความเย็นก็ไม่ควรเป็นเตโชธาตุมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น สภาพที่เผาให้สุก คือ ให้ถึงความสุกงอม ชื่อว่าอุณหะ ทั้งความเย็นก็ให้ถึงความสุกงอมได้เช่นกัน ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

เตโช เอว หิ สีตํ หิมปาตสมยาทีสุ สีตสฺส ปริปาจกตาทสฺสนโต.[๘๕๕]

ความเย็นเป็นเตโชธาตุนั่นเอง เพราะพบว่าความเย็นทำให้สุกงอมได้ในเวลาน้ำค้างตกเป็นต้น

ถามว่า : พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วาโยธาตุมีลักษณะตึง และไม่เกิดขึ้นในเสาหินเป็นต้นที่แข็งเป็นแท่งทึบมิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะปฐวีธาตุในเสาหินเป็นต้นถึงความมั่นคงมีกำลังมากได้ เนื่องจากได้รับการอุปถัมภ์จากวาโยธาตุที่เกิดร่วมกับตน

---

[๘๕๕] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๖๕๑/๑๘๙

อุปาทายรูป ๒๔

อุปาทายรูป มี ๒๔ ประเภท คือ

๑.	จักขุประสาท	รูปใสคือตา
๒.	โสตประสาท	รูปใสคือหู
๓.	ฆานประสาท	รูปใสคือจมูก
๔.	ชิวหาประสาท	รูปใสคือลิ้น
๕.	กายประสาท	รูปใสคือกาย
๖.	รูปารมณ์	สี
๗.	สัททารมณ์	เสียง
๘.	คันธารมณ์	กลิ่น
๙.	รสารมณ์	รส
๑๐.	อิตถินทรีย์	รูปเป็นใหญ่ในความเป็นหญิง
๑๑.	ปุริสินทรีย์	รูปเป็นใหญ่ในความเป็นชาย
๑๒.	ชีวิตินทรีย์	รูปเป็นใหญ่ในความมีชีวิตอยู่
๑๓.	หทัยวัตถุ	รูปอาศัยอยู่ในหัวใจ
๑๔.	กายวิญญัติ	รูปสื่อความหมายทางกาย
๑๕.	วจีวิญญัติ	รูปสื่อความหมายทางวาจา
๑๖.	อากาสธาตุ	ช่องว่างระหว่างรูปกลาป
๑๗.	รูปลหุตา	ความเบาของรูป
๑๘.	รูปมุทุตา	ความอ่อนของรูป
๑๙.	รูปกัมมัญญตา	ความควรใช้งานของรูป
๒๐.	อุปจยรูป	การเกิดขึ้นของรูป
๒๑.	สันตติรูป	การดำเนินไปของรูป

๒๒. ชรตารูป	**ความชราของรูป**
๒๓. อนิจจตารูป	**ความไม่เที่ยงของรูป**
๒๔. กพฬีการาหาร	**อาหารคือคำข้าว**

อุปาทายรูป ๒๔ ดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๑๐ ประเภท ดังนี้

๑. ปสาทรูป รูปใสที่เหมือนกระจกเงาอันใสสะอาด เป็นเหตุให้จิตรับรู้รูปที่มากระทบกับตา หู จมูก ลิ้น กาย มี ๕ ประเภท คือ

ก. จักขุปสาทรูป คือ จักขุประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้รูปที่เห็นทางตาซึ่งอยู่ตรงหน้าได้ จักขุปสาทรูปนี้อยู่ท่ามกลางลูกตาดำ มีขนาดเท่าหัวเล็นอยู่กลางแววตาดำที่มีตาขาวแวดล้อม ซึมซับอยู่ในเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันที่ซึมซับอยู่ในสำลี ๗ ชั้น

ข. โสตปสาทรูป คือ โสตประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้เสียงที่ได้ยินทางหูได้ โสตปสาทรูปนี้มีลักษณะคล้ายวงแหวนอยู่ในช่องหู ซึมซับอยู่ในสถานที่มีขนหูอ่อนสีแดง

ค. ฆานปสาทรูป คือ ฆานประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้กลิ่นทางจมูกได้ ฆานปสาทรูปนี้มีลักษณะคล้ายกีบแพะอยู่ในช่องจมูก

ฆ. ชิวหาปสาทรูป คือ ชิวหาประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้รสทางลิ้นได้ ชิวหาปสาทรูปนี้มีลักษณะคล้ายปลายกลีบดอกบัวอยู่ในท่ามกลางลิ้น

ง. กายปสาทรูป คือ กายประสาทที่มีความใส เป็นเหตุให้จิตรับรู้สัมผัสทางกายได้ กายปสาทรูปนี้มีปรากฏในร่างกายทุกส่วนคล้ายกับน้ำมันที่ซึมซับอยู่ในผ้านุ่น สถานที่ที่ไม่มีกายปสาทรูปในร่างกายมี ๕ แห่ง คือ ที่ดำรงอยู่แห่งไฟธาตุย่อยอาหาร, ปลายผม, ปลายขน, ปลายเล็บ และหนังหนาที่แห้งสนิท

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๘๕๖] กล่าวถึงลักษณะที่มหาภูตรูปอุปถัมภ์ปสาทรูป ๕ ดังนี้

> ปสาทรูปทั้ง ๕ ย่อมให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารของจิตที่เกิดทางปัญจทวารตามสมควร [เช่น จักขุประสาทเป็นจักขุวัตถุและจักขุทวารของจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น] ธาตุแต่ละอย่างในธาตุ ๔ มีหน้าที่กระทำอุปการะแก่ปสาทรูปหนึ่งๆ คือ การทรงไว้

[๘๕๖] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๗

(ปฐวีธาตุ) การเกาะกุม (อาโปธาตุ) การสุกงอม (เตโชธาตุ) และการเคลื่อนไหว (วาโย-ธาตุ) เปรียบเหมือนพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ที่มีหน้าที่บำรุงเลี้ยงดูขัตติยกุมาร คือ การอุ้ม ให้สรงสนาน แต่งพระองค์ และถวายงานพัด ทั้งอุตุ จิต และอาหารก็อุปถัมภ์ปสาทรูปประดุจพระราชบิดา พระเชฏฐา และพระพี่นางผู้อุปถัมภ์ขัตติยกุมารอยู่ ชีวิตินทรีย์ย่อมตามคุ้มครองปสาทรูปเป็นอย่างดีคล้ายหมอหลวงทิศาปาโมกข์ที่พระราชาทรงแต่งตั้งให้ตามคุ้มครองขัตติยกุมาร แม้อุปาทายรูปมีสีเป็นต้นก็แวดล้อมปสาทรูปเปรียบเสมือนบุตรอำมาตย์ผู้เกิดร่วมกันแวดล้อมขัตติยกุมารอยู่

ขึ้นชื่อว่าจิตของเหล่าสัตว์เป็นสภาพอันวิจิตร สัญญาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งจิต ตัณหาวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งสัญญา กรรมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งตัณหา และมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรมย่อมวิจิตรเพราะความวิจิตรแห่งกรรม ปสาทรูปเหล่านี้จึงวิจิตรแตกต่างกันเพราะความวิจิตรแห่งมหาภูตรูป ความจริงแม้ปสาทรูปจะเป็นรูปใสบางอย่างก็ควรให้รูปกระทบ ไม่ควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ บางอย่างควรให้เสียงเป็นต้นกระทบ ไม่ควรให้รูปกระทบ เพราะเหตุนั้น ปสาทรูปจึงมีลักษณะไม่ระคนกันเองหรือระคนกับรูปอื่น

๒. โคจรรูป รูปที่เป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กาย โคจรรูปนี้มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วิสยรูป มี ๕ ประเภท คือ

ก. วัณณรูป คือ สีที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้เห็นทางตา คือ ในขณะที่เห็นรูปทางตานั้น จักขุวิญญาณจิตหรือจิตที่รับรู้อารมณ์ทางตาจะเห็นเพียงสีที่มีลักษณะต่างๆ เท่านั้น ไม่สามารถรับรู้ว่าเป็นสัณฐานสั้นหรือยาว กลมหรือแบน ต่อเมื่อมโนวิญญาณจิตหรือจิตที่รับรู้อารมณ์ทางใจเกิดขึ้น เราจึงจะรู้สัณฐานได้ เปรียบเทียบได้กับการแกว่งคบไฟเป็นวงกลมในเวลากลางคืน จักขุวิญญาณจิตจะเห็นสีของไฟเท่านั้น มโนวิญญาณจิตที่เกิดต่อมาจึงจะรับรู้ลักษณะเป็นวงกลมของไฟ[ที่แกว่งอยู่]

ข. สัททรูป คือ เสียงที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางหู

ค. คันธรูป คือ กลิ่นที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางจมูก

ฆ. รสรูป คือ รสที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางลิ้น

ง. โผฏฐัพพรูป คือ สัมผัสที่มีลักษณะต่างๆ ปรากฏให้รับรู้ทางกาย

๓. ภาวรูป คือ รูปที่เป็นมูลเหตุให้เกิดความเป็นเพศหญิงหรือเพศชาย ภาวรูปนี้เป็นรูปชนิดหนึ่งที่เกิดจากกรรมและเกิดตั้งแต่ปฏิสนธิ ทำหน้าที่กำกับดูแลร่างกายให้ปรากฏความเป็นเพศหญิงหรือเพศชายตามสมควรแก่กรรมที่ส่งผลเป็นเพศนั้นๆ มี ๒ ประเภท คือ

ก. อิตถีภาวรูป คือ รูปที่เป็นมูลเหตุให้เกิดความเป็นเพศหญิง ทำหน้าที่กำกับดูแลร่างกายให้ปรากฏความเป็นเพศหญิง รูปชนิดนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิตถินทรีย์ คือ รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นหญิง เพราะทำให้เกิดรูปที่เกี่ยวกับเพศหญิง

ข. ปุริสภาวรูป คือ รูปที่เป็นมูลเหตุให้เกิดความเป็นเพศชาย ทำหน้าที่กำกับดูแลร่างกายให้ปรากฏความเป็นเพศชาย รูปชนิดนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปุริสินทรีย์ คือ รูปที่เป็นใหญ่ในความเป็นชาย เพราะทำให้เกิดรูปที่เกี่ยวกับเพศชาย

๔. หทยรูป คือ รูปอันเป็นที่ตั้งแห่งจิต ๗๙ ดวงที่เรียกว่า มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ รูปชนิดนี้ซึมซับอยู่ในเลือดปริมาณเท่าอุ้งมือที่อยู่ภายในช่องเนื้อของหัวใจ

๕. ชีวิตรูป คือ รูปที่เป็นพลังงานอย่างหนึ่ง ทำหน้าที่อุปถัมภ์รูปที่เกิดจากกรรม (กรรมชรูป) ให้คงอยู่ต่อไปตลอดอายุขัยที่กรรมกำหนดไว้ ท่านเปรียบรูปชนิดนี้ว่าเหมือนน้ำในสระที่หล่อเลี้ยงต้นบัวไว้หลังจากที่เมล็ดพันธุ์เปื่อยผุลง ในเวลาปฏิสนธินั้น[ชนก]กรรมที่ส่งผลได้เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวแล้วดับไป ชีวิตรูปที่เกิดร่วมกับรูปอื่นๆ จึงทำหน้าที่รักษารูปที่เกิดจากกรรมให้ดำรงอยู่ต่อไปตลอดร้อยปี, พันปี หรือหนึ่งหมื่นหกพันปีตามสมควรแก่อำนาจของกรรมที่ส่งผลให้เกิดในภพนั้นๆ

๖. อาหารรูป คือ รูปที่เป็นพลังงานในอาหารที่บุคคลดื่มกิน ซึ่งเรียกว่า โอชารูป แม้โอชารูปที่นับเข้าในกลุ่มรูปอื่นก็จัดว่าเป็นอาหารรูปเช่นเดียวกัน

๗. ปริจเฉทรูป คือ ช่องว่างระหว่างรูปกลาปหรือหมู่รูปที่ทำหน้าที่คั่นรูปกลาปแต่ละส่วนไม่ให้ปะปนกัน หรือเป็นอากาสธาตุที่นับว่าเป็นส่วนที่สุดของรูปกลาปนั้นๆ ถ้าพูดตามหลักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบัน ปริจเฉทรูปคล้ายช่องว่างที่มีอยู่ระหว่างเซลล์แต่ละเซลล์ของร่างกาย

๘. วิญญัตติรูป คือ การเคลื่อนไหวกายหรือวาจาที่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจความประสงค์ของตน มี ๒ อย่าง คือ

ก. กายวิญญัตติรูป คือ การเคลื่อนไหวกายที่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจความประสงค์ของตน ได้แก่ การแสดงท่าทางที่มีความหมายซึ่งตนเองและผู้อื่นสามารถเข้าใจได้

ข. วจีวิญญัตติรูป คือ การเคลื่อนไหววาจาที่ทำให้ผู้อื่นเข้าใจความประสงค์ของตน ได้แก่ การพูดออกมาเป็นถ้อยคำที่มีความหมายซึ่งตนเองและผู้อื่นสามารถเข้าใจได้

๙. วิการรูป คือ รูปที่เปลี่ยนแปรจากสภาพเดิมเป็นรูปเบา รูปอ่อน หรือรูปที่ควรใช้งานทางกาย มี ๓ อย่าง คือ

ก. ลหุตารูป คือ รูปเบาที่ก่อให้เกิดความเบาในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิต รูปชนิดนี้เหมือนความเบาสบายของคนที่ไม่มีโรค เป็นเหตุให้การเคลื่อนไหวในอิริยาบถต่างๆ เป็นไปโดยสะดวก เมื่อรูปนี้มีกำลังด้วยอานุภาพของอภิญญาจะทำให้เหาะได้ด้วยความเบาของรูปนี้

ข. มุทุตารูป คือ รูปอ่อนที่ก่อให้เกิดความอ่อนในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิต มีสภาพยืดหยุ่นไม่แข็งตึง รูปชนิดนี้เหมือนหนังที่อ่อนนุ่มซึ่งถูกซักฟอกดีแล้ว เป็นเหตุให้เกิดความคล่องตัวในการทำกิจต่างๆ เมื่อรูปนี้มีกำลังด้วยอานุภาพของอภิญญาจะทำให้เนรมิตร่างกายให้เล็กหรือใหญ่ได้ด้วยความอ่อนของรูปนี้

ค. กัมมัญญตารูป คือ รูปที่ควรใช้งานทางกายของคนที่ยังมีชีวิต ทำให้สามารถใช้ร่างกายได้อย่างพอเหมาะพอดีกับกิริยาทางกาย รูปชนิดนี้เหมือนทองคำที่หลอมดีแล้วเหมาะแก่การนำไปหล่อเป็นรูปพรรณต่างๆ เมื่อรูปนี้มีกำลังด้วยอานุภาพของอภิญญาจะทำให้ดำดินหรือเดินผ่านภูเขาได้เหมือนเดินในที่โล่งด้วยความเหมาะแก่กิริยาทางกายของรูปนี้

๑๐. ลักขณรูป คือ รูปที่เป็นเหตุให้รู้ถึงเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดของนิปผันนรูป เพราะนิปผันนรูปดังกล่าวประกอบด้วยลักษณะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป การเกิดขึ้นและการสืบต่อเป็นต้นของรูปดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นรูปจำพวกหนึ่ง ท่านเปรียบเหมือนต้นไม้, ใบไม้, ดอกไม้ หรือผลไม้ ที่มี ๔ ขั้นตอน คือ การเกิดขึ้น, การเติบโต, การเปลี่ยนแปรเมื่อเติบโตเต็มที่แล้ว และการดับสูญไป ลักขณรูปมี ๔ อย่าง คือ

ก. อุปจยรูป คือ การเกิดขึ้นของรูปที่ก่อตัวขึ้นตั้งแต่วาระแรกของปฏิสนธิกาลของสัตว์ที่เกิดในครรภ์หรือฟองไข่ แล้วค่อยๆ เจริญเติบโตขึ้นจนเป็นรูปที่บริบูรณ์ด้วยตา หู จมูก ลิ้น หรือหมายถึงรูปที่ก่อตัวขึ้นและเติบโตทันทีของสัตว์ที่เกิดในยางเหนียวและสัตว์ที่ผุดเกิดทันที

ข. สันตติรูป คือ การสืบต่อของรูป หมายความว่า เมื่อรูปต่างๆ เกิดขึ้นแล้วก็ดำรงอยู่ต่อไปได้ เพราะเมื่อรูปเก่าเสื่อมสลายดับสิ้นไป รูปใหม่ก็เกิดมีขึ้นมาแทนที่ต่อเนื่องกันไปเหมือนลูกโซ่

ค. ชรตารูป คือ ความเปลี่ยนแปรเสื่อมโทรมของรูปที่เติบโตเต็มที่แล้ว

ฆ. อนิจจตารูป คือ ความไม่เที่ยงของรูป หมายความว่า หลังจากที่รูปได้เปลี่ยนแปรเสื่อมโทรมตามกาลเวลาแล้ว ก็จักแตกดับไปในที่สุด ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ตลอดไป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเหตุที่พระพุทธองค์ทรงแสดงลำดับของมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ โดยสรุปความได้ว่า :-

๑. ภูตรูป เพราะเป็นมูลฐานของรูปธรรมทุกอย่างด้วยความเป็นที่อาศัย

๒. ปสาทรูป ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้นในเบื้องแรกของอุปาทายรูป เพราะเป็นมูลฐานของรูปกายด้วยความเป็นธรรมภายใน

๓. รูปารมณ์เป็นต้น ๔ อย่างเพื่อแสดงว่ารูปเป็นต้นนี้เป็นอารมณ์ของปสาท-รูปที่รับอารมณ์เหล่านั้น ส่วนโผฏฐัพพรูปมิได้ถือเอาในอุปาทายรูปนี้ เพราะไม่ใช่อุปาทายรูป และถูกถือเอาด้วยคำว่า ภูต (ภูตรูป) แล้ว

๔. อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้งสองต่อจากโคจรรูปนั้นเพื่อแสดงว่า อัตภาพนั้นนับเนื่องเข้าเป็นสตรีหรือบุรุษด้วยอินทริยรูป ๒ เหล่านี้

๕. ชีวิตินทรีย์ต่อจากอินทริยรูปนั้นเพื่อแสดงว่า บุคคลย่อมเรียกได้ว่ามีชีวิตอยู่ด้วยชีวิตรูปนี้

๖. หทัยวัตถุเพื่อแสดงว่า อัตภาพนั้นย่อมสำเร็จประโยชน์ตนเป็นต้นได้เมื่อวิญญาณจิตดำเนินไปโดยอาศัยหทัยวัตถุนี้

๗. วิญญัตติรูป ๒ เพื่อแสดงว่า ความพยายามทางกายและวาจาทุกอย่างของอัตภาพนั้นย่อมมีได้ด้วยอำนาจของวิญญัตติรูป ๒ เหล่านี้

๘. อากาสธาตุเพื่อแสดงว่า ขอบเขตและหนทางของรูปกายนี้ย่อมมีได้ด้วยอากาสธาตุนี้

๙. ลหุตารูปเป็นต้นเพื่อแสดงว่า รูปกายนั้นเกิดความสุขและดำเนินไปเป็นต้นด้วยรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ [๘๕๗]

---

[๘๕๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๒/๙๘

๑๐. กพฬีการาหารเพื่อแสดงว่า กพฬีการหารนี้เป็นเครื่องอุปถัมภ์กระแสรูปที่มีกลุ่มสมุฏฐาน ๔ ทั้งหมดนี้

ลักษณะเป็นต้นของอุปาทายรูป ๒๔

ปสาทรูป ๕

[๔๓๓] ในอุปาทายรูปเหล่านั้น

<u>จักขุประสาท</u> :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้รูปปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น [รูปตัณหา] (รูปาภิฆาตารหตภูตปฺปสาทลกฺขณํ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา จกฺขุ)

๒. มีหน้าที่ดึงไปหารูปารมณ์ (รูเปสุ อาวิญฺฉนรสํ) [การดึงไปหารูปารมณ์ คือ การช่วยนำบุคคลหรือจิตให้เห็นรูปารมณ์ที่มาปรากฏนั่นเอง]

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตเห็น[คือจักขุวิญญาณ] (จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็นเป็นเหตุใกล้ (ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ) [คือ แม้จักขุประสาทจะเป็นกรรมชรูปที่เกิดจากกรรม จึงนับว่ามีกรรมเป็นเหตุได้อีกด้วย แต่มหาภูตรูปเป็นเหตุใกล้ของจักขุประสาท เพราะจักขุประสาทดังกล่าวต้องอาศัยมหาภูตรูปเกิดขึ้น]

จักขุประสาทเป็นความใสของมหาภูตรูปที่มีลักษณะ ๒ ประการ คือ

ก. มหาภูตรูปอันควรให้รูปปรากฏได้ หมายความว่า มหาภูตรูปตามปกติไม่มีความใสที่ทำให้เห็นรูปได้ แต่จักขุประสาทเป็นอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป มีลักษณะทำให้เห็นรูปได้เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล ไม่ว่ารูปดังกล่าวจะมาปรากฏแล้วหรือยังไม่มาปรากฏก็ตาม

ข. มหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากเห็น หมายความว่า กามตัณหา คือ ความพอใจกามคุณ และรูปตัณหา คือ ความพอใจรูป เป็นเหตุของกรรมที่ก่อให้เกิดอัตภาพที่มีอายตนะบริบูรณ์หรือไม่บริบูรณ์ (กรรมดังกล่าวคือกรรมที่ทำเพื่อการเกิดอายตนะ หรือกรรมที่เกิดขึ้นแก่ผู้ที่ไม่อาจขจัดตัณหาได้ด้วยอริยมรรค ซึ่งทำให้มีความอยากจะเห็นหรือได้ยินเป็นต้น จัดเป็นมูลเหตุทำให้เกิดอายตนะได้ตามสมควร เช่น ผู้ที่เห็นโทษของนามแล้วเจริญอรูปฌานที่เบื่อหน่ายนาม จึงไปเกิดในอรูปภูมิที่ไม่มีรูปอายตนะใด ๆ) ที่เรียกว่าความอยากเห็น เพราะเป็นความต้องการภพที่มีอายตนะนั้น ๆ ที่จริงแล้วตัณหาอันเป็นมูลเหตุของภพนั้น ๆ ได้รับเอาอายตนะที่ควรเกิดขึ้นในภพนั้น ๆ เป็นอารมณ์ จึงกล่าวว่ากามตัณหาเป็นต้นคือความอยากเห็นเป็นต้น[๘๕๘]

ต่อจากนี้ไปจะกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของรูปแต่ละอย่างในรูป ๒๘ ประเภทตามข้อความที่ระบุไว้ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา ที่จริงแล้วรูปวิเคราะห์เหล่านี้มีพบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาหลายฉบับ เช่น อัฏฐสาลินี อภิธัมมาวตาร อภิธัมมัตถวิภาวินี วิสุทธิมรรคมหาฎีกา เป็นต้น แต่ละคัมภีร์อาจมีรูปศัพท์ทางภาษาต่างกันบ้าง อย่างไรก็ตาม ทั้งหมดมีความหมายเหมือนกัน ส่วนผู้แปลขอกล่าวถึงรูปวิเคราะห์เหล่านี้ตามข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาที่แต่งขึ้นหลังสุดและสมบูรณ์ที่สุด

คำว่า จกฺขุ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปบอกทางราบเรียบและทางขรุขระ = จกฺขติ สมวิสมํ อาจิกฺขตีติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ = บอก + ณุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. รูปยินดีรูปารมณ์ เพราะไม่ทอดทิ้งรูปารมณ์ที่มาปรากฏ = รูปํ อสฺสาเทตีติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ = ยินดี + ณุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ค. รูปแสดงรูปารมณ์ = รูปํ วิภาเวตีติ จกฺขุ.

(จกฺข ธาตุ = แสดง + ณุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

---

[๘๕๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๓/๙๙

<u>โสตประสาท</u> :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้เสียงปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟัง [สัททตัณหา] (สทฺทาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ โสตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา โสตํ)

๒. มีหน้าที่ดึงไปหาสัททารมณ์ (สทฺเทสุ อาวิญฺฉนรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตได้ยิน[คือโสตวิญญาณ] (โสตวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากฟังเป็นเหตุใกล้ (โสตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ)

คำว่า โสต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปได้ยิน = สุณาตีติ โสตํ (กัตตุสาธนะ)

ข. รูปทำให้ผู้ฟังได้ยิน = สุณนฺติ เอเตนาติ โสตํ หรือ สุยฺยนฺติ เอเตนาติ โสตํ. (กรณสาธนะ)

<u>ฆานประสาท</u> :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้กลิ่นปรากฏได้ หรือ มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่น [คันธตัณหา] (คนฺธาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ, ฆายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา ฆานํ)

๒. มีหน้าที่ดึงไปหาคันธารมณ์ (คนฺเธสุ อาวิญฺฉนรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตดมกลิ่น[คือฆานวิญญาณ] (ฆานวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากดมกลิ่นเป็นเหตุใกล้ (ฆายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ)

คำว่า ฆาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปรับกลิ่น = ฆายตีติ ฆานํ (กัตตุสาธนะ)

ข. รูปทำให้ผู้สูดดมรับกลิ่น = ฆายนฺติ เอเตนาติ ฆานํ หรือ ฆายยนฺติ เอเตนาติ ฆานํ. (กรณสาธนะ)

<u>ชิวหาประสาท</u> :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้รสปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรส [รสตัณหา] (รสาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณา, สายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณา วา ชิวฺหา)

๒. มีหน้าที่ดึงไปหารสารมณ์ (รเสสุ อาวิญฺฉนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตลิ้มรส[คือชิวหาวิญญาณ] (ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากลิ้มรสเป็นเหตุใกล้ (สายิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานา)

คำว่า ชิวฺหา มีความหมาย ๕ ประการ คือ

ก. รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต เพราะน้อมไปในรสอันเป็นเหตุของชีวิตที่เรียกว่า ชีวิตะ = ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา (ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ = เรียก + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. รูปนำชีวิตไป = ชีวิตํ วหตีติ ชิวฺหา.

(ชีวิต บทหน้า + วห ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ค. รูปทำให้เหล่าสัตว์นำชีวิตไป คือ สามารถทำให้สำเร็จการดำเนินไปของชีวิต = ชีวิตํ วหนฺติ เอตายาติ ชิวฺหา (ชีวิต บทหน้า + วห ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ฆ. รูปนำความชนะหรือความแพ้ = ชิตึ วหตีติ ชิวฺหา.

(ชิติ บทหน้า + วห ธาตุ = นำไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ง. รูปทำให้เหล่าสัตว์นำความชนะหรือความแพ้ = ชิตึ วหนฺติ เอตายาติ ชิวฺหา (ชิติ บทหน้า + วห ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ตามรูปวิเคราะห์แรกของ ชิวฺหา ศัพท์ว่า ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา (รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชิวหา) คำว่า ชิวฺหา จาก ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ (อวฺหายเน = เรียก) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ชีวิตอวฺหา ให้ลบอักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์ระบุไว้ หลังจากนั้นจึงทำรัสสะ อี ใน ชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง

ในข้อความว่า "รสอาหารอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชีวิตะ" คำว่า ชีวิตะ หมายถึงรสอาหารอันเป็นเครื่องทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ เรียกคำนี้ว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ กล่าวคือ แม้คำนี้กล่าวถึงผลคือชีวิต ก็เจตนาหมายถึงเหตุคืออาหาร

รูปวิเคราะห์แรกของ ชิวฺหา ศัพท์ข้างต้นพบในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี[๘๕๙] นอกจากนั้นคัมภีร์อภิธัมมาวตาร[๘๖๐] ได้แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- สายตีติ ชิวฺหา = รูปชอบ[รส] ชื่อว่า ชิวหา

แม้คัมภีร์อัฏฐสาลินี[๘๖๑] ก็แสดงรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกันว่า

- สายนฏฺเฐน ชิวฺหา = ชื่อว่า ชิวหา เพราะเป็นรูปชอบ[รส]

รูปวิเคราะห์ว่า สายตีติ ชิวฺหา (รูปชอบ[รส] ชื่อว่า ชิวหา) แสดงว่า ชิวฺหา ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิห ธาตุ (สาทเน = พอใจ) + ว ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย คำนี้มีรูปเดิมมาจาก ลิหฺวา > ชิหฺวา > ชิวฺหา แปลง ลฺ เป็น ชฺ และสลับอักษรจาก หฺวา เป็น วฺหา โดยนิรุตตินัย รูปวิเคราะห์นี้จัดเป็นธาตวัตถวิคคหะ คือ รูปวิเคราะห์ด้วยอรรถของธาตุ เพราะประกอบใช้ สา ธาตุ (อสฺสาทเน = พอใจ) แทน ลิห ธาตุ แต่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุเดิมว่า ลิหตีติ ชิวฺหา ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิว่า

ชิหฺวา สฺตฺรี. เลฒิ อนยา ลิห ว นิ. รสชฺญาเนนฺทฺริเย รสนายํ.[๘๖๒]

---

[๘๕๙] อภิ.วิ.อ. ๒/๑๕๔/๕๐

[๘๖๐] อภิ.วตาร ๑๐/๖๕๗

[๘๖๑] อภิ.สํ.อ. ๑/(๖๐๘-๖๑๑/๓๖๙

[๘๖๒] ศพฺท.นิธิ ๑๘๔

ชิหฺวา อิตถีลิงค์ ย่อมพอใจรสด้วยสิ่งนี้ ลิห ธาตุ + ว ปัจจัย เป็นนิรุตตินัย ย่อมเป็นไปในอินทรีย์ที่รู้รส (ชิวหาปสาทรูป) และลิ้น

คัมภีร์สันสกฤตข้างต้นตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะ มีรูปเป็นบาลีว่า ลิหติ เอตายาติ ชิวฺหา (สันสกฤตมีรูปว่า เลฒิ อนยาติ ชิหฺวา = เครื่องพอใจรส ชื่อว่า ชิหวา) แต่คัมภีร์อภิธัมมาวตารตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า สายตีติ ชิวฺหา ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ เพราะรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะสามารถใช้แทนกรณสาธนะได้ เนื่องจากกรณการกมีความสามารถในการช่วยทำกิริยามากกว่ากรรมการกเป็นต้น

สรุปความว่า อรรถว่า "รูปชอบรส" ของ ชิวฺหา ศัพท์ เป็นอีกความหมายหนึ่งของ ชิวฺหา ศัพท์ที่มีรูปวิเคราะห์และรากศัพท์ต่างกับความหมายว่า "รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต" อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อนุฎีกาอธิบายอรรถของ "รูปชอบรส" ว่าหมายถึง รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต โดยกล่าวว่า

> **ชีวิตนิมิตฺตมาหารรโส ชีวิตํ, ตสฺมึ นินฺนตาย ตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหาติ เอวํ สิทฺเธน ชิวฺหาสทฺเทน ปกาสิยมานา รสาวฺหายนสงฺขาตา สายนกิริยา ลพฺภตีติ กตฺวา วุตฺตํ "ชิวฺหาสทฺเทน วิญฺญายมานา กิริยา สายนนฺติ. ตถา จ วกฺขติ "ชีวิตมวฺหายตีติ ชิวฺหาติ."**[๘๖๓]
>
> รสอาหารอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชีวิตะ รูปใดย่อมเรียกรสอาหารนั้น เพราะความน้อมไปในรสนั้น เหตุนั้นรูปนั้นจึงชื่อว่า ชิวหา กิริยาพอใจกล่าวคือการเรียกรสอัน ชิวฺหา ศัพท์แสดงอยู่ ย่อมปรากฏ ฉะนั้นพระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า ชิวฺหาสทฺเทน วิญฺญายมานา กิริยา สายนํ (กิริยาที่บุคคลรู้ได้ด้วย ชิวฺหา ศัพท์เป็นความพอใจ[รส]) และพระอรรถกถาจารย์จักกล่าวเหมือนอย่างนั้นว่า ชีวิตมวฺหายตีติ ชิวฺหา (รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต ชื่อว่า ชิวหา)

ผู้แปลเข้าใจว่า พระฎีกาจารย์คงจะเขียนข้อความข้างต้นด้วยความพลั้งเผลอ เพราะ ชิวฺหา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "รูปชอบรส" มีรากศัพท์ต่างกับ ชิวฺหา ศัพท์ที่มีความหมายว่า "รูปเรียกรสอันเป็นเหตุของชีวิต" ตามหลักฐานจากพจนานุกรมสันสกฤตที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

---

[๘๖๓] อภิ.สํ.อนุฎีกา ๑/๖๐๐/๑๘๕

<u>กายประสาท</u> :-

๑. มีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปอันควรให้โผฏฐัพพะปรากฏได้ หรือมีลักษณะคือความใสแห่งมหาภูตรูปที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัส [โผฏฐัพพ-ตัณหา] (โผฏฺฐพฺพาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขโณ, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาท-ลกฺขโณ วา กาโย)

๒. มีหน้าที่ดึงไปหาโผฏฐัพพารมณ์ (โผฏฺฐพฺเพสุ อาวิญฺฉนรโส)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นที่ตั้งของจิตรู้สัมผัส[คือกายวิญญาณ] (กายวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐาโน)

๔. มีมหาภูตรูป[ในรูปกลาปเดียวกัน]ที่เกิดจากกรรมอันมีเหตุคือความอยากสัมผัสเป็นเหตุใกล้ (ผุสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐาโน)

คำว่า กาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุจฺฉิตานํ เกสาทีนํ ปาปธมฺมานญฺจ อาโยติ กาโย = รูปอันเป็นที่เกิดของผมเป็นต้นและอกุศลธรรมที่น่ารังเกียจ ชื่อว่า กาย (กุ ศัพท์ + อาย ศัพท์ กุบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ลักษณะของจักขุประสาทเป็นต้นตามความเห็นของบางคน

[๔๓๔] ภิกษุบางรูป[คือพระวสุธรรมในนิกายมหาสังฆิกะ]กล่าวว่า

"ก. จักขุประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมาก [เพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้[๘๖๔]]

ข. โสตประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุลมมาก [เพราะธาตุลมที่เป็นเหตุให้ได้ยินเสียงซึ่งปรากฏในสัททารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์โสตประสาทให้ได้ยินเสียง[๘๖๔]]

ค. ฆานประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุดินมาก [เพราะธาตุดินที่เป็นเหตุให้ดมกลิ่นซึ่งปรากฏในคันธารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์ฆานประสาทให้ดมกลิ่นได้[๘๖๔]]

---

[๘๖๔] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๔/๑๐๐

ฆ. ชิวหาประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุน้ำมาก [เพราะธาตุน้ำคือน้ำลายที่เป็นเหตุให้ลิ้มรสซึ่งปรากฏในรสารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์ชิวหาประสาทให้ลิ้มรสได้ [๘๖๕]]

ง. กายประสาท เป็นความใสของภูตรูปทุกอย่าง [เพราะความเสมอกันของธาตุ ๔ ที่เป็นเหตุให้กระทบสัมผัสซึ่งปรากฏในโผฏฐัพพารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์กายประสาทให้กระทบสัมผัสได้[๘๖๖]]

พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงความเห็นของภิกษุในนิกายมหาสังฆิกะซึ่งเป็นนิกายมหายาน โดยจำแนกออกเป็น ๒ ความเห็นในเรื่องนี้ โดยวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๖๖] อธิบายเรื่องนี้ว่า

> พระวสุธรรมกล่าวว่า “ธาตุไฟมีมากในจักขุประสาท ธาตุลมมีมากในโสตประสาท ธาตุดินมีมากในฆานประสาท ธาตุน้ำมีมากในชิวหาประสาท ธาตุทุกอย่างเสมอกันในกายประสาท” เมื่อจะแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการมีธาตุไฟเป็นต้นมากในจักขุประสาทเป็นต้นย่อมมีได้เพราะธาตุไฟนั้นมีมากในมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของธาตุไฟดังกล่าว จึงกล่าวว่า เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกฺขุ (จักขุประสาทเป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมาก)
>
> ถามว่า : ในคำว่า กาโย สพฺเพสํ (กายประสาทเป็นความใสของภูตรูปทุกอย่าง) นี้ มีความต่างกันอย่างไร เพราะความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมากเป็นต้นก็เป็นความใสของภูตรูปทุกอย่างมิใช่หรือ
>
> ตอบว่า : จริงอย่างนั้น แต่คำว่า สพฺเพสํ (ภูตรูปทุกอย่าง) นี้แสดงข้อความว่าเป็นภูตรูปที่เสมอกัน เพราะกล่าวห้ามความมีมากบางส่วนที่ตามมาประกอบ กล่าวคือกายประสาทย่อมมีไม่ได้เมื่อธาตุ ๒ หรือ ๓ อย่างมีมาก เหมือนเมื่อธาตุไฟเป็นต้นแต่ละอย่างมีมาก และเมื่อธาตุเดียวเป็นต้นมีจำนวนน้อย เพราะความมากตามที่ได้กล่าวไว้ข้อความดังกล่าวนี้ปรากฏชัดเจน ดังนั้น คำว่า สพฺเพสํ (ภูตรูปทุกอย่าง) ในที่นี้จึงแสดงถึงความมีธาตุเสมอกัน เพราะกายประสาทย่อมมีได้ด้วยความเสมอกันของภูตรูป ๔

---

[๘๖๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๐

[๘๖๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๐-๑

ภิกษุอีกรูปหนึ่งกล่าวว่า

"ก. จักขุประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมาก [เพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้]

ข. โสตประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีช่องว่างมาก [เพราะช่องว่างคืออากาสธาตุที่เป็นเหตุให้ได้ยินเสียงซึ่งปรากฏในสัททารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์โสตประสาทให้ได้ยินเสียง]

ค. ฆานประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุลมมาก [เพราะธาตุลมที่เป็นเหตุให้ดมกลิ่นซึ่งปรากฏในคันธารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์ฆานประสาทให้ดมกลิ่นได้]

ฆ. ชิวหาประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุน้ำมาก [เพราะธาตุน้ำคือน้ำลายที่เป็นเหตุให้ลิ้มรสซึ่งปรากฏในรสารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์ชิวหาประสาทให้ลิ้มรสได้]

ง. กายประสาท เป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุดินมาก [เพราะธาตุดินที่เป็นเหตุให้กระทบสัมผัสซึ่งปรากฏในโผฏฐัพพารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์กายประสาทให้กระทบสัมผัสได้]"

แต่หากถูกซักไซ้ให้นำพระสูตรมาอ้าง พวกเขาคงไม่พบพระสูตรนั่นเป็นแน่

ตามข้อความในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๘๖๗]

- จักขุประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก แสงสว่าง จึงจะเห็นรูปได้

ในกรณีเดียวกัน

- โสตประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก อากาศคือช่องว่าง จึงจะได้ยินเสียง

- ฆานประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก ลม จึงจะดมกลิ่นได้

- ชิวหาประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก อาโปธาตุคือน้ำลาย จึงจะลิ้มรสได้

- กายประสาท ต้องได้รับปัจจัยอุปถัมภ์จาก ปฐวีธาตุ จึงจะกระทบสัมผัสได้

ดังนั้น ความเห็นของภิกษุรูปที่ ๒ จึงกล่าวถึงปัจจัยอุปถัมภ์อันเป็นธาตุต่างๆ ที่สอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์อรรถกถา แต่ความเห็นทั้ง ๒ อย่างที่กล่าวว่าจักขุประสาทมีธาตุไฟมากเพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณ์ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้ เป็นต้น ไม่สมควร ดังที่ท่านจะอธิบายเรื่องนี้ต่อไป

[๘๖๗] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๔๙๘/๓๔๐-๑

สรุปความว่า ตามความเห็นของภิกษุทั้ง ๒ รูป :-

	ความเห็นที่ ๑	ความเห็นที่ ๒
๑. จักขุประสาท	มีธาตุไฟมาก	มีธาตุไฟมาก
๒. โสตประสาท	มีธาตุลมมาก	มีอากาสธาตุมาก
๓. ฆานประสาท	มีธาตุดินมาก	มีธาตุลมมาก
๔. ชิวหาประสาท	มีธาตุน้ำมาก	มีธาตุน้ำมาก
๕. กายประสาท	มีธาตุ ๔ เสมอกัน	มีธาตุดินมาก

ตามความเห็นทั้ง ๒ อย่าง ธาตุไฟคือแสงสว่างที่ปรากฏในรูปารมณ์ เป็นเครื่องอุปถัมภ์จักขุประสาทในการเห็น ซึ่งเรียกว่า สหการีการณะ คือ เหตุที่ก่อให้เกิดผลร่วมกัน ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าแม้จักขุประสาทก็มีธาตุไฟมากกว่าธาตุอื่น ดังนี้เป็นต้น

พวกเขาบางคนอ้างเหตุว่า “เพราะได้รับอุปถัมภ์จากรูปารมณ์ (สี, แสง) เป็นต้น อันเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟเป็นต้น” พวกเขาควรถูกถามว่า “รูปารมณ์เป็นต้นเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟเป็นต้นได้อย่างไร เพราะไม่อาจกล่าวถึงภูตรูปที่แยกออกจากกันไม่ได้ว่า รูปนี้เป็นคุณลักษณะของธาตุนี้หรือธาตุนั้น”

ภูตรูป ๔ จัดเป็นอวินิพโภครูป คือ รูป ๘ ชนิดที่แยกออกจากกันไม่ได้ รวมอยู่ด้วยกันในรูปกลาปหนึ่งๆ อันได้แก่ สี กลิ่น รส โอชา และภูตรูป ๔ ฉะนั้นจึงไม่อาจกล่าวว่าภูตรูปเหล่านี้เป็นคุณลักษณะของธาตุไฟหรือธาตุลมเป็นต้นโดยเฉพาะ แม้จักขุประสาทจะได้รับอุปถัมภ์จากแสงอันเป็นเตโชธาตุในรูปารมณ์ แต่รูปารมณ์ดังกล่าวก็มิได้เป็นธาตุไฟ ด้วยเหตุนี้ จึงไม่อาจกล่าวว่าจักขุประสาทเป็นความใสของภูตรูปที่มีธาตุไฟมาก เพราะแสงสว่างคือธาตุไฟที่เป็นเหตุให้เห็นรูปซึ่งปรากฏในรูปารมณ์ ช่วยอุปถัมภ์จักขุประสาทให้เห็นรูปได้ ดังนี้เป็นต้น

พวกเขาอาจกล่าวว่า “ท่าน[คือพระอรรถกถาจารย์]ประสงค์จะเอาหน้าที่คือการทรง[รูปที่เกิดร่วมกัน]ไว้ของธาตุดินเป็นต้น เพราะภูตรูปนั้นๆ มีมากในรูปร่างสัณฐานนั้นๆ ฉันใด

รูปารมณ์เป็นต้นจึงเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟเป็นต้นนั้น เพราะพบรูปารมณ์จำนวนมากในรูป-ร่างสัณฐานที่มีธาตุไฟมาก ดังนี้เป็นต้น ฉันนั้น”

ตามปกติการจำแนกธาตุดินเป็นต้นนับจากตามความหนาแน่นของธาตุนั้นๆ กล่าวคือ ถ้าธาตุดินมีมาก ก็เรียกว่า ธาตุดิน แม้ยังมีธาตุอื่นๆ ประกอบร่วมกันในธาตุดินดังกล่าวตามลักษณะของอวินิพโภครูป ภิกษุในนิกายมหาสังฆิกะถือว่า รูปารมณ์มีมากในรูปร่างสัณฐานที่มีธาตุไฟมาก ดังนั้น รูปารมณ์จึงเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟได้ ท่านจะกล่าวแย้งความเห็นนี้ในประโยคต่อไป

วิสุทธิมรรคมหาฏีกา อธิบายเรื่องนี้ว่า

> **ข้อความว่า ‘‘เพราะพบรูปารมณ์จำนวนมาก’’ หมายความว่า ผู้แสดงความเห็นแรกกล่าวว่า** รูปาทโย เตสํ คุณา (รูปารมณ์เป็นต้นจึงเป็นคุณลักษณะของธาตุไฟเป็นต้นนั้น) **เพราะพบรูปารมณ์เป็นต้นนั้นที่ประกอบด้วยความพิเศษคือรูปารมณ์ที่สว่างไสวในไฟ, เสียงที่ถูกได้ยินตามธรรมชาติในลม, กลิ่นหอมเป็นต้นในดิน และรสหวานในน้ำ ... อีกอย่างหนึ่ง ท่านนำความเห็นของอาจารย์กณาทะ[ซึ่งเป็นความเห็นที่ ๓] มาแสดงซึ่งกล่าวว่า จักขุประสาทเป็นต้นถูกทำให้เกิดขึ้นด้วยธาตุไฟ อากาสธาตุ ธาตุดิน ธาตุน้ำ และธาตุลมอันเป็นคุณลักษณะพิเศษของรูปารมณ์เป็นต้น แล้วจึงกล่าวว่า** อถาปิ วเทยฺยุํ (ถ้าพวกเขาจะกล่าวอีก) **เป็นต้นเพื่อแย้งความเห็นแรกนั้น**[๘๖๘]

หากถูกตอบโต้ว่า “ถ้ากลิ่นฝ้ายที่มีธาตุดินมากรุนแรงกว่ากลิ่นสุราที่มีธาตุน้ำมาก หรือถ้าสีของน้ำเย็นจางกว่าสีของน้ำร้อนที่มีธาตุไฟมาก พวกเราอาจยอมรับความเห็นดังกล่าว แต่ทั้ง ๒ อย่างนั้นไม่มีเลย [คือ กลิ่นฝ้ายไม่รุนแรงกว่ากลิ่นสุรา และสีของน้ำเย็นไม่จางกว่าสีของน้ำร้อน] ดังนั้น พวกท่านจึงควรเลิกคิดว่าภูตรูปอันเป็นที่อาศัย[ของอุปาทายรูป]ดังกล่าวมีมาก ควรเชื่อถือว่ารูปและรสเป็นต้นของภูตรูปที่อยู่ในกลาปอย่างเดียวกัน ก็ยังไม่เหมือนกัน [เพราะกรรมต่างกัน] ฉันใด จักขุปสาทรูปเป็นต้นก็ไม่เหมือนกันแม้จะไม่มีเหตุอื่นที่ต่างกัน ฉันนั้น”

---

[๘๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๔/๑๐๑

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเรื่องนี้ว่า

ถามว่า : แม้กลิ่นที่มีในสุราก็เป็นกลิ่นของธาตุดินที่ประกอบกับธาตุน้ำซึ่งต่างจากฝ้าย กลิ่นฝ้ายจึงไม่ควรมีมากเกินไปหรือ

ตอบว่า : มีมากได้ เพราะกลิ่นฝ้ายไม่ถูกธาตุน้ำครอบงำ กล่าวคือ ธาตุดินที่ประกอบกับน้ำในสุราถูกน้ำครอบงำ ไม่ใช่ธาตุดินคือฝ้าย กลิ่นของฝ้ายจึงควรมีมาก และธาตุไฟที่ประกอบในน้ำร้อนก็มีมากปรากฏชัดเจน ดังนั้น สีของน้ำร้อนนั้นก็ควรเข้มสว่าง สีของน้ำเย็นที่มิได้เนื่องด้วยธาตุไฟในน้ำร้อนควรจางกว่า

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะไม่มีสภาพทั้ง ๒ อย่างนั้น กล่าวคือ การที่รูปารมณ์เป็นต้นมีคุณลักษณะพิเศษของธาตุไฟเป็นต้นได้ถูกคัดค้านไว้เพราะเนื่องจากว่าไม่มีสภาพทั้ง ๒ อย่างนั้น[๘๖๙]

ถามว่า : อะไรเป็นเหตุเฉพาะแก่กันและกัน

ตอบว่า : กรรมเป็นเหตุทำให้ปสาทรูปเหล่านั้นต่างกัน ดังนั้น ปสาทรูปจึงต่างกันเพราะกรรมต่างกัน มิใช่ต่างกันเพราะภูตรูปต่างกัน จะเห็นได้ว่า ความใสไม่เกิดขึ้นเพราะภูตรูปต่างกัน ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า "ปสาทรูปเป็นความใสของภูตรูปที่สมดุลกัน มิใช่ความใสของภูตรูปที่ไม่สมดุลกัน"

คัมภีร์อภิธัมมาวตาร[๘๗๐] ที่แต่งก่อนคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถา ดังต่อไปนี้

เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท ปน จกฺขุติ
อากาสานิลโตยุพฺพิ- อธิกานํ ตุ เสสกา.

บางคน[ในนิกายมหาสังฆิกะ]อ้างว่า "ความใสของมหาภูตรูปที่มีเตโช-

---

[๘๖๙] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๔/๑๐๒
[๘๗๐] อภิ.วตาร ๑๐/๖๕๘-๖๒

ธาตุมาก ชื่อว่า จักขุ ส่วนความใสของมหาภูตรูปที่มีอากาศ (ช่องว่าง) วาโย-ธาตุ อาโปธาตุ และปฐวีธาตุมาก ชื่อว่า โสตะ ฆานะ ชิวหา และกายะอื่น

เต ปเนวํ ตุ วตฺตพฺพา "สุตฺตํ อาหรถาติ หิ
สุตฺตเมว จ เต อทฺธา น ทกฺขิสฺสนฺติ กิญฺจิปิ.

ควรถามพวกเขาอย่างนี้ว่า "ท่านจงนำพระสูตรมาอ้างอิงเถิด" พวกเขาย่อมไม่พบพระสูตรใดๆ เป็นแน่

วิเสเส สติ ภูตานํ ปสาโท หิ กถํ ภเว
สมานานํ หิ ภูตานํ ปสาโท ปริทีปิโต.

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อมีความต่างกันแห่งมหาภูตรูป ความใสจะมีได้อย่างไร เพราะโบราณาจารย์กล่าวถึงความใสแห่งมหาภูตรูปที่เสมอกันเท่านั้น

ตสฺมา นิสฺสยภูตานํ จตุนฺนํ สพฺพโส ปน
ปหาเยว ปเนเตสํ วิเสสปริกปฺปนํ.

เญยฺยา กมฺมวิเสเสน ปสาทานํ วิเสสตา
น หิ ภูตวิเสเสน โหติ เตสํ วิเสสตา.

ดังนั้น จึงควรทราบความต่างกันของปสาทรูปด้วยกรรมเฉพาะ โดยไม่เกี่ยวกับการดำริความต่างกันของมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันเป็นที่อาศัยโดยสิ้นเชิง เพราะความต่างกันของปสาทรูปเหล่านั้นมีไม่ได้ด้วยความต่างกันของมหา-ภูตรูป

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๗๑] อธิบายเรื่องกรรมที่ทำให้ปสาทรูปต่างกัน ดังนี้

แม้กรรมหนึ่งอันสำเร็จด้วยความปรารถนาภพคืออัตภาพที่มีอายตนะ ๕ ก็เรียกว่าเป็นเหตุเฉพาะของกันและกัน และกรรมพิเศษ เพราะเป็นเหตุพิเศษของจักขุประสาทเป็นต้น ที่จริงกรรมนั้นเป็นปัจจัยแก่จักขุประสาทด้วยความพิเศษใด ย่อมไม่เป็นปัจจัย

---

[๘๗๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๔/๑๐๒

แก่โสตประสาทด้วยความพิเศษนั้น เพราะอินทรีย์ไม่ต่างกัน บุคคลย่อมรู้ได้ว่าเจตนาหนึ่งเป็นกรรมปัจจัยแก่กฏัตตารูปทั้งหมดที่มีอยู่ในปฏิสนธิขณะตามพระพุทธดำรัสว่า

ปฏิสนฺธิกฺขเณ มหคฺคตา เจตนา กฏตฺตารูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย.[๘๗๒]

เจตนาที่เป็นมหัคคตะในปฏิสนธิขณะเป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูปด้วยอำนาจกรรม-ปัจจัย

ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าเมื่ออินทรีย์เกิดขึ้นด้วยเจตนาต่างกัน กฏัตตารูปที่เกิดจากกรรมซึ่งเป็นทั้งปริตตะ (กามาวจรกุศล) และมหัคคตะ (รูปาวจรกุศลและอรูปา-วจรกุศล) ก็ควรมีได้ แต่ปฏิสนธิหนึ่งที่เกิดจากกรรมหลายอย่างย่อมมีไม่ได้ อินทรีย์หลายอย่างจึงเกิดขึ้นด้วยกรรมอย่างเดียว

ในประโยคที่ผ่านมาว่า “ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า ปสาทรูปเป็นความใสของภูตรูปที่สมดุลกัน มิใช่ความใสของภูตรูปที่ไม่สมดุลกัน” ข้อความว่า “โบราณาจารย์” ที่พบในคัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับ หมายถึงข้อความที่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถาซึ่งเป็นอรรถกถาฉบับดั้งเดิมของศาสนา-พุทธ นิกายเถรวาท ส่วนคัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์และอาจารย์รูปอื่นแต่งขึ้นในภายหลังตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๙ เป็นต้นมา เป็นตำราที่ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่าจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี

ประวัติคัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่านั้นมีชื่อเรียกว่า มหาอรรถกถา คือ อรรถกถาอันยิ่งใหญ่ หรือมูลัฏฐกถา คือ อรรถกถาฉบับดั้งเดิม ประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๒ ประการ คือ

๑. ปกิณกเทศนา คือ เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ ดังข้อความในสารัตถทีปนีฎีกาว่า

วุตฺโตติ ปาฬิโต จ อตฺถโต จ พุทฺเธน ภควตา วุตฺโต. น หิ ภควตา อพฺยากตํ นาม ตนฺติปทํ อตฺถิ, สพฺเพสํเยว อตฺโถ กถิโต, ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว ติณฺณํ ปิฏกานํ

[๘๗๒] อภิ.ป. ๔๑/๗๘/๓๔๐

อตฺถวณฺณนากฺกโมปิ ภาสิโตติ ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺถ ตตฺถ ภควตา ปวตฺติตา ปกิณฺณกเทสนาเยว หิ อฏฺฐกถา.[๘๗๓]

คำว่า วุตฺโต (ตรัสแล้ว) หมายความว่า อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้แจ้งได้ตรัสแล้วโดยพระบาลีและเนื้อความ เพราะไม่มีบทพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้ พระองค์ตรัสเนื้อความของบทพระบาลีทั้งหมด ดังนั้น พึงทราบว่า แม้ลำดับคำอธิบายเนื้อความของปิฎกทั้งสามก็เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ที่จริงแล้วปกิณกเทศนาที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงให้เป็นไปในสถานที่นั้นๆ เรียกว่า อรรถกถา

๒. สาวกภาษิต คือ ถ้อยคำของพระสาวกที่อธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ ดังปรากฏหลักฐานในพระสูตร เช่น

ก. พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีติสูตร[๘๗๔] และทสุตตรสูตร[๘๗๕]

ข. พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภัทเทกรัตตสูตรไว้ในอานันทภัทเทกรัตตสูตร[๘๗๖]

ค. พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทกรัตตสูตรไว้ในมหากัจจายนภัทเทกรัตตสูตร[๘๗๗]

ดังข้อความในอรรถกถาและฎีกาของสีลักขันธวรรคว่า

ทีฆสฺส ทีฆสุตฺตงฺ- กิตสฺส นิปุณสฺส อาคมวรสฺส
พุทฺธานุพุทฺธสํวณฺ- ณิตสฺส สทฺธาวหคุณสฺส.
อตฺถปฺปกาสนตฺถํ อฏฺฐกถา อาทิโต วสิสเตหิ
ปญฺจหิ ยา สงฺคีตา อนุสงฺคีตา จ ปจฺฉาปิ.[๘๗๘]

พระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ได้สังคายนาคัมภีร์อรรถกถาเป็นครั้งแรก และสังคายนาต่อมา เพื่อแสดงเนื้อความของทีฆนิกายอันประเสริฐลึกซึ้งกำหนด

---

๘๗๓ สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๖-๗

๘๗๔ ที.ปา. ๑๑/๒๙๖-๓๔๙/๑๘๘-๒๔๐

๘๗๕ ที.ปา. ๑๑/๓๕๐-๖๐/๒๔๑-๘๒

๘๗๖ ม.อุ. ๑๔/๒๗๖-๗๘/๒๔๔-๔๗

๘๗๗ ม.อุ. ๑๔/๒๗๙-๘๕/๒๔๘-๕๖

๘๗๘ ที.สี.อ. ๑/๑

หมายไว้ด้วยสูตรขนาดยาว อันพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้รู้ตามพระพุทธเจ้าได้อธิบายไว้ มีคุณค่าในการปลูกฝังศรัทธา

พุทฺธานํ อนุพุทฺธา พุทฺธานุพุทฺธา. พุทฺธานํ สจฺจปฏิเวธํ อนุคมฺม ปฏิวิทฺธสจฺจา อคฺคสาวกาทโย อริยา ฯเปฯ อถ วา พุทฺธา จ อนุพุทฺธา จ พุทฺธานุพุทฺธาติ โยเชตพฺพํ. สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว หิ ติณฺณมฺปิ ปิฏกานํ อตฺถวณฺณนากฺกโม ภาสิโต, ยา "ปกิณฺณกเทสนา-ติ วุจฺจติ. ตโต สงฺคายนาทิวเสน สาวเกหีติ อาจริยา วทนฺติ.[๘๗๙]

ผู้รู้ตามพระพุทธเจ้า ชื่อว่า พุทธานุพุทธะ คือ พระอริยะมีอัครสาวกเป็นต้น ผู้แทงตลอดสัจจะโดยคล้อยตามการแทงตลอดสัจจะของพระพุทธเจ้า ...

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "พึงประกอบบทว่า พระพุทธเจ้าและพระอริยเจ้าทั้งหลาย แท้จริงแล้วพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นเองได้ตรัสลำดับแห่งการอธิบายความปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งเรียกว่าปกิณกเทศนา หลังจากนั้นพระสาวกจึงอธิบายไว้โดยเนื่องด้วยสังคายนาเป็นต้น"

สรุปความว่า ความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายที่เรียกว่า วทันติวาทะ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาของสีลักขันธวรรคและสารัตถทีปนีว่า คัมภีร์อรรถกถาเป็นปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้า ส่วนสมานวาทะ (ความเห็นที่เป็นสมานฉันท์) กล่าวว่าเป็นปกิณกเทศนาและคำอธิบายของพระสาวก แม้ว่าความเห็นทั้ง ๒ อย่างนี้จะดูเหมือนขัดแย้งกัน แต่ก็ไม่ถือว่าขัดแย้ง เพราะส่วนใหญ่ข้อความในคัมภีร์มหาอรรถกถาคงจะเป็นคำอธิบายโดยตรงของพระพุทธองค์ แต่ยังมีคำอธิบายปลีกย่อยที่พระสาวกได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังคัมภีร์อัฏฐสาลินีได้บันทึกภาษิตของพระสารีบุตรว่า

วุตฺตมฺปิ เจตํ ธมฺมเสนาปตินา :-

เยน จกฺขุปฺปสาเทน รูปานิ มนุ ปสฺสติ
ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ อูกาสิรสมูปมํ.[๘๘๐]

สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า :-

---

[๘๗๙] ที.สี.ฎีกา ๑/๑๘

[๘๘๐] อภิ.สงฺ.อ. ๑/๕๙๖/๓๖๖

ชนย่อมเห็นรูปด้วยจักขุประสาทใด จักขุประสาทนี้เล็กละเอียด มีอุปมาด้วยหัวเล็น

แม้ในคัมภีร์มิลินทปัญหาก็พบคาถาที่พระสารีบุตรกล่าวไว้หลายคาถา แต่คาถาเหล่านั้นไม่มีบันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ข้อนี้แสดงว่าพระสารีบุตรได้อธิบายพระพุทธพจน์ไว้เช่นเดียวกัน และคำอธิบายของพระสาวกเหล่านั้นก็เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งในคัมภีร์มหาอรรถกถานั่นเอง

คัมภีร์มหาอรรถกถาดังกล่าวที่จารึกปกิณกเทศนาและสาวกภาษิตไว้ก็ได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและการสังคายนาครั้งอื่นๆ เวลาต่อมาพระมหินทะและคณะได้เดินทางไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในราวพุทธศักราช ๒๓๕ ท่านได้นำพระ-ไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปยังเกาะลังกาด้วยการท่องจำและถ่ายทอดต่อๆ มาด้วยมุขปาฐะ เพราะคนสมัยก่อนมีความจำเป็นเลิศ จึงไม่นิยมจารึกตำราเรียนไว้ในใบลาน

ถ้ากล่าวตามมุมมองของคนสมัยนี้อาจเข้าใจว่าการทรงจำตำราหลายสิบคัมภีร์เป็นเรื่องเหนือวิสัยของมนุษย์ทั่วไปในปัจจุบัน แต่ความจริงเรื่องนี้เป็นไปได้เพราะความจำของคนในปัจจุบันถดถอยลงกว่าก่อนมาก ในสมัยที่ผู้เขียนศึกษาเล่าเรียนปริยัติธรรมที่ประเทศสหภาพพม่าระหว่าง พ.ศ. ๒๕๒๘-๒๕๓๘ ได้พบกับพระเถระชาวพม่ารูปหนึ่งชื่อว่าพระวาเสฏฐาภิวงศ์ ท่านสามารถสาธยายพระวินัยปิฎก ๕ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๘ เล่ม ฉบับฉัฏฐสังคีติมี ๕ เล่ม) ได้ตั้งแต่อายุเพียง ๑๗ ปี และสามารถสาธยายสังยุตตนิกาย ๕ คัมภีร์ (ฉบับไทยมี ๕ เล่ม ฉบับฉัฏฐสังคีติมี ๓ เล่ม) เมื่ออุปสมบทได้ ๑ พรรษาตอนอายุ ๒๑ ปี กล่าวกันว่าท่านอ่านเพียงรอบเดียวก็สามารถจดจำได้แม่นยำทั้งหมดภายในเวลา ๑ เดือนโดยไม่ต้องทบทวนอีกเลย ดังนั้น การที่คนสมัยก่อนสามารถทรงจำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาทั้งหมดได้จึงไม่ใช่เรื่องเหลือเชื่อแต่อย่างใด

กล่าวย้อนถึงพระมหินทะและคณะผู้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหลเพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาได้โดยสะดวก ครั้นเวลาล่วงไป คัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีได้สาบสูญไปเพราะโจรภัยและอัคคีภัยเป็นต้น จนกระทั่งเมื่อพระพุทธโฆสาจารย์เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) จึงได้แปลคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลีเพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในนานาประเทศได้ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก

ต่อมาภายหลัง พระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามพระพุทธโฆสาจารย์มาจนถึงปัจจุบันนี้ คัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็ยังกล่าวถึงคัมภีร์มหาอรรถกถาว่าเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวกด้วยทั้งสองอย่าง ดังต่อไปนี้

สีหฬฏฺจกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตย'มารุฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.

สาริปุตฺตาทิคีตํ จ กถามคฺคํ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.[๘๘๑]

อรรถกถาสิงหลอันหมดจดที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และคำกล่าวของพระสารีบุตรเป็นต้น ได้ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง ซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหล ย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่ง พระอรรถกถาจารย์ได้มีการอธิบายหลักภาษา เป็นต้นว่า การเชื่อมความ การประกอบรูปศัพท์ และการแสดงรูปวิเคราะห์ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังที่เรียนภาษาบาลีสามารถเข้าใจบทพยัญชนะได้ชัดเจนถูกต้อง ทั้งนี้เพื่อเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจในอรรถได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม สังคหัฏฐกถาดังกล่าว มีการเพิ่มเติมความเชื่อของคนในยุคนั้นบ้าง อธิบายตามคัมภีร์ยาของสันสกฤตบ้าง ทำให้ข้อความบางแห่งในอรรถกถาดังกล่าวผิดกับหลักวิทยาศาสตร์ปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น

- เรื่องพระจันทร์กว้าง ๔๙ โยชน์ พระอาทิตย์กว้าง ๕๐ โยชน์ เป็นต้น พบในสมันตปาสาทิกา[๘๘๒] และวิสุทธิมรรค[๘๘๓]
- เรื่องกระดูกตาตุ่ม พบในวิสุทธิมรรค[๘๘๔] แต่กระดูกตาตุ่มเป็นเพียงตุ่มปลายของกระดูกแข้งเท่านั้น ถ้าท่านนับกระดูกตาตุ่มจริง ก็ควรนับกระดูกที่บวมออกมาคล้ายตาตุ่มที่ข้อมืออีกด้วย แต่ท่านมิได้นับเช่นนั้น แม้ในคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับดั้งเดิมก็มิได้นับกระดูกตาตุ่มไว้ เพราะคัมภีร์มูลฎีกา[๘๘๕] ระบุว่า กระดูกตาตุ่มไม่พบในคัมภีร์มหาอรรถกถา

---

[๘๘๑] มหาวํส ๓๗/๒๒๘-๒๙ [๘๘๒] วิ.มหา.อ. ๑/๑/๑๑๒ [๘๘๓] วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๗/๒๒๖
[๘๘๔] วิสุทฺธิ. ๑/๑๙๐/๒๗๗ [๘๘๕] อภิ.วิ.มูลฏีกา ๒/๓๕/๓๖๘

แม้ข้อความดังกล่าวจะขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์ในยุคปัจจุบัน ก็ถือว่าไม่ใช่ข้อบกพร่องที่ร้ายแรง เพราะไม่เกี่ยวกับสัจธรรมของพระพุทธเจ้าแต่อย่างใด

ประโยชน์สำคัญของอรรถกถามีมากมาย ท่านผู้ประพันธ์กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของเนื้อเรื่อง อธิบายศัพท์ ความหมายของศัพท์ และแสดงหลักภาษาฝ่ายบาลีและสันสกฤต รวมไปถึงแสดงข้อวินิจฉัยตามหลักธรรมโดยอาศัยพระพุทธพจน์เป็นหลักฐานอ้างอิง เป็นต้น ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงได้ชื่อว่า พุทธมตัญญู คือ ผู้รู้พุทธาธิบาย ในที่นี้จะกล่าวถึงประโยชน์สำคัญของอรรถกถา ๔ ข้อ คือ

๑. ทำให้เข้าใจความหมายในพระบาลีได้อย่างถูกต้อง

มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา ราชาโน เทฺว จ ขตฺติเย
รฏฺฐํ สานุจรํ หนฺตฺวา อนีโฆ ยาติ พฺราหฺมโณ.[๘๘๖]

พราหมณ์ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าขัตติยราชอีก ๒ องค์ ทำลายรัฐพร้อมทั้งเจ้าพนักงานแล้ว ย่อมสัญจรไปอย่างไร้ทุกข์

คำว่า มาตรํ (มารดา), ปิตรํ (บิดา), ราชาโน (ขัตติยราช), รฏฺฐํ (รัฐ), สานุจรํ (พร้อมทั้งเจ้าพนักงาน) และ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์) เป็นคำเปรียบเทียบ ในที่นี้พระพุทธองค์ทรงเปรียบ :-

- ตัณหา คือ มารดา
- มานะ คือ บิดา
- สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ คือ ขัตติยราช ๒ องค์
- รัฐ คือ อายตนะ ๑๒
- เจ้าพนักงาน คือ นันทีราคะ
- พราหมณ์ คือ พระขีณาสพ

ถ้าพระอรรถกถาจารย์มิได้อธิบายขยายความคาถาข้างต้นไว้ ผู้อ่านย่อมไม่อาจเข้าใจเนื้อความในคาถาได้อย่างถูกต้อง เพราะเป็นการใช้สำนวนทางภาษา โดยคำเหล่านี้จัดเป็นสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นที่มีความคล้ายคลึงกัน ตามนัย ๔๐ เรียกว่า รุฬหีนัย คือ การมีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง

---

[๘๘๖] ขุ.ธ. ๒๕/๒๙๔/๖๗

๒. ทำให้เข้าใจเหตุการณ์ในสมัยพุทธกาลและก่อนพุทธกาลได้ชัดเจน

เรื่องราวของตัวละครในชาดกต่างๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร ใครพูดกับใคร และประชุมชาดกว่าใครมาเกิดเป็นใครในชาติสุดท้าย แม้ปราชญ์เมธีตะวันตกก็เชื่อว่าอรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์เป็นการปริวรรตมาจากภาษาสิงหล เพราะท่านผู้แต่งไม่สามารถรู้ประวัติความเป็นมาที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในชาดกได้ด้วยตนเอง

๓. การตัดสินความถูกต้องตามหลักวินัย

ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงความเห็นของพระมหาสุมนเถระและพระมหาปทุมเถระเป็นต้น แม้ท่านจะมิได้ตัดสินว่ามติของท่านใดสมควรกว่า ก็จัดว่าท่านถือเอามติหลังเป็นหลัก เพราะมติของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลังเป็นหลักสำคัญ ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

ยถา เจตฺถ, เอวํ สพฺพตฺถ โย โย อฏฺจกถาวาโท วา เถรวาโท วา ปจฺฉา วุจฺจติ, โส ปมาณโต ทฏฺจพฺโพ.[๘๘๗]

อนึ่ง ข้อความในที่นี้เป็นฉันใด มติของคัมภีร์อรรถกถาหรือพระเถระที่กล่าวไว้ภายหลัง พึงกำหนดโดยความเป็นหลักสำคัญ ฉันนั้น

๔. อธิบายสำนวนทางภาษาที่พบในพระวินัยปิฎก

พหู เม พทรา ปฏิยตฺตา.[๘๘๘]

ข้าพระพุทธเจ้าจัดเตรียมผลพุทราไว้มากมาย

คำว่า พทรา (ผลพุทรา) ในประโยคข้างต้น แม้จะกล่าวถึงประธานคือพุทรา ก็ยังหมายรวมถึงของควรเคี้ยวและของควรบริโภคอื่นๆ จึงเป็นปธานนัย คือ การระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย ดังคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) ซึ่งยังหมายรวมถึงพระมเหสี พระโอรส พระประยูรญาติ มหาดเล็ก และองครักษ์เป็นต้นอีกด้วย

ดังข้อความว่า

---

[๘๘๗] วิ.มหา.อ. ๑/๙๒/๓๒๒

[๘๘๘] วิ.มหา. ๒/๒๒๑/๒๒๑

พทรา ปฏิยตฺตาติ อุปจารวเสน วทติ.[๘๘๙]

กุลบุตรกล่าวว่า พทรา ปฏิยตฺตา (เตรียมผลพุทราไว้) โดยความเป็นสำนวน

สรุปความว่า คัมภีร์อรรถกถาต่างๆ ที่พระพุทธโฆสาจารย์เป็นต้นรจนาเป็นข้อความที่ท่านปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาที่กอปรด้วยปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้ากับคำอธิบายของพระสาวก คัมภีร์อรรถกถาใหม่นี้เรียกว่าสังคหัฏฐกถา จัดเป็นวรรณกรรมประเภทร้อยแก้ว แต่ก็มีร้อยกรองผสมอยู่บ้าง

นอกจากนี้แล้ว ยังมีคัมภีร์อรรถกถาอีกประเภทหนึ่งที่แต่งย่อความพระไตรปิฎกกับสังคหัฏฐกถา ท่านเรียกว่า "อรรถกถาสังเขป" เป็นร้อยแก้วบ้าง ร้อยกรองบ้าง หรือทั้งสองอย่างผสมกัน ส่วนใหญ่สังคหัฏฐกถากับอรรถกถาสังเขปจะมีคัมภีร์ฎีกาอธิบายความ สังคหัฏฐกถามีทั้งหมด ๒๕ คัมภีร์ ส่วนอรรถกถาสังเขปมี ๑๓ คัมภีร์ ดังนี้

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์รจนามี ๑๒ ฉบับ คือ

ลำดับ	คัมภีร์	อธิบาย
๑	สมันตปาสาทิกา	พระวินัยปิฎก
๒	สุมังคลวิลาสินี	พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๓	ปปัญจสูทนี	พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๔	สารัตถปกาสินี	พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๕	มโนรถปูรณี	พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๖	อรรถกถาขุททกปาฐะ	พระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ
๗	อรรถกถาธรรมบท	พระสุตตันตปิฎก ธรรมบท
๘	อรรถกถาสุตตนิบาต	พระสุตตันตปิฎก สุตตนิบาต
๙	อรรถกถาชาดก	พระสุตตันตปิฎก ชาดก
๑๐	อัฏฐสาลินี	พระอภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี
๑๑	สัมโมหวิโนทนี	พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๑๒	ปัญจปกรณ์	พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

---

[๘๘๙] วิ.มหา.อ. ๒/๒๒๑/๓๕๒

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธทัตตะรจนา มี ๑ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถาพุทธวงศ์ อธิบายพระสุตตันตปิฎก พุทธวงศ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระธรรมบาลรจนา มี ๘ ฉบับ คือ

ลำดับ	คัมภีร์	อธิบาย
๑	อรรถกถาอุทาน	พระสุตตันตปิฎก อุทาน
๒	อรรถกถาอิติวุตตกะ	พระสุตตันตปิฎก อิติวุตตกะ
๓	อรรถกถาวิมานวัตถุ	พระสุตตันตปิฎก วิมานวัตถุ
๔	อรรถกถาเปตวัตถุ	พระสุตตันตปิฎก เปตวัตถุ
๕	อรรถกถาเถรคาถา	พระสุตตันตปิฎก เถรคาถา
๖	อรรถกถาเถรีคาถา	พระสุตตันตปิฎก เถรีคาถา
๗	อรรถกถาจริยาปิฎก	พระสุตตันตปิฎก จริยาปิฎก
๘	อรรถกถาเนตติปกรณ์	พระสุตตันตปิฎก เนตติปกรณ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระมหานามะรจนา มี ๑ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค อธิบายพระสุตตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค

คัมภีร์อรรถกถาที่พระอุปเสนะรจนา มี ๒ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถามหานิทเทส อธิบายพระสุตตันตปิฎก มหานิทเทส

๒. อรรถกถาจูฬนิทเทส อธิบายพระสุตตันตปิฎก จูฬนิทเทส

คัมภีร์อรรถกถาที่พระเถระไม่ปรากฏนามรจนา มี ๑ ฉบับ คือ

๑. อรรถกถาอปทาน อธิบายพระสุตตันตปิฎก อปทาน

อรรถกถาสังเขป แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. หมวดพระวินัย

กังขาวิตรณี ประมวลความในภิกขุปาติโมกข์กับภิกขุนีปาติโมกข์ พระพุทธ-โฆสาจารย์รจนาเป็นร้อยแก้ว

วินยสังคหะ ประมวลความในพระวินัยปิฎกกับอรรถกถา พระสารีบุตรเถระรจนาเป็นร้อยแก้วในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖

ขุททสิกขา ประมวลความในพระวินัยปิฎก พระธัมมสิริเถระรจนาเป็นร้อยกรองผสมร้อยแก้ว มีคาถา ๕๑๒ คาถา

มูลสิกขา ประมวลความที่เกี่ยวกับวินัยเหมือนขุททสิกขาแต่ย่อกว่า พระเถระไม่ปรากฏนามรจนาเป็นร้อยกรองผสมร้อยแก้ว มีคาถา ๑๑๒ คาถา

วินยวินิจฉัย ประมวลความในคัมภีร์อุภโตวิภังค์กับคัมภีร์ขันธกะ พร้อมด้วยอรรถกถา พระพุทธทัตตะรจนาเป็นร้อยกรอง มีคาถา ๓,๑๕๓ คาถา

อุตตรวินิจฉัย ประมวลความในคัมภีร์บริวารพร้อมด้วยอรรถกถา พระพุทธ-ทัตตะเถระรจนาเป็นร้อยกรอง มีคาถา ๓๑๐ คาถา

๒. หมวดพระสูตร

วิสุทธิมรรค ประมวลความเรื่องไตรสิกขาในนิกาย ๕ พระพุทธโฆสาจารย์รจนาเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

๓. หมวดพระอภิธรรม

อภิธัมมัตถสังคหะ ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก พระอนุรุทธาจารย์รจนาเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

อภิธัมมาวตาร ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา พระพุทธทัตตะรจนาเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

คัมภีร์อรรถกถาของพระสูตรและพระอภิธรรม แต่งโดยอาศัยมหาอรรถกถาเท่านั้น แต่อรรถกถาของพระวินัยยังอาศัยคัมภีร์อธิบายพระวินัยที่แต่งโดยพระเถระอินเดียและสิงหล คัมภีร์เหล่านั้นก็เป็นอรรถกถาเช่นกัน เท่าที่ปรากฏชื่อโดยตรงในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาพระวินัยมี ๗ ฉบับ ดังนี้

๑. มหาปัจจรี อรรถกถาที่แต่งบนแพ (คำว่า มหา เป็นคุณศัพท์ที่ใช้นำหน้าบุคคลหรือสิ่งที่ควรยกย่อง คำว่า ปัจจรี แปลว่า “แพ”)

๒. จูฬปัจจรี อรรถกถาย่อความมหาปัจจรี

๓. กุรุนที อรรถกถาที่แต่ง ณ กุรุนทีวัลลิวิหาร

๔. สังเขปะ สันนิษฐานว่าเป็นอรรถกถาย่อความมหาอรรถกถาและมหาปัจจรีเป็นต้น บางท่านกล่าวว่าอรรถกถานี้ก็คือจูฬปัจจรีนั้นเองที่ย่อความจากมหาปัจจรี

๕. อันธกะ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาเตลคูในแคว้นอันธกะ

๖. อริยะ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาอารยัน

๗. ปันนวาระ ชื่อนี้มีพบในวชิรพุทธิฎีกาเท่านั้น ความหมายของชื่อไม่ชัดเจน ทั้งคัมภีร์ก็สาบสูญ จึงไม่อาจรู้ว่าคัมภีร์นี้มีลักษณะอย่างไร

ในคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ชื่อคัมภีร์มหาปัจจรี กุรุนที อันธกะ และสังเขปะมีพบบ่อยครั้งในอรรถกถาพระวินัยของพระพุทธโฆสาจารย์ และฎีกาพระวินัยคือสารัตถทีปนีกับวิมติวิโนทนี[๘๙๐] ส่วนชื่อคัมภีร์จูฬปัจจรี อริยะ และปันนวาระ มีพบในฎีกาพระวินัยคือคัมภีร์วชิรพุทธิฎีกา[๘๙๑]เท่านั้น

[๔๓๕] อนึ่ง ในปสาทรูป ๕ ที่ต่างกันเพราะกรรมต่างกันตามที่กล่าวมานี้ :-

ก. จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณจิตในอารมณ์[คือรูปารมณ์และสัททารมณ์] อันมีที่อาศัยไม่แนบชิดกับภูตรูปที่อาศัยของตน

ข. ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท รับอารมณ์[คือกลิ่น รส และโผฏฐัพพะ]ที่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุเกิดของวิญญาณจิตในอารมณ์ที่แนบชิดกับที่อาศัยของตน [คือฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท] ด้วยตนเอง[คือโผฏฐัพพารมณ์] และโดยความเป็นภูตรูปที่อาศัย

ตามคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอัฏฐสาลินี พระพุทธโฆสาจารย์เห็นว่า จักขุประสาทรับรูปารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ และโสตประสาทก็รับสัททารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุเช่นกัน เพราะถ้าอารมณ์เหล่านั้นมากระทบปสาทรูปจริงๆ บุคคลย่อมไม่อาจเห็นหรือได้ยินอารมณ์เหล่านั้นได้

---

[๘๙๐] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๕ วิมติ.ฏีกา ๑/๒๗

[๘๙๑] วชิร.ฏีกา ๒๓

พระฎีกาจารย์สนับสนุนความเห็นข้างต้นในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๙๒] ว่าสอดคล้องกับข้อความในอารัมมณปัจจัยของคัมภีร์ปัฏฐานที่กล่าวว่า **เสียงที่เกิดจากจิต (จิตตชสัททะ) เป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณได้โดยทั่วไปไม่เจาะจง** แต่ถ้าบุคคลต้องได้ยินเสียงที่มากระทบโสตประสาทจริงๆ ก็คงไม่อาจได้ยินเสียงดังกล่าวได้ เพราะเสียงที่เกิดจากจิตไม่มีในรูปภายนอกร่างกาย ดังนั้นจึงได้ยินเสียงที่ดำรงอยู่ในสถานที่เกิดเสียงซึ่งมิได้มาถึงโสตประสาท

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวถึงเรื่องนี้ตามข้อความข้างต้น ดังนี้

> **จกฺขาทิทฺวยํ อสมฺปตฺตวเสน, ฆานาทิตฺตยํ สมฺปตฺตวเสนาติ ปญฺจวิธมฺปิ โคจรคฺคาหิกรูปํ, อิตรํ อโคจรคฺคาหิกรูปํ.**[๘๙๓]
>
> รูป ๕ อย่าง คือ ปสาทรูป ๒ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการไม่สัมผัสวัตถุ และปสาทรูป ๓ อย่างมีฆานประสาทเป็นต้นรับอารมณ์ด้วยการสัมผัสวัตถุ ชื่อว่า โคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ได้) ส่วนรูปอื่นๆ ชื่อว่า อโคจรคาหิกรูป (รูปที่รับอารมณ์ไม่ได้)

การรับอารมณ์โดยไม่สัมผัสวัตถุ คือ เห็นรูป ฟังเสียง โดยที่ร่างกายไม่ต้องสัมผัสกับรูปหรือแหล่งกำเนิดเสียงนั้น ส่วนการรับอารมณ์โดยสัมผัสวัตถุ คือ ดมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส โดยที่ร่างกายต้องสัมผัสกับวัตถุนั้น

แม้คัมภีร์อภิธัมมาวตารก็ประพันธ์เรื่องนี้เป็นคาถาว่า

> **เอวเมเตสุ จกฺขุญฺจ โสตํ อปตฺตคาหกํ**
> **เสสํ ตุ ปน ฆานาทิตฺ- ตยํ สมฺปตฺตคาหกํ.**[๘๙๔]
>
> ในบรรดาปสาทรูปเหล่านี้ จักขุประสาทและโสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ (อสัมปัตตโคจรัคคาหกรูป) ส่วนอีกสามอย่างที่เหลือมีฆานประสาทเป็นต้น[จนถึงกายประสาท]รับเอาอารมณ์ที่สัมผัสวัตถุ (สัมปัตตโคจรัคคาหกรูป)

---

[๘๙๒] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๕/๑๐๓

[๘๙๓] สงฺคห ๖/๒๖/๓๙

[๘๙๔] อภิ.วตาร ๑๐/๖๖๓

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี[๘๙๕] ประพันธ์คาถาเพื่ออธิบายเรื่องนี้โดยพิสดาร ดังต่อไปนี้

จกฺขุโสตํ ปเนเตสุ โหตาสมฺปตฺตคาหกํ
วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุตฺตา สนฺตราธิกโคจเร.

อนึ่ง ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุให้วิญญาณจิตเกิดขึ้นได้ในอารมณ์ที่มีสิ่งอื่นคั่นและเป็นสิ่งที่ใหญ่โต

ตถา หิ ทูรเทสฏฺฐํ ผลิกาทิติโรหิตํ
มหนฺตญฺจ นคาทีนํ วณฺณํ จกฺขุ อุทิกฺขติ.

กล่าวโดยละเอียดว่า จักขุประสาทย่อมเห็นสีที่อยู่ในสถานที่ไกล, สีที่ถูกแก้วผลึกเป็นต้นหุ้มไว้ และสีอันใหญ่โตของภูเขาเป็นต้น

อากาสาทิคโต กุจฺฉิ- จมฺมานนฺตริโกปิ จ
มหนฺโต จ ฆณฺฏาทีนํ สทฺโท โสตสฺส โคจโร.

เสียงที่อยู่ในอากาศเป็นต้น เสียงที่ถูกหนังท้องหุ้มไว้ และเสียงดังของระฆังเป็นต้น เป็นอารมณ์ของโสตประสาทได้

คนฺตฺวา วิสยเทสํ ตํ ผริตฺวา คณฺหตีติ เจ
อธิฏฺฐานวิธาเนปิ ตสฺส โส โคจโร สิยา.

ถ้ากล่าวว่า จักขุประสาทและโสตประสาทแผ่ไปถึงสถานที่ตั้งของอารมณ์ เมื่อเป็นเช่นนั้น รูปและเสียงนั้นก็อาจเป็นอารมณ์ของจักขุประสาทและโสตประสาทได้แม้ในการทำอธิษฐาน[ของทิพพจักขุและทิพพโสต]

ภูตปฺปพนฺธโต โส เจ ยาติ อินฺทฺริยสนฺนิธึ
กมฺมจิตฺโตชสมฺภูโต วณฺโณ สทฺโท จ จิตฺตโช.

น เตสํ โคจรา โหนฺติ น หิ สมฺโภนฺติ เต พหิ
วุตฺตา จ อวิเสเสน ปาเจ ตฺวิสยาว เต.

---

[๘๙๕] วิภาวินี ๖/๒๖/๒๗๙

ถ้ารูปและเสียงนั้นไปถึงสถานที่ตั้งของอินทรีย์ตามลำดับภูตรูปต่อๆ มา รูปที่เกิดจากกรรม จิต และอาหาร และเสียงที่เกิดจากจิต ย่อมไม่เป็นอารมณ์ของจักขุประสาทและโสตประสาทเหล่านั้น เพราะรูปและเสียงดังกล่าวไม่เกิดขึ้นภายนอกร่างกาย อีกทั้งในพระบาลี[คือคัมภีร์ปัฏฐาน]ก็กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า รูปและเสียงเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของจักขุประสาทและโสตประสาทเหล่านั้น

ยทิ เจตํ ทฺวยํ อตฺต- สมีปํเยว คณฺหติ
อกฺขิวณฺณํ ตถา มูลํ ปสฺเสยฺย ภมุกสฺส จ.

และถ้าจักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ใกล้กับตนเท่านั้น บุคคลก็คงจะเห็นสีดวงตาและโคนคิ้วได้เช่นกัน

ทิสาเทสววตฺถานํ สทฺทสฺส น ภเวยฺย จ
สิยา จ สรเวธิสฺส สกณฺเณ สรปาตนํ.

อีกทั้งการกำหนดทิศและสถานที่เกิดเสียงก็คงมีไม่ได้ และนายขมังธนูก็คงต้องยิงธนูไปในหูของตน

คาถาท่องจำข้างต้นกล่าวสรุปข้อความในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๘๙๖] ที่ว่า

อีกอย่างหนึ่ง จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ เพราะเป็นเหตุให้เกิดวิญญาณจิตในอารมณ์[คือรูปารมณ์และสัททารมณ์] อันมีสิ่งอื่นคั่นอยู่และเป็นอารมณ์ที่ใหญ่โต[มีภูเขาเป็นต้น] บางคนกล่าวว่า ‘แม้โสตประสาทก็รับเอาอารมณ์ที่สัมผัสวัตถุ’ ถ้าโสตประสาทรับเอาอารมณ์ที่สัมผัสวัตถุได้ เสียงที่เกิดจากจิต (จิตตชสัททะ) ก็ไม่อาจเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ เพราะจิตตชรูปไม่เกิดขึ้นภายนอก[ร่างกาย] และในพระบาลี[ปัฏฐาน]ก็ตรัสว่าสัททารมณ์เป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณโดยทั่วไปไม่เจาะจง อีกทั้งการกำหนดทิศและสถานที่เกิดเสียงก็ไม่อาจมีได้ เพราะควรถือเอาสถานที่รับอารมณ์[คือโสตประสาท]ของเสียง เหมือนการกำหนดทิศและสถานที่เกิดกลิ่นไม่อาจมีได้ ด้วยเหตุนั้น เสียงดำรงอยู่ในสถานที่เกิดแล้วจึงมาปรากฏ

---
[๘๙๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๕/๑๐๓

ถามว่า : ถ้าเสียงดำรงอยู่ในสถานที่เกิดแล้วจึงมาปรากฏ คนที่อยู่ไกลย่อมใช้เวลานานกว่าจะได้ยินเสียงของช่างย้อมเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : มิต้องใช้เวลานาน เพราะคนที่อยู่ไกลและใกล้รับเอาเสียงตามที่ปรากฏต่างกัน[ด้วยมโนวิญญาณ] กล่าวคือ การรับเอาและไม่รับเอาอาการพิเศษย่อมมีได้เพราะการรับเอาเสียงพูดตามที่ปรากฏแก่คนอยู่ไกลและคนอยู่ใกล้ต่างกัน ฉันใด แม้เมื่อเสียงของช่างย้อมเป็นต้นปรากฏตามลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดแก่คนอยู่ใกล้ เขาจึงเข้าใจว่าได้ยินเร็ว และเมื่อเสียงดังกล่าวปรากฏต่อเนื่องโดยความเป็นกลุ่มเสียงในที่สุดหรือท่ามกลางแก่คนอยู่ไกล เขาจึงเข้าใจว่าได้ยินช้า เพราะความต่างกันของการตัดสินและการกำหนด[ด้วยมโนทวารวิถี]ซึ่งดำเนินไปต่อจากโสตวิญญาณวิถี ถึงกระนั้นก็ตาม เสียงนั้นอาศัยหมู่ภูตรูปอันเป็นฐานะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมมาปรากฏแก่โสตประสาทในขณะที่ตนมีอยู่จริง

ถามว่า : ถ้าเสียงไม่เกิดขึ้นต่อเนื่องในสถานที่รอบด้านตามลำดับภูตรูปต่อ ๆ มา เสียงสะท้อนย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า : แม้เสียงที่อยู่ไกลก็เป็นปัจจัยทำให้เกิดเสียงสะท้อนและการสั่นไหวของวัตถุที่อยู่ในสถานที่อื่นได้ เหมือนแม่เหล็กเป็นปัจจัยทำให้เหล็กสั่นได้

อย่างไรก็ตาม ท่านอาจารย์มหาสีสยาดอได้วิจารณ์เรื่องนี้ไว้ว่า พระพุทธโฆสาจารย์คงจะอธิบายเรื่องนี้ตามความเห็นของคนในสมัยก่อนที่วิทยาศาสตร์ยังไม่เจริญ เพราะวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันพิสูจน์พบว่า ภาพที่เห็นมากระทบกับจอประสาทตาอันเป็นที่เกิดของจักขุประสาทโดยอาศัยแสงสว่างเป็นตัวช่วย และคลื่นเสียงก็มากระทบแก้วหูอันเป็นที่เกิดของโสตประสาทโดยอาศัยอากาศเป็นตัวช่วย ดังนั้น จึงสรุปความได้ว่า จักขุประสาทและโสตประสาทรับอารมณ์ที่มากระทบปสาทรูปเหมือนฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

แม้พระพุทธโฆสาจารย์ก็บันทึกข้อความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีว่า

อฏฺจกถายํ ปน “อาปาถคตตฺตาว อารมฺมณํ สมฺปตฺตํ นาม. จนฺทมณฺฑลสูริยมณฺฑลานญฺหิ ทฺวาจตฺตาลีสโยชนสหสฺสมตฺถเก ฐิตานํ วณฺโณ จกฺขุปสาทํ ฆฏฺเฏติ. โส

ทูเร จตฺวา ปญฺญายมาโนปิ สมฺปตฺโตเยว นาม. ตํโคจรตฺตา จกฺขุ สมฺปตฺตโคจรเมว นาม. ทูเร รุกฺขํ ฉินฺทนฺตานมฺปิ รชกานญฺจ วตฺถํ โธวนฺตานํ ทูรโตว กายวิกาโร ปญฺญายติ. สทฺโท ปน ธาตุปรมฺปราย อาคนฺตฺวา โสตํ ฆฏฺเฏตฺวา สณิกํ ววตฺถานํ คจฺฉตีติ วุตฺตํ.[๘๙๗]

แต่ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า อารมณ์ชื่อว่ามาสัมผัสวัตถุ เพราะเป็นอารมณ์ที่มาปรากฏแก่[จักขุประสาทและโสตประสาท] อธิบายว่า สีของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ตั้งอยู่ไกลถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบจักขุประสาท แม้สีนั้นปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ได้ชื่อว่ามาสัมผัสวัตถุเหมือนกัน จักขุประสาทชื่อว่ามีอารมณ์ที่สัมผัสวัตถุ เพราะมีสีนั้นเป็นอารมณ์

อาการทางกายของบุคคลที่ตัดต้นไม้อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างย้อมผู้ซักผ้าอยู่ก็ดี ย่อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล แต่เสียงมากระทบโสตประสาทแล้วก็ถึงความเป็นสิ่งที่บุคคลกำหนดได้ โดยการสืบต่อๆ กันมาแห่งธาตุ

อย่างไรก็ตาม พระพุทธโฆสาจารย์ได้กล่าวคัดค้านข้อความในคัมภีร์มหาอรรถกถาตามความเข้าใจของคนในสมัยนั้นว่า

ตตฺถ กิญฺจาปิ อาปาถคตตฺตา อารมฺมณํ สมฺปตฺตนฺติ วุตฺตํ, จนฺทมณฺฑลาทิวณฺโณ ปน จกฺขุํ อสมฺปตฺโต ทูเร ฐิโตว ปญฺญายติ. สทฺโทปิ สเจ สณิกํ อาคจฺเฉยฺย ทูเร อุปฺปนฺโน จิเรน สุยฺเยยฺย ปรมฺปรฆฏฺฏนาย จ อาคนฺตฺวา โสตํ ฆฏฺเฏนฺโต อสุกทิสาย นามาติ น ปญฺญาเยยฺย. ตสฺมา อสมฺปตฺตโคจราเนว ตานิ.[๘๙๗]

แม้ในคัมภีร์อรรถกถานั้นจะกล่าวว่า “อารมณ์ชื่อว่ามาสัมผัสวัตถุ เพราะเป็นอารมณ์มาปรากฏแก่[จักขุประสาทและโสตประสาท]” แต่สีของดวงจันทร์เป็นต้นก็ไม่มาถึงจักขุประสาท ย่อมปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลนั่นแหละ แม้เสียงถ้าค่อยๆ มา เมื่อเกิดในที่ไกลก็พึงได้ยินช้า และมาโดยกระทบต่อๆ กันมา เมื่อกระทบโสตประสาทก็ไม่ปรากฏว่าอยู่ในทิศนั้นๆ ดังนั้น จักขุประสาทและโสตประสาทจึงมีอารมณ์ที่ไม่สัมผัสวัตถุ

แม้ท่านจะอธิบายเรื่องนี้ไว้ขัดแย้งกับมหาอรรถกถา แต่นับว่าเป็นการดีที่ท่านยังบันทึก

---

[๘๙๗] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๑๒-๖๑๕/๓๗๒

ข้อความจากคัมภีร์มหาอรรถกถาเอาไว้ จึงทำให้เข้าใจว่าหลักธรรมของพระพุทธเจ้ามิได้ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์แต่อย่างใด

จักขุประสาท

[๔๓๖] ในปสาทรูป ๕ เหล่านี้ :-

จักขุประสาทซึมซาบอยู่ในเยื่อตา ๗ ชั้นเหมือนน้ำมันที่ซึมซับปุยนุ่น ๗ ชั้น ปรากฏในตำแหน่งที่ทำให้เห็นรูปร่างสัณฐานของสิ่งที่อยู่ตรงหน้า อยู่กลางแววตาดำที่มีตาขาวแวดล้อมในลูกตาที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน อันเปรียบได้กับกลีบอุบลเขียวที่เรียกว่าจักษุ ห้อมล้อมด้วยขนตาสีคราม วิจิตรด้วยแววตาดำและขาว ได้รับอุปถัมภ์จากธาตุทั้ง ๔ ซึ่งทำหน้าที่ทรงไว้ สมาน ให้อบอุ่น และเคลื่อนไหว ประดุจขัตติยกุมารมีพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุ้ม ให้สนาน แต่งองค์ และถวายงานพัด มีอุตุ จิต และอาหารค้ำจุน มีชีวิตรูปตามรักษา ถูกแวดล้อมด้วยรูปอื่นมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น มีขนาดเท่าหัวเล็น ย่อมดำรงอยู่ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งจักขุวิญญาณจิตเป็นต้นตามสมควร [คือ ให้สำเร็จความเป็นวัตถุของจักขุวิญญาณจิต เพราะเป็นที่อาศัย และให้สำเร็จความเป็นทวาร เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่วิถีจิตมีอาวัชชนจิตและสัมปฏิจฉนจิตเป็นต้นจนถึงตทารัมมณจิตเป็นที่สุด[๘๙๘]]

ข้อความว่า "ถูกแวดล้อมด้วยรูปอื่นมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น" แสดงรูปกลาปที่เกิดร่วมกับจักขุประสาท คือ จักขุทสกกลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มีจักขุประสาทเป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ จักขุประสาท ๑ แม้โสตทสกกลาป ฆานทสกกลาป ชิวหาทสกกลาป และกายทสกกลาป ก็เช่นเดียวกัน

> **ท่านแสดงว่าจักขุประสาทอยู่ในกลาปเป็นอันมากด้วยการกล่าวถึงการซึมซาบอยู่ในเยื่อตา ๗ ชั้น ส่วนคำว่า** ปมาณโต อูกาสิรมตฺตํ (มีขนาดเท่าหัวเล็น) **กล่าวไว้เพราะอยู่ในสถานที่มีขนาดเท่าหัวเล็น[๘๙๘]**

---

[๘๙๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๖/๑๐๔

ข้อความว่า “มีอุปมาด้วยหัวเล็น” ไม่ใช่คำแสดงขนาดของจักขุประสาทหนึ่งๆ แต่เป็นขนาดของสถานที่แผ่ไปของจักขุทสกกลาปจำนวนมาก และขนาดดังกล่าวก็เป็นขนาดที่อนุมานรู้ด้วยดวงตาปกติ อาจมีขนาดเปลี่ยนแปลงได้ตามปัจเจกบุคคล

ดังพระธรรมเสนาบดีกล่าวว่า

เยน จกฺขุปสาเทน รูปานิ มนุ ปสฺสติ
ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ อูกาสิรสมูปมํ.

จักขุประสาทที่ทำให้คนมองเห็นรูปได้ มีขนาดเล็กละเอียดเท่าหัวเล็น

ที่จริงแล้วจักขุวิญญาณเป็นสภาพเห็นรูป ไม่ใช่จักขุประสาท แต่จักขุวิญญาณเห็นรูปผ่านจักขุประสาท จึงกล่าวว่าจักขุประสาททำให้คนมองเห็นรูปได้ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งเรียกว่า การณูปจาระ คือ การกล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุนา กล่าวถึงจักษุอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงจักขุวิญญาณที่เป็นผลอีกด้วย ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ ก็เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้จัดเป็นฐานูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่ก็เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เป็นต้นว่า สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ซึ่งตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ซึ่งผู้ตัดสินที่แท้จริง คือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล

ดังนั้น คำนี้จึงเป็นฐานูปจาระ คือ การกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัย กล่าวคือ คำว่า จกฺขุปสาเทน (ด้วยจักขุประสาท) กล่าวถึงจักขุประสาทอันเป็นสถานที่เกิดของจักขุวิญญาณ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้องอยู่

ดังข้อความว่า

การณวเสนาติ อสาธารณการณสฺส วเสน. อสาธารณการณวเสน หิ ผลํ อปทิสียติ, ยถา ยวงฺกุโร เภริสทฺโทติ. นิสฺสยโวหาเรน วา เอตํ นิสฺสิตวจนํ, ยถา มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตีติ.[๘๙๙]

คำว่า การณวเสน (โดยเนื่องด้วยเหตุ) หมายความว่า โดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป กล่าวคือ บุคคลย่อมแสดงถึงผลโดยเนื่องด้วยเหตุเฉพาะไม่ทั่วไป ดังคำว่า ยวงฺกุโร (หน่อข้าวบาเล่ย์) เภริสทฺโท (เสียงกลอง) หรือกล่าวถึงสิ่งที่อาศัยโดยระบุถึงสถานที่อาศัย ดังคำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่)

คัมภีร์อภิธัมมาวตาร[๙๐๐] กล่าวสรุปความเรื่องจักขุประสาทเป็นคาถาว่า

อิเมสํ ปน รูปานํ วเสน ปริปิณฺฑิตํ
อิทํ สมฺภารจกฺขุนฺติ ปณฺฑิเตหิ ปกาสิตํ.

โย ปเนตฺถ สิโต อตฺถิ ปริพนฺโธ ปริตฺตโก
จตุนฺนํ ปน ภูตานํ ปสาโท กมฺมสมฺภโว.

อิทํ ปสาทจกฺขุนฺติ อกฺขาตํ ปญฺจจกฺขุนา
ตเทตํ ตสฺส มชฺเฌ ตุ สสมฺภารสฺส จกฺขุโน.

เสเตน มณฺฑเลนสฺส ปริกฺขิตฺตสฺส สพฺพโส
กณฺหมณฺฑลมชฺเฌ วา นิวิฏฺเฐ ทิฏฺฐมณฺฑเล.

สนฺธารณาทิกิจฺจาหิ ธาตูหิ จ จตูหิปิ
กตูปการํ หุตฺวาน อุตุจิตฺตาทินา ปน.

อุปตฺถมฺภิยมานํ ตํ อายุนา กตปาลนํ
วณฺณคนฺธรสาทีหิ รูเปหิ ปริวาริตํ.

[๘๙๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๑/๑๔/๕๕
[๙๐๐] อภิ.วตาร ๑๐/๖๔๙-๕๕

จกฺขุวิญฺญาณกาทีนํ วตฺถุทฺวารญฺจ สาธยํ
อูกาสิรสมาเนน ปมาเณเนว ติฏฺฐติ.

อนึ่ง จักษุที่รวมกันด้วยอำนาจของรูปที่เป็นส่วนประกอบเหล่านี้ บัณฑิตทั้งหลายแสดงว่าเป็นสสัมภารจักษุ

จักขุประสาท คือ ความใสแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันเกิดจากกรรม มีขนาดเล็ก ซึ่งอาศัยเนื่องอยู่ในสสัมภารจักษุ อันพระผู้มีพระภาคผู้ทรงจักษุ ๕ ตรัสไว้

จักขุประสาทนั้น ดำรงอยู่ในที่เห็นรูปได้กลางแววตาดำอันมีตาขาวแวดล้อมอยู่ตรงกลางตาเนื้อ มีธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุปการะมีการทรงไว้เป็นต้น มีอุตุและจิตเป็นต้นอุปถัมภ์อยู่ ชีวิตรูปกระทำการคุ้มครองไว้ ถูกแวดล้อมด้วยรูป คือ สี กลิ่น และรสเป็นต้น ให้สำเร็จโดยความเป็นที่อาศัยและทวารของจักขุวิญญาณจิตเป็นต้น ดำรงอยู่โดยมีขนาดเท่าหัวเล็น

โสตประสาทได้รับอุปถัมภ์จากธาตุดังกล่าว ภายในสถานที่มีสัณฐานดังวงแหวนมีขนแดงเล็กงอกขึ้นภายในช่องหูที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน มีอุตุ จิต และอาหารค้ำจุน มีชีวิตรูปเฝ้ารักษา แวดล้อมด้วยรูปอื่นมีสีเป็นต้น ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งโสตวิญญาณจิตเป็นต้นตามสมควร

ฆานประสาทได้รับอุปถัมภ์ ค้ำจุน รักษา และแวดล้อมตามที่กล่าวมาแล้วภายในสถานที่มีสัณฐานดั่งกีบแพะภายในช่องจมูกที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งฆานวิญญาณจิตเป็นต้นตามสมควร

ชิวหาประสาทได้รับอุปถัมภ์ ค้ำจุน รักษา และแวดล้อมตามที่กล่าวมาแล้วภายในสถานที่มีสัณฐานดั่งปลายกลีบบัวบนท่ามกลางลิ้นที่ประกอบด้วยอวัยวะสัณฐาน ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งชิวหาวิญญาณจิตเป็นต้นตามสมควร

กายประสาทได้รับอุปถัมภ์ ค้ำจุน รักษา และแวดล้อมตามที่กล่าวมาแล้ว ซึมซาบประดุจน้ำมันที่กระจายอยู่ในปุยฝ้ายในสถานที่ทุกแห่งที่มีกรรมชรูปภายในร่างกายนี้ ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุและทวารแห่งกายวิญญาณจิตเป็นต้นตามสมควร

พึงทราบว่า จักขุประสาทเป็นต้นเหล่านี้น้อมไปตามอารมณ์ของตนมีรูปารมณ์เป็นต้น เปรียบได้กับ :-

ก. งูชอบอยู่ในจอมปลวก ข. จระเข้ชอบอยู่ในน้ำ

ค. นกชอบอยู่ในอากาศ ฆ. สุนัขบ้านชอบอยู่ในหมู่บ้าน

ง. สุนัขจิ้งจอกชอบอยู่ในป่าช้าทิ้งศพ

ทวาร ๕ เปรียบได้กับสัตว์ ๕ ชนิด คือ

ก. ตาชอบหาดูสิ่งแปลกใหม่ที่วิจิตรพิสดารด้วยรูปและดอกไม้เป็นต้น เหมือนงูชอบอยู่ในจอมปลวกหรือกองหยากเยื่อที่รกรุงรังไปด้วยหญ้าและใบไม้

ข. หูชอบช่องว่างเพื่อให้ได้ยินเสียง เหมือนจระเข้ชอบอยู่ในถ้ำใต้แม่น้ำ

ค. จมูกชอบอากาศเพื่อให้ได้กลิ่น เหมือนนกชอบอยู่ในอากาศ

ฆ. ลิ้นชอบการอยู่ในหมู่บ้านเพื่อลิ้มอาหาร เหมือนสุนัขบ้านชอบอยู่ในหมู่บ้านที่แสวงหาอาหารได้

ง. กายชอบสัมผัสร่างกายที่มีใจครอง เหมือนสุนัขจิ้งจอกชอบอยู่ในป่าช้าทิ้งศพที่มิได้ฝังเพื่อกินซากศพ

การเปรียบเทียบในเรื่องนี้พบในสังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ฉัปปาณโกปมสูตร[๙๐๑] และอรรถกถา[๙๐๒]

โคจรรูป ๔

[๔๓๗] ลำดับต่อไปในรูปารมณ์เป็นต้น :-

<u>รูปารมณ์</u>

๑. มีลักษณะกระทบ[คือปรากฏ]ที่จักขุประสาท (จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ รูปํ)

---

[๙๐๑] สํ.สฬา. ๑๘/๒๔๗/๑๘๒-๘๕

[๙๐๒] สํ.สฬา.อ. ๓/๒๔๗/๑๒๙-๓๒

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ [โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย] (จกฺขุ-วิญฺญาณสฺส วิสยภาวรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ (ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐานํ)

อนึ่ง แม้อุปาทายรูปทั้งปวงก็มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐานเหมือนรูปารมณ์นี้ อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉพาะฐานะที่แตกต่างกันเท่านั้น รูปารมณ์นี้มีหลายประเภทโดยจำแนกเป็นสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น

คำว่า รูป มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจ คือเมื่อเห็นใบหน้าแล้วก็รู้ว่าพอใจ ดีใจ โกรธ หรือเสียใจเป็นต้น = รูปยติ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ รูปํ (รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัย)

ข. รูปแสดงวัตถุสิ่งของที่เสมอกันหรือไม่เสมอกันตามปกติ = ปกติยาปิ รูปยติ ยํ กิญฺจิ ทพฺพํ สมวิสมํ วา ปกาเสตีติ รูปํ (รูป ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัย)

<u>สัททารมณ์</u>มีหลากหลายตามนัยว่า เสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น :-

๑. มีลักษณะกระทบโสตประสาท (โสตปฏิหนนลกฺขโณ สทฺโท)

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ [โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย] (โสต-วิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ (ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโน)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐาโน)

ตั้งแต่สัททารมณ์เป็นต้นไป ท่านมิได้กล่าวถึงเหตุใกล้ไว้ เพราะมีเหตุใกล้เหมือนรูปารมณ์นั่นเอง จึงละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

คำว่า สทฺท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปถึงการรับรู้ด้วยโสตประสาท = สปฺปติ โสตวิญฺเญยฺยภาวํ คจฺฉตีติ สทฺโท.
(สปฺป ธาตุ = ถึง + ท ปัจจัย)

ข. รูปบอกเนื้อความนั้นๆ หรือที่ตั้งของตน = สทฺทยติ ตํ ตํ อตฺถํ วา อตฺตโน วตฺถุํ วา อาจิกฺขตีติ สทฺโท (สทฺท ธาตุ = บอก + อ ปัจจัย)

ค. รูปแผ่ไปสู่ทิศหรือสถานที่นั้นๆ โดยพลัน = สทติ ตํ ตํ ทิสํ วา เทสํ วา ขเณน วิสฺสรติ วิปฺผรตีติ สทฺโท (สท ธาตุ = แผ่ไป + ท ปัจจัย)

<u>คันธารมณ์</u>**มีหลากหลายตามนัยว่า กลิ่นรากไม้ กลิ่นแก่นไม้ เป็นต้น :-**

๑. มีลักษณะกระทบฆานประสาท (ฆานปฏิหนนลกฺขโณ <u>คนฺโธ</u>)

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณ [โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย] (ฆานวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณ (ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโน)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐาโน)

คำว่า คนฺธ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปประกาศที่ตั้งของตน = คนฺธยติ อตฺตโน วตฺถุํ สูเจตีติ คนฺโธ.
(คนฺธ ธาตุ = แสดง + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. รูปที่ถูกลมทรงไว้ = คาเวน ธารียตีติ คนฺโธ.
(โค บทหน้า + ธา ธาตุ = ทรงไว้ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

<u>รสารมณ์</u>**มีหลากหลายตามนัยว่า รสรากไม้ รสลำต้น เป็นต้น :-**

๑. มีลักษณะกระทบชิวหาประสาท (ชิวฺหาปฏิหนนลกฺขโณ รโส)

๒. มีหน้าที่เป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาณ [โดยความเป็นอารัมมณปัจจัย] (ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นอารมณ์ของชิวหาวิญญาณ (ตสฺเสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโน)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ในรูปกลาปเดียวกัน] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐาโน)

คำว่า รส มีความหมายว่า รูปที่น่าปรารถนา แม้คำนี้จะมีความหมายเดียว เพราะมีรากศัพท์คือ รส ธาตุ (อสฺสาทเน = ชอบใจ) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แต่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา ๒ ประการ คือ

ก. รสียติ อสฺสาทียตีติ รโส (วุตตกรรมสาธนะ)

ข. รสนฺติ ตํ อสฺสาเทนฺตีติ รโส (อวุตตกรรมสาธนะ)

ภาวรูป ๒

[๔๓๘] <u>อิตถินทรีย์</u> :-

๑. มีลักษณะคือความเป็นหญิง (อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินฺทฺริยํ)

๒. มีหน้าที่แสดงว่าเป็นหญิง (อิตฺถีติ ปกาสนรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานของหญิง เครื่องหมายของหญิง การกระทำของหญิง และอากัปกิริยาของหญิง (อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ที่เกิดจากกรรมอยู่ในกลาปเดียวกันอันเป็นที่ตั้งของอิตถินทรีย์] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐานํ)

คัมภีร์อัฏฐสาลินี อธิบายลักษณะของอิตถินทรีย์ว่า

อนึ่ง สภาวะของหญิงนี้เกิดจากกรรม ปรากฏขึ้นในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงของหญิงเป็นต้นปรากฏในปวัตติกาลอาศัยอิตถินทรีย์ อุปมาเหมือนกับเมื่อมีเมล็ดพืช ต้นไม้อาศัยเมล็ดพืชย่อมเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาคบหนาแน่น เพราะมีเมล็ดพืชเป็นปัจจัย ฉันใด เมื่อมีอิตถินทรีย์คือความเป็นหญิง ก็ก่อให้เกิดอวัยวะมีทรวดทรงของหญิงเป็นต้นได้ ฉันนั้น ดังจะเห็นได้ว่า :-

ก. อิตถินทรีย์เหมือนเมล็ดพืช

ข. ทรวดทรงของหญิงเป็นต้น ย่อมปรากฏในปวัตติกาลอันอาศัยอิตถินทรีย์เหมือนต้นไม้อาศัยเมล็ดพืชเจริญเติบโตสมบูรณ์หนาแน่น

อนึ่ง ในเรื่องนั้น อิตถินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น

ทรวดทรงของหญิงเป็นต้นพึงรู้ได้ทางจักขุวิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง

คำว่า อิทํ ตํ รูปํ อิตฺถินฺทฺริยํ (รูปนี้ชื่อว่าอิตถินทรีย์) หมายความว่า รูปนี้ไม่เหมือนกับจักขุนทรีย์เป็นต้น ที่มีแก่บุรุษได้อีกด้วย แต่เป็นอินทรีย์เฉพาะของหญิงแน่นอน จึงชื่อว่า อิตถินทรีย์[๙๐๓]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายลักษณะของอิตถินทรีย์ว่า

ภาวรูป ๒ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ หรือขันธ์ ๕ ทั้งหมดในปวัตติกาลโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น อธิบายว่า ปัจจัยทั้งหมดมีกรรมเป็นต้นเมื่อจะก่อให้เกิดกระแสรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่เป็นไปร่วมกับอาการของสตรีในกระแสรูปที่มีความเป็นหญิงอันเกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ไม่ก่อให้เกิดเป็นอย่างอื่น แม้ความปรารถนา ความตั้งใจ หรือความมุ่งหมายก็เกิดร่วมกับอาการนุ่มนวลในกระแสรูปดังกล่าว พึงทราบกระแสรูปของบุรุษว่าตรงกันข้ามกับกระแสรูปของสตรี[๙๐๔]

ตามข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อิตฺถิภาวลกฺขณํ อิตฺถินฺทฺริยํ (อิตถินทรีย์มีลักษณะ

---

[๙๐๓] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๓๒/๓๘๐

[๙๐๔] ปรมตฺถ.ฏีกา ๗/๑๖๓/๓๒๔

คือความเป็นหญิง) ความเป็นหญิง (อิตฺถีภาว) แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ อิตฺถิลิงฺค, อิตฺถินิมิตฺต, อิตฺถิกุตฺต และ อิตฺถากปฺป วิสุทธิมรรคมหาฎีกา อธิบายเรื่องนี้ไว้ ๒ นัย ดังนี้

๑. อิตฺถิลิงฺค **คือ ทรวดทรงของหญิง เช่น ไหล่มน และมือเท้าเล็ก ไม่องอาจบึกบึน**

๒. อิตฺถินิมิตฺต **คือ เครื่องหมายของหญิง เช่น มีถัน ไม่มีหนวดเครา ไว้มวยผม และนุ่งผ้าซิ่น**

๓. อิตฺถิกุตฺต **คือ การกระทำของหญิง เช่น เมื่อเป็นเด็กชอบเล่นถาดปลอมสากปลอม หรือเล่นดึงด้ายด้วยเครื่องทอผ้าทำด้วยดินเหนียว**

๔. อิตฺถากปฺป **คือ อากัปกิริยาของหญิง เช่น การยืนและเดินเป็นต้นที่ไม่องอาจ**

อีกอย่างหนึ่ง[จากนัยในคัมภีร์อัฏฐสาลินี] :-

๑. อิตฺถิลิงฺค **คือ เพศของหญิง หมายถึง อวัยวะเพศของหญิง**

๒. อิตฺถินิมิตฺต **คือ เครื่องหมายของหญิง หมายถึง เสียง และความมุ่งหมาย**

๓. อิตฺถิกุตฺต **คือ อากัปกิริยาของหญิง เช่น การยืน เดิน นั่ง กิน และดื่มเป็นต้นที่ไม่องอาจ**

๔. อิตฺถากปฺป **คือ ทรวดทรงของหญิง เช่น รูปร่างทางกายภาพของหญิงซึ่งแตกต่างกับชาย**[๙๐๕]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายเรื่องนี้ว่า

๑. อิตฺถิลิงฺค คือ เพศของหญิง คือ ทรวดทรงโดยรวมที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ เช่น รูปร่างของหญิงที่แตกต่างจากชาย

๒. อิตฺถินิมิตฺต คือ สัณฐานของหญิง เช่น ทรวดทรงย่อยที่เป็นองค์ประกอบไม่สำคัญ เช่น อก เอว เป็นต้น[๙๐๖]

---

[๙๐๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๓๘/๑๐๕

[๙๐๖] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๕๙

๓. อิตฺถิกุตฺต คือ การกระทำของหญิง คือ กิริยาพิเศษมีการเล่นและการยิ้มแย้มเป็นต้น

๔. อิตฺถากปฺป คือ กิริยาอาการของหญิง เช่น อาการพิเศษมีการเยื้องกรายไปเป็นต้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายความหมายของภาวรูป ดังนี้

คำว่า ภาวะ คือ เหตุให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่ออย่างนี้ว่า นั่นคือหญิง นั่นคือชาย ในกระแสขันธ์ที่เกิดร่วมกับภาวรูป หรือเป็นเหตุให้เกิดเพศเป็นต้นในกระแสขันธ์ดังกล่าว

ภาวรูป คือ รูปทำให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อนั้นนั่นเอง

ในเรื่องนั้น อิตถัตตะ (ความเป็นหญิง) คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศหญิง สัณฐานของผู้หญิง การกระทำของผู้หญิง และอาการของผู้หญิง

ปุริสัตตะ (ความเป็นชาย) คือ ลักษณะที่เป็นเหตุเกิดแห่งเพศชาย สัณฐานของผู้ชาย การกระทำของผู้ชาย และอาการของผู้ชาย[๙๐๗]

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ภาว มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. เหตุทำให้เกิดความเข้าใจและเป็นที่มาของชื่อ = ภวนฺติ ปวตฺตนฺติ อภิธานพุทฺธิโย เอเตนาติ ภาโว (ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

ข. เหตุทำให้เกิดเพศเป็นต้น = ภวนฺติ ปาตุภวนฺติ ลิงฺคาทีนิ ตสฺมึ สตีติ ภาโว.

(ภู ธาตุ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๐๘] อธิบายเพิ่มเติมตามหลักภาษาว่า

ทรวดทรงของหญิงเป็นต้นทั้งหมดนั้นคือความเป็นไปพิเศษของขันธ์ ๕ ที่เรียกว่า ลิงค์ (เพศ) ที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งหลายและทำให้ชาวโลกรู้ว่านี้คือผู้หญิงไม่ใช่ผู้ชาย หรือนี้คือผู้ชายไม่ใช่ผู้หญิง

---

[๙๐๗] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๕๙

[๙๐๘] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๐

การที่ทรวดทรงมีลักษณะไม่องอาจ เป็นต้น หมายถึง ภาวะที่แสดงเพศเป็นหญิงและชายโดยตรง ทั้งการพ้นจากสภาพทั้ง ๒ อย่างนั้นก็เป็นภาวะแสดงเพศบัณเฑาะก์ มีลักษณะไม่องอาจเป็นต้น ย่อมปรากฏตามสมควรในรูปศัพท์ที่เรียกว่า บทอักษร และในเนื้อความของรูปศัพท์ ดังนั้น รูปศัพท์ที่ไม่มีอินทรีย์[ความเป็นหญิงหรือชาย] และเนื้อความของศัพท์มีต้นไม้เป็นต้น จึงอาจเป็นอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ได้โดยปริยาย

ข้อนี้หมายความว่า ศัพท์ที่แสดงภาวะของหญิง มีลักษณะประจำเพศที่ไม่องอาจ รวมถึงสัณฐาน การกระทำ และอาการ ศัพท์ที่แสดงภาวะของชาย มีลักษณะประจำเพศที่องอาจเป็นต้น ส่วนศัพท์แสดงภาวะของบัณเฑาะก์ มีลักษณะประจำเพศที่อยู่ก้ำกึ่งระหว่างสองเพศ ทั้งนี้หมายถึงรูปศัพท์ที่แสดงเพศทางไวยากรณ์ กล่าวคือ โดยทั่วไปภาษาบาลีจะแสดงเพศประจำศัพท์ไว้ —

- ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปเข้าใจง่าย ไม่สับสน เรียกว่า มีลักษณะองอาจ ท่านบัญญัติว่า **ปุงลิงค์** (เพศชาย)
- ศัพท์ที่ลงวิภัตตินามแล้วประกอบรูปสับสนเข้าใจยาก เรียกว่า มีลักษณะไม่องอาจ ท่านบัญญัติว่า **อิตถีลิงค์** (เพศหญิง)
- ศัพท์ปานกลาง ที่ไม่ยากหรือไม่ง่ายนัก เรียกว่า มีลักษณะก้ำกึ่ง ท่านบัญญัติว่า **นปุงสกลิงค์** (เพศบัณเฑาะก์)

แม้เนื้อความของศัพท์ก็มีเพศตามศัพท์นั้นๆ ด้วยเหตุนี้ ศัพท์ที่กล่าวถึงสัตว์บุคคลที่ปรากฏเพศจริง หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏเพศและไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น จึงมีเพศตามไวยากรณ์เสมอ

<u>ปุริสินทรีย์</u> :-

๑. มีลักษณะคือความเป็นชาย (ปุริสภาวลกฺขณํ ปุริสินฺทฺริยํ)

๒. มีหน้าที่แสดงว่าเป็นชาย (ปุริโสติ ปกาสนรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นเหตุให้เกิดรูปร่างสัณฐานของชาย เครื่องหมายของชาย การกระทำของชาย และอากัปกิริยาของชาย (ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูป ๔ [ที่เกิดจากกรรมอยู่ในกลาปเดียวกันอันเป็นที่ตั้งของปุริสินทรีย์] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐานํ)

อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้งสองอย่างนั้นแผ่ไปทั่วสรีระเหมือนกายประสาท แต่ไม่อาจกล่าวว่าดำรงอยู่ในสถานที่ซึ่งกายประสาทดำรงอยู่ หรือไม่ดำรงอยู่ในสถานที่ซึ่งกายประสาทไม่ดำรงอยู่ มิได้ปะปนกันประดุจรูปกับรสเป็นต้น

ชีวิตินทรีย์

[๔๓๙] **<u>ชีวิตินทรีย์</u> (ชีวิตินฺทฺริยํ) :-**

๑. มีลักษณะคือการตามรักษากรรมชรูปซึ่งเกิดร่วมกัน (สหชรูปานุปาลนลกฺขณํ)

๒. มีหน้าที่ทำให้กรรมชรูปเหล่านั้นเป็นไปได้ [ตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะ] (เตสํ ปวตฺตนรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้กรรมชรูปซึ่งเกิดร่วมกันเหล่านั้นดำรงอยู่[จนถึงภังคขณะ] (เตสญฺเญว ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไป[ด้วยการตามรักษา ซึ่งกำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป] เป็นเหตุใกล้ (ยาปยิตพฺพภูตปทฏฺฐานํ)

> กรรมชรูปมักดำรงอยู่เพียงชั่วขณะที่เกี่ยวกับตน แต่ชีวิตินทรีย์ตามรักษากรรมชรูปนั้นด้วยความเป็นเหตุทำให้กรรมชรูปดำเนินไปได้ ดังนั้น จึงมีลักษณะตามรักษากรรมชรูปซึ่งเกิดร่วมกัน เนื่องจากกรรมอย่างเดียวไม่ควรเป็นเหตุทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่ได้ เหมือนอาหารเป็นต้นที่เป็นเหตุทำให้อาหารชรูปดำรงอยู่ได้ เพราะกรรมย่อมไม่มีในขณะที่เกิดกรรมชรูปนั้น[๙๐๙]

ข้อความว่า "มีหน้าที่ทำให้กรรมชรูปเหล่านั้นเป็นไปได้[ตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะ]" หมายความว่า ทำให้กรรมชรูปที่เกิดร่วมกันมีกำลังดำเนินต่อไปในขณะทั้ง ๓ ของรูป คือ

---

[๙๐๙] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๓๙/๑๐๖

อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ โดยทำให้กรรมชรูปที่เกิดขึ้นใหม่ๆ มีกำลังดำเนินต่อไปไม่ขาดช่วง

เมื่อลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นมีอยู่ ชีวิตรูปย่อมรักษากรรมชรูปที่เกิดร่วมกันเหล่านั้นในขณะ[รูปที่ถูกรักษา]มีอยู่ เหมือนน้ำหล่อเลี้ยงดอกอุบลเป็นต้น และยังรักษาธรรม[คือรูปที่เป็นผล]ซึ่งแม้จะเป็นผลของกรรมที่เกี่ยวข้อง เหมือนพี่เลี้ยงดูแลกุมาร[ที่เป็นบุตรของผู้อื่น]

อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้นมักเป็นไปเนื่องด้วย[รูป]ธรรมที่ตนเองให้เป็นไป ประดุจนายเรือ[ไปพร้อมกับเรือที่ตนพาย] มิได้เป็นไปภายหลังภังคขณะ เพราะไม่มีตนและรูปที่จะพึงให้เป็นไป อีกทั้งไม่อาจทำให้รูปที่เกิดร่วมกันดำรงอยู่ในภังคขณะที่ตนเองกำลังดับไปอยู่ ประดุจไส้และน้ำมันกำลังดับไม่อาจคงเปลวไฟให้ตั้งอยู่ได้ แต่ก็ยังสามารถตามรักษา การให้เป็นไป และการทำให้ดำรงอยู่ เพื่อทำให้สำเร็จหน้าที่นั้นๆ ในขณะตามที่กล่าวมาแล้ว [คือ ตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะ]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๑๐] อธิบายชีวิตรูป ดังนี้

ชีวิตรูป คือ รูปที่ทำให้ธรรมซึ่งเกิดร่วมกันดำรงอยู่ได้

อินทรีย์ คือ รูปที่ทำตนให้เป็นใหญ่ เพราะประกอบด้วยความเป็นใหญ่ในการตั้งอยู่ของรูปที่เกิดร่วมกันดังกล่าว

ชีวิตินทรีย์ คือ ชีวิตรูปที่เป็นใหญ่

ชีวิตินทรีย์มีลักษณะตามรักษารูป[อื่น]ที่เกิดร่วมกัน เปรียบเหมือนดอกอุบลเป็นต้นที่เกิดจากเมล็ด แม้ว่าเมล็ดจะผุพังไปก็มีน้ำหล่อเลี้ยงคงอยู่ได้ตลอดกาลนาน เช่นเดียวกัน กรรมชรูปที่เกิดจากกรรมซึ่งดับไปแล้ว แม้ไม่มีกรรมอยู่ก็มีชีวิตินทรีย์ตามรักษา ก็ดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องตลอดร้อยปีบ้าง พันปีบ้าง กัปหนึ่งบ้าง หนึ่งหมื่น-หกพันกัปบ้าง

---

[๙๑๐] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๐

โดยความพิสดารดังนี้ รูปอื่นที่ปราศจากชีวิตินทรีย์ย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะเมื่อจิต อุตุ หรืออาหารที่เป็นเหตุดับไป รูปดังกล่าวย่อมดับไป ไม่อาจจะสืบต่อกระแสรูปต่อไปได้อีก ความจริงในบรรดารูปเหล่านั้น สันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ของจิตตชรูปมีกำหนดด้วยวิถีจิตหนึ่ง ชวนวาระหนึ่ง หรือสมาปัตติวาระหนึ่ง ส่วนสันตติปัจจุบันของอุตุชรูปและอาหารชรูปมีกำหนดไว้ด้วยอุตุและอาหารอย่างหนึ่งที่มีสภาพเหมือนกัน แต่กรรมชรูปไม่มีสันตติปัจจุบันโดยเฉพาะ มีแต่อัทธาปัจจุบัน (ปัจจุบันโดยระยะกาล) ที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง

ถามว่า : นามธรรมมีอัทธาปัจจุบันได้อย่างไร หากเป็นเพราะดำรงอยู่ได้ด้วยการประกอบกับชีวิตินทรีย์เจตสิก นามธรรมก็มีสันตติปัจจุบันได้มิใช่หรือ ?

ตอบว่า : ก่อนอื่นถ้าจะเปรียบกับนามธรรม กรรมชรูปก็เหมือนกับวิปากจิต กล่าวคือ เมื่อวิถีจิตไม่เกิดขึ้น วิปากจิตจักดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายตลอดชีพ ส่วนกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตอื่นย่อมเกิดขึ้นเพราะมีอารมณ์มาปรากฏ แม้เมื่ออารมณ์นั้นดับแล้ว กระแสจิตจำนวนมากที่รับรู้อารมณ์ซึ่งดับไปแล้วนั้นย่อมดำเนินต่อไปได้ด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์เจตสิก

อีกอย่างหนึ่ง เนื้อความนี้กล่าวไว้โดยความที่กระแสจิตเป็นไปไม่ขาดช่วงด้วยความเป็นอนันตรปัจจัยตราบจนถึงการดับขันธ์ ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

กิเลสสีสํ อวิชฺชา, ปวตฺตสีสํ ชีวิตินฺทฺริยํ.[๙๑๑]

อวิชชาเป็นผู้นำของกิเลส ชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม] เป็นผู้นำของการเกิดรูปนาม

ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า

ยถาสกํ ขณมตฺตฏฺฐายีนํปิ หิ สหชาตานํ ปวตฺติเหตุภาเวน อนุปาลกํ. น หิ เตสํ กมฺมํเยว ฐิติการณํ โหติ อาหารชาทีนํ อาหาราทิ วิย กมฺมสฺส ตงฺขณาภาวโต.[๙๑๒]

ชีวิตรูปตามรักษาโดยการทำให้กรรมชรูปที่เกิดร่วมกันดำรงอยู่ชั่วขณะ ตาม

---

[๙๑๑] อภิ.ธา.อ. ๓/๔๔/๑๖, ขุ.เนตฺติ.อ. ๑๗๐/๒๙๓-๙๔. ขุ.ป.อ. ๑/๓๖/๔๗, สํ.ส.อ. ๑/๑๕๙/๑๗๕

[๙๑๒] วิภาวินี ๖/๙/๒๗๓

สมควร เพราะกรรมอย่างเดียวมิได้ทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่ได้ เนื่องจากกรรมไม่มีอยู่ในปัจจุบันเหมือนดังอาหารเป็นต้นที่ทำให้อาหารชรูปดำรงอยู่ได้

โดยมุ่งหมายว่า

"อาหารเป็นต้น ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้ เพราะปรากฏในปัจจุบัน-ขณะ ส่วนกรรมทำให้เกิดกรรมชรูป แต่มิได้ทำให้กรรมชรูปดำรงอยู่เพราะไม่ปรากฏในปัจจุบันขณะ การที่กรรมชรูปดำรงอยู่ได้ชั่วขณะเพราะมีชีวิตรูปตามรักษา"

ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะการที่รูปธรรมดำรงอยู่ชั่วขณะเป็นสภาพเนื่องด้วยปัจจัยที่เกิดร่วมกันในรูปกลาปหนึ่ง มิได้เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปขึ้นในรูปกลาปต่างกัน มิเช่นนั้นพระพุทธองค์ก็พึงตรัสว่า ชรตารูปซึ่งเกิดในฐิติขณะเกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนอุปจยรูปและสันตติรูปที่เกิดในอุปปาทขณะ

อีกอย่างหนึ่ง การดำรงอยู่ชั่วขณะสำเร็จโดยสภาวะ ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ดับไปในระหว่างโดยไม่ตั้งอยู่ครบขณะของตนเพราะปัจจัยบกพร่องไป ทั้งไม่ตั้งอยู่นานกว่าเดิมเพราะมีปัจจัยมาก ดังนั้น อาหารเป็นต้นที่อุปถัมภ์ในฐิติขณะและชีวิตรูปที่ตามรักษาอยู่จึงอุปถัมภ์รักษาให้กระแสรูปที่มีกำลังเกิดขึ้นได้ในภายหลัง มิใช่เพื่อให้เป็นไปในฐิติขณะ ข้อความนี้แสดงว่า ฐิติขณะของรูปธรรมกับนามธรรมทั้งหมด ไม่ใช่เนื่องด้วยปัจจัยที่ทำให้เกิดขึ้นซึ่งปรากฏอยู่ หรือเกี่ยวกับชีวิตินทรีย์[ที่เป็นทั้งรูปและนาม]

ถ้าข้อความในคัมภีร์วิภาวนีหมายถึงความเป็นไปอย่างต่อเนื่องเป็นสันตติบัญญัติ ข้อนั้นย่อมสมควร แม้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาก็พึงพิจารณาแล้วถือเอาโดยหมายถึงการดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องดังข้อความเป็นต้นว่า

สนฺเตปิ จ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน อตฺถิกฺขเณเยว ตํ เต ธมฺเม ปาเลติ.[๙๑๓]

เมื่อลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นมีอยู่ ชีวิตรูปย่อมรักษาธรรมเหล่านั้นในขณะกำลังเกิดขึ้น

อนึ่ง ชีวิตรูปนี้ดำรงอยู่ซึมซาบทั่วร่างกายที่มีใจครองทั้งหมดรวมทั้งไฟธาตุย่อยอาหาร

---

[๙๑๓] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๗๓

หทัยวัตถุ

[๔๔๐] <u>หทัยวัตถุ</u> :-

๑. มีลักษณะคือการเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ (มโนธาตุมโน-วิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยลกฺขณํ หทยวตฺถุ)

๒. มีหน้าที่ทรงธาตุทั้งสองนั้นไว้ (ตาสญฺเญว ธาตูนํ อาธารณรสํ)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการนำธาตุทั้งสองนั้นไป (อุพฺพหนปจฺจุปฏฺฐานํ)

๔. มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ [ที่เป็นกรรมชรูปอยู่ในกลาปเดียวกันอันเป็นที่ตั้งของหทัยวัตถุ] เป็นเหตุใกล้ (จตุมหาภูตปทฏฺฐานํ)

หทัยวัตถุอาศัยโลหิตภายในหัวใจตามที่กล่าวแล้วในเรื่องกายคตาสติ ได้รับอุปถัมภ์จากภูตรูปซึ่งทำหน้าที่ทรงไว้เป็นต้น มีอุตุ จิต และอาหารค้ำจุน มีชีวิตรูปตามรักษา ย่อมดำรงอยู่โดยความเป็นวัตถุแห่งมโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และเจตสิกที่ประกอบกับธาตุทั้งสองนั้น

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๑๔] อธิบายเรื่องหทัยวัตถุ ดังนี้

[หทัย]วัตถุรูป มีลักษณะเป็นที่อาศัยของธาตุทั้งสอง [คือ มโนธาตุ และมโน-วิญญาณธาตุ] หทัยวัตถุนั้นซึมซาบอยู่ในเลือดประมาณครึ่งซองมือ ดำรงอยู่ในหัวใจ

พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสถึงหทัยวัตถุไว้ในคัมภีร์ธัมมสังคณีเพื่อทรงรักษาพระ-เทศนามิให้เสียลำดับ แต่ได้ตรัสไว้ในคัมภีร์ปัฏฐาน ดังพระพุทธวจนะเป็นต้นว่า

วตฺถุ กุสลานํ ขนฺธานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย. วตฺถุ อกุสลานํ ขนฺธานํ นิสฺสย-ปจฺจเยน ปจฺจโย.[๙๑๕]

[หทัย]วัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย [หทัย]วัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นอกุศล โดยความเป็นนิสสยปัจจัย

ในข้อนี้ วัตถุรูปอื่นนอกจากวัตถุ ๖ ย่อมไม่มี ทั้งวัตถุรูป ๕ อย่างแรกก็มิได้

---

[๙๑๔] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๐

[๙๑๕] อภิ.ป. ๔๐/๔๑๒/๑๓๔

เป็นที่อาศัยของกุศลเป็นต้น วัตถุที่ตรัสไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานโดยความเป็นนิสสยปัจจัย จึงหมายถึงวัตถุรูปเฉพาะอย่างหนึ่ง (หทัยวัตถุ)

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี กล่าวถึงหทัยวัตถุ ดังนี้

รูปกณฺเฑ อวุตฺตสฺสปิ ปเนตสฺส อาคมโต ยุตฺติโต จ อตฺถิภาโว ทฏฺฐพฺโพ. ตตฺถ “ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย[๙๑๖]ติ เอวมาคตํ ปฏฺฐานวจนํ อาคโม. ยุตฺติ ปเนวํ ทฏฺฐพฺพา-

อนึ่ง แม้พระพุทธองค์จะมิได้ตรัสถึงหทัยวัตถุนั้นไว้ในรูปกัณฑ์ แต่พึงทราบว่ามีได้โดยพระบาลีและความเหมาะสม ในเรื่องนั้น พระบาลีคือพระดำรัสในคัมภีร์ที่ปรากฏอย่างนี้ว่า

มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นไปโดยอาศัยรูปใด รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และธรรมที่ประกอบร่วมกับธาตุทั้งสองนั้นด้วยอำนาจนิสสยปัจจัย[๙๑๗]

ส่วนความเหมาะสมพึงทราบดังต่อไปนี้

นิปฺผนฺนภูติกาธารา เทฺว ธาตู กามรูปินํ
รูปานุพนฺธวุตฺติตฺตา จกฺขุวิญฺญาณาทโย วิย.

ธาตุทั้งสองประเภท [คือ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ] ของสัตว์ในกามภูมิและรูปภูมิ มีที่อาศัยคืออุปาทายรูปอันเป็นนิปผันนรูป เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยรูป เหมือนจักขุวิญญาณเป็นต้น

จกฺขาทินิสฺสิตา เนตา ตสฺสญฺญาธารภาวโต
นาปิ รูปาทิเก เตสํ พหิทฺธาปิ ปวตฺติโต.

ธาตุทั้งสองเหล่านี้ไม่อาศัยปสาทรูปมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะปสาทรูปนั้นเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณเป็นต้นอื่น และไม่อาศัยรูปารมณ์เป็นต้น เพราะรูปารมณ์เป็นต้นนั้นดำเนินไปภายนอก[ร่างกาย]ได้

---

[๙๑๖] อภิ.ป. ๔๐/๘/๕

[๙๑๗] วิภาวินี ๖/๘/๒๗๒

น จาปิ ชีวิตํ ตสฺส กิจฺจนฺตรนิยุตฺติโต
น จ ภาวทฺวยํ ตสฺมึ อสนฺเตปิ ปวตฺติโต.

อีกทั้งไม่อาศัยชีวิตรูป เพราะชีวิตรูปนั้นประกอบในหน้าที่อื่น [คือการตามรักษารูปที่เกิดร่วมกัน] และไม่อาศัยภาวรูปทั้งสอง เพราะดำเนินไปได้[ในบัณเฑาะก์]แม้จะไม่มีภาวรูปทั้งสองนั้น

ตสฺมา ตทญฺญํ วตฺถุ ตํ ภูติกนฺติ วิชานิยํ
วตฺถาลมฺพทุกานนฺตุ เทสนาเภทโต อิทํ
ธมฺมสงฺคณิปาจสฺมึ น อกฺขาตํ มเหสินา.

เพราะฉะนั้น วัตถุรูปอันเป็นที่อาศัยอื่นจากปสาทรูป ๕ เหล่านั้น พึงทราบว่าเป็นอุปาทายรูปที่อาศัยภูตรูป แต่พระพุทธองค์มิได้ตรัสหทัยวัตถุนี้ไว้ในพระบาลีธัมมสังคณี เพราะทรงเกรงว่าวัตถุทุกะและอารัมมณทุกะจะเสียลำดับการแสดง

คำว่า หทย มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปทำให้เหล่าสัตว์ทำคุณหรือโทษนั้นๆ = หทนฺติ สตฺตา ตํ ตํ อตฺถํ วา อนตฺถํ วา ปูเรนฺติ เอเตนาติ หทยํ (หท ธาตุ = ให้เต็ม + ย ปัจจัย)

ข. รูปที่เหล่าสัตว์ปล่อยความคิดต่างๆ = หทนฺติ สตฺตา อิโต นานาวิตกฺเก โอสชนฺติ มุญฺจนฺตีติ หทยํ (หท ธาตุ = ปล่อย + ย ปัจจัย)

ค. รูปที่เหล่าสัตว์คุ้มครองรักษาดั่งชีวิต = หรนฺติ ปริหรนฺติ ตํ สตฺตา ชีวิตํ วิย ทยนฺติ รกฺขนฺติ จาติ หทยํ (หร ธาตุ = รักษา + ย ปัจจัย)

คำว่า หทยวตฺถุ มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

ก. วสนฺติ นิวสนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เอตฺถาติ วตฺถุ = ที่อาศัยของจิตและเจตสิกชื่อว่า วัตถุ (วส ธาตุ = อยู่ + ตุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ข. หทยญฺจ ตํ วตฺถุ จาติ หทยวตฺถุ = หทัยรูปอันเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก ชื่อว่าหทัยวัตถุ (วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส)

กายวิญญัติ

[๔๔๑] <u>กายวิญญัติ</u> (กายวิญฺญตฺติ):-

๑. มีลักษณะคืออาการเปลี่ยนแปลงของจิตตชวาโยธาตุซึ่งทำให้การย่างก้าวเป็นต้นดำเนินไป อันเป็นเหตุค้ำจุน ทรงไว้ และเคลื่อนไหวหมู่รูปที่เกิดร่วมกัน (อภิกฺกมาทิปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุยา สหชรูปกายถมฺภนสนฺธารณจลนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร)

๒. มีหน้าที่แสดงความประสงค์[ของผู้ทำกายวิญญัติ] (อธิปฺปายปกาสนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้ร่างกายไหว (กายวิปฺผนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มีจิตตชวาโยธาตุเป็นเหตุใกล้ (จิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานา)

อนึ่ง กายวิญญัติดังกล่าวเรียกว่า กายวิญญัติ เพราะทำให้ผู้อื่นรู้ความมุ่งหมาย[ของผู้เคลื่อนไหว]ด้วยการเคลื่อนไหวร่างกาย และเพราะตัวเอง[คือวิญญัติรูป]ถูกรู้ได้ด้วยร่างกายที่เคลื่อนไหวนั้น และกิริยามีก้าวไปและถอยกลับเป็นต้นย่อมมีได้เพราะการไหวของอุตุชรูปเป็นต้นที่สัมพันธ์กับจิตตชรูปที่ถูกขับเคลื่อนด้วยกายวิญญัตินั้น

คำว่า กายวิญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปทำให้รู้ความมุ่งหมายด้วยร่างกาย[ที่เคลื่อนไหว]

- วิญฺญาเปตีติ วิญฺญตฺติ

  (วิ บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + ณาเป การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- กาเยน วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

ข. รูปที่ถูกรู้ได้ด้วยร่างกายที่เคลื่อนไหว

- วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ (วิ บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- กาเยน วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาแสดงความหมายของคำนี้อีก ๒ ประการ คือ

ก. วิญญัติที่เป็นไปทางร่างกาย = กาเย ปวตฺตา วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ. (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

ข. วิญญัติที่เป็นร่างกาย = กาโย เอว วิญฺญตฺติ กายวิญฺญตฺติ

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๑๘] อธิบายลักษณะของกายวิญญัติ ดังนี้

เมื่อบุคคลจะเปลี่ยนท่าทางอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอำนาจของจิต กองลมที่เกิดจากจิตย่อมเกิดขึ้นแล่นไปทั่วอวัยวะน้อยใหญ่ ค้ำจุนอวัยวะนั้นๆ ให้เคลื่อนไหวได้ และเมื่อกองลมเกิดขึ้นอยู่ มิได้เกิดโดยไม่มีทิศทาง แต่กายที่เคลื่อนไหวซึ่งเกิดร่วมกับกองลมที่เกิดจากจิตทำให้กองลมทั้งหมดเกิดขึ้นไปในทิศทางที่ต้องการ

อาการพิเศษ คือ กายที่เคลื่อนไหวนี้ ชื่อว่า กายวิญญัติ

ความจริงกายวิญญัติเหมือนนายท้าย กองลมเหมือนเรือ นายท้ายยืนอยู่ท้ายเรือแล้วจับหางเสือไว้อย่างมั่นคง บังคับเรือใหญ่ทั้งลำให้ฝ่ากระแสน้ำบ่ายหน้าไปสู่ทิศทางที่ต้องการโดยไม่ให้เรือล่องไปสู่ทิศทางที่ไม่มีจุดหมาย ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น โดยแท้จริงแล้ว วิญญัติรูปที่มีขณะจิตหนึ่งเกิดขึ้นในกองลมส่วนแรกอันเกิดจากจิต ย่อมบังคับกองลมให้บ่ายหน้าไปสู่ทิศทางที่ตนปรารถนาอย่างนี้ จึงเหมือนนายท้าย

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

เอกชวนวีถิยํ สตฺตสุ ชวเนสุ ปฐมชวนสมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ อตฺตนา สหชาตรูปกายํ สมฺถมฺเภตุํ สนฺธาเรตุํ สกฺโกติ, อปราปรํ ปน จาเลตุํ น สกฺโกติ. ทุติยาทีสุปิ เอเสว นโย. สตฺตมจิตฺเตน ปน สมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ เหฏฺฐา ฉหิ จิตฺเตหิ สมุฏฺฐิตํ วาโยธาตุํ อุปตฺถมฺภนปจฺจยํ ลภิตฺวา อตฺตนา สหชาตํ รูปกายํ สมฺถมฺเภตุํ สนฺธาเรตุํ จาเลตุํ อภิกฺกมาเปตุํ สกฺโกติ.[๙๑๙]

ในบรรดาชวนจิต ๗ ดวงในชวนวิถีจิตหนึ่งวิถี วาโยธาตุที่เกิดจากชวนจิตดวงแรกค้ำจุนรูปกายที่เกิดร่วมกับตนไว้ได้ แต่ทำให้เคลื่อนไหวไปมาไม่ได้ ชวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน ส่วนวาโยธาตุที่เกิดร่วมกับชวนจิตดวงที่ ๗ ได้รับปัจจัยอุปถัมภ์คือวาโยธาตุที่เกิดจากจิต ๖ ดวงก่อน จึงค้ำจุนรูปกายนี้ทำให้เคลื่อนไหวก้าวไปได้

---

[๙๑๘] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๔

[๙๑๙] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๒๙

ข้อความนั้นหมายเอาวาระที่มีการก้าวไปสถานที่อื่น คือ การเคลื่อนไหวในเมื่อชวนวาระหลายพันขณะเกิดขึ้นแก่ผู้ทรงตัวอยู่โดยคิดว่า เราจะก้าวไป เพราะความเคลื่อน-ไหวย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยชวนวาระเล็กน้อย ถ้าเกิดขึ้นได้จริง เหล่าสัตว์ทั้งหมดก็คงจะไปได้เร็วยิ่งนักเหมือนการที่ผู้มีฤทธิ์เหาะไปด้วยฤทธิ์

ถามว่า : เหตุใดความเคลื่อนไหวจึงเกิดขึ้นไม่ได้ด้วยชวนวาระเล็กน้อย

ตอบว่า : เพราะจิตแสนโกฏิขณะมากมายได้เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ข้อความนี้จักปรากฏในคำอธิบายการเกิดเสียงพูดในปริจเฉทต่อไป ดังนั้น การค้ำจุนไว้ได้จึงเกิดในชวนวาระก่อนจากชวนวาระจิตดวงที่ ๗ และการอุปมากับเกวียนเทียมแอก ๗ เล่มที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถานี้ย่อมสมควรในการอุปถัมภ์ต่อๆ มาของวาโยธาตุที่เกิดในชวนวิถีต่างกัน

แม้กองอุตุชรูปที่เกิดในกระแสจิตตชรูปที่เคลื่อนไหวก็เหมือนกับกระแสจิตตชรูปนั้น คือ ดำเนินไปโดยมีการเคลื่อนไหวเหมือนกับรูปที่ประกอบด้วยวิญญัติ การเคลื่อนไหวมีการก้าวไปเป็นต้นในขณะเกิดภวังคจิตจึงมีได้ในระหว่างๆ ของชวนวิถีจิตต่างๆ ที่เกิดก่อนและหลังจากภวังคจิต ทั้งรูปที่เกิดจากเหตุ ๔ ที่เป็นไปเนื่องกันย่อมคล้อยตามกระแสจิตตชรูปโดยประการทั้งปวง เช่นกับรูปที่มีเหตุเดียวกันในอารมณ์หนึ่ง ด้วยเหตุนี้ เมื่อจิตตชรูปเคลื่อนอยู่ รูปอื่นก็เคลื่อนไปเช่นกัน การเคลื่อนไปในข้อนี้ คือการเกิดต่อๆ มาของกองรูปภายหลังด้วย อาการดำรงอยู่ตามที่เป็นไปในสถานที่อื่นจากสถานที่เกิดก่อนของกองรูปเบื้องแรก เพราะรูปธรรมกับนามธรรมที่ยังไม่ดับสูญย่อมไม่เคลื่อนย้ายไปสถานที่อื่นแม้เพียง[เล็กน้อยเท่า]ปลายผม มิฉะนั้นแล้ว รูปธรรมกับนามธรรมก็ไม่ควรจะมีลักษณะดำรงอยู่ชั่วขณะ ปราศจากความขวนขวาย และไม่อยู่ในอำนาจ

วจีวิญญัติ

<u>วจีวิ</u>ญญั<u>ติ</u> :-

๑. มีลักษณะคืออาการเปลี่ยนแปลง ของจิตตชวาโยธาตุซึ่งทำให้การเปล่งเสียงดำเนินไป อันเป็นเหตุทำให้กระทบกรรมชปฐวีธาตุ (วจีเภทปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุยา อุปาทิณฺณฆฏฺฏนสฺส ปจฺจโย อาการวิกาโร วจีวิญฺญตฺติ)

๒. มีหน้าที่แสดงความประสงค์[ของผู้ทำวจีวิญญัติ] (อธิปฺปายปฺปกาสนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการทำให้เปล่งเสียง (วจีโฆสเหตุภาวปจฺจุปฏฺ-ฐานา)

๔. มีจิตตชปฐวีธาตุเป็นเหตุใกล้ (จิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุปทฏฺฐานา)

ข้อความว่า "อาการเปลี่ยนแปลงของจิตตชวาโยธาตุซึ่งทำให้การเปล่งเสียงดำเนินไป อันเป็นเหตุทำให้กระทบกรรมชปฐวีธาตุ" หมายความว่า รูปคือวาโยธาตุเกิดขึ้นที่ลำคอเป็นต้น เพราะความที่ต้องการจะพูด สภาวะแข็งที่นับเข้าในวาโยธาตุนั้นเรียกว่า จิตตชปฐวีธาตุ ปฐวีธาตุดังกล่าวเกิดขึ้นที่ลำคอเป็นต้นอยู่ ได้กระทบกรรมชปฐวีธาตุที่อยู่ในลำคอเป็นต้น เสียงจึงเกิดขึ้นในขณะนั้น เพราะปฐวีธาตุทั้งสองชนิดกระทบกัน เหมือนเสียงที่เกิดจากขลุ่ยหรือเมื่อมีไม้สองท่อนกระทบกัน

อนึ่ง วจีวิญญัติดังกล่าวเรียกว่า วจีวิญญัติ เพราะทำให้ผู้อื่นรู้ความมุ่งหมาย[ของผู้พูด] ด้วยเสียงที่เปล่งออก และเพราะตัวเอง[คือวิญญัติรูป]ถูกรู้ได้ด้วยเสียงที่เปล่งออกนั้น อุปมาเหมือนบุคคลเห็นเครื่องหมายหัววัวเป็นต้นที่ถูกผูกปักไว้ในป่าเพื่อแสดงให้รู้ว่ามีน้ำ ย่อมรู้ได้ว่าน้ำมีอยู่ที่นั่น ฉันใด เมื่อบุคคลรู้การเคลื่อนไหวร่างกายย่อมรู้กายวิญญัติ เมื่อรู้เสียงพูดย่อมรู้วจีวิญญัติ ฉันนั้น

คำว่า วจีวิญฺญตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปทำให้รู้ความมุ่งหมายด้วยเสียงพูด

- วิญฺญาเปตีติ วิญฺญตฺติ.

(วิ บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + ณาเป การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- วจิยา วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

ข. รูปที่ถูกรู้ได้ด้วยเสียงพูด

- วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ (วิ บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + ติ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- วจิยา วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาแสดงความหมายของคำนี้อีก ๒ ประการ คือ

ก. วิญญัติที่เป็นไปทางวาจา = วจิยา ปวตฺตา วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ.

(สัตตมีตัปปุริสสมาส)

ข. วิญญัติที่เป็นวาจา = วจี เอว วิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ.

(อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๒๐] อธิบายลักษณะของวจีวิญญัติ ดังนี้

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพูดคำใดคำหนึ่ง เสียงที่เกิดจากจิตคือเสียงพูดที่เกิดร่วมกับการประจวบกันของฐาน (ที่เกิดเสียงมีคอเป็นต้น) และกรณ์ (เครื่องทำเสียงมีท่ามกลางลิ้นเป็นต้น) กล่าวคือ เป็นการกระทบของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันเป็นไปในคอที่เคลื่อนไหวอยู่ในปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดขึ้นในกัณฐฐาน (ฐานคือคอ) เป็นต้น [คือ ปฐวีธาตุซึ่งอยู่ในธาตุลมที่เกิดจากจิต (จิตตชวาโย) ได้พุ่งขึ้นจากท้องมากระทบกับปฐวีธาตุคือเส้นเสียงที่อยู่ในคอ ทำให้เส้นเสียงสั่นไหวจนกระทั่งเกิดเสียงได้

เสียงที่เกิดจากจิตนั้นย่อมเข้าถึงความเป็นเสียงนั้นๆ ตามความมุ่งหมายด้วยอาการพูดที่เกิดร่วมกับตน และบทพยัญชนะต่างๆ อันเป็นรูปประชุมของเสียงย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการพูดเพื่อแสดงข้อความนั้นๆ แก่ผู้ฟังได้ อาการพูดคือวาจาสื่อสารดังกล่าวชื่อว่า วจีวิญญัติ ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตสฺสา ปน จิตฺตสมุฏฺฐานาย ปจวีธาตุยา อุปาทินฺนฆฏฺฏนสฺส ปจฺจยภูโต เอโก อาการวิกาโร วจีวิญฺญตฺติ นาม.[๙๒๑]

อนึ่ง อาการพูดที่ทำให้ปฐวีธาตุซึ่งเกิดจากจิตนั้นกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองชื่อว่า วจีวิญญัติ

ในพากย์นั้น คำว่า ทำให้ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง หมายความว่า ก่อให้เกิดเสียงต่างกันโดยอาศัยการกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองอันเกิดจากกรรมหรือเกิดแต่เหตุทั้ง ๔ ส่วนสิ่งที่ทำให้กระทบ คือ อวัยวะทางกายต่างๆ อันเป็น

---

[๙๒๐] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๔

[๙๒๑] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๓๓-๔

รูปที่เปลี่ยนแปลงจากเดิมในคอเป็นต้นที่เคลื่อนไหวอยู่ [คือ เปลี่ยนจากการสงบนิ่งมาเป็นการเคลื่อนไหว]

วิการรูปทั้ง ๒ มีลักษณะต่างกันดังนี้ การกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครองเป็นหน้าที่ ของปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต ความตั้งใจให้ปฐวีธาตุนั้นกระทบกันเพื่อก่อให้เกิดเสียงพูดที่ต้องการเป็นหน้าที่ของกายวิญญัติ ส่วนการทำเสียงพูดที่เกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบให้ถึงความเป็นพยางค์นั้นๆ เป็นหน้าที่ของวจีวิญญัติ

การกระทบกับปฐวีธาตุที่มีใจครอง เหมือนกับ พื้นกลอง

ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิต เหมือนกับ มือที่ใช้ตีกลอง

กายวิญญัติ เหมือนกับ การเคลื่อนมือ

วจีวิญญัติ เหมือนกับ เสียง

พยางค์ที่แตกต่างกัน เหมือนกับ เสียงกลองที่แตกต่างกัน

ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

อิทํ วกฺขามิ เอตํ วกฺขามีติ อุปฺปชฺชมานํ จิตฺตํ อฏฺฐจ รูปานิ สมุฏฺฐาเปติ. เตสํ อพฺภนฺตเร จิตฺตสมุฏฺฐานา ปจวีธาตุ อุปาทินฺนกํ ฆฏฺฏยมานาว อุปฺปชฺชติ. เตน ธาตุ-ฆฏฺฏเนน สเหว สทฺโท อุปฺปชฺชติ.[๙๒๒]

การเกิดขึ้นของจิตที่ว่า เราจักกล่าวคำนี้ ย่อมก่อให้เกิดรูปกลาป ๘ ปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตภายในรูปเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นกระทบปฐวีธาตุที่มีใจครอง เสียงพูดย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับการกระทบของธาตุดังกล่าว

ปุริมจิตฺตสมุฏฺฐานาย อุปตฺถมฺภนกิจฺจมฺปิ นตฺถิ.[๙๒๓]

หน้าที่ในการอุปถัมภ์ปฐวีธาตุที่มีจิตดวงก่อนเป็นสมุฏฐานย่อมไม่มี

ข้อความนั้นหมายความถึงเวลาที่มีพยางค์ปรากฏชัดเมื่อชวนวาระหลายร้อยขณะเป็นไปอยู่ ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

---

[๙๒๒] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๓๓

[๙๒๓] อภิ.สํ.อ. ๑/๑/๑๓๔

อุปตฺถมฺภนกิจฺจํ นตฺถิ ลทฺธาเสวเนน จิตฺเตเนว ฌฏฺฐนสฺส พลวภาวโต.[๙๒๔]

หน้าที่ในการอุปถัมภ์ด้วยจิตที่ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้วย่อมไม่มีเพราะการกระทบมีกำลัง

ในพากย์นี้ คำว่า "จิตที่ได้รับอาเสวนปัจจัยแล้ว" แสดงการได้รับอาเสวนปัจจัยจากชวนวิถีจิตก่อนๆ โดยประสงค์เอาชวนจิตดวงแรกที่ได้รับอาเสวนปัจจัย และพยางค์หนึ่งที่ปรากฏชัดย่อมไม่สำเร็จด้วยชวนวาระหนึ่งวิถีเท่านั้น

ถามว่า : เหตุใดพยางค์หนึ่งที่ปรากฏชัดจึงไม่สำเร็จด้วยชวนวาระหนึ่งวิถี

ตอบว่า : เพราะพยางค์หนึ่งควรกล่าวด้วยเวลาชั่วขณะดีดนิ้วหนึ่งหรือสองครั้ง และในช่วงเวลาดีดนิ้วคราวหนึ่งชวนวิถีจิตย่อมเกิดหลายแสนโกฏิขณะ สมจริงดังสาธกว่า

เอกมตฺตา ตโย รสฺสา ทฺวิมตฺตา ทีฆมุจฺจเร
ติมตฺโต ตุ คีโต เญยฺโย พฺยญฺชนา อฑฺฒมตฺติกา.[๙๒๕]

รัสสสระ ๓ ตัวมี ๑ มาตรา ทีฆสระมี ๒ มาตรา สระที่มี ๓ มาตรา
ชื่อว่า คีตะ พยัญชนะมีครึ่งมาตรา

ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า

สาธิเก วีหิวาหสเต วีหิพีชานิ เอกจฺฉรกฺขเณ อุปฺปนฺนสฺส จิตฺตสฺส กลมฺปิ น อุเปนฺติ, กลภาคมฺปิ น อุเปนฺติ.[๙๒๖]

เมล็ดข้าวเปลือกมากกว่าร้อยเล่มเกวียนย่อมไม่เท่ากับส่วน ๑ ใน ๑๖ ส่วนของจิตที่เกิดในขณะดีดนิ้ว

เมื่อบุคคลเปล่งเสียงพยางค์หนึ่ง ความขวนขวายของจิตในการเปล่งเสียงตลอดกาลขณะนั้นย่อมปรากฏ โดยสภาวธรรมบุคคลไม่อาจเปล่งหรือสดับเสียงโดยจำกัดว่าเราจะเปล่งเสียงเดียวหรือฟังเสียงเดียว เพราะแม้จะจำกัดเช่นนั้นในการเปล่งเสียงหรือฟังเสียงหลายแสนครั้งโดยความเป็นเสียงก่อนและหลัง ผู้สำคัญว่าเป็นเสียงเดียวก็มีอยู่เพราะ

---

[๙๒๔] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๑/๙๓

[๙๒๕] มุคฺธ.ฏีกา ๑/๕

[๙๒๖] มิลินฺท. ๑๑๖

เขาถูกปิดบังด้วยสมูหบัญญัติ (บัญญัติอาศัยหมู่) ฆนบัญญัติ (บัญญัติอาศัยกลุ่มก้อน) และสันตติบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความต่อเนื่อง)

คำที่เหลือในที่นี้มีนัยที่ข้าพเจ้า[พระฏีกาจารย์]กล่าวแล้วในกายวิญญัติตามสมควร

ในข้อนี้ คำว่า วิญฺญตฺติ มีความหมายว่า ให้รับรู้ เหมือนข้อความ[ในคัมภีร์มหาวรรค[๙๒๗]]ว่า กาเยน วิญฺญาเปติ, วาจาย วิญฺญาเปติ (ให้รับรู้ทางกาย ให้รับรู้ทางวาจา) หรือมีความหมายว่า ทำให้เกิด เหมือนข้อความในสุทินนกัณฑ์[๙๒๘]ว่า ติกฺขตฺตุํ วิญฺญาเปติ (ทำให้เกิดเมถุนธรรม ๓ ครั้ง) ส่วนในที่นี้ควรมีความหมายทั้งสองอย่าง หากเป็นตามนี้ก็มีการเกิดขึ้นของวิญญัติที่เป็นไปทางกายและวาจาสื่อสารทั้งหมดอันปราศจากความมุ่งหมายจะให้คนอื่นรับรู้ ดังในคัมภีร์มูลฏีกากล่าวว่า

ปรํ โพเธตุกามตาย วินาปิ อภิกฺกมนาทิปวตฺตเนน โส จิตฺตสหภูวิกาโร อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ, สยญฺจ วิญฺญายตีติ ทุวิธาปิ วิญฺญตฺติเยว.[๙๒๙]

อาการที่เกิดร่วมกับจิตย่อมทำให้รับรู้ความมุ่งหมาย หรือถูกคนอื่นรับรู้ได้ด้วยการทำให้เกิดการก้าวไปเป็นต้นแม้ปราศจากความมุ่งหมายจะให้คนอื่นรับรู้ก็ตาม ชื่อว่าวิญญัติ โดยมีความหมาย ๒ นัย

ในบรรดาวิญญัติรูปทั้ง ๒ ที่มีความหมายว่า “รูปทำให้รับรู้” กายวิญญัติย่อมถูกรับรู้ได้ด้วยชวนวิถีทางมโนทวารอย่างเดียว หลังจากรับรู้สีที่เคลื่อนไหวของอวัยวะน้อยใหญ่ด้วยจักขุวิญญาณวิถี และรับรู้อวัยวะน้อยใหญ่ที่เคลื่อนไหวด้วยกายวิญญาณวิถีแล้ว ส่วนวจีวิญญัติย่อมถูกรับรู้ได้ด้วยชวนวิถีทางมโนทวารอย่างเดียว หลังจากที่รับรู้เสียงซึ่งเปล่งออกด้วยโสตวิญญาณวิถีแล้ว บุคคลจะรับรู้วจีวิญญัติด้วยชวนวิถีทางปัญจทวารไม่ได้ เพราะวจีวิญญัติทำให้คนอื่นที่รู้จักตนรับรู้จิตของผู้มีร่างกาย แต่ทำให้คนอื่นที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้ เนื่องจากญาปกเหตุ (เหตุแสดงให้รู้) ย่อมทำให้คนที่รู้จักตนรับรู้ได้ แต่ทำให้คนที่ไม่รู้จักตนรับรู้ไม่ได้

ดังนั้น การรับรู้วิญญัติก่อนจึงเกิดแก่สัตว์ดิรัจฉานซึ่งเห็นร่างกายที่เคลื่อนไหว

[๙๒๗] วิ.ม. ๔/๖๕/๕๘

[๙๒๘] วิ.มหา. ๑/๓๖/๒๓

[๙๒๙] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๑/๙๐

กระทบสัมผัส หรือได้ยินเสียงแล้วรับรู้ความมุ่งหมายนั้นๆ ของผู้อื่นได้ เพราะถ้าไม่มีการรับรู้วิญญัติก็รับรู้ความมุ่งหมายไม่ได้ การรับรู้ความมุ่งหมายของผู้รับรู้วิญญัติย่อมไม่มีโดยปราศจากการรับรู้ที่เนื่องกับการหมายรู้มาก่อน [คือมีสัญญาเก่ารู้ว่าเสียงนั้นหมายถึงอะไร จึงจะรู้ความหมายได้] ดังนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงประสงค์การหมายเอาความเกี่ยวเนื่องกับการหมายรู้มาก่อนอีกด้วย

ส่วนในวิญญัติรูปที่มีความหมายว่า "รูปทำให้เกิด" บุคคลเห็นคนอื่นที่ก้าวไปทางจักขุวิญญาณวิถีแล้ว ย่อมรับรู้วิญญัติที่ก้าวไปและจิตที่คิดก้าวไปด้วยมโนวิญญาณวิถี การถอยกลับเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน เช่นเดียวกันนี้ บุคคลสดับคำของคนอื่นด้วยโสตวิญญาณ-วิถีแล้ว ย่อมรับรู้วิญญัติ คือ คำพูด และจิตที่คิดจะพูดด้วยมโนวิญญาณวิถี เมื่อเห็นคนอื่นเคลื่อนไหวอวัยวะทางกายด้วยจิตกำหนัด ย่อมรับรู้วิญญัติที่เคลื่อนไหวและจิตกำหนัด เมื่อสดับคำของคนกำหนัดย่อมรับรู้วิญญัติที่พูดและจิตกำหนัด กิริยาทางกายและทางวาจาทุกอย่างมีนัยอย่างเดียวกัน

ปริจเฉทรูป (อากาสธาตุ)

[๔๔๒] <u>อากาสธา</u>ตุ :-

๑. มีลักษณะคั่นรูปกลาปไว้ (รูปปริจฺเฉทลกฺขณา อากาสธาตุ)

๒. มีหน้าที่แสดงขอบเขตที่สุดของรูปกลาป (รูปปริยนฺตปฺปกาสนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเป็นขอบเขตที่สุดของรูปกลาป หรือด้วยความไม่กระทบกัน มีความเป็นร่องเป็นช่อง[ของรูปกลาป] (รูปมริยาทาปจฺจุปฏฺฐานา, อสมฺ-ผุฏฺฐภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา)

๔. มีรูปกลาปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุใกล้ ซึ่งทำให้ปรากฏว่า รูปนี้อยู่บน ล่าง หรือด้านขวาง [ซ้ายขวา] ในรูปกลาปที่ถูกอากาสธาตุคั่นไว้ (ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐานา)

ขอบเขตที่สุดของภูตรูปมีอยู่ในรูปกลาปใด อากาสธาตุปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการไม่กระทบกับภูตรูปในรูปกลาปเหล่านั้น กล่าวคือ เมื่อมีการกระทบระหว่างภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปอื่นกับภูตรูปในรูปกลาปอื่น ขอบเขตที่สุดของรูปคือความ

ไม่ปะปนกันของภูตรูปนั้น ๆ ชื่อว่า อากาสธาตุ ดังนั้น อากาสธาตุนั้นเป็นขอบเขตของภูตรูปเหล่าใด อากาสธาตุดังกล่าวย่อมไม่ถูกภูตรูปเหล่านั้นกระทบ มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจมีการกำหนดขอบเขตได้ เพราะภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปอื่นเหล่านั้นแผ่ไปทั่วได้ เป็นความจริงที่การไม่กระทบเป็นการไม่แผ่ไป ดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหิ (ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบแล้ว)[๙๓๐]

ข้อความว่า "มีลักษณะคั่นรูปกลาปไว้" หมายความว่า อากาสธาตุคือช่องว่างที่คั่นระหว่างรูปที่อยู่ในรูปกลาปหนึ่งไม่ให้ปะปนกับรูปกลาปอื่น แต่รูปที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกันมีลักษณะระคนกันโดยไม่มีการคั่นใดๆ ดังนั้น รูปที่อยู่ในรูปกลาปหนึ่งจึงเรียกว่า อวินิพโภครูป คือ รูปที่ไม่แยกจากกัน

ข้อความว่า "ความไม่กระทบกัน มีความเป็นร่องเป็นช่อง[ของรูปกลาป]" หมายความว่า อากาสธาตุไม่ใช่รูปที่สามารถกระทบได้ ดังนั้น รูปที่ดำรงอยู่ติดกับอากาสธาตุจึงไม่กระทบกับอากาสธาตุนั้น

ข้อความว่า "มีรูปกลาปที่ถูกคั่นไว้เป็นเหตุใกล้ ซึ่งทำให้ปรากฏว่า รูปนี้อยู่บน ล่าง หรือด้านขวาง [ซ้ายขวา] ในรูปกลาปที่ถูกอากาสธาตุคั่นไว้" หมายความว่า รูปกลาปแต่ละกลุ่มเป็นสิ่งที่มีขอบเขตกำหนดซึ่งกันและกันว่า รูปนี้อยู่บน ล่าง หรือด้านขวาง แต่รูปที่อยู่ในรูปกลาปเดียวกันไม่อาจถูกกำหนดเช่นนั้นได้

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๓๑] อธิบายรูปวิเคราะห์ของปริจเฉทรูป ดังนี้

> คำว่า อากาสะ คือ ช่องว่างที่ทำให้วัตถุสิ่งของหรือรูปกลาปนั้นๆ ปรากฏชัดเป็นอย่าง ๆ
>
> ที่ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีสภาพไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ
>
> อากาสธาตุ หมายถึง ธาตุ คือ ช่องว่าง
>
> คำว่า ปริจเฉท คือ รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน กล่าวคือ กระทำมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นไม่ให้ระคนกัน ไม่ให้เข้าถึงความเป็นอันเดียวกับมหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกัน

---

[๙๓๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๒/๑๑๑-๑๒

[๙๓๑] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปริจเฉท คือ รูปที่ถูกมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นกำหนดไว้ กล่าวคือ ตั้งไว้เฉพาะในท่ามกลางโดยไม่ทำให้เป็นรูปของตนหรือรูปอื่น

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ปริจเฉท คือ รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่น มิได้เป็นสภาวธรรมชนิดใดชนิดหนึ่งโดยเฉพาะที่ประกอบด้วยการเกิดขึ้น ทั้งมิได้เป็นฝ่ายของรูปกลาปอันใดอันหนึ่ง

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า ปริจฺเฉท มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. รูปกำหนดขอบเขตรอบด้าน = ปริโต ฉินฺทตีติ ปริจฺเฉโท (กัตตุสาธนะ)

ข. รูปที่ถูกมหาภูตรูปในรูปกลาปอื่นกำหนดไว้ = ปริจฺฉินฺทียตีติ ปริจฺเฉโท(กรรมสาธนะ)

ค. รูปที่เป็นช่องว่างของมหาภูตรูป ตามนัยนี้เป็นบทที่แยกรากศัพท์ไม่ได้ และไม่มีรูปวิเคราะห์ เรียกว่า อนิปผันนปาฏิปทิกะ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๓๒] อธิบายลักษณะของปริจเฉทรูป ดังนี้

วิการรูปและลักขณรูปแม้จะไม่มีจริงโดยสภาวะ ก็จัดเข้าอยู่ในฝ่ายของรูปกลาปนั้นๆ เพราะปรากฏในรูปกลาปดังกล่าว แต่ปริจเฉทรูปนี้มิใช่ฝ่ายของรูปกลาปใดๆ เพราะเป็นภายนอกโดยพ้นจากรูปกลาปโดยสิ้นเชิง เนื่องด้วยมิได้เป็นธรรมที่มีจริงโดยสภาวะ ปริจเฉทรูปนั้นจึงไม่กระทบกับรูปใดๆ ดังในพระบาลี[๙๓๓]แสดงว่า อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหิ ([ปริจเฉทรูป]ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบแล้ว)

ในคัมภีร์อรรถกถา[๙๓๔]แสดงว่า คำว่า "ไม่ถูกมหาภูตรูป ๔ กระทบ" นี้ หมายเอาอากาศคือท้องฟ้าที่ไม่กระทบกัน โดยดำริว่า มหาภูตรูปในรูปกลาปต่างกันซึ่งมีสภาพกระทบสัมผัสในวัตถุที่เป็นแท่งทึบได้กระทบกัน

ส่วนในคัมภีร์มูลฎีกา[๙๓๕]กล่าวว่า อพฺยาปิตา หิ อสมฺผุฏฺฐตา (การไม่ปะปนกันนั่นเทียว คือ การไม่กระทบ) โดยมุ่งหมายว่า คำนิเทศนี้มิใช่การอธิบายอัชฎากาศ (อากาศคือท้องฟ้า) แต่เป็นการอธิบายปริจเฉทรูป และปริจเฉทรูปก็มีได้ในสิ่งที่เป็นแท่งทึบ

---

[๙๓๒] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

[๙๓๓] อภิ.สํ. ๓๔/๖๓๗/๑๙๕

[๙๓๔] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๓๗/๓๘๔

[๙๓๕] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๖๓๗/๑๘๕

มหาภูตรูปทั้งหลายในวัตถุดังกล่าวก็กระทบกันแน่นอน การที่มหาภูตรูปไม่ปะปนกัน จึงหมายถึงการไม่เข้าถึงความเป็นอันเดียวกัน ไม่กระทบกันในวัตถุนั้น

โดยองค์ธรรม ปริจเฉทรูปได้แก่ธรรมที่เป็นช่องว่าง คือ ที่สุดของมหาภูตรูปที่อยู่ในรูปกลาปต่างกัน ปริจเฉทรูปมีลักษณะกำหนดขอบเขตของรูปกลาป

วิการรูป ๓

[๔๔๓] ลหุตารูป :-

๑. มีลักษณะเบาของ[นิปผันน]รูป (อทนฺธตาลกฺขณา รูปสฺส ลหุตา)

๒. มีหน้าที่บรรเทาความหนักของ[นิปผันน]รูป (รูปานํ ครุภาววิโนทนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการเปลี่ยนได้เร็ว (ลหุปริวตฺติตาปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มี[นิปผันน]รูปเบาเป็นเหตุใกล้ (ลหุรูปปทฏฺฐานา)

ลหุตารูปเป็นเพียงลักษณะพิเศษคือความเบาและรวดเร็วของนิปผันนรูปที่ประกอบด้วยความเบาและรวดเร็ว ดังนั้น รูปชนิดนี้จึงไม่มีลักษณะพิเศษโดยเฉพาะ แม้มุทุตารูปและกัมมัญญ-ตารูปก็เช่นเดียวกัน

มุทุตารูป :-

๑. มีลักษณะอ่อนของ[นิปผันน]รูป (อถทฺธตาลกฺขณา รูปสฺส มุทุตา)

๒. มีหน้าที่บรรเทาความกระด้างของ[นิปผันน]รูป (รูปานํ ถทฺธภาววิโนทนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ] ด้วยการไม่ขัดแย้งในกิริยา[ทางกายและวาจา]ทั้งปวง (สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มี[นิปผันน]รูปอ่อนเป็นเหตุใกล้ (มุทุรูปปทฏฺฐานา)

กัมมัญญตารูป :-

๑. มีลักษณะควรแก่การใช้งานอันเหมาะแก่การกระทำทางกาย (สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญภาวลกฺขณา รูปสฺส กมฺมญฺญตา)

๒. มีหน้าที่บรรเทาการไม่ควรแก่การใช้งาน (อกมฺมญฺญตาวิโนทนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความไม่อ่อนแรง[ของนิปผันนรูป] (อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มี[นิปผันน]รูปที่ควรแก่การใช้งานเป็นเหตุใกล้ (กมฺมญฺญรูปปทฏฺฐานา)

อนึ่ง รูปทั้งสามเหล่านั้น [คือลหุตารูป มุทุตารูป และกัมมัญญตารูป] เกิดร่วมไม่แยกจากกัน ถึงกระนั้นก็ตาม พึงทราบความต่างกันของรูปเหล่านั้นดังนี้

ลหุตารูป คือ รูปเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะเป็นความเบาไม่หนักเคลื่อนไหวได้เร็วของรูปทั้งหลายเหมือนความเบาของคนแข็งแรงไม่มีโรค อันเกิดจากเหตุตรงกันข้ามต่อความแปรปรวนของธาตุที่ทำให้รูปหนัก

> เหตุตรงกันข้าม คือ ความมีอุตุและอาหารอันเหมาะสม และมีจิตที่ไม่ซัดส่าย อนึ่ง ท่านกล่าวถึงเหตุดังกล่าวไว้เพราะเป็นปัจจัยสำคัญของการแปรปรวนนั้น ๆ
>
> ความแปรปรวนของธาตุ คือ การกำเริบของลม ดี และเสลด หรือระยะกาลที่แปรปรวนของธาตุมีรสธาตุเป็นต้น แม้จะกล่าวถึงการแปรปรวนทั้งสองประการ พึงทราบว่าโดยองค์ธรรมก็คือความแปรปรวนของธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น[๙๓๖]

ตามคำอธิบายข้างต้น ความแปรปรวนของธาตุ มี ๒ ประเภท คือ

๑. ความแปรปรวนของลม (วาต), ดี (ปิตฺต) และเสลด (เสมฺห)

๒. ความแปรปรวนของธาตุ ๗ อย่าง คือ สารอาหาร (รส), เลือด (รตฺต), เนื้อ (มํส), มันข้น (เมท), กระดูก (อฏฺฐิ), อสุจิ (สุกฺก) และไขกระดูก (อฏฺฐิมิญฺช)

ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาและนิสสัยว่า

> **อุสฺสนฺนธาตุกนฺ**ติ อุปจิตปิตฺตเสมฺหาทิโทสํ. ปิตฺตเสมฺหวาตวเสน หิ ติสฺโส ธาตุโย อิธ เภสชฺชกรณโยคฺยตาย อธิปฺเปตา ยา "โทสา มลาติ จ โลเก วุจฺจนฺติ. ปถวี อาโป เตโช วาโย อากาโสติ จ เภเทน ปจฺเจกํ ปญฺจวิธา. วุตฺตญฺหิ :-

[๙๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๓/๑๑๒

วายุปิตฺตกผา โทสา ธาตโว จ มลา ตถา
ตตฺถาปิ ปญฺจธาขฺยาตา ปจฺเจกํ เทหธารณา.

สรีรทูสนา โทสา มลีนกรณา มลา
ธารณา ธาตโว เต ตุ อิตฺถ'มนฺวตฺถสญฺญกาติ.[๙๓๗]

คำว่า อุสฺสนฺนธาตุกํ (ร่างกายที่มีธาตุหมักหมม) คือ ร่างกายที่มีโทษอันได้แก่เสลด และดีเป็นต้นที่หมักหมมไว้ กล่าวคือ ธาตุ ๓ ชนิดโดยจำแนกเป็นดี เสลด และลม ถูกประสงค์เอาในเรื่องนี้ เพราะควรประกอบยา[เพื่อระงับโทษดังกล่าว] ซึ่งเรียกกันทางโลกว่า โทษ และมลทิน แต่ละอย่างมี ๕ ชนิดโดยจำแนกเป็นดิน น้ำ ไฟ ลม และอากาศ สมจริงดังสาธกกล่าวว่า

"ลม ดี และเสลด ชื่อว่า โทษ ธาตุ และมลทิน แม้ในแต่ละธาตุเหล่านั้นก็มีธาตุ ๕ ประการ ทรงร่างกายไว้

ลม ดี และเสลดเหล่านั้นชื่อว่า โทษ เพราะทำร้ายร่างกาย ชื่อว่ามลทินเพราะทำให้[ร่างกาย]มัวหมอง และชื่อว่าธาตุ เพราะทรง[ร่างกาย]ไว้ จึงมีชื่อที่คล้อยตามเนื้อความอย่างนี้"

รสรตฺตมํสเมทฏฺฐิสุกฺกฏฺฐิมิญฺชวเสน สตฺต ธาตโว, ตพฺเภเท.[๙๓๘]

ธาตุ ๗ โดยจำแนกเป็นสารอาหาร, เลือด, เนื้อ, มันข้น, กระดูก, อสุจิ และไขกระดูก [รส ศัพท์]เป็นไปในธาตุชนิดหนึ่งนั้น

รโส มํสํ รตฺตํ เมโท สุกฺกมิญฺชาฏฺฐิ ธาตโว.[๙๓๙]

ธาตุทั้งหลาย คือ สารอาหาร, เนื้อ, เลือด, มันข้น, อสุจิ, ไขกระดูก และกระดูก

คำอธิบายเกี่ยวกับธาตุ ๒ ชนิดข้างต้น กล่าวตามความเชื่อเกี่ยวกับคัมภีร์ฝ่ายสันสกฤต

---

[๙๓๗] ที.สี.อภินวฏีกา ๑/๘๓
[๙๓๘] อภิธาน.ฏีกา ๓/๘๐๔
[๙๓๙] ธาตฺวตฺถ.นิสสัย ๑

ดังข้อความในพจนานุกรมสันสกฤตที่ใช้มาก ๒ ฉบับ คือ คัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิ (ขุมทรัพย์ใหญ่แห่งศัพท์จำนวนมาก) และศัพทกัลปทรุมะ (กัลปพฤกษ์แห่งศัพท์) ว่า

ธาตุ ปุ. ธา-ตุนฺ. 'ธารณาทฺธาตวสฺเต สฺยุรฺ, วาตปิตฺตกผาสฺตฺรย' อิตฺยุกฺเตษุ วาตาทิษุ, 'รสาสฺฤงฺมำสเมโท'สฺถิ- มชฺชศุกฺราณิ ธาตว' อิตฺยุกฺเตษุ รสาทิษุ ฯเปฯ.[๙๔๐]

ธาตุ ปุงลิงค์ ธา ธาตุ + ตุนฺ ปัจจัย เป็นไปในลมเป็นต้นที่กล่าวว่า "ลม ดี และเสลด ๓ อย่างเหล่านั้นเรียกว่าธาตุ เพราะทรงไว้" และในรสเป็นต้นที่กล่าวว่า "ธาตุ [๗ ชนิด] คือ สารอาหาร เลือด เนื้อ มันข้น กระดูก ไขกระดูก และอสุจิ" ฯลฯ

ธาตุะ, ปุํ. (ธียเต สรฺววมสฺมินฺนิติ. ธา + สิตนิคมีติ อุณำ ๑/๗๐ อิติ ตุนฺ.) ศรีรธารกวสฺตูนิ. ตทฺยถา กผะ วาตะ ปิตฺตมฺ.

ศรีรทูษณาทฺ โทสา มลีนีกรณานฺมลาะ
ธารณาทฺธาตวสฺเต สฺยุรฺ วาตปิตฺตกผาสฺตฺรยะ

อิติ ไวทฺยกมฺ.

รสาสฺฤงฺมำสเมโท'สฺถิ- มชฺชศุกฺราณิ ธาตวะ
สปฺต ทูษฺยาะ มลามูตฺร- ศกฤตฺสฺเวทาทโย'ปิ จ.

อิติ วาภเฏ สูตฺรสฺถาเน ปฺรถเม'ธฺยาเย. ฯเปฯ[๙๔๑]

ธาตุะ. ปุงลิงค์ (ร่างกายทั้งหมดย่อมถูกทรงไว้ในธาตุนี้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ธาตุ. ธา ธาตุ + ตุนฺ ปัจจัยด้วยสูตรในอุณาทิวฤตติ ปาทะ ๑ สูตร ๗๐ ว่า สิตนิคมิ เป็นต้น) สิ่งที่ทรงร่างกายไว้ คือ เสลด ลม และดี

ตำรายากล่าวว่า

ลม ดี และเสลด ๓ ชนิด ชื่อว่า โทษ เพราะทำร้ายร่างกาย ชื่อว่ามลทิน เพราะทำให้ร่างกายมัวหมอง และชื่อว่าธาตุ เพราะทรง[ร่างกาย]ไว้

ในอัธยายะที่ ๑ สูตรของวาภฏะกล่าวว่า

---

๙๔๐ ศพฺท.มหานิธิ ๒๓๐

๙๔๑ ศพฺท.ทฺรุม ๒/๗๙๐

ธาตุ ๗ ชนิด คือ สารอาหาร เลือด เนื้อ มันข้น กระดูก ไขกระดูก และอสุจิ ชื่อว่า โทษ และมลทิน อีกทั้งมูตร คูถ และเหงื่อเป็นต้นก็เป็นโทษและมลทิน' ฯลฯ

มุทุตารูป คือ รูปเปลี่ยนแปลงที่เป็นความอ่อนของรูปทั้งหลายเหมือนหนังที่ฟอกดีแล้ว มีลักษณะอ่อนโยนเป็นไปตามต้องการในกิริยา[ทางกาย]ต่างๆ ทุกอย่าง อันเกิดจากเหตุตรงกันข้ามต่อความแปรปรวนของธาตุที่ทำให้รูปแข็งกระด้าง

กัมมัญญตารูป คือ รูปเปลี่ยนแปลงที่เป็นการควรแก่การใช้งานของรูปทั้งหลายเหมือนทองที่หลอมดีแล้ว มีลักษณะคล้อยตามกิริยาทางกาย อันเกิดจากเหตุตรงกันข้ามต่อความแปรปรวนของธาตุที่ทำให้รูปไม่เหมาะแก่การใช้งาน

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๔๒] อธิบายลักษณะของลหุตาเป็นต้น ดังนี้

ลหุตา คือ ความเบา

มุทุตา คือ ความอ่อน

กัมมัญญะ คือ รูปที่ควรแก่กิริยา หมายความว่า รูปที่เหมาะสมแก่กิริยา

กัมมัญญตา คือ ความควรแก่กิริยานั่นแหละ

ความเบาของรูปมีลักษณะไม่หนัก ความอ่อนของรูปมีลักษณะไม่แข็ง ความควรแก่กิริยาของรูปมีลักษณะสมควรแก่กิริยาที่คล้อยตามอาการทางสรีระ

ความเบาของรูปเป็นต้น แม้เกิดร่วมกันก็ไม่ระคนกันด้วยอำนาจของปัจจัยที่ตรงกันข้ามและปัจจัยที่เหมาะสม หมายความว่า เมื่อบุคคลประจวบกับอุตุ อาหาร หรืออาการทางจิตที่ตรงกันข้ามกับสรีระของตน บางคราวธาตุในกายย่อมทำให้สรีระทั้งหมดหรือบางส่วนกระสับกระส่าย ก่อให้เกิดอาโปธาตุที่เหมือนงูปากเน่า (ปูติมุขะ) ทำให้สรีระหนักทรงได้ยากเหมือนของหนักที่ยกขึ้นได้ยาก ย่อมทำให้เกิดทุกข์ที่มีความหนักของสรีระเป็นเหตุในการเปลี่ยนอิริยาบถ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ แต่

[๙๔๒] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

เมื่อประจวบกับอุตุ อาหาร หรืออาการทางจิตที่เหมาะสมกับสรีระของตน การกระสับกระส่ายของธาตุย่อมสงบไป สรีระมีสภาพเบา การเปลี่ยนอิริยาบถย่อมจะไม่มีทุกข์ที่มีความหนักของสรีระเป็นเหตุ ในขณะนั้น ความเบาของรูปย่อมเกิดขึ้น

ความอ่อนของรูปและความควรแก่กิริยาของรูปอื่นก็มีนัยเดียวกัน แต่โดยความพิเศษแล้ว ความอ่อนของรูปมีดังนี้ คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดปฐวีธาตุที่เหมือนงูปากไม้ (กัฏฐมุขะ) ทำให้สรีระแข็งกระด้างเหมือนไม้แห้ง ย่อมทำให้เกิดทุกข์จากความแข็งกระด้าง ถึงความชำรุดทรุดโทรมของอวัยวะน้อยใหญ่ อันเป็นเหตุในการเปลี่ยนแปลงอิริยาบถ พึงกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ความควรแก่กิริยาของรูปมีดังนี้คือ ธาตุในสรีระย่อมก่อให้เกิดวาโยธาตุที่เหมือนงูปากมีด (สัตถมุขะ) ทำให้วาโยธาตุไม่สม่ำเสมอกัน ยังสรีระให้หมุนบิดไปมาเหมือนหนึ่งแคว้นชายแดนที่ถูกโจรกบฏรุกรานจนกระทั่งไม่มีความสุขในอิริยาบถทั้งหมด พึงกล่าวข้อความอื่นจากนี้[เหมือนข้างต้น]

ส่วนเตโชธาตุพึงทราบว่าเป็นมูลเหตุของธาตุทั้งหมด [เมื่อประจวบกับสิ่งที่ไม่เหมาะสม เตโชธาตุจะแปรปรวนก่อน ทำให้ร้อนหรือเย็นมากเกินไป เมื่อเตโชธาตุแปรปรวน ธาตุอื่นก็จะแปรปรวนตามมา]

ความเบาของรูปเป็นต้น คือ อาการพิเศษที่ประจักษ์โดยความเบาเป็นต้นในการเปลี่ยนอิริยาบถของรูปกาย เปรียบดั่งความสบายของคนไม่มีโรค ประดุจความอ่อนของหนังที่ฟอกดีแล้ว เหมือนความควรแก่กิริยา[ของการหลอม]ทองที่หลอมดีแล้ว รูปเหล่านี้จึงชื่อว่า วิการรูป

ลักขณรูป ๔

[๔๔๔] อุปจยรูป (รูปเกิดขึ้นครั้งแรกและเจริญเติบโตต่อไป) :-

๑. มีลักษณะคือการเกิดขึ้นครั้งแรก[ของนิปผันนรูปในภพหนึ่ง] และมีลักษณะเจริญเติบโตต่อไป[จนถึงอินทรีย์ครบถ้วนสมบูรณ์] (อาจยลกฺขโณ รูปสฺส อุปจโย)

๒. มีหน้าที่เหมือนทำรูปให้เกิดขึ้นจากเบื้องแรก[ที่ยังไม่เกิดรูปอนาคต] (ปุพฺพนฺตโต

รูปานํ อุมฺมุชฺชาปนรโส)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการมอบให้[เหมือนกล่าวว่านี้คือรูป] หรือด้วยความบริบูรณ์ของหมู่รูป (นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน, ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา)

๔. มีรูปที่ก่อเกิดแล้วเป็นเหตุใกล้ (อุปจิตรูปปทฏฺฐาโน)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๔๓] อธิบายความหมายของลักขณรูป ดังนี้

ลักขณรูป คือ รูปที่เป็นเครื่องสังเกต กล่าวคือ ตัดสินธรรมทั้งหลายว่าธรรมเหล่านี้เป็นสังขตธรรม หมายความว่า รูปที่ทำให้สังเกตรู้ความเป็นสังขตธรรม

ดังพระพุทธวจนะในอังคุตตรนิกายว่า

ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ. อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, **จิ**ตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ.[๙๔๔]

ภิกษุทั้งหลาย ลักษณะแปรปรวนของสังขตธรรมมี ๓ อย่างเหล่านี้ ๓ อย่างเป็นไฉน คือ การเกิดขึ้นปรากฏ การเสื่อมไปปรากฏ และการแปรปรวนของสภาวะอันตั้งอยู่ปรากฏ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๔๕] แสดงความหมายของอุปจยรูป ดังนี้

คำว่า จยะ คือ การเกิดขึ้น หมายความว่า เกิดโดยความเป็นกลุ่มก้อน

อุปจยะ คือ การเกิดก่อนและเกิดต่อมา หมายความว่า การอุบัติขึ้นก่อนและการเจริญเติบโตต่อมา อุป ศัพท์นี้มีความหมายว่า ก่อน เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปญฺญาตํ (บัญญัติก่อน) และมีความหมายว่า ข้างบน, ต่อมา เหมือนอุทาหรณ์ว่า อุปสิตฺตํ (รดไว้ข้างบน) ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

---

[๙๔๓] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๗๐

[๙๔๔] องฺ.ติก. ๒๐/๔๗/๑๔๖, อภิ.ก. ๓๗/๒๑๔/๖๒

[๙๔๕] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๖๙

อุปสทฺโท ปรมตฺโถ อุปริอตฺโถ จ โหติ.[๙๔๖]

อุป ศัพท์มีความหมายว่า ก่อน และมีความหมายว่า ข้างบน

ดังในพระบาลีตรัสว่า

โย อายตนานํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย. โย รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตติ.[๙๔๗]

การเกิดขึ้นก่อนของ[นิปผันน]รูปมีอยู่ การเกิดขึ้นก่อนนั้นเป็นการเกิดต่อมาของรูป[มีจักขุทสกกลาปเป็นต้น] การเกิดต่อมาของรูปนั้นเป็นการดำเนินไปของรูป

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุปจย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. การเกิดก่อน = อาทิโต จโย อุปจโย (ปัญจมีตัปปุริสสมาส อุป ศัพท์มีอรรถว่า ก่อน)

ข. การเกิดต่อมา = อุปริโต จโย อุปจโย (ปัญจมีตัปปุริสสมาส อุป ศัพท์มีอรรถว่า ต่อมา)

<u>สันตติรูป</u> (รูปสืบต่อไม่ขาดช่วง) :-

๑. มีลักษณะคือการดำเนินเรื่อยไป[ของนิปผันนรูปหลังจากมีอินทรีย์ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว] (ปวตฺติลกฺขณา รูปสฺส สนฺตติ)

๒. มีหน้าที่ทำให้สืบต่อไม่ขาดช่วง (อนุปฺปพนฺธนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการไม่ขาดจากกัน[ของรูปที่เกิดก่อนและหลัง] (อนุปจฺเฉทปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มีรูปที่สืบต่อไม่ขาดช่วงเป็นเหตุใกล้ (อนุปฺปพนฺธกรูปปทฏฺฐานา)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๔๘] แสดงความหมายของสันตติรูป ดังนี้

คำว่า ตติ คือ การดำเนินไป

---

[๙๔๖] อภิ.สํ.มูลฏีกา ๑/๖๔๑/๑๘๖

[๙๔๗] อภิ.สํ. ๓๔/๖๔๑-๔๒/๑๙๕-๙๖

[๙๔๘] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๙

สันตติ คือ การดำเนินไปสืบเนื่องกัน

อีกอย่างหนึ่ง สันตติ คือ การดำเนินไปสม่ำเสมอ หมายความว่า ความเป็นไปของรูปตามที่เกิดขึ้นโดยทำอัตภาพให้คงอยู่ได้นาน

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สนฺตติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. การดำเนินไปสืบเนื่องกัน = สมฺพนฺธา ตติ สนฺตติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข. การดำเนินไปสม่ำเสมอ = ปุนปฺปุนํ ตติ สนฺตติ (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ชื่อทั้งสองนี้ [คืออุปจยะและสันตติ] เป็นชื่อของชาติรูป (รูปคือการเกิดขึ้น) แต่พระพุทธองค์ทรงแสดงอุเทศ (หัวข้อ) ว่า อุปจยรูป สันตติรูป[๙๔๙] เพราะมีอาการต่างกัน [คือการเกิดขึ้นครั้งแรก และการสืบต่อไม่ขาดช่วง] และโดยคล้อยตามไวไนยชน แต่รูปทั้งสองนี้มีความหมายเหมือนกัน ดังพระพุทธดำรัสที่อธิบายบทเหล่านี้ว่า

โย อายตนานํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย. โย รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตติ.[๙๕๐]

อาจยะใดคือการเกิดขึ้นครั้งแรกของอายตนะมีอยู่ อาจยะนั้นเป็นอุปจยะคือการเกิดขึ้นครั้งแรกและการเจริญเติบโตของนิปผันนรูป อุปจยะใดของนิปผันนรูปมีอยู่ อุปจยะนั้นเป็นความสืบต่อของนิปผันนรูป (สันตติ)

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวถึงชาติรูป ดังนี้

ชาติรูปเมว ปเนตฺถ อุปจยสนฺตตินาเมน ปวุจฺจติ.[๙๕๑]

อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติรูป (รูปคือการเกิดขึ้น) เรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และ สันตติ (การดำเนินไปของรูป)

---

๙๔๙ อภิ.สํ. ๓๔/๖๕๓,๗๓๖/๑๙๘,๒๐๗

๙๕๐ อภิ.สํ. ๓๔/๖๕๓,๗๓๖/๑๙๘,๒๐๗

๙๕๑ สงฺคห ๖/๑๖/๓๘

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา อธิบายชาติรูป ดังนี้

ชาติรูป (รูปคือการเกิดขึ้น) ปรากฏในพระบาลี จึงควรกล่าวไว้[ในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้] ท่านจึงกล่าวว่า ชาติรูปเมว (อนึ่ง ในการแสดงรูปโดยย่อนี้ ชาติรูปนั่นเทียวเรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ และสันตติ) เป็นต้น

คำว่า เอตฺถ แปลว่า ในการแสดงรูปโดยย่อนี้

ข้อความว่า เรียกโดยชื่อว่า อุปจยะ (การเกิดขึ้นของรูป) และสันตติ (การดำเนินไปของรูป) หมายความว่า เพราะการเกิดขึ้นของรูปประกอบด้วยระยะกาลเช่นนั้น เป็นความจริงที่การเกิดขึ้นของรูปย่อมทำรูปในขณะปฏิสนธิให้ปรากฏก่อน ทั้งทำอายตนะที่ยังไม่บริบูรณ์ให้บริบูรณ์อีกด้วย และทำให้รูปที่บริบูรณ์แล้วดำเนินไปต่อเนื่องไม่ขาดช่วงไปตลอด

ชาติ คือ การเกิดขึ้น กล่าวคือ การปรากฏ

อีกอย่างหนึ่ง ชาติ คือ รูปทำให้เกิดรูปอื่น[๙๕๒]

ตามข้อความข้างต้น คำว่า ชาติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. การเกิดขึ้น = ชนนํ ชาติ (ชน ธาตุ = เกิด + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

ข. รูปทำให้เกิดรูปอื่น = ชายนฺติ เอตายาติ ชาติ.
(ชน ธาตุ = เกิด + ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

แม้ในอรรถกถาก็กล่าวว่า

อาจโย นาม นิพฺพตฺติ. อุปจโย นาม วฑฺฒิ. สนฺตติ นาม ปวตฺติ.[๙๕๓]

ความเกิดขึ้นครั้งแรก ชื่อว่าอาจยะ ความเจริญเติบโต ชื่อว่าอุปจยะ ความเป็นไปไม่ขาดช่วง ชื่อว่าสันตติ

แล้วแสดงอุปมาว่า

---

๙๕๒ ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๖/๒๗๐

๙๕๓ อภิ.สํ.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๕

นทีตีเร ขตกูปกมฺหิ อุทกุคฺคมนกาโล วิย อาจโย นิพฺพตฺติ, ปริปุณฺณกาโล วิย อุปจโย วฑฺฒิ, อชฺโฌตฺถริตฺวา คมนกาโล วิย สนฺตติ ปวตฺติ.[๙๕๔]

การอุบัติเกิดขึ้น เหมือนเวลาน้ำผุดขึ้นในบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ชื่อว่า การเกิดขึ้นก่อน, การเจริญเติบโตเหมือนเวลาน้ำเต็มบ่อ ชื่อว่า การเกิดขึ้นต่อมา, ความเป็นไปเหมือนเวลาน้ำท่วมล้น ชื่อว่า การดำเนินไป

และได้กล่าวหลังจากแสดงอุปมาว่า

เอวํ กึ กถิตํ โหติ. อายตเนน อาจโย กถิโต, อาจเยน อายตนํ กถิตํ.[๙๕๕]

ถามว่า : พระพุทธดำรัสที่อธิบายบทดังกล่าว[ว่าอาจยะใดคือการเกิดขึ้นครั้งแรกของอายตนะมีอยู่ เป็นต้น] แสดงข้อความอะไร ?

ตอบว่า : พระพุทธองค์ตรัสอาจยะด้วยอายตนะ และตรัสอายตนะด้วยอาจยะ

การตรัสอาจยะด้วยอายตนะ คือ อาจยะ อุปจยะ และสันตติ จัดว่าเป็นอาจยะเหมือนกันเพราะเป็นสภาวะเกิดขึ้น จึงตรัสอาจยะด้วยอายตนะเหล่านั้น เพราะทรงแสดงอาจยะเป็นต้นด้วยอายตนะ และตรัสอายตนะที่มีสภาวะเกิดขึ้นนั้นด้วยอาจยะ เพราะตรัสถึงอายตนะที่มีสภาวะเกิดขึ้นอันเป็นสภาพของอาจยะด้วยการกล่าวถึงอาจยะเป็นต้น เป็นความจริงที่การเกิดขึ้น (อาจยะ) เป็นเครื่องกำหนดหมายเอารูปรูป แต่ไม่ใช่รูปรูป (รูปที่แปรปรวนชัดเจน, นิปผันนรูป ๑๘)[๙๕๖]

ด้วยเหตุนั้น :-

ก. อาจยะ คือ การเกิดขึ้นครั้งแรกของรูป

ข. อุปจยะ คือ การเกิดขึ้นของรูปอื่นนั้นที่บังเกิดในกาลต่อมา เพราะปรากฏด้วยอาการเจริญเติบโต

ค. สันตติ คือ การเกิดขึ้นของรูปอื่นนั้นที่บังเกิดต่อไปอีกเรื่อยๆ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องไม่ขาดช่วง

---

[๙๕๔] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๕

[๙๕๕] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๖

[๙๕๖] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๔/๑๑๔

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๕๗] อธิบายลักษณะของอุปจยรูปเป็นต้น ดังนี้

การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ชื่อว่า อาจยะ เพราะเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อน จากนั้นการเกิดขึ้นของรูปในช่วงระยะเกิดตา หู จมูก และลิ้นซึ่งเกิดก่อนอวัยวะทั้งหมด ชื่อว่า อุปจยะ เพราะเป็นสภาพเจริญเติบโต หลังจากนั้นการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่มีเหตุ ๔ ตลอดอายุขัย ชื่อว่า สันตติ สมดังสาธกในคัมภีร์อรรถกถา[๙๕๘]ว่า

"การอุบัติเกิดขึ้นเหมือนเวลาน้ำผุดขึ้นในบ่อน้ำที่ขุดไว้ใกล้ฝั่งแม่น้ำ ชื่อว่า การเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโตเหมือนเวลาน้ำเต็มบ่อ ชื่อว่า การเกิดขึ้นต่อมา ความเป็นไปเหมือนเวลาน้ำท่วมล้น ชื่อว่า การดำเนินไป"

ส่วนในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า

ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ยาว จกฺขาทิทสกานํ อุปฺปตฺติ, เอตฺถนฺตเร รูปุปฺปาโท อุปจโย นาม. ตโต ปรํ สนฺตติ นาม.[๙๕๙]

การเกิดขึ้นของรูปในช่วงเกิดจักขุทสกกลาปเป็นต้นหลังจากถือปฏิสนธิแล้ว ชื่อว่า อุปจยะ หลังจากนั้นชื่อว่า สันตติ

ข้อความนั้นย่อมสมควรโดยปริยายดังกล่าว [คือ ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวถึงการเกิดขึ้นและการเจริญเติบโตต่อมาไว้ร่วมกัน โดยไม่แยกความหมายของ อุป อุปสรรคเป็น ๒ นัยตามคัมภีร์มูลฎีกา ความเห็นนั้นก็สมควร

อุปจยะ คือ การเกิดขึ้นของรูปในขณะถือปฏิสนธิของสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ เพราะมีสภาพเกิดขึ้นก่อนและเจริญเติบโตอย่างบริบูรณ์

สันตติ คือ การเกิดขึ้นของรูปหลังจากนั้น

แม้รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๓ [จิตตชรูป อุตุชรูป และอาหารชรูป] ก็มีสันตติ-

---

[๙๕๗] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๓

[๙๕๘] อภิ.สํ.อ. ๑/๖๕๓/๓๘๕

[๙๕๙] วิภาวินี ๖/๒๗๖

ปัจจุบันเฉพาะๆ คือ รูปชนิดหนึ่งๆ นั้นมีระยะกาล ๓ ช่วงโดยการเกิดขึ้นก่อน เจริญเติบโต และดำเนินไป

การเกิดขึ้นก่อน คือ สภาพที่รูปเกิดขึ้นก่อนรูปทั้งหมดในกระแสรูปหนึ่ง

การเจริญเติบโต คือ สภาพเกิดขึ้นของรูปที่เจริญเติบโตต่อจากนั้น

การดำเนินไป คือ สภาพเกิดขึ้นด้วยการดำรงอยู่และดำเนินไปอย่างต่อเนื่องไม่เติบโตอีกในเมื่อการเจริญเติบโตสิ้นสุดแล้ว

อนึ่ง การเกิดขึ้นก่อนและการเจริญเติบโต ชื่อว่า อุปจยะ ส่วนการดำเนินไปชื่อว่า สันตติ

กล่าวโดยสังเขป พึงทราบอุปจยะและสันตติโดยระยะกาลที่ต่างกันคือการเกิดขึ้นก่อน การเจริญเติบโต และการดำเนินไปที่ประจักษ์ในกระแสรูปซึ่งมีใจครองหรือไม่มีใจครองทั้งหมด เช่น ต้นไม้ ต้นหญ้า กิ่งไม้ ใบไม้ ดอก และผลเป็นต้น ซึ่งเมื่อเกิดแล้วย่อมเจริญเติบโต และดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง จนเมื่อการเจริญเติบโตนั้นสิ้นสุดแล้ว ดับสูญไป

ชรตารูป (รูปชรา) :-

๑. มีลักษณะคือการทรุดโทรมของนิปผันนรูป (รูปปริปากลกฺขณา ชรตา)

๒. มีหน้าที่นำไป[สู่ความแตกดับคือภังคขณะ] (อุปนยนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการไม่มีความเป็นสภาวะใหม่แม้สภาวะ[แข็งเป็นต้น]ยังปรากฏอยู่ก็ตาม เหมือนความเก่าของข้าวเปลือก (สภาวานปคเมปิ นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา วีหิปุราณภาโว วิย)

๔. มีรูปที่แก่อยู่เป็นเหตุใกล้ (ปริปจฺจมานรูปปทฏฺฐานา)

คำว่า ชรา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. ความแก่ = ชีรณํ ชรา (ภาวสาธนะ)

ข. รูปทำให้รูปอื่นแก่ = ชีรนฺติ เอตายาติ ชรา (กรณสาธนะ)

คำว่า ชรตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชรา เอว ชรตา = ความแก่นั่นแหละ ชื่อว่า ชรตา

(ชร ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

พระผู้มีพระภาคตรัสชรตารูปนี้โดยหมายถึงความแก่ชราที่ปรากฏชัดเจน (ปากฏชรา) เพราะเห็นความเปลี่ยนแปลงโดยการที่ฟันหักเป็นต้น ส่วนนามธรรมมีความแก่ชราที่ถูกปิดบังไว้ เรียกว่า ปฏิจฉันนชรา จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น อีกทั้งแผ่นดิน น้ำ ภูเขา ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ เป็นต้น ได้ชื่อว่า อวีจิชรา คือ ชราไม่ปรากฏขอบเขต จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น

<u>อนิจจตารูป</u> (รูปไม่เที่ยง) :-

๑. มีลักษณะคือการแตกดับ[ของนิปผันนรูป] (ปริเภทลกฺขณา รูปสฺส อนิจฺจตา)

๒. มีหน้าที่ทำให้แตกดับเหมือนจมลงไป [เพราะรูปที่ถึงฐิติขณะแล้วย่อมเหมือนจมลงด้วยความพินาศ[๙๖๐]] (สํสีทนรสา)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยความเสื่อมสิ้นไป[ของนิปผันนรูป] [เพราะอนิจจตานั้นถูกถือเอาด้วยอาการสิ้นเสื่อมไป เนื่องจากเป็นความดับไปของรูปธรรม[๙๖๐]] (ขยวยปจฺจุปฏฺฐานา)

๔. มีรูปที่แตกดับอยู่เป็นเหตุใกล้ (ปริภิชฺชมานรูปปทฏฺฐานา)

คำว่า อนิจฺจตา มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

ก. อุปฺปาทชราภงฺเคหิ นิจฺจลติ น กมฺปตีติ นิจฺโจ, อสงฺขตธมฺโม = สภาพเที่ยงไม่หวั่นไหวด้วยความเกิด ความแก่ และความพินาศ ชื่อว่า นิจจะ หมายถึง อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

ข. น นิจฺโจ อนิจฺโจ, สงฺขตธมฺโม = สภาพไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจะ หมายถึง สังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง)

---

[๙๖๐] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๔/๑๑๕

ค. อนิจฺจสฺส ภาโว อนิจฺจตา, ภงฺโค = ความไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจตา หมายถึง ความพินาศ

<u>โอชารูป</u>

[๔๔๕] กพฬีการาหาร (อาหารคือคำข้าว) :-

๑. มีลักษณะเป็นสารอาหาร (โอชาลกฺขโณ กพฬีกาโร อาหาโร)

๒. มีหน้าที่นำ[อาหารช]รูปมาให้ (รูปาหรณรโส)

๓. ปรากฏ[แก่ญาณของผู้ปฏิบัติ]ด้วยการค้ำจุนรูปกาย [เพราะก่อให้เกิดรูปมีโอชาเป็นที่ ๘[๙๖๑]] (อุปตฺถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน)

๔. มีเหตุใกล้คือสิ่งที่ควรทำเป็นคำแล้วกลืนกิน [เพราะหน้าที่นำรูปมาให้ของโอชาเนื่องด้วยรูปภายนอก[๙๖๑]] (กพฬํ กตฺวา อาหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโน)

คำว่า กพฬีการาหาร นี้ เป็นชื่อของสารอาหารที่ทำให้เหล่าสัตว์ยังชีวิตให้เป็นไปได้

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๙๖๑] อธิบายลักษณะของอาหารรูป ดังนี้

ในคำว่า โอชาลกฺขโณ (มีลักษณะเป็นสารอาหาร) นี้ โอชา คือ รูปเฉพาะชนิดหนึ่งที่อาศัยภูตรูป เป็นแก่นของสารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ และให้กำลังสนับสนุน

คำว่า กพฬีการะ คือ อาหารที่ถูกทำเป็นคำ ๆ

คำว่า อาหาร คือ สิ่งที่ถูกบริโภค ความหมายคือ ถูกบริโภคกระทำให้เป็นคำ ๆ

คำว่า กพฬีการาหาร นี้กล่าวไว้เพื่อแสดงสารอาหารพร้อมด้วยที่ตั้ง อาหารภายในได้รับเหตุคืออาหารภายนอกแล้วจึงก่อให้เกิดรูปได้

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๖๒] อธิบายความหมายของกพฬีการาหาร ดังนี้

คำว่า กพฬะ คือ สิ่งที่ทำเป็นคำ ๆ

---

[๙๖๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๕/๑๑๕

[๙๖๒] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๒

อาหาร คือ สิ่งที่ถูกกลืนกิน

กพฬีการาหาร คือ อาหารที่ทำเป็นคำๆ

มีปาฐะว่า กพฬีกาโร อาหาโร บ้าง คำนี้หมายถึงอาหารรูปพร้อมด้วยที่ตั้ง

อีกอย่างหนึ่ง อาหาร คือ สารอาหารที่รักษาอัตภาพ กล่าวคือ ทำให้อัตภาพของเหล่าสัตว์ผู้บริโภคอาหารที่ทำเป็นคำๆ นั้นดำรงอยู่ได้

กพฬีการาหาร คือ สารอาหารในคำข้าวมีของหวานคาวเป็นต้น โดยอาศัยและนับเนื่องในคำข้าว เมื่อมีความหมายนี้จึงหมายถึงสารอาหารที่แยกจากคำข้าว

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กพฬีการาหาร มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. อาหารที่ทำเป็นคำๆ = กพฬีกาโร จ โส อาหาโร จาติ กพฬีการาหาโร.

(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ข. สารอาหารในคำข้าว = กพฬีกาเร อาหาโร กพฬีการาหาโร (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๖๓] อธิบายลักษณะของกพฬีการาหาร ดังนี้

ว่าโดยองค์ธรรม อาหารรูป ในที่นี้ คือ สารอาหารที่ละเอียดอ่อนยิ่งเป็นส่วนสำคัญที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ก่อให้เกิดกำลัง

ในพากย์นั้น คำว่า สารอาหารที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ หมายถึง อาหารที่กลืนกินแล้วตั้งอยู่ในกระเพาะ ย่อมถูกไฟธาตุย่อยอาหารแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน มีความเป็นสารอาหารเป็นต้น [อาหารที่ถูกไฟธาตุย่อยแบ่งออกเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนที่ถูกพยาธิกิน ๑ ส่วนที่ถูกไฟในท้องเผาผลาญ ๑ ส่วนที่เป็นปัสสาวะ ๑ ส่วนที่เป็นอุจจาระ ๑ ส่วนที่เป็นสารอาหาร ๑]

ในเรื่องนั้น ส่วนที่ละเอียดอ่อนประณีต ชื่อว่า สารอาหาร มีชื่อเรียกทางคัมภีร์สันสกฤตว่า รสธาตุ สารอาหารได้แผ่ขึ้นมาจากกระเพาะด้วยแรงของไฟธาตุที่ย่อยอาหารแล้วแผ่ซ่านไปตลอดอวัยวะน้อยใหญ่ในร่างกายทุกส่วนทั้งเบื้องบนเบื้องล่างตามเส้นเอ็นที่นำสารอาหารไป ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]จึงกล่าวว่า แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่

ข้อความว่า ก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์ หมายถึง สารอาหารที่เป็นส่วนสำคัญซึ่งก่อให้

---

[๙๖๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๖๒

เกิดแรงอุปถัมภ์ ความจริงสารอาหารเมื่อดำรงอยู่ในกระเพาะแล้วย่อมก่อให้เกิดแรงอุปถัมภ์แก่มหาภูตรูปภายในร่างกายทั้งหมด

อาหารรูปมีลักษณะอุปถัมภ์ร่างกายพร้อมทั้งอินทรีย์[มีจักขุประสาทเป็นต้น] หรือมีลักษณะก่อให้เกิด[อาหารชรูป]

ในเรื่องนั้น โอชา คือ สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป

อีกอย่างหนึ่ง โอชา คือ สภาพรักษา และก่อเกิด ศัพท์ว่า อว เป็นไปในความหมายว่า รักษา การรักษาในที่นี้ คือ การอุปถัมภ์นั่นแหละ

ถามว่า : รักษาอะไร

ตอบว่า : รักษาวัตถุรูปที่ตนอาศัยอยู่

ถามว่า : ก่อให้เกิดอะไร

ตอบว่า : ก่อให้เกิดอาหารชรูป

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า โอชา คือ สภาพก่อให้เกิดรูปต่อหลังจากการเกิดขึ้น

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า โอชา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ก. สภาพก่อให้เกิดอาหารชรูป = อุทยติ ปสวตีติ โอชา.

(อุท ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง ท เป็น ช)

ข. สภาพรักษาวัตถุรูปและก่อให้เกิดอาหารชรูป = อวติ ชเนติ จาติ โอชา.

(อว ธาตุ + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย แปลง อว เป็น โอ)

ค. สภาพก่อให้เกิดรูปต่อหลังจากการเกิดขึ้น = อุทยานนฺตรํ รูปํ ชเนตีติ โอชา.

(อว บทหน้า + ชน ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย แปลง อว เป็น โอ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๖๔] อธิบายเพิ่มเติมลักษณะของกพฬีการาหาร ดังนี้

คำว่า กพฬีกาโร อาหาโร (กพฬีการาหาร) คือ อาหารอันเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ และอาหารภายนอก ซึ่งเกิดแก่เหล่าสัตว์ในกามาวจรตั้งแต่ขณะปฏิสนธิกาล อาหารภายในอันเกิดจากสมุฏฐาน ๓ ย่อมทำหน้าที่อุปถัมภ์ในขณะเป็นน้ำใส (กลละ)

---

[๙๖๔] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๖๘/๓๗๙

เป็นต้นแก่เหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ เวลาที่ยังไม่ได้รับสารอาหารที่แผ่ซ่านมาจากมารดา ดังพระพุทธวจนะในคัมภีร์ปัฏฐานว่า

ปฏิสนฺธิกฺขเณ กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย.[๙๖๕]

ในขณะปฏิสนธิ กพฬีการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยความเป็นอาหารปัจจัย

แต่การที่กพฬีการาหารก่อให้เกิดรูปอันมีโอชาเป็นที่ ๘ ย่อมปรากฏในเวลาได้รับการอุปถัมภ์จากอาหารภายนอก

ถามว่า : เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า—

ยญฺจสฺส ภุญฺชติ มาตา อนฺนํ ปานญฺจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุกุจฺฉิคโต ติโร.[๙๖๖]

มารดาของเด็กผู้อยู่ในครรภ์บริโภคข้าวน้ำโภชนาหารอย่างใด เด็กผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์

ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพื่อแสดงอาหารให้ปรากฏชัดแก่อินทกยักษ์นั้น

คำว่า อิมสฺส กายสฺส (ร่างกายนี้) มีความหมายว่า กพฬีการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐานเดียวในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิตแห่งเหล่าสัตว์ผู้ถือกำเนิดในครรภ์ และเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๒ ในฐิติขณะและภังคขณะ ต่อจากนั้นก็เป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๓ ส่วนในเวลาสารอาหารแผ่ซ่านไปย่อมเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีสมุฏฐาน ๔

กพฬีการาหารนี้ พึงกล่าวตามสมควรแก่เหล่าสัตว์อื่น [คือสัตว์ผู้เกิดในที่ชื้นแฉะและโอปปาติกะ]

พึงทราบว่าอัตภาพในรูปภูมิสามารถเป็นไปได้โดยปราศจากหน้าที่ของอาหารทั้ง ๒ ตลอดกัปทั้งหลายด้วยอำนาจของรูปชีวิตินทรีย์ที่แผ่ซ่านไปได้ตลอดกาล อันเป็นสภาพปรากฏขึ้นด้วยกรรมพิเศษเมื่อบรรลุอัปปนา และด้วยอำนาจของอาหารที่เป็นนาม[คือผัสสาหารและมโนสัญเจตนาหาร] อันนับเข้าในภวังคจิตนั้น

ตามนัยดังกล่าวนี้พึงกล่าวความเป็นไปของอัตภาพโดยปราศจากอาหารภายนอก

---

[๙๖๕] อภิ.ป. ๔๑/๓๔/๔๕๖

[๙๖๖] สํ.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘, อภิ.ก. ๓๗/๖๙๑/๔๑๐

ตลอดกาลนานในเทวดา เปรต และสัตว์นรกผู้มีกรรมชรูปมากกว่ารูปอื่น แต่อาหารภายในย่อมมีได้ในบุคคลเหล่านั้น

อุปาทายรูปอื่นตามความเห็นของบางคน

[๔๔๖] รูปที่กล่าวมานี้ปรากฏในพระบาลี[อภิธรรมปิฎก] แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้นำเอารูปอื่นมาแสดงไว้ว่า พลรูป (รูปคือกำลัง) สัมภวรูป (รูปคือน้ำอสุจิ) ชาติรูป (รูปคือการเกิดขึ้น) โรครูป (รูปคือโรค) และมิทธรูป (รูปคือความง่วง) ตามความเห็นของบางคน[ภิกษุนิกายอภัยคิรี] แล้วคัดค้านมิทธรูปว่าไม่มีจริงเป็นลำดับแรกโดยอ้างพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า

อทฺธา มุนีสิ สมฺพุทฺโธ นตฺถิ นีวรณา ตว.[๙๖๗]

พระองค์เป็นพระมุนี ตรัสรู้เองแน่แท้ นิวรณ์ทั้งหลายหามีแก่พระองค์ไม่

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์เอ่ยถึงในที่นี้ คงเป็นคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกคำสอนของพระพุทธเจ้าและบูรพาจารย์ฝ่ายเถรวาท

วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๙๖๘] กล่าวคัดค้านความเห็นของภิกษุนิกายอภัยคีรีตามคัมภีร์อรรถกถาว่า “มิทธะไม่ใช่รูป แต่เป็นนามคืออกุศลเจตสิกดวงหนึ่งที่คู่กับถีนเจตสิก” คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี[๙๖๙] แต่งเป็นคาถาสรุปจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกา ดังนี้

เกจิ มิทฺธมฺปิ รูปนฺติ วทนฺเตตํ น ยุชฺชติ
ปหาตพฺเพสุ วุตฺตตฺตา กามจฺฉนฺทาทโย วิย.

บางคนอ้างว่า แม้มิทธะก็เป็นรูป ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะพระพุทธองค์ตรัสมิทธะนั้นไว้ในธรรมที่ควรถูกกำจัด เหมือนกามฉันทะเป็นต้น

---

[๙๖๗] ขุ.สุ. ๒๕/๕๔๗/๔๔๑

[๙๖๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๖/๑๑๗

[๙๖๙] วิภาวินี ๒/๕/๑๙๖

ปหาตพฺเพสุ อกฺขาต- เมตํ นีวรเณสุ หิ
รูปนฺตุ น ปหาตพฺพ- มกฺขาตํ ทสฺสนาทินา.

กล่าวโดยละเอียดดังนี้ มิทธะนั้นถูกตรัสไว้ในนิวรณ์ที่ควรถูกกำจัด แต่มิได้ตรัสรูปว่าเป็นสิ่งที่ควรถูกกำจัดด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นต้น

“น ตุมฺหํ ภิกฺขเว รูปํ ปชเหถาติ ปาจโต
ปเหยฺยภาวเลโสปิ ยตฺถ รูปสฺส ทิสฺสติ.

แม้ข้ออ้างว่ารูปเป็นสิ่งที่ควรถูกกำจัด ปรากฏในพระบาลีใดตามปาฐะว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของเรา จงละเสีย”

ตตฺถ ตพฺพิสยจฺฉนฺท- ราคหานิ ปกาสิตา
วุตฺตญฺหิ ตตฺถ โย ฉนฺท- ราคกฺเขโปติอาทิกํ.

พระพุทธองค์ทรงแสดงการกำจัดฉันทราคะที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ไว้ในพระบาลีนั้น จะเห็นได้ว่า ในพระบาลีนั้นได้ตรัสว่า การกำจัดฉันทราคะใดเป็นต้น

รูปารูเปสุ มิทฺเธสุ อรูปํ ตตฺถ เทสิตํ
อิติ เจ ? นตฺถิ ตํ ตตฺถ อวิเสเสน ปาจโต.

ถ้าบางคนท้วงว่า ในบรรดามิทธะที่เป็นรูปและนาม พระพุทธองค์ทรงแสดงมิทธะที่เป็นนามไว้ในพระบาลีนั้น ก็ตอบว่า มิทธะที่เป็นนามดังกล่าวย่อมมีไม่ได้ เพราะในพระบาลีนั้นตรัสไว้โดยไม่เจาะจง[ว่าเป็นรูปหรือนาม]

สกฺกา หิ อนุมาตุํ ยํ มิทฺธํ รูปนฺติ จินฺติตํ
ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺธ- ภาวโต อิตรํ วิย.

โดยแท้จริงแล้ว มิทธะใดที่บางคนดำริว่าเป็นรูป อาจอนุมานมิทธะนั้นว่าเป็นนิวรณ์ เหมือนมิทธะที่เป็นนามอื่นเพราะเป็นมิทธะเหมือนกัน

สมฺปโยคาภิธานา จ น ตํ รูปนฺติ นิจฺฉโย
อรูปีนญฺหิ ขนฺธานํ สมฺปโยโค ปวุจฺจติ.

แต่เพราะการตรัสถึงการประกอบร่วมกัน จึงตัดสินได้ว่ามิทธะนั้นไม่ใช่รูป เพราะพระพุทธองค์ตรัสการประกอบร่วมกันของนามขันธ์

ตถารุปฺเป สมฺปฺปตฺติ- ปาจโต นตฺถิ รูปตา
นิทฺทา ขีณาสวานนฺตุ กายเคลญฺญโต สิยา.

ไม่เพียงเท่านั้น มิทธะไม่เป็นรูป เพราะตรัสถึงการเกิดขึ้นในอรูปภูมิ ส่วนการหลับของพระขีณาสพทั้งหลายพึงมีได้ด้วยความเมื่อยล้าทางร่างกาย

ท่านอาจารย์มหาสีสยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) อดีตเจ้าสำนักมหาสีสาสนยิตตา จังหวัดย่างกุ้ง ประเทศสหภาพพม่า วิจารณ์เรื่องนี้ไว้ในหนังสือสัลเลขสูตร (ฉบับแปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์) ดังนี้

ความง่วงที่เกิดจากความเหนื่อยล้าของร่างกายอาจเกิดขึ้นได้แม้กับพระอรหันต์ผู้ปราศจากกิเลสแล้ว ครั้งหนึ่งสัจจกนิครนถ์ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์บรรทมหลับในเวลากลางวันบ้างหรือไม่ พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า พระองค์บรรทมหลับตอนกลางวันในช่วงเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน สัจจกนิครนถ์จึงทูลว่า สมณพราหมณ์บางคนติเตียนว่าการนอนหลับกลางวันเป็นความหลงประเภทหนึ่ง (สัมโมหะ) แม้สัจจกะจะอ้างถึงสมณพราหมณ์บางคน แต่ที่จริงแล้วตัวเขาเองต้องการจะท้วงติงว่าพระผู้มีพระภาคยังมีโมหะอยู่[๙๗๐] พระบรมศาสดาจึงทรงอธิบายว่า การนอนหลับไม่อาจตัดสินได้ว่ามีโมหะหรือไม่มีโมหะ ผู้ที่ยังไม่สิ้นอาสวะกิเลสคือผู้ที่มีโมหะ ส่วนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ปราศจากกิเลสแล้วย่อมไม่มีโมหะ ดังนั้น แม้พระพุทธองค์บรรทมหลับก็เป็นเพียงเพราะความเมื่อยล้าทางกาย ไม่ใช่ถีนมิทธะหรือนิวรณ์

คัมภีร์วิมุตติมรรค[๙๗๑] จำแนกสาเหตุของความง่วงออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สภาวธรรมทางจิต (จิตตชมิทธะ) ๒. อากาศร้อน (อุตุชมิทธะ) ๓. อาหารมากเกินไป (อาหารชมิทธะ)

และกล่าวว่าเฉพาะความง่วงที่เกิดจากสภาวธรรมทางจิตเท่านั้นที่เป็นนิวรณ์หรือ

---

[๙๗๐] ม.มู. ๑๒/๓๘๗/๓๓๘

[๙๗๑] วิมุตฺติ. ๕๐/๒๙

กิเลส ความง่วงประเภทอื่นไม่ใช่กิเลสเพราะแม้แต่พระอรหันต์ก็ยังมีความง่วงเช่นนี้เกิดขึ้นได้ แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรค[๙๗๒] และอัฏฐสาลินี[๙๗๓] กล่าวโต้แย้งความเห็นนี้

ความเมื่อยล้าทางกายเพราะอากาศและอาหารนี้ก็มีกล่าวไว้ในมิลินทปัญหา[๙๗๔] และเปฏโกปเทส[๙๗๕] สรุปแล้วมีคัมภีร์บาลีจากชมพูทวีป ๓ ฉบับสนับสนุนประเด็นความง่วงทางกาย แต่มีคัมภีร์อรรถกถาจากลังกาทวีป ๒ ฉบับคัดค้านความเห็นนี้ ดังนั้น เราจึงสันนิษฐานได้ว่าความง่วงทางกายเป็นเรื่องที่ยอมรับกันในหมู่ภิกษุในชมพูทวีป ซึ่งก็สมเหตุสมผล เพราะแม้แต่พระพุทธองค์ก็บรรทมหลับกลางวันในช่วงที่อากาศร้อนมาก

ในรูปอื่นมีพลรูปเป็นต้น[นอกจากมิทธะ] :-

ก. โรครูปนับเข้าในชรตารูปและอนิจจตารูป [เพราะการแปรปรวนของธาตุที่เกิดจากปัจจัยอันไม่เสมอกันเป็นเหตุใกล้ของโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มิต้องกล่าวถึงความเป็นเหตุใกล้ของโรคที่มีจิต อุตุ และอาหารเป็นสมุฏฐาน และการแปรปรวนของธาตุดังกล่าวก็มีได้ในฐิติขณะและภังคขณะอันเป็นระยะกาลที่แปรปรวนของรูปธรรม[๙๗๖]]

ข. ชาติรูปนับเข้าในอุปจยรูปและสันตติรูป [เพราะไม่มีการเกิดขึ้นของรูปที่พ้นไปจากอุปจยรูปและสันตติรูปเหล่านั้น เนื่องจากไม่มีชาติรูปที่นอกเหนือจากระยะเกิดขึ้น[๙๗๖]]

ค. สัมภวรูปนับเข้าในอาโปธาตุ [เพราะน้ำอสุจิมีการแก่กล้าของอินทรีย์แห่งสัตว์บางเหล่าในกามธาตุเป็นเหตุ จึงเป็นอาการเฉพาะที่เป็นไปของอาโปธาตุ[๙๗๖]]

ฆ. พลรูปนับเข้าในวาโยธาตุ [เพราะว่าโดยองค์ธรรม กำลังทางกายเป็นอาการเฉพาะที่เป็นไปของวาโยธาตุ เนื่องจากเป็นการเคลื่อนไหวกระจายไปของวาโยธาตุนั้น ซึ่งทำให้ชาวโลกเรียกวาโยธาตุดังกล่าวว่า ปาณพละ (กำลังของสัตว์)[๙๗๖]]

ด้วยเหตุนั้นจึงตัดสินได้ว่า ไม่มีรูปต่างหากแม้เพียงอย่างเดียวในโรครูปเป็นต้นนั้น

อุปาทายรูป ๒๔ อย่างเหล่านี้ และภูตรูป ๔ ที่กล่าวมาก่อน รวมเป็นรูป ๒๘ ประเภทครบถ้วน[ตามพระบาลี] ด้วยประการฉะนี้

---

[๙๗๒] วิสุทฺธิ. ๒/๔๔๖/๙๐

[๙๗๓] อภิ.สํ.อ. ๑/๑๑๖๓/๔๓๘

[๙๗๔] มิลินฺท. ๖/๒๖๔

[๙๗๕] เปฏโก. ๘๒/๓๑๕

[๙๗๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๖/๑๑๗

รูป ๑ ประเภท

[๔๔๗] รูปทั้งปวงนั้นมีประเภทเดียวตามนัยเป็นต้นว่า

ก. ไม่ใช่เหตุ [๖ มีโลภเหตุเป็นต้น] (นเหตุ)

ข. ไม่มีเหตุ [๖ ดังกล่าว] (อเหตุกะ)

ค. ไม่ประกอบกับเหตุ (เหตุวิปปยุตตะ)

ฆ. มีเหตุ[คือกรรมเป็นต้น] [เพราะดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุ[๙๗๗]] (สัปปัจจยะ)

ง. ถูกประกอบไว้ในโลก [ด้วยเหตุของตน[๙๗๗]] (โลกิยะ)

จ. เป็นอารมณ์ของอาสวะ (สาสวะ)

แม้จะไม่มีความต่างกันโดยสภาวธรรม แต่มีความต่างกันตามความหมายของศัพท์ จึงมีการแสดงทุกะอื่นตามเวไนยชน ดังนั้น จึงตรัสชื่อนี้[คือเหตุวิปปยุตตะ]โดยเนื่องด้วยบททุกะ

ด้วยศัพท์ว่า อาทิ (เป็นต้น) พึงทราบการรวบรวมบทว่า

- **สังโยชนียะ** (อารมณ์ของสังโยชน์) - **โอฆนียะ** (อารมณ์ของโอฆะ)
- **โยคนียะ** (อารมณ์ของโยคะ) - **นีวรณียะ** (อารมณ์ของนิวรณ์)
- **สังกิเลสิกะ** (อารมณ์ของสังกิเลส) - **ปรามัฏฐะ** (ถูกยึดมั่นผิด)
- **อเจตสิกะ** (ไม่เกิดในจิต) - **จิตตวิปปยุตตะ** (ไม่ประกอบกับจิต)
- **นรูปาวจระ** (ไม่ใช่รูปาวจร) - **นอรูปาวจระ** (ไม่ใช่อรูปาวจร)
- **นปริยาปันนะ** (ไม่ใช่ปริยาปันนธรรม, ไม่ใช่ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓)
- **อนิยตะ** (ไม่ใช่นิยตธรรม, ไม่ใช่มรรคผล)
- **อนิยยานิกะ** (ไม่ใช่นิยยานิกธรรม, ไม่ใช่มรรคผล)

และ **อนิจจะ** (ไม่เที่ยง) **เป็นต้น**[๙๗๗]

---

[๙๗๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

รูป ๒ ประเภท

รูป ๒ ประเภทโดยจำแนกตามหมวดสอง เช่น

ก. อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) และพาหิรรูป (รูปภายนอก)

ข. โอฬาริกรูป (รูปหยาบ) และสุขุมรูป (รูปละเอียด)

ค. ทูเรรูป (รูปไกล) และสันติเกรูป (รูปใกล้)

ฆ. นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปมีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปแท้) และอนิปผันนรูป (รูปที่ไม่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปไม่มีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปเทียม)

จ. ปสาทรูป (รูปใส) และนปสาทรูป (รูปไม่ใส)

ฉ. อินทริยรูป (รูปเป็นใหญ่) และอนินทริยรูป (รูปไม่เป็นใหญ่)

ช. อุปาทินนรูป (รูปที่เป็นผลของโลกิยกรรม) และอนุปาทินนรูป (รูปที่ไม่เป็นผลของโลกิยกรรม)

อัชฌัตติกรูป (รูปภายใน) คือ รูป ๕ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะเกิดขึ้นอาศัย [อยู่ภายใน]ร่างกาย

พาหิรรูป (รูปภายนอก) คือ รูปที่เหลือ [๒๓ อย่าง] เพราะเกิดขึ้นภายนอกจากรูปภายในนั้น

คำว่า อชฺฌตฺติก มาจาก อชฺฌตฺต (ธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกาย, รูปนามของสัตว์ที่มีใจครองอันเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์) + อิก (มี) ดังนั้น คำว่า อชฺฌตฺติก จึงแปลว่า รูปที่มีในธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกาย คือ รูปสำคัญ ๕ ประการที่มีในธรรมคือรูปนามภายในร่างกาย ข้อความนี้พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๙๗๘]

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อชฺฌตฺติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก อชฺฌตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัย คำว่า อชฺฌตฺต (รูปที่เกิดขึ้นอาศัยตน) มาจาก อธิ (เกิดขึ้นอาศัย) + อตฺต (ตนคือรูปนาม) คำว่า อธิอตฺต > อธฺยตฺต > อชฺฌตฺต เมื่อประกอบ อิก ปัจจัยที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ท้าย อชฺฌตฺต ศัพท์

---

[๙๗๘] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

ก็ได้รูปว่า อชฺฌตฺติก แปลว่า รูปที่เกิดขึ้นอาศัยตน ๕ อย่าง มีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะเกิดขึ้นอาศัยรูปนามที่ชาวโลกสำคัญว่าเป็นตัวตน ข้อความนี้พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๙๗๙]

สรุปความว่า คำว่า อชฺฌตฺติก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปที่มีในธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยร่างกาย

- อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อชฺฌตฺตา.

(อัพยยีภาวสมาส, อธิ = เกิดขึ้นอาศัย, อตฺต = ร่างกาย)

- อชฺฌตฺเตสุ ภวํ อชฺฌตฺติกํ (อชฺฌตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

ข. รูปที่เกิดขึ้นอาศัยตน

- อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตํ อชฺฌตฺตํ.

(อัพยยีภาวสมาส, อธิ = เกิดขึ้นอาศัย, อตฺต = ตน)

- อชฺฌตฺตเมว อชฺฌตฺติกํ (อชฺฌตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ในเรื่องนี้ท่านกล่าวถึงรูป ๕ ประเภทมีจักขุประสาทเป็นต้นโดยเรียกว่า อัชฌัตติกรูป รูปที่เหลือจากนั้นเรียกว่า พาหิรรูป อย่างไรก็ตาม คำว่า อัชฌัตตะ, อัชฌัตติกะ ในฐานะอื่นยังหมายถึงอายตนะภายใน ๖ ซึ่งก็คือ ปสาทรูป ๕ รวมไปถึงจิต ๘๙ ดวง ซึ่งเรียกว่า อัชฌัตตัชฌัตตะ (ธรรมภายในแท้) อีกด้วย ตามคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๘๐] ดังนี้

คำว่า อัชฌัตตะ (ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม[รูปนาม]ที่มีอยู่ภายในกายของบุคคลนั้นๆ

คำว่า อัชฌัตติกะ (ธรรมที่ประจักษ์ในหมู่ธรรมภายใน) คือ หมู่ธรรม ๖ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้นพร้อมทั้งจิตที่ตัณหายึดมั่น โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ประจักษ์ในธรรมภายใน ชื่อว่า อัชฌัตติกะ

ธรรมดังกล่าวเรียกว่า อัชฌัตตัชฌัตตะ (ธรรมภายในแท้)

ส่วนรูปธรรมมีรูปารมณ์เป็นต้น และนามธรรมอื่นมีผัสสะเป็นต้น ได้ชื่อว่า พาหิระ (ธรรมภายนอก) เพราะมีความยึดมั่นด้วยตัณหาน้อยกว่าธรรมภายใน เปรียบดั่งแก้วมณี

---

[๙๗๙] อภิ.สํ.อ. ๑/๕๕-๖๘/๙๗

[๙๘๐] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๓

ทองคำ หรือเงินย่อมถูกมหาชนในโลกฝังไว้นอกเรือน ส่วนกระจาด กระด้ง หม้อ หรือจานย่อมถูกเก็บไว้ในเรือน บุคคลย่อมจะสละของอย่างหลังแล้วรักษาของอย่างแรกไว้ แก้วมณีเป็นต้นจึงเรียกว่า สมบัติภายใน เพราะมีตัณหายึดมั่นแน่นแฟ้น ส่วนของอย่างหลังเรียกว่า สมบัติภายนอก ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น

ความจริงในเรื่องนี้ ถ้าบุคคลทำได้ก็พึงสละธรรมคือรูปารมณ์และผัสสะเป็นต้นทั้งหมดแล้วรักษาจักขุประสาทเป็นต้นทั้ง ๖ ไว้ การที่รูปธรรมกับนามธรรมเป็นธรรมภายในหรือธรรมภายนอก กล่าวไว้โดยจำแนกตามความแน่นแฟ้นหรือความอ่อนกำลังของตัณหายึดมั่น มิได้กล่าวโดยจำแนกตามสถานที่เกิด

คำว่า พาหิร (รูปภายนอก) มิได้หมายถึงรูปที่เกิดภายนอกร่างกาย แต่หมายถึงรูปภายนอกอื่นนอกจากปสาทรูป ๕ ที่เป็นสาระสำคัญภายในร่างกาย

โอฬาริกรูป (รูปหยาบ, รูปรู้ได้ง่าย) คือ รูป ๑๒ อย่าง อันได้แก่ รูป ๙ อย่างมีตา (จักขุประสาท) เป็นต้น [ตา หู จมูก ลิ้น กาย สี เสียง กลิ่น รส] และธาตุ ๓ อย่างเว้นอาโปธาตุ [ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุที่เป็นโผฏฐัพพารมณ์ซึ่งบุคคลกระทบได้] เพราะถูกรู้ได้ด้วยการกระทบกัน[เป็นอารมณ์และสิ่งที่รู้อารมณ์[๙๘๑]]

สุขุมรูป คือ รูปที่เหลือ [๑๖ อย่าง] เพราะตรงกันข้ามกับโอฬาริกรูปนั้น [คือรู้ได้ยาก]

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงเหตุที่ทำให้เรียกรูป ๑๒ อย่าง คือ ปสาทรูป ๕ และวิสยรูป ๗ ว่าเป็นโอฬาริกรูป (รูปหยาบ) ว่า “เพราะถูกรู้ได้ด้วยการกระทบกัน” ส่วนปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๘๒] กล่าวถึงเหตุ ๒ ประการ คือ “เพราะมีสภาพหยาบโดยปกติ และหน้าที่ของตนคือการกระทบก็หยาบ”

ทูเรรูป (รูปไกลปัญญา) คือ สุขุมรูปนั่นแหละ เพราะมีสภาวะหยั่งเห็นได้ยาก [เนื่องจากเป็นรูปละเอียด[๙๘๑]]

---

[๙๘๑] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

[๙๘๒] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔

สันติเกรูป (รูปใกล้ปัญญา) คือ [โอฬาริก]รูปอื่นจากนี้ เพราะมีสภาวะหยั่งเห็นได้ง่าย

สุขุมรูปและทูเรรูปเป็นรูปที่ผู้ปฏิบัติหยั่งเห็นได้ยาก ต้องบรรลุถึงอุทยัพพยญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดดับ เป็นต้นไป จึงจะหยั่งเห็นรูปดังกล่าวได้ ส่วนโอฬาริกรูปและสันติเกรูป เป็นรูปหยาบที่สามารถรู้เห็นได้โดยทั่วไปตามปกติ

นิปผันนรูป (รูปที่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปมีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปแท้) คือ รูป ๑๘ อย่าง ได้แก่ ธาตุ ๔ รูป ๑๓ มีจักขุประสาทเป็นต้น [คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย สี เสียง กลิ่น รส อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หทัยวัตถุ] และกพฬีการาหาร เพราะถูกกำหนดรู้ได้ด้วยปัญญาตามสภาวะของตน[มีสภาวะแข็งเป็นต้น] โดยพ้นไปจากความเป็นขอบเขต[เหมือนปริจเฉทรูป] อาการเปลี่ยนแปลง[เหมือนวิการรูป] หรือลักษณะเครื่องหมายรู้[เหมือนลักขณรูป]

อนิปผันนรูป (รูปที่ไม่ถูกกรรมเป็นต้นปรุงแต่ง, รูปไม่มีจริงด้วยสภาวะของตน, รูปเทียม) คือ รูปที่เหลือ ๑๐ อย่าง เพราะตรงกันข้ามกับนิปผันนรูปนั้น [คือ เพราะไม่พึงถูกกำหนดรู้ตามสภาวะที่มีจริง[๙๘๓]]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๙๘๔] อธิบายเรื่องนี้ว่า

> ในบรรดารูปเหล่านี้ รูปชนิดหลัง ๑๐ อย่างไม่ถูกปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เพราะไม่มีจริงโดยสภาวะ จึงชื่อว่า อนิปผันนรูป
>
> อีกอย่างหนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่าอนิปผันนรูปที่แสดงไว้โดยย่อและพิสดารในพระอภิธรรมไม่เกิดขึ้นโดยสภาวะ หรือไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ เพราะมีอยู่โดยลักษณะปรมัตถ์ที่สำเร็จโดยความเป็นสภาวธรรมล้วนๆ โดยล่วงความสำเร็จด้วยบัญญัติ มิฉะนั้นแล้ว แม้นิพพานที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่งอันปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น ก็ควรชื่อว่าไม่มีอยู่โดยสภาวะและไม่มีจริงโดยปรมัตถ์ ดังนั้น รูป ๑๐ อย่างนี้จึงชื่อว่า อนิปผันนรูป เพราะปราศจากลักษณะคือการเกิดขึ้น หาใช่เพราะไม่มีโดยสภาวะ ข้อความดังกล่าวย่อมสมควร

---

[๙๘๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

[๙๘๔] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๖/๒๗๑

ปสาทรูป (รูปใส) คือ รูป ๕ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะใสเหมือนกระจกเพื่อการช่วยรับรูปารมณ์เป็นต้น

นปสาทรูป (รูปไม่ใส) คือ รูปนอกจากนี้ เพราะตรงกันข้ามกับปสาทรูปนั้น [คือ ไม่ใส]

ท่านจะแสดงว่า แม้โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นปัจจัยในการรับอารมณ์ของตนได้เหมือนจักขุประสาท เพราะมีสภาวะใส จึงกล่าวว่า จกฺขาทิ ฯเปฯ ปสาทรูปํ (ปสาทรูป คือ รูป ๕ อย่างมีจักขุประสาทเป็นต้น เพราะใสเหมือนกระจก เพื่อการช่วยรับรูปารมณ์เป็นต้น)[๙๘๕]

คำว่า ปสาท มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปใส = ปสีทนฺตีติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ธาตุ = ใส + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ข. รูปเป็นที่ปรากฏของนิมิตอารมณ์มีดวงจันทร์เป็นต้นโดยสภาวะของตนคล้ายกับฝังลึกลง หมายถึง รูปใสที่เกิดจากกรรมซึ่งเหมือนกระจกใสแวววับ = ปสีทนฺติ เอตฺถ นิมิตฺตารมฺมณานิ สนฺทิสฺสนฺตีติ ปสาทา (ป บทหน้า + สท ธาตุ = ปรากฏ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

อินทริยรูป (รูปเป็นใหญ่) คือ ปสาทรูป และอินทริยรูป ๓ มีอิตถินทรีย์เป็นต้น เพราะเป็นใหญ่[ในหน้าที่ของตนมีการเห็นเป็นต้น]

อนินทริยรูป (รูปไม่เป็นใหญ่) คือ รูปที่เหลือ เพราะตรงกันข้ามกับอินทริยรูปนั้น [คือไม่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน]

ในคำว่า อธิปติยฏฺเฐน (เพราะเป็นใหญ่[ในหน้าที่ของตนมีการเห็นเป็นต้น]) นี้

ก. ปสาทรูป ๕ มีจักขุประสาทเป็นต้นเป็นใหญ่ในจักขุวิญญาณเป็นต้น ๕ ดวง เพราะจักขุวิญญาณเป็นต้นคล้อยตามความชัดเจนหรือไม่ชัดเจนของจักขุประสาทเป็นต้น

ข. อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน

ค. ชีวิตินทรีย์เป็นใหญ่ในการตามรักษารูปที่เกิดร่วมกัน[๙๘๕]

---

[๙๘๕] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

ส่วนคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๘๖] อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์ ๕ มีจักขุนทรีย์เป็นต้นเป็นใหญ่ควบคุมจักขุ-วิญญาณเป็นต้นในหน้าที่มีการเห็นเป็นอาทิ เพราะทำให้คล้อยตามอาการของตนในสภาพที่มีกำลังหรือไม่มีกำลัง แก่กล้าหรืออ่อนกำลัง เป็นต้น

ภาวรูป ๒ อย่างเป็นใหญ่ควบคุมรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ หรือขันธ์ ๕ ทั้งหมดในปวัตติกาลโดยเนื่องกับอาการของสตรีเป็นต้น เพราะไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น อธิบายว่าปัจจัยทั้งหมดมีกรรมเป็นต้นเมื่อจะก่อให้เกิดกระแสรูปที่มีสมุฏฐาน ๔ ย่อมก่อให้เกิดรูปที่เป็นไปร่วมกับอาการของสตรีในกระแสรูปของความเป็นหญิงที่เกิดขึ้นในปฏิสนธิกาล ไม่ก่อให้เกิดเป็นอย่างอื่น แม้ความปรารถนา ความตั้งใจ หรือความมุ่งหมายก็เกิดร่วมกับอาการนุ่มนวลในกระแสรูปดังกล่าว โปรดทราบกระแสรูปของบุรุษโดยตรงกันข้ามกับกระแสรูปของสตรี

ชีวิตินทรีย์ทั้งสอง[ที่เป็นรูปกับนาม] ย่อมควบคุมธรรมที่เกิดร่วมกันในกระแสรูปนามอันดำเนินไปตลอดเวลาตามลำดับของกลางคืน กลางวัน เดือน และปี เพราะกระแสรูปนามเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์ทั้งสอง ...

พระอนุรุทธาจารย์กล่าวอินทรีย์คือปสาทรูปทั้ง ๕ เป็นลำดับแรกเพื่อแสดงว่าความยึดมั่นในอัตตาของรูปกายที่ประจักษ์แก่เหล่าสัตว์นี้ย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ปสาท-รูปเหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านแสดงอินทรีย์สองอย่างคือภาวรูปเป็นลำดับต่อมาเพื่อแสดงว่า การที่อัตตาต่างกันโดยความเป็นหญิงหรือชายย่อมมีโดยเนื่องกับภาวรูปเหล่านี้ หรือแสดงถึงความยึดมั่นในอัตตาว่าเป็นหญิงหรือชายย่อมมีด้วยการไม่กำหนดรู้ภาวรูปเหล่านี้ และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้

ท่านกล่าวชีวิตินทรีย์ต่อจากภาวรูปเพื่อแสดงว่า อัตตาได้รับความสำคัญว่าเป็นชีวะหรือความยึดมั่นในอัตตาว่าเป็นชีวะด้วยอำนาจของชีวิตินทรีย์นี้ย่อมมีได้ด้วยการไม่กำหนดรู้ชีวิตินทรีย์ และความพ้นจากความยึดมั่นย่อมมีได้ด้วยการกำหนดรู้ ชีวิตินทรีย์

---

[๙๘๖] ปรมตฺถ.ฏีกา ๗/๑๖๓/๓๒๔-๒๕

นี้แม้ควรกล่าวก่อนภาวรูป แต่กลับกล่าวไว้ถัดจากภาวรูปเพราะมีรูปธรรมกับนามธรรมคละกัน

อุปาทินนรูป (รูปที่ถูกตัณหาทิฏฐิยึดมั่น) คือ รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวต่อไปว่าเป็นกรรมชรูป เพราะถูก[โลกิย]กรรมยึดถือ **[เป็นความจริงที่ผลอันเกิดจากกรรมเหมือนถูกกรรมยึดถือว่าสิ่งนี้เป็นผลของฉัน โดยการยอมรับมิได้ปฏิเสธ**[๙๘๗]]

อนุปาทินนรูป (รูปที่ไม่ถูกตัณหาทิฏฐิยึดมั่น) คือ รูปที่เหลือ [มี ๑๐ อย่าง คือ สัททรูป ๑ วิญญัติรูป ๒ วิการรูป ๓ และลักขณรูป ๔] เพราะตรงกันข้ามกับอุปาทินนรูปนั้น [คือ ไม่ถูกโลกิยกรรมยึดถือว่าเป็นผล]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๘๘] อธิบายลักษณะของอุปาทินนรูป ดังนี้

รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง[ที่เกิดจากเหตุ ๔] ตั้งอยู่ในกาย ชื่อว่า อุปาทินนรูปบ้าง รูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียว ชื่อว่า อุปาทินนรูปบ้าง รูปทั้งสองอย่างนั้นชื่อว่า อุปาทินนรูป เพราะถูกตัณหาทิฏฐิยึดมั่น แต่รูปที่เกิดจากกรรมได้ชื่อว่า อุปาทินนรูป โดยตรง

ถามว่า : เพราะเหตุใด

ตอบว่า : เพราะถูกยึดมั่นด้วยความเป็นไปเสมอในกระแสจิตของเหล่าสัตว์

ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า กมฺมชํ อุปาทินฺนรูปํ (รูปที่เกิดจากกรรม ชื่อว่า อุปาทินนรูป)

อุปาทินนรูป คือ รูปที่ถูกตัณหาทิฏฐิยึดมั่นด้วยนัยว่า รูปนี้ของเรา เป็นต้น ส่วนในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน กมฺมุนา อตฺตโน ผลภาเวน อาทินฺนํ คหิตํ.[๙๘๙]

อุปาทินนรูป คือ รูปที่ถูกกรรมอันประกอบด้วยตัณหาทิฏฐิยึดเอาโดยความเป็นผลของตน

---

[๙๘๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๗/๑๑๘

[๙๘๘] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔-๗๕

[๙๘๙] อภิ.สํ.อ. ๑/๔/๙๐

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า อุปาทินฺน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. รูปที่ถูกตัณหาทิฏฐิยึดมั่น = ตณฺหาทิฏฺฐีหิ ภุสํ อาทิยตีติ อุปาทินฺนํ.

(อุป ศัพท์มีอรรถว่า ยิ่ง)

ข. รูปที่ถูกกรรมอันประกอบด้วยตัณหาทิฏฐิยึดเอาโดยความเป็นผล = ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน กมฺมุนา ผลภาเวน อาทิยตีติ อุปาทินฺนํ (อุป ศัพท์มีอรรถว่า ประกอบ)

รูป ๓ ประเภท

[๔๔๘] รูปทั้งหมดมี ๓ ประเภทอื่นอีกโดยจำแนกตามติกะ (รูปหมวด ๓) คือ สนิทัสสนติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยสนิทัสสนรูป) และกัมมชติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยกรรมชรูป) เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น :-

สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นได้และกระทบ[ทวาร ๕] ได้) คือ รูปายตนะในโอฬาริกรูป [๑๒]

อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้) คือ โอฬาริกรูปที่เหลือ ๑๑

อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบก็ไม่ได้) คือ สุขุมรูปทั้งหมด

รูปมี ๓ ประเภทโดยจำแนกตามสนิทัสสนติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยสนิทัสสนรูป) อย่างนี้

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๙๐] อธิบายลักษณะของสนิทัสสนรูป ดังนี้

สนิทัสสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปร่วมกับสภาพที่ถูกเห็น

คำว่า นิทัสสนะ คือ สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ

สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณแม้มีสภาวะไม่ต่างกัน[กับรูปารมณ์ คือ สี] ก็

---

[๙๙๐] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔

กล่าวไว้ให้เหมือนต่างกัน หากเป็นตามนี้ การรู้ข้อความพิเศษ[คือหน้าที่ของรูปารมณ์]จึงมีได้

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า นิทัสสนะ คือ หน้าที่ของจักขุวิญญาณ

สนิทัสสนรูป (รูปที่เห็นได้) คือ รูปที่เป็นไปร่วมกับการเห็น

ตามคำอธิบายที่กล่าวข้างต้น สภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณก็คือรูปารมณ์นั่นเอง สนิทัสสนรูปจึงหมายถึง รูปารมณ์ที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ แม้คำว่า สนิทัสสนรูป และ รูปารมณ์ จะหมายถึงรูปารมณ์เหมือนกัน แต่ก็กล่าวไว้ ๒ ชื่อเหมือนทำให้ต่างกัน เพื่อแสดงข้อความว่า หน้าที่ของรูปารมณ์คือสภาพที่เห็นได้ด้วยจักขุวิญญาณ

คำว่า นิทสฺสน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ก. สภาพที่เห็นได้ หมายถึง หน้าที่ของรูปารมณ์ = นิทสฺสนสฺส ภาโว นิทสฺสนํ. (อันตโลปสมาส)

ข. การเห็น หมายถึง หน้าที่ของจักขุวิญญาณ = นิทสฺสียเต นิทสฺสนํ (ภาวสาธนะ)

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา[๙๙๑] อธิบายลักษณะของสปฏิฆรูป ดังนี้

ในคำว่า สปฺปฏิฆรูปญฺจ (รูปที่มีการกระทบระหว่างปสาทรูปกับจิต) นี้ คำว่า ปฏิฆะ คือ การกระทบ

การกระทบมี ๒ อย่าง คือ การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ และการกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป

การกระทบระหว่างอารมณ์กับนามธรรมที่รับอารมณ์ คือ การกระทบที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทวาร คือ ปสาทรูปและภวังคจิตนี้

การกระทบกันระหว่างมหาภูตรูป คือ การกระทบที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง กำเริบ กระเทือน บีบคั้น และพินาศไปเป็นต้นในรูปธรรมที่มีลักษณะแปรปรวน

สัปปฏิฆะ คือ รูปที่มีการกระทบ

---

[๙๙๑] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๗/๒๗๔

ส่วนรูป ๓ ประเภทโดยจำแนกตามกัมมชติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยกรรมชรูป) เป็นต้น มีดังนี้คือ :-

กัมมชรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม

อกัมมชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากกรรม) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ จิต อุตุ และอาหาร] จากกรรมนั้น

เนวกัมมชนากัมมชรูป (รูปที่เกิดจากกรรมก็มิใช่ ไม่เกิดจากกรรมก็มิใช่) คือ รูปที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักขณรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกุโตจิสมุฏฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ]

กรรมชรูป คือ รูปที่เกิดจากกรรม หมายถึง รูป ๑๘ อย่าง คือ อวินิพโภครูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ ซึ่งเกิดจากเจตนาเจตสิกที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่ดับไปแล้วในอดีต (นานักขณิกกัมมปัจจัย) แต่ยังมีอำนาจของปัจจัยที่สามารถให้ผลในปัจจุบันได้ อย่างไรก็ตาม รูป ๙ อย่าง คือ อินทริยรูป ๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ และหทัยวัตถุ เกิดจากกรรมแน่นอน ส่วนรูปที่เหลือเกิดจากสมุฏฐาน ๔

คำว่า กมฺมช มาจาก กมฺม (กรรม) + ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ = รูปที่เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

แม้บทว่า ชาตํ (เกิดแล้ว) จะแสดงอดีตกาลโดยตรง แต่เป็นเพียงอุปลักขณนัย คือ การแสดงพอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด คำนี้ยังรวมไปถึงรูปวิเคราะห์ที่เป็นสามกาลว่า

- กมฺมโต ชาตนฺติ กมฺมชํ (รูปที่เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ)
- กมฺมโต ชายตีติ กมฺมชํ (รูปที่เกิดอยู่จากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ)
- กมฺมโต ชายิสฺสตีติ กมฺมชํ (รูปที่จักเกิดจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ)

อักษรคือ ช มาจาก ชน ธาตุ ลบ กฺวิ ปัจจัยและลบ นฺ ที่สุดธาตุ ปัจจัยคือ กฺวิ ลงในสามกาล คือ ปัจจุบัน อดีต และอนาคต ซึ่งเรียกว่า อนามัฏฐกาล คือ ไม่ระบุกาลแน่นอน ตาม

ปกติปัจจัยคือ กฺวิ ลงท้ายธาตุด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์[๙๙๒] ว่า กฺวิ จ (ลง กฺวิ ปัจจัยท้ายธาตุ) และให้ลง กฺวิ ปัจจัยในสามกาลด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์[๙๙๓] ว่า ณาทโย เตกาลิกา (ปัจจัยมี ณ เป็นต้นเป็นปัจจัยที่ลงในสามกาล) ดังนั้น รูปที่กำลังเกิดจากกรรม เกิดจากกรรมแล้ว หรือจะเกิดจากกรรม จึงนับว่าเป็นกรรมชรูปได้

ตัวอย่างในเรื่องนี้ คือรูปวิเคราะห์ในสามกาลว่า

ทุหิตํ ทุยฺหติ ทุหิยิสฺสตีติ ทุทฺธํ, ขีรํ.

น้ำนมที่ถูกรีดแล้ว ถูกรีดอยู่ จักถูกรีด ชื่อว่า ทุทธะ คือ น้ำนม

ดังข้อความว่า

ยญฺหิ ชาตญฺจ ยญฺจ ชายติ ยญฺจ ชายิสฺสติ, ตํ สพฺพมฺปิ กมฺมชนฺติ วุจฺจติ ยถา ทุทฺธนฺติ.[๙๙๔]

โดยแท้จริงแล้ว รูปใดเกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นอยู่ และจักเกิดขึ้น รูปทั้งหมดนั้นเรียกว่า กรรมชรูป ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่ถูกรีด)

ยญฺหิ ชาตํ ชายติ ชายิสฺสติ จ, ตํ กมฺมชนฺติ วุจฺจติ ยถา ทุทฺธนฺติ.[๙๙๕]

โดยแท้จริงแล้ว รูปใดเกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นอยู่ และจักเกิดขึ้น รูปนั้นเรียกว่า กรรมชรูป ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่ถูกรีด)

ทุทฺธนฺติ เอตสฺส จ ทุทฺธนฺติ อิทํ อุทาหรณํ อนามฏฺฐกาลวิเสสํ โหตีติ อตฺโถ. ทุทฺธนฺติ วา อิทํ ปทํ ชสทฺทสฺส อนามฏฺฐกาลวิเสสภาเว อุทาหรณํ โหตีติ อตฺโถ.[๙๙๖]

อนึ่ง อุทาหรณ์ว่า ทุทฺธํ นี้เป็นอนามัฏฐกาลพิเศษของบทว่า ทุทฺธํ นั้น อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า บทว่า ทุทฺธํ นี้เป็นอุทาหรณ์ในความเป็นอนามัฏฐกาลพิเศษของ ช ศัพท์[ใน กมฺมช]

---

[๙๙๒] กจฺ. ๗/๕๓๐

[๙๙๓] กจฺ. ๗/๕๕๐

[๙๙๔] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๘/๑๑๙

[๙๙๕] วิภาวินี ๖/๓๗/๒๘๓

[๙๙๖] มณิสาร.ฎีกา ๒/๓๙/๑๖๗

กัจจายนไวยากรณ์[๙๙๗] อนุญาตการลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ต (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก) แต่สูตรนี้มีข้อกำหนดให้ลง ต ปัจจัยดังกล่าวในอดีตกาลเท่านั้น เพราะบทว่า อตีเต ติดตามมาจากสูตรก่อน[๙๙๘] ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี (เมื่อปรากฏอดีตกาล ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัย) ดังนั้น จึงต้องลง ต ปัจจัยในกาลทั้ง ๓ ได้ด้วยการแบ่งสูตรโดยเว้นศัพท์ตามมา (วินาธิการโยควิภาคะ) คือ อตีเต แม้อรรถกถาของเนตติปกรณ์ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺตหิตํ ปรหิตญฺจ อากงฺขนฺเตหิ สุยฺยตีติ สุตํ กาลวจนิจฺฉาย อภาวโต, ยถา ทุทฺธนฺติ.[๙๙๙]

สุตะ คือ สิ่งที่บุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ตนและผู้อื่นสดับ คำนี้กล่าวไว้โดยไม่ต้องการระบุกาลเวลา ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่บุคคลรีดไว้)

คำว่า อกมฺมชรูป แปลตามศัพท์ว่า “รูปที่ไม่เกิดจากกรรม” คำนี้มิได้หมายถึงรูปที่ไม่เกิดจากกรรมเท่านั้น แต่มุ่งให้หมายถึงรูปที่เกิดจากปัจจัยคือ จิต อุตุ และอาหารที่นอกเหนือไปจากกรรมนั้น ตามหลักภาษา ศัพท์ว่า อ มาจาก น ปฏิเสธ ในบทนี้มีความหมายว่า อญฺญ (อื่น) แปลง น เป็น อ ดังคำว่า

- อพฺยากตา ธมฺมา (ธรรมที่มิได้ตรัสไว้[โดยความเป็นกุศลและอกุศล]) คือ วิบากและกิริยาอื่นจากกุศลและอกุศลนั่นเอง ไม่ใช่รูปหรือบัญญัติ
- อสํกิลิฏฺ**ฐา** (ธรรมที่ไม่เศร้าหมอง) คือ กุศลอื่นจากอกุศล ไม่ใช่วิบากหรือกิริยา
- อปริยาปนฺนา (ธรรมที่ไม่นับเนื่องในเตภูมกธรรม) คือ โลกุตตรธรรมอื่นจากโลกิยธรรม ไม่ใช่รูปหรือบัญญัติ

ดังข้อความว่า

กมฺมโต อญฺญํ อกมฺมํ อกมฺมโต ชาตํ อกมฺมชํ. อญฺญตฺเถ หิ อยํ อ-กาโร. เตนาห “ตทญฺญปจฺจยา ชาตนฺติ.[๑๐๐๐]

---

[๙๙๗] กจฺ. ๗/๕๕๖

[๙๙๘] กจฺ. ๗/๕๕๕

[๙๙๙] ขุ.เนตฺติ.อ. ๗/๕๘

[๑๐๐๐] อภิ.วตารอภินวฏีกา ๒/๗๓๔-๘/๘๒

รูปอื่นจากกรรม ชื่อว่า อกัมมะ รูปที่เกิดจากรูปอื่นจากกรรม ชื่อว่า อกัมมชะ เป็นความจริงที่ อ ศัพท์เป็นไปในอรรถว่า อื่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า **ตทญฺญปจฺจยา ชาตํ** (รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่นนอกจากกรรมนั้น)

จิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต

อจิตตชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากจิต) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ กรรม อุตุ และอาหาร] อันนอกจากจิตนั้น

เนวจิตตช นาจิตตชรูป (รูปที่เกิดจากจิตก็มิใช่ ไม่เกิดจากจิตก็มิใช่) คือ รูปที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักขณรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกุโตจิสมุฏฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ]

จิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต หมายถึง รูป ๑๕ อย่าง คือ อวินิพโภครูป ๘ วิการรูป ๓ วิญญัติรูป ๒ สัททรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑]

อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหาร

อนาหารชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากอาหาร) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ กรรม จิต และอุตุ]อันนอกจากอาหารนั้น

เนวอาหารช นอาหารชรูป (รูปที่เกิดจากอาหารก็มิใช่ ไม่เกิดจากอาหารก็มิใช่) คือ รูปที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักขณรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกุโตจิสมุฏฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ]

อาหารชรูป คือ รูปที่เกิดจากอาหาร หมายถึง รูป ๑๒ อย่าง คือ อวินิพโภครูป ๘ วิการรูป ๓ ปริจเฉทรูป ๑

อุตุชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตุ

อนุตุชรูป (รูปที่ไม่เกิดจากอุตุ) คือ รูปที่เกิดจากปัจจัยอื่น[คือ กรรม จิต และอาหาร] อันนอกจากอุตุนั้น

เนวอุตุช นอนุตุชรูป (รูปที่เกิดจากอุตุก็มิใช่ ไม่เกิดจากอุตุก็มิใช่) คือ รูปที่ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ [คือ ลักขณรูป ๔ ที่จะกล่าวต่อไปว่าเป็น นกุโตจิสมุฏฐาน คือ ไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ]

อุตุชรูป คือ รูปที่เกิดจากอุตุ หมายถึง รูป ๑๓ อย่าง คือ อวินิพโภครูป ๘ ปริจเฉทรูป ๑ วิการรูป ๓ สัททรูป ๑

รูปมี ๓ อย่างโดยจำแนกตามกัมมชติกะ (รูปหมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยกรรมชรูป) เป็นต้นอย่างนี้

รูป ๔ ประเภท

[๔๔๙] รูปทั้งหมดมี ๔ ประเภทอื่นอีกโดยจำแนกตามจตุกกะ (รูปหมวด ๔) คือ ทิฏฐาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีทิฏฐรูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีรูปรูปเป็นต้น) และวัตถาทิจตุกกะ (รูป ๔ มีวัตถุรูปเป็นต้น)

ในรูปเหล่านั้น :-

ทิฏฐรูป (รูปที่ถูกเห็น) คือ รูปายตนะ (สี) เพราะเป็นอารมณ์ของการเห็น [คือ ถูกรู้ด้วยจักขุวิญญาณ]

สุตรูป (รูปที่ถูกได้ยิน) คือ สัททายตนะ (เสียง) เพราะเป็นอารมณ์ของการได้ยิน [คือถูกรู้ด้วยโสตวิญญาณ]

มุตรูป (รูปที่มาถึง) คือ อายตนะ ๓ ได้แก่ คันธะ (กลิ่น) รส และโผฏฐัพพะ เพราะเป็นอารมณ์ของอินทรีย์ที่รับสิ่งที่มาถึง [เนื่องจากถูกรับรู้ด้วยการมาถึง หรือเนื่องจากเกี่ยวเนื่องกับปสาทรูป[๑๐๐๑]]

วิญญาตรูป (รูปที่ถูกรู้) คือ รูปที่เหลือ เพราะเป็นอารมณ์ของมโนวิญญาณเท่านั้น [คือถูกรู้ด้วยมโนวิญญาณ]

[๑๐๐๑] อภิ.วตารอภินวฏีกา ๒/๗๓๔-๘/๘๒

รูปมี ๔ ประเภทโดยจำแนกตามทิฏฐาทิจตุกกะอย่างนี้

คัมภีร์อภิธัมมาวตารฎีกาใหม่[๑๐๐๒] อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

ก. รูปารมณ์ สัททารมณ์ จักขุประสาท และโสตประสาท ไม่มาถึงเอง และไม่มาถึงด้วยอำนาจของภูตรูปอันเป็นที่ตั้ง

ข. ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท มาถึงอารมณ์ด้วยอำนาจของภูตรูปอันเป็นที่ตั้ง และด้วยการอยู่ติดกับฐานที่อาศัยของตน

ค. คันธารมณ์และรสารมณ์ มาถึงด้วยการอยู่ติดกับฐานที่อาศัยของตนคือฆานประสาทและชิวหาประสาทในภูตรูปอันเป็นที่ตั้ง

ฆ. โผฏฐัพพารมณ์ มาถึงด้วยอารมณ์เอง เพราะอยู่ติดกับที่ตั้งคือร่างกาย

โผฏฐัพพารมณ์แม้จะแจกออกเป็น ๓ ประเภท คือ ปฐวี อาโป และวาโย แต่ในที่นี้กล่าวถึงความเป็นอารมณ์ของกายทวาร จึงกล่าวถึงโผฏฐัพพารมณ์เพียงอย่างเดียวรวมกับคันธะ (กลิ่น) และรส จึงเป็นมุตรูป (รูปที่มาถึง) ๓ อย่าง

คำว่า มุต ใน มุตรูป มาจาก มุน ธาตุ (ญาเณ = รู้) + ต ปัจจัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. มาถึงฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

มุน ธาตุมีอรรถว่า ถึง ดังนั้น มุตรูป จึงแปลว่า "รูปที่มาถึงฆานประสาท ชิวหา-ประสาท และกายประสาท" (คัมภีร์ธาตุแสดงอรรถของธาตุนี้ว่า ญาเณ <รู้> แต่ธาตุที่มีอรรถว่า รู้ ก็ยังรวมไปถึงอรรถว่า ไป, ถึง และเป็นไป อีกด้วย เหมือนธาตุที่มีอรรถว่า ไป ก็ยังรวมไปถึงอรรถว่า รู้, ถึง และเป็นไป เช่นเดียวกัน)

๒. กระทบฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

มุ ธาตุมีอรรถว่า กระทบ ดังนั้น มุตรูป จึงแปลว่า "รูปที่กระทบฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท" (คัมภีร์ธาตุแสดงอรรถของธาตุนี้ว่า พนฺธเน <ผูก, ประกอบ> ซึ่งอรรถว่า ประกอบ ในเรื่องนี้ก็คือการกระทบนั่นเอง)

[๑๐๐๒] อภิ.วตาร.อภินวฏีกา ๒/๖๖๑-๒/๖๓

ดังข้อความว่า

มุตํ นาม มุตฺวา ปตฺวา คเหตพฺพโต, เตนาห สมฺปตฺตคฺคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตา-ติ.[๑๐๐๓]

ชื่อว่า มุตรูป (รูปที่มาถึง) เพราะมาถึงแล้วจึงถูกรับรู้ได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺ-ปตฺตคฺคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตา (เพราะเป็นอารมณ์ของอินทรีย์ที่รับสิ่งที่มาถึง)

มุตํ นาม คนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนํ. ตญฺหิ ฆานาทีหิ มุนิยติ ปาปุณิยตีติ มุตนฺติ วุจฺจติ.[๑๐๐๔]

คันธายตนะ รสายตนะ และโผฏฐัพพายตนะ ชื่อว่า มุตรูป ที่จริงแล้วรูปดังกล่าว เรียกว่า มุตรูป เพราะมาถึงฆานประสาทเป็นต้น

คนฺธายตนาทิตฺตยํ ฆานชิวฺหากาเยหิ ปตฺวา คเหตพฺพโต มุนิตฺวา ชานิตพฺพฏฺเฐน มุตํ นาม ชาตํ. ผุสิตฺวา วิญฺญาณุปฺปตฺติการณโต มุตํ นามาติปิ วุตฺตํ.[๑๐๐๕]

อายตนะ ๓ หมวดมีคันธายตนะเป็นต้น ชื่อว่า มุตรูป (รูปที่มาถึง) เพราะเป็นสภาพมาถึงแล้วจึงรู้ได้ เนื่องจากมาถึงแล้วจึงรู้ได้ทางฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท

[อาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้]อีกอย่างหนึ่งว่า ชื่อว่า มุตรูป เพราะเมื่อกระทบแล้วจึงเป็นเหตุทำให้เกิดวิญญาณ

คัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา[๑๐๐๖] อธิบายเรื่องโผฏฐัพพารมณ์โดยพิสดาร ดังนี้

ถามว่า : ขึ้นชื่อว่าโผฏฐัพพารมณ์นี้คืออะไร

ตอบว่า : คือ กลุ่มธาตุ ๓ ประการ ได้แก่ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ

ถามว่า : เหตุใดจึงไม่นับอาโปธาตุในโผฏฐัพพารมณ์นี้ ความเย็นย่อมถูกกระทบเอาได้มิใช่หรือ และความเย็นนั้นก็เป็นอาโปธาตุ

[๑๐๐๓] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๙/๑๒๐

[๑๐๐๔] มณิสาร.ฏีกา ๑/๑๑/๑๗๕

[๑๐๐๕] อภิ.สํ.อ. ๑/๙๖๖/๓๙๖

[๑๐๐๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๙/๑๒๐-๑

ตอบว่า : จริงที่ความเย็นย่อมถูกกระทบได้ แต่ความเย็นนั้นเป็นเตโชธาตุ ไม่ใช่อาโปธาตุ กล่าวคือ เมื่อความร้อนอ่อนกำลัง จึงทำให้เข้าใจว่าเป็นความเย็น เพราะความเย็นไม่ใช่คุณลักษณะเฉพาะใด ๆ แต่ชาวโลกรู้สึกว่าเย็นเพราะความร้อนอ่อนกำลัง

ถามว่า : พึงเข้าใจข้อความนี้ได้อย่างไร

ตอบว่า : เพราะความรู้สึกว่าเย็นไม่แน่นอน เหมือนความเข้าใจฝั่งนี้และฝั่งโน้น [คือ ความเย็นเกิดจากการตีค่าของแต่ละคน เหมือนคนที่อยู่ในฝั่งนี้ก็เรียกฝั่งที่ตนอยู่ว่าฝั่งนี้ และเรียกฝั่งตรงกันข้ามว่าฝั่งโน้น ส่วนคนที่อยู่ในฝั่งตรงกันข้ามก็เรียกฝั่งที่ตนอยู่ว่าฝั่งนี้ และเรียกฝั่งตรงกันข้ามว่าฝั่งโน้น]

ความโดยพิสดารคือ คนที่อยู่กลางแดดในฤดูร้อนแล้วเข้าไปที่ร่ม ย่อมรู้สึกเย็น แต่คนที่ออกมาจากกระท่อมดิน[ที่เย็นกว่า]ย่อมรู้สึกว่าที่ร่มนั้นร้อน ถ้าความเย็นเป็นอาโปธาตุ ก็ควรมีได้ในรูปกลาปเดียวกันร่วมกับความร้อน แต่ไม่อาจมีได้ จึงเข้าใจได้ว่าความเย็นไม่ใช่อาโปธาตุ ข้อนี้เป็นคำตอบของผู้ที่ยอมรับว่าภูตรูปเป็นอวินิพโภครูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้) แต่คนที่ไม่ยอมรับ[เช่นนั้น]ก็มีคำตอบว่า เพราะปรากฏหน้าที่เสมอกันในรูปกลาปเดียวกัน [คือ ความร้อน (อุณหเตโช) และความเย็น (สีตเตโช) มีหน้าที่เหมือนกันคือทำให้อุ่น (ปริปาจนรสา) ทั้งความร้อนและความเย็นจึงถือว่าเป็นธาตุเดียวกัน]

แม้บางคนกล่าวว่า ความเย็นเป็นลักษณะของวาโยธาตุ ก็สามารถตอบพวกเขาด้วยคำตอบข้างต้นได้ กล่าวคือ ถ้าความเย็นเป็นวาโยธาตุ ก็ควรมีได้ในรูปกลาปเดียวกันร่วมกับความร้อน แต่ไม่อาจมีได้ จึงเข้าใจได้ว่าความเย็นไม่ใช่วาโยธาตุ

บางคนเห็นว่า ความเหลวเป็นอาโปธาตุ และความเหลวนั้นก็ถูกกระทบเอาได้ ความเห็นของพวกเขาอาจถูกท้วงว่า ที่ว่าแม้ความเหลวย่อมถูกกระทบได้ เป็นเพียงความเข้าใจของพวกท่าน เหมือนความเข้าใจที่ว่ารูปร่างสัณฐานถูกกระทบได้ ดังบูรพาจารย์กล่าวว่า

ทฺรวตาสหวุตฺตีนิ ตีณิ ภูตานิ สมฺผุสํ
ทฺรวตํ สมฺผุสามีติ โลโกย’มภิมญฺญติ.

ผุสํ ภูตานิ สณฺจานํ มนสา คณฺหเต ยถา
ปจฺจกฺขโต ผุสามีติ ญาตพฺพา ทฺรวตา ตถา.

ชาวโลกผู้กระทบภูตรูป ๓ ที่เป็นไปร่วมกับความเหลว (อาโปธาตุ) นี้ ย่อมเข้าใจว่าเรากระทบอาโปธาตุ

ชาวโลกกระทบสัณฐานแล้วย่อมรู้ได้ด้วยใจ ฉันใด อาโปธาตุก็เป็นสิ่งที่ถูกเข้าใจ[ผิด]ว่า เรากระทบโดยตรง ฉันนั้น

คำว่า ทิฏฺจ (รูปที่ถูกเห็น) มาจาก ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = ดู) + ต ปัจจัยในสามกาล เหมือนคำว่า กมฺมช ที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทิสฺสิตฺถ ทิสฺสเต ทิสฺสิสฺสเตติ ทิฏฺจํ = รูปที่ถูกเห็นแล้ว รูปที่ถูกเห็นอยู่ รูปที่จักถูกเห็น ชื่อว่า ทิฏฐะ (กรรมสาธนะ)

ดังข้อความว่า

ยํ รูปายตนํ อทกฺขิ ยํ ปสฺสติ ยํ ทกฺขิสฺสติ ยํ ปสฺเสยฺย, ตํ สพฺพํ ทิฏฺจํ นาม ทิฏฺจสภาวานาติวตฺตนโต ยถา ทุทฺธนฺติ.[๑๐๐๗]

บุคคลเห็นรูปายตนะใดแล้ว เห็นรูปายตนะใดอยู่ จักเห็นรูปายตนะใด พึงเห็นรูปายตนะใด รูปายตนะที่ถูกเห็นทั้งหมดนั้นชื่อว่า ทิฏฐะ เพราะไม่พ้นไปจากสภาวะที่ถูกเห็น ดังคำว่า ทุทฺธํ (น้ำนมที่ถูกรีด)

ตามปกติรูปวิเคราะห์ของบทกิตก์มักแสดงด้วยกาลเดียว คือ เป็นอดีตกาลบ้าง หรือปัจจุบันกาลบ้าง ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงรูปวิเคราะห์อดีตกาลว่า กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ (รูปที่เกิดแล้วจากกรรม ชื่อว่า กัมมชะ) และในคัมภีร์ไวยากรณ์บางแห่ง[๑๐๐๘] แสดงรูปวิเคราะห์ที่เป็นสามกาลว่า

- อรึ อทมิ ทเมติ ทมิสฺสตีติ อรินฺทโม = ผู้ที่ทรมานแล้ว ทรมานอยู่ จักทรมาน ซึ่งศัตรู ชื่อว่า อรินทมะ

[๑๐๐๗] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๙/๑๒๐
[๑๐๐๘] รูป. ๗/๕๖๖

อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์เป็นปัจจุบันกาลในคัมภีร์ไวยากรณ์ เช่น รูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิปกรณ์[๑๐๐๙] ว่า

- ตณฺหํ กโรติ หึสตีติ ตณฺหงฺกโร = ผู้ที่ทำลายตัณหา ชื่อว่า ตัณหังกระ

ดังข้อความว่า

ปจฺจุปฺปนฺนขณาเปกฺขํ ยโตตีตมนาคตํ
ตโต เอกกฺขเณ กาตุํ ยุตฺตรูโปว วิคฺคโห.[๑๐๑๐]

อดีตกาลและอนาคตกาลมองหาปัจจุบันกาล ดังนั้น จึงควรตั้งรูป-วิเคราะห์[ทั้งสามอย่าง]ในขณะเดียวกัน[คือในรูปวิเคราะห์เดียวกัน]ได้

ยโต ปุพฺพาปโร ภาโค ตมุปาทาย มนุยเต
เตกาลิโกติ วตฺติจฺฉา- ยตฺตภาเวน วุตฺติโต.[๑๐๑๑]

กาลที่เป็นอดีตและอนาคต บุคคลย่อมทราบได้โดยอาศัยปัจจุบันนั้น จึงลงกิตกปัจจัยในกาลทั้งสาม เพราะวิธีใช้ศัพท์ดำเนินไปโดยเนื่องด้วยความต้องการของผู้พูด

ข้อความข้างต้นหมายความว่า อดีตเกิดก่อนปัจจุบัน อนาคตเกิดภายหลังปัจจุบัน กาลทั้งสองเหล่านี้อาศัยปัจจุบันกาลเกิดขึ้น เมื่อกิตกปัจจัยแสดงปัจจุบันกาลโดยตรงในรูปวิเคราะห์ว่า ตณฺหํ กโรติ หึสตีติ ตณฺหงฺกโร ก็จัดว่าแสดงอดีตกาลและอนาคตกาลได้โดยอ้อม เพราะวิธีใช้ศัพท์ขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้พูด ในกรณีนี้ ผู้พูดต้องการจะแสดงปัจจุบันกาลเป็นหลัก และแสดงอดีตกาลพร้อมทั้งอนาคตกาลโดยอ้อม

นอกจากนั้น ในรูปดังกล่าว :-

รูปรูป (รูปที่มีสภาวะแปรปรวน, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) คือ นิปผันนรูป

๑๐๐๙ รูป. ๗/๕๖๖

๑๐๑๐ สทฺท.จินฺตา ๓๕๗

๑๐๑๑ สทฺท.จินฺตา ๓๕๘

นิปผันนรูป ๑๘ มีลักษณะแปรปรวนชัดเจน จึงได้ชื่อว่า รูป (สภาวะแปรปรวน) **โดยตรง ส่วนอนิปผันนรูป ๑๐ มีอากาสธาตุเป็นต้น แม้จะไม่มีลักษณะแปรปรวนดังกล่าว ก็ได้ชื่อว่า รูป เพราะมีความเป็นไปเหมือนนิปผันนรูป เนื่องจากเป็นเครื่องกำหนดขอบเขต เป็นอาการเปลี่ยนแปลง หรือเป็นเครื่องสังเกตของนิปผันนรูป**[๑๐๑๒]

คำว่า รูปรูป มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

ก. รุปฺปนํ รูปํ = การแปรปรวน ชื่อว่า รูปะ

(รุป ธาตุ <รุปฺปเน = แปรปรวน> + อ ปัจจัย ทีฆะ อุ ใน รุ เป็น อู)

ข. รูปํ เอตสฺส อตฺถีติ รูปํ = รูปที่มีการแปรปรวน ชื่อว่า รูปรูป

(รูป ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

แม้คำว่า รูป เพียงคำเดียวจะหมายถึงสภาวะแปรปรวนได้ตามรูปวิเคราะห์ว่า รุปฺปตีติ รูปํ (สภาวะแปรปรวน ชื่อว่า รูป) แต่คำนี้หมายรวมถึงรูป ๒๘ อย่างที่มีอนิปผันนรูป ๑๐ ซึ่งไม่มีสภาวะแปรปรวนเหมือนนิปผันนรูป ๑๘ ดังนั้น จึงประกอบ รูป ศัพท์อีกคำหนึ่งเป็นสองคำว่า รูป-รูป (รูปที่มีการแปรปรวน) เพื่อระบุถึงนิปผันนรูป เพราะการประกอบศัพท์ ๒ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันมีประโยชน์เพื่อแสดงเนื้อความที่ยิ่งไปกว่าเดิม

ตัวอย่างเช่น คำว่า มน และ วิญฺญาณ เป็นคำไวพจน์กันที่แปลว่า ใจ เมื่อนำมาเชื่อมสมาสเป็นบทกรรมธารยสมาส (วิเสสนสมาส) ว่า มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ ก็ทำให้มีอรรถอันยิ่งกว่าปกติ ซึ่งในที่นี้ก็คือ รู้พิเศษยิ่ง เหมือนคำว่า ปท กับ จาน ที่แปลว่า “เหตุ” อันเป็นคำไวพจน์กัน เมื่อมาเชื่อมสมาสกันเป็นรูปว่า ปทฏฺฐาน ก็มีอรรถว่า เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้ มีอุทาหรณ์อื่นๆ ในเรื่องนี้ เช่น ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ยิ่ง), ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิ-ราช), เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ)

ดังข้อความว่า

ปริยายปทานญฺหิ วิเสสน สมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา ปทฏฺฐานนฺติ.[๑๐๑๓]

[๑๐๑๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

[๑๐๑๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๓/๑๓๕/๑๓๓

ความจริงอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาสเหมือนคำว่า ปทฏฺฐานํ (มูลเหตุ, เหตุใกล้)

วิเสสนสมาเสติ มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณนฺติ เอวรูเป กมฺมธารยสมาเส. “ปทฏฺฐานนฺติ เอตฺถ ปทนฺติ จ ฐานนฺติ จ การณตฺถวจนานิ, ตสฺมา ปริยายสทฺทา นาม. ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ วุตฺเต อติสฺสยการณนฺติ อตฺโถ วิญฺญายติ. ตถา ทุกฺขทุกฺขํ, รูปรูปํ, ราชราชา, เทวเทโวติอาทีนิ.[๑๐๑๔]

คำว่า วิเสสนสมาเส (ในวิเสสนสมาส) หมายความว่า ในกรรมธารยสมาสที่มีลักษณะอย่างนี้ว่า มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ (ทั้งจิตนั้นก็เป็นวิญญาณด้วย จึงชื่อว่า มโนวิญญาณ) ในคำว่า ปทฏฺฐานํ (มูลเหตุ, เหตุใกล้) นี้ ศัพท์ว่า ปทํ และ ฐานํ เป็นศัพท์แสดงความหมายว่าเหตุ ดังนั้น จึงชื่อว่าเป็นคำไวพจน์กัน เมื่อกล่าวว่า ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจ (ทั้งเหตุนั้นก็เป็นเหตุด้วย) บุคคลย่อมรู้เนื้อความว่า เหตุอันยิ่ง (มูลเหตุ) คำว่า ทุกฺขทุกฺขํ (ทุกข์ที่เป็นทุกข์, ทุกข์ยิ่ง), รูปรูปํ (รูปที่มีการแปรปรวน, รูปที่แปรปรวนชัดเจน), ราชราชา (พระราชาผู้เป็นพระราชา, พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช), เทวเทโว (เทพผู้เป็นเทพ, เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน

สฺวายํ รูปสทฺโท รุฬฺหิยา อตํสภาเวปิ ปวตฺตตีติ อปเรน รูปสทฺเทน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ รูปรูปนฺติ ยถา ติลเตลํ, ทุกฺขทุกฺขนฺติ จ, รุปฺปนสภาวํ รูปนฺติ อตฺโถ.[๑๐๑๕]

รูป ศัพท์ย่อมเป็นไปแม้ในอนิปผันนรูปที่มีสภาวะแปรปรวนนั้นโดยความเป็นสำนวน ดังนั้น จึงกล่าวเจาะจงด้วย รูป ศัพท์อีกศัพท์หนึ่งว่า รูปรูปํ หมายถึง รูปที่มีสภาวะแปรปรวน เหมือนคำว่า ติลเตลํ (น้ำมันงา), ทุกฺขทุกฺขํ (ทุกข์แท้)

ตัวอย่างในเรื่องนี้ คือ

ก. คำว่า ทุกฺขทุกฺข หมายถึง ทุกขเวทนาที่เป็นทุกข์แท้ ไม่ใช่วิปริณามทุกข์ คือ ทุกข์แปรปรวน อันได้แก่ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา และไม่ใช่สังขารทุกข์ คือ ทุกข์ประจำสังขาร

ข. คำว่า เตล แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า “น้ำมันงา” ตามรูปวิเคราะห์ว่า

[๑๐๑๔] อนุฑีปนี ๓/๑๓๕/๑๑๙

[๑๐๑๕] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

ติลสฺส อิทํ เตลํ (น้ำมันของงา ชื่อว่า เตละ) ก็มีความหมายโดยสามัญว่า "น้ำมัน" จึงต้องเพิ่มคำว่า ติล (งา) ใน ติลเตลํ (น้ำมันงา) เพื่อให้หมายถึงน้ำมันของงา

ค. คำว่า เทวานํ เทวานุภาวํ แปลว่า เทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย ความจริงคำว่า เทวานุภาว มีความหมายตามศัพท์ว่า "อานุภาพของเทวดา" แต่การกล่าวซ้ำว่า เทวานํ เทวา-นุภาวํ เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง บทสมาสคือ เทวานุภาว กลายเป็นศัพท์ที่มีความหมายโดยสามัญทั่วไปว่า "อานุภาพ" จึงต้องเพิ่มคำว่า เทวานํ (ของเทวดาทั้งหลาย) เพื่อเป็นคำขยายของอานุภาพนั้น

ฆ. คำว่า สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณํ (ขนาดจีวรของพระสุคต) บทสมาสว่า สุคตจีวร แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า "จีวรของพระสุคต" ก็มีความหมายโดยสามัญว่า "จีวร" จึงต้องเพิ่มคำว่า สุคตสฺส เพื่อระบุว่าเป็นจีวรของพระสุคต

ดังคัมภีร์มณิสารมัญชูสาฎีกากล่าวว่า

ตทฺธิโต จ สมาโส จ วากฺยตฺเถสุ วิเสสกา
ปสิทฺธิยนฺตุ สามญฺญํ เตลํ สุคตจีวรํ.[๑๐๑๖]

บทตัทธิตและสมาสเป็นศัพท์มีความหมายพิเศษในรูปวิเคราะห์ แต่ในบทสำเร็จมีความหมายโดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า เตลํ (น้ำมัน), สุคตจีวรํ (จีวร)

รูปวิเคราะห์ของ รูปรูป ศัพท์ที่กล่าวมาข้างต้นว่า รุปฺปนํ รูปํ (การแปรปรวน ชื่อว่า รูป), รูปํ เอตสฺส อตฺถีติ รูปํ (รูปที่มีการแปรปรวน ชื่อว่า รูปรูปะ) พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ดังนี้

นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นามาติ ยเทตฺถ อฏฺฐวีสติวิเธ รูเป นิปฺผนฺนนฺติ วุตฺตํ รูปํ, ตเทว รูปลกฺขณโยคโต รูปํ. รุปฺปนํ รูปํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ ยถา อริสโสติ.[๑๐๑๗]

ในคำว่า นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นาม (นอกจากนั้น ในรูปดังกล่าว รูปรูป คือนิปผันนรูป) นี้ หมายถึง รูปใดที่เรียกว่า นิปผันนรูป ชื่อว่า รูปรูป ในรูป ๒๘ ประเภท นิปผันนรูปนั้นชื่อว่า รูป เพราะประกอบด้วยลักษณะแปรปรวน การแปรปรวน ชื่อว่า

[๑๐๑๖] มณิสาร.ฎีกา ๑/๑/๖๖
[๑๐๑๗] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

รูป สภาวะแปรปรวนนั้นมีอยู่แก่นิปผันนรูปนั้น เหตุนั้นนิปผันนรูปนั้นชื่อว่า รูปรูปะ ดัง คำว่า อริสโส (ผู้มีโรคริดสีดวงทวาร)

คำว่า อริส มาจากรากศัพท์ว่า อริ บทหน้า + สส ธาตุ (หึสายํ = เบียดเบียน) + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ สันสกฤตมีรูปเป็นพยัญชนันตศัพท์ว่า อรฺษสฺ มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อภิธาน-ฎีกา[๑๐๑๘] ว่า

- อริ วิย สสติ หึสตีติ อริสํ = โรคที่เบียดเบียนเหมือนศัตรู ชื่อว่า อริสะ (กัตตุสาธนะ)

คำว่า อริสส มาจาก อริส (โรคริดสีดวงทวาร) + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อริสํ เอตสฺส อตฺถีติ อริสโส = ผู้มีโรคริดสีดวงทวาร ชื่อว่า อริสสะ (อัสสัตถิตัทธิต)

เมื่อลง ณ ปัจจัย (อ ปัจจัยที่มี ณฺ เป็นอนุพันธ์) แล้วให้ลง สฺ อักษรเป็นอาคมท้าย อริส ศัพท์ จึงได้รูปว่า อริสส การลง สฺ อักษรเป็นอาคมในเรื่องนี้ มีสาเหตุมาจากสันสกฤตมีรูปว่า อรฺษสฺ ที่มี สฺ อักษรอยู่ท้าย ซึ่งบาลีมีรูปเป็น อริส ดังนั้น คำว่า อริสส ในบาลีจึงลง สฺ อักษรเป็นอาคม ซึ่งในสันสกฤตลง ณ ปัจจัยได้รูปเป็นสรันตะว่า อรฺษส แล้วลงปฐมาวิภัตติได้รูปเป็น อรฺษสะ (อ่านว่า อรฺษสสฺ) วิธีประกอบรูปศัพท์ อรฺษส ดังกล่าวพบในคัมภีร์มุคธโพธะ (กัณฑ์ที่ ๔ สูตร ๔๔๖-๔๗)

ดังข้อความว่า

อริสํ วุจฺจติ มํสโรโค. ตเมตสฺส อตฺถีติ อริสโส, ปุคฺคโล.[๑๐๑๙]

โรคที่เกี่ยวกับเนื้อชนิดหนึ่งเรียกว่า อริสะ (โรคริดสีดวงทวาร) โรคริดสีดวงทวารนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อริสสะ คือ บุคคล[ผู้มีโรคริดสีดวงทวาร]

การที่ท่านนำตัวอย่างว่า อริสส มาเปรียบกับ รูปรูป ศัพท์ก็เนื่องจากว่ารูปทั้งสองไม่พฤทธิ์สระหน้า คือ ไม่พฤทธิ์ อ ใน อริสส เป็น อาริสส เหมือนที่ไม่พฤทธิ์สระ อู ใน รู ของ รูป บทหน้า เป็น โรป ตามปกติแล้วรูปที่ลง ณ ปัจจัยมีผลเพื่อให้พฤทธิ์สระ อ เป็น อา, อิ อี เป็น เอ และ อุ อู เป็น โอ แต่ในที่นี้ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษที่ไม่พฤทธิ์สระดังกล่าว ตัวอย่างว่า อริสส ยังพบในคัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกาว่า

[๑๐๑๘] อภิธาน.ฎีกา ๒/๓๒๗

[๑๐๑๙] มณิสาร.ฎีกา ๖/๑๑/๑๑๗

ปีติสุขสทฺทโต จ อตฺถิอตฺถวิเสสวโต อสฺส ฌานสฺส อสฺมึ วา ฌาเนติ เอตฺถ อกาโร ทฏฺฐพฺโพ ยถา อริสโสติ.[๑๐๒๐]

และพึงทราบ อ ศัพท์ (ณ ปัจจัยที่ประกอบกับสระ อ) ลงท้าย ปีติสุข ศัพท์ในความหมายนี้ว่า ปีติและสุขมีอยู่แก่ฌานนี้ หรือมีอยู่ในฌานนี้ [จึงชื่อว่า ปีติสุขะ (ฌานที่มีปีติและสุข)] เพราะมีเนื้อความพิเศษคือ อตฺถิ (มีอยู่) ดังคำว่า อริสโส (ผู้มีโรคริดสีดวงทวาร) [คือ ไม่พฤทธิ์สระ อี ใน ปี เป็นรูปว่า เปติสุข ด้วยอำนาจของ ณ ปัจจัย เหมือนที่ไม่พฤทธิ์สระ อ ใน อริสส เป็นรูปว่า อาริสส]

นอกจากวิสุทธิมรรคมหาฎีกาจะกล่าวถึงการลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตแล้ว ท่านยังกล่าวถึงนัยโดยอ้อมตามหลักภาษาอีกอย่างหนึ่งว่า

รูปคุณโยคโต วา ยถา นีลคุณโยคโต นีลนฺติ.[๑๐๒๑]

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า รูปรูปะ เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะอันแปรปรวน ดังที่เรียกผ้าว่า นีลํ (เขียว) เพราะประกอบด้วยคุณลักษณะคือสีเขียว

ตามอธิบายข้างต้นนี้ คำว่า รูป ใน รูปรูป มิได้ลง ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตและมีความหมายว่า “มีความแปรปรวน” แต่เป็นสำนวนทางภาษาที่มีความหมายว่า “มีความแปรปรวน” โดยมิได้ลง ณ ปัจจัย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า คุณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะแต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้นอีกด้วย คุณูปจาระนี้เป็นความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงคุณลักษณะ กล่าวคือ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงคุณลักษณะ แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้นอีกด้วย เช่น นีลํ อาเนหิ (จงนำสีเขียวมา) ตามปกติแล้วสีเขียวเป็นคุณลักษณะที่เกิดขึ้นโดยปราศจากวัตถุสิ่งของไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “จงนำผ้าเขียวมา” ดังนั้น คำว่า นีลํ แม้จะกล่าวถึงคุณลักษณะคือสีเขียว ก็เจตนาหมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะนั้นคือผ้าอีกด้วย จึงเป็นคุณูปจาระ

ในกรณีเดียวกัน คำว่า รูป ใน รูปรูป แม้มีความหมายตามศัพท์ว่า “ความแปรปรวน” ตามรูปวิเคราะห์ว่า รุปฺปนํ รูปํ (ความแปรปรวน ชื่อว่า รูปะ) แต่คำนี้ยังมุ่งให้ถึงความหมายว่า “มีความแปรปรวน” ด้วยคุณูปจาระดังกล่าว

[๑๐๒๐] สารตฺถ.ฏีกา ๑/๑๑/๔๕๒

[๑๐๒๑] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

ปริจเฉทรูป (รูปกำหนดขอบเขต) คือ อากาสธาตุ

วิการรูป (รูปที่เป็นอาการแปรปรวนของนิปผันนรูป) คือ รูป [๕ อย่าง] ตั้งแต่กาย-วิญญัติจนถึงกัมมัญญตา

ลักขณรูป (รูปที่เป็นเครื่องหมายของนิปผันนรูป) คือ ชาติรูป [๒], ชรารูป และภังครูป

รูปมี ๔ ประเภทโดยจำแนกตามรูปรูปาทิจตุกกะอย่างนี้

ในรูปดังกล่าว :-

รูปที่เป็นวัตถุ แต่ไม่ใช่ทวาร (เป็นฐานที่ตั้งของจิต แต่ไม่ใช่เหตุเกิดของวิถีจิต) คือ หทัยรูป [กล่าวคือ เป็นวัตถุ เพราะเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ แต่ไม่ใช่ทวารเหมือนจักขุทวารเป็นต้น ๕ อย่างซึ่งเป็นเหตุเกิดของจิตและเจตสิกอันมีที่อาศัยอื่น คือ ไม่เหมือนจักขุทวารเป็นต้นที่เป็นเหตุทำให้สัมปฏิจฉนจิตเป็นต้นเกิดขึ้น[๑๐๒๒]]

รูปที่เป็นทวาร แต่ไม่ใช่วัตถุ คือ วิญญัติรูป ๒ [เป็นทวาร เพราะเป็นเหตุเกิดของกรรม แต่ไม่ใช่วัตถุ เพราะไม่มีจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูปดังกล่าว[๑๐๒๒]]

รูปที่เป็นทั้งวัตถุและทวาร คือ ปสาทรูป [๕] [กล่าวคือ เป็นที่ตั้งของจักขุวิญญาณเป็นต้นที่อาศัยตน และเป็นเหตุเกิดของสัมปฏิจฉนจิตเป็นต้นที่อาศัยหทัยวัตถุอื่น][๑๐๒๒]

รูปที่ไม่เป็นทั้งวัตถุและทวาร คือ รูปที่เหลือ [๒๐]

รูปมี ๔ อย่างโดยจำแนกตามวัตถาทิจตุกกะอย่างนี้

รูป ๕ ประเภท

[๔๕๐] รูปทั้งปวงนั้นแบ่งออกเป็น ๕ ประเภทอีกโดยจำแนกตามรูปเหล่านี้ คือ เอกชรูป (รูปเกิดจากเหตุอย่างเดียว), ทวิชรูป (รูปเกิดจากเหตุสอง), ติชรูป (รูปเกิดจากเหตุสาม), จตุชรูป (รูปเกิดจากเหตุสี่) และนกุโตจิชาตรูป (รูปไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ)

[๑๐๒๒] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๔๙/๑๒๑

เอกชรูป (รูปเกิดจากเหตุอย่างเดียว) คือ กรรมชรูป (รูปเกิดจากกรรม) ได้แก่ อินทริยรูป [๘] และหทัยวัตถุ, จิตตชรูป (รูปเกิดจากจิต) ได้แก่ วิญญัติรูป ๒

กรรมชรูปที่กล่าวมาแล้วในข้อ ๔๔๘ หมายถึง กรรมชรูป ๑๘ อย่างที่เป็นกรรมชรูปแน่นอนและไม่แน่นอน คือ อวินิพโภครูป ๘ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ ปริจเฉทรูป ๑ แต่ในที่นี้กล่าวถึงกรรมชรูปแน่นอน ๙ อย่าง คือ อินทริยรูป ๘ และหทัยวัตถุ

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๐๒๓] อธิบายเหตุที่หทัยรูปและอินทริยรูปเป็นที่เกิดจากกรรมเท่านั้น ดังนี้

หทัยรูปและอินทริยรูป เป็นรูปที่เกิดจากกรรมเท่านั้น มิใช่รูปที่เกิดจากจิตเป็นต้น

ถามว่า : หากเป็นตามนี้ เหตุใดจึงมีข้อความว่า วิปฺปสนฺนานิ โข เต อาวุโส สาริปุตฺต อินฺทฺริยานิ, กตเรน ตฺวํ เอตรหิ วิหาเรน วิหรสิ[๑๐๒๔] (ท่านสารีบุตรผู้มีอายุ อินทรีย์ของท่านผ่องใส ท่านเจริญสมาบัติใดอยู่หรือ)

ตอบว่า : ข้อความนั้นเป็นสำนวนกล่าวโดยระบุถึงความผ่องใสของผิวพรรณอันเป็นที่ตั้งของอินทรีย์อันเกิดจากจิตในสมาบัติ อธิบายว่า รูปที่เกิดจากสมุฏฐาน ๔ เป็นไปเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อรูปหนึ่งผ่องใสรูปทั้งหมดย่อมผ่องใส เมื่อรูปหนึ่งเหี่ยวแห้งรูปทั้งหมดก็ย่อมเหี่ยวแห้ง ส่วนอุตุ จิต และอาหารเป็นปัจจัยอุปถัมภ์หทัยรูปและอินทริยรูป ๙ ดังกล่าว

รูปที่เกิดจากกรรมเหมือนดอกอุบลและดอกปทุม กรรมเหมือนเมล็ดของดอก ส่วนอุตุและอาหารเป็นต้นเหมือนโคลนและน้ำ[ที่อุปถัมภ์ดอกอุบลและดอกปทุม]

ทวิชรูป (รูปเกิดจากเหตุสอง) คือ รูปเกิดจากจิตและอุตุ [คือ บางขณะเกิดจากจิต บางขณะเกิดจากอุตุ] ได้แก่ สัททายตนะ

[๑๐๒๓] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๘/๒๘๕

[๑๐๒๔] ม.อุ. ๑๔/๔๓๘/๑๗๘

เมื่อรวมทวิชรูป (รูปเกิดจากเหตุสอง) มี ๑ อย่าง คือ สัททายตนะ, ติชรูป (รูปเกิดจากเหตุสาม) มี ๓ อย่าง คือ วิการรูป ๓ และจตุชรูป (รูปเกิดจากเหตุสี่) มี ๙ อย่าง คือ ภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส โอชา และอากาสธาตุ รวมเป็นจิตตชรูปที่ไม่แน่นอน ๑๓ อย่าง [๑ + ๓ + ๙] และเมื่อรวมกับจิตตชรูปที่แน่นอน คือ วิญญัติรูป ๒ จึงได้จิตตชรูปทั้งหมด ๑๕ อย่าง [๑ + ๓ + ๙ + ๒]

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๐๒๕] อธิบายเรื่องนี้ว่า

> วิญญัตติรูปทั้งสอง [คือกายวิญญัติและวจีวิญญัติ] เป็นรูปที่เกิดจากจิตเท่านั้น ดังพระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงรูปเหล่านั้น ในธรรมที่เกิดร่วมกับจิตและธรรมที่คล้อยตามจิต (จิตฺตสหภู จิตฺตานุปริวตฺติ)[๑๐๒๖]
>
> ถามว่า : เหตุใดพระอนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า สทฺโท จิตฺโตตุโช (เสียงเป็นรูปที่เกิดจากจิตและอุตุ) ความเพียบพร้อมด้วยเสียงเพราะ[กุศล]กรรมพิเศษมีตรัสไว้ในนิธิกัณฑสูตรด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สุวณฺณตา สุสรตา สุสณฺฐานํ สุรูปตา[๑๐๒๗] (ความมีผิวพรรณงาม มีเสียงไพเราะ มีรูปร่างดี มีความงาม ทั้งหมดนั้นได้รับด้วยกุศลนี้) มิใช่หรือ
>
> ตอบว่า : ถูกต้องแล้ว แต่กรรมดีย่อมก่อให้เกิดสรีระที่มีใจครองอันถึงพร้อมด้วยฐาน (ที่เกิดเสียง เช่น คอ) และกรณ์ (เครื่องทำเสียง เช่น ท่ามกลางลิ้น) ที่ดำรงอยู่ดีและไม่ถูกรบกวนด้วยลมและเสลดเป็นต้น ความเพียบพร้อมด้วยเสียงที่มีกรรมดีเป็นมูลเหตุ จึงกล่าวว่า มีเสียงไพเราะ โดยนับเข้าในผลกรรม ไม่ใช่กรรมก่อให้เกิดเสียง

ข้อความข้างต้นหมายความว่า จิตเป็นเหตุทำให้เกิดเสียง ไม่ใช่กรรม ถ้าไม่มีจิตที่คิดจะเปล่งเสียงก็จะพูดออกมาไม่ได้ เพราะการเปล่งเสียงเกิดจากเส้นเสียงสั่นไหวกระทบกัน โดยมาจากธาตุดินที่อยู่ในธาตุลมที่เกิดจากจิต (จิตตชวาโย) แล่นขึ้นจากท้องมากระทบกับธาตุดินคือเส้นเสียงทำให้เกิดการสั่นไหวและเกิดเสียงได้ต่อมา ส่วนกุศลกรรมก่อให้เกิดฐานและกรณ์ที่สมบูรณ์ไม่บกพร่อง เป็นเหตุทำให้เสียงเปล่งออกมาด้วยดี

ติชรูป (รูปเกิดจากเหตุสาม) คือ รูปเกิดจากอุตุ จิต และอาหาร ได้แก่ วิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น

[๑๐๒๕] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๘/๒๘๖

[๑๐๒๖] อภิ.สงฺ. ๓๔/๗๕๕,๗๗๒/๒๑๒

[๑๐๒๗] ขุ.ธ. ๒๕/๑๑/๑๓

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๐๒๘] อธิบายเรื่องนี้ว่า

ถามว่า : พระพุทธองค์ตรัสว่า อปฺปาพาธสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ อวิหึสา[๑๐๒๙] (มาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏิปทาเพื่อความมีสุขภาพดี) เหตุใดพระ-อนุรุทธาจารย์จึงกล่าวว่า ลหุตาทิตฺตยํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ สมฺโภติ (รูปทั้ง ๓ มีความเบาเป็นต้น ย่อมเกิดจากอุตุ จิต และอาหาร) และรูปทั้ง ๓ เหล่านี้เกิดจากเหตุคือความมีสุขภาพดี ดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงสมุฏฐานของรูปทั้ง ๓ ว่าเป็นปัจจัยตรงกันข้ามกับความแปรปรวนของธาตุที่กระทำความหนักเป็นต้นมิใช่หรือ

ตอบว่า : รูปที่เกิดจากกรรมมีความเบา อ่อน และเหมาะสมแก่กิริยาโดยปกติ เหมือนน้ำมันที่หุงร้อยครั้งแล้วใส่ในน้ำ จะไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเบาเป็นต้นโดยเฉพาะเนื่องจากมีความเป็นปัจจุบันโดยระยะกาลเดียวในภพหนึ่ง คัมภีร์ยมกจึงแสดงกาลของรูปที่เกิดจากกรรมด้วยความเป็นปัจจุบันโดยระยะกาล (อัทธาปัจจุบัน) ที่กำหนดขอบเขตด้วยการปฏิสนธิและจุติ แต่จิตมีสภาพต่างกันในขณะหลากหลายด้วยอำนาจของนิวรณ์ต่างๆ หรือโดยเนื่องกับสุข ทุกข์ ความปีติโสมนัส ความสงบ ความเลื่อมใส และปัญญาเป็นต้น เช่นเดียวกัน ทั้งอุตุและอาหารก็ประกอบด้วยสภาพต่างกันโดยจำแนกเป็นความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสม ด้วยเหตุนั้น รูปที่เกิดจากจิต อุตุ และอาหารทั้ง ๓ จึงประกอบด้วยความเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยจำแนกเป็นความหนักหรือความเบาเป็นต้นในขณะต่างๆ เนื่องจากรูปทั้ง ๓ อย่างมีระยะกาลเป็นสันตติปัจจุบัน (ปัจจุบันต่อเนื่อง) ดังคัมภีร์ยมกแบ่งกาลของรูปที่ไม่เกิดจากกรรมด้วยขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่กำลังเกิดขึ้น) ในปวัตติกาล

ถามว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กมฺมวิปากชา อาพาธา[๑๐๓๐] (โรคที่เกิดจากผลกรรมมีอยู่) และเมื่อมีโรคที่เกิดจากกรรมแล้ว ความเบาเป็นต้นที่เกิดจากกรรมซึ่งทำให้โรคหายไป พึงมีได้ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น อุปปีฬกกรรมและอุปฆาตกกรรมที่ทำให้เกิดโรค

[๑๐๒๘] ปรมตฺถ.ฏีกา ๖/๑๕๘/๒๘๖

[๑๐๒๙] ม.อุ. ๑๔/๒๙๑/๒๖๔

[๑๐๓๐] องฺ.ทสก. ๒๔/๖๐/๘๘

ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานในสรีระนี้ ได้รับวิบัติโดยภูมิ กาลเวลา และความเพียร อันทำให้ธาตุที่เกิดจากอุตุมีปฐวีธาตุเป็นต้นกับทั้งลมและน้ำดีเป็นต้นภายในร่างกายแปรปรวน จึงก่อให้เกิดโรคต่างๆ ได้ เมื่อรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานแปรปรวน รูปอื่นก็คล้อยตามรูปดังกล่าว [คือ รูปที่เกิดจากกรรม จิต และอาหารก็แปรปรวนเช่นกัน] ดังพระผู้มีพระภาคตรัสเหตุที่รูปธรรมแปรปรวนมีอุตุเป็นเหตุหลักด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า สีเตนปิ รุปฺปติ, อุณฺเหนปิ รุปฺปติ, ชิคจฺฉายปิ รุปฺปติ, ปิปาสายปิ รุปฺปติ[๑๐๓๑] (ย่อมแปรปรวนเพราะเย็นบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง)

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่มีโรคที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียวที่ทำให้เกิดความเบาเป็นต้นได้

ผู้เกิดจากกรรมที่ไม่เบียดเบียน[เมตตาและกรุณา] ย่อมเป็นผู้มีสุขภาพดีในภพที่เกิดเพราะห่างไกลยิ่งจากอุปปีฬกกรรมเป็นต้น และอวัยวะทางสรีระก็ดำรงมั่นคงดี ถูกทำให้แปรปรวนได้ยาก ดังพระผู้มีพระภาคได้ทรงหมายเอาข้อความนี้แล้วตรัสว่า อปฺปาพาธสํวตฺตนิกา เอสา มาณว ปฏิปทา, ยทิทํ อวิหึสา[๑๐๓๒] (มาณพ ความไม่เบียดเบียนนี้เป็นปฏิปทาเพื่อความมีสุขภาพดี)

พระดำรัสนี้มิได้ตรัสไว้ว่าความเบาเป็นต้น ๓ อย่างที่ทำให้สุขภาพดีเป็นรูปเกิดจากกรรม รูปเหล่านี้จึงแสดงไว้ในรูปที่ไม่เกิดจากกรรมในรูปกัณฑ์[ในคัมภีร์ธรรมสังคณี][๑๐๓๓]

จตุชรูป (รูปเกิดจากเหตุสี่) คือ รูปเกิดจากกรรมเป็นต้น ๔ อย่าง ได้แก่ รูปที่เหลือ[คือ ภูตรูป ๔ สี กลิ่น รส โอชา และอากาสธาตุ] ยกเว้นลักขณรูป [คือ ชาติ ชรา และมรณะ]

เมื่อรวมจตุชรูป ๙ เข้ากับติชรูป ๓ จึงเป็นอาหารชรูป ๑๒ อย่าง และเมื่อรวมเสียงที่เกิดจากอุตุ (อุตุชสัททะ) จากทวิชรูปเข้าในรูป ๑๒ ข้างต้น จึงเป็นอุตุชรูป ๑๓ อย่าง

๑๐๓๑ สํ.ข. ๑๗/๗๙/๗๑

๑๐๓๒ ม.อุ. ๑๔/๒๙๑/๒๖๔

๑๐๓๓ อภิ.สํ. ๓๔/๗๔๙/๒๐๙

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๐๓๔] อธิบายเรื่องนี้ว่า

รูปกลาปมีอยู่มากมายแม้ในปรมาณูหนึ่ง เมื่อรูปกลาปที่เกิดจากเหตุ ๔ เป็นไปโดยความเป็นกลุ่ม อากาสธาตุที่เป็นช่องว่างของรูปกลาปย่อมปรากฏ ดังนั้น พระอนุรุทธาจารย์จึงรวมอากาสธาตุไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุ ๔

นกุโตจิชาตรูป (รูปไม่เกิดจากปัจจัยใดๆ) คือ ลักขณรูป เพราะการเกิดขึ้นของความเกิด[คืออุปจยรูปและสันตติรูป]หามีไม่ และรูปอีกสองอย่างอื่น[คือชรตาและอนิจจตา]ก็เป็นเพียงความเสื่อมโทรมและพินาศไปของรูปที่เกิดแล้ว

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาอธิบาย[๑๐๓๕] เรื่องนี้โดยย่อ ดังนี้

[พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า] ลักขณรูปย่อมไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะลักขณรูปเหล่านั้นเป็นเพียงสภาวะ คือ เพราะไม่มีลักษณะมีการเกิดขึ้นเป็นต้นของตนโดยปราศจากสภาวะ ของ[นิปผันน]รูปที่กำลังเกิดขึ้นเป็นต้น คือ ของ[นิปผันน]รูปที่กำลังเกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไป กล่าวคือ ลักขณรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นมีอยู่แก่จักขุประสาทเป็นต้นที่ประกอบกับการเกิดขึ้นเป็นต้น แต่ไม่มีแก่การเกิดขึ้นเป็นต้น ถ้าการเกิดขึ้นเป็นต้น[ที่ ๒] พึงมีได้แก่การเกิดขึ้นเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ไม่อาจจบสิ้นได้ [คือ การเกิดขึ้นเป็นต้นที่ ๒ พึงมีลักษณะของการเกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไป การเสื่อมลงพึงมีลักษณะของการเกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไป การดับไปพึงมีลักษณะของการเกิดขึ้น เสื่อมลง และดับไปเช่นกัน ดังนี้เป็นต้น]

คำว่า ลกฺขณรูปํ ปน นกุโตจิชาตํ (นกุโตจิชาตรูป คือ ลักขณรูป) **หมายความว่า ลักขณรูปไม่เกิดขึ้นจากสมุฏฐานใด ๆ และมิได้เกิดขึ้นเอง เพราะไม่มีรูปที่เกิดขึ้นเองโดยสิ้นเชิงโดยปราศจากเหตุ**

ถามว่า : ข้อความที่กล่าวว่า ลักขณรูปย่อมไม่เกิดขึ้น จะพึงรู้ได้อย่างไร ?

๑๐๓๔ ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๗

๑๐๓๕ วิภาวินี ๖/๔๔/๒๘๔

ตอบว่า : พึงรู้ได้ เพราะลักขณรูปดังกล่าวไม่มีลักษณะ[คือ อุปปาทะ ฐิติ และภังคะ] กล่าวคือ ลักขณรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นมีอยู่แก่รูปายตนะเป็นต้นที่มีการเกิดขึ้น แต่ไม่มีแก่ลักขณรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้น ดังนั้น จึงทราบข้อความนี้ว่า ลักขณรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นย่อมไม่เกิดขึ้น

บุคคลพึงกล่าวท้วงว่า ลักขณรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้นย่อมมีได้แก่ลักขณรูปมีการเกิดขึ้นเป็นต้น ข้อความนั้นไม่สมควร เพราะหากเป็นเช่นนั้นก็ไม่อาจจบสิ้นได้ กล่าวโดยละเอียดว่า ถ้าการเกิดขึ้นเป็นต้นมีลักษณะคือการเกิดขึ้นเป็นต้นได้ แม้การเกิดขึ้นเป็นต้น[ที่ ๒] เหล่านั้นก็พึงมีการเกิดขึ้นเป็นต้นได้ และแม้การเกิดขึ้นเป็นต้น[ที่ ๓] เหล่านั้นก็พึงมีการเกิดขึ้นเป็นต้นได้เช่นกัน จึงไม่อาจจบสิ้นได้ ดังนั้น ข้อความว่า ลักขณรูปย่อมไม่เกิดขึ้น จึงกล่าวไว้ถูกต้อง ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า น หิ อุปฺปาทสฺส อุปฺปาโท อตฺถิ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปริปากเภทมตฺตํ อิตรทฺวยํ (เพราะการเกิดขึ้นของความเกิด [คืออุปจยรูปและสันตติรูป]หามีไม่ และรูปอีกสองอย่างอื่น[คือชรตาและอนิจจตา]ก็เป็นเพียงความเสื่อมโทรมและพินาศไปของรูปที่เกิดแล้ว)

ความหมาย[ของรูปอีกสองอย่าง]คือ ชราและมรณะ ในพากย์นั้น คำว่า อุปฺ-ปาโท นตฺถิ (ความเกิดหามีไม่) นี้แสดงว่าการเกิดขึ้นไม่มีชราและมรณะ และท่านแสดงว่าชราและมรณะก็ไม่มีการเกิดขึ้นด้วยคำว่า มตฺต (เพียง) เพราะเมื่อไม่มีการเกิดขึ้น ชราและมรณะจะมีจากไหน[๑๐๓๖]

ในพระบาลีเป็นต้นว่า

รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ อากาสธาตุ อาโปธาตุ รูปสฺส ลหุตา, รูปสฺส มุทุตา, รูปสฺส กมฺมญฺญตา, รูปสฺส อุปจโย, รูปสฺส สนฺตติ, กพฬีกาโร อาหาโร, อิเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา.[๑๐๓๗]

รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาส-ธาตุ อาโปธาตุ ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ความควรใช้งานของรูป การเกิดขึ้นของรูป การสืบต่อของรูป และกพฬีการาหาร ธรรมเหล่านี้เกิดจากจิต

[๑๐๓๖] วิสุทฺธิ.มหาฏีกา ๒/๔๕๐/๑๒๒-๒๓

[๑๐๓๗] อภิ.สงฺ. ๓๔/๑๒๐๑/๒๗๗

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง พึงทราบว่าการอนุญาตนั้นมีได้เพราะพบเหตุทำให้เกิดรูปในขณะที่หน้าที่[ก่อให้เกิดรูป]มีกำลังอยู่

ท่านกล่าวว่า ยมฺปิ (พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง) **เป็นต้นเพื่อเฉลยคำถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น การตรัสว่าชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมมีได้อย่างไร**

ในพากย์นั้น คำว่า กิจฺจานุภาวกฺขเณ ทิฏฺฐตฺตา (เพราะพบเหตุทำให้เกิดรูปในขณะที่หน้าที่[ก่อให้เกิดรูป]มีกำลังอยู่) **หมายความว่า จิตเป็นต้นเหล่าใดที่เป็นเหตุปัจจัยอันก่อให้เกิดรูปมีรูปายตนะเป็นต้นมีอยู่ เมื่อเหตุปัจจัยเหล่านั้นก่อให้เกิดรูปดังกล่าวในขณะที่หน้าที่[ก่อให้เกิดรูป]มีกำลังอยู่ ซึ่งปรากฏด้วยความเป็นเหตุปัจจัยของรูปที่ไม่ปราศจากความขวนขวาย ในพระบาลีจึงทรงอนุญาตว่าชาติรูปเกิดขึ้นได้จากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]โดยหมายถึงการที่ธรรมทั้งหลายมีรูปายตนะเป็นต้นที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ปรากฏด้วยความเป็นอาการพิเศษ[คือการเกิดขึ้น] เหมือนที่ทรงอนุญาตวิญญัติรูปว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นต้น**

สรุปความในเรื่องนี้คือ รูปเป็นต้นพึงเกิดขึ้นด้วยธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยเหล่าใด รูปเป็นต้นที่ปรากฏในขณะถึงความเป็นเหตุปัจจัยของธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยเหล่านั้น ไม่ปรากฏก่อนและหลังจากขณะนั้น ย่อมถูกรู้ว่าเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยเหล่านั้น ฉันใด แม้ชาติก็พึงทราบเหมือนอย่างนั้น

ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น ชาติรูปพึงเกิดขึ้นจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งโดยตรงได้ แต่เหตุใดจึงกล่าวว่า "ตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]"

ตอบว่า : ไม่ควรเข้าใจอย่างนั้น เพราะชาติรูปมีได้ด้วยความเป็นอาการพิเศษของธรรมที่กำลังเกิดขึ้น กล่าวคือ ถ้าชาติรูปพึงมีได้เหมือนปรมัตถธรรม[คือจิต เจตสิก และนิปผันนรูป] ชาติรูปนั้นก็อาจเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งได้โดยตรง แต่มิได้ปรากฏเช่นนั้น ที่แท้แล้วชาติรูปปรากฏด้วยความเป็นอาการพิเศษ[ของปรมัตถธรรม] ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ตามเวไนยชน[ผู้ฟังธรรม]"

ได้ยินมาว่า เทวดาและพรหมผู้ฟังธรรมในกาลนั้นดำริว่า ชาติรูปนี้เป็นเหตุเกิด

เบื้องแรกของปรมัตถธรรมทั้งหมด และมิได้เกิดจากเหตุปัจจัยใด ๆ เองเหมือนประกฤติ (การประชุมกันของสุข ทุกข์ และโมหะที่เรียกว่า สัตตะ รชะ และตมะ ที่ดำเนินไปสม่ำเสมอกันในอาตมัน) ของเจ้าลัทธิประกฤติ แต่พระศาสดาจะกำจัดความเข้าใจผิดดังกล่าวของพวกเขา จึงทรงแสดงว่าชาติรูปจำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ อุปจยะและสันตติ และเกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่มิได้ทรงแสดงชราและมรณะเพราะไม่พบชราและมรณะในขณะที่ธรรมที่เป็นเหตุปัจจัยทำหน้าที่อย่างมีกำลัง

ถามว่า : ถ้าอย่างนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้[ในพระสูตร]ว่า ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ (ความแก่และความตายเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย)

ตอบว่า : เมื่อธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นเหล่านั้นมีอยู่ ชราและมรณะจึงมีได้ แต่เมื่อไม่มีธรรมดังกล่าว ชราและมรณะก็มีไม่ได้ เพราะเป็นสภาวะเสื่อมลงและดับไปของธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น เป็นความจริงที่ธรรมซึ่งยังไม่เกิดขึ้นย่อมไม่เสื่อมลงหรือดับไป ดังนั้น จึงตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายโดยอ้อมว่า ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ (ความแก่และความตายเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย) **โดยหมายถึงการมีชาติรูปเป็นเหตุปัจจัย**[๑๐๓๘]

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา[๑๐๓๙] อธิบายเรื่องที่ชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัย ดังนี้

อนึ่ง การที่ชาติรูปเกิดจากเหตุปัจจัยบางอย่าง มีอนุญาตไว้ในพระบาลีว่า รูปายตนํ ฯเปฯ กพฬีกาโร อาหาโร. อิเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา (รูปายตนะ ... และกพฬีการาหาร ธรรมเหล่านี้เกิดจากจิต) แม้ข้อนั้นพึงทราบว่ามีอนุญาตไว้โดยหมายถึงการปรากฏโดยความเป็นอาการพิเศษของธรรมที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ในขณะที่รูปซึ่งไม่ปราศจากความขวนขวายเป็นเหตุปัจจัยเมื่อมีเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดรูปทำให้รูปบังเกิดขึ้น

ข้อนี้หมายความว่า เมื่อเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดรูปมีกรรมเป็นต้นกำลังปรากฏอยู่ ชาติรูปคืออุปจยะและสันตติย่อมบังเกิดขึ้น ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสโดยอ้อมว่าชาติรูปเกิดจากเหตุ ๔ เรียกว่า จตุชรูป

[๑๐๓๘] วิสุทฺธิ.มหาฎีกา ๒/๔๕๐/๑๒๓-๒๔

[๑๐๓๙] วิภาวินี ๖/๔๔/๒๘๔

คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา[๑๐๔๐] อธิบายเรื่องที่ชรตารูปและอนิจจตารูปเกิดจากเหตุปัจจัย ดังนี้

แม้ในพระดำรัสว่า ชาติ ภิกฺขเว อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา (ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดไม่เที่ยง มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย), ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ (ภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตายไม่เที่ยง มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย) [พระผู้มีพระภาคตรัสการมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งและการเกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย] เพราะเป็นลักษณะของธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย ทั้งหมดนี้เป็นพุทธาธิบายในพระดำรัสนี้ ดังโบราณาจารย์กล่าวว่า

ปาเจ กุโตจิ ชาตตฺตํ ชาติยา ปริยายโต
สงฺขตานํ สภาวตฺตา ตีสุ สงฺขตโตทิตา.

ในพระบาลี [รูปกัณฑ์] ตรัสโดยอ้อมว่าชาติรูปเกิดได้จากเหตุบางอย่าง ในพระบาลี [พระสูตร] ตรัสว่า ธรรมทั้ง ๓ [คือ ชาติ ชรตา และอนิจจตา] เป็นสังขตธรรม เพราะเป็นสภาวะของสังขตธรรมทั้งหลาย

คัมภีร์ปรมัตถทีปนี[๑๐๔๑] อธิบายเรื่องนี้ ดังนี้

แม้อนิปผันนรูปทั้งหมดจะไม่เกิดจากเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ลักขณรูปแตกต่างจากอนิปผันนรูปอื่นที่ปรากฏด้วยเหตุปัจจัยคือจิตเป็นต้น ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ลกฺขณรูปานิ น กุโตจิ ชายนฺติ (ลักขณรูปไม่ได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ)

คำว่า ชายมานาทิรูปานํ (รูปที่เกิดขึ้นเป็นต้น) คือ รูปกลาปที่เกิดขึ้น เสื่อมลงและดับไปอยู่

คำว่า สภาวตฺตา (เพราะเป็นเพียงสภาวะ) มีความหมายว่า เพราะเป็นเพียงลักษณะสภาวะคือความเกิด ความแก่ และความตาย

ในเรื่องนี้ พระดำรัสว่า รูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน และรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน มีตรัสไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานเท่านั้น ไม่พบในรูปกัณฑ์[แห่งคัมภีร์ธรรมสังคณี]

[๑๐๔๐] วิภาวินี ๖/๔๔/๒๘๔

[๑๐๔๑] ปรมตฺถ.ฎีกา ๖/๑๕๘/๒๘๗-๘๘

ถามว่า : ในพระบาลีมีตรัสความชราของรูปและความไม่เที่ยงของรูปว่าไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ จึงควรจะถือเอารูปเหล่านั้นว่าเป็นรูปที่ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ แต่การเกิดขึ้นของรูปและการดำเนินไปของรูป มีตรัสไว้ว่าเป็นรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน แม้ในคัมภีร์อรรถกถาก็กล่าวกรรมชรูป ๒๐ จิตตชรูป ๑๗ อุตุชรูป ๑๔ และอาหารชรูป ๑๓ พร้อมด้วยรูปทั้งสองเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้จึงไม่ควรกล่าวว่ารูปเหล่านั้นมิได้เกิดจากสมุฏฐานใดๆ มิใช่หรือ

ตอบว่า : ความขวนขวายในการก่อให้เกิดรูปของเหตุปัจจัย[นั้น]ย่อมแผ่ไปในขณะที่รูปกำลังเกิดขึ้นอยู่ มิได้แผ่ไปหลังจากนั้น การเกิดขึ้นและการดำเนินไปของรูปที่มีอยู่ในขณะนั้นจึงควรแสดงว่าเกิดด้วยเหตุปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ความชราและความไม่เที่ยงของรูปมิใช่เช่นนั้น ด้วยเหตุนี้ ในพระบาลีและอรรถกถาจึงรวมรูปสองอย่างแรกไว้ในรูปที่เกิดจากเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง

ธรรมที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้นในเมื่อมีเหตุปัจจัย ไม่เกิดขึ้นในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย แต่ธรรมที่เกิดแล้วย่อมไม่มีการเสื่อมดับไปในเมื่อมีเหตุปัจจัย หรือไม่เสื่อมไม่ดับไปในเมื่อไม่มีเหตุปัจจัย ความเป็นไปของรูปสองอย่างแรกจึงเนื่องด้วยเหตุปัจจัยโดยแท้ แต่ความเป็นไปของรูปสองอย่างหลังไม่เนื่องด้วยเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงรวมรูปสองอย่างแรก[คืออุปจยะและสันตติ]ไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐาน และไม่รวมรูปสองอย่างหลัง [คือ ชรตาและอนิจจตา]ไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานด้วยประการฉะนี้ ดังพระพุทธดำรัสในพระสูตรว่า

ชรามรณํ ภิกฺขเว สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ.[๑๐๔๒]

ภิกษุทั้งหลาย ความแก่และความตายมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เกิดขึ้นอาศัยเหตุปัจจัย

พึงทราบพระดำรัสนั้นว่าตรัสไว้โดยปริยาย คือ เมื่อมีความเกิด ความแก่และความตายทั้งสองย่อมปรากฏ แต่เมื่อความเกิดไม่มี ความแก่และความตายย่อมไม่ปรากฏ

ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะกล่าวว่า รูปทั้ง ๔ ไม่เกิดจากสมุฏฐานใดๆ เพราะ

[๑๐๔๒] สํ.นิ. ๑๖/๒๐/๒๖

ดำริว่า รูปทั้ง ๔ เหล่านี้ไม่มีอาการพิเศษ เนื่องด้วยเหตุปัจจัยต่างๆ มีจิตเป็นต้นเหมือนกับอนิปผันนรูปอื่นตามนัยที่กล่าวมาแล้ว ถึงอย่างนั้น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ก็คล้ายกับล่วงเลยนัยแห่งพระบาลีที่สำคัญกว่า ดังนั้น จึงสมควรรวมการเกิดขึ้น (อุปจยะ) และการดำเนินไป (สันตติ) ของรูปไว้ในรูปที่เกิดจากสมุฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง

จบคำอธิบายรูปขันธ์พอเป็นสังเขปดังนี้

ดรรชนี

บรรณานุกรม

กองวิชาการ, **วิสุทธิมรรคนิสสัย.** ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๐๙.

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **ปรมัตถทีปนี [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๕.

____________. **วิปัสสนานัย เล่ม ๑ [ฉบับแปลและเรียบเรียง].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๘.

____________. **อภิธัมมาวตาร [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๔.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฏีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการ-ศาสนา, ๒๕๐๘.

____________. **โลกนิติ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ยาปะยิ, ม.ป.ป.

จะสวา, พระราชา. **“สัททพินทุ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉา-สยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **สีลักขันธ์ภาสาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๓๐.

ชาคระ. พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๕๑.

____________. **อนุทีปนี.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต, ๒๔๖๓.

ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์, ผศ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในประเทศศรีลังกา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๕.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________. **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมบาล,พระ. **วิสุทธิมรรคมหาฎีกา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๓๘.

ธรรมสิริ, พระ. **ขุททสิกขา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๔.

นาคิตะ, พระ. **“สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

บูรณะ ชาตเมโธ (โพธิ์นอก), พระ. **คัมภีร์วิสุทธิมัคคคัณฐี : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

ปาณินิ. **“ปาณินียธาตุปาฐะ” ใน กาพยาทาสนิสสัย และคำอธิบายปาณินียธาตุปาฐะ.** มันดเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม, ๒๕๕๓.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

มหาวังสปาฬิ. โรงพิมพ์โซโมมิตแซก. ย่างกุ้ง : ๒๕๓๓.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕

____________. **โมคคัลลานปัญจิกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

โมคคัลลาน, พระ. **“อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒.** พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

ลังกากุมาร, ศรีลังกา: **ว่าด้วยประวัติศาสตร์ การณ์พระศาสนา และวรรณคดี.**กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สาละ, ๒๕๕๔.

วชิรปัญญะ, พระ. **“ฉันโทสารัตถมัญชูสา” ใน วุตฺโตทยปฺปกรณํ วุตฺโตทยาภินวฏีกา ฉนฺโทมญฺชรี ฉนฺโทมญฺชรีฏีกา.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๓.

วชิรปัญญะ, พระ. **วชิรสารัตถสังคหะ.** กรุงเทพฯ วัดสุทัศน์เทพวราราม, ๒๕๑๒.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วาจิสสระ, พระ. **สังเขปัตถโชตนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๕.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

เวปุลลพุทธิ, พระ. **“วจนัตถโชติกา” ใน ฉันท์ฎีกา ๓ คัมภีร์ [ซันฎีกาโตงส่องตะแว].** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ปเทสาปิฎกัต, ๒๕๐๕.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฎกัต-สาอุตไส, ม.ป.ป.

สิริธัมมะและแลดีปัณฑิตะ. **มหาวิสุทธารามิกเถรุปปัตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-ปิฎกัต. ๒๕๑๙.

โสภณะ (มหาสีสยาดอ), พระ. **วิสุทธิมรรคแปลพม่า.** ย่างกุ้ง : พิมพ์ครั้งที่ ๕ สำนักมหาสีสาสนยิตตา, ๒๕๕๒.

อัคคธัมมาภิวงศ์, พระ. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

__________. **โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัต. ๒๔๗๖.

___________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

___________. **อภิธานนิสสัยใหม่ [ฉบับวิสุทธาราม].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-ปิฏกัต. ๒๕๑๒.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์, ๓ เล่ม.** กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

Malalasekara, G.M. **The Pali Literature of Ceylon.** Kandy: Buddhist Publication Society,1928.

Gotama. **The Nyāya Sūtras.** Calcutta: Indian Press, 1913.

รายชื่อเจ้าภาพหนังสือวิสุทธิมรรค
ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๔

เจ้าภาพแปล

คุณกนกนารถ นำพาเจริญ	๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณชาญวิทย์ - คุณลักษมี มโนธีรวัฒน์	๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณปลิว มังกรกนก และครอบครัว	๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณกิ่งกาญจน์ อารักษ์พุทธนันท์	๑๐๐,๐๐๐ บาท
คุณเสริมสุข ปัทมสถาน และครอบครัว	๒๐,๐๐๐ บาท
ดร.อัญชฎา พูลทัศฐาน	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณสุดศรี หอสัจจกุล	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณจิดาภา เลิศศันสนะ	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสมศรี เบ็ญจวณิชย์โรจน์	๒,๐๐๐ บาท

เจ้าภาพพิมพ์

แม่และลูกในแดนธรรม	๑๐๐,๐๐๐ บาท
ยกยอดมาจากการพิมพ์ วิสุทธิมรรค เล่ม ๑ (ครั้งที่ ๒)	๕๖,๖๙๐ บาท
คุณชาญวิทย์ - คุณลักษมี มโนธีรวัฒน์	๕๓,๐๐๐ บาท
คุณปลิว มังกรกนก และครอบครัว	๕๓,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา เรืองจินดา	๒๕,๐๐๐ บาท
ดร.อัญชฎา พูลทัศฐาน	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณสิเรียม ภักดีดำรงฤทธิ์	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณชวนชื่น ชีวะกานนท์	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณวิภา เรียบร้อยเจริญ	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสุชาดา พงโศธร และลูกหลาน	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสุดศรี หอสัจจกุล	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณสมศรี เบ็ญจวณิชย์โรจน์	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณจิดาภา เลิศศันสนะ	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณจันทนี ฉัตรศิริเวช	๗,๐๐๐ บาท
คุณวรรณา ตีรกิตติ	๖,๐๐๐ บาท
พระรัฏฐา ปณฺฑิตธมฺโม	๖,๐๐๐ บาท
คุณจินตนา รัตนพิภพ	๕,๕๐๐ บาท
Aye Aye Tun	๕,๐๐๐ บาท
คุณธีระเกียรติ - คุณสุภาพร เจริญเศรษฐศิลป์	๕,๐๐๐ บาท
คุณสวนันต์ ธรรมแก้ว	๕,๐๐๐ บาท
คุณศิริพร ศ.	๕,๐๐๐ บาท
รศ.นพ.สำเริง รางแดง	๕,๐๐๐ บาท
คุณสุพจน์ หงษ์จินดาเกศ	๕,๐๐๐ บาท
คุณแม่ปรารถนา มาลัย, คุณสุรพล - คุณสุรชัย - คุณสุรศักดิ์ - คุณมารศรี ว่องวัฒนโรจน์	๔,๔๔๔ บาท
นักศึกษาเตปิฎกสุเตสี รุ่น ๑	๔,๒๔๐ บาท
เอื้องฟ้า ๐๔ - คุณสลิษา นิ่มสมบุญ	๔,๐๑๐ บาท
ผศ.ดร.สมบูรณ์ ตาสนธิ และคณะศิษย์	๔,๐๐๐ บาท
ครอบครัวพัฒนพิฑูรย์	๓,๗๕๐ บาท
คุณโรศะนี ชัยพันธ์	๓,๕๐๒ บาท
คุณสมชาย ชัยยะราษฎร์	๓,๐๐๐ บาท
พญ.เชาวรี อัชนันท์	๓,๐๐๐ บาท
คุณสุนทร ฐิตยารักษ์	๓,๐๐๐ บาท
คุณมนัส ศิรประภาธรรม	๓,๐๐๐ บาท
คุณอุดมพร สิรสุทธิ	๓,๐๐๐ บาท
คุณสุกัญญา เจริญวีรกุล	๓,๐๐๐ บาท
คุณภัทรพล - คุณกัญญา - คุณทรงชาญ สิรสุทธิ	๓,๐๐๐ บาท
คุณธนพล - คุณโฉมสุดา เทพบรรเทิง	๒,๕๐๐ บาท

อุทิศให้ จ.ส.ต.จำนง และ นางเต็ม ฝ่ายอินทร์	๒,๕๐๐ บาท
คุณเสรี - คุณวชิรา - คุณธรรมฤทธิ์ ลิขิตธีรเมธ	๒,๕๐๐ บาท
นายศักดิ์พงศ์ อัครจิตรานนท์	๒,๕๐๐ บาท
คุณมัทนา - คุณภักดี เมฆจำเริญ	๒,๕๐๐ บาท
คุณสมชาย ศรานุรักษ์	๒,๕๐๐ บาท
คุณชนนสรณ์พงศ์ จรูญชาติ	๒,๕๐๐ บาท
คุณวิยดา พีรรัฐกุล	๒,๕๐๐ บาท
คุณสมบัติ สิริพัฒนากุล	๒,๕๐๐ บาท
คุณวชิราวัลย์ มหพรภัสสรณ์	๒,๕๐๐ บาท
คุณยุวดี กิตติปัญญางาม	๒,๕๐๐ บาท
คุณบรรจง สงวนกุลชัย	๒,๕๐๐ บาท
คุณพักตร์วิมล เพียรล้ำเลิศ	๒,๕๐๐ บาท
คุณอวิกา ก่อตระกูล	๒,๒๒๒ บาท
นักศึกษามัชฌิมโท วัดจากแดง	๒,๑๐๐ บาท
คุณจารุวรรณ ภู่เจริญ	๒,๐๐๐ บาท
คุณกฤษณา ปทีปโชติวงศ์	๒,๐๐๐ บาท
คุณกานดา เอนกลาภากิจ	๒,๐๐๐ บาท
คุณเทอดศักดิ์ วรฤทธินภา	๒,๐๐๐ บาท
คุณจันทนา จันทโร	๒,๐๐๐ บาท
คุณจินตนา ศิริสันธนะ	๒,๐๐๐ บาท
คุณสรินนา อรรถกิจโกศล	๒,๐๐๐ บาท
คุณฐิติพร อรรถกิจโกศล	๒,๐๐๐ บาท
คุณเธียร - คุณสุวรรณี ชูพิศาลยโรจน์	๒,๐๐๐ บาท
คุณปรียา สุวรรณโชติช่วง	๒,๐๐๐ บาท
คุณพวงแก้ว นันทนาพรชัย	๒,๐๐๐ บาท
คุณภูมิศักดิ์ - คุณวิมล จรีรัตนชาติ	๒,๐๐๐ บาท
คุณจักรภัทร จงสถาพงษ์พันธ์	๒,๐๐๐ บาท
ไม่ประสงค์ออกนาม	๒,๐๐๐ บาท
คุณสุรางคณา เตื้อติสอน	๒,๐๐๐ บาท
ศ.ดร.นพ.กมลพร แก้วพรสวรรค์	๒,๐๐๐ บาท
คุณณุศภา นิธิกูลตานนท์	๒,๐๐๐ บาท
คุณศิริพงศ์ กุลางกูร	๒,๐๐๐ บาท
พระมหาสงวน สุทฺธิญาโณ	๒,๐๐๐ บาท
สถาบันเตปิฏกสุเตสีบัณฑิต รุ่น ๖	๑,๘๔๐ บาท
คุณณัฏฐกานต์ สุวรรณศักดิ์ศรี	๑,๗๕๐ บาท
คุณประสิทธิ์ จอมศรี	๑,๕๐๐ บาท
อุบาสิกาธนภัทร, คุณภรณี ไพบูลย์เลิศ และครอบครัว	๑,๕๐๐ บาท
นพ.นิเวศน์ นันทจิต	๑,๕๐๐ บาท
คุณวิจิตรา อุปการนิติเกษตร	๑,๕๐๐ บาท
คุณวิทวัส พรกุล	๑,๕๐๐ บาท
คุณศิริพร ดอกไม้งาม	๑,๕๐๐ บาท
คุณสมทรง สุพจน์งามกุล	๑,๕๐๐ บาท
คุณชัชวาล อรรถกิจโกศล	๑,๕๐๐ บาท
คุณนิธิ ยงใจยุทธ	๑,๕๐๐ บาท
คุณภานิชา สุวรรณสังข์	๑,๕๐๐ บาท
พญ.นิสิตา จึงเจริญสุขยิ่ง	๑,๕๐๐ บาท
คุณเยาวภา ตีรกิตติ	๑,๓๐๐ บาท
คุณเฉิดโฉม กะลัมพะเหติ	๑,๒๕๐ บาท
คุณนงลักษณ์ มงคลยศ	๑,๒๕๐ บาท
อุทิศแด่ พระสรรเพชญ สัมพุทโธ	๑,๒๕๐ บาท
อุทิศแด่ แม่ชีรุ้งเพชร พุทธเจริญ	๑,๒๕๐ บาท
อุทิศให้ นายชัยยุทธ แน่นอุดร	๑,๒๕๐ บาท
คุณยุพิน จิระไชยเขื่อนขันธ์	๑,๑๑๑ บาท
คุณสมสุข นิธิอุทัย	๑,๐๐๙.๑๙ บาท
นพ.ชาญวิทย์ - คุณเบญจพร เลิศเมธากุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณสรัสวดี เทียนเจริญ	๑,๐๐๐ บาท
สยาเลย์ วรธมฺมจารี (ผศ.มยุรี เจริญ)	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุภาพรรณ เดโชพลชัย	๑,๐๐๐ บาท
คุณพรทิพย์ ศิริสัตยะวงศ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณณรงค์ ทศธรรมเศรษฐ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณชัชมน วาวเงินงาม	๑,๐๐๐ บาท
คุณทัศนีย์ โชคเจริญรัตน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณชาตรี - คุณประภาพร พิมพ์อ่ำ	๑,๐๐๐ บาท
คุณวิชัย ชัยคูตระกูล	๑,๐๐๐ บาท
คุณทวีชัย เหลี่ยมศิริวัฒนา	๑,๐๐๐ บาท
คุณสิทธิชัย - คุณมันทนา วงศ์อริยะกวี	๑,๐๐๐ บาท

คุณสุวดี จตุพรภักตร์	๑,๐๐๐ บาท
คุณมยุรี ภาคลำเจียก	๑,๐๐๐ บาท
คุณจารุภา อภิภัทรกิตติ	๑,๐๐๐ บาท
คุณฉัตรสุดาภรณ์ อัมพรพันธ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณไกรวิชญ์ ศาสตรวาหา	๑,๐๐๐ บาท
คุณสำคัญ รัศมีบรรจงกิจ	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุนีย์ ศีลพิพัฒน์	๑,๐๐๐ บาท
พระครูภาวนาวรวุฒิ	๑,๐๐๐ บาท
พล.ท.(หญิง) พรฑิตา ชัยอำนวย	๑,๐๐๐ บาท
คุณสดศรี สกุลพงศ์ยืนยง	๑,๐๐๐ บาท
แม่ชีนอม ปิติฏาภา วงศ์ใหญ่	๑,๐๐๐ บาท
คุณวัชระ นูมหันต์	๑,๐๐๐ บาท
คุณไมตรี พานิช	๑,๐๐๐ บาท
คุณธเนตร โชติชุติพันธุ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณชัยอนันต์ ศิระวณิชการ	๑,๐๐๐ บาท
พระมหาอมร อมโร	๑,๐๐๐ บาท
คุณสมศักดิ์ กีรติวุฒิเศรษฐ์	๑,๐๐๐ บาท
นพ.วิทยา - พญ.พินทุมาศ พืชน์ไพบูลย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณพจนีย์ เพชรโรจน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณประเสริฐ สราญรักษ์สกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณธำรง เจียรดิษฐอาภรณ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุชาติ วงศ์รัก	๑,๐๐๐ บาท
คุณเจษฎา เรืองทรัพย์เอนก	๑,๐๐๐ บาท
คุณบุญเย็น ศีลวัตกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณวศินี ปิยะดำรงตระกูล	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุมานา พรณัฐวุฒิกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณประภาวดี รมณียธรรม	๑,๐๐๐ บาท
คุณเสรี นัยนานนท์	๑,๐๐๐ บาท
คุณกฤษณา อยู่หลาย	๑,๐๐๐ บาท
คุณโรจนา โกวิทวัฒนพงศ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณกาญจนา วิวัฒน์เจริญ	๑,๐๐๐ บาท
คุณพนิดา ชอบวณิชชา	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุภาวดี ล้อทองแท่ง	๑,๐๐๐ บาท
คุณนิตย์ นิ่มสิทธิกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณชนม์นิภา ภู่ประยูร	๑,๐๐๐ บาท
คุณกัลยกร ธัญญศิริ	๑,๐๐๐ บาท
คุณพยุง พุ่มพวง	๑,๐๐๐ บาท
คุณพิรพร คล่องเวสสะ	๑,๐๐๐ บาท
พ.ต.อ.เสถียร - คุณวิเดือน บริบาล	๑,๐๐๐ บาท
คุณสันติพงศ์ - คุณชุติพร - ด.ญ.รมิดา บริบาล	๑,๐๐๐ บาท
คุณปชารัตน์ ธีระวิทยภิญญู	๑,๐๐๐ บาท
คุณปทิตตา ไทธนาลาภวัติ	๑,๐๐๐ บาท
คุณไกร สูงสว่าง	๑,๐๐๐ บาท
คุณต่อศักดิ์ นิงสานนท์	๑,๐๐๐ บาท
คุณประวัติ สิริภัทโรดม	๑,๐๐๐ บาท
คุณรังสิชนม์ พิศาลนรเดช	๑,๐๐๐ บาท
คุณเบญจางค์ เตียงพิทักษ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณศุทธิดา ฐิตะฐาน	๑,๐๐๐ บาท
คุณนันทิกร สาขากร	๑,๐๐๐ บาท
คุณวรรณิภา เจนดิษฐการ	๑,๐๐๐ บาท
คุณอุไร เผือกใจแผ้ว	๑,๐๐๐ บาท
คุณโสภา หาวารี	๑,๐๐๐ บาท
คุณภิรมย์ แม้นโกศล	๑,๐๐๐ บาท
ทพญ.ณัทญา ศรีเมือง	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุพาณี สุพงศ์พัฒนกิจ	๑,๐๐๐ บาท
คุณชลิดา กิตติบูรณ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณกัณฑพร เวชพาณิชย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณมรกต เชิดชูวงศ์สันติ และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณวิทยา เชิดชูวงศ์สันติ และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณเพียงจันทร์ ศรีชัยวิทย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณปิยะสุดา สิงหราไชย	๑,๐๐๐ บาท
คุณวิทยา ประเสริฐนุกุลผล	๑,๐๐๐ บาท
คุณสมทรง สุพจน์งามกุล	๑,๐๐๐ บาท
รศ.สุภาพ บุณยะรัตเวช	๑,๐๐๐ บาท
คุณจินดารัตน์ วิเชียรโรจน์	๑,๐๐๐ บาท
ผศ.เอื้ออารี พงศ์อิศวรานันท์	๑,๐๐๐ บาท
คุณแจ่มใส สุวรรณศักดิ์ศรี	๑,๐๐๐ บาท

คุณวาณี พิมานาภรณ์ และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณธัญภา สุนทราภิวัฒน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณสรยุทธ ทัยคุปต์	๑,๐๐๐ บาท
คุณกรองแก้ว สุภาพรรณ	๑,๐๐๐ บาท
คุณเพ็ญจันทร์ ศรีสุขสวัสดิ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณมานิตย์ จรีรัตนชาติ	๑,๐๐๐ บาท
คุณกัลยาณี สิรสุทธิ	๑,๐๐๐ บาท
คุณอุรา ศิริฤกษ์รัตนา	๑,๐๐๐ บาท
คุณกนกรัตน์ มโนมัยวิบูลย์	๑,๐๐๐ บาท
คุณฉันทนา อุษณาจิตร	๑,๐๐๐ บาท
คุณจันทนา โสตระกูล	๑,๐๐๐ บาท
คุณณัฐพล กิตติวรกุล	๑,๐๐๐ บาท
คุณธัญภา สุนทราภิวัฒน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณอัญชฎา พูลทัศฐาน	๑,๐๐๐ บาท
คุณรัชนีบูลย์ เฟื่องขจร	๑,๐๐๐ บาท
คุณภารดี ตั้งจิตชัชวาล	๑,๐๐๐ บาท
คุณมาลัย ว่องวัฒนโรจน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณอรุณี พงษ์พันธ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณพวงรัตน์ หงษ์จินดาเกศ	๑,๐๐๐ บาท
คุณกนกพล - คุณณัฏฐณิชา ขจรเกียรติฺนุกูล และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
คุณสุวรรณี ภัทรเดชไพศาล	๑,๐๐๐ บาท
คุณวรพรรณ จันทรศรี	๑,๐๐๐ บาท
พระมหาอภิชา อภิลาโภ	๑,๐๐๐ บาท
คุณมลฤดี สายสุด	๘๐๐ บาท
คุณสุดา ตรีศิริกุล	๘๐๐ บาท
คุณเรวดี ลิมปิโชติกุล	๘๐๐ บาท
คุณศุภสุตา สุขรัตนาชัยสกุล	๗๕๐ บาท
คุณชาญชัย วิทูรปัญญากิจ	๗๐๐ บาท
คุณภาณุ หลูอารีย์สุวรรณ	๗๐๐ บาท
คุณอนุศักดิ์ มโนรมย์ภัทรสาร	๗๐๐ บาท
พญ.ตาบทิพย์ ชินะผา	๗๐๐ บาท
คุณศันสนีย์ สุภาภา	๗๐๐ บาท
คุณปริศ บุญปสาท	๗๐๐ บาท
คุณนิตยา โอโนซาวา	๗๐๐ บาท
คุณไพบูลย์ วงษ์วันทนีย์	๖๐๐ บาท
คุณรัฐพร เจริญสุทธินันท์	๖๐๐ บาท
คุณเดี่ยว - คุณจุรีย์พร - คุณบุญสิตา อูปแก้ว	๕๙๙ บาท
คุณจำเนียร โท้เป๋า	๕๐๐ บาท
คุณวาณี พิมานาภรณ์	๕๐๐ บาท
คุณภัทรี วัยอุดมวุฒิ	๕๐๐ บาท
พระคำหล้า สารปุญฺโญ	๕๐๐ บาท
คุณรัศมี ศุภศรี	๕๐๐ บาท
คุณศิริรัตน์ วุฒิวงศ์ไพศาล	๕๐๐ บาท
คุณบรรจง ชวลิตเรืองฤทธิ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณสมศักดิ์ กลั่นพจน์	๕๐๐ บาท
คุณณรงค์ พันธ์ศรีมังกร	๕๐๐ บาท
คุณเล็ก เลิศวิเศษปัญญา	๕๐๐ บาท
คุณสิริอร วิชชาวุธ	๕๐๐ บาท
คุณจารุวัฒน์ มงคลธนทรรศ	๕๐๐ บาท
คุณปรีชา หัตถพร	๕๐๐ บาท
คุณวิมล ศรีศุข	๕๐๐ บาท
คุณสุวิทย์ เดชะรินทร์	๕๐๐ บาท
คุณพรทิพา พิชา	๕๐๐ บาท
คุณพักตรา คูบุรัตถ์	๕๐๐ บาท
คุณชนะ โตวัน	๕๐๐ บาท
คุณพัชรา สุทธิสำแดง	๕๐๐ บาท
คุณประพิม คังคายะ	๕๐๐ บาท
คุณเสาวนีย์ พงศกรเสถียร	๕๐๐ บาท
คุณวาริน สุรีย์เหลืองขจร	๕๐๐ บาท
คุณรัชนีกรณ์ วิจิตรสาร	๕๐๐ บาท
ภิกษุณีรตน ธัมมเมธา	๕๐๐ บาท
คุณทวีพร พิชิตพรชัย	๕๐๐ บาท
คุณอรพินท์ วิศวางกูร	๕๐๐ บาท
คุณศุภวรรณ เฟื่องขจรศักดิ์	๕๐๐ บาท
คุณจิราพร แตงก่อ	๕๐๐ บาท
คุณนวลยง โชติวิเชียร	๕๐๐ บาท
คุณสุปรีญา เจริญสินสัมฤทธิ์	๕๐๐ บาท

คุณสุณี บวรวัฒนวาณิช	๕๐๐ บาท
คุณพิพัฒน์ ศรีวัฒนพงศ์	๕๐๐ บาท
คุณเนาวรัตน์ ล้ำสกุล	๕๐๐ บาท
คุณพงศ์พัฒน์ เปี่ยมปัญญาศิลป์	๕๐๐ บาท
คุณสมลักษณ์ แซ่ไหล	๕๐๐ บาท
คุณกรียดา วิชัยธนพัฒน์	๕๐๐ บาท
คุณกอบกุล ขำชื่น	๕๐๐ บาท
คุณมานี ตันติชินรักษ์	๕๐๐ บาท
คุณรธีพร สาทประเสริฐ	๕๐๐ บาท
คุณสุดา ปิ่นทอง	๕๐๐ บาท
คุณประภาศรี วิทย์สุภาเลิศ	๕๐๐ บาท
คุณฤดี ชุติจิรนาท	๕๐๐ บาท
คุณศิริวรรณ อภิวัฒนสิริ	๕๐๐ บาท
คุณอรทัย ศิริพิทักษ์โยธิน	๕๐๐ บาท
ศ.ดร.สุเมธ ศิริคุณโชติ	๕๐๐ บาท
คุณนภา เดชอมรรัตน์	๕๐๐ บาท
คุณปวีณา เดชอมรรัตน์	๕๐๐ บาท
คุณก่อพงษ์ อมรพิทักษ์พันธ์	๕๐๐ บาท
คุณนันท์ณภัส คาก้า	๕๐๐ บาท
รศ.กาญจนา ศรีกาฬสินธุ์	๕๐๐ บาท
คุณลัดดาวัลย์ ทัศนียพันธุ์	๕๐๐ บาท
คุณนันทา ปัทมสูต	๕๐๐ บาท
คุณบุญช่วย สีป่าน	๕๐๐ บาท
คุณทรรศนีย์ สิรธนพงศ์	๕๐๐ บาท
อุทิศให้ ร.ต.ต.สิงห์ และ นางปน จตุเทน	๕๐๐ บาท
คุณวงเดือน ไชยสุนันท์	๕๐๐ บาท
คุณปริญดา ไชยสุนันท์	๕๐๐ บาท
คุณมัชฌิมน สุวรรณศักดิ์ศรี	๕๐๐ บาท
คุณฉันทนา สุวรรณประกร	๕๐๐ บาท
คุณมยุรี ลิขิตสุนทรกุล	๕๐๐ บาท
คุณทูลถวาย พลอยดีเลิศ	๕๐๐ บาท
คุณเยาว์ ธรรมธีรสุนทร	๕๐๐ บาท
คุณมัทนา นภาศักดิ์ศรี	๕๐๐ บาท
คุณวสุ ดีสิทธิ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณวาณี พิมานาภรณ์	๕๐๐ บาท
คุณปรีชา - คุณนวรัตน์ ธันวารชร	๕๐๐ บาท
คุณจันจุรี อนุกูลกิจกุล	๕๐๐ บาท
คุณบังอร อรรถเวทยวรวุฒิ	๕๐๐ บาท
แม่ชีสุรีรัตน์ ขมร	๕๐๐ บาท
แม่ชีอชิรญา จริงวาจา	๕๐๐ บาท
คุณอมรรัตน์ รุ้งพิบูลย์	๕๐๐ บาท
คุณภูพาน คัญทัพ	๕๐๐ บาท
คุณพิมพ์พันธุ์ มีแสง	๕๐๐ บาท
คุณสุนีย์ - คุณทัศนีย์ อัญมณีเจริญ และ คุณสุภา จันทร์ธนะกุล	๕๐๐ บาท
คุณธีรพล มีช้าง	๕๐๐ บาท
คุณเบญจพร เตชะปรีชาวงศ์	๕๐๐ บาท
คุณวารีพร อยู่เย็น	๕๐๐ บาท
คุณเสาวรส อยู่เต็ม	๕๐๐ บาท
คุณกิตติธร เริ่มอรุณรอง	๕๐๐ บาท
คุณรัศมี ศุภศรี	๕๐๐ บาท
คุณสุพิชชา - คุณลีออน มิลินิส และ คุณทิพภา ชื่นชูรัตนา	๕๐๐ บาท
คุณชัชพร มีสุขเสมอ	๕๐๐ บาท
คุณสุวรรณา สิงหะผลิน	๕๐๐ บาท
คุณสุชาดา อมรพิทักษ์พันธ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณฉวีวรรณ ศรีโยธี	๕๐๐ บาท
คุณแม่ปรียาภรณ์ สุทธิยุทธิ์ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณวรรณี ศรีหิรัญพัลลภ และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณจตุพร ธโนปจัย	๕๐๐ บาท
คุณณุติศิษฏ์ วิบูลยานนท์	๕๐๐ บาท
คุณรุ่งกานต์ ประเสริฐช่วง และครอบครัว	๕๐๐ บาท
คุณลัดดา ตัญศิริสุข	๕๐๐ บาท
คุณบุญชัย ตัญศิริสุข	๕๐๐ บาท
คุณศิรินทร ตัญศิริสุข	๕๐๐ บาท
คุณปรีดา ขุนฤทธิ์	๕๐๐ บาท
คุณนันทนิตย์ ศาสตรวาหา	๕๐๐ บาท
คุณธีรนุช ชนสิริไกรศรี	๕๐๐ บาท

คุณสุนัดดา บุญเกื้อกูล	๕๐๐ บาท
คุณเปรมจิตร โทมล	๔๕๐ บาท
คุณณัฐเสกข์ ฤทธิ์ทองพิทักษ์	๔๐๐ บาท
คณะญาติโยมวัดศรีสุดาราม	๔๐๐ บาท
คุณวรดา ตันประภาภรณ์	๔๐๐ บาท
คุณปรัชย์ชม ธนจิตประดิษฐ์	๔๐๐ บาท
สามเณรคำม่วน ปัญญาเงิน	๓๐๐ บาท
กองทุนส่งเสริมการศึกษาบาลีพุทธวงศ์	๓๐๐ บาท
คุณสุวิไล เทพกุณหนิมิตต์	๓๐๐ บาท
คุณจิราภร เกียรติไพบูลย์	๓๐๐ บาท
คุณอุไร สวัสดิกุล ณ อยุธยา	๓๐๐ บาท
คุณทัศนีย์ อรรถกิจโกศล	๓๐๐ บาท
คุณธนาวรรณ แย้มประเสริฐ	๓๐๐ บาท
คุณณัฐวดี วิวิธเมธีวงศ์	๓๐๐ บาท
คุณสุภาวดี กอเจริญรัตน์	๓๐๐ บาท
คุณมาริษา ฐิติกุล	๓๐๐ บาท
คุณชัยอนันต์ ม.	๓๐๐ บาท
คุณแนน ท.	๓๐๐ บาท
ด.ช.ปัสสนา หงษา	๓๐๐ บาท
คุณวัฒนา รวยสำราญ	๓๐๐ บาท
คุณฐิติมา เกียรติเสวีกุล และครอบครัว	๓๐๐ บาท
คุณชูเกียรติ จุณณะปิยะ	๓๐๐ บาท
คุณพรรณี หุณฑนะเสวี	๓๐๐ บาท
คุณสมทรง สินสวัสดิ์	๓๐๐ บาท
คุณปราณี คีรีรักษ์วัฒนา	๓๐๐ บาท
คุณพิเชฏฐ์ กิจกัญจนาสน์	๓๐๐ บาท
คุณมลิวัลย์ เจตนพิพัฒนพงษ์	๓๐๐ บาท
อุทิศให้ นายไพบูลย์ พุทธเจริญ	๒๕๐ บาท
อุทิศให้ นางสุรจิตต์ ประสาร	๒๕๐ บาท
คุณวาสินี จตุเทน	๒๕๐ บาท
อุทิศให้นายเค้งอ้วง แซ่กิม	๒๕๐ บาท
อุทิศให้ นางเพ็กเซียง แซ่เล้า	๒๕๐ บาท
คุณจุรีรัตน์	๒๕๐ บาท
คุณณมาพร อัตถวิโรจน์ - คุณเชษฐา ถิรโศภิตเลิศ	๒๕๐ บาท
คุณศักดิ์ศรณ์ หอมเดชนะกุล และครอบครัว	๒๒๐ บาท
คุณชำนาญ เพ็ชรขัน	๒๐๐ บาท
คุณสุกัลยา ตีรกิตติ	๒๐๐ บาท
คุณเรียม บุญชู	๒๐๐ บาท
คุณนันทนัช เกลียวอรรคเดช	๒๐๐ บาท
คุณศุภรักษ์ สุอาชาวรัตน์	๒๐๐ บาท
คุณจุรี ตาปนานนท์	๒๐๐ บาท
คุณบุบผา อนันตวัฒน์	๒๐๐ บาท
คุณสุรินทร์ อยู่ยง	๒๐๐ บาท
คุณศรัญญา เตชรัศมี	๒๐๐ บาท
คุณรัตนา อัญญธนากร	๒๐๐ บาท
คุณธนศิริ โคตรนาวัง	๒๐๐ บาท
คุณนิคม ขัดธะสีมา	๒๐๐ บาท
คุณอุษณีย์ บุญคุณศักดิ์	๒๐๐ บาท
คุณเจตสุภา ลลิตอนันต์พงศ์	๒๐๐ บาท
คุณวิไล ภัคภัทรานนท์	๒๐๐ บาท
คุณอัญชลี เลิศอนันตวงศ์	๒๐๐ บาท
คุณจักรกริศษ์ สุขสวัสดิ์	๑๕๐ บาท
คุณวัชรีย์ สง่าอารีย์	๑๕๐ บาท
คุณณฐินี จันทร์ผ่องศรี	๑๕๐ บาท
คุณวรรณภา ชนาพรรณ	๑๕๐ บาท
คุณเกศินี วงศ์สรรคกร	๑๕๐ บาท
คุณวินัย ทองทักษิณ และเพื่อน	๑๒๐ บาท
คุณจริยา จูงกลาง	๑๐๐ บาท
รูปนาม	๑๐๐ บาท
คุณทองคำ ทุมรินทร์	๑๐๐ บาท
คุณบุญธริย์ฎา พุทธโพธิปัฏฐ์	๑๐๐ บาท

บันทึกท้ายเล่ม

บันทึกท้ายเล่ม